

PAŞALARIN ASYA MİSYONU

Murat Çulcu

YAYINLARI

PAŞALARIN ASYA MİSYONU

Murat Çulcu

YAYINLARI

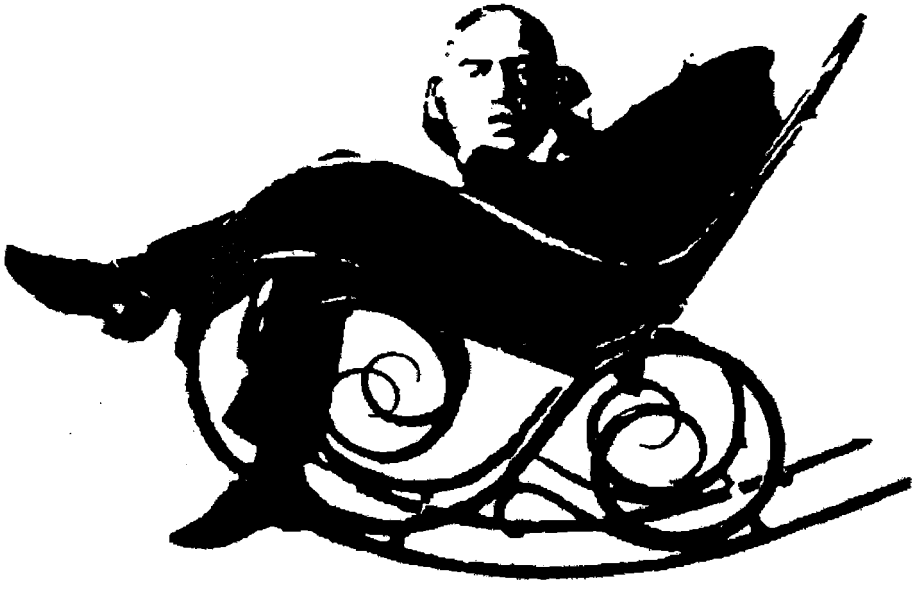
MURAT ÇULCU

PAŞALARIN ASYA MİSYONU 1914-1922

Talat, Enver, Cemal ve Mustafa Kemal

YAYINLARI

bazıları kitap sever

TARİH DİZİSİ

Yazarın Diğer Kitapları:

Şeytanın Çocukları (Cilt VI)
Derin Suçun Küresel Otoritesi (Cilt V)
Kan Defteri (Cilt IV)
Düşmüş Ocağa Yanıyor (Cilt III)
Sikkesiz Sultanlar (Cilt II)
Her Sakaldan Bir Kıl (Cilt I)
Marjinal Tarih Tezleri
Ayrıntılarda Saklı Tarih
Zito Venizelos
Boğazlar Meselesi ve Çanakkale
Çanakkale 18 Mart 1915 (Hazırlayan: Murat Çulcu)
Çanakkale 1915 Boğaz Harekâtı (Hazırlayan: Murat Çulcu)
İttihat ve Terakki (I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e)
Gelecek Yıl Kudüs'te... (Siyonizm'in İlk Dönemi: 1895-1922)

kitap deyince

YAYINLARI

E Yayınları Tic. Ltd. Şti.
Çatalçeşme Sokak No: 46 Kat: 2 34110 Cağaloğlu/İstanbul
Tel: (0212) 526 89 17-18 Fax: (0212) 526 89 19
www.eyayinlari.com bilgi@eyayinlari.com

PAŞALARIN ASYA MİSYONU 1914-1922
Talat, Enver, Cemal ve Mustafa Kemal

MURAT ÇULCU

Yayın Hakları
© E yayınları Tic. Ltd. Şti., 2013

Kapak Tasarımı
Ziya Levent Aybay

Birinci Basım
Haziran 2013

ISBN 978-975-390-317-2

Sertifika No: 10763

Baskı ve Cilt
Özener Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Eski Londra Asfaltı, Davutpaşa Cad.
Kale İş Merkezi No: 201-202 Topkapı-İstanbul
Tel: 0212 481 97 88
e-mail: ozenermatbaacilik@hotmail.com.tr
Matbaacı Sertifika No: 11973

MURAT ÇULCU

PAŞALARIN ASYA MİSYONU
1914-1922
Talat, Enver, Cemal ve Mustafa Kemal

MURAT ÇULCU, 1950 yılında İstanbul'da doğdu. Lise yıllarında gazeteciliğe başladı. 1974 yılında Gazeteciler Cemiyeti tarafından Araştırma dalında yılın gazetecisi seçildi. Savaş muhabiri olarak 1974 Kıbrıs Barış Harekatı'nı izledi ve aynı yıl Tercüman Gazetesi'nin Frankfurt merkezine tayin edildi. 1975 yılında Hürriyet Gazetesi'ne geçti. 1983 yılına kadar Almanya'da mesleğini sürdüren yazar, 1977'de ilk kitabı Harekat 1974'ü yayınladı. 1983 yılında Türkiye'ye döndü. Çulcu; Tercüman, Hürriyet, Milliyet, Sabah ve Son Havadis gazetelerinde muhabirlik, yöneticilik ve yazarlık yaptı.

Yazarın ayrıca Osmanlıca'dan çevirileri bulunuyor.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 11
Silahlı otorite yer değiştirdi. 12
Türk-Sovyet Dostluğu 13
Ortak Kader: İç Savaş 14
Rusya'nın Silahsız Mücadelesi ve Barış Politikası 15
GİRİŞ 19
İstanbul-Buhara Bağlantısı 23
Hive'nin İşgali ve Türkmenlerin Katli 29
'Asya Misyonu'nun İlk Ayağı: Atalık-Gazi 34
93 Harbi'ne Doğru İngiliz Oyunu! 42
İngiltere'nin Hassasiyeti: Afganistan 46
I. AFGAN - İNGİLİZ SAVAŞI (1919) 51
Afganistan'da İngiliz Parmağı... 52
Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan'daki Faaliyetleri... 57
Afganistan Cephesi 64
Enver Paşa ile Başbaşa 68
Kirmanşah Önünde... 71
Mücadele Devam Ediyor 73
Afgan – İngiliz Muharebesi (1919) 79
Kerem-Köhat-Kâbil Yolu 90
Bannu-Gaznin, Vore-i Eshesil Han - Gaznin Yolları 93
Kandahar - Kövatta Yolu 96
Değerlendirmeler 101
II. AĞA HANLAR (Bir işbirlikçi Portresi ve Anıları...) .....
İsmailîye ve Nizârîye 106
Nizârî Ağa Hanlar 108
İngilizler Hesabına 111
İmamlık Hanedanı ve Büyük Servetin Kaynağı 114
Ve 3. Ağa Han Sahnede... 116
Anılardaki İşbirliği (Harb-i Umûmî'de Ağa Han) 120
Felaketin Eşiğinde 122
Türklere Dönük Faaliyetler 123

Osmanlı Cihad'ına karşı İsmailîye Direnişi 126
Londra, Mısır ve Ağa Han'a 'Özel Görev...' 127
Ödül: Birinci Sınıf Prens... 132
Güney Asya ve Hindistan Üzerine Oyunlar ve Planlar... 134
Türkiye Paylaşılırken... (Siyonist Faaliyetler) 137
İşbirlikçi'nin BOP Önerisi: Türkiye Federal Devleti 143
III. ANADOLU – ASYA BAĞLANTISI 1919-1922 (Paşaların Asya Misyonu) 152
Talat Paşa'dan, Mustafa Kemal Paşa'ya 154
Mustafa Kemal Paşa'dan Kumandanlara 162
Mustafa Kemal Paşa'dan Talat Paşa'ya 176
Cemal Paşa'nın Durumu 187
Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 197
Moskova'ya Bildirim: "Üç Paşa Yetkisiz!" 211
"Afganistan'da Büyük İşler Yapacaksın..." 222
Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya (Misyon bölgesinde durum) 225
Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 237
Bakü 1920 (Birinci Doğu Halkları Kurultayı) 241
Radek'in Konuşması 245
Enver Paşa'nın Kurultay Bildirisi 260
Ankara Adına İbrahim Tali Bey'in Bildirisi 266
Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 271
Mustafa Kemal Paşa'dan Enver Paşa'ya 279
Mustafa Kemal Paşa'dan Cemal Paşa'ya 285
Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 290
Enver Paşa'dan Kazım Karabekir Paşa'ya 292
'Asya Misyonu' ile Görevli İlk Subaylar 295
Hacı Sami Kuşçubaşı'nın Asya Raporu... 297
Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 305
Cemal Paşa'dan Enver Paşa'ya... 309
Paşaların ve Devletlerin Kaderinde Yaşamsal Dönemeç 328
Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 330
Anadolu'ya Girme konusu ve 'İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı' 331
Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 338
Trabzon ve Halil Paşa Olayı 346
Karabekir'in Trabzon Raporu 354

IV. ENVER PAŞA BUHARA'DA 367
Hive'de Durum 371
Buhara'da Durum 372
'İntibah ve Cedit' Karşısında 'Kadîm' 376
Birinci Dünya Savaşı'nda 378
1917 İhtilâli'nden Sonra Buhara 381
Zor Günlerin Anıları 384
Buhara-Afganistan Ekseni (Rusya- İngiltere ve Emirler) 390
Buhara'da Cumhuriyet İlan Ediliyor 393
Sakarya - Buhara Ekseninde Mustafa Kemal ve Enver Paşa 395
Enver Paşa'nın Enternasyonal'deki Konuşması 403
Enver Paşa Buhara'da 409
Zeki Velidî Bey(Şeytan Efendi) Anlatıyor 413
Enver Paşa-Zeki Velidî Bey Buluşması 418
Cemal Paşa'dan Enver ve Mustafa Kemal Paşalara 433
Cemal Paşa'dan Amanullah Han'a 436
Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 445
Mustafa Kemal Paşa'dan Cemal Paşa'ya 448
Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 455
Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya Son Mektup 467
Tarihe Tanıklık Eden İsmet Bey anlatıyor 473
Enver Paşa'nın Asya Seferi 478
Tuza, Ekmeğe ve Kur'an-ı Kerîm'e... 481
Ültimatom 485
'Misâk-ı Millî Kurultayı' ve Stratejik Kararlar... 488
Rusların Endişeleri ve Girişimleri 491
Enver Paşa ve Korbaşılar/Basmacılar 493
Büyük Bolşevik Harekâtı 499
Ajanlar, Pusu ve Av 507
V. PAŞALARIN SONU 15 Mart 1921 – Berlin 510
21 Temmuz 1922 – Tiflis 515
5 Ağustos 1922 - Dere-i Pâyân 518
VI. HİNDİSTAN'DAN GELEN SUİKASTÇI: MUSTAFA SAGİR
(Hüsamettin Ertürk ile Emin Âli Beyler Yazıyor...) 525
Peşaverli Suikastçı 527

"Mustafa Kemal'e Yazdığım Mektup..." 533
İşkenceci Mülazım Rıfkı ve Arkadaşının Gülünç Raporu..... 536
Mustafa Sagir ve Yunus Nadi Arasında Bir Konuşma 538
Mustafa Sagir'i Tanıyan Mustafa Kemal..... 543
İngiliz Casusunun Muhakemesi ve İdamı..... 547
Suikast İngiliz Parlamentosu'nda 552
PAŞALAR..... 557
EKLER 561
EK-1: İLK ÖĞRETMEN OKULU VE AHMED KEMAL BEY..... 563
EK-2: 16 MART 1921 GÜNÜ TÜRKİYE İLE RUSYA ARASINDA İMZALANAN MOSKOVA ANDLAŞMASI 567
EK-3. TALAT PAŞA'DAN CEMAL PAŞA'YA 572
EK-4. ENVER PAŞA'DAN CEMAL PAŞA'YA..... 575
EK-5. İNGİLTERE'YE KARŞI RUSYA'YI KULLANMAK..... 576
EK-6. ENVER PAŞA BUHARA'YA GİDERKEN... 583
EK-7. FRANSA'NIN ASYA'DAKİ JOKER'İ: CEMAL PAŞA..... 589
EK-8. MAHŞER GÜNÜ..... 592
EK-9. MUSTAFA KEMAL PAŞA: "SOVYET CUMHURİYETİ DÜŞMANIMIZIN DÜŞMANIDIR!.." 595
EK-10. YEŞİL ORDU CEMİYETİ..... 600
EK–11. HALK ŞÛRÂLAR FIRKASI'NIN BİLDİRİSİ 614
EK-12. CEMAL PAŞA'NIN PARİS TEMASLARI..... 617
EK-13. YEŞİL ORDU TALİMATNÂMESİ..... 621
KAYNAKÇA 627
DİZİN 630

SUNUŞ

1947 yılı genellikle, Soğuk Savaş sürecinin başlangıç tarihi olarak kabul edilir.

Oysa Batı Emperyalizmi ile Bolşevik Rusya arasındaki yol ayrımı bu tarihten çok önce; henüz sıcak savaş devam ederken, 1917 Ekim Devrimi ile başlamıştı.

Doğu ve Batı Bloku şeklinde adlandırılan bu iki küresel güç odağı arasındaki mücadele –geçici bir uzlaşmaya sahne olan– İkinci Dünya Savaşı'nın ardından keskinleşerek ve örgütlenerek Soğuk Savaş'a dönüştü. Nitekim, Soğuk Savaş sürecinde NATO ve Varşova Paktı'nda saflaşan güçler; başta Kore olmak üzere yer yer doğrudan –bazen dolaylı da olsa– sıcak temasta bulunmaktan geri durmadılar.

1917 yılında dünya, sıcak bir hesaplaşmanın tam ortasında bulunuyordu. 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı 1917 yılında gerçekleşen büyük Ekim Devrimi ile önemli bir kırılma yaşadı.

'Birinci Paylaşım Savaşı' diye de adlandırılan bu savaşa Çarlık Rusyası; İngiltere ve Fransa gibi emperyalist devletlerle ittifak yaparak, aynı safta girmişti. Devrim, Çarlık düzenini çökertti ve tasfiye etti. İtilaf Devletleri'nin oluşturduğu savaş birliği dağıldı. Çünkü, anti-emperyalist Bolşevikler/komünistler, yönetimi devralmışlar; Rusya'nın otorite ekseni Petersburg'dan Moskova'ya kaymıştı.

Moskova'daki yeni yönetim 1918 yılında savaşa son verdi.

Bolşevik Rusya artık emperyalizmin birincil düşmanı idi. Emperyalizm de Rusya'nın yakasını o denli kolay bırakacağa benzemiyordu. Kızılordu uzun bir süre daha silahı elden bırakmayacak; cephelerde ve içerde 'yeni rejim', kanlı bir şekilde varolma mücadelesini sürdürecekti.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda bir başka devletin; Osmanlı İmparatorluğu'nun da ekseni kaymış, egemenliği ve mevcudiyeti fiilen ortadan kalkmıştı.

Meşrutî Monarşi ile yönetilen Osmanlılar; İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası'nın oluşturduğu 'İtilaf'a karşı, Prusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının safında yer almıştı.

Bir başka ifade ile 'Anglosakson Emperyalizmi' yerine 'Prusya Emperyalizmi'ni tercih etmişti. Daha sonra İtalya 'İtilaf'a, Bulgaristan ise Berlin-Viyana-İstanbul 'İttifak'ına katılmıştı.

Oysa her iki emperyalizmin hedefi de aynı idi: Mukaddes Topraklar(Arz-ı Mev'ud) ve petrol...

Her ikisi de Osmanlı Saltanatı'nın hükümranlığı altında olduğu için ise emperyalizmin ana hedefi İstanbul; yani 'Dâr-ül Hilâfe' idi.

1917 Ekim Devrimi ile rejim değişip de Bolşevik Rusya 'Emperyalizme hayır!' deyince savaş sona ermiş; olan da Osmanlı İmparatorluğu'na olmuştu.

Mondros Mütarekesi'ni Paris Anlaşması izlemiş ve Sevr'in eşiğine gelinmişti. Osmanlı İmparatorluğu emperyalizme teslim olmuştu. Silahları alınmış, ordusu terhis edilmiş ve toprakları fiilen paylaşılmıştı. Dâr-ül Hilâfe ise işgal altındaydı.

Ve Çarlık Rusyası'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun da otorite ekseni kaydı.

Silahlı Otorite Yer Değiştirdi

İstanbul'da kapanan Meşrutiyet Meclisi, Ankara'da Büyük Millet Meclisi olarak açıldı.

'Çarlık Rusyası,' Ekim Devrimi sonucunda 'Bolşevik Rusya' olmuştu. Çöken Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini ne alacaktı?

Bu sorunun yanıtı savaş meydanlarında verilecekti. Zira Bolşevik Rusya gibi Anadolu da dış ve iç düşmanlara karşı savaşmak zorunda idi. 1918'de dünya savaşı sona erdirirken; Anadolu'da yeni bir savaş başlıyordu. Bu savaşın adı; 'İstiklâl Harbi', yani Bağımsızlık Savaşı idi. Savaşın sloganı ise 'Ya İstiklâl, Ya Ölüm!' olarak belirlenmişti. Bu slogan tam anlamıyla 'anti-emperyalist' bir amacı ve 'bağımsız' bir dünya görüşünü yansıtıyordu. Dolayısıyla 'yeni dünya ekseninin yeni siyasî odakları' olan Moskova ile Ankara'nın ortak paydasını da aynı slogan ifade ediyordu : 'Ya İstiklâl, Ya Ölüm!..'(Bkz. Ek 9)

Fakat karşı karşıya bulunulan sorunlar o denli basit ve çözümü de o denli kolay değildi.

Emperyalizme karşı en sıcak cephe, Anadolu'da kurulmuştu.

Fakat Kuva-yi Millîye'nin hinterlandı Asya'nın derinliklerine uzanıyordu. Bir ucu Afganistan'a, İngiliz Emperyalizmi'nin sömürgesi Hindistan'a, Fransa Emper-

yalizmi'nin hegemonyasındaki Hind-i Çinî'ye ulaşıyordu. Diğer ucu Kafkasya'ya, Türkistan'a, Kırgızistan'a, Kaşgar'a, Doğu Türkistan'a dayanıyordu.

Coğrafya farklı idi ama; düşman aynı idi! Batı Emperyalizmi... İngiltere, İtalya, Fransa ve ...

Güney Asya'da düşman belli idi. Ya Orta Asya'da kimdi?

Ortak düşman konumundaki Batı Emperyalizmi'ne karşı Bolşevik Rusya'nın desteklediği Anadolu Türkleri 'Ya İstiklâl Ya ölüm' diyerek Anadolu içlerinde ve cephelerinde vuruşurken ve Güney/Güneydoğu Asya halkları aynı sloganla İngiliz ve Fransız sömürgecilere başkaldırırken Orta Asya Türkleri ne yapacaktı?

Bu sorunun yanıtı da kaçınılmaz olarak Moskova ve Ankara'da verilecekti. Verilmek zorundaydı...

Moskova Bolşevizm'i tercih etmişti. Ona göre çözüm Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin şemsiyesi altında toplanmakta idi.

Ya Ankara'nın Orta Asya Türkleri'ne önereceği 'yeni çözüm formülü' ne olacaktı?

Oysa Türk-Rus ilişkileri henüz çok kısa bir süre önce; Ekim Devrimi ile yeni bir sürece girmişti. Bu yeni süreç, tam bir 'barış ve dostluk süreci' olmaya adaydı.

Türk-Sovyet Dostluğu

Başlangıçta(1919-1922) gelişmeler olumlu ve son derece umut vericiydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması için her devletten daha fazla çaba sarfeden Çarlık Rusyası, 1682 ile 1918 yılları arasında geçen yaklaşık 250 yılda Osmanlı Saltanatı ile on kez savaşmıştı. Bu iki devletin orduları 250 yıllık sürecin en az 50 yılını seferberlik halinde ve cephelerde, birbirleriyle vuruşarak geçirmişlerdi. Romanof hanedanı ile Osmanlılar arasındaki bu derin düşmanlık, yerini hiçbir zaman güvene dayanan gerçek bir dostluğa ve barışa bırakmamıştı. Bu kavga devletlerarası husumetten, -adeta- devletlerarası kan davasına dönüşmüştü.

Açıkça belirtmek gerekirse Osmanlı yönetimi biraz da bu nedenle; yani Rus tehdidine karşı 2 Ağustos 1914 günü imzalanan anlaşma ile Almanya ittifakına katılmıştı.

Ancak savaş Romanof hanedanının felaketine neden olmuş; 300 yıllık bir saltanattan sonra Romanoflar 1917 yılının Mart ayında, son hükümdar 2. Nikola ile birlikte tarihe gömülmüşlerdi. Geçici hükümetler ise 7 Kasım 1917 günü iktidarı

Lenin'in başkanlığındaki Bolşeviklere teslim etmişlerdi. Böylece komünistler yeryüzünde ilk kez bir devletin yönetimine el koymuşlardı.

Rusya 3 Mart 1918 günü Bresklitovsk'ta (Brest-Litovsk) barış antlaşmasını imzalayarak savaştan çekildi. Bolşevik yönetim Büyük Petro'dan beri Avrupa'da kazanmış olduğu hemen hemen bütün toprakları elinden çıkardı. 93 Harbi'nde(1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nde) elde etmiş olduğu Batum, Kars ve Ardahan'ı da geri verdi.

Moskova bunlarla da kalmadı.

İlhaksız ve tazminatsız bir barışı benimsiyor; Çarlık rejiminin Batı devletleri ile yapmış olduğu gizli anlaşmaları açıklayarak lağvediyordu. Bu arada İstanbul'un ve Boğazlar'ın savaştan sonra Rusya'ya bırakılmasını kabul edan gizli anlaşmayı da hükümsüz kılıyordu.

Bu gizli anlaşmanın açıklanması Türk kamuoyunda Batı Emperyalizmi'ne karşı büyük bir tepkiye yol açıyor, düşmanlığı kamçılıyordu. Bolşevik rejiminin jesti ise sempati ile karşılanıyordu.

Üstelik 30 Ekim 1918 günü imzalanan Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından emperyalist ülkelerin kendi aralarında yapmış oldukları gizli antlaşma çerçevesinde Anadolu'yu paylaşarak işgal etmeye başlamaları; Bolşevik Moskova'ya duyulan sempatinin, askerî ve siyasî dayanışmaya dönüşmesine de yol açıyordu.

Tam bağımsızlık ve vatanın bütünlüğü için silaha sarılan Türk aydınları Bolşevik Rusya'ya sempati duymakla kalmıyor; yeni rejimin Türkiye'de de, uygulanabilecek bir deney olduğunu düşünüyorlardı (Bkz. Ek 9).

Ne var ki Batı Emperyalizmi Türkiye'yi sömürgeleştirmek amacıyla Anadolu'da kan dökerken; Rusya'da da devrimciler ile karşıdevrimciler arasında patlak veren iç savaşın fitilini ateşliyorlardı.

Ortak Kader: İç Savaş

Anadolu'da ve Rusya'da başlayan cephe savaşları ile iç savaşlar da tam bir benzerlik ve paralellik gösteriyordu.

1919 yılında Anadolu'da başlayan Millî Mücadele; 1922 yılına kadar devam edecekti. Bu üç yıllık süreçte milisler ve ordu bir yandan Yunan cephesinde savaşırken, diğer yandan başta dinsel olmak üzere çeşitli kışkırtmalarla tutuşturulan iç savaş ateşi ile de uğraşmak zorunda kalıyorlardı. Düzce-Bolu isyanları, Yozgat

Ayaklanması, Konya Ayaklanması, Rum-Pontus faaliyetleri, Ermeni tecavüzleri, Doğu Anadolu'daki başkaldırılar bütünüyle, yaygın bir iç savaş görüntüsü veriyordu. Delilbaşı İsyanı ve Çapanoğlu Ayaklanması Ankara bakımından büyük tehdit oluşturuyordu.

Bolşevik Rusya'nın karşı karşıya bulunduğu durum da Anadolu'dan pek farklı sayılmazdı.

1918 yılında Mumansk ve Aikancelsk'e çıkan İngiliz, Fransız, Amerikan ve Sırp kuvvetleri 1919 yılının sonuna kadar Rusya topraklarında kalmışlardı. İngiltere Bolşeviklerle Karadeniz sahillerinde savaşa tutuşmuş olan Danikin'e yardım ediyordu. İngiltere, ayrıca Kafkas petrollerine el atmak amacıyla, Menşeviklerin yönetimindeki Mavera-i Kafkas'ı ve Rusların boşalttıkları Kuzey İran'ı işgal etmişti.

Londra; Osmanlı ve Rus toprakları üzerinde bağımsız bir 'Büyük Ermenistan'ı kurmaya çalışıyordu.

Emperyalist saldırının bir başka ayağında ise Fransa bulunuyordu. Fransa 1919 yılının Nisan ayında; Yunanlılardan ve Polonyalılardan oluşturduğu 40.000 kişilik bir kuvveti Odessa'ya çıkarmıştı. Bu ordu Kırım yarımadasının bir kısmını işgal etmişti. Japonya ise daha 1918 yılının bahar aylarında İngiltere ile birlikte Vladivostok'u ele geçirmiş; bu harekâta Amerika, Fransa ve İtalya da asker göndererek katılmışlardı.

Kısacası Birinci Dünya Savaşı sona ermişti. Ama Bolşevik Rusya; Sibirya'da, Kafkasya'da, Kırım'da, Volga ve Hazar üzerinde, Ukrayna'da, Polonya'da ve Baltık kıyılarında uzun sürecek kanlı bir mücadeleye girişmişti.

Bolşeviklik henüz devleti tam anlamıyla ele geçirmeye fırsat bile bulamadan, büyük ve kanlı bir saldırıyla karşı karşıya idi. Bolşevikler fakirlik zemininde tüm ülke sathında tekrar silaha sarılmışlardı.

Bu emperyalist saldırı ve iç savaş 1921 yılının sonuna kadar devam edecekti.

Rusya'nın Silahsız Mücadelesi ve Barış Politikası...

Özellikle 1920 yılının ikinci yarısında hem iç savaş, hem de dış müdahaleler karşısında iyice bunalan Moskova yönetimi sadece silahlı savunma yapmakla yetinmiyordu. Dış düşmanlara karşı silahla direnmenin yanı sıra, geliştirdiği iki öğretiyi daha, adeta bir silah gibi kullanıyordu. Bu iki 'ateşsiz' silah ise komünizm ve milliyetçilik öğretileri idi.

Bolşevikler 1919 yılının Mart ayında Üçüncü Enternasyonal'i kurarak; bu kanaldan kendisini tehdit eden sanayi devletlerine 'komünizm ihraç etmeğe' başlamıştı. Böylece emperyalist ülkelerin proleteryaları gözlerini Moskova'ya çeviriyor; Bolşevikliği örnek alıyorlardı. Bu örtülü saldırının en yakın kurbanı da Almanya oluyor ve bir yandan komünizm, diğer yandan –tepki olarak– 'güdümlenen' faşizm ve Nazizm hızla tırmanmaya başlıyordu. Berlin'deki yönetim tehdit altına girmişti. Aynı durum Fransa ve İngiltere için de sözkonusu idi.

Moskova'nın kullandığı ikinci öğreti ise milliyetçilik ve tam bağımsızlık idi.

Bolşevik liderler özellikle Asya'da uyanan milliyetçilik ve tam bağımsızlık akımını proleterya devrimine geçişin ilk etabı olarak yönlendirmek istiyorlardı. Batı Emperyalizmi'ni Asya'dan bu yolla atmayı amaçlıyorlardı. Bolşevik yönetimi bu stratejisinde dinsel zeminde İslâmî etkene de ayrı bir rol vererek, yükleme yapıyordu.

Nitekim 1920 yılının Eylül ayında, Bolşevikler tarafından Bakü'de toplanan Dünya Halkları Birinci Kurultayı da bu stratejinin bir ürünü olarak vücut bulmuştu. Asya'nın 37 halkının temsil edildiği bu Kurultay'da bir konuşma yapan Komünist Enternasyonal'in Başkanı Zinoviyef; "Sizleri her şeyden önce İngiliz Emperyalizmi'ne karşı kutsal savaşa çağırıyoruz!" diyerek Asya halklarına sömürgecileri hedef gösteriyordu.

Sovyet Cumhuriyet, Asya'dan ilk aşamada emperyalistleri kovmayı, buradaki ulusal devletlere bağımsızlıklarını kazandırmayı; ikinci aşamada ise onları 'proleterya ayaklanmaları' ile Enternasyonal'in çatısı altında toplamayı amaçlıyordu. Rusya'nın dışişleri bakanlarından Milioukof bilahare bu planı; "Bolşevikler Doğu'da uyanan milliyetçiliğin proleterya ayaklanmasının kudretli seli önünde az sonra yıkılacağına inanıyorduk" şeklinde ifade ediyordu.

Moskova'daki yönetimin Asya'da uyguladığı, 'tam bağımsız ulus devletler ve proleterya ayaklanması' stratejisi Paşaların Asya Misyonu ile ilk bakışta adeta 'birebir' örtüşüyordu.

Yıkılan Osmanlı İmparatorluğu'nun artıklarından; Kuzey Afrika'dan başlayıp Ortadoğu'yu, Anadolu'yu ve Orta Asya'nın en ücra köşelerini kucaklayacak dev bir Türk ve Müslüman zinde güç oluşturmak düşüncesi; Talat, Enver, Cemal ve Mustafa Kemal paşalar tarafından zaten benimsenmiş ve planlanmıştı. Hatta 1919 yılında Talat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında bir 'eylem planı' üzerinde mutabakata da varılmıştı. Belki de bu plan Bolşevik yönetime 1920 Bakü Kurultayı'nda ilham kaynağı olmuştu.

Moskova yönetimini ve paşaları bu planda buluşturan en önemli neden ise 'anti-emperyalizm' ve 'tam bağımsızlık' ilkesinin ortak paydayı oluşturmasıydı.

Zira aynı süreçte ve adı geçen coğrafyada Moskova ile Ankara'nın yanı sıra pek çok Asya ülkesi emperyalistlerin saldırısına uğramıştı. Üstelik; Kuva-yi Millîye'nin 'ulusal-sosyal devlet anlayışı' Moskova'nın 'önce ulusal bağımsızlık, sonra proleterya devrimi' stratejisi ile de geniş çapta çelişmiyordu. Aksine... Devrimin birinci aşaması 'anti-emperyalist' mücadele sürecinde göreceli bir bütünlüğü bile yansıtıyordu.

Anti-emperyalist mücadele sürecinde Moskova ile Ankara arasında sağlanan bir başka uzlaşma noktası ise 'güvenlik için önce barış yapılması anlayışı' idi.

Unutmamak gerekir ki; Sovyet Rusya Asya'da olduğu gibi Avrupa'da da düşman devletlerle çevrilmişti ve aynı zamanda aynı odaklardan güç alan çok sayıda düşmanla savaşmak durumunda bulunuyordu. Oysa Moskova bakımından en büyük tehlike içeriden geliyordu. 'İç savaş' Bolşevik rejimi tüm dış saldırılardan daha fazla tehdit ediyor ve güç durumda bırakıyordu. Dolayısıyla Moskova zorunlu olarak dış politikasını 'dostluk ve barış' ilkesi üzerine inşa ediyordu. Buradaki amaç, çevre ülkelerle anlaşmalar yaparak sınırları güvenceye almak; cephelerden askerleri çekerek elde edilen ek güçle; içerideki 'karşıdevrim' ateşini söndürmekti.

Bu bağlamda Lenin ve arkadaşları 1920 yılının Şubat ayında Estonya, Temmuz ayında Litvanya, Ağustos ayında Letonya, Ekim ayında da Finlandiya ile dostluk ve barış antlaşmalarını imzaladı. Bunları 1921 yılının Şubat ayında İran ve Afganistan, Mart ayında da Polonya ile yapılan anlaşmalar izledi.

Ancak bu listeye bakıldığında imzalanan 'dostluk ve barış' belgeleri arasında en önemlisini; 16 Mart 1921 günü Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin İktisat Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) ile Sovyet Dışişleri Bakanı J. Çiçerin arasında Moskova'da yapılan antlaşma teşkil ediyordu (Bkz. Ek 2).

Bu Moskova-Ankara arasında yeni bir dönemi başlatıyordu.

İki ülke arasındaki tüm düşmanlıklar, anlaşmazlıklar ve savaşlar ortadan kaldırılmıştı. Türkiye ile Sovyetler arasındaki sınıra son ve kesin şekli veriliyor; kronikleşmiş sorunlar çözümleniyor, Çar ile Sultan/Halife'nin düşmanlık politikaları tarihe gömülüyordu.

Üstelik...

Batı Emperyalizmi karşısında Ankara ile Moskova'nın örtüşen -geniş perspektifli- stratejileri de kıtalararası bir coğrafyada hayata geçiriliyordu.

Şimdi Kuzey Afrika'da, Ortadoğu'da ve Asya'da emperyalizme karşı sesini yükselten Türk ve Müslüman halklar, arka arkaya ayaklanacaklar, tam bağımsızlıklarını ele alacaklardı...

İslâm İhtilâl Cemiyetleri Birliği kuruldu.

Talat Paşa Berlin'de idi...

Anadolu İhtilâli'ne Mustafa Kemal Paşa önderlik ediyordu...

Cemal Paşa Afganistan'a gitti...

Enver Paşa ise Türkistan'a...

Bu yapıtta, 21. yüzyıl dünyasına bile şekil veren bu tarihsel oluşumun perde arkası ve ayrıntıları anlatılıyor.

'*Paşaların Asya Misyonu*' Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Projesinin 'yazılmamış tarihine' de ışık tutuyor:

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu ile Türkistan hanlıkları arasındaki ilk askerî ve siyasî münasebetler, 16. yüzyılda başlamıştı. Doğu ve Batı Türklüğü arasındaki, bu yakınlaşmada Özbek asıllı Muhammed Şeybanî Han'ın Türkistan'daki Timur soyunun egemenliğine son vermesi, önemli bir rol oynamıştı. Buna rağmen Doğu ve Batı Türklükleri arasında İran Şiîliği ayırıcı bir unsur olmuştu. Şah İsmail, Muhammed Şeybanî'yi Merv yakınlarında yenerek bu ayrışmada 1524 yılına kadar başat bir konumda bulunmuştu. Ancak Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'i safdışı ederek Sasanîleri sindirmesiyle, Osmanlı Devleti ile Türkmenistan hanlıkları işbirliği yapmak olanağına kavuşmuşlardı. Bu yakın temas Türkistan hanları ile Osmanlı sultanlarının İran'a karşı ortak mücadele sürecini de başlatmıştı.

Osmanlı-Özbek ittifakı İran'a karşı defalarca üstünlük elde etmiş ise de, aralarındaki bu 'ayırımcı/ayırıcı' unsuru hiçbir zaman tasfiye edememişlerdi. Bu sorun ortada dururken 1556 yılında Ruslar, Astrahan'ı işgal ettiler. Orta Asya Müslümanlarının hac yolunu kestiler. Volga havzasına yerleştiler. Rusların Türkistan içlerine yayılmaya başlaması karşısında Türkistanlılar, Osmanlı Devleti'nden yardım istediler.

Osmanlı yönetimi çağrılara yanıt vermek amacıyla harekete geçti. Fakat olumlu bir sonuç elde edemedi. İstanbul, Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirerek Volga havzasına girmek istemiş, fakat Osmanlıların bölgede güçlenmesini istemeyen Kırım hanları, buna muhalefet ederek izin vermemişlerdi. Böylece Osmanlıların Astrahan Seferi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuşlardı.

İran'a karşı, Osmanlı-Özbek ittifakı 16. yüzyılın sonunda yeniden canlandı. Özbek hükümdarı 2. Abdullah Han Hive'yi işgal ederek hem Türkistan'ın birliğini sağlamış, hem de Osmanlı Devleti ile önemli bir dayanışma ve işbirliği içine girmişti. Ancak Osmanlı Serdarı Ferhat Paşa vaadettiği desteği sağlayamadığı için

Abdullah Han, İran Şahı I. Abbas karşısında başarısızlığa uğradı, Abdullah'ın ölümünden sonra da Şah Abbas bütün Horasan bölgesini ele geçirmiş, işgal etmişti.[1]

16. ve 17. yüzyıl boyunca Türkistan, Horasan, Buhara ve Hive yörelerinde İran-Özbek mücadelesi devam ediyor; Osmanlı yönetimi de bu mücadelede kâh dost, kâh düşman olarak İran'ın karşısında yer alıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun İran ve Türkistan siyasetlerinde en belirleyici olan hususu kaçınılmaz olarak Batı Cephesi'nde (Rumeli ve Kafkasya'da) cereyan eden gelişmeler belirliyordu.

15. yüzyılda hissedilmeye başlayan Rus yayılmacılığı, 16. yüzyılda uç veriyor; 17. ve 18. yüzyıllarda Asya'da Türkistan topraklarını, Rumeli ve Kafkasya üzerinden de Osmanlı İmparatorluğu'nu hedef alıyordu. Çarlık Rusyası bu yayılmacı politikaları 18. yüzyıl boyunca geliştirerek sürdürmüş, 19. yüzyılda Panslavist kimliğe büründürerek aşırı milliyetçi bir ideolojiye dönüştürmüştü. Bu ideolojinin siyasî hedeflerinden en önemlisini ise güneye inmek ve 'sıcak denizlere' ulaşmak teşkil ediyordu.

Buna paralel olarak 18. yüzyıldan itibaren İngiliz Emperyalizmi de Ortadoğu ve Güney Asya'da kendini göstermeye başladı; Hindistan'a yerleşerek burayı hem sömürgeleştiriyor, hem de hareket üssü yapıyordu. Çarlık Rusyası gibi yayılmacı amaçlar güden İngiliz Emperyalizmi de aynı toprakları hedef seçmişti. Afganistan'da, İran'da, Basra Körfezi'nde ve Kızıldeniz'de varlığını hissettiriyordu.

Bu arada Çin, Doğu Türkistan'ı, işgal ediyor; İran ise Türkistan'ın 'yağmalanmasından' pay kapmaya çalışıyordu. Oysa Rusya ile İngiltere, İran hakkında da aynı emelleri güdüyorlardı.

19. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusyası tam anlamıyla atağa kalktı. Asya'da, başta Buhara olmak üzere Türkistan hanlıkları üzerinde yıkıcı bir baskı tesis ediyor; topraklarını işgal etmeye başlıyor, ele geçirdiği yerlerin demografik yapısını değiştirmek amacıyla girişimlerde bulunuyordu. İngiltere gibi Rusya da Belücistan'a nüfûz etmeğe çalışırken Türkistan topraklarına sürekli olarak Rus göçmenler yerleştiriyor; bunlara dayanarak Petersburg'a bağlı yerel yönetimler kurmaya uğraşıyordu.

---

[1] Prof. Dr. Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, 1775-1875*, İstanbul Üniversitesi Bas. Film Merkezi, 1990, s. 7.

Aynı süreçte Osmanlı İmparatorluğu da boş durmuyordu. Batıdaki Rus yayılmacılığına karşı mücadele ediyor, sürekli savaşıyordu. Özellikle Kafkasya ve Rumeli toprakları sık sık Rus saldırılarına hedef oluyor, bu nedenle kanlı savaşlar meydana geliyordu. 1828 savaşında Ermeniler ve Çerkezler de iş'e karışıyor, 1854-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa ile ittifak yapıyordu. 1877-1878 (93 Harbi) savaşı ise Osmanlı İmparatorluğu bakımından tam bir yıkım oldu.

Her savaş Osmanlı İmparatorluğu'nu biraz daha Asya'ya yaklaştırmıştı. Rumeli'den başlayan Rus Cephesi Doğu Türkistan'a kadar uzanıyordu. Veya tersi oluyordu. Güneye sarkan Çarlık Rusyası ile kuzeye çıkmaya çalışan İngiliz Emperyalizmi arasında sıkışan Asya'nın Türk ve Müslüman halkları, gözlerini ve gönüllerini Batı'ya çevirmek zorunda kalıyor; orada aynı düşmanların saldırısına uğrayan Osmanlı otoritesi ile amaçlarını ve varlıklarını birleştirmek özlemi içinde kalıyorlardı. Üstelik Panslavizm/Panrusizm Rumeli'de, Kafkasya'da ve Türkmenistan'da aynı güçle ve aynı amaçla vuruşuyorlardı.[1]

Bu Panslavist/Panrusist yayılma kaçınılmaz olarak, bir süre sonra karşısında Panislavist/Pantürkist direnişi da doğuracak ve tetikleyecekti.

Osmanlı yönetimi artık Tuna savunmasının Fergana'dan, Hokand'dan, Hive'den; kısacası Asya'nın steplerinden başladığını görüyor ve kabul ediyordu. 1770'lerden başlayarak artan bir ilgi ile Türkistan'a ve buradaki Türk hanlıklarına yöneliyordu. Türkistan hanları da benzer nedenlerle ve büyük bir ilgi ile İstanbul'a yöneliyor; Rus saldırıları karşısında çaresiz kaldıkça Osmanlıların diplomatik ve askerî gücüne başvuruyorlardı.

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Orta Asya tam bir mücadele ve hesaplaşma alanına dönüşmüştü.

Türkistan üzerinde askerî baskı kuran Petersburg/Moskova gözlerini İran'a ve Afganistan'a da dikmişti.

Hindistan'a yerleşen İngiliz Emperyalizmi ise sadece finans ve ticaret gücü ile değil, istihbarat ve askerî varlığı ile de kuzeye yönelmeye başlamıştı. İngiliz etkinliği Afganistan ve Belücistan'a girmiş, Türkistan'a kol atmıştı.

İran bir yandan Ruslarla ve İngilizlerle diplomatik alanda -adeta- dans ederek onları uzak tutmaya çalışıyor; diğer taraftan da Türkistan ve Afganistan içlerinde güçlenmeye, etkinlik kazanmaya çalışıyordu.

---

[1] *Bkz. Şu Bizim 93 Harbi*, Murat Çulcu, E Yayınları, Yayıma hazırlanıyor.

Osmanlı yönetimi ise ırksal, dinsel ve kültürel 'akrabalık' bağlarını kullanarak Asya'nın 'damarlarına' nüfûz etmeye yönelmiş; Kaşgar'da, Hive'de, Buhara, Taşkent ve Hokand'da sağlam 'ayaklar' oluşturmaya başlamıştı. Osmanlıların önündeki en önemli engel Şiî İran idi. Hem Rus Çarlığı hem de İngiliz Emperyalizmi; İstanbul- Buhara 'ortodoks İslâm' eksenine bir hançer gibi saplanmış olan Pers/Acem-Şiî varlığını kendi lehine yönlendiriyordu. Bir yandan 'böl-yönet' taktikleri ile denetim altında tutuyor, diğer yandan da Osmanlı'ya ve birbirlerine karşı 'üstünlük kurma' aracı durumuna getirmeye çabalıyorlardı.

Doğu Türkistan'a göz diken Çin, hemen yanı başında cereyan eden bu mücadeleyi uzaktan seyretmekle yetiniyordu. Bununla birlikte yeni kazanımlar elde etmek için de fırsat kolluyordu.

Fakat Rusya, İngiltere (sessiz ve derinden Fransa) ve Osmanlı devletleri yerel güçlerin (aşiretlerin, kabilelerin, cemaatlerin, hanlıkların, mezhep ve tarikatlerin, hatta eşkıya çetelerinin mensuplarının) katılımıyla birbirlerine karşı kapsamlı bir mücadele içine girmişlerdi. Kimin kimle dost, kimle düşman olduğu çoğunlukla anlaşılamıyordu. Kimin tüccar, kimin diplomat, kimin asker, kimin eşkıya veya casus olduğu belli değildi. Irksal, dinsel, mezhepsel, demografik ve ticarî amaçlar birbirinden ayrılmayacak kadar girift bir görünüm almıştı. Mücadele ve rekabet; kanlı çatışmalar da dahil bütün kuralsızlığı ve gayri-ahlakîliğiyle sürekli tırmanıyordu. Şiîlik Nizârîlikle, Türklük Ceditlik-Kadimlikle, İslâmî dayanışma Sünnîlik-Şiîlikle, hanlıklar entrikalar, suikastlar ve bireysel çıkar çatışmaları ile parçalanmıştı.

1870'li yıllardan itibaren ajanlarını; eğitimci, dinsel lider, diplomat ve kültür adamı kimliği ile bölgeye sokan İstanbul yönetimi, 1908 Meşrutiyet İnkılâbı'ndan sonra Asya'daki faaliyetlerini daha düzenli, sistematik ve kapsamlı bir yapıya kavuşturacaktı. Bu faaliyetler hızla istihbarî ve askerî bir nitelik kazanacak; buralara artık idealist Osmanlı subayları gönderilecekti. Türkistan, Afganistan, Belücistan ve hatta Hindistan bile Teşkilât-ı Mahsûsa'nın ve Osmanlı subaylarının doğal bir faaliyet alanına dönüşecekti.

Buna karşılık Nizârî (Sabbahî) imamları Ağa Hanlar doğrudan İngiltere'nin emrine girmişler, Londra hesabına çalışıyorlardı. İngiltere, 19. yüzyılın daha ilk yarısında Orta Asya'ya el atmış; çok iyi Farsça ve Türkçe bilen A. Conolly, A. Burnes, D'Arcy Todd, J. Abbod, Stoddart ve Shaekspeare gibi yetenekli istihbaratçı subaylarını İran'ın ve Rusya'nın tehdidi altındaki Türkistan hanlıklarına ve Afganistan'a sokarak yerleştirmişti.

Bölgede iskân edilmiş olan Rus göçmenler ise gerektiğinde silahlanarak harekâta katılan, Rus Ordusu'nun doğal birlikleri durumunda idiler. Burada, Çarlık Rusyası hesabına belirlenen politikalarda ünlü Rus general-diplomatı İgnatiev başrolü oynuyordu.

1865 yılında Türkistan'ın işgalini başlatan Rus Ordusu Taşkent'e girmişti. Sırada Buhara Hanlığı vardı.

Ruslar 7 Haziran 1866 günü Hokand'ı elegeçirdiler. Telaşlanan Buhara Emîri İngiltere'den ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım ve destek istedi.

1868'e gelindiğinde Rus işgali hızla yayılıyor; Orta Tepe, Civaz ve Yeni Kurgan ellerine geçiyordu. Türkistanlılar Osmanlı Halifesi'nden yardım talep ettiler. Ancak 1868 yılının Mayıs ayında Semerkant Ruslara teslim oldu. Nihayet Buhara Emirliği de Hokand Hanlığı gibi Rus vasalı bir devlet durumuna düştü.

İstanbul-Buhara Bağlantısı

Buhara'nın düşüşü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkistan siyasetinde önemli bir hassasiyet yaratıyordu.

O sırada Bahara Emîri tarafından İstanbul'a gönderilen elçi Muhammed Parsa Efendi yazılı olarak Sadaret'e başvurmuş, Rusya'ya karşı kullanılmak amacıyla silah ve teknisyenler gönderilmesini talep etmişti. Ancak Buhara'nın Rusların eline geçtiği haberi gelince bu isteklerinden vazgeçmiş, daha köklü ve kalıcı önlemler alınması gerektiğini düşünmüştü. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun Buhara'ya savaş tekniği öğretecek askerî uzmanlar ile top ve tüfek imal etmeyi öğretecek ustalar gönderilmesini istemişti. Muhammed Parsa Efendi ülkesine dönmek üzere İstanbul'dan ayrılmadan önce Sadaret nezdinde önemli bir girişimde daha bulunmuş; Türkiye'nin siyasetini, Padişah'ın bakış açısını ve mesajlarını, Buharalılara tavsiyelerini anlatmak üzere, -her iki devletin dilini iyi konuşan- İstanbul'daki Özbek Tekkesi'nin Şeyhi Süleyman Efendi'nin Buhara'ya gönderilmesinin yararlı sonuçlar verebileceğini bildirmiş ve ısrarla rica etmişti.

Sadaret makamı elçinin isteklerini ve ricasını, Asya'daki gelişmelerle ilgili görüşlerini de içerecek şekilde bir Sadaret tezkiresi ile Sultan Abdülaziz'e şöyle arz etmişti:

"Bildiğiniz üzere, bir müddetten beri Buharalılara Rusya'nın vuku bulan tasalludunun men'i hakkında daha önce Buhara Hâkimi tarafından fevkalâde elçi gönderilerek yardım istenmiş olduğundan Osmanlı ülkesi ile Buhara'nın mesafesi uzak olması dolayısıyla fiilen yardım kaabil olamayacağından ve kendilerinin aralarındaki nifaktan başka, civarlarında bulunan Hokand ve Hive ve sâir hükümetler ile hoş geçinemiyerek daima birbirleri aleyhinde bulunduklarından, selâmet ve kurtuluşlarını zikredilen hükümetlerle ittifak ederek, durumlarını ve düşüncelerini ıslah etmekle mümkün olacağından keyfiyet, adıgeçen elçiye bildirilmiş ve bu hususta Padişah'ın tavsiyelerini ihtiva eden mektup adıgeçen Hâkim'e gönderilmiş idi.

Rusyalıların son tecâvüzünden ve Taşkent'i istilâlarından bahisle kendilerinin Osmanlı Sultanlığınca himâye edilerek yabancı tecâvüzünden kurtarılması dileğiyle daha sonra iki elçi dahi gelmiş ve bu hususta Padişah'a Buhara Hâkimi'nin istidânâmesiyle bazı hediyelerini getirmiş olduklarını, bunlar huzura takdim edildikleri gibi elçilerin Bâb-ı Âlî'ye verdikleri mahzar ve mektup dahi o zaman özel bir komisyonda okunup mütâlaâ olunarak İslâm câmiasına mensup olmaları cihetinden Buharalıların bu türlü sadmelerinden korunması, mevcudiyetlerinin medeniyet levâzımından ve hükümet nizâmlarından istifâdesi arzu olunursa da, yukarıda işaret edildiği gibi Osmanlı Devleti ile o havâli arasında diğer ülkelerin bulunması ve mesafenin uzaklığı sebebiyle fiilen yardım mümkün olamadığı gibi şimdiye kadar yazılan ve söylenen nasihat ve ihtarlarla aralarındaki zıdlık ve ayrılığın giderilip ittihada değişmesi ve Rusyalı ile sulhün hâsıl olmaması esefi mûcib olup, adıgeçen elçinin gelmesi üzerine tavassut ile aralarını bulmak üzere iki devlete ifade ve münâsib tebligat yapıldıkta Buharalılar ile Rusyalıların barışması bundan böyle sözleşme hilafında bir şey yapmayacaklarının teminine bağlı olup, buna Osmanlı Hükümeti kefil olursa gereğinin yapılacağı cevabı verilmiş idi. Ve Buharalıların dağınık durumu ittifaka ve ittihâda değişmedikçe kendileri dahi sulh sözleşmesinde sebâta muktedir olamayacaklarından, bu hususta teminât veremeyecekleri gibi, Hindistan'a Rusyalıların yaklaşması cihetiyle İngiltere Devleti'nin mânevî yardımı önceleri ümid olunurken sonra, Rusyalı onlara dahi teminât verip Buharalılara olan tasallûdunun Hindistan'a tecâvüz niyetiyle olmayıp yal-

nız o havâliyi nizâm altına alarak ticâret dairesini genişletmek kasdından olduğunu ileri sürmüş ve bu sûret İngiltere'nin ahvaline dahi uygun görülmüş olduğundan İngiltere'nin onlara yardımı ve Rusyalıya muhalefeti ümîdi kalmamış idi.

Bunların yine kendiliklerinden sulh edip durumlarını ıslah etmelerinden başka çare olmadığından mümkün olduğu kadar fedâkârlık ederek sulh yapmaları ve durumlarını düzeltip civarlarındaki hükümetlere hoş geçinmeleri yolunda bazı nasihatleri ihtivâ eden mektuplar gönderilmesi uygun görülerek keyfiyet Padişah'a arz edilmek üzere iken elçilerden birisi Hicaz yoluyla memleketine gitmiştir. Daha sonra Rusyalı Buharalılar ise sulh yapmış olduğundan diğer elçi Muhammed Parsa Efendi geri dönmek arzusunda bulunmuş ise de eli boş gitmemek üzere hiç olmazsa harb tekniğini öğretmek için zâbitlerden birkaç zât ile tüfenk yapmak, top dökmek ve sâir muhârebe edevâtını tâlim (öğretmek) üzere sanat ehlinden 20-30 adamın maiyyetine katılmasını ve Padişah'ın nasihat ve tebligatını layıkı ile bildirmek maksadı ile bir elçi tayin edilip birlikte gönderilmesini niyâz ve ısrar etmesi üzerine keyfiyet müteaddid meclislerde konuşulup, açıktan elçi ve zâbit gönderilmesinin Rusyalı'ya şikayet bahanesi vereceğinden başka, daha sonra kendilerine de zarar vereceği düşüncesine binaen istedikleri uygun görülmeyip, olsa olsa askerlik etmiş kimselerden ve sanatkârlardan istediğini teşvik ederek beraberinde götürmesinin mahzurlu olmayacağı uygun görülerek bu inceliğin kendisine anlatılması münasib görülüp, keyfiyet bildirilmiş idi. Kaydedilen hususları Buharalılara tebliğ etmek üzere aslen Buharalı olup hayli müddettir İstanbul'da Özbekler Tekkesi Postnişini bulunan Şeyh Süleyman Efendi'nin birlikte gitmesini kararlaştırmış ve Süleyman Efendi dahi muvafakat etmiş olduğundan, bu hususta Padişah'ın müsaade etmesi dileğiyle vermiş olduğu takrirler geçen gün toplanan Meclis-i Mahsûs'da müzâkere olunup bunlara fiilî yardım yapılmasının mümkün olamayacağı gibi, arabuluculuğa dahi mahâl kalmadığı açığa çıkmış, bununla beraber vuku bulan isteklerine cevap verilmemesi münasib olmayacağından ve Şeyh Süleyman Efendi'nin o sûretle gönderilmesinde mâhzur görülemeyeceği cihetle getirdikleri hediye ve nâmelere Padişah tarafından karşılık olarak bir cevapname ile münasip hediyeler gönderilmesi Padişah'ın şânına uygun olacağından, Süleyman Efendi'nin

gitmesine müsaade ile beraber, kendisine ve elçiye gerekli harcırahın verilerek hemen gönderilmeleri, Buhara Emîri dahi Şeyh Süleyman Efendi vasıtasıyla 75.000 kuruş kıymetinde, üzeri tuğralı murassa bir enfiye mahfazası yaptırılmasının Maliye Nezâreti'ne havâlesi uygun görülmüş ve ilgili evrak ilişikte takdim olunmuş ise de, bu hususta nasıl hareket olunacağı hakkında ne ferman buyurulursa ona göre hareket edileceği, Buhara Hâkimine usul ve emsâline tatbikan yazılan cevabnâme-i hümâyûn dahi ilişik olarak tarafınıza gönderilmekle ifadesi Padişah'ın irâdesine uygun ve gereğinin icrâsı ferman olunursa iâdesi rica olunur."[1]

Bu satırlardan da anlaşılacağı gibi Osmanlı yönetimi, Rusya'yı kızdıracak herhangi bir girişimden titizlikle kaçınıyor, Petersburg'un alınmasına bile meydan vermemek düşüncesiyle Buhara'nın bütün taleplerini görünürde geri çevirmek durumunda kalıyordu. Bununla birlikte Sultan Abdülaziz, Muhammed Parsa Efendi'nin ricasını kabul etmişti. Böylece 1868 yılı baharında Özbek Şeyhi Süleyman Efendi, Buhara Elçisi ile birlikte İstanbul'dan Buhara'ya hareket etti. Bu aşamada Osmanlı yönetimi Rusya ile kesinlikle savaşmak istemiyor, doğal olarak da Türkistan ile açıktan bir askerî işbirliğine girmekten kaçınıyordu.

Buhara Emîri (ve ulemâsı), Şeyh Süleyman Efendi'nin bu konuda anlattıklarını dikkatle dinliyor, daha sonra refakatine İstanbul Elçisi olarak yeni tayin ettiği ulemadan Seyyid Mîr Abdülhay Efendi'yi vererek Şeyh Efendi'yi İstanbul'a gönderiyordu.

Buhara Emîri, Sultan Abdülaziz'e hitaben 4 Nisan 1871 tarihini taşıyan bir de mektup yazmış; "Sorunun çözümlenebilmesi için Padişah'ın telkin ve tavsiyeleri doğrultusunda hareket ettiğini, bundan sonra da aynı şekilde davranacağını" bildirmişti. Emîr ayrıca, elçisinin sunacağı 'takrîre' Padişah'ın lûtfedip alâka göstermesini niyâz etmişti.

Nitekim Şeyh Süleyman Efendi'nin elçi ile birlikte hazırlamış oldukları; Buhara'nın kurtuluşu için Osmanlı İmparatorluğu'ndan istenen hususları içeren kapsamlı 'tahrîrâtı', Elçi Abdülhay Efendi Osmanlı Padişahı'na sundu.

Seyyid Mîr Abdülhay ve Şeyh Süleyman efendilerin bu ortak takrîrinde özet olarak şu hususlar yer alıyordu:

---

[1] Prof. Dr. Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler, 1775-1875*, İst. 1990, s. 85-86; Dipnot no 270, Sadaret tezkiresi, bk. İrâde, Meclis-i Mahsusa, nr. 1510.

"...Devlet-i Âlîyyenin tenbihleri ve tebliğleri gereğince, Buhara'nın hâl-i hazır durumu yoluna girmeye başlamış ve Devlet-i Âlîyye'ninkine benzer şekilde medenî yollarda ilerlemenin gerçekleştirilmesine çalışılmakta ise de, yüksek Hilafet'in yardımı olmadıkça mülkî ve millî işlerimizin istenen sonuca ulaştırılması kabil değildir. Şeyh Süleyman Efendi Padişahımızın irâdesi üzerine Buhara'ya geldiği zaman Devlet-i Âlîyye'nin bütün yürürlükteki kanunlarını ve yabancı ülkelerle ilgili muamelelerde gerekli kaideleri anlatmış, Buhara Emîri ile memleketin yüksek şahsiyetleri adıgeçen şeyhin bütün ifadelerini dikkate alarak bunun neticesinde Rusya ile mütâreke ve barış yapılmış, mülkî ve millî işlerimizde ıslahat gözönüne alınmıştır. Ancak bütün bunların gerçekleştirilmesine gücümüz yetmediğinden ve bu hususta Devlet-i Âlîyye'den başka müracaat yerimiz olmadığından sizlere yardım için başvurmak mecburiyetinde kalınmış ve bu sebeple bendeniz, adıgeçen şeyhle birlikte size gönderildim.

Dersaâdet'e gelişimden beri gördüğüm iyi kabul ve misafirperverlikten dolayı fevkalade memnun ve müteşekkirim. Buhara Emîri Hazretleri'nin isteklerini de aşağıda arz ederim:

1. Buhara'nın mülkî işlerinin ıslahı için idadiye, rüşdiye, harbiye ve tıbbiye mekteplerinde okunan ilim ve fenlere vâkıf ve top-tüfenk gibi her nevi yeni silahları ve levazımâtını yapmakta usta muallimlerin gönderilmesi.

2. Adıgeçen fenlerde ve bilhassa enerji, arz tabakalarını, maden çıkarma ve hendese fenlerinin teori ve tatbikatlarında zarûrî olan bilgilere sahip öğretmenlerle, adıgeçen fenler için gerekli âlet ve edevâtın temin buyurulması.

3. Buhara'ya kültürlü bir sefir gönderilerek yeni nizâm ve usullerin icrâ mevkiine konmasının sağlanması.

4. Bazı devletler Buhara'yı, hudut bölgelerini korumak için sağlam bir duvar olarak gördüklerinden bizlere yardımcı olmak istemektedirler ki; uygun görüldüğü takdirde onların da Buhara'ya yardım etmeleri hususunda teşvik edici bir mektup lûtfedilmesi.

5. Afganistanla dil ve hudut birliği içinde bulunduğumuz için birbirimize destek olmamız dolayısıyla daima dostça ve birlikte hareket etmemiz gerektiğini tavsiye eden bir yazının gönderilmesi.

6. Buraya gönderilecek seferin ahaliye ve ileri gelen söz sahibi şahsiyetlerine nasihatler ederek aralarında birlik kurmaya çalışması.

7. Esas mesele Buhara'nın ahvâlinin düzene sokulması ve Buhara Emîri'nin doğru iş yapmasının sağlanması olup, bunun da gerçekleştirilmesi yüksek Hilafet'in rehberliğine ve yardımına bağlı bulunduğundan, ol havalideki İslâm ahalisinin yabancıların saldırılarından kurtarılıp huzura kavuşturulmaları için ne gerekli ise bu hususa ait görüş ve fikirlerinizin gönderilmesi istirhâm olunur.

Memleketin ve ahalinin selâmeti için taraf-ı Saltanat'tan her ne emir ve ferman buyurulursa can ü gönülden kabul edileceği, tarafınıza olan bağlılığın gerekli kıldığı hususlarda katiyyen kusur yapılmayacağı ve her zaman Padişah Hazretleri'nin varlık ve sağlığının devamı için dua edileceği tabiîdir.

Hulasa, memleketimiz ahvâlinin düzelmesi sizin lütûflarınızla mümkün olacağından yukarıda arz ettiğimiz hususların temininde Halife Hazretleri'nin müsaadesini temine delâlet buyurmanızı rica ederiz. Bu hususta esirgemeyeceğiniz lütûf ve yardımın ehl-i İslâm'ı yabancıların zorbalığından kurtaracağı, sükûn ve selâmeti gerçekleştireceği herkesçe malumdur..."[1]

Sultan Abdülaziz bu talepleri son derece olumlu bulduğunu; fakat gereğini yapmanın mümkün olmadığını; iki ülke arasındaki uzaklığın ve arada başka devletlerin yer almasının buna izin vermediğini bildirdi. Bununla birlikte Osmanlı Sultan-Halifesi oradan gönderilecek öğrencilerin Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde her alanda titizlikle eğitilebileceğini, özellikle fennî ve askerî eğitim konusunda hiçbir yardımdan kaçınılmayacağına vaad ve tavsiye etti.

Bu aşamada ilişkiler adeta dondurulmuştu. Buhara ile İstanbul arasında başka bir yazışmaya arşivlerde rastlanmıyordu.

Ancak ihtimal ki İstanbul, Buhara ile yapılan yazışmalarda yer alan hususlarla ilgili olarak Hive Hanlığı başta olmak üzere Türkistan'daki diğer hanlıklarla da düzenli olarak haberleşiyordu. Ne var ki Rusya'nın hışmına uğramamak için bu haberleşmeler son derece gizli yapılmış, hatta kayda bile geçirilmemişti.

---

[1] Prof. Dr. Mehmet Saray, *A.g.e.*, S. 88-90; Dipnot no 274. *Mesned-i celil-i saadet uzmaya Buhara Sefiri Abdülhay Efendi ve mukaddemce Buhara'ya sefaretle giden Şeyh Süleyman Efendi tarafından gönderilen tahrîratın tercümesidir*, 20 Zilhicce 1288 (8 Şubat 1872), İrade, Hariciye, nr. 15065, Lef. I.

Şurası da muhakkak ki Buhara Emîri'nin Osmanlı Sultanı'na gönderdiği mektuplarda kaydedilmiş olan hususlar ve talepler, o sırada 'resmen dikkate alınmamış' gibi görünse de, alttan alta bu yönde gelişmeler kaydedilmiyor değildi. Özellikle eğitim konusunda ciddî adımlar atılıyor, Türkistan'dan gelen öğrenciler ve tüccarlar iki ülke arasında son derece kalıcı, sağlam ve önemli bir köprü kurulmasına ve bu köprünün temellerinin atılmasına katkıda bulunuyorlardı.

Hive'nin İşgali ve Türkmenlerin Katli

Buhara'nın işgal edilmesi Çarlık yönetimini daha da cesaretlendirerek saldırganlaştırmış, gözlerini bu kez de Hive'ye çevirmelerine neden olmuştu.

1872 yılının sonunda Rus Harbiye Nâzırı'nın başkanlığında, Petersburg'da bir toplantı yapıldı. Türkistan, Orenburg ve Kafkasya genel valilerinin katıldığı bu toplantıda Hive'nin işgal edilmesine karar verildi. Buna göre Türkistan Valiliği'ne bağlı kuvvetler doğudan, Orenburg ve Kafkasya valiliklerine bağlı birlikler batıdan ve kuzeybatıdan harekete geçerek Hive üzerine yürüyeceklerdi.

Hive Emîri Seyyid Muhammed Rahim Han Rusların işgal kararını ve yapacakları büyük askerî harekâtı zamanında öğrenmiş, önlemek için çare arıyordu. Muhammed Rahim Han derhal İstanbul'a elçiler göndererek durumu bildiriyor; daha önce Buhara'da olanları bildiği için İstanbul'a karşı fazla umut da beslemiyordu. Buna karşılık Hindistan'daki İngiliz Valiliği'ne daha fazla güveniyordu. Zira İngilizler 1829-1840 yılları arasında Hive'ye büyük ilgi göstermişlerdi. Rusların saldırıya geçtiği 1839 yılında güneye sarkacakları konusunda endişeye kapılmışlardı. Bu nedenle duruma müdahale etmiş, önemli subaylarını göndererek Ruslar ile Hive yönetimi arasında arabuluculuk yapmış, ortalığı yatıştırmışlardı.

Fakat bu defa Seyyid Muhammed Han umduğunu bulamadı. Gönderdiği temsilciler eli boş döndüler. İngilizler yerelde bazı diplomatik girişimlerde bulunmakla yetindiler. Bunun nedeni; Rus Çarı'nın 1873 yılının Ocak ayında özel temsilcisi Lord Şuvalov'u Londra'ya göndererek Hive'nin işgal edilmeyeceği konusunda İngiltere Hükümeti'ne güvence vermesi idi. İngilizler de Rusya'ya karşı önemli bir diplomatik başarı elde ettiklerini sanmış ve adeta bayram etmişlerdi. Oysa bu sırada harekete geçen Rus birlikleri işgal etmek amacıyla Hive'ye doğru ilerlemeye başlamışlardı.

Ruslar gerekli hazırlıkları 1873 yılının Mart ayında tamamlamışlardı. 16.000 kişilik işgal kuvvetleri kumandanlığına da General Kaufman atanmıştı. 60 top, 2 mitralyöz ve en modern piyade tüfekleriyle teçhiz edilen Rus Ordusu 1873 yılının Nisan ayında harekete geçti ve dört koldan Hive'ye doğru ilerlemeye başladı.

General Kaufman ile General Golovaçov kumandasındaki birlikler Taşkent yönünden, General Verevkin ve kuvvetleri Orenburg tarafından, üçüncü ve dördüncü kollar ise Albay Markozov ve Albay Lomakin kumandasında Hazar Denizi istikametinden Hive'ye doğru yürüyorlardı.

Felaketin yaklaşmakta olduğunu gören Hive Emîri, Rus generallere temsilciler göndererek saldırının durdurulmasını, kan dökülmeksizin bir anlaşmaya varılmasını istedi. Fakat bu talepleri dikkate bile alınmadı. Özellikle kuzeyden gelen Rus kuvvetleri hiçbir engel tanımıyor, stratejik önemdeki Hocaeli kasabasını kuşatarak, burayı savunan Hive mücahitlerini üstün ateş gücüyle yokediyor; Hive Hanlığı'nın kuzeyindeki istihkâmları çökertiyorlardı. Aynı şekilde Doğu Cephesi de tutunamıyor, General Kaufman'ın birliklerine boyun eğiyordu.

Hive Emîri çaresizlik içinde bir kez daha General Verevkin ile General Kaufman'a temsilciler göndererek barış önerisinde bulundu. Ruslar bu girişimi de karşılıksız bıraktı.

1873 yılının Mayıs ayında Rus kuvvetleri Hive şehrini kuşattı. Şiddetli Rus bombardımanı karşısında Hiveli mücahitler ellerindeki ilkel toplarla direnmeğe çalıştılar, fakat etkili olamadılar. Bu nedenle Seyyid Muhammed Han Ruslarla ateşkes yapmak amacıyla bir girişimde daha bulundu. Fakat Ruslar anlaşmak niyetinde değillerdi. Bir bakıma 'işi yokuşa' sürüyorlardı.

Rus generalleri; Emîr'in kendisi de dahil olmak üzere, tüm silahlı güçlerin kayıtsız şartsız teslim olmasını istiyordu. Hive Emîri bunu da kabul etti. Fakat savunmacıların büyük çoğunluğunu teşkil eden silahlı Yamud Türkleri teslim olmaya yanaşmadılar. Savaş yeniden başladı. Ruslar 24 saat boyunca şehri top ateşine tuttular. Bu ağır bombardıman sonucunda Hive'yi tam anlamıyla bir enkaza çevirdiler.

Hive 9 Haziran 1873 günü teslim oldu ve işgal edildi. Teslim olmayı reddeden Yamud Türkleri ise şehri terkederek güneydeki Hazavat bölgesine çekildiler. General Kaufman, Rus kuvvetlerine karşı direnen Türkmenleri cezalandırmak amacında olduğu için tüm barış ve ateşkes önerilerini reddediyor; öne sürdüğü koşulları durmadan ağırlaştırıyordu. Örneğin; tüm silahlı güçlerin kayıtsız şartsız

teslim olmasını ve istediği 300.000 rublelik savaş tazminatının iki hafta zarfında peşin olarak ödenmesini şart koşuyordu. Türkmenler zaman darlığı nedeniyle, bu koşulun gereğini yerine getiremiyorlardı. Böylece Kaufman aradığı fırsatı elde etti:

"General Golovaçov kumandasında 10 top ve 2 mitralyözle takviyeli bir Rus birliğini Türkmenler üzerine gönderen Kaufman'ın verdiği emir gayet korkunç idi:

"Çıktığınız bu seferde kadın-erkek ve yaş farkı gözetmeden onları ezecek ve öldüreceksiniz. Ta ki bir daha bize başkaldıramasınlar.

Kaufman'ın bu emrini uygulayan Rus subaylarından biri, bilahare. Amerika Birleşik Devletleri'nin Petersburg Konsolosu Schuyler'e durumu şöyle anlatmıştır:

"Türkmenlerle karşılaşmaya başlayınca daha önce verilen katliam emri bize yeniden hatırlatıldı. Biz de önümüze çıkan her Türkmeni küçük-büyük, erkek-kadın demeden öldürdük. Hatta Kossaklar (Kazaklar) o kadar korkunç hareket ettiler ki, çocukların ve kadınların 'Aman! Aman!' diye yalvarmalarına aldırmadan hepsini katlettiler.

Bu katliam harekâtının görgü şahitlerinden biri olan İrlanda asıllı Amerikalı gazeteci MacGahan, trajik olayın bir başka cephesini şöyle anlatmıştır:

"Alevler ve dumanlar içindeki Türkmen topraklarından geçiyorduk ki, öncü müfreze bir Türkmen süvari grubunun bize doğru geldiğini ve konuşmak istediklerini bildirdi. Türkmenler şu cevabı verdi:

'Ruslar memleketimizi yakıp yıkarak niçin işgal ediyorlar? Biz Ruslara karşı hiç savaş yapmadık. Niçin onlar bize karşı savaşıyorlar?"

Sonra Türkmenler dönüp gittiler."[1]

Türkmenler 27 Temmuz 1873 günü Rus kuvvetlerine karşı ani bir baskın girişiminde bulundu, fakat başarılı olmadı. Ruslar üç gün boyunca durmadan Türkmenleri kovalıyor, katlediyor, bütün yerleşim birimlerini yakıp yıkıyorlardı. Özellikle Kazaklar çocuklara ve kadınlara acımasızca saldırıyor, önlerine çıkanları katlediyorlardı.

---

[1] Prof. Dr. Mehmet Saray, *A.g.e.*, S. 96; Dipnot no 297. MacGahan, s.359, 360; Dipnot no 296-Schuyler, II, 360; Bachanan, s.362-366; Dipnot no 265, Schuyler-II, 358, 359.

Böylece Türkmenlerin büyük çoğunluğu Rus egemenliğini kabul etmek zorunda kaldılar. Bir kısmı Kara Kum çölünü geçerek Akal bölgesine göç etti.

General Kaufman ise 300.000 rublelik savaş tazminatının ödenmesi konusunda sonuna kadar direndi. Ateşin kesilmesi ve canlarını kurtarabilmek için Türkmenler, kadınlarının tüm ziynetlerini toplayarak Ruslara teslim ettiler. Fakat bunlar tazminatın yarısını bile karşılayamıyordu. Ancak Kaufman öldürücü darbeyi indirdiğine inandığı için daha fazla üstelemedi ve tazminatın kalan kısmının ödeneceği süreyi iki haftadan bir yıla çıkardı.

General Kaufman 12 Ağustos 1873 günü Hive Hanı ile bir sulh anlaşması imzaladı. Anlaşmada şu hususlar yer alıyordu:

"1. Hive Hanı Seyyid Muhammed Rahim Bahadır kendisini Rus İmparatoru'nun vassalı ilan ediyordu.

2. Hive hükümeti, güya harbe sebep olduğu için 2.200.000 rublelik tazminatı Rusya'ya ödeyecekti.

3. Rusya, Hive toprakları üzerinde önemli gördüğü yerlerde askerî üsler kurabilecekti.

4. Hive Hanı, Rusya'nın Türkistan'ın hakimi olduğunu kabul edecekti.

5. Amuderya nehri üzerinde her türlü seyr ü sefer Ruslar tarafından yürütülecekti.

6. Rus ticaret kervanları Hive topraklarında serbestçe dolaşacak ve onların emniyetinden Hive hükümeti sorumlu olacaktı.

7. Rus tüccarları hiçbir vergi vermeden mallarını Hive'de satacak ve istedikleri yerlerde kendilerine hususi depolar yapabileceklerdi.

8. Hive vatandaşları ile Rus vatandaşları arasında vuku bulacak ihtilafları halletmek için başkanı Rus olan bir ortak Hive Rus mahkemesi kurulacak ve bu mahkemenin kararlarına itiraz edilmeyecekti."[1]

Bu büyük Türkistan katliamı Türkmenlerin adeta bilinçaltına işledi ve hiçbir zaman unutulmadı. Hive'de olanlar Osmanlı topraklarında da geniş yankı uyandırıyor, fakat bu haksız 'soykırımın' karşısında gereken tavır takınılamıyor, tepki gösterilemiyordu. Böylece Rusya, bütün hukuk ve adalet kurallarını yok sayarak

---

[1] Prof. Dr. Mehmet Saray, *A.g.e.*, S.97, 98; Dipnot no 304-S. Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia; Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Cambridge, Mass., 1968, s. 316-318.

'ticaret yolları açmak ve ticaret güzergahlarını düzenleyerek güvenceye kavuşturmak' gerekçesiyle, bağımsız birer devlet konumunda bulunan Hokand ve Buhara hanlıklarından sonra Hive Hanlığı'nı da işgal ederek Türkmenistan dışında kalan bütün Türkistan'a egemen oldu.

Hokand, Taşkent, Buhara ve Hive'nin Ruslar tarafından işgal edilerek bağımsızlıklarına son verilmesi; Hindistan'daki İngiliz yönetimi ve Osmanlı İmparatorluğu bakımından son derece endişe verici bir tablo yaratmıştı. Bu gelişmeler İstanbul ile Londra'nın Asya siyasetlerini birbirine yakınlaştırmıştı.

Osmanlı yönetimi ortak düşman kabul ettiği Rusya'nın Türklere karşı gerçekleştirdiği katliamlara zorunlu olarak seyirci kalmayı içine sindiremiyordu. Bundan sonra cereyan edecek olaylara ise daha fazla seyirci kalmak niyetinde değildi.

İngiltere bakımından ise, yayılmacı Rus tehdidi Afganistan hudutlarına gelip dayanmıştı. Hindistan'daki İngiliz yönetimi bir güvence olarak Afganistan'a da dolaylı yollardan hakim olmuştu. Fakat bu durum askerî bakımdan yeterli bir güvence oluşturmuyordu. Osmanlı İmparatorluğu gibi İngiltere Krallığı'nın da Türkistan'a müdahale etmek ve Ruslara karşı Türkistan'ı savunmak gibi bir şansları yoktu. Zira bölgedeki hiçbir devletin askerî gücü, Rus Ordusu ile başa çıkabilecek bir nitelik taşımıyordu. Kaldı ki hanlıklar da birbirleriyle istikrarlı bir ittifak ve dayanışma tesis edememişlerdi. Sürekli bir rekabet ve didişme içinde bulunan hanlar adeta Ruslara yem olmuşlardı.

Dolayısıyla Londra ve İstanbul, tamamen Rusların kontrolüne geçmiş olan hanlıklar üzerinden Rus yayılmacılığını engelleyebilecek bir müdahalede bulunma şanslarının olmadığını görüyor ve düşünmüyorlardı.

Ancak Rusya'nın son saldırılarının ardından en stratejik kavşakta yer alan Kaşgar Hâkimi Yakub Bey, bağımsızlığını hâlâ koruyordu. Üstelik her bakımdan yaşamsal bir coğrafyayı da elinde bulunduruyordu. Bu devlete Atalık-Gazi de deniyordu. Kaşgar Devleti'nin kuzey tarafları Gökdağ ve Altundağları ile çevrili idi. Kuzeyinde Kalaç, Rusya ve Hokand, güneyinde Tibet ve İngiliz egemenliği, doğusunda Çin ve Moğolistan, batısında ise Bedenşan ile Afganistan bulunuyordu. Bu bölge daha yakın bir zamanda, 1865 yılında Çin devletinin iki vilayeti idi ki; Çiyang-Çan Nanlu ile Çiyang-Çan Plu adlarıyla biliniyordu. Halkın tamamı Müslüman, çoğunluğu Türk idi. Genel olarak Türkçe konuşuluyordu.

Kaşgar Devleti'nin kapsadığı bölgede Yarkent, Hotan, Urumçi, Aksu, Kaşgar ve Yedişehir önemli yerleşim birimlerini teşkil ediyordu.[1]

Kaşgar Devleti'nin coğrafî konumunun taşıdığı stratejik önem onu tüm işgalci güçlerin baş hedefi durumuna getirmişti. Bu nedenle hem Rusya, hem de Çin tarafından işgal edilerek ortadan kaldırılmak isteniyordu. Afganistan'ın hemen yanıbaşında, kuzeydoğusunda yer alan Kaşgar, Doğu Türkistan'ın adeta 'giriş kapısı' kadar önem taşıyor; güneye inmek için her şeyi göze alan Rusya'nın önünde, Hindistan yolu üzerinde son engeli oluşturuyordu. Üstelik Kaşgar Emîri Yakub Bey, Osmanlı İmparatorluğu gibi İngiliz yönetimine de güven veriyor, temas halinde bulunuyordu. Bunun nedeni Yakub Bey'in geçmişte hem Çin, hem de Rus saldırganlığına karşı başarıyla direnmiş olmasıydı.

'Asya Misyonu'nun İlk Ayağı: Atalık-Gazi

Savaştaki başarıları nedeniyle Atalık-Gazi adını alan Yakub Bey 1820 yılında, Taşkent yakınındaki Pişkent köyünde dünyaya gelmişti. Babası Kurama Kadısı Pir Muhammed Mirza idi. Annesi ise Pişkent'in en etkin şahsiyeti olan Şeyh Nizameddin'in kızkardeşi idi. Bu nedenle Şeyh Nizameddin Bey, Yakub Bey'in yetişmesinde belirleyici bir rol oynamıştı.

Başlangıçta molla olması düşünülen Yakub Bey kapsamlı bir din eğitimi almış, fakat daha sonra mollalıktan vazgeçmişti. Bu sırada kızkardeşi Taşkent Valisi Nur Muhammed Han ile evlenince Yakub Bey de karakterine daha uygun bulduğu askerlik mesleğine girmiş ve enistesinin sayesinde Hokand Ordusu'na katılmıştı. Bu meslekte son derece başarılı olan Yakub Bey 1845 yılında Hokand Hanı Hudayâr'ın mabeyinciliğine tayin edildi.

Ancak Yakub Bey muharib bir kimliğe sahipti. Bu özelliğini 1853 yılında Akmescid'e saldıran Rus Ordusu karşısında başarıyla sergilemiş, büyük takdir toplamış, şöhret kazanmıştı. Nitekim 1864 yılından itibaren yayılmacı politika izlemeye başlayan Ruslar Asya içlerine ilerlemeye başlayınca Çimkent'in savunulması görevi Yakub Bey'in uhdesine verildi. Yakub Bey Çimkent'i sonuna kadar başarıyla savunarak Rusları durdurmayı başardı. Ancak Ruslar teknolojik bakımdan yıkı-

---

[1] *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, Hazırlayan M. Abdülhalik Çay, Orkun Yayınları, İst., 1977, S. 38, 39.

cı bir silah üstünlüğüne sahip bulunuyorlardı. Rus Ordusu toplarla Çimkent'i bombardıman etmeye başlayınca Âlim Han onu geri çekiyor; Buzurg Han'a yardımcı olmak üzere 66 kişilik bir müfreze ile Kaşgar'a gönderiyordu. Âlim Han bunu yaparken, aynı zamanda çekinmeye başladığı Yakub Bey'i Taşkent'ten uzaklaştırmak amacını da gütmüştü.[1]

Yakub Bey burada da Çinlilerle boy ölçüşmek zorunda kaldı.

1762 yılında Çin Fağfuru Han-Lung, Tibet'in kuzeyine bir ordu göndererek aslı Türk ve Fars olan Kalmuk ve Döngân (Döngân veya Döngen- Çin'den gelen göçmenlere verilen ad) ile diğer kavimlere saldırmıştı. Bunlar yenilerek Çin'in egemenliğini kabul etmek zorunda kalmışlardı. Çin yönetimi İslâmiyeti yok etmek amacıyla ağır baskı kurmuş, din bilginlerini ve Müslüman emirleri buradan kovmuştu. Bu emirler ve bilginler Beldenşan ve Hokand'a sığınmışlardı. Nitekim buralar Çinlilere karşı yürütülen askerî harekâtların merkezi olmuştu. Göç etmek zorunda bırakılanlar vatanlarını kurtarmak için sürekli fırsat kolluyorlardı.

Nihayet 1864 yılında İli tarafına yerleşen Döngânlar kurtuluş ve bağımsızlık savaşını başlattılar. Ekinci de denilen Tarahçılar da onlara katıldılar. Çinliler ayaklanmayı bastıramadılar ve aralarında uzun bir savaş başladı. Kulca ile Kurgus şehirlerindeki Çinli devlet görevlileri kovuldu ve buralar kurtarıldı.

Bölgenin kuzeyindeki Çiyang-Çan-Plu'da bu gelişmeler olurken güney bölgelerinde, yani Çiyang-Çan Nanlu'da da çatışmalar başlamıştı. 1863 yılının ilk aylarından itibaren Aksu, Kuca, Hotan, Yarkent taraflarında Çinlilere karşı silahlı saldırılar düzenlenmekte ve başarılar kazanılmakta idi. Bölgede yaşayan Kırgızlar bu karışıklık sırasında dağlardan inmiş ve Kaşgar'ı kuşatmışlardı. Buzurg Han ile Yakub Bey 16 ay devam eden kuşatma karşısında daha fazla dayanamamış; Kaşgar'ı Çinlilere bırakmak zorunda kalmışlardı. Yakub Bey elinde yeterli kuvvet olmadığı için durumu kabullenmişti.

Ne var ki bu sırada Taşkent, Ruslar tarafından işgal edildi ve şehri savunan kuvvetler geri çekilmek zorunda kaldılar. Buna karşılık daha önce Ruslara karşı Yakub Bey ile birlikte savaşmış olan Taşkent'li kalabalık bir muharip grubu Kaşgar'a gelerek Yakub Bey'in kuvvetlerine katıldı. Onların da yardımıyla Yakub Bey işgalci Çinlilere yeniden saldırarak püskürttü ve Kaşgar'ı geri aldı. Yakub Bey bu-

---

[1] Prof. Dr. Mehmet Saray, *A.g.e.*, S.100; Dipnot no 309, Boulger, *The Life of Yakoob Bey*, S.86.

nunla da yetinmedi. İlerlemeyi sürdürdü ve Taşkent'i ele geçirdi. Çinliler geri çekildikçe Yakub Bey'in ordusu Doğu Türkistan'ın derinliklerine nüfûz ediyordu.

Bu sırada Buzurg Han -diğer hanların her zaman yapageldiği gibi- Yakub Bey'i kıskanarak sorun çıkarmıştı. Yakub Bey onu önce tutuklayarak hapsetti. Sonra da –sözde kendi rızasıyla– hacca gönderdi. Böylece Yakub Bey Doğu Türkistan'ın tek hâkimi durumuna gelmişti.

Önce Ruslara, sonra da Çin Ordusu'na karşı bu zaferleri kazanan Yakub Bey'e çevredeki hanlar armağanlar göndererek saygı gösteriyor; Buhara Emîri Muzafferüddin Han ise kendisine 'Atalık-Gazi' ünvanını veriyordu. Nitekim daha sonra da Kaşgar Devleti'ne Atalık-Gazi Devleti denilecekti.[1]

Kaşgar'da bu olaylar devam ederken Rus Ordusu da eline geçen fırsatları değerlendirerek İli vadisine inmiş, kalabalık bir ordu ile Kulca şehrine saldırmıştı. Yakub Bey Ruslarla savaşa tutuşması durumunda Çinlilerin bundan yararlanarak saldıracağını hesaba kattığı için hareketsiz kalıyor; kuvvetlerini bölmemek için Rus işgaline gözyumuyordu.

Buna karşılık Yakub Bey Karaçar ve Sayram'ı işgal eden Döngânlar üzerine kuvvet sevketti. Turfan şehrini dört aylık bir kuşatmadan sonra 1870 yılının Temmuz ayında ele geçirdi. Yakub Bey'in kuvvetleri Döngânlar karşısında yıpranırken Ruslar Kaşgar'a yapmayı düşündükleri saldırının planlarını tamamlamış; Kaşgar'ı durmadan artan ve bunaltan bir baskı altına almışlardı. Moskova, Hokand'a ve Buhara'ya zorla kabul ettirdiği ticarî anlaşmanın bir benzerini de Yakub Bey ile yapmak istiyordu. Buna karşılık 'Atalık-Gazi' Rusların memleketine girmesini asla istemiyordu. Ona göre Ruslar; 'ticaret için değil, devletinin aleyhine desise ve casusluk yapmak için gelecek şerefsiz insanlar' idi.[2]

Buna rağmen Yakub Bey fazla dayanamadı. Ruslarla düşman olup da bile bile yenilgiye uğramaktansa, onlarla anlaşmayı tercih etti. Böylece Kaşgar'a gelen Baron Kaulbars başkanlığında bir elçilik heyeti ile ticaret anlaşması imzaladı. Hemen ardından da 1875 yılında Rus Albayı Reinthal başkanlığında ikinci bir Rus heyeti Kaşgar'ı ziyaret etti.

Hindistan'daki İngiliz yönetimi; Rus kuvvetleri ile arasındaki son 'tampon bölge' olan Kaşgar'daki askerî, ticarî ve siyasî gelişmeleri büyük bir titizlik ile yakın-

---

[1] *Hive Hanlığı*, *A.g.e.*, S.40, 41.

[2] Prof. Dr. Mehmet Saray, *A.g.e.*, S.101.

dan izliyor ve ilgileniyordu. Zira Rusların Kaşgar'ı ele geçirmeleri halinde İngiltere'nin kontrolünde bulunan Afganistan'ın durumu tehlikeye girecek, büyük bir olasılıkla da İngilizler Afganistan'ı gerektiği gibi savunamayacaklardı. Bu nedenle Hindistan'daki İngiliz Genel Valiliği Kaşgar'a özel bir ilgi gösteriyor ve bu ilgi Yakub Bey'i de memnun ediyordu. 1868 yılında ticarî amaçla gelen P. Shaw, Yakub Bey tarafından kabul görmüş, kendisine iltifat edilmiş ve İngiltere'ye beslenen dostâne duygular dile getirilmişti. Bir yıl sonra da Mirza Muhammed Şadi başkanlığında bir heyet,Hindistan valiliğine iade-i ziyaret amacıyla gitmişti. İngiltere bakımından Afganistan'ın güvenliği her şeyin üzerinde idi.

Bu süreçte Çarlık Rusyası'nın Osmanlı İmparatorluğu ile de ilişkileri bozulmuştu. Sinirler durmadan geriliyordu. Dolayısıyla Osmanlı yönetimi İngiltere'ye yanaşıyor; Asya'da İngiliz-Osmanlı yakınlaşması Yakub Bey'in işine geliyordu. Zira İstanbul-Londra yakınlaşması nedeniyle her iki kanaldan alacağı yardımlarla ordusunu güçlendirebileceğini düşünüyor ve umuyordu.

İngiltere ise; Yakub Bey üzerinden Doğu Türkistan'a nüfûz etmeyi; bu bölgede elde edeceği ayrıcalıklar sayesinde hem doğal kaynaklarını işletmeyi, hem de Afganistan'ın uzantısı olarak Çin ve Rusya'ya karşı tampon bir bölge tesis etmeyi amaçlıyordu. Ancak bunların hepsinden önce İngiliz yönetimi Rusya'ya karşı hedeflediği güvenliği sağlayabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun elindeki -özellikle Hilafet'ten kaynaklanan dinsel- imkanlara gereksinim duyuyordu. Bu nedenle Yakub Bey'in Osmanlı yönetimi ile ilişkilerini geliştirmesine yardımcı olarak katkıda bulunuyordu. İngiltere'nin İstanbul ile olan nüfûzlu ilişkileri ise Yakub Bey'in işine geliyordu. Ne var ki Londra'nın tamamen çıkara dayalı dostluğuna ne kadar güvenebilirdi? Nitekim Osmanlı İmparatorluğu 93 Harbi'ne girince Londra'nın tavrı da değişecek, Kaşgar'a karşı bu kez de Çin'in dostluğunu tercih edecekti.

Yakub Bey'in Mirza Muhammed başkanlığında Hindistan'a gönderdiği heyet altı ay İngiliz yönetimi nezdinde bu ülkede kaldı. Daha sonra D. Forsyth'ın başkanlığında, P.Shaw ve Dr. G.Henderson'dan oluşan İngiliz heyeti ile birlikte 1870 baharında Kaşgar'a döndü. İngiliz heyeti üç ay Kaşgar'da kalmıştı. Nitekim Kaşgar-Rus ticaret anlaşmasının hemen ardından 1872 yılında Kaşgar-İngiliz ticaret anlaşması imzalandı. Bu anlaşma, diğer hanlıkların birer birer işgal edildiği bir süreçte bütün dikkatlerin Yakub Bey üzerinde toplanmasına neden oldu. Kaşgar Hakimliğini son derece dikkate almaya başlayan ve onunla ilgilenen devletlerin

arasında İngiltere'den sonra ilk sırayı doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu alıyordu.

Taşkent, Buhara, Hokand, Hive hanlıklarından yükselen feryatlara ve yardım taleplerine kulaklarını tıkamak zorunda kalmış olan İstanbul, kapısına gelen Kaşgar Elçisi'ni bu kez eliboş göndermedi. Yakub Bey bir yandan kuzeyindeki Rusya ile güneyindeki İngiliz otoritesi arasında başarılı diplomatik ilişkiler tesis edip dostluk çerçevesinde varlığını güvenceye almaya ve sürdürmeye çalışırken; sırtını dayayabileceği, hem maddî hem de manevî bakımdan ihtiyaç duyduğu yardımı Osmanlı Sultan-Halifesi'nden alabileceğini biliyordu. Bu nedenle de öncelikle Hilafet'in desteğini ve himayesini kazanabilmek amacıyla Seyyid Yakub Han Töre'yi 'fevkalade elçi' olarak İstanbul'a gönderdi. Kısaca 'Hoca Töre' adıyla tanınan Seyyid Yakub Han, son dedece iyi yetiştirilmiş bir hatib, bilge bir diplomattı.

İstanbul'a gelen Hoca Töre beraberinde getirdiği 1872 Ekim ayı tarihli, Yakub Bey tarafından Farsça kaleme alınmış olan mektubu sundu. Bu mektupta Kaşgar Hâkimi Yakub Han himayesini istediği Osmanlı Padişahı'na hitaben şunları kaydetmiş bulunuyordu:

> "Duyduğumuza göre, bütün Müslümanların Halifesi olarak Zât-ı Şâhâneniz, himmetinizi İslâm'ın hayrına sarfetmektesiniz. Bu arada biz de sizlere niyâzda bulunmayı ganimet bilerek yüce katınızda kulluğumuzun kabulü ümidiyle bu mektubu göndermeye cüret ettik. Biz âcizlerini de himaye ettiğiniz kullarınız arasına dahil ile kapınızda hizmet edenlere ilâve buyurunuz ki bu vesileyle bizim de başımız dik olsun... Diğer hususlar elçimiz Seyyid Yakub Efendi'nin şifahî takrirlerine havâle olunmuştur. (...)"[1]

Hoca Töre 16 Haziran 1873 Çarşamba günü kabul edildiği huzur-u hümâyûnda ayrıca; Kaşgar Hâkimliği'nin karşı karşıya bulunduğu siyasî ve askerî tehlikeleri, ihtiyaç duyduğu yardımları, üstün ve etkileyici bir hitâbet gücüyle Padişah'a arz ediyor, devlet ricâlini ikna ediyordu. Yakub Bey adına Hoca Töre, acil olarak silah, teknik eleman ve askerî personele ihtiyaç duyduğunu belirtmişti.

Sultan Abdülaziz'in talimatı üzerine Osmanlı yönetimi, Kaşgar Hâkimi Yakub Bey'in Osmanlı saltanatına biat etmek ve himâye altına alınmak istemesini ve her

---

[1] Prof. Dr. Mehmet Saray, *A.g.e.*, S.103; Dipnot no 322. *Kaşgar Hâkimi Yakub Hanın 1289 tarihli farsça arîzası, irâde*, Hâriciye, nr.15524, Lef. 2.

türlü yardım talebini görüşerek olumlu buluyor ve kabul ediyordu. Böylece Kaşgar, İstanbul'un himâyesi altına giriyor; bunun bir göstergesi olarak Yakub Han'a "Birinci Rütbeden Murassa Nişan-ı Osmanî" ile "seyf ve alem" (kılıç ve bayrak) gönderilmesine karar veriliyordu. Ayrıca Yakub Han'a hitaben bir de 'Nâme-i Hümayun' yazıldı.

Kaşgar Elçisi'nin talep ettiği askerî ve teknik yardımlar bizzat Tophane Müşiri Ali Said Paşa ile Umum Fabrikalar Nâzırı Seyyid Paşa tarafından hazırlandı. Buna göre Kaşgar Hâkimi'ne bütün edevâtıyla birlikte 6 adet Krupp topu, 1.000 adet eski ve 200 adet yeni imal edilmiş tüfek ile birlikte kapsül ve barut imali için gerekli olan araçlar, ustaları ve uzmanlarıyla birlikte Kaşgar'a gönderildi. Buna paralel olarak 'Asya Misyonu' çerçevesinde ilk askerî heyet de oluşturularak Kaşgar'a sevkedildi. Kaşgar Ordusu'nu eğitmek ve disipline etmekle görevlendirilen bu heyette istihkâm subayı Ali Bey, piyade subayı Mehmed Yusuf Bey, süvari subayı Çerkez Yusuf Bey ve topçu subayı İsmail Hakkı Bey yer alıyordu. Heyete Enderun'dan Murad Efendi başkanlık yapıyordu.[1]

Böylece Osmanlı İmparatorluğu Asya'daki gelişmelere ilk kez siyasî ve askerî bakımdan resmen müdahale ediyordu. Öncelikle de Rusya'nın yayılmacı faaliyetlerine karşı operasyonlar yapmak ve yönlendirmek amacıyla kendi 'misyonunu' belirleyerek sergiliyordu. Kaşgar Devleti açık olarak gözler önüne sermiş bulunuyordu ki; bu misyonun ana fikri 'kolonizasyon' değil idi. Osmanlı merkezî otoritesi gerçi Kaşgar'ı 'himâyesi altına' alarak egemenliği kendi elinde bulunduruyordu. Ama, bu son derece düşük düzeyde bir bağımlılığı ifade ediyordu. Uygulama bu şekliyle 'toprak iltihakından' öte, Asya'da Kaşgar'a hükmî bir şahsiyet tanımak, onu devlet statüsünü yükseltmek ve bu statüyü çevredeki üçüncü devletlere de kabul ettirmek amacını güdüyordu. Bu şekliyle Osmanlı İmparatorluğu genel olarak; Hilafet şemsiyesi altında yerel yönetimlerin uzun vadede bağımsız devletler halinde yasal kimlik kazanması (kazandırılması) ve onlarla 'devletten devlete' ilişki kurularak ittifak yapılması; onların güçlendirilerek kendi ayakları üzerinde durmalarının sağlanması amacını güdüyordu. Sultan Abdülaziz döneminde devlet ricâli tarafından ilk kez belirlenmiş ve benimsenmiş olan bu siyaset, sadece Osmanlı İmparatorluğu ile sınırlı kalmayacaktı. Devletlerin bağımsızlığı ilkesi esas alınarak geliştirilecek, Mütareke ve Cumhuriyet dönemlerinde de benimsen-

---

[1] Prof. Mehmet Saray, *A.g.e.*, S.103, 104; Dipnot no 327, İrâde, Hâriciye, nr. 15546 ve 15524.

meye devam edilerek gündemde tutulacaktı. Üstelik Cumhuriyet devrinde daha da geliştirilerek İslâm âlemine yaygınlaştırılacak, 'Kemalizm'in dış politikasında' temel ilkelerden biri durumuna getirilecekti. 'Federasyon-Konfederasyon' tartışmalarında Mustafa Kemal ve ardılları 'erken' getirilen önerilere; 'Her devlet önce kendi bağımsızlığını kazanarak eşit duruma gelsin, sonra bu yöndeki kararlar halkların bağımsız ve hür iradeleri ile alınır' yönünde yanıtlar vereceklerdi. Bu temel ilke bugüne kadar da geçerliliğini koruyacaktı.

'Asya Misyonu'nun ana fikri bu idi ve bu; 19. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleştirilmesi her bakımdan zor bir misyon idi. Mesafelerin son derece uzak olması, ulaşım olanaklarının yetersizliği –hatta imkansızlığı–, teknik olanaklara yeterince sahip olunmaması, teknik eleman ve eğitimin yetersizliği Osmanlı Devleti'nin belirlediği 'Asya Misyonu'nu son derece zorlaştırıyordu. Çeşitli imkansızlıklarla birlikte, Sultan- Halife Abdülaziz'in Yakub Bey'e 'Emirlik' vermesi, devlet kurdurması, teknik ve askerî 'uzman heyeti' göndermesi ve Osmanlı İmparatorluğu ile Kaşgar Devleti arasında organik bağ kurarak ittifak oluşturması 'Asya Misyonu' bağlamında atılmış, son derece önemli ve ileri bir adım teşkil etmişti.

Enderunlu Murad Efendi'nin başkanlığındaki heyet ve gönderilen 'yardım kervanı' İngilizlerin yönetimi altındaki Hindistan'dan geçerken çeşitli engellemelerle ve zorluklarla karşılaştı. Nihayet heyet ve beraberindeki büyük önem taşıyan 'Nâme-i Hümâyûn' Kaşgar'a ulaştı. Yakub Bey gelenleri 100 pâre top atışı ile selamlayarak karşıladı. Sultan Abdülaziz'den gelen Nâme-i Hümâyûn'u alan Yakub Bey o andan itibaren hakimiyeti altındaki her yerde Sultan Abdülaziz namına hutbeler okutmaya ve onun adına sikkeler bastırmaya başladı. Daha önce 'Atalık- Gazi' ve 'Be-devlet' unvanlarını kullanmakta olan Yakub Han 'Emirlik' unvanını aldığı törende, bu 'Emirliği' tanıyan ilk devlet olan İngiltere'nin göndermiş olduğu bir 'elçilik heyeti' de hazır bulundu.

Kaşgar Emîri Yakub Han'ın daha sonra Sultan Abdülaziz'e gönderdiği teşekkür mektubu, Osmanlı Devleti ile Kaşgar Emirliği arasındaki askerî ve siyasî ilişkiyi tüm yalınlığıyla ortaya koyuyordu:

> "...Lütfedip Halifemizin göndermiş bulunduğu Nâme-i Hümâyun 4 zâbit, 1 murassa kılıç, birinci rütbeden murassa bir nişan-ı Osmanî, bütün edevâtıyla beraber 6 top, 1.000 adet eski ve 200 adet yeni yapı tüfenk buraya ulaştı. Bunların gelmiş olması halkta büyük sevinç yaratmıştır. Hatta bunların gelişi halka 100 pâre top atılarak müjdelenmiştir. Ben de ömrüm

oldukça Hilafetpenâhilerine duacıyım. Vereceğiniz her türlü emri yerine getirmek için hazırım. Büyük ihsanlarınız bütün Orta Asya İslâm âlemine yeni bir hayat vermiştir. Şimdi bütün Müslümanlar yüzlerini sizlere çevirmiş bulunmaktadır. Herkes Zât-ı Âlîlerine tebaiyyet arzusu ile doludur. Ümid ederim ki kısa bir zamanda bütün Orta Asya, Darülhilafe ile bağlantı kurarlar ve bu sûretle dünya ve din işlerinin en yüksek ve en temiz vazifesi olan İslâm Birliği ortaya çıkmış olur. Şu anda âciz bendeleri Devlet-i Âlîyye'nin sancağını açmış, hutbeyi ve sikkeyi nâmınıza ortaya koymuş vaziyette size karşı vâcib olan borcumu yerine getirmeye çalışıyorum. Askerin eğitilmesi ve yetiştirilmesi hususunda bütün gayreti sarfetmekteyim. İnşallah yakında büyük bir terakki görülecektir..."[1]

Hemen dikkati çekeceği gibi bu mektupta ilk kez, Orta Asya Osmanlı İmparatorluğu kapsamında bir 'İslâm Birliği'nden, söz ediliyor; Yakub Han Hilafet şemsiyesi altında birleşmenin Müslümanlar arasında ne denli heyecan yarattığını kaydederek, bu yöndeki faaliyetleri teşvik ediyordu. Nitekim kendisi de bu 'ideolojik çizgide' hareket ederek ordusunu güçlendiriyor, İstanbul'dan gönderilen subayların da yardımıyla eğitimli ve dinamik bir silahlı kuvvet oluşturuyordu. Kaşgar Ordusu giderek nam salıyor; almış olduğu eğitim, disiplin ve maharet çevredeki devletler tarafından da takdir ediliyordu.

Ordusunun güçlenmesiyle birlikte Kaşgar Emirliği'nin istikrarlı gelişmesi de sağlanıyor, buna bağlı olarak Yakup Han bazı adımlar atmak istiyordu. Nitekim İstanbul'a yeni bir mektup yazdı. Hutbenin kesintisiz olarak Halife adına okunması, paranın Halife adına basılması, Emirliğin hâkim olduğu her yerde Osmanlı sancağının dalgalanması koşuluyla kendi vefatından sonra Emirliğin en büyük ve en reşid oğluna geçmesi için Padişah'tan izin istedi. Kaşgar Hükümeti'nin komşuları ile gereksiz yere çatışmaması, nüfus ve toprak kaybına uğramaması, memleketin her tarafında barış ve refah için çalışılması, ekonomik ve kültürel alanda gerekli önlemlerin alınmasıyla sürekli gelişme kaydedilmesi koşuluyla Yakub Han'ın önerisi kabul edildi. Tüm bunlar Osmanlı İmparatorluğu ile koruması altındaki Kaşgar Emirliği'nin ilişkilerinin ne denli istikrarlı ve olumlu bir şekilde geliştiğini gösteriyordu.

---

[1] Prof. Dr. Mehmet Saray, *A.g.e.*, S.104, 105; Dipnot no 333. *Kaşgar Emîri Yakub Han Hazretleri tarafından irsâl olunan nâmenin sûret-i tercümesi irâde*, dâhiliye, nr. 49054. Bu mektubun aslı Türk Tarih Kurumu kütüphanesindedir.

Ne var ki değişen 'uluslararası konjoktür' Osmanlı İmparatorluğu ile Kaşgar Emirliği arasında kurulan yeni ilişkiler ekseninde belirginleşen 'Asya Misyonu'-nun verimli, olumlu ve istikrarlı bir şekilde gelişmesine daha fazla elvermiyordu.

93 Harbi'ne Doğru İngiliz Oyunu!..

Yakub Han'ın 1872 yılında Osmanlı yönetimi ile başlattığı olumlu ilişkiler kısa zamanda 'koruyan-korunan' devlet ilişkisine dönüşmüştü. Bunda Petersburg'un kısa zamanda 'bölgesel yayılma hedeflerine' ulaşmış olması ve Rus Ordusu'nun Afganistan-Kaşgar hududuna dayanarak duraksaması da rol oynamıştı. Zira Petersburg, bölgedeki İngiliz egemenliğinin hudutlarına dayandığını görmüş; Kaşgar'a saldırması durumunda küresel düzlemde İngiltere ile karşı karşıya gelebileceğini ve bundan zararlı çıkabileceğini hissetmişti.

İngiltere, Rusların duraksamasından yararlanarak Kaşgar Emîri'ni Osmanlı başkentine yönlendirmiş; bu bölgede Halife'nin dinsel etkinliğini de yanına alarak Rusya'ya karşı, güçlü bir cephe kurabileceğini hesaplamıştı.

Ancak uluslararası ilişkiler ve oluşumlar bir başka cephede; Rumeli'de Panslavist Çarlık Rusyası'nın amaçları ile İngiltere'nin çıkarlarını örtüştürmüştü. Zira Rusya 'Panslavist' dayanışma çerçevesinde Rumeli'de Sırplar üzerinden yayılmayı amaçlıyor; Ortodoks dayanışması zemininde de Yunanistan'a destek veriyordu. İngiltere ise hem Rusya'nın Balkanlara kalıcı olarak girmesini istemiyor; hem de Rusları Cermenlere (Almanlara ve Avusturyalılara) ve Türklere karşı 'tetikçi gibi kullanarak' burada bağımsız devletçikler oluşturmayı amaçlıyordu. Bu devletçikler daha sonra yerel otoritelere karşı İngiliz emperyal otoritesi tarafından kullanılabilecekti.

Rus yönetimi ise Londra'nın bu siyasetini görüyor; fakat İngiltere'ye rağmen hedeflerine ulaşamayacağını bildiği için onun dostluğunu yitirmekten kaçınıyordu.

Burada hemen kaydetmek gerekir ki Rusya ve İngiltere Rumeli'de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ne denli ortak bir çaba içinde görünüyorlarsa; Prusya ve Avusturya imparatorluklarının yayılmacı Rumeli eğilimlerine karşı da aynı şekilde ortak mücadele veriyor, diplomatik bir duruş gösteriyorlardı. Kısacası İngiltere, Orta Asya'da Ruslara karşı Osmanlılarla işbirliği yaparken; Balkanlar'da Almanya, Avusturya ve Osmanlı imparatorluklarına karşı Ruslarla 'örtülü bir ittifak'

içinde görünüyordu. Kaldı ki Rusya da, İngiltere'ye ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na; Osmanlı İmparatorluğu'na baskı yaparak Rumeli'de ayrılıkçıların önünü açacağı, fakat fütûhat yapmayacağı ve İstanbul'a girmeyeceği konusunda taahhütte bulunuyordu. Bu durum, Londra Konferansı'nın perde arkasında gerçekleştiriliyordu.

Çarlık Rusyası'nın Orta Asya'daki yayılma siyaseti şimdilik 'kısa vadeli' hedeflerine ulaşırken; Petersburg, Rumeli'de yeni bir sayfa açtı. Aynı oyunun bir başka versiyonunu sahneye koymaya başladı. "Rusya'nın askerî ve siyasî desteği ile harekete geçen Sırp kökenli Balkan ayrılıkçıları 1875 yılında Bosna ayaklanmasını başlatıyorlardı. Bu ayaklanmayı 1876 yılında Bulgar ayaklanması takip edecekti. Hemen ardından Osmanlı-Karadağ Savaşı patlak verecek, bundan yararlanan Sırplar Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edeceklerdi."[1]

Bir başka ifadeyle Osmanlı İmparatorluğu 1875 yılında Kaşgar Emirliği'ni himaye altına alırken, aynı yıl Bosna, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak amacıyla başkaldırdı. Londra'daki yönetim Rumeli'deki olumsuz gelişmelerin yakın bir gelecekte yeni bir Osmanlı-Rus Savaşı ile kritik bir aşamaya geleceğini ve bu savaşın Osmanlılar bakımından muhtemelen bir 'yıkım' ile sonuçlanacağını hesaba katıyordu. Osmanlı merkezî otoritesinin zaafa uğraması halinde İmparatorluğun 'Asya Misyonu' da çökecek ve Kaşgar Emirliği bir kez daha askerî destekten yoksun kalarak büyük bir olasılıkla Petersburg'a yem olacaktı.

İngiltere bu muhtemel oluşumun Hindistan ve Afganistan'da kendi durumunu da tehlikeye düşüreceğini görüyor; olaylar bu aşamaya gelmeden önlemlerini almaya başlıyordu. Bu önlemler arasında 'Atalık-Gazi'nin rolü, eskisi kadar etkin ve önemli olmayacaktı. Gerçi İngiliz yönetiminin bir kanadı Yakub Han'ın durumunu ön planda tutmak istiyor, yardım ve desteklerin devam etmesi yönünde ağırlık koyuyordu. Diğer bir kanat ise Kaşgar siyasetinde Rusya'nın karşısına Çin'i çıkarmanın İngiltere bakımından daha doğru ve güvenceli olacağını düşünüyor ve savunuyordu.

Kaşgar Emîri Yakup Han Osmanlı İmparatorluğu, Çarlık Rusyası ve Büyük Britanya ile ilişkilerini normalleştirmesine karşın, aynı olumlu ilişkiyi Çin yönetimi ile tesis edebilmiş değildi. Bunun nedeni Çin'in Doğu Türkistan üzerinde sürekli olarak hak iddia etmesi ve bu iddiayı günden güne şiddetlendirmesi idi.

---

[1] *Şu bizim 93 Harbi*, Murat Çulcu, E Yayınları, Not: Bu kitap baskı aşamasında.

Çinli General Tso Tsung-tang 1869 baharında Şansi'yi, 1873 sonbaharında ise Kansu bölgesini ele geçirmiş; 89.000 kişilik ordusu ile hakimiyet kurmuştu. Ancak Tso, lojistik destek alamadığı için Yakub Han'ın üzerine daha fazla gidememiş, harekâtı durdurmuştu. Buna karşılık Osmanlı Devleti ile savaşmaya hazırlanan Petersburg yönetimi Yakub Han'dan bölgedeki Rus egemenliğine karşı bir tehlike gelmemesi için Çin yayılmasını desteklemiş; Albay Sosnovsky başkanlığında bir heyet göndererek Çin'e yardım etmeyi önermişti. General Tso da bunu karşılıksız bırakmamış, İli vadisindeki Ruslara ödünler vermiş; bunun bir bedeli olarak da ihtiyaç duyduğu lojistik yardımı 1875 yılının Haziran ayında Rus kaynaklarından temin etmişti. General Tso'nun lojistik ihtiyaçları için gereken parayı ise Çin yönetimi, Pekin'deki İngiliz bankalarından borç alarak sağlamıştı. Böylece Çin Ordusu Kaşgar Emirliği üzerine yürüyüşünü devam ettirebilecek bir duruma gelmiş, güce kavuşmuştu.

Bu süreçte Petersburg, Pekin ve Londra arasında Doğu Türkistan'ın geleceği ile ilgili olarak yoğun bir diplomatik faaliyet sürdürülüyordu. İşte bu aşamada Yakub Han ile son derece dostane ilişkiler içinde bulunan İngiltere'nin politikasında önemli değişiklikler başgöstermeye başlamıştı. Hindistan'daki İngiliz Genel Valiliği Kaşgar Emîri'ne verilen desteğin çekilmesi eğilimine giriyor; bunun nedeni olarak da artık Kaşgar üzerinden gelebilecek bir tehlikenin sözkonusu olmadığını ileri sürüyordu. Buna karşılık İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu desteğin sürmesinin yararlı olacağını savunuyor, İngiltere'nin Pekin'deki Elçisi Wade de aynı görüşü paylaşıyordu. Onlara göre Doğu Türkistan'ın korunması gerekiyordu.

Bu olumsuz gelişmeler karşısında Kaşgar Emîri Yakub Han endişeye kapıldı. Halen Kaşgar'da bulunan Osmanlı elçilik heyetinin başkanı Enderunlu Murad Efendi ile birlikte Seyyid Yakub Han Töre (Hacı Töre)'yi İstanbul'a gönderdi.

Bu ikilinin görevi hem İstanbul'dan yeni silahlar, askerî yardım ve askerî personel sağlamak, hem de İstanbul üzerinden uluslararası temaslar yaparak olumlu kazanımlar yeni destekler elde etmekti. Ancak Osmanlı yönetimi bu kez farklı bir tutum sergiledi. Rusya ile gerginleşen ilişkilerin daha da bozulması endişesi içinde olduğundan Kaşgar Elçisi'ne, Rusya ile iyi geçinilmesini, İngiltere'nin desteğinin ise kaybedilmemesini telkin etti.[1]

Hoca Töre bu durum karşısında yeni müttefikler bulmak gerektiğini düşünerek İstanbul, Petersburg ve Londra arasında gidip gelmeye başladı. Seyyid Yakub

---

[1] Prof. Dr. Mehmet Saray, *A.g.e.*, S. 107.

Han önce Petersburg'a gitti. Oradan Londra'ya geçti ve burada İngilizler tarafından iyi karşılandı. Forsyth ve İngiltere'nin Pekin'deki Elçisi Wade'nin hararetle desteklemelerine karşın Hoca Töre, Dışişleri Bakanlığı üzerinde etkili olamadı. Uzakdoğu Temsilcisi'nin şiddetli muhalefeti sonucunda İngiltere, Kaşgar politikasını değiştiriyordu.

Bunun üzerine Forsyth ile Wade, Kaşgar Emirliği ile Çin yönetimi arasında arabulucu olunması konusunda Dışişleri Bakanı Lord Derby nezdinde çeşitli girişimlerde bulundular. Bu girişimler olumlu sonuç verdi. İngiliz aracılar Londra'daki Çin Elçisi ile Hoca Töre'yi birkaç kez bir araya getirmeyi başardılar. Ancak Çin Elçisi, Pekin'den aldığı direktifler doğrultusunda son derece katı ve ödünsüz davranıyor, Hoca Töre'nin tüm önerilerini geri çeviriyordu. Kaldı ki bu sırada Pekin bütün insiyatifi, bölgedeki Generali Tso'ya, yani yerel askerî otoriteye bırakmıştı.

General Tso zekice bir plan hazırlamıştı. Rumeli'de Boşnak ayaklanmasının devam ettiği, Bulgar ayaklanmasının patlak verdiği ve Karadağ savaşının başladığı 1875 yılının sonbaharında, emrindeki kalabalık ve güçlü Çin Ordusu'nu Doğu Türkistan'a saldırttı. Çinliler 5 Ekim günü Urumçi'ye girdi. 6 Kasım günü Manas'ı aldı ve Doğu Türkistan'a dayandı. Yakub Han stratejik Turfan, Tahtasun ve Divancı kalelerine takviye kuvvet sevketti. Hâkim; Han Töre'yi Turfan'a, küçük oğlu Hak- Kulu Bey'i Tahtasun'a gönderdi. Kendisi de ana kuvvetin başına geçerek Karala'ya doğru ilerlemeye başladı.

Eşzamanlı olarak Osmanlı orduları batıda Sırplarla ve Ruslarla savaşa tutuşuyor; Yakub Han ise doğuda Çin Ordusu ile çarpışıyordu.

1877 yılının 18 Nisan günü General Tso'nun kuvvetleri Divancı'yı, 18 Mayıs günü de Turfan'ı fiilen işgal etti. Yakub Han'ın oğlu ile ve en güvendiği kumandanı Çin Ordusu karşısında tutunamamış, hiçbir varlık gösterememişlerdi. Bunun üzerine Yakub Han ana kuvvetlerin başına geçti. Amacı doğrudan doğruya Çin Ordusu'na saldırmaktı. Ne var ki tam hazırlıkları tamamladığı bir sırada, ani olarak yaşama gözlerini yumdu. Bu zamansız ölüm Kaşgarlıların bütün hesaplarını alt üst etmişti... 'Atalık-Gazi'nin ölümüyle birlikte Kaşgar Emirliği'nin bağımsızlık şansı da ortadan kalktı...

Kısa bir süre sonra Yakub Han'ın oğulları arasında 'veraset mücadelesi' başladı. Bu da beyler arasında bir iç savaşa yol açtı. Bu karışıklığın sonunda Yakub Han'ın büyük oğlu Beg-Kulu, kardeşi Hak-Kulu'yu öldürerek rakiplerini safdışı etti ve yönetimi ele geçirdi. Fakat Çin Ordusu karşısında hiçbir başarı gösteremedi.

Beg-Kulu Çinliler karşısında şansı olmadığını anlayınca Rusya'ya kaçtı ve Ruslara sığındı.

General Tso da 16 Aralık 1877 günü, hiçbir direnişle karşılaşmaksızın Kaşgar'a giriyor, işgal ediyordu. Pekin'deki yönetim 16 Mart 1878 günü Doğu Türkistan'ın işgalinin tamamlandığını ve Çin'in buralarda otoritesini kesin olarak tesis ettiğini resmen açıkladı.

Bu durum karşısında Yakub Han'ın İstanbul'daki elçisi Seyyid Yakub Han Töre, derhal Sultan 2. Abdülhamid'e başvurarak Çin Hükümeti nezdinde harekete geçilmesini talep etti. Fakat o sırada 93 Harbi'nin yıkıcı sonuçlarıyla karşı karşıya bulunan Osmanlı yönetimi, ne yapacağını bilemeyecek bir durumda olduğu için Hacı Töre'ye beklediği yanıtı veremedi. Ancak Afganistan'a 'özel görevli' bir elçi gönderilmekle yetinildi.

Buna karşılık Doğu Türkistan'ı ele geçiren Çin Ordusu intikam duygularıyla hareket ediyordu. Bir yandan bölgede baskıcı bir yönetim tesis ederken diğer taraftan da 'soykırım' sayılabilecek düzeyde büyük bir katliam gerçekleştiriyordu. 60.000 kişilik Kaşkar Ordusu kılıçtan geçirildi. Sivil halka karşı toplu idamlar gerçekleştirdi. Kaşgar'a gönderilmiş olan Osmanlı subayları Ali Kazım ve Mehmed Yusuf efendiler ile Yakub Han'ın kâtibi Molla İsa Mirza-başı bu vahşete ve faciaya gözleriyle tanıklık etmişlerdi.

İngiltere'nin Hassasiyeti: Afganistan

Panslavizm/Panrusizm'in Rumeli ve Orta Asya üzerinde 'eşzamanlı' tesis etmiş olduğu baskı; hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem de Asya'daki hanlıkların ve emirliklerin birbirlerini izleyen saldırı ve savaşlarla çökertilmesi; Osmanlı yönetimi nezdinde 'Asya Misyonu'nu bir kez daha gündeme getirerek ne denli 'yaşamsal bir gereklilik' taşıdığını ortaya koymuştu. Özellikle 93 Harbi sırasında Batı Cephesi'ndeki Rus baskısını ve saldırılarını hafifletebilmek için Orta Asya Cephesi'ne büyük bir ihtiyaç duyulmuş; fakat Ruslar daha önce hanlıkları ve emirlikleri istilâ ettiği için bu mümkün olmamıştı. Özellikle de Yakub Han'ın zamansız vefatı, Asya Cephesi'ni bir bakıma daha oluşmadan çökertmişti.

Sultan 2. Abdülhamid, savaşın devam ettiği bir sırada Asya Misyonu'nu da gündemine alıyor, neler yapılabileceğini gözden geçiriyordu. Nitekim bu zor du-

rumda Orta Asya'daki Müslüman-Türk topluluklarını Rusya'ya karşı kışkırtarak harekete geçirmek üzere Ahmed Hulusî Efendi'yi 'fevkalade elçi' sıfatıyla 1877 yılının Ağustos ayında Afganistan'a göndermişti. Bu aşamada; Kaşgar Emîri'ne ihanet ederek Çin ve Rusya arasında ikili-üçlü oyunlar oynayıp entrikalar çeviren Hindistan'daki İngiliz Genel Valiliği'nin bu tutumu Afganistan Emîri nezdinde bu ülkenin güvenilirliğine gölge düşürmüştü. Özellikle Yakub Han'ın Çin Ordusu'nun önüne adeta yem gibi atılmış olması Afgan Emîri'ni son derece sarsmış, buna paralel olarak da Londra-Kabil arasındaki ilişkiler temelinden sarsılmıştı. Bu durum İngiliz yönetimini ciddî biçimde endişeye, hatta telaşa sevketmişti.[1]

---

[1] 20. yüzyılın başında İngiliz Emperyalizmi'nin en büyük kazancı sağladığı sömürgelerinin ilk sırasında, geçmişte olduğu gibi yine Hindistan yer alıyordu. İngiliz 'oligarşisinin' ve 'burjuvazisinin' zenginlik kaynağını oluşturan Hindistan; İngiliz sömürge yönetiminin koyduğu ağır vergiler vasıtasıyla soyuluyordu.

İngiliz sömürgecileri daha önce ele geçirdikleri Avusturalya'da ve Amerika'da yerli halkı yok ederek (katlederek-hatta soykırım yaparak) tüm varlıklarına el koymuşlardı. Ancak Hindistan'da daha farklı bir yöntem uygulayarak 'ağır vergilendirme' yöntemiyle büyük kazançlar sağlamaya başlamışlardı. Böylece oluşturdukları 'sömürü modeline' süreklilik de kazandırmışlardı.

Hindistan'da hâlâ feodal bir yönetim tarzı hüküm sürüyordu.

Ülke kimi bağımsız, çoğunluğu İngilizlere bağımlı, işbirlikçi prenslerin (racaların) yönettiği prenslikler (racalıklar) ile; doğrudan İngiltere'ye bağımlı eyaletlere bölünmüştü. Bu yönetim modelinin esasını ağır vergilerin halktan tahsil edilebilmesi projesi oluşturuyor ve emperyalistler bu yoldan büyük servetler elde ediyorlardı.

Nitekim 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadarki yüzyıllık süreçte İngiliz sömürgecileri, Hindistan halkının sırtından 12 milyar altın sterline ulaşan büyük bir servet sağlamışlardı. Bu servetin kaynağını ise tarım kesiminde çalışan/çalıştırılan Hindistan köylülerinin alın teri teşkil ediyordu.

19. yüzyılın en önemli sömürü uygulaması ise ucuz İngiliz dokumalarının tüm Hindistan'ı adeta istilâ etmesi oldu. Bunun sonucunda dokuma sektöründe çalışan milyonlarca Hintli dokumacı İngiliz fabrikalarıyla rekabet edemeyerek iş yerlerini kapatıyor, işçiler açlıktan ölüyordu. (Mahatma Gandi bunu protesto etmek amacıyla mücadelesini sürdürürken bir yandan da kendi kumaşını kendisi dokuyor ve bu korkunç anıyı canlı tutarak Londra'daki yönetime unutulmaz bir ders veriyordu.-M. Çulcu)

El tezgahlarında gerçekleştirilen dokuma ürünleriyle gelişen Bengal'in nüfusu, İngilizlerin bu oyunu ile hızla azalıyor; Hint ekonomik ve toplumsal yapısı çözülerek çöküyordu. Bu dönemde İngiliz Genel Valisi Londra'ya yazdığı bir raporda; "Hindistan ovaları pamuklu dokumacılarının kemikleriyle kaplı" diyerek durumun fecaatini kayda geçirmişti. (*Yakın Çağlar Tarihi I*, N.V. Yeliseyeva başkanlığında heyet çalışması, Konuk Yayınları, İst. 1977, S.192)

İngiliz Hükümeti bozulan ilişkilerini yeniden düzeltebilmek için Afganistan Emîri ile kendi arasında Osmanlı yönetiminin arabuluculuk yapmasını talep ediyordu. İngiltere ile Afganistan'ın arasının bozulması halinde meydana gelen boşluğu Rusya'nın doldurarak Afganistan'ı da ele geçirmesinden çekinen Osmanlı yönetimi, Afganistan Elçisi Ahmed Hulusi Efendi'yi devreye soktu. Ahmed Hulûsî Efendi, aslî görevlerinin yanı sıra, bozulan Afgan-İngiliz ilişkilerini düzeltmek

---

Buna paralel olarak ağır vergiler altında ezilen köylülere acımasız baskılar da uygulanıyor; sulama tesislerinden yoksun köylüler arasında, susuzluk nedeniyle açlık ve bulaşıcı hastalıklar hüküm sürüyordu. Halk açlıktan zayıf düşmüştü. Kolera ve veba salgınlarından adeta kırılıyordu. İngilizler ise 19. yüzyılın ortalarından itibaren Hindistan'ın merkezindeki ve kuzey kesimlerindeki bağımsız racalara ait topraklara el koyarak ilhak ediyorlardı. Böylece köylülere uygulanan baskı ve zulüm artıyordu.

Sömürgeciler, soygunlarını daha da yaygınlaştırmak ve kazançlarını büyütmek amacıyla 6.000 kilometreden fazla telgraf hattı çekmişlerdi. 1857 yılında Hindistan'da ilk demiryolunu inşa ediyorlardı.

İlk ayaklanma da bu dönemde patlak veriyor ve eski başkent Delhi'de meydana geliyordu. 1857 yılında İngiliz subaylarının kumanda ettiği ücretli Hintli askerler isyan ediyorlardı. Doğu Hindistan birliklerinin arasında yer alan bu askerlere, 'sipahi' deniyordu. Asi sipahilerin sayısı 60.000 kişiye ulaşmıştı. Ellerinde yeni model tüfekler ve toplar bulunuyordu. Ayaklanma, köylüler ve esnaf tarafından destekleniyordu. Ancak topraklarına el konulan çok sayıda raca da asilere katılmıştı.

Ayaklanmadan korkan bir takım işbirlikçi racalar ise İngilizlerin himayesine giriyor, kendi halklarına karşı sömürgecilerle birlikte mücadele ediyorlardı.

Ayaklanma iki yıl devam etti. Sonunda İngilizler bazı racaların ihanet etmesinden, asiler arasındaki fikir ayrılıklarından ve diğer zaafiyetlerden yararlanarak asileri yenmeyi ve ezmeyi başardılar. İngiliz Ordusu Delhi'yi topa tutuyor; İngiliz subayları asi Hinduları topların namlularına bağlayarak ve topluca parçalayarak katlediliyordu. (N.V.Yeliseyeva, *A.g.e.*, S.193)

İsyan bastırıldıktan sonra İngilizler Doğu Hindistan birliklerini lağvederek dağıttılar. Yeni bir yönetim şekli uygulamaya başladılar. Buna göre yerli yöneticiler ve yönetimler tamamen devre dışına çıkarıldı. İngiliz Devleti'nin kadrolu memurları yönetimi doğrudan ele geçirdiler. Buna karşılık yeni İngiliz yönetimi feodal Hint beylerine ve prenslerine, bundan böyle topraklarına artık el konulmayacağı garantisi ve güvencesi verdi.

Bunun sonucunda kendilerini güvenceye alan racalar bütünüyle İngiliz yönetiminin hizmetine giriyor, İngiliz sömürge yönetimiyle tam manâsıyla bütünleşiyorlardı. Böylece İngiliz sömürgecileri Hindistan halkını; özellikle de köylüsünü, daha kapsamlı ve kolay bir şekilde soyarak sömürme olanağına kavuşmuşlardı. Buna rağmen kolera ve veba salgınları daha da yaygınlaşıyor; Hint halkı açlıktan eskisinden de fazla kırılıyor ve katledilmeye başlanıyordu. Bu durum 20. yüzyılın ilk çeyreğinde de bütün hızı ve ürkütücülüğüyle devam ediyordu.

amacıyla Afganistan Emîri Şîr Ali Han'ı ikna etmeye çalışıyordu. Ahmed Hulûsî Efendi Şîr Ali Han'a şunları söylüyordu:

"Dîn-i mübinin ve İslâm'ın en büyük düşmanı olan Rusyalıların Orta Asya'da şimdiye kadar yapmış oldukları istilâ hareketleri ve Türkistan taraflarında ehl-i imâna karşı gösterdikleri gaddarca davranışların esas maksadı oralarda bulunan İslâm hükümetlerinin kâffesini mahvetmektir. Rusyalının birkaç İslâm hükümetini mahvettikten sonra işi Afganistan'a kadar ilerletmiş olduğundan Padişahımız Efendimizin, Halife olmak sıfatıyla (vazifesi) bütün Müslüman milletleri arasında bir yardımlaşma ve birlik kurmaktır ve benim vazifem de esasen bu hayırlı işi yürütmekten ibarettir.

Afganistan'ın coğrafî mevkii itibariyle tabiî rakibi İran Devleti olmakla beraber, Türkistan'daki İslâm kavimlerini istilâ pençesine alarak ilerleyen Rusya'dan daha çok sakınmak ve perişan olan hükümetlerin esef verici hallerinden ders almak icab edeceği ve buna göre İslâmlar arasında bağlantı ve birlik kurmakla birlikte Afganistan'ın Osmanlı Devleti'nin dost ve müttefiki bulunan İngiltere Devleti ile eskiden olduğu gibi dostça münasebetlerde bulunmasının iyi olacağı ve Rusya'nın Osmanlı Devleti ile halen harbde bulunduğu şu sırada bu taraflarda kuvveti az olduğundan bu, fırsat bilinerek hemen Buhara va Hive'nin kurtarılması yollarına girilmesinin münasib düşeceği ve buna Buhara halkı ile Türkmen kabilelerinin de yardımda bulunacağı imkan dahilindedir."[1]

Afganistan'daki Osmanlı Elçisi'nin verdiği rapordan anlaşılacağı gibi bu sırada savaş devam ettiği için İstanbul öncelikle Asya'da bir cephe açılmasını amaçlıyordu. Bu nedenle koşullardan yararlanılarak Buhara ve Hive'nin kurtarılmasını öneriyor; bunun da İngiltere'nin katkısıyla gerçekleştirilebileceğini ileri sürüyordu. Böylece; İstanbul-Kâbil-Londra ittifakının yararlı olacağını telkin ediyordu.

Yine Ahmed Hulusî Efendi'nin İstanbul'a verdiği raporda kaydettiğine göre Afganistan Emîri Şîr Ali Han şunları söylemiş ve endişelerini dile getirmişti:

"Küçük bir hükümdar olmasına rağmen İslâm'ın Halifesi tarafından kendisine böyle hâlis bir niyetle sefir gönderilmesinden dolayı son derecede müteşekkir olduğunu bildiren Emîr, Afganistan ahalisinin hemen hepsi-

---

[1] Prof. Dr. Mehmet Saray, *A.g.e.*, S.III; Dipnot no 352. *Ahmed Hulusî Efendi'nin fevkalade elçi olarak Afganistan'ı ziyareti kâimesi (raporu)*. İrâde, Hâriciye, nr.I 6873, Lef.I.

nin Sünnî Müslüman bulunduğu cihetle Osmanlı Devlet-i Âlîyyesi'nin duacısı olduğunu söylemiş ve kendi hükümetinin dahi Osmanlı Devlet-i Âlîyyesi'nin parçası bulunduğunu hatırlattıktan sonra Rusyalıların gaddarca düşünceleri malum ve tahkik edilmiş olmakla beraber, İngiltere Devleti'nin hileleri dahi sayılamayacak kadar çok olduğunu ve daima sûret-i haktan görünüp bizi mahvetmek derecesine kadar gittiğini ve esas maksadının Kâbil'i almak olduğunu ifade ile Rusya'nın dahi asıl gözünün Hindistan'da olduğunu ve yolu üzerindeki Müslüman ülkeleri bu sebepten zabt ve istilâ ettiğini, nihayet kendisinin 4-5 seneden beri uykuyu dahi terk ederek gece gündüz asker topladığını ve İran'ın dahi kendisine karşı olması cihetiyle Afganistan'ın şimdi üç kuvvetli düşman arasında kaldığını ve fakat bunlardan en ziyade zararlı olanın İngiltere olduğunu, bu sırada Rusya ile savaşa girmenin güçlüğünü uzun uzun anlattı.

Son olarak Emîr, kendisinin şahsen Osmanlı Devleti'ne hizmet etmeye hazır bulunduğunu, ancak Osmanlı Devleti'nin de müttefiki İngiltere'yi ülkesinin topraklarından çekilmeye razı etmesi gerektiğini bildirdi."[1]

Bu mektup pek açık bir şekilde Afganistan Emîri Şîr Ali Han'ın yakın bir geçmişte Yakub Han'ın karşı karşıya bulunduğu tehdit ve tehlikelerin benzeri bir durumda olduğunu gösteriyordu. Ancak cereyan eden olaylardan dersler çıkaran Afganistan Emîri en büyük tehlikenin Rusya'dan gelmesine karşın asıl tehdidin topraklarına da giren İngiltere olduğunu belirterek Hindistan'daki Genel Valilikten duyduğu rahatsızlığı dile getiriyor; dolaylı olarak da Osmanlı Elçisi'nin 'yakınlaştırma önerilerini' nezaketle geri çeviriyordu. Kâbil, İngiltere'ye güvenmiyordu. Ancak İngiltere'nin Hindistan'daki varlığı da Kâbil'in tutumuna bağlı idi.

Bu durumda İngiltere'ye tek bir çıkar yol kalmıştı. Afganistan'ı 'bağımsız bir ulusal devlet' durumuna getirerek 'Ulusal Afganistan Ordusu'nu' oluşturmak... Sonra da bağımsız Afganistan yönetimini yönlendirerek kuzeyden inmeye çalışan Rus yayılmacılığının karşısına (bilahare kendi desteğinde ve himayesinde) sert bir Afganistan duvarı çıkartmak...

Ama her şeyden önce Afganistan'ın 'ulusal ordusu' sayesinde 'ulusal bir zafer' kazanarak 'ulusal bağımsızlığını' elde etmesi ve burada bir 'ulus devletin' vücut bulduğunu kanıtlaması gerekiyordu.

---

[1] Prof. Dr. Mehmet Saray, *A.g.e.*, S.III; Dipnot no 353. *Ahmed Hulûsî Efendi'nin raporu...* İrâde, Hâriciye, nr.I 6873, Lef.I.

I

AFGAN - İNGİLİZ SAVAŞI (1919)

Asya kıtasının en stratejik bölgelerinden birini; hiç şüphe yok ki, geçmişte olduğu gibi bugün de Afganistan toprakları teşkil ediyor. Bu stratejik özellik, Afganistan'ın coğrafî yapısından olduğu kadar, ülkenin siyasî konumundan da kaynaklanıyor.

Afganistan; Rusya (Türkî devletler) ve Çin gibi iki süper devletin yanı sıra, Pakistan/Hindistan gibi iki nükleer silahlı gücün de komşusu durumunda bulunuyor. Ayrıca sınırdaşı olan İran ise ABD tarafından 'terörist devlet' olarak tanımlanıyor.

Tüm bu komşu devletlerin tarihsel derinlik taşıyan demografik ve dinsel farklılıkları; Afgan milletinin karmaşık kimyasını ve buna bağlı olarak, çözümlenmesi hayli zor sosyal yapısını meydana getiriyor.

Tüm bunlara paralel olarak Afganistan topraklarının eski çağlardan beri 'uluslararası ticaret yollarının' kesişme noktalarını içermesi; başta 'İpek Yolu' olmak üzere farklı güzergâhlara kucak açması, doğu-batı eksenine paralel olarak kuzey-güney ulaşımına geçit vermesi, stratejik niteliğini bir kat daha önemli kılıyor.

Bu önem nedeniyle Afganistan, tarihte olduğu gibi bugün de 'emperyalist güçlerin hesaplaştığı' sıcak savaş bölgesi olmak durumundan kurtulamıyor. Özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve giderek kızışmış olan bu savaş günümüzde, –diğer etkenlerle birlikte– dünya barışını da tehdit edecek bir boyuta ulaşmış bulunuyor.

Afganistan,tarih boyunca ticaret kervanları ve tüccarlar kadar, dinsel ve siyasal misyonerlerin de ilgisini çekmişti.

Oluşturduğu güçlü cazibe nedeniyle sık sık askerî ve siyasî hücumlara hedef teşkil etmiş; bitmez tükenmez savaşlar ve birbirini izleyen işgaller bu ülkenin gündeminden hiçbir zaman eksik olmamıştı.

Hemen kaydetmek gerekir ki; sarp ve dağlık coğrafyası kadar, karmaşık de-

mografik, dinsel ve elverişsiz sosyal yapısı nedeniyle Afganistan, bir türlü ulusal 'birliğini' sağlayamamıştı ve bağımsız bir 'millî devlet' olarak tarih sahnesine çıkmakta hayli gecikmişti.

1700'lerin başına kadar feodal yerel güçlerin ve tiranların işgali altında yaşayan Afgan toplulukları; Hint-Türk İmparatorluğu'nun ve Safavîlerin zayıflaması sonucunda daha serbest kalabilmişlerdi. Bu 'serbestlik' her ne kadar sosyal yaşamı ipotek altına almış olan 'aşiret yapısının' ve dinsel 'aşiret otoritesinin' disiplini ile sınırlı olsa bile; 'aşiretlerin bir tercihi' olarak da Afganistan Devleti tesis edilerek yaşama geçirilecekti.

İlk olarak 1707 yılında Mir Veys ayaklanmış; daha sonra ulusal hareketi başlatan Nadir Şah 1738 yılında Kandahar'ı ve Kabil'i ele geçirmişti. Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesiyle başlayan karışıklıklar, Dost Muhammed'in 1839 yılında Kabil'de Emîr olarak tanınmasına kadar devam etmişti.

Afganistan'da İngiliz Parmağı...

Dost Muhammed sadece Afganistan'da otoriteyi sağlamakla kalmamıştı. Afganistan'ın stratejik konumuna uygun olarak, uluslararası bir siyaset de uyguluyordu.

Emîr Muhammed uzun zamandan beri bölgede faaliyet gösteren ve meydana gelen bütün karışıklıklarda şöyle veya böyle parmağı bulunan İngiliz Emperyalizmi'nin Hindistan'daki merkeziyle dirsek temasında bulunuyordu. Emîr Muhammed ayrıca, bu süreçte Çarlık Rusyasıyla birbirini izleyen savaşlara girişen Osmanlı yönetimiyle de tesis ettiği irtibatı sürdürüyordu. Bu iki odak; yani İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu, Çarlık Rusyası'nın güneye inmesine ve sıcak denizlere açılmasına karşı mücadele ediyorlardı.

Bu aşamadan sonra Afganistan toprakları Rusya, Çin, Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere arasındaki siyasî ve askerî mücadeleye; hatta savaşlara sahne oluyordu. Diğer taraftan Afganistan halkının karmaşık demografik yapısı da sık sık iç barışı tehdit ediyor; feodal aşiret unsurları arasındaki ilişkiler kimi zaman iç savaşa kadar varan bir istikrarsızlığın kaynağı oluyordu.

1839 yılında Afganistan'da iktidarı ele geçiren ve Kabil'de Emîr olarak tanınan Dost Muhammed, Barakzeyler ve Muhammedzeyler hanedanını kurmuş ve

sağlam bir desteğe ve zemine dayandırmıştı. Buna bağlı olarak Emîr Muhammed, Afganistan'ı güneydeki (Hindistan'daki) İngiliz Emperyalizmi ile kuzeydeki Rus Emperyalizmi arasında tam anlamıyla bir 'tampon bölge' durumuna getirmeyi, böylece 'bağımsızlığı' güvence altına almayı amaçlamıştı. Bunda kısmen başarılı oldu. Emîr Muhammed, tüm olumsuzluklara ve dış baskılara rağmen Afganistan'ı 'tam bağımsız' bir devlet yapmaya çalışıyordu.

Ne var ki özellikle İngiltere, Emîr Muhammed'in Afganistan'ı bütünüyle kendi sömürgesi yapmak ve siyasal güdümü altına almak istiyor; bu nedenle de askerî müdahalelerde bulunmaktan kaçınmıyordu. İngiltere'nin diplomatik müdahaleleri kimi zaman Muhammed'in işine yarıyordu. Fakat askerî müdahalelerden büyük zarar da görüyordu.

İngiltere'ye karşı izlemeye çalıştığı 'bağımsızlıkçı siyaset' bir süre sonra Emîr Muhammed'in başını derde soktu.

Nitekim 1839-1842 yılları arasında cereyan eden Birinci Afgan-İngiliz Savaşı sırasında İngilizlerin gerçekleştirdiği bir entrika sonucunda Şücaülmülk, Emîr Muhammed'i devirerek 1839 yılında ülkenin yönetimini ele geçirdi. Ne var ki bağımsızlık yanlısı Emîr Muhammed, mücadeleye devam etti. 1842 yılında meydana gelen bir ayaklanma sonucunda hem yönetimi yeniden kendi uhdesine aldı, hem de Alexander Burnes'in kumandasındaki İngiliz Ordusu'nu yok etti. Bu başarı ile Dost Muhammed, Afganistan'daki otoritesini pekiştirmişti. Fakat yine de İngiltere'nin 'yarı himaye' rejimini kabul etmek zorunda kaldı.

Tesis edilen bu rejim, 1878'e kadar zorlukla da olsa geçerliliğini devam ettirdi. Bununla birlikte Afganistan üzerinde egemenlik kurmaya çalışan Çarlık Rusyası ile İngiliz Emperyalizmi, mücadeleyi sürdürmekten geri durmamışlardı.

Afganistan'daki İngiliz etkisini kendisi bakımından bir tehdit olarak gören Rusya, Kâbil'deki yönetimin üzerinde son derece ağır bir baskı oluşturdu. Bu süreçte Afganistan'da cereyan eden olaylar, Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı Asya politikasından da hayli etkilenmişti.

Rusya ile 1770'lerden itibaren sürekli savaş durumunda bulunan İstanbul'daki yönetim; Rusya'nın Slav ve Ortodoks dayanışmasıyla Balkanlar'da kendisine karşı uyguladığı politikanın bir benzerini, Orta Asya'da Rusya'ya uygulamaya başlamıştı. Osmanlı yönetimi de Orta Asya'daki Türk devletlerini ve Rusya'nın egemenliği altındaki Türk unsurları Çarlık otoritesine karşı kışkırtarak ayaklandırmaya çalışıyordu. Böylece Balkanlar'daki ve Kafkaslar'daki sıcak cepheyi, Orta Asya'nın derinliklerine kadar uzatmak istiyordu.

İstanbul'un belirlediği bu politika, Çin'in ve kimi zaman da Hindistan'daki İngiliz sömürge yönetiminin işine geliyor, bunlar tarafından da destekleniyordu. Osmanlı hükümetleri İngilizlerin bu desteğinden faydalanarak hem Afganistan'daki Türk aşiretlerinden yardım görüyor, hem de Arap ülkeleri üzerinden yolculuk yapan Türk subayları elverişli Afganistan güzergâhını kullanarak Türkistan, Doğu Türkistan, Özbekistan ve Tacikistan'ın içlerine kadar ulaşabiliyorlardı. Türk askerî ve istihbarat unsurları buralarda faaliyette bulunabiliyor,kimi zaman büyük ayaklanmaları ve şiddetli çatışmaları başlatabiliyorlardı. Ancak Rusya ile İngiltere'nin kendisine karşı ittifak yaptıkları dönemlerde İngilizler Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Asya'daki faaliyetlerine büyük darbeler indiriyor, zorluk çıkarabiliyorlardı. Kimi zaman da silahlı müdahalelere girişiyorlardı. Bu gibi durumlarda Osmanlı güçlerine ve elemanlarına Çin yönetimi ve yerel görevlileri bazı kolaylıklar sağlayarak yardımcı oluyor; Rusya ile İngiltere'ye karşı bir başka dayanışmayı uygulamaya koyuyorlardı.

Bütün bu oluşumlar, savaşlar ve ittifaklar Afganistan üzerinde etkili olmak, hatta egemenlik tesis etmek amacında odaklanmıştı. Bu süreçte İngilizler bölgede sadece varlıklarını korumakla yetinmiyor, siyasî bakımdan kendilerine sağlam bir yer ediniyor ve sürekli kalıcılık da kazanıyorlardı. Bu başarının arkasında ise Hindistan sömürge yönetimi ve bu yönetim ile son derece yoğun işbirliği yapan Şiî-İsmailîye - Nizârîye tarikatı/unsurları önemli bir yer tutuyordu.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın devam ettiği bir sırada, Rusların son derece meşgul olmasından yararlanan İngiltere, Afganistan'da harekâta girişince; 1878 yılında İkinci Afgan-İngiliz Savaşı patlak verdi. Bu savaş sırasında Afganistan'da yönetime gelen Kral Abdurrahman saldırgan İngilizlere karşı ülkesini başarıyla savundu. Fakat sonunda 'Durand Hattı' adı verilen sınırı kabul etmek zorunda kaldı. Onun ardılı olan Habibullah (1901-1919) ve Amanullah Han (1919-1929) da Afganistan'ın bağımsızlık savaşını bütün güçleriyle devam ettireceklerdi.

Afganistan'ın bağımsızlık mücadelesinin 'ruhunda' hiç şüphe yok ki Osmanlı Genelkurmayı'nın ve Teşkilât-ı Mahsûsası'nın derin katkıları ve izleri bulunuyordu. Zira Osmanlı-Alman ekseni karşısında İngiliz-Rus ekseni Orta Asya'da da mevzileniyor; Birinci Dünya Savaşı'nın yakıcı sıcaklığı bu bölgede kendisini şiddetle hissettiriyordu. Bu sıcak mücadelede ise Osmanlı subayları ve ajanları belirleyici bir rol oynamışlardı.

Nitekim Afganistan'ın 'bağımsızlığının' kabul edilmesine yol açan Üçüncü Af-

gan-İngiliz Savaşı'nın (1919) tarihsel derinliği, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sürecinde oluşuyor, belirginleşiyor, şekilleniyordu. Bu nedenle de 1919 Savaşı'nı tam olarak kavrayabilmek için öncelikle 1914-1918 sürecinde cereyan eden olaylara ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgedeki faaliyetlerine 'şöyle bir göz atmak' doğru olur.

Birinci Dünya Savaşı'nın tarafları olan İtilâf (İngiltere-Fransa-Rusya) ve İttifâk (Almanya-Avusturya/Macaristan-Osmanlı) devletleri birbirlerine karşı üç kıtada mücadele ediyorlardı.

Taraflar hasımlarını sadece askerî bakımdan yoketmek için değil; aynı zamanda rejimlerini çökertmek ve emperyal etkinliklerine darbe vurmak için de büyük gayret gösteriyor, çapa harcıyorlardı. Buna bağlı olarak diğer kıtalara da el atıyorlardı. Örneğin; Orta ve Güney Asya'nın derinliklerinde de savaş ve mücadele aynı şiddetle devam ediyordu. Askerî husûmet siyasî ve ekonomik mücadele ile pekişiyordu. Haberalma ve gayri-nizamî savaş uygulamaları ise yerel düzlemde etnik ve dinsel oluşumları harekete geçiriyordu.

Özellikle Osmanlı İmparatorluğu Orta Asya'da Rus Çarlığı ile Hindistan'daki İngiliz hegemonyasına karşı Türk ve Müslüman toplulukları harekete geçirmek için büyük bir gayret sarfetmişti. Osmanlılar buradaki Türk ve Müslüman topluluklar üzerinden Rusya'ya ve İngiltere'ye karşı üstünlük sağlamaya çalışırken en önemli kozları olan Hilafet'in dinsel gücünü ve etkisini kullanıyorlardı.

İngiltere de aynı coğrafyada kendisine bağlı Müslüman unsurları harekete geçirerek; hem Halife'nin ilan ettiği 'Cihad-ı Ekber'i etkisizleştirmeye çalışıyor, hem da 'Müslüman'ı Müslüman'a' kırdırarak 'böl-yönet' stratejisine elverişli bir zemin tesis etmeye çalışıyordu. Bu mücadelede İngilizlerin İstihbarat Servisi ile Osmanlıların Teşkilât-ı Mahsûsası karşı karşıya gelerek başrolü oynuyorlardı.

Londra, hegemonyası altındaki Hindistan'ı ve buranın adeta bir hinterlandı gibi gördüğü Afganistan'ı hem kontrolde tutmaya çalışıyor; hem de oluşturduğu yerel silahlı güçleri Osmanlı İmparatorluğu'nun elindeki Ortadoğu'ya nüfûz edebilmek amacıyla vurucu güç olarak kullanıyordu. Nitekim İngiliz Ordusu'nda görev yapan Hint birlikleri Mısır'a getirilerek burada savaşa hazırlanıyordu. Bu birlikler daha sonra başta Çanakkale olmak üzere çeşitli Avrupa cephelerine gönderiliyorlardı.

Keza İran, Afganistan ve Hindistan'a dal budak salmış olan Şiî/İsmailîye-Nizârîye Müslümanları da İngiltere tarafından kullanılıyorlardı. Bunların imamı ko-

numunda bulunan 3. Ağa Han İngiliz devlet kurumları ile birlikte hareket ederek Osmanlı Sultan-Halifesi'nin ilan ettiği Cihad-ı Kebîr'e karşı cansiperâne mücadele ediyordu.

Keza İngiltere 19. yüzyılın başında ortaya çıkmasına önemli katkılarda bulunduğu Vehhabileri Arap milliyetçiliği yönünde kışkırtarak Şerif Hüseyin hareketini de örgütlemişti.

İngiltere'nin Orta ve Güney Asya politikası savaş sırasında Avrupa'da uyguladığı politikasından ciddî biçimde farklılıklar gösteriyordu. Orta Avrupa cephelerinde İtilâf Devletleri; özellikle de Rusya ile son derece sıkı işbirliği sergiliyordu. Buna karşılık Asya'da Almanların desteklediği Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadele ederken mümkün olduğu kadar Rusya'yı işe karıştırmamıştı. Aksine Rusya'yı Hindistan ve Afganistan'dan uzak tutabilmek için özel bir çaba sarfetmişti. Londra aynı hassasiyeti Çin'e karşı da göstermiş; Osmanlı İmparatorluğu'na -İttifâk Devletleri'ne- karşı tek başına mücadele etmeyi daha uygun bulmuştu. Osmanlıların Orta Asya'da Rus hegemonyasına karşı girişmiş olduğu harekât İngiltere'nin de işine geliyor; Petersburg'u Asya'nın güneyine inmekten ve bir bakıma Hindistan ile Afganistan işlerine müdahale etmekten alıkoyuyordu. Bu da İngiltere'nin yararına bir durum oluşturmuştu.

Unutmamak gerekir ki; İngiltere çok zaman önce Hindistan'a el atmış, burada hegemonya tesis ederek yerleşmişti. Avrupa'da en güçlü hasmı olan Almanya'nın ise Asya'da bu denli sağlam bir 'ayağı' bulunmuyordu. Berlin, Halife'nin dinsel etkinliğine güvenerek Orta Asya'ya Osmanlılarla birlikte -Osmanlılar üzerinden- girmeye çalışıyor; İstanbul'un yürüttüğü politikayı ve harekâtı yönlendirerek destekliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun durumuna ve faaliyetlerine gelince...

Osmanlı yönetimi Asya'da hem Çarlık Rusyası'na, hem de Hindistan'daki 'yayılmacı' İngiliz yönetimine karşı mücadele ediyordu.

Rusya'ya karşı yürütülen mücadelede ana amacı Çar'ın otoritesi altında bulunan Türklerin ve Müslümanların Petersburg'a karşı ayaklandırılmaları teşkil ediyordu. Bu stratejinin kökenleri 19. yüzyılın başında cereyan eden Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar dayanıyordu. Osmanlılar Rusya'ya karşı cepheyi Orta Asya'ya uzatmak; Rumeli ve Anadolu cephelerinde toplanmış olan Rus kuvvetlerini geniş bir cepheye yayılmak zorunda bırakmak istiyorlardı. Ne var ki İran --dinsel nedenle– Önasya Türklüğü ile Orta Asya Türklüğü arasında her zamanki gibi doğal

bir engel oluşturmuştu. İstanbul bu nedenle dikkatini Afganistan üzerinde topluyor ve Orta Asya-Anadolu bağlantısını denizyolu ve bağımsız Afganistan Devleti üzerinden kurmaya çalışıyordu. Ancak bu kez de engelleyici bir unsur olarak Hindistan'daki İngiliz yönetimini karşısında bulmuştu. İngiltere bir yandan otoritesini Afganistan'a ve İran'a yaymak istiyor, diğer taraftan da Hint Denizi'ne hâkim olarak Ortadoğu'ya nüfûz etmeğe çalışıyordu.

Bu durum karşısında İstanbul yönetimi Rus otoritesine karşı Orta Asya Türkleri ile Müslümanlarını harekete geçirmeğe çalışırken, aynı stratejiyi Hindistan'daki İngiliz yönetimine karşı da uygulama gayreti içine girmişti. Osmanlı İmparatorluğu Orta Asya'da bir bakıma, iki cephede aynı anda mücadele ediyordu.

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan'daki Faaliyetleri...

Osmanlı yönetimi savaş durumunda olduğu İngiltere'ye karşı Hindistan'daki bağımsızlık yanlısı Müslümanlarla ve gayrimüslim Hintlilerle işbirliği yapıyor, karşılıklı yardımlaşma çabalarını geliştiriyordu. İngiltere'nin en büyük korkusunu Müslümanların ve Hinduların birleşerek bir 'Bağımsızlık Cephesi' oluşturmaları teşkil ediyordu. Osmanlı yönetimi de var gücüyle bu cepheyi tesis etmeğe çalışıyordu.

Osmanlıların bu yöndeki gayretleri Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından çok daha eski zamanlara dayanıyordu. Teşkilât-ı Mahsûsa bu doğrultuda kazanımlar elde etmek amacıyla hayli zaman önce elini Hindistan içlerine uzatmıştı. Teşkilât-ı Mahsûsa burada Müslüman-Hindu dayanışmasını ve işbirliğini tesis etmek üzere ajanlarını uzun zamandan beri bölgeye sevkediyordu. Osmanlı ajanları Hinduların 'bağımsızlık konusunda' uyandırılmalarına, kışkırtılmalarına ve örgütlenmelerine büyük önem veriyorlardı.

Kaldı ki; daha 1913 yılında 'bağımsızlıkçı' Hint Müslümanları 'eğitim ve kültür' zemininde çalışmalarda bulunmak üzere 'Umûm Hint Müslümanları Maarif Konferansı'nı; siyasî alandaki mücadeleyi geliştirmek amacıyla da 'Bilcümle Hint Müslümanlarının Kongreleri'ni örgütlemişlerdi.

Buna karşılık Hindular bağımsızlık ideali doğrultusunda Müslümanlara oranla çok daha fazla bir bilince sahiplerdi ve bu nedenle İngiltere'nin oyunlarına daha az geliyorlardı.

Örneğin; bu süreçte İngiltere ile işbirliği halinde bulunan Ağa Han, Osmanlıların Avrupa'dan –ve Anadolu'dan– atılarak Asya'ya sürüleceği, bu nedenle Osmanlı yönetiminin şimdiden Asya'da kendisine yer hazırladığı dedikodusunu yayarak Osmanlı-Asya Müslümanları arasına nifak sokmaya uğraşıyordu. Hint Müslümanları bu oyuna düşerek Osmanlı yönetimini ve bölgedeki faaliyetlerini şüphe ve biraz da tepki ile izliyorlardı. Buna karşın İngiliz siyasetleri konusunda daha derin bilgiye ve deneyime sahip bulunan bağımsızlıkçı Hindular bu oyuna düşmemişlerdi.

Kaldı ki 'bağımsızlıkçı Hindular' bu yöndeki mücadelelerinde hayli uzun bir yol kat etmiş, yüksek bir bilinç düzeyine de ulaşmışlardı.

İngiliz hegemonyasına karşı ilk tepkiyi 1857 yılında kitlesel ayaklanma ile veren Hindular, o tarihten beri eğitim ve kültür alanında mücadelelerine devam ediyor; İngiliz egemenliğini yıkmak için gizli ve düzenli bir faaliyet içinde bulunuyorlardı. Bu gayretler Hindistan ile de sınırlı değildi. Avrupa ve Amerika'da, özellikle de İsviçre'de eğitim gören Hintli gençler buralarda 'milliyetçilik akımı' ile tanışmış, hatta Avrupalı anarşistlerle bile bağlantılar kurmuşlardı.

Nitekim bu gençler o sırada Avrupa'da benzerlerine çok rastlanan 'gizli' bir 'komite' oluşturmuşlardı. Bu komite Kalküta merkezinde etkinlik ve güç kazanmıştı. Komite üyeleri zenginlerden zorla para topluyor, sahte İngiliz banknotları basıyor, bu para ile Avrupa'da, Amerika'da ve Hindistan'da İngiliz aleyhtarı yayın yapıyorlardı. Milliyetçi komite ayrıca silah, bomba ve cephane yığınağı da meydana getirmişti.

Anti-İngilizci eğilim; bağımsızlıkçı Hint gençleri ile Osmanlıların yönlendirdiği 'bağımsızlıkçı Hint ve Afgan Müslümanları'nı aynı cephede buluşturmuştu. Ancak bu cephe yine de yeterince güçlü ve sağlıklı bir yapıya kavuşmuş değildi. Osmanlı yönetimi ve özellikle Teşkilât-ı Mahsûsa ortak cephenin güçlenmesine ve mücadeleyi yürütebilecek kararlı bir işlerliğe kavuşmasına öncelik tanıyor, büyük önem veriyordu. Fakat Müslümanlar ile Hindular arasındaki dinsel farklılık ve çelişkiler, aşılması zor bir engel teşkil ediyor; örf, adet, inanç, ahlak ve karakter farklılıkları işi hayli zorlaştırıyordu. Üstelik Müslümanlar; İngilizlerin Hindistan'dan kovulmalarından sonra Hinduların meydanı boş bularak, bu kez de Müslümanları katledeceklerini düşünüyor ve korkuyorlardı. İngiliz ajanları ise tüm bu sorunları ve güvensizlikleri istismar ediyor, büyütüyor, uzlaşmazlıkları körüklüyorlardı. Böylece İngiliz yönetimi önemli bir avantaj kazanmıştı. İngilizler bu tür

politikalar geliştirerek Hindistan'daki varlıklarını pekiştirmeye çalışıyorlardı.

Hemen kaydetmek gerekir ki bu süreçte İngiltere'nin Nizârî işbirlikçisi Ağa Han'ın faaliyetleri; hem Müslümanlar, hem de Hindular üzerinde etkili oluyor, İsmailîye imamı Londra'nın lehine ciddî kazanımlar sağlıyordu. Osmanlı ajanları ise Hindistan'daki çalışmalarını son derece gizli yürütmek, İngiliz yönetimini rahatsız etmeksizin bağımsızlıkçıları örtülü biçimde destekleyerek örgütlemek zorunda idiler. Bu nedenle de Hindistan'daki İngiliz yönetimini çökertebilecek ve buradan uzaklaştıracak kadar etkili bir güç tesis edememişlerdi.

Kaldı ki 1857 ayaklanmasında Panislamist hareket ezilmiş, bağımsızlıkçı Müslüman muharipler Hindulardan daha fazla hedef seçilerek katledilmişlerdi. Böylece bağımsızlıkçı Müslümanlar ağır bir darbe yemiş ve geniş çapta sindirilmişlerdi. Bu nedenle Müslüman önderler daha dikkatli davranıyor, 'ortak cephe' konusunda temkinli hareket ederek biraz daha geride duruyorlardı.

Buna karşılık Ağa Han meydanı boş bularak 'mütecavizleşiyor', daha rahat hareket ediyor, etkili olabiliyordu. Bağımsızlıkçı cephenin oluşmasında en önemli engeli de yine Ağa Han gibi işbirlikçiler teşkil etmişti. Zira bu işbirlikçiler İngilizlerin ünlü 'böl-yönet' siyasetinin başlıca aracı konumunda bulunuyorlardı. Ağa Han ve benzeri işbirlikçi Müslüman liderler sadece Hindu-Müslüman birliğinin sağlanmasını engellemekle kalmıyor; Müslümanları kendi içlerinde de birbirlerine düşürerek düşman ediyorlardı.

1914 yılında Hindistan'da faaliyet gösteren örgütlerden biri de 'Hindistan Cemiyet-i İhvânîyye ve İslâmîyye ve Mecûsîyye' idi. Bu cemiyetin başkanı da Setayanad Şinha idi. Cemiyet İngiliz Hükümeti ile işbirliği yaparak Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde çalışan Hinduları şiddetle telin ediyor; bütün Hintlilerin işbirlikçiler gibi düşünmediklerini ve davranmadıklarını göstermeye çalışıyordu. Setayanad Şinha Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya gönderdiği bir mektupta; boyunduruk altında bulunan Müslümanların tahakküm ve istibdattan kurtarılması ve şark memleketlerinin nefes alması için iyi bir fırsat doğduğunu, bunun için Osmanlı Devleti ile işbirliği yapılması gerektiğine inandıklarını bildirmişti. Şinha ayrıca Uhuvvet-ı İslâmîyye Cemiyeti'ni kurduklarını, 1500 üyeye sahip bulunduklarını ve şimdilik gizli çalıştıklarını da haber vermişti.

25 yıldır faaliyette bulunan bu gizli örgütün ilk ilkesi 'Hindistan'daki İngiliz yönetiminin bir an önce alaşağı edilmesi' idi. Örgüt ayrıca bu konuları görüşmek üzere Seyyid Abdülvahid adlı temsilcisini de İstanbul'a göndermişti.

Şurası muhakkak ki savaşın başlamasıyla birlikte -Osmanlı İmparatorluğu savaşa henüz girmemişken- Almanya da Hindistan milliyetçileri ve bağımsızlıkçılarıyla bazı temaslar tesis etmişti.

Berlin milliyetçi-bağımsızlıkçı Hintlilerin örgütlenmelerine katkıda bulunuyordu. Daha sonra Almanya'nın safında savaşa giren Osmanlı yönetimi de bilahare bu faaliyetlere katılarak güçlü biçimde ortak oldu.

Almanlar, öncelikle Avrupa'da siyasî çalışmalar yapan bağımsızlıkçı Hintlileri bir araya getirerek Hint Milliyetçi Partisi'ni kurdurdular. Almanlar milliyetçi Hintlileri, Osmanlı Padişahı'nı İngiltere'ye karşı Cihad ilan etmek konusunda ikna edeceklerine inandırmışlardı. Bu yapılanma sırasında Avrupa'daki Hint milliyetçilerinin lideri olan Har Dayal, Alman istihbaratı ile birlikte çalışıyordu. Almanlar onun da katkılarıyla Afganistan Emîri Habibullah'ı İngiltere'ye karşı savaş açmaya razı etmek ve böylece Hindistan'ın kuzeybatı eyaletlerinde yaşayan Pathan kabilelerini ayaklandırmak doğrultusunda planlar yapıyorlardı. İddiaya göre 1915 yılında yoğunlaşan bu faaliyetlere ve hazırlanan planlara Teşkilât-ı Mahsûsa görevlileri de fiilen katılmışlardı. Aynı dönemde Teşkilât-ı Mahsûsa Almanya'dan ayrı olarak da bu yönde hazırlıklar ve çalışmalar yapıyor, Hint ve Afgan Müslümanları arasında etkili olmaya başlıyordu.

Bu aşamada Milliyetçi Hindu Partisi üç kısımdan oluşan 'Özgürleştirme Propagandası' başlığı altında bir program yayınlamıştı.

Har Dayal bu programın 'Özgürleştirme Propagandası' başlığını taşıyan birinci bölümünde faaliyetlerini ve Almanların yardımlarıyla yapılacak işleri; 'Türkiye'de bu amaçla çalışan -Brahman ve Müslüman- tüm Hintlilere yardım etmek, Hindistan'a ve İngiltere'ye özel görevliler sevketmek, fetvaların ve benzerlerinin tercümelerini yayınlamak, Türkiye'de ve tarafsız memleketlerde yaşayan Hintlilerin arasında dağıtmak üzere ve savaş bülteni olarak 'Hindistan' adlı Urtuca, resimli ve aylık bir gazete yayınlamak' şeklinde özetlemişti. Har Dayal bu gazetenin yayınlanması ve dağıtımı konusunda Osmanlı yönetiminin yardımını ve katkılarını istiyordu.

Programın ikinci kısmında; 'Bir Türk Hint Cemiyeti kurmak ve bu örgüt üzerinden iki ülke arasında sosyal, entellektüel ve ticarî ilişkiler tesis etmekten' bahsediliyor, yayın ve propaganda alanında yapılacak işler sıralanıyordu. Programın üçüncü kısmında ise Türkiye ile Hindistan arasında kurulacak ilişkiler konusunda yapılacak çalışmalar ve yürütülecek propaganda faaliyetleri anlatılmıştı. Bunun ilk koşulu olarak da yine öncelikle İstanbul'da ve daha sonra başka ülkelerde bir

cemiyetin veya komitenin kurulmasından, yani örgütlenilmesinden bahsediliyordu.

Ancak Hint Milliyetçi Partisi'nin yayınlamış olduğu bu programda Türk-Hint siyasî ilişkilerinden hiç bahsedilmemişti. Konu öncelikle ve ısrarla eğitim, kültür ve ticaret alanlarında gerçekleştirilecek işbirliği ve yapılacak çalışmalarla sınırlı tutulmuştu. Har Dayal tüm bu alanlarda Osmanlı yönetiminin yardım etmesini istiyordu.

Har Dayal'ın programının üçüncü bölümünde Panoryantalizm faaliyetlerine ve propagandasına da yer verilmişti. Şurası muhakkak ki; 300 milyonluk Hindistan nüfusu içinde Müslümanların 70-80 milyon ile sınırlı kalması ve kendisinin de Müslüman olmaması nedeniyle Har Dayal, milliyetçilik zemininde Hinduları ön plana almıştı. Kaldı ki o, Berlin'de kurulan örgütün İstanbul'daki temsilcisi konumunda bulunuyordu. Dolayısıyla programı Almanya'nın hassasiyetlerini gözetiyor; İslâmiyet ve Hilafet gibi konular arka planda kalıyordu.

Ancak Har Dayal göründüğünden çok daha derin bir siyasal kimliğe ve etkinliğe sahipti.

1884 yılında Delhi'de dünyaya gelen Dayal 1905 yılında Pencap Üniversitesi'nden mezun olmuştu. Aynı yıl Delhi'deki St. Stephan Koleji'ne tarih ve ekonomi öğretmeni olarak atanmıştı. Aynı yıl İngiliz Hükümeti'nin bursu ile Oxfort Üniversitesi'nde tarih, ekonomi, siyaset bilimi ve Sanskritçe eğitimi görmek üzere Londra'ya gitmişti. Ancak 1908 yılında milliyetçi faaliyetlerde bulunmak amacıyla Hindistan'a dönerek İngiliz bursundan feragat etmişti.

1908-1911 yıllarında İngiltere, Fransa, Hindistan, İtalya, İsviçre ve Cezayir'de Hint milliyetçileri ile temas kurarak, ortak çalışmalar yapmıştı. 1909 yılının Eylül ayında Cenevre'de Bande Bataran adlı bir gazete yayınlıyor, 1911 yılına kadar da bu gazeteye makaleler yazıyordu.

Dayal 1911 yılında Amerika'ya gitti, 1914 yılına kadar burada kaldı. 1912 yılında California'daki Stanford Üniversitesi'nde Hindistan tarihi, felsefesi ve edebiyatı hocalığı yaptı. 1914 yılında ise San Fransisco'da bağımsızlıkçı Hindistan Gadr Partisi'ni kurarak örgütlüyor ve Gadr dergisini yayınlıyordu. Ancak 1914 yılında İngiltere'nin ABD'deki elçisinin talebiyle tutuklandı ve zorunlu olarak İsviçre'ye gitti.

Har Dayal 1914 yılının Eylül ayında, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinin arifesinde, İstanbul'da idi. Burada Hint-Müslüman işbirliğinin çekir-

değini oluşturan bir grupla birlikte hareket ediyordu. Bu grup İngiltere karşıtlığı ve Hindistan'ın bağımsızlığı ortak paydasında, Panislamist anlayışla da tanışmış ve uyum sağlamıştı. Ancak Har Dayal Panislamistlere karşı Hint milliyetçiliğinde ısrar ediyordu. Daha Cenevre'de iken İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim ile tanışmış; Büyükelçi, Dayal'ı Berlin'e empoze ve takdim etmişti. Zaten Har Dayal İstanbul'a da Büyükelçi Wangenheim tarafından davet edildiği için gelmişti. Bu seyahatin bütün masrafları Almanlar tarafından karşılanmış ve Dayal İstanbul'da beş hafta kalmıştı. Bu süre zarfında da Paris'ten tanıdığı arkadaşı Dr. Ahmed Fuad'ın evinde kalmış, misafir edilmişti. Dayal bilahare gerekli ilişkileri tesis etmek üzere Berlin'e gitti. 1915 yılının başında tekrar İstanbul'a dönüyor; bu kez 'Berlin'deki komitenin resmi temsilcisi' olarak Başkomutan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa ile görüşüyordu. Böylece Har Dayal'ın milliyetçi hareketi ile Teşkilât-ı Mahsûsa birlikte çalışmaya başladı. Bu çerçevede Dayal'ın hazırladığı program da uygulamaya konularak hayata geçiriliyordu.

Bu süreçte Har Dayal'ın hazırlamış olduğu program çerçevesinde İstanbul'da birçok örgütler kurulmaya başlandı. Bu örgütler sadece kültürel ve ekonomik alanlarda çalışmakla kalmıyordu. Aynı zamanda siyasî zeminde de faaliyet gösteriyorlardı. Bu durum kurulan örgütlerin nizâmnâmelerinde de yer almış, resmiyet kazanmıştı.

Örneğin; 'Genç Hindistan Cemiyeti'nin' nizâmnâmesinde "Osmanlı Devleti ve Hindistan arasında içtimaî, iktisadî, sınaî ve ilmî münasebetler kurmak ve geliştirmek" ilkesine yer verilirken, yine İstanbul'da kurulmuş olan 'Seyfî Hindistan Cemiyeti'nin' nizâmnâmesinde "Hindistan'daki İngiliz Hükümeti'ni yıkmak ve yerine millî, müstakil bir hükümet kurmak" amacı ve ilkesi yer alıyordu. Seyfî Hindistan Cemiyeti'nin bu siyasî amacı ve ilkesi, nizâmnâmenin diğer maddesinde 'Şark memleketlerinde İngiliz nüfûzunu kırmak' şeklinde yaygınlaştırılarak genişletilmişti. Bununla da kalınmayarak 'millî maksatlara karşı çıkanların hayatlarının her vesile ile izâlesi ve mahvedilmesi' tüm üyelerin uymak zorunda oldukları bir yaptırım şeklinde nizâmnâmede kayıtlı idi. Üstelik bu cemiyet, Osmanlı Hükümeti'nin izni ve onayı olmadan hiçbir eylemde ve girişimde bulunmayacaktı. Bu durum Hint milliyetçileri ve bağımsızlıkçıları ile Osmanlı yönetiminin ne denli birliktelik ve örtüşme içinde olduklarını da ortaya koyuyordu.

Bir başka açıdan bakıldığında ve örgütün nizâmnâmesi inceden inceye irdelendiğinde Seyfî Hindistan Cemiyeti'nin siyasî ilkelerinde, örgütlenme esasların-

da ve mücadele yöntemlerinde; 'Gençtürk' (Jöntürk) hareketi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası'nın örnek alındığı belirgin bir şekilde gözler önüne seriliyordu. Seyfî Hindistan Cemiyeti nizâmnâmesinin kimi maddeleri ile İttihat ve Terakki Cemiyeti nizâmnâmesinin bazı maddeleri adeta 'kelimesi kelimesine' benzerlik taşıyordu. Bu durum İstanbul'da kurulan Seyfî Hindistan Cemiyeti'nin üzerindeki Teşkilât-ı Mahsûsa gölgesini ve İttihat ve Terakki'nin siyasî nüfûzunu belirgin bir şekilde kanıtlıyordu..

Har Dayal ve onun kurduğu -içinde yer aldığı- milliyetçi örgütler; programları, yöntemleri, ilkeleri ve hedefleri bakımından bir bütün olarak ele alındığında tam anlamıyla -Genç Avrupa ideolojisinin bir uzantısı olarak- 'Genç (Jön) Hindistan' anlayışını yansıtıyordu. Bilindiği gibi 'Genç' (Jön) yapılanmaları; kökleri 18. yüzyıla dayanan ve 19. yüzyıl boyunca Avrupa'nın siyasal bakımdan yeniden yapılandırılmasında belirleyici olan 'Anayasal-Meşrutiyetçi-Cumhuriyetçi' liberal akımı ifade ediyordu. Har Dayal bu akımın 'Avrasya' ekseninde en güçlü yapılanması olan 'Jöntürk/İttihat ve Terakki' oluşumuna -bir bakıma- eklemlenerek 'meşrutiyet mücadelesini' Hindistan'a yaymak amacını güdüyordu. Bu akımın en önemli ilkelerinden birini de 'ulusal bağımsızlık' ideali teşkil ediyor, 'milliyetçilik' ülküsü ise kitleleri harekete geçiren bir dinamik işlevi görüyordu.

Bu bağlamda 'Genç Hindistan Cemiyeti' ile 'Seyfî Hindistan Cemiyeti' birbirini tamamlıyor; bütünüyle ele alındığında 'kültürel, ekonomik, siyasî ve askerî' mücadelede birbirini örtüştürerek bütünleştiriyordu. İlginç olan husus ise Anglosakson çıkışa ve eğitime sahip olan Har Dayal'ın 'liberal' ilke ve amaçlarını gerçekleştirmek mücadelesinde sırtını 'İtilâf Devletleri' yerine 'İttifâk Devletleri'ne' dayamış olması idi. Onun bu 'özel durumu' kimi zaman kendisine duyulan güveni sarsıyor; bu kökenden kaynaklanan bazı icraatları ise mevcut şüpheyi derinleştirerek sorunlar çıkmasına neden oluyordu.

Hemen kaydetmek gerekir ki bu yapılanmayı; yine İstanbul'da faaliyet gösteren ve mücadelede İslâmî ayağı temsil eden Muhammed Abdülcebbar Hayrî'nin kurduğu 'Hind Uhuvvet-i İslâm Encümeni Merkez-i Umûmîsi' tamamlamıştı. Bu örgütte sadece Hint Müslümanları yer alıyordu. 1915 yılının Ağustos ayında kurulan örgüt tam anlamıyla 'illegal' faaliyet gösteriyordu. Geniş çapta da Alman istihbaratının ve Teşkilât-ı Mahsûsa'nın güdümünde idi. Nitekim örgüt üyelerine askerî eğitim yaptırılıyor, bomba imâl etmek konusunda bilgi veriliyordu. Bu örgüte İstanbul'da bulunan çok sayıda Hint Müslümanı da katılmıştı.

Hind Uhuvvet-i İslâm Encümeni Merkez-i Umumî üyelerinden Makbul Hüseyin Efendi, Süleyman Paşa ile -beraberlerinde çok sayıda Müslüman militan olduğu halde- Afganistan'a gitmek ve buradan Hindistan'a nüfûz etmek üzere İstanbul'dan ayrıldılar.

Alman istihbaratı Müslümanlardan oluşan Hind Uhuvvet-i İslâm Cemiyeti'ne ayrı ve özel bir yakınlık gösteriyordu. Bunun nedeni; İslâm Cemiyeti üzerinden, ellerindeki Hintli Müslüman esirlere nüfûz ederek onları kendi saflarına kazanmak düşüncesi idi. Almanlar ellerindeki Müslüman esirleri Hilafet saflarına kazanmak, daha sonra da Palistan ve Hindistan'a göndererek bunları hem İngilizlere karşı savaştırmak, hem de Hintli Müslümanlara propaganda yaptırmak istiyordu. Bu nedenle Alman istihbaratı, İstanbul'da kurulan Hind Uhuvvet-i İslâm Cemiyeti'ne ve örgüt üyelerine başta para olmak üzere her türlü yardımı yapıyorlardı. Bu arada Cemiyet'in yönetimi İstanbul'daki hükümet tarafından resmen tanınmak için de ayrı bir çaba sarfediyordu.

Burada hemen bir hususu daha kaydetmeden geçmemek gerekir.

Har Dayal ve Muhammed Abdülcebbar Hayrî her ne kadar 'Anti-İngiliz' ortak paydasındaki mücadelede birlikte hareket ediyorlarsa da; Hint milliyetçiliği ve İslâmcılık konularında aralarında yine de bazı sorunlar ve uzlaşmazlıklar bulunuyordu. Unutmamak gerekir ki Hindistan'da cereyan eden Hindu-Müslüman çatışması 'anti-emperyalist' cephede ciddî sorunlara neden oluyor; bu uzlaşmazlık Londra tarafından yürütülen 'böl-yönet' stratejisine son derece elverişli bir zemin oluşturuyordu.

Afganistan Cephesi

Osmanlı İmparatorluğu ile Hindistan'ın coğrafî konumlarından kaynaklanan ulaşım zorlukları; arada İran ve Afganistan gibi toprakları geniş ülkelerin yer alması bu yöredeki faaliyetleri daha da güçleştiriyordu.

Şurası muhakkak ki Berlin ve İstanbul, savaşı bir an önce buralara da yansıtmak ve Hindistan'a yaymak istiyordu. Aradaki engeller ise bu amaca ulaşılmasını adeta imkânsızlaştırıyordu. Bu nedenle Panislamist ve bağımsızlıkçı örgütlenmelere ve faaliyetlere daha fazla ağırlık verilmişti.

Bu zeminde bağımsızlıkçı Panislamist Seyyid Abdülvahid Asr Hinde; Berlin'de esir bulunan Hintli askerler ile subayların arasında çok sayıda Belücistanlı'nın

bulunduğunu, bunların Berlin'den Türkiye'ye nakledilerek İran yoluyla Belücistan'a sevkedilebileceklerini ve burada girişecekleri yoğun faaliyetle Cihad'ı Hindistan'a yayabileceklerini önermişti. Zira bunların Osmanlı Halifesi'ne büyük bir sadakatle bağlı olduklarını ileri sürüyordu.

Abdülvahid bağımsızlıkçı ve Müslüman muharip kadroların Hindistan'a yaklaşarak Hint Ordusu'na saldırmaları halinde, Hindistan'daki ihtilâl komitelerinin de daha çabuk harekete seçebileceklerini düşünüyordu. Seyyid Abdülvahid bu amaçla Afganistan'a bir heyet gönderilmesini, gidecek heyette mutlaka dindar insanlar bulunmasını, delegelerin özellikle sakallı olmalarını istiyordu. Ayrıca bu delegelerin Farça'yı da çok iyi konuşmaları gerekiyordu.

Hemen kaydetmek gerekir ki; zamanın son derece kısıtlı iletişim imkanları ve İngiliz yönetiminin uyguladığı ağır sansür nedeniyle Cihad ilan edildiği haberleri Hindistan Müslümanlarına ulaştırılamıyor, ülke sathına yayılamıyordu.

Teşkilât-ı Mahsûsa, bağımsızlıkçı Hintliler ve Müslümanlar; her şeyden önce bu engeli aşmaya ve Hindistan'daki yandaşlarını bilinçlendirerek harekete geçirmeye çalışıyorlardı. Bu konuda Seyyid Abdülvahid tayyare ve zeppelinlerin de kullanılmasını teklif etti.

Seyyid Abdülvahid'i bu denli ileri derecede önerilerde bulunacak kadar cesaretlendiren gelişmelerin arkasında, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın o zamana kadar Afganistan'da ve Hindistan'da yürüttüğü faaliyetler yer alıyordu. Nitekim Teşkilât-ı Mahsûsa çok daha önceden Afganistan'a bir 'Sefer Heyeti' göndermişti. Harbiye Nâzırı Enver Paşa; Teşkilât-ı Mahsûsa mensuplarından Çerkez Hacı Selim Sami Sencer (Kuşçubaşı) ile birkaç arkadaşını (Yüzbaşı Adil Hikmet Bey, Yarbay Emrullah Bey, Tatar Mücahit Hüseyin Bey ve Bursalı İbrahim Bey) Hindistan-Afganistan yoluyla, ulaştıkları Türkistan Türklerini Rusya'ya karşı ayaklandırmak amacıyla Orta Asya'ya göndermişti.

Diğer taraftan Enver Paşa; Rauf (Orbay) Bey'in önderliğinde bir başka Heyet-i Seferîye'yi de İran üzerinden Afganistan'a sevketmişti. Hacı Sami Bey gibi Çerkez asıllı olan Rauf Bey de Enver Paşa tarafından; Afganistan'ın Hindistan sınırında faaliyette bulunmak, Cihad-ı Ekber'i buralara yaymak, bölgede önemli müttefikler edinmek ve bağımsızlıkçı Hint Komiteleri ile sınırdaki kabileleri isyan ve ihtilallere yönlendirmekle görevlendirilmişti.

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bir belgesinde bu Heyet-i Seferîye'nin görevleri şöyle kaydedilmiş idi:

"1. Heyet-i Seferiyye ikiye ayrılacaktır. Birinci heyet otomobille ve ikinci heyet mutâd vâsıtalarla daha sonra hareket edecek ve Almanya'dan gelmekte olan eslihâ, mühimmât ve eşyayı beraber götürecektir.

2. Birinci heyet (....) (Rauf Bey'in adı kaydedilmiyor) Bey, Binbaşı Ömer Fevzi, Yüzbaşı Tevfik, Mülazım Sâdık, Mösyö Vassmuss ve hademelerden terekküb edecektir.

3. Birinci heyet ikinci heyetin vürûduna değin İran hududu yakınında istihbârat ile meşgul olacaktır.

4. İkinci kafilenin vürûdunda orada tutulacak eşhâs ve vesâit ile İran cenûbuna dolanılarak Afganistan hududuna gidilecektir. Eşhâs ve vesâit ile Osmanlı Alman zâbitanı, Belücistan'da bırakılacak, birinci heyet yine ayrılıp Afgan Emîri Habibullah nezdine hareket edecektir.

5. Afganistan'da birinci heyetin vazifesi: Emîr'i maksada teşvik etmek ve alınacak neticeye göre harekât-ı umûmîye-i harbiyeyi tanzim etmektir.

6. Belücistan'daki ikinci heyetin vazifesi: Belücistan'da beraberinde bulunan müsellâh müfreze ile çekirdek teşkil ederek gönüllü cem etmek ve Hindistan'ın Sind eyaleti hududuna karşı bir vaziyyet almak ve birinci heyetin netice-i teşebbüsâtına tevfikan hareket ile harekât-ı umumîyeye cephede iştirâk etmek veyahut bazı taksimât ve teşkilâta tâbi olarak alacağı talimât-ı umûmîyeye göre hareket eylemek olacaktır.

7. Birinci heyet iki eşhâsın binek ve bir küçük yol otomobili ile hareket edecektir."[1]

Rauf (Orbay) Bey Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması arifesinde İngilizlere sipariş edilmiş olan Sultan Osman dretnotunu teslim almak üzere İngiltere'ye gitmişti. Ne var ki bu dretnotun teslim törenine yarım saat kala İngiliz yönetimi savaşı bahane ederek Sultan Osman'ı teslim etmekten vazgeçmiş; Sultan Osman'ın müstakbel süvarisi olan Rauf Bey de eliboş olarak İstanbul'a dönmüştü. Bu arada Osmanlı ülkesinde de savaş rüzgârları esmeğe başlamış, kısmî seferberlik ilan edilmişti. İşte bu aşamada Rauf Bey Harbiye Nâzırı Enver Paşa tarafından Heyet-i Seferîye ile görevlendirilmiş; heyet Halep'teki Baron otelinde iken de Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmişti.

---

[1] *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu, 1914-1918*, Dr. Vahdet Keleşyılmaz, Atatürk Araştırma Merkezi, Ank. 1999, S. 89.

Heyet hazırlıklarını sürdürürken; Yüzbaşı Murat ve Mülazım Nureddin efendiler tüccar kılığına girerek ve sahte kimlikler kullanarak Hıdiviyye vapuruyla Hindistan'a hareket etmişlerdi. Ancak bu iki Türk subayı İngilizler tarafından dikkatle takip edilmiş, Hindistan'a girdikten sonra da suçüstü yapılarak İngiliz güvenlik kuvvetleri tarafından yakalanmışlardı.

Bu arada Rauf Bey'in başkanlığındaki sivil ve askerlerden oluşan Sefer Heyeti de görev yerine doğru harekete geçmişti.

Rauf (Orbay) Bey yıllar sonra kaleme aldığı anılarında bu 'maceraya' da kısaca –ki İngiltere sempatizanı olan Rauf Bey'in ne derece Almanya karşıtı olduğu genel bakış açısından ve ifadelerinden anlaşılıyor– yer veriyor; hareketin başarısızlığa uğramasının nedenlerini şöyle anlatıyordu:

"1913 baharı idi. Sultan Osman süvarisi olarak üç aydır Londra'da bulunuyordum. İlk önce Brezilya Hükümeti adına Armstrong tezgahlarında inşa edilmişken, bu hükümetle Şili ve Arjantin'in, donanma yapmamak hususunda aralarında anlaşmaları üzerine hükümetimiz tarafından satın alınarak Sultan Osman ismi verilen bu dretnotu teslim alıp memlekete götürecek olan bin kişilik mürettebat ve askerim de Reşit Paşa vapuruyla İngiltere'ye gelmişti. Geminin son taksidi olan yediyüz bin altın ödenmişti. İşleri bir an önce bitirmek için tecrübelerin bir kısmından da vazgeçerek fabrika ile 2 Ağustos 1914 günü geminin bize teslimi konusunda mutabık kalmıştık. Fakat parayı verişimizin ertesi günü için kararlaştırılan sancağımızı çekme töreni zamanından yarım saat evvel İngilizler Sultan Osman'a elkoydular.

Dünyanın birbirine girdiği günlerdi. Bir hafta önce, 28 Temmuz 1914'de Avusturya-Macaristan, Sırbistan'a harp ilan etmiş, arkasından çorap söküğü gibi bir boşanışla Ağustos'un 4'üne kadarki hafta içinde Rusya, İngiltere ve Fransa da Almanya'ya harp ilan ederek Avrupa kıtası baştan başa bir savaş alanı haline gelmişti.

Birdenbire içine düşülen bu karışık durumu bahane ederek İngiltere Sultan Osman'dan başka Vikers tezgahlarında inşaası tamamlanmış Reşadiye dretnotumuzla, gene orada Şili Hükümeti nâmına inşa edilmişken hükümetimiz tarafından satın alınması kararlaştırılıp pazarlığı da yapılmış olan iki torpido destroyerine de el koydu.

Gerektiği şekilde, şiddetle protesto edildi ise de kâr (fayda) etmedi. İngilizler yayınladıkları bir beyannâme ile hangi devlete ait olursa olsun İngiliz tezgahla-

rında inşa edilmekte olan harp gemilerinden hiçbirinin, hiçbir vesile ile İngiltere kıyılarından uzaklaştırılamayacağını tebliğ ile gemilerimize ambargo koymakta ısrar ettiler.

Biz de çaresiz Reşit Paşa vapuru ile İstanbul'a dönmek üzere hareket ettik. İngiliz Hükümeti'nin tavsiyesi üzerine torpillenmiş olduğu anlaşılan Dover Boğazı'ndan geçmeyip İrlanda'nın kuzeyinden bir devir yapmak suretiyle yolu uzatarak seyrediyorduk.

Yolda Lizbon'da iken Goeben ve Breslau isimli Alman kruvazörlerinin Çanakkale Boğazı'ndan girdiklerini duyduk. Çanakkale önüne varışımızda, Boğaz'ın bu Alman kruvazörleri çıkar diye, İngilizler tarafından abluka edilmiş olduğunu gördük. Fakat İngilizler dokunmadılar. Esasen bu iki Alman kruvazörü de, bilinen şekilde hükümetimiz tarafından 80 milyon marka satın alınmış gösterilerek, birkaç gün önce donanmamıza katılıp Yavuz ve Midilli diye adlandırılmış bulunuyorlardı.

Enver Paşa ile Başbaşa

İstanbul'a vardığımız zaman, kısmî seferberlik ilan edilmiş, Mebusan Meclisi'nin de Padişah tarafından -üç ay sonra davetsiz toplanmak kaydıyla- dağıtılmış olduğunu gördük. Memlekette, bir harp havası esiyordu.

Artık bütün işlere hâkim bir durumda bulunduğu derhal sezilen Enver Paşa'yı, Harbiye Nezâreti'ndeki makamında ziyaret ettim. İngiltere'de bulunduğum sırada hal ve vaziyetin gidişi dolayısıyla kendileri, en yüksek makamları işgal ederken beni ve durumumu düşünmekte kusur etmediklerini belirtmek isteyen pek samimi bir ifade ile;

"Rauf Bey, ne yapalım, işte böyle oldu. Bu vaziyet de bize düştü. Yoksa Zât-ı Şâhâne'nin, coğrafî durumu itibari ile ehemmiyeti aşikar olan Afganistan ile münasebet tesis etmek ve Afgan ordusunu ıslah eylemek gibi bir vazife ile Afganistan Emîri'ne göndermek üzere olduğu heyetin başında gitmeyi tercih ederdim" dedikten sonra gözlerimin içine bakarak düpedüz "Sen gider misin?" teklifinde bulundu.

Hatır ve hayalimden dahi geçirmediğim bu beklenmedik teklif karşısında şaşırdım ve elimde olmadan gülümseyerek, dilimin ucuna şu kelimeler geldi.

"Afganistan denen yerin adından başka nesini biliyoruz Paşam?.. Şu anda oranın haritadaki yerini bile gözümün önüne getiremem! Nereden, ne ile nasıl gidilir? Hangi yolların ucundadır, meçhulüm. Müsaadenizle Amerika tariki ile mi gitsem acaba?"

Enver Paşa olanca ciddiyeti ile işe gerçekten önem verdiğini hissettirerek şu cevabı verdi:

"Gerçi orası öyle ama, bahis mevzuu olan iş Afganistan'ı İngilizler aleyhine harbe girmeğe hazırlamak gibi son derece ehemmiyetli bir teşebbüstür. Siz merak etmeyin. Her şey hazırlanmıştır. Irak ve havalisi kumandanı Cavit Paşa'ya icab eden talimat verilmiştir. O size her türlü kolaylığı göstererek, Irak'tan İran yoluyla Afganistan'a geçebilmeniz için gereken her şeyi yapacaktır. Siz evvelâ onu görün. Onunla temas edin kâfidir..."

Enver Paşa işte böyle kat'i konuşuyordu. Dünya birbirine giriyor ya, Alman İmparatoru da Afganistan'ı Hindistan'daki İngilizlere karşı silahlandırıp tahrik etmeği düşünmüş ve bu işi -birçok sebeplerle hatırını pek saydığını bildiği- Enver Paşa'ya yaptırmayı uygun bulmuş.

İmparator'un bu maksadı o kadar aşikardı ki Von Vassmuss ismindeki -vaktiyle İran'da konsolosluk etmiş, Farsça bilen tecrübeli- bir hariciyecisini Afganistan'da harcanmak üzere sandık dolusu altınlarla, maiyetine verilmek için İstanbul'a göndermişti.

Sultan Reşad da ona uyarak, Afgan Emîri Habibullah Han'a bir nâme-i mahsûsla ve murassa kılıçlarla hediyeler gönderiyordu.

Enver Paşa İtalya Harbi esnasında Bingazi'ye birlikte gitmiş olduğumuz, şimdi de Umûmî Karargâh Şark Şubesi Müdürü olan Ömer Feyzi Mardinî'nin maiyetime verilecek askerî heyete başkanlık edeceğini de söyledi. Bu zat Irak, Filistin ve Suriye filan gibi yerlerde teşkilâtlar hazırlamış olduğu gibi, Afganistan askerî heyetimizin yapacağı işleri de teferruatıyla programlamıştı.

İyi güzel ama, bilhassa o hengâmede Afganistan'a, hem de böyle askerî bir heyet ve ayrıca bir tabur da askerle nasıl gidilebileceğine bir türlü aklım ermiyordu. Enver Paşa'nın "Çok mühim bir vatanî hizmettir. Bunu ancak 'Siz' yapabilirsiniz..." şeklindeki rica ve ısrarı üzerine çarnaçar bu işi, yani Türkiye'nin ilk Afganistan siyasî mümessilliği vazifesini kabul ettim ve Alman İmparatoru'nun adamı Von Vassmuss'u da yanıma alarak, heyet halinde İstanbul'dan ayrılıp Irak yoluna revan olduk. Yanımdaki askerî heyete dahil olanlar arasında -sonraları Orgeneral

olan- Hasan Atakan ve Osman Tufan Paşa ile Enver Paşa'nın "dil bilir, işine yarar" diye bana verdiği Afganlı Abdurrahman Nihat da vardı ki bu zat daha evvel bir sıhhiye heyetiyle Afganistan'dan İstanbul'a gelmiş ve bizde kalmıştı.

İlk merhale olarak vardığımız Halep'te Baron Oteli'nde bir aydan fazla kalarak, yanımıza katılacak zâbitlerle, Afgan Emîri'ne sunulacak hediyelerin geri kalanlarını bekledik. Bu sırada Cavid Paşa ile muhavere ettim.

Halep'te bulunduğumuz sırada, 'Karadeniz Hadisesi' vukua geldi ve arkasından harbe girdiğimiz haberi alındı. Bu suretle durumumuz daha ziyade nezaket kesbediyordu.

Bu esnada Enver Paşa, yolculuğumu kolaylaştırmak için İstanbul'daki Alman ataşemiliterinin Benz marka otomobilini bana, Halep'e göndermişti.

Nihayet Ömer Feyzi ve Nihat beyleri de yanıma alarak bu otomobille Halep'ten doğru Bağdat'a, oradan da -Dicle vapuruyla- Cavid Paşa karargâhının bulunduğu Kurna'ya gittik. Bu yolda ilk defa otomobil gördükleri anlaşılan Araplar, 'şeytan, şeytan...' diye ürküyorlar ve hancılar bize kapılarını açmıyorlardı. Biz bu yolda iken İngilizler de Basra'yı almışlardı.

Karargâhına vardığımızda Cavid Paşa, uzun uzadıya düşünerek bana yapabileceği şeyleri tek cümle ile hulasa edip; "Sizi Şeyh Hazal götürecek!.." deyince tıpkı Enver Paşa'nın ilk teklifi karşısında olduğu gibi büyük bir şaşkınlığa uğradım. Zira bu Şeyh Hazal denen adamın bir İngiliz bendesi olduğunu, daha evvelden pek sağlam kaynaklardan öğrenmiş bulunuyordum.

Bu durumda Cavid Paşa'dan da bir hayır umulamayacağını anlayınca, Kurna'dan Bağdat'a döndüm. Müstakil ve doğrudan doğruya Başkumandanlığa bağlı olduğumdan, Enver Paşa ile muhabere ederek bu işin böyle olamayacağını kendisine anlattım. O da bana; "Tahran Sefiri Asım Bey ile temas edin. O, sizin Afganistan'a geçmenizi temin edecektir. Her şeyi hazırlamıştır" cevabını verdi. Temaslarım sonunda gördüm ki; Asım Bey'in de o karmakarışık durumdaki İran'dan bize yol bulup Afganistan'a emniyetle geçebilmemizi temin hususunda Cavid Paşa'dan bir farkı yoktur.

Çaresiz, ahvalin alacağı şekli kollayarak Türk-İran sınırı boyundaki Mendeli kasabasında tertibat alıp beklemeye karar verdim.

Burada beklerken yanımdaki Alman murahhası Von Vassmuss'un 'Baş benim' der gibi bir tavır takınarak bana tahakküm etmeğe kalkıştığını görünce, kendisini 'kışkışlayıp' elindeki altın dolu sandığı alarak yanımdan defettim. (İstanbul'a dönüşümde bu altınları, maliyeye verilmesi için Enver Paşa'ya teslim ettimse de

Maliye 'Biz İngiliz parası alamayız' diye kabul etmemiş, Enver Paşa da bir yolunu bularak bunları, bir Hollanda vapuru ile Yemen Kumandanı Ali Sait Paşa'ya yollamıştı.)

Kirmanşah Önünde...

O zaman İran'ın kuzeyi Rusların, güneyi de İngilizlerin nüfûzları altında idi. Bu nüfûz bölgelerinde İngilizler de, Ruslar da silahlandırmış oldukları İranlı aşiretlerle işbirliği yapmış bulunuyorlardı. İran'ın başındaki Şah denen zât da, hükümdardan başka her şeye benziyordu. Tahran'daki Avusturya sefirinin kızına gönlünü kaptırınca bu sefarethâneye kaçmaya bile kalkmış; aşiretlerin belli başlıları da dediğim gibi, paralarını aldıkları İngilizler ile Rusların kulları haline gelmişlerdi. Ben bunların hepsini Enver Paşa'ya yazdım, anlattım ve buradan Afganistan'a geçmek imkanı kalmadığını bildirdim. Bunun üzerine Enver Paşa da –artık Başkumandan sıfatıyla– bana; "Şimdilik bulunduğun yerde kal! Cenubî İran Başkumandanısın. O bölgeyi aşiretlerle müdafaa edecek, İngilizleri kaçıracaksın" dedi. Ben bu sıfat ve vazife ile Mendeli'de beklerken, Kirmanşah'taki İngiliz ve Rus konsolosları sınır civarındaki İranlı Sencanî aşiretini üstümüze saldırttılar ve bir karakolumuzda birçok askerimizi şehit ettiler. Elimdeki Türk taburu ile bunları çevirttim. Asker 'hurra' etti, Sencanîleri kaçırttı. Biz de yürüdük. Kirmanşah şehrine girmedim. Kirmanşah ile sınırımız arasındaki dağlarda, Kirind mevkiinde karargâhımızı kurdum. Burada tam bir yıl icrâ-yi hükümet ettim. Hatta İran Hükümeti'nin o zamana kadar yapamadığı şeyi yaparak, halktan vergi topladım ve bunları İran'a verdim. Orada kaldığım müddetçe, İngilizler girmesin diye Bağdat'ı himaye ediyordum.

Bu esnada müttefikimiz Almanlar'ın İran'daki durumları ise pek acayipti. Almanlar burada yalnız kendi menfaatlerini gözönünde bulundurarak, bizi ellerinde âlet gibi kullanmaktan başka bir şey düşünmediklerini her halleri ile hissettiriyorlardı.

Nitekim Kirind'de bulunduğum sırada İranlı aşiretlerin hücumuna uğrayarak vuruşmaya başladığımız zaman, yanımdan defetmiş olduğum mahut Von Vassmuss ile Tahran'daki Alman Ataşemiliteri Von Kanitz'i de karşımızda çarpıştığımız aşiretlerin arasında gördük. Bundan da anlaşılıyordu ki Almanlar, İran ile aramızı açarak onlara da, bize de ayrı ayrı hükmetmek maksadını gütmektedirler.

Biz bu durumda Kirmanşah'tan öteye gidemeyeceğimizi anladık. Alman İmparatoru'nun dileğini yerine getirmek için dağlar delinip, yollar açılamazdı. Esasen Irak'ta işler sarpa sarmış olduğundan, artık orada beklememizin bir manâsı da kalmamıştı. Bu esnada yalnız Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa Birinci Kuvve-i Seferiyye Kumandanı olarak Tebriz'e gitmiş, oradan da Azerbaycan'a geçmişti.

Ben de durumu Enver Paşa'ya bildirerek, İran'dan çekildim. Cankurtaranım durumundaki aslan zabitlerim ve yiğit Mehmetçiklerimle İstanbul'a dönmek üzere, uzun yollar aşarak Kerkük'e gittim. Bu esnada Enver Paşa nedense tekrar; "Aman, Afganistan'a gitmez misin?" deyince ben de "Amerika yolu ile mi?" diye şaka etmekten kendimi alamadım ve ona o günkü şartlar altında artık Afganistan'a yol bulmanın imkanı kalmadığını kat'i şekilde anlattım. Bunun üzerine olacak ki, İstanbul'da İran'ı boşaltma kararı verilmişti. Beni de yarbaylığa terfi ettirerek Bahriye Erkân-ı Harbiye Reisliği'ne tayin ettiler. Bunun üzerine biz de Kerkük'ten hareketle, gene çeşitli vasıtalarla, yani Kerkük'ten Mardin yakınlarına kadar at ve Mardin'den Halep ve İstanbul'a trenle geldik."[1]

Şurası da muhakkak ki Rauf Bey 'gizlilik ilkesine' titizlikle uymaya devam ediyor; olayları kabataslak kaleme almakla yetiniyordu. Başka kaynaklarda da yer alan bilgilere göre Rauf Bey ve arkadaşlarına 15-20 Alman'dan oluşan müfreze ile birlikte İran eski konsolosu Von Vassmuss da katılmış; fakat Almanlar ile Türkler arasında uyum yeterince sağlanamamış, güvensizlik kendisini çift taraflı hissettirmişti. Almanlar Türklere karşı daha hâkimâne bir tavır sergilemiş; bu nedenle Türk ve Alman heyetleri birbirinden ayrılmıştı. Nitekim 1915 yılının Eylül ayında da Rauf Bey'in müfrezesi lağvediliyordu. Ancak Rauf Bey bu harekât nedeniyle, birlikte çalıştığı Almanlarla ilgili hiç de iyi bir intiba edinmemişti. Nitekim, 23 Haziran 1931 günü Emniyet Genel Müdürü İsmail Canbolat'a yazdığı mektupta Almanlar hakkındaki olumsuz duygu ve düşüncelerini açıkça ifade etmekten kaçınmıyordu.

Genel olarak 'İngiltere'ye olan eğilimi' bilinen Rauf Bey; bu görevde başarılı olmak için elinden geleni yaptığını, Irak'ın doğu hudutlarını korumak amacıyla bir kuvvet oluşturmaya çalıştığını, fakat emrine verilen 700 kişinin (anılarında 1.000 kişi diyor) askerlikle hiçbir alakalarının bulunmadığını, bu önemsiz müfre-

---

[1] *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, Hüseyin Rauf Orbay-Cemal Kutay, Kazancı Kitap Ticaret, İst. 1992, C.3, S.22-28; *Siyasi Hatıralar*, Rauf Orbay, Örgün Yayınları, İst., 2003, S.35-46.

zeyi eğitmek için fedâkâr subayların ellerinden geleni yaptıklarını, fakat daha baştan kendisinin başarısızlığa mahkum edilmiş olduğunu ileri sürüyordu.

Rauf Bey İran topraklarına girdikten sonra İngiliz konsolosluğunda görevli Hint Müslümanlarının da kendilerine katıldıklarını kaydediyor; "Hakikatte Almanlar tek başlarına İran cenûbunda oynamak, şahsî ve millî menâfii hazırlamak, hatta istikbâlde İran'ı kendi ellerinde tutarak Türkiye'yi Asya'da tehditkâr bir vaziyette kullanmak ve Halife'nin İslâmlar üzerindeki nüfûzunu aşağı göstererek -icâbında bizi fedâ etmek suretiyle- sulh masası başında daha fazla kazançlar temin etmek için fırsatı ganimet bildiler. İlk iş olmak üzere benim müfrezemi dağıtmak istediler" diyordu.

Almanların kendisini, hükümetin gözünden düşürmek için böyle yaptıklarını, fakat onların bu gibi davranışlarının gelecekte Osmanlıların siyasî mevcudiyetine ağır darbeler indirebileceğini de iddia ediyordu. Bu arada Rauf Bey Almanların Türklerle İranlıların aralarını açmaya çalıştıklarını da ileri sürüyordu.

Kısacası Rauf Bey –istemeyerek gittiği– Afganistan Heyet-i Seferîyesi'nde başarısız olmakla kalmıyor; Osmanlı yönetimi ile Almanya'nın arasını açmak için 'örtülü' biçimde gayret de gösteriyordu. Böylece Hindistan harekâtında zaten var olan Hindu-Müslüman çekişmesine bir de Türk-Alman uyumsuzluğu ekleniyor; buna rağmen 'özel görevli' bu müfreze, İngilizlerle giriştiği Kirind Muharebesi'nde hayli başarılı oluyordu.

Mücadele Devam Ediyor

Gerçi Rauf Bey başkanlığındaki Türk-Alman-Afganistan Heyet-i Seferîyesi başarılı olamıyordu. Fakat Osmanlıların Afganistan'a ve Hindistan'a yönelik faaliyetleri sona ermiş değildi. Mücadele savaşın sonuna kadar da devam etti. Başta Har Dayal olmak üzere bağımsızlıkçı Hintliler ile ilişkiler geliştirilerek sıkılaştırıldı. Örneğin; Har Dayal'ın aracılığıyla Raca Mahendra Pratap İstanbul'a geldi.

Afganistan ve Hindistan Müslümanları arasında hayli etkinliği bulunan Raca Mahendra Pratap 1915 yılının Mart ayında Dayal tarafından İstanbul'a empoze edilmişti. Aynı yılın Nisan ayında İstanbul'a gelen Raca'nın da katılımıyla; Hintliler, Almanlar ve Türkler tarafından oluşturulan Özel Kurul'un amacı ve stratejisi tartışılarak hayata geçirildi. Bu Kurul tarafından Raca'ya "Afganistan yönetimini

İngiltere'den soğutmak ve Kuzey Hindistan'da ihtilâllere ve ayaklanmalara zemin hazırlamak" görevi verildi.

Raca Mahendra'nın da aralarında yer aldığı heyet Mayıs ayında İstanbul'dan ayrılarak 1915 yılının Ağustos ayında Kâbil'e ulaştı. Raca; Kanal Seferi'ne büyük önem veriyordu. Enver Paşa'ya yazdığı mektupta Kanal Seferi'nin başarılı olması halinde Mısır ile Hindistan'ın İngiliz hegemonyasından kurtulacağını ve işlerini kolaylaştıracağını kaydediyordu. Bu arada Osmanlı yönetiminin yardım etmesi halinde Kâbil'de başarılı olabileceklerini de iddia ediyordu.

Raca Mahendra ile Barakatullah'ın yer aldığı heyet, aralarında operasyonun diplomatik yönünü üstlenen Henting de olduğu halde; İran'da görevli Alman Yüzbaşı Niedermaier ve Teşkilât-ı Mahsûsa'dan Yüzbaşı Kazım Bey tarafından büyük güçlüklerle ve ölüm tehdidi altında Afganistan'a ulaştırıldı. Bu heyet Afganistan'da büyük heyecan uyandırdı. Habibullah Han, Nasrullah Han, Mahmud Beg Tarzî'nin damadı Amanullah Han, Mahmud Beg Tarzî ve önde gelen Afgan aşiret reisleri tarafından hararetle desteklendi, sahiplenildi.

Bu girişim Afganistan'daki millî hareketi ve bağımsızlık ruhunu da canlandırıyor; Afgan-İngiliz çatışmalarının önemli bir dinamiğini teşkil ediyordu. Nitekim 1919 yılında meydana gelen Üçüncü Afganistan-İngiltere Savaşı'ndaki Afgan direniş ruhunun fitilini de bu heyet daha 1915'ler de ateşlemişti.

Özellikle bölgede Türklerle Almanların ortak hareket etmeleri yerel Afgan kabilelerine ayrı bir güven ve heyecan aşılıyor; "Türk-Alman kardeş olmuş! Halife ile Almanlar beraber ceng ediyormuş!" söylentisi kulaktan kulağa yayılarak İngilizlere karşı direniş ruhunu pekiştiriyordu. Bu bağlamda asılsız olsa bile İngilizlerin her yerde yenildiği; Osmanlılarla Almanların sürekli zaferler kazandıkları dedikodusu da ortalığı kaplamıştı. Buna bir de Halife'nin ilan ettiği Cihad'ın manevî gücü eklenince Afgan Müslümanları büyük bir coşkuya kapılmışlardı. Nitekim Afgan Emîri Cihad haberleri üzerine askerlerini Peşaver ve Pencap hudutlarına sevkediyor; kendisi de Celâlâbâd'a giderek savaş hazırlıkları yapıyordu. Bu nedenle İngilizler Afganistan hududunda işi daha sıkı tutmak zorunda kalmış, denetimleri sıklaştırarak İran'a giriş çıkışları zorlaştırılmıştı.

Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nun Tahran Büyükelçisi Asım Bey'e de Afgan Ordusu'nun İngilizler aleyhine harekete geçirilmesinin elzem olduğu bildirildi. Diğer taraftan İngiliz Ordusu'ndaki bazı Afganlılar firar ederek Afganistan'a geliyor; bunlar Cihad ilan edildiğini duyunca kaçtıklarını söylüyorlardı. Bu haber Afganistan'da bir anda kulaktan kulağa yayıldı ve millî bir galeyana yol açtı.

Yeni ordular kurulacağı, yeni silahlar dağıtılacağı ve Halife'nin de her türlü yardımı yapacağı söylentileri halkı daha da coşturmuştu. Ancak resmen bir talepte bulunulmadığı için Emîr harekete geçmiyordu. Afgan Emîri Habibullah aslında tarafsız kalmak ve İngilizlerle savaşmak istemiyordu. Fakat coşkulu halk ve heyecanlı kabileler bu duruma tepki gösteriyorlardı. Hatta Emîr'in İngiliz casusu olduğu bile ileri sürüldü. Camilerde okunan hutbelerle ve verilen vaazlarla halk yatıştırılmaya çalışılıyordu. Ne var ki Hindistan'ın her vilayetinden kaçan Müslümanlar, akın akın Afganistan'a gelmeye başlamışlardı. Bu arada Muman, Tira ve Afridî aşiretlerine mensup savaşçıların da Peşaver hududunda İngilizlere saldırmaya başladıkları haberleri ulaştı.

Muman, Tira ve Afridî kabileleri Afganistan-Hindistan arasındaki hudut bölgesinde yer alıyor ve çoğunluğunu Müslümanlar oluşturuyordu.. Yarı göçebe, yarı yerleşik bir konumda bulunan bu aşiretler Afganistan'a ve Hindistan'a karşı bağımsız bir yaşam sürüyorlardı. Bu kabilelerin reislerine Afganistan Emîri bir çeşit maaş veriyor; İngilizler de yılın belirli zamanlarında tazminat ödüyordu. Ancak aşiretlerin saldırıları üzerine İngiliz yönetimi bölgeye 40.000 kişilik bir ordu sevketmişti. Daha sonra da İngilizler Hindistan'dan nasihatçi bir ulema heyeti gönderdi ve saldırgan kabilelere yüklü meblağlar ödeyerek olayları yatıştırdı.

Buna rağmen Peşaver'deki çarpışmalar yer yer devam ediyordu. Bu kez saldırılar 25.000 savaşçı çıkarabilecek bir kuvvete sahip olan Pathan kabilesinden geliyordu. Pathan kabilesinin İngilizlere karşı genel politikası, burada cereyan eden Afgan-İngiliz savaşlarının hepsinde belirleyici olmuştu ve olacaktı.

Bu arada mümkün olduğu kadar tarafsız bir politika izleyerek bir bakıma İngilizlere sorun çıkarmayan Habibullah Han, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 19 Şubat 1919 günü, Celâlâbâd civarında gerçekleştirilen bir suikaste kurban gitti. Suikastçı yakalanamadı. Ancak bu suikast bir bakıma geç kalmış bir cinayet olarak görülüyordu. Habibullah Han savaş boyunca tarafsız politika izleme olanağı bulmuştu. Bu nedenle özellikle Alman yönetimi tarafından pek sevilmiyordu. 58.000 kişilik Afgan Ordusu'nu savaş dışında tuttuğu için daha önce de birkaç kez suikast girişiminde bulunulduğu biliniyordu.

Alman Genelkurmayı'na gelen raporlara göre Afganistan'ın güneyindeki ve güneydoğusundaki kabilelerin Cihad'a katılmak hevesinde bulundukları sürekli olarak bildiriliyordu. Ancak Habibullah'ın politikası bu kabilelerin harekete geçmesini engelliyordu.

Bununla birlikte Habibullah Han Osmanlı-Alman Heyet-i Seferiyyesi'ne ülkenin kapılarını tam anlamıyla kapatamamıştı. Heyet-i Seferiyye'nin Türk ve Hintli elemanları Emîr'in izniyle hudut kabileleri arasında propaganda yapabiliyor; onları büyük bir başarıyla savaşa hazırlıyorlardı. Kaldı ki daha sonra yeni düzenlemeler yapılmış; Osmanlı ve Alman askerî makamları Afganistan ile civar ülkelerde yürütülen faaliyetleri yoğunlaştırarak arttırmışlardı. Suikasttan sonra; 19 Ağustos 1919 günü Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından imzalanan bir kararla, Afganistan ve Hindistan'da faaliyette bulunmak üzere Osmanlı subaylarının ve askerlerinin İran üzerinden Hindistan'a sevkedilmelerinin yolu açıldı. Bunun sonucunda Afganistan Başbakanı Barakatullah ve İçişleri Bakanı Ubeydullah Sindî, Müslüman kabileleri harekete geçirmek üzere aralarında Türklerin de yer aldığı bazı ajanları sınır bölgelerine sevketmeye başladılar.

Afganistan heyetinde yer alan Osmanlı subaylarından kurmay adayı Mülazımevvel (Teğmen) Mehmed Kâzım Bey gönderdiği 2 Ekim 1915 tarihli mektubunda; Osmanlı Ordusu'na mensup birliklerin Afganistan'a gelmediği müddetçe, Afganistan'ın tarafsızlık politikasını sürdürebileceğini; Muhammed Barakatullah Efendi'nin de aynı fikirde olduğunu bildiriyordu. Mehmed Kâzım Bey bununla birlikte sınır aşiretlerinin birliğinin sağlanması ve yeterince bilinçlendirilerek aydınlatılmaları durumunda, koşullar elverince Cihad'a fiilen katılabileceklerini de ileri sürüyordu. Bu amaçla da Kurmay Yüzbaşı Hayrî bin Mustafa Efendi, 1916 yılının Mayıs ayında sınır aşireti olan Afridî merkezine gönderildi.

Hayrî Bey'in faaliyetleri İngiliz istihbaratı tarafından dikkatle izleniyor; bu durum Alman Yüzbaşı Wagner tarafından merkeze rapor ediliyordu.

Yüzbaşı Hayrî Bey Teğmen Mehmed Kâzım Bey'e gönderdiği 28 Mayıs 1916 tarihli mektubunda, Hindistan'da İngiliz polislerine ve ajanlarına saldırılar gerçekleştirildiğini, bazılarının katledildiğini; bir ayaklanmadan korkan İngilizlerin Kalküta şehrindeki İngiliz mahallesini duvarlarla ve hendeklerle çevirdiklerini haber veriyordu. Bu bilgiler bölgede faaliyet gösteren Afganistan Sefer Heyeti'nin ve burada görev yapan Türk subaylarının ne denli başarılı olduklarını kanıtlıyordu.

Bununla birlikte zamanın ulaşım ve iletişim imkansızlıkları nedeniyle merkez ile cephe arasındaki haberleşme ve nakliyat yeterince sağlanamamıştı. Bu nedenle faaliyetler tatmin edici bir düzeye ulaştırılamamış, istikrar kazanamamıştı.

Bu süreçte Afganistan-Hindistan faaliyetleri açısından da büyük önem taşıyan belirleyici bir olay cereyan etmiş; 1917 Ekim İhtilâli ile birlikte Rusya'da Bolşe-

vikler yönetime el koymuşlardı. Bu durum temel değişikliklere neden oluyordu. Rusya'daki rejim değişikliğine paralel olarak Pakistan-Hindistan siyasetinin yeni duruma göre gözden geçirilmesi gerekiyordu. Bu işi de Teşkilât-ı Mahsûsa'dan Giritli Kurmay Yüzbaşı Ruşenî Bey yapıyordu.

1885 yılında Girit'te doğan, 24 Temmuz 1908 İnkılâbı'nda 24 yaşındayken Erkân-ı Harp Kolağası olan; Yunanca, Arapça, Farsça ve Rusça bilen Ruşenî Bey Rusya'daki Ekim İhtilâli sırasında Şeyh Hasan adına sahte bir kimlikle İran'da bulunuyordu. Ruşenî Bey burada Farsça ve Arapça vaazlar veriyordu. Ona göre bütün İslâm ülkeleri bağımsız olmalı; İngiliz, Fransız, İspanyol ve İtalyan hegemonyasından kurtulmalı, bağımsız devletler halinde bir 'birlik' meydana getirmeliydiler. Bu düşünceleri nedeniyle bir ara Osmanlı yönetimi tarafından şüphe ile karşılanmış, biraz uzak tutulmuştu. Ancak Ruşenî Bey 1916 yılının son çeyreğinde 13. Kolordu Kumandanı ile temas kurmuş ve onun olumlu referansı ile 6. Ordu Kumandanlığı'na ulaşmış, Osmanlı yönetimi ile ilişkilerini yeniden geliştirmişti. İttihat ve Terakki yönetimi Ruşenî Bey'in önerilerini dikkate alıyordu.

Ruşenî Bey 18 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918 tarihli bir program sundu. Bu programda Afganistan-Hindistan siyasetinde dikkat edilmesi gereken bazı hususları kaleme almıştı. Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bu önemli mensubu Hindistan'a karşı yapılacak harekâtın mutlaka Afganistan'a dayandırılması gerektiğini ileri sürüyordu. Afganistan siyasetinde Afgan Emîri'nin belirleyici olduğunu, Emîr'in gizli talimatlar vererek Afgan aşiretlerini yönetip yönlendirdiğini; bu nedenle Afgan Emîri'nin mutlaka elde edilmesi gerektiğini belirtiyordu. Ruşenî Bey Türk planının esasının Emîr'in elde edilmesine dayandırılabileceğini ve onun üzerinden Osmanlı siyasetlerinin uygulamaya konulabileceğini savunuyordu.

Nitekim Rusya'da meydana gelen rejim değişikliğinin Afgan Emîri'ni rahatlatarak cesaretlendirdiğini; Belücistan siyasetinde daha atak bir politika izlenebileceğini belirtiyordu. Kaldı ki İngiltere'nin de bu durumu farkettiğini; Afgan Emîri'ni Türkistan ve Buhara'ya doğru yönlendirmeğe çalıştığını da kaydediyordu. Bu bağlamda Ruşenî Bey Afgan Emîri'ni merkeze alıyor; onun elde edilmesi konusunda bir dizi önerilerde bulunuyordu. Ruşenî Bey programında; "...Aynı zaman da Hindistan'ın galeyanından ve İngilizlerin zaafiyetinden bahsolunarak Hindistan'daki 100 milyon kardaşın kurtarılması lazımgeldiği ve Afganistan'ın Belücistan ile feyyaz bir sahile sahip olması zamanı geldiği bildirilmelidir. Keza şu sırada vaziyetin pek müsait olduğu ve bugün Afganistan'ın küçük hareketler ile bü-

yük haklar ve yüksek şerefler kazanacağı izah olunmalıdır. Bilhassa Afganistan'ın Asya'da büyük roller oynayacak mevkide bulunduğu ve harbin hitâmından evvel işe karıştığı takdirde Asya'nın en kuvvetli ve en şerefli devletleri sırasına geçeceği ve bugün İngilizlere karşı mümâşaâttan ziyade tehdidin nafi olacağı anlatılmalıdır" diyordu.[1]

Bolşevik Devrimi İngiltere ile Rusya arasındaki 'itilâfı' sona erdirmişti. Bu nedenle Hindistan'ın Rusya ile siyasî ilişkileri de değişim gösteriyor: bu durum bölgede faaliyette bulunan 'bağımsızlıkçıları' da güçlendirerek cesaretlendiriyordu. Gerçi Ruşenî Bey'in önerilerini uygulamaya koymak için fazla bir süre kalmamış, imzalanan 'mütareke' sonucunda Osmanlı İmparatorluğu teslim olmuştu. Fakat geçen süre zarfında Afganistan'ın sınır aşiretleri arasında Teşkilât-ı Mahsûsa tarafından yürütülen faaliyetler de ürünlerini vermeye başlıyordu.

Nitekim Afganistan 'bağımsızlık mücadelesinde' amaçladığı başarıyı, Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı (1919) sonucunda elde etti. İngiltere 8 Ağustos 1919 günü başa çıkamadığı Afganistan ile 'ateşkes anlaşması' imzalayarak Amanullah Han'ın liderliğindeki bu ülkenin bağımsızlığını tanıdı. Afganistan'ın bağımsızlığını kazanması; İngiliz Emperyalizmi'ne karşı Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da başlattığı ulusal bağımsızlık savaşına denk geliyordu. Tarihin derinliklerine ve ortak düşmanlara (Rusya-İngiltere) karşı yürütülen mücadelelere ve işbirliklerine dayanan Türk-Afgan dostluğu; 1919 sürecinde cereyan eden 'anti-emperyalist savaşlar' çerçevesinde daha da pekişiyordu.

Bu nedenle Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı Türkiye bakımından daha büyük bir önem ve anlam kazanıyordu. Nitekim Cumhuriyet'in kurulmasının hemen ardından Ankara'daki Mustafa Kemal Paşa yönetimi derhal Amanullah Han'ın idaresi altındaki bağımsız Afganistan ile sıkı bir işbirliğine girişecek; ortak çıkarlardan ve tarihsel zorunluluklardan kaynaklanan dostluğu, çağdaşlaşma hamleleriyle pekiştirmeye ve geliştirmeye çalışacaktı. Buna paralel olarak da Afgan Ordusu'nun ve aşiretlerinin İngiltere'ye karşı yürüttükleri savaş, Türk subayları ve istihbaratçıları tarafından içerden ve dışardan hassasiyetle izlenmiş, bu mücadeleden

---

[1] Dr. Vahdet Keleşyılmaz. *A.g.e.*, S.112; Not: Osmanlı yönetiminin ve özellikle de Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan'da yürüttüğü faaliyetlerin anlatıldığı bu bölümdeki bilgiler geniş çapta Sayın Dr. Vahdet Keleşyılmaz'ın *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu, 1914-1918* adlı yapıtından özetlenmiştir. Sayın Dr. Vahdet Keleşyılmaz'ın bu eseri Atatürk Araştırma Merkezi tarafından 1999 yılında Ankara'da basılmıştır. -M. Çulcu.

önemli dersler çıkarılmıştı. Bu bağlamda Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı'ndan derlenen bilgiler çerçevesinde Türk Genelkurmay Başkanlığı tarafından bilahare bir de kitapçık yayınlanmıştı.

'Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyâseti Tâlim ve Terbiye Dâiresi' tarafından 1341 (1925) yılında İstanbul'da yayınlanan kitapçık 13 sahifeden oluşuyordu. *'1919 Afganistan-İngiliz Harbi'* adını taşıyor ve İstanbul'daki *Matbaa-i Askerîye*'de basılıyordu. Bu kitapçıkta Afganistan'ın bağımsızlığı ile sonuçlanan Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı aynen şöyle anlatılıyordu:

Afgan – İngiliz Muharebesi (1919)

İngilizler, Afganlarla birkaç defa muhârebe etmişlerdir. Fakat eski muharebelerin hiçbirinde, 1919 Muharebesi'nde olduğu derecede büyük kuvvetle harekât yapmamışlardır.

Hindistan'da meydana gelen büyük ihtilâllerde dahi (mesela 1858 büyük ihtilâlinde ve 1897 senesinde Hindistan-Afganistan hududundaki kabilelerin hep birlikte ayaklanmasında) 1919 Muharebesi'ndeki kuvvet büyüklüğünde bir kuvvet toplamaya ihtiyaç duymamışlardı. İngilizler her nedense bu 1919 Afgan Muharebesi'ne büyük ehemmiyet vermiş; ilk defa olarak önemli bir ordu toplamış ve istihdâm eylemişlerdir.

Hindistan'ın Afganlara karşı müdafaa edilmesi planı Harb-i Umûmî (Birinci Dünya Harbi) sırasında, 1916 yılında yapılmıştır. Afganistan ile bir muhârebe çıkması halinde Hindistan Ordusu, adıgeçen plan gereğince Afganistan hududunda, savunma durumunda kalacak ve taarruza geçmek gerektiğinde da huduttan fazla uzaklaşmayacaktı.

Ve yine bu plan gereğince Hindistan'ın Afganlara karşı müdafaa edilmesi için Hindistan Ordusu Başkumandanlığı emrine, dahilde emniyeti sağlamakla görevlendirilen birliklerden başka; 4 fırka (tümen) piyade, 3 liva (tugay) hudut askeri, 4 liva süvari (topçu eğitimsiz)den ibaret seyyar ve seferber bir kuvvet tahsis edilmişti. Bu ordunun her ihtimale karşı hareket edebilecek şekilde düzenlenmesi ve hazırlanması kararlaştırılmış iken; Harb-ı Umûmî sebebiyle eksikleri çok fazla idi. Mesela: Hindistan Ordusu'nda dağ muharebelerine alışmış birçok subaylar ile teknik birliklerdeki subaylar, Harb-i Umûmî'nin gereği olarak Avrupa'ya göndermişlerdi.

Bunlar Afgan Muharebesi'nin başladığı tarihte, Avrupa'dan Hindistan'a henüz dönmemişlerdi.

1918 senesinin sonunda Avrupa'da Harb-i Umûmî mütarekesi (ateşkesi) imzalanınca, 1919 yılının başında Hindistan Ordusu, Avrupa'daki Hindistan birliklerinin yakında Hindistan'a döneceği değerlendirmesiyle, sulh zamanındaki fazla efradını da terhis etti.

Gerçi genel seferberlik ve harp nedeniyle, Hindistan'da ve İngiltere'de sanayi durmuştu. Fabrikaları canlandırmak için halen boş yere silah altında beklemekte olan sulh kadrosu fazlasının hemen terhis edilerek işlerinin başına sevkedilmeleri gerekiyordu.

Lâkin bu değerlendirmeler hep yanlış, çıktı. 1919 senesinin Nisan ayında Hindistan'ın her tarafında ayaklanmalar meydana geldi. Hükümet her mühim yere bir askerî birlik yerleştirmeye mecbur oldu. Bir ay kadar sonra da (1919 Mayısı'nda) terhis ve ihtilâl sebebiyle zayıflamış ve dağılmış olan Hindistan Ordusu, kendisine karşı Afganistan Ordusu'nun harekete geçtiğini gördü.

1919 senesindeki Nisan İhtilâli, Hindistan'da o kadar çabuk yayıldı ve alevlendi ki; 13 ve 14 Nisan günleri Lahor'un tren istasyonu ihtilâlciler tarafından işgal edildi. Bu istasyon yarım gün onların elinde kaldı. Hükümet istasyonu kurtarmak için piyade, süvari ve topçulardan oluşan bir müfreze sevketmeye mecbur oldu. Bu müfreze ile ihtilâlciler arasında gayet şiddetli bir çatışma cereyan etti. Taraflardan 500 ölü, 1500 yaralı sayıldı. İstasyon işte böyle müşkülatla geri alınabildi.

Bununla beraber Send nehri boyunca ve Pencap vilayeti dahilinde demiryolunun birçok yeri ihtilâlciler tarafından tahrip edildi. Bu günlerde durum Hint Hükümeti bakımından pek müşkül ve nazik idi.

Fakat iyi bir talih eseri olarak Irak'tan gelen bir kolordu yetişerek, Hindistan limanlarına indi. (Bu kolordu Hindistan'a sulh durumu gözönüne alınarak Irak'tan geliyordu.) Hükümet, işte bu kolordunun sahile henüz ayak basmış olan topçusunu derhal trene bindirerek Afganistan hududuna sevketti. Böylece Hindistan Ordusu'nun zayıf topçusunu takviye etti.

Send (Sindh) nehrinin sağ sahilinde toplanmış ve konumlandırılmış olan 340.000 (muharip, sivil ve amele) kişiden ve 188.000 (beygir, katır ve deve) hayvandan oluşan kuvvetin iaşesinde ve idaresinde de fevkalade zorluklarla karşılaşılıyordu.

Hindistan'da bulunan yük otomobillerinin büyük çoğunluğu Harb-i Umûmî'de Avrupa'ya; beygir, katır ve deve gibi nakliye hayvanları da Irak'a gönderilmişti. Ahali ellerinde kalmış olan hayvanları hem ihtiyaç, hem de ayaklanma sebebiyle hükümete vermiyordu. Ordunun hayvan mevcudu pek az idi. Binaenaleyh erzak ve mühimmat nakliyatı son derece müşkülât içinde yapılabiliyordu.

Bu sebeple hükümet ahalinin ve şirketlerin ellerindeki otomobilleri cebren aldı. Bu sayede erzak ve mühimmat, Peşaver'den ileriye nakledilebildi. Hükümet hergün Peşaver'den Hayber Geçidi'ne 500 ton erzak ve mühimmat nakletmek mecburiyetinde idi. Daha önce de kaydedildiği gibi bu hamulenin hemen tamamı, el konulan motorlu vasıtalarla taşınıyordu.

Hindistan Hükümeti, Hindistan'ın müdafaa planı gereğince Harb-i Umûmî esnasında Afganistan hududuna karşı vücuda getirilmiş olan otomobil yollarından çok istifade etti.

Bu yollar şunlardır:

1. Lendi Kotal - Cemrud (Cemrud:Peşaver ile Lendi Kotal arasında bir kaledir.)
2. Köhat - Pare Çenar (Pare Çenar: Afganistan'ın Host mıntıkasının doğusunda, hududa yakın bir yerdir.)
3. Bannu - Miram Şah (Miram Şah: Afgan hududuna yakın bir yerdir.)
4. Dere-i İsmail Han - Tank
5. Sivi - Kövatta.

Harb-i Umûmî esnasında vücûda getirilmiş olan bu yollar, otomobil geçişine müsait olarak yapılmış ve suların üzerine de köprüler atılmıştı.

Hindistan Ordusu'nun İngiliz Başkumandanı Monroe -daha önce bahsedilen- Ordusu'ndan:

1. Peşaver -Kâbil yolunun üzerinde, Hayber Geçidi'nin müdafaası için (Adıgeçen geçidin muhafazası ile görevli devamlı birliklerden başka) 2 piyade fırkasıyla (Hindistan Ordusu'nun bir piyade fırkası 14 taburdur) 1 süvari livası.
2. Köhat -Kerem - Kâbil yoluna (Bu istikamette bulunan kalelerdeki daimî askerden başka) 1 liva piyade.
3. Bannu-Gaznin yoluna 1 liva piyade.

4. Dere-i İsmail Han-Gaznin yoluna 1 liva piyade.
5. Kövatta-Kandahar yoluna 1 fırka piyade ve 1 liva süvari.
6. Belücistan demiryollarının muhafazası için Noşki mevkiine 3 tabur piyade, 1 bölük istihkam ve 2 tayyare tahsis etti.

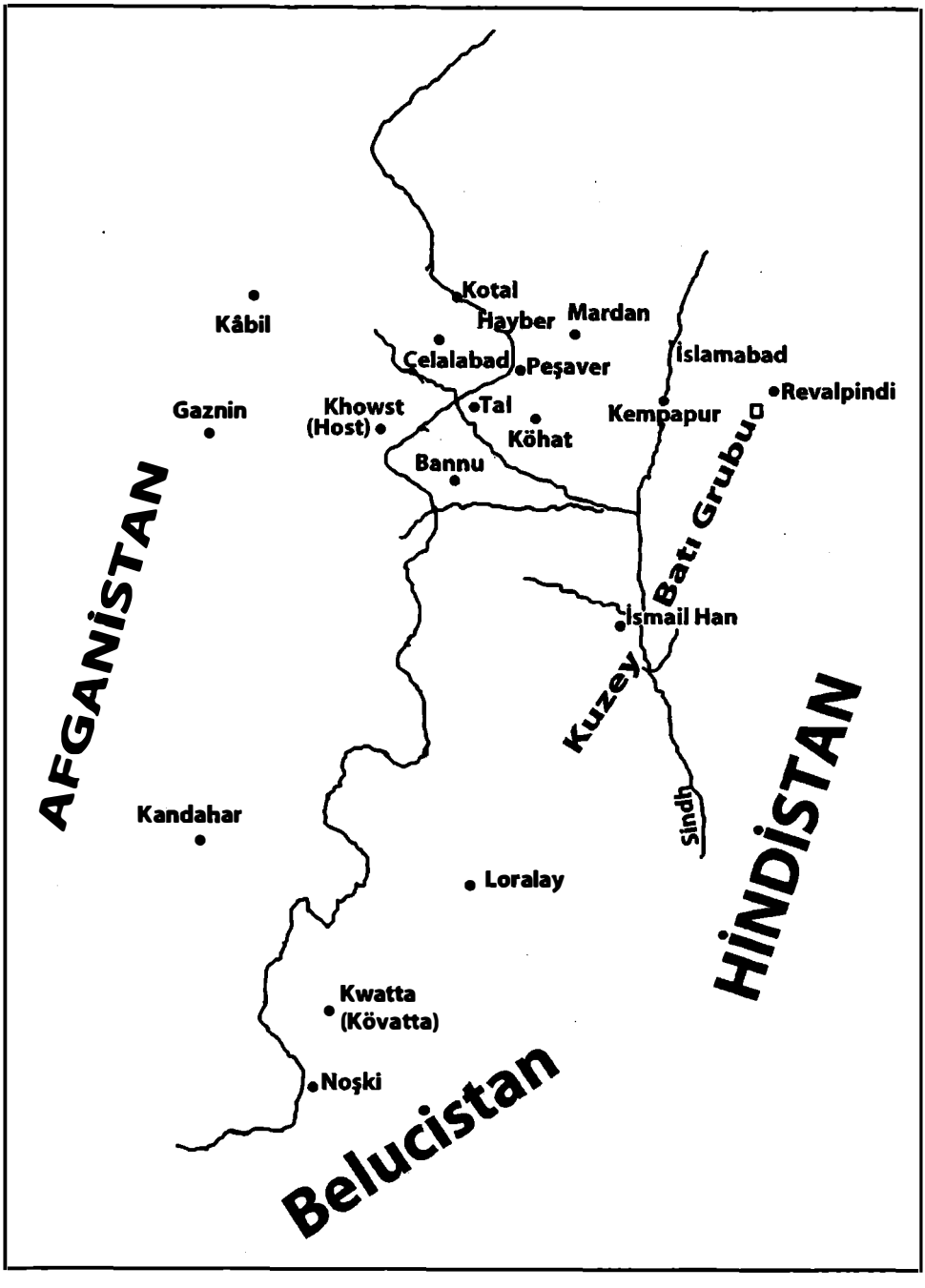
Umumî yedek olarak da elinin altında 1 fırka piyade ile fırka süvari alıkoydu. (Muharebe esnasında görülen lüzum üzerine umûmî yedeklerin muhtelif birliklerinden birer kıta alınmak suretiyle vücûda getirilmiş olan 2 müretteb liva daha ilave edilmiş ve Hindistan'ın daha önce kaydedilen ordu kuvvetine ek olarak ve 7 liva piyade ve 1 liva süvari teşkil edilerek seyyar ordunun kuvveti ceman (toplam) 7 fırka piyade, 4 liva süvari ve umûmî yedekte 5 liva piyade ve 1 liva süvariye yükseltilmiştir) ve bu tertibata göre ordusunu Kuzeybatı Grubu, Belücistan Grubu adıyla ikiye ayırıp Kuzeybatı Grubu'na General Barret'i, Belücistan Grubu'na da General Obs Fair'i kumandan tayin etti.

Fakat muharebe esnasında Kuzeybatı Grubu da iki kısma ayrıldı. Pencap'daki kısmı General Barret'in kumandasında kaldı. Veziristan'da bulunan kısmına ise Kally Mo kumandan tayin edildi.

İran dahilinde, Horasan'da da General Melly Sun kumandasında bir İngiliz kuvveti bulunuyordu. Rusya şayet Afganistan'a yardım edecek olursa bu kuvvet onu engellemekle görevlendirilmişti. (Bu kuvvetin mevcudu bilinmiyor.)

İngiliz Ordusu'nun bu taksimâtına bakılırsa görülür ki; Peşaver - Kâbil istikametinde ve Kandahar çevresinde kuvvetlidir. Bu iki grup arasında ise açıklık büyük ve Veziristan gibi halkı cengaver ve Afganlara taraftar bir bölge mevcut olduğu halde, yine de zayıftır. Böyle tartışmalı bir durum almaya Başkumandan'ı sevkeden sebep bilinmemektedir.

Fakat aşağı yukarı şöyle düşünmüş olması muhtemeldir: Hindistan ihtilâl içindedir. Binaenaleyh Afganlarla muharebeyi çabuk bitirmek gerekmektedir. Bunun için ise Celâlâbad ve Kandahar'ın ele geçirilmesi yeterlidir. Buralar ele geçirilince Afgan hükümeti mecburen sulha talip olur. Bundan başka, bu iki istikamette yollar askerî harekâta daha elverişlidir. Halbuki Veziristan'dan geçerek Gaznin'e giden yollar, askerî harekâta uygun olmayıp, çetin ve harap dağ yollarıdır. Binaenaleyh Veziristan'ın karşısında Kuzeybatı ve Belücistan gruplarının arasını muhafaza ederek elde bulundurmak üzere, savunma durumunda kalmak lazımdır.

Kotal
Kâbil
Hayber
Mardan
Celalabad
Peşaver
İslamabad
Revalpindi
Gaznin
Khowst
(Host)
Tal
Köhat
Kempapur
Bannu
Batı Grubu
İsmail Han
AFGANİSTAN
Kuzey
HİNDİSTAN
Kandahar
Sindh
Loralay
Kwatta
(Kövatta)
Noşki
Belucistan

Afganistan'ın bu muharebeyi açmasının sebebi, Hindistan Ordusu'nun zayıf bir zamanında Afganistan'ın istiklâlini İngiliz Hükümeti'ne kabul ettirmek ve imkan hâsıl olursa Afganlarla meskûn bulunan Yağistan'ı İngilizlerden kurtarmak olması pek muhtemeldir. Hiç şüphe yok ki Afganistan Ordusu, Hindistan'ı istilâyı düşünmüş olsun!..

Afganlar bu muharebeye şu surette girişmeyi tasarlamış idiler:

Hudut kabilelerini ayaklandırarak İngilizlerle muharebeye sokmak; bunların İngiliz askerlerini hırpalamasından sonra Afgan Ordusu'nu ihtiyât (yedek) gibi ileri sürerek ayaklanan hudut kabilelerini arkalaması, yardımı ve korumasıyla (desteğinde) hudut kabilelerini ilerletmek.

Binaenaleyh Afganistan Hükümeti bu neticeyi elde etmek üzere 'Cihad' ilan etti. 'Cihad' Afganistanca ve aynı zamanda hudut kabileleri bakımından meşhur ve dinen mefrûz (farz kılınmış) idi.

Hudut kabileleri, İngilizlere karşı büyük bir nefret ve husûmet besliyor; husûsiyle İngilizlere karşı Cihad'ı dinî bir fariza sayıyorlardı. Binaenaleyh 'Cihad' ilan olununca adıgeçen kabileler şüphesiz silahlanacak ve İngilizlerin üzerine atılacaklardı.

İngilizlerin, mübalağalı olduğuna şüphe bulunmayan açıklamalarına göre, Afgan Ordusu aşağıdaki gibi toplanmış idi:

1. Kabil - Peşaver yolunda 29 tabur piyade (16.500 nefer), 7 1/2 süvari alayı (2.800 nefer), 110 top.

2. Gaznin - Bannu ve Gaznin - Dere-i İsmail Han yolları üzerinde Meton'da (yani Host mıntıkasında ve Kömel Geçidi'nin karşısında) 17 tabur piyade (9.500 nefer), 3 alay süvari (1.100 nefer), 60 top (halbuki yalnız altışar toplu 3 batarya vardı).

3. Kandahar -Kövatta yolunda 10 tabur piyade (5.000 nefer), bir alay süvari (4.500 nefer), 24 top (halbuki burada da altışar toplu 1 veya 2 batarya vardı).

4. Kend ve İşmar'da 4 tabur piyade (2.000 nefer), 4 top (Kend ve İşmar Hindistan'ın Pencaver bölgesinin karşısıdır. Buradaki Afgan kuvveti, İngiliz Ordusu'ndan Peşaver ve Çetral cihetlerine kuvvet sevkedilebilmesi maksadıyla bulunuyordu).

Görülüyor ki; Afganistan Ordusu sayı olarak bile Hindistan'a bir hamlede girebilecek kuvvette değildi. Afganistan'ın bütün ümitleri hudut kabilelerinde idi. Filhakika hudut kabilelerinin silahlı adamları Afganistan Ordusu'ndan birkaç kat

daha fazla idi. Hatta yalnız Vezirîler Afganistan Ordusu'nun umûmî kuvvetine hemen hemen yakın ve hatta eşit bulunuyordu.

İngilizlerin tahminine göre Afridîler 15.000-20.000, Orek Ze'iler 22.000, Mehmendler 18.000, Mesudîler 10.000, Vezirîler 30.000 silahlı muharip çıkardılar.

Hudut kabileleri gerçi büyük bir silahlı kuvvet çıkarmakta iseler de başlarında, onların hareketlerini ve faaliyetlerini birleştirebilecek bir kuvvet ve kudret bulunmaması büyük eksiklik idi.

Gerçi Afganistan Hükümeti kabilelerin içine bazı Bansıbdarlar gönderdi. Hatta silah ve mühimmat veriyor idiyse de; bu müteferrik ve çeşitli kollara ayrılan insan topluluklarını birleştirecek bir kumandan yoktu. Bu kumandan bulunamadı ve muharebe esnasında anlaşıldı ki, hudut kabilelerinde silah ve bilhassa cephane yeterli derecede değildir. Binaenaleyh Afgan Ordusu'nun pek güvendiği adıgeçen kabilelerin durum ve vaziyetini o sırada takdir ve tesbit etmek hususunda da büyük bir ihmal ve kayıtsızlık gösterilmiştir.

Afgan Ordusu, Hayber ve Kerem yönünden taarruz etmeyi tasarlamıştı. Eğer sefer kararlaştırıldığı zaman tasarlanan tertibata uygun hareket edilse idi, İngilizlerin fena bir vaziyete düşecekleri şüphesizdi. Fakat ne yazık ki o kararlar uygulanamadı.

Harekât, gayet düzensiz cereyan etti. Yukarıda bahsi geçtiği gibi evvela kabileler muharebeye başlayacak, ondan sonra nizâmîye askerleri kabileleri ileriye sürecekti. Halbuki iş tamamen aksi oldu. Kabileler henüz toplanıp muharebeye başlamadan evvel nizâmîye kıtaları muharebeye başladı. Kabileler ayaklanarak toplandıkları zaman ise nizâmîye kıtaları, İngilizlerin önünden geri çekilmek zorunda kaldılar. Bundan başka ordunun muhtelif gruplar arasında da harekât birliği sağlanamadı. Hayber istikametindeki grup Mayıs ayı başında muharebeye girdi. Host bölgesindeki grup Mayıs ayı ortalarında işe başladı. Kandahar'daki grup ise anlaşma imzalanıncaya kadar hareketsiz kaldı.

Bu niçin böyle oldu ve başlangıçtaki kararlar niçin makûs (tersine) tatbik edildi?

Deke hududunda İngiliz tayyareleri bir hudut postasını bombardıman etmişlerdi. Hâdise, Serdar Salih Mehmed Han'ın izzet-i nefsine (onuruna) dokunmuş; mevkiine ve memuriyetine uygun bir şeref kazanmak hulyasına kapılarak bir baskın hareketiyle Hayber Geçidi'ni ele geçirmeyi kurmuştu. Kendisine verilen emre

göre bir veya iki hafta sonra saldırı harekâtına başlayacakken; Salih Mehmed Han bu talimata riayet etmedi. Afridî ve Mehmendlerin henüz toplanmamış olmalarına da ehemmiyet vermedi ve bağlı olduğu Emîr'in haberi olmaksızın askerini harekete geçirdi.

İngilizler, Afganların muharebe arzularından ve hazırlıklarından hiçbir haber alamamışlardı. Afganların hudut civarında toplandıklarına ve Serdar Mehmed Han'ın Deke'de bulunduğuna dair ilk haber 3 Mayıs'ta Peşaver'e vâsıl olabildi. Hayber yönünden Afganistan hududuna doğru gelen ticarî eşya kafilesi de 3 Mayıs'ta Münâzafiye Bir yerine ayak basınca, adıgeçen arazinin küçük bir Afgan müfrezesi tarafından işgal edilmiş olduğunu gördü. (Bu arazi Tarhane ve Lendihâne arasındadır. Lendihâne'de İngilizlerin küçük bir kalesi vardır.)

3-4 Mayıs gecesi Lendihâne kalesi civarında, kalenin yegâne su kuyusundan su çeken birkaç nefer ile amele, Afganlar tarafından öldürüldü.

4 Mayıs'ta Peşaver'de, Afgan Postahânesi Müdürü, Emîr'in 'Cihad' ilanını neşretti. Bugünlerde adıgeçen Postahâne Müdürü'ne Celâlâbad'tan bir takım ilanlar gönderilmişti. Bunlar Harb-i Umûmî'nin mütârekesinin ardından İngilizlerle Almanlar arasında yeniden bir muharebe başladığını ve Mısır'da şiddetli bir ayaklanma meydana gelmiş olduğunu mutazammın (içermekte) idi. Postahâne Müdürü bu ilannâmeleri 'Cihad' emriyle birlikte yayınladı ve dağıttı. Binaenaleyh Hint Hükümeti de 5 Mayıs'ta seferberlik ilan etti.

Bu tarihte Peşaver'de ve Peşaver vilayeti dahilinde General Barret kumandasında aşağıdaki askerî birlikler mevcuttu:

1., 2. piyade fırkaları, 1. ve 10. süvari livaları (bunlar o bölgenin daimî birlikleridir).

Bunlardan başka Bannu, Kohat, Dere-i Cat'ta da birer liva piyade ve hudut kabilelerinden teşkil edilmiş olan hudut milis birlikleri bulunuyordu.

General Barret, Peşaver vilayetinde dağınık durumda olan iki fırkasını Peşaver'de toplamak istedi. Fakat 4 Mayıs sabahı Afgan öncülerinin, bir miktar hudut kabilelerinin adamları ile birlikte Lendi Kotal kalesi civarına geldikleri görüldü. Lendi Kotal kalesi Hayber Geçidi'nin Afganistan yönündeki başlangıcıdır. Kale haricinde, kale efradının suyunu tedarik etmek için Tenki ve Bağ namlarıyla anılan iki su kuyusu vardır. Kalede su yoktur. Afgan öncüsü 4 Mayıs sabahı işte bu kuyuları ele geçirdi.

Kalenin kuzeyinde Devr-i Seper ve İspi Nasukle sırtları vardır. Kuyulara yakından hakimdirler ve Hayber yoluna paralel bir istikamette uzanırlar. Afgan ön-

cüleri o sırtları da işgal ederek tahkim eylediler. Şu halde Lendi Kotal muhafızları susuzluktan biltabiî bir iki gün zarfında ya teslim olacak yahut kaleyi boşaltarak çekileceklerdi. Bu kalede daimî surette 450-500 adam bulunuyordu.

5 Mayıs günü Peşaver'den Lendi Kotal'e otomobillerle bir imdat kuvveti sevkedildi. Kale mevcudu bu suretle ziyadeleşti. Fakat su ihtiyacı da biltabiî arttı. Kalede bulunan yedek su, kale mevcudundan fazlasına kifayet edemezdi. Binaenaleyh ya kuyuları büyük fedakârlık yaparak kurtarmak yahut kaleyi boşaltarak çekilip gitmek gerekiyordu.

Kale muhafızları kurtarma kuvvetleriyle birlikte Afganların üzerine saldırdılar. Fakat kuyuları geri almaya muvaffak olamadılar.

8 Mayıs günü Peşaver'den bir yardım kuvveti daha istendi. 1. Liva'dan 4 tabur, 2. Liva'dan 1 tabur, 14 sahra ve cebel topu gönderildi. Bundan başka Peşaver'deki 1. Fırka'nın kalan askerleri de (9 tabur), 8 Mayıs günü Peşaver'den hareket etti. Lendi Kotal'e yetişmiş olan 5 tabur, 9 Mayıs sabahı kale muhafızlarıyla birlikte Afganlara taarruz ettiler. Afganlar epeyce şiddetli mukavemet ettilerse de Tenki kuyusunu kaptırdılar.

10 Mayıs'ta Peşaver'den Lendi Kotal'e 3 tabur piyade, cebel bataryası ve 1 bölük mitralyözden müretteb (oluşan) bir takviye kuvveti daha yetişti. Binaenaleyh kalede daimî muhafızlardan başka 8 tabur, 20 top ve 1 mitralyöz bölüğü toplanmış bulunuyordu.

11 Mayıs günü birbuçuk tabur daha yetişti. Fırkanın yoldaki mütebaki taburlarının da bir gün Lendi Kotal'e yetişmeleri muhtemel idi. Şu birkaç gün zarfında Peşaver'den bir tayyare filosu da gelmişti. Aynı gün İngilizler Afganları şiddetli bir bombardımanla sarstıktan sonra saldırıya geçtiler. Taarruz epeyce şiddetli oldu ve Bağ kuyusu da kurtarıldı. Lâkin Afganlar kuyulara hakim olan sırtlardan püskürtüldüler.

İngilizler burada muharebe ederlerken tayyare filosu da Deke'yi bombardımana gitmiş ve hayvan ahırlarına bombalar yağdırmışlardı.

13 Mayıs günü Lendi Kotal'deki 12 bölüklük süvari livasıyla 6 cebel topundan müteşekkil bir batarya -her halde tayyarelerin keşifleri neticesi olarak- doğruca Deke üzerine sürüldü. Bu kıta aynı günde Deke'yi herhangi bir engelleme ile karşılaşmadan işgal etti.

Lendi Kotal su kuyularına hakim olan sırtlar hudut kabilelerinden Mehmendlerin arazisi dahilinde bulunduğu için, Afganlar orada hâlâ barınabiliyorlardı.

14 Mayıs'ta Deke'ye 2 tabur piyade; 16 Mayıs'ta diğer 2 tabur piyade ile 1 cebel bataryası ve 1 istihkam bölüğü yetiştirildi. Deke'de toplanan İngiliz kuvveti 16 Mayıs günü Celâlâbâd yönüne keşif yapmak üzere 1 süvari kıtası gönderdi. Bu kıta Deke'den 3-4 kerv (Hindistan'da kullanılan ve 1,5 İngiliz miline eşit olan bir ölçü) ileride Afgan süvarisine çattı. Deke'ye çekilmek mecburiyetinde kaldı. Bu çatışma ansızın meydana geldiğinden ve Afgan süvarisi İngilizleri esir etmek için cüretkârâne hareketler yapmaya çalıştığından, İngiliz süvarisi üç-dört defa Afgan süvarisiyle çatışmaya mecbur oldu. Daha sonra kılıç ile yolunu açabildi. Afgan süvarisi İngilizleri Deke civarına kadar kovaladı ve Deke'ye hakim batı sırtlarını ele geçirdi.

17 Mayıs günü Lendi Kotal'den Deke'ye 2 tabur piyade ve 3.7 inçlik (tahminen 90 milimetre) 2 obüs bataryasından mürekkeb bir imdat kuvveti yetişti. Bunun üzerine İngilizler Deke'nin batı sırtlarında bulunan Afgan süvarisine taarruz ettiler. Afganlar şiddetli ve yiğitçe bir mukavemetle taarruzu püskürttüler ise de, İngilizlerin ağır bir bombardımandan sonra gerçekleştirdikleri ikinci taarruz üzerine adıgeçen tepeleri terkettiler. İngilizler bu muharebede Afganların perişan olduklarını ve toparlanabilmeleri için çok zaman gerektiğini ilan etmişlerdi. Fakat bu doğru değildi. Çünkü perişan ettiklerini açıkladıkları Afgan askerlerini, kovalayamamışlardı.

Yine İngiliz tebliğlerine göre İngiliz Kumandanı bu Deke muharebesinden 4 gün sonra Celâlâbâd üzerine harekât emri vermişse de bu emir icrâ olunamadı. Çünkü Lendi Kotal'de muharebe olurken Peşaver'de ihtilâl patlak vermişti. Hudut kabileleri Peşaver civarındaki kalelere ve özel olarak da Lendi Kotal'ın gerisinde ve Hayber Geçidi'nde bulunan Ali Mescid kalesi ile bunun etrafındaki büyük kalelere taarruz etmiş idiler.

Hayber Geçidi'nin muhafazasına memur milis askeri de bütünüyle kabilelerin tarafına geçmiş olduğundan, İngilizler bunların yerine nizâmîyeden müfrezeler ikame edilmesine mecbur olmuştu. Bu sebeple Ali Mescid kalesi civarında kesilmiş olan Hayber yolunu açmak ve kabileleri geçitten uzaklaştırmak için ayrıca bir liva tahsis eylemiş ve elde kalan askeri Peşaver'in müdafaası ve muhafazası için orada tutmaya mecbur kalmış idi. Deke'deki kuvvet bu sebeple takviye edilememiş, dolayısıyla Kumandan'ın emri gereğince Celâlâbâd üzerine yürümek de mümkün olamamıştır.

Yukarıda anlatıldığı üzere muharebenin başlangıcında İngilizlerin umûmî yedeklerinde 2 fırka askeri vardı. Bunlardan biri Peşaver cihetinde, vaziyetin hassa-

siyet kazanmasına bağlı olarak 12 Mayıs günü General Barret kumandasına verildi. Seferberlik ilanından yedi gün sonra yahut diğer bir tabirle muharebenin hemen ilk günlerinde umûmî yedeklerin yarısının elden çıkmış olması İngilizlerin ne derecede sıkışmış olduğunu göstermeğe yeterlidir.

14 Mayıs'ta Hindistan Ordusu'nun Başkumandanı General Monroe Afganların Host'ta da asker topladıkları haberini aldı. Dere-i Toçi ve Dere-i Kömal'den Afganların ilerleyerek Peşaver'e yürümeleri, pek muhtemel idi.. Binaenaleyh bu istikamette Afganları durduracak bir kuvvet bulundurmak lazım geliyordu. Afganların böyle bir hareket yapmaları halinde Kerem ve Veziristan'da bulunan askerin vaziyeti tehlikeye düşeceğinden bunun da takviyesi gerekiyordu. Halbuki umûmî yedeklerde yalnız bir fırkası kalmış olduğundan Host istikametine asker göndermekten mecburen sarf-ı nazar ettiği gibi Kerem deresinin tahliye edilmesini ve oradaki askerin yavaş yavaş geri çekilmesini de emretti.

İşte bu sebeplerle İngiliz Ordusu 19 Mayıs günü şu durumda bulunuyordu:

1 Liva; Peşaver'den Lendi Kotal'e kadar yolun ve Hayber Geçidi'nin muhafazasına memur.

1 Liva; Lendi Kotal'den Deke'ye kadar olan Hayber Geçidi kısmıyla yolun muhafazasına memur.

2 Liva; Deke'de.

Umûmî yedeklerden General Barret kumandasına verilmiş olan fırka Peşaver'in ve Peşaver vilayetinin muhafazasına ve muhtemel ihtilâle karşı daimî olarak emniyetin ve asayişin sürdürülmesine memur. (Bu fırkadan ufak bir kısmı General Barret'in elinde ihtiyatta.)

İngiliz gazeteleri Afganların ortaya çıkan talepleri üzerine 15 Mayıs günü mütareke müzakerelerine başlanıldığını yazıyorsa da, doğru olmasa gerektir. Çünkü 15 Mayıs'a kadar Afgan askeri henüz kati bir bozgunluğa uğramamıştı. Zaten İngiliz gazetelerinde bu müzakerelerin ne netice verdiği de meskût geçilmiştir (söylenmemiştir).

17, 20, 24 Mayıs'ta İngiliz tayyareleri Celâlâbâd'dan Afgan askerî ordugahlarını bombardıman ettiler. Bunlardan 24 Mayıs günü (.....) sisteminde ve Yüzbaşı Hally kumandasında bir tayyare, Kabil'e kadar ilerleyerek şehrin muhtelif mevkilerine ve Emîr'in sarayına birkaç bomba attı. Bu tayyare Kabil'de fevkalade heyecan ve perişanlık meydana getirdi. Rivayete göre ahali saray önünde toplanmış; vükela ve vüzera Emîr'in sıhhatini sormaya şitâb etmiş (koşmuş). Emîr'in kayın-

pederi Mahmud Han Tarzî, Saray'a hemen beyaz bayrak çekilmesini bağırarak ihtar eylemiş ve derhal toplanan Meclis-i Meşveret (Danışma Meclisi) yahut Meclis-i Harb'de (Harp Meclisi'nde) başlangıçta, muharebe taraftarı olmayanlardan biri Şah Ağası Mülkî Ali Ahmed Han konuşmaya hak kazanmış olmanın gururuyla söze başlayarak derhal cepheye bir heyet gönderilmesini ve mütareke müzakerelerine girişilmesini teklif etti. Bu teklif ittifak oyuyla kabul olundu ve adı geçenin başkanlığı altında bir heyet teşkil edilerek Deke'ye gönderildi.

Bu heyet 31 Mayıs'ta Afgan Emîri namına Deke'de İngiliz kumandanına mütareke teklif etti. Afgan Emîri namına meydana gelen bu müracaat üzerine Deke taraflarında Afgan askeriyle İngilizler arasında düşmanlık son buldu ise de kabileler, kendiliklerinden muharebeye devam ettiler. Deke'de bulunan İngiliz ordugahını her gün tüfek ateşiyle taciz ettiler. Hatta Mehmendler bu tacizleri o kadar ileriye götürdüler ki; 19 ve 20 Haziran'da Deke'yi kuşatmış olan kabileleri oradan uzaklaştırmak için İngiliz süvarileri taarruz etmeye mecbur kaldılar.

Haziran ayının başından nihayetine kadar; hudut kabileleriyle İngilizler arasında meydana gelen muhtelif müsademelerle geçti. Kabileler Afgan Hükümeti'nin İngilizlerle yaptığı mütarekeyi tanımamışlardı. Hatta 18 Haziran'da hudut ahalisinden 10.000 kişi Hayber Geçidi'nde Ali Mescid kalesine ve Peşaver ile Ali Mescid kalesi arasındaki ufak kalelere saldırdılar. Yalnız Ali Mescid kalesinde muvaffak olamadılar. Fakat diğer ufak kaleleri bütünüyle ele geçirdiler.

Kerem-Köhat-Kâbil Yolu

Hint Ordusu Başkomutanı Monroe'ye 15 Mayıs'ta gelen bir raporda, Afganlar'ın Host'ta topladıkları kuvvetlerden 2 tabur piyadenin hududu geçerek Peyvar Kotal'e geldiği ve diğer 3 tabur piyade ile bir miktar topçunun da hududun Afgan cihetinde, Ali Hil adlı mevkide bulunduğu bildiriliyordu. Binaenaleyh Peyvar Kotal'e, Kerem milisinden bir deste (500 ilâ 800 adamlık bir birlik), iki taburluk piyade, 1 bölük süvari ve 4 cebel topu gönderildi. Ayrıca Köhat kasabasına da umumî yedeklerden elde kalmış olan 1 fırkadan 4 tabur asker sevkedildi. Bunlar Köhat'a vardıkları zaman Afgan askerinin ilerlemekte olduğu haberi gelince, derhal ve Pare Çenar'a gönderildiler.

24 Mayıs günü alınan bir raporda General Nadir Han'ın Toçi yahut Kerem cihetine hareket etmek niyetinde olduğu; bundan başka bir Afgan askerî birliğinin

de hudut civarında bulunan Tana İspin Oem adlı küçük bir kaleye saldırdığı bildiriliyordu.

Binaenaleyh Köhat'tan 1 tabur piyade ve 2 top, demiryoluyla Tal'e sevkedildi. Bunun ulaşmasıyla Tal'de 4 tabur piyade, 1 bölük süvari, 4 cebel topu ve bir istihkam bölüğünden ibaret bir kuvvet toplanmış oldu. (Pare Çenar'da da Mayıs ayında 2 tabur piyade, 1 bölük süvari ve 4 top bulunuyordu.)

27 Mayıs günü Afgan askeri hudut kabileleriyle birlikte Tal civarında göründü. Kasabayı ve bunun güneybatı yönündeki sırtları işgal etti. İngilizler şehrin doğu tarafında bulunan Tal kalesinde mevzilenmişlerdi. Afganlar, kaleyi şiddetle bombardıman edèrek sarstılar. (İngilizler, bu bombardımanda Afganların 3.8 inçlik iki Alman obüsü kullanmış olduklarını yazıyorlar.)

Bu şiddetli bombardıman üzerine İngilizler Tal kalesine teslim bayrağı çektiler. Fakat ne yazık ki Afganlar bu teklifi kabul etmedikleri için İngiliz askerleri kaleyi terkederek çıkıp gittiler!..

General Barret, Tal'in bu feci akıbetinden haberdar olunca Peşaver'den trenle Köhat'a 1 tabur piyade ve 1 batarya sahra topu gönderdi. Ayrıca Hayber Geçidi'nin muhafazası ile görevli 2.Fırka'dan da bir yardım kuvveti emretti. Hakikaten vaziyet pek ziyade ehemmiyet ve nezaket kesbetmişti. General Nadir Han yürüyüşüne devam edebilirse Hayber Geçidi'nin arkasını almak üzere Peşaver önüne düşebilecekti.

General Barret'in emrine uygun olarak Hayber Geçidi'nin muhafazasına memur 2. Fırka'dan tertip edilen yardım kuvveti (3 tabur piyade) 29 Mayıs günü Köhat'a sevkedildiği gibi, Lahor'da genel yedek olarak elde kalmış olan kuvvetten 4 ve Anbala'dan 2 tabur piyade gönderdi. Bu birlikler 29 Mayıs'ta Köhat'a ulaşmaya başladılar. 30 Mayıs'ta Tal'in şarkında toplandılar. 31 Mayıs günü saldırıya geçtiler. Haziran ayında Tal kasabasını Afganlardan kurtardılar. **İngilizler bu muharebede Afganların son derece zayıf bir mukavemet göstermiş olduklarını yazıyorlar. Fakat bunun sebebi Emîr Amanullah Han tarafından General Nadir Han'a düşmanlığı sona erdirme emrinin gönderilmiş olmasıdır. Bu sebeple Afganlar mukavemet etmeden geri çekilmişlerdir.**

2 Haziran günü İngilizler Afganları takip ederek hududu geçtiler. Pare Çenar'a ulaşarak 6 Afgan köyünü yakıp yıktılar.

Bu vakada İngilizler Tal'in ele geçirilmesi için 12 ilâ 14 tabur asker görevlendirmişlerdir. (Yukarıda Beyvar Kotal'e iki tabur piyade, 1 deste milis, 1 bölük sü-

vari ve 4 cebel topu göndermiş olduğu kaydedilmişti. İngiliz gazeteleri hiç bahsetmiyorlar. İhtimal ki buradan Köhat'a sevkedilen birlikler ile beraber Tal'in ele geçirilmesi için gönderilmişlerdir.)

General Nadir Han'ın hareketi pek mühim ve hakimâne idi. İngilizler Tal'den ilerlediği taktirde Hayber Geçidi'nin cenûbundan Peşaver üzerine düşebilirdi. Bunun için Tal kasabasının ve kalesinin satveti haberi üzerine İngilizler var kuvvetle bu cephenin üzerine sevkedilmeye mecbur olundular.

General Nadir Han'ın Tal'e saldırdığı günlerde umûmî yedeklerde İngilizlerin yalnız 4 taburu kalmıştı. (Bir defa umûmî ihtiyatlardaki fırkadan 6 tabur ve 2. Fırka'nın yalnız 4 taburu bulunuyordu.) Elde fazla tayyare yoktu.

Zaten mevcudu az olan tayyare kuvveti Hayber Geçidi'ne tahsis edilmiş olduğundan, oradan da tayyare alınamıyordu. Mütareke emri bugünlerde Nadir Han'a yetişememiş olsa ve o da cüretkarâne ilerlese idi, İngilizler pek öldürücü bir duruma düşeceklerdi. Çünkü Hayber yönündeki asker, kabilelerin tacizleri sebebiyle yerlerinden kımıldatılamıyordu. Umûmî yedeklerde sadece 4 tabur kalmıştı. Nadir Han'ın ileri hareketini görünce hudut kabileleri bütünüyle ayaklanarak ilerleyecek, Hayber Geçidi'nin arkasına düşerek o havalideki İngiliz askerini gerilerinden çevirecekti.

Nadir Han Örek Zei kabilesinin arazisine henüz girmemiş idi. Oraya vardığı zaman Örek Zeiler de ona iltihak edecek ve Nadir Han kolunda büyük bir kuvvet toplanmış olacaktı.

29 Mayıs günü bir tayyarenin attığı dört-beş bombadan ürkerek mütarekeye karar verilmeyip de, Hayber yönünde muharebe sadece hudut kabilelerine münhasır bırakılmasa ve Afgan Ordusunca devam ettirilse idi; General Barret, Hayber Geçidi'ndeki kuvvetten Tal'e asker sevkedemeyecek ve binaenaleyh Nadir Han'ın işi daha da kolaylaşacaktı.

Bundan başka Serdar Salih Mehmed Han ile Nadir Han'ın hareketi birleştirilebilse idi, İngilizlerin vaziyeti yine fenalaşacak; Afgan Ordusu'na karşı Hayber Geçidi'ni ve Peşaver'i müdafaa ve muhafaza edemeyeceklerdi.

Hayber Geçidi'nde Mayıs'ın 4'ünde, Tal yönünde ise Mayıs'ın ancak 14'ünde muharebeye başlamış olması; Afgan Ordusu'na pek pahalıya mal oldu. Haziran da Tal yönünde de Afgan ve İngiliz askerleri arasında muharebe olmamış, yalnız kabileler Hayber tarafında olduğu gibi kendi başlarına mücadelelerine devam eylemişlerdir.

Temmuz ayında kabilelerin tacizleri o derecede ziyadeleşti ki; İngilizler Tal havalisindeki 14 taburu diğer 2 tabur ile takviye etmek mecburiyetinde kaldılar. Mütareke sulh ile neticelenmediği halde eldeki 16 tabur ile Host yönünde ilerlemeyi tasarladılar. Fakat 22 Temmuz günü Afgan sulh heyeti Deke'den Revalpindi'ye hareket etmiş ve 8 Ağustos'ta Revalpindi'de tarafların murahhasları arasında musâlahanâme (barış anlaşması) imza edilmiştir.

Bannu-Gaznin, Vore-i Eshesil Han - Gaznin Yolları

20 Mayıs gününe kadar Afganlar Veziristan taraflarında hiçbir harekette bulunmadılar. Buradaki kuvvetlerin başkumandanlığına, o yöndeki Afgan askerlerinin Toçi ve Vana'ya ilerleyecekleri haberi geldi.

Vana, Veziristan'ın ortalarında ve Toçi ve Kömal nehirleri arasında mühim bir yerdir.

Veziristan'daki İngiliz Kumandanı General Odwet'in emri altındaki askere; merkezlerinden, Dere-i Kömal, Vana, Miram Şah istikametlerinde uzaklaşmamalarını emretti. Onun fikrine göre kuvveti çok az idi. Askerinden bir kısmı milis idi ve İngiliz Başkumandanı Hayber'deki acı tecrübe üzerine milislere hiç güven olmayacağını bildirmiş idi.

Bu sırada General Barret'in bir emri geldi. "Afganlar taarruza başlarsa Toçi, Vana, Kömal kaleleri tahliye edilsin. İngiliz zabitleri İngiliz hükmü altında kalacak sadık milislerle geri çekilsinler" diyordu.

24 Mayıs günü General Odwet, Turdoni kalesinden bir askerî birliğin batı yönünde hareket ederek; hudut kabilelerinin çıkardıkları fitne ve ihtilâli yatıştırmasını emretti ve General Barret'i haberdar eyledi.

Barret bu haberi o gün almış, derhal General Odwet'e verdiği emri geri alarak hareketi ertelemesini emretmişti. Bu emir üzerine Odwet henüz beş kerv (bir uzunluk ölçüsü) kadar ilerlemiş olan müfrezeyi yerine iade etti.

Barret'in bu emri mûsib (etkili) söylenmemiş idi. Çünkü o günlerde Nadir Han Tal'e yaklaşmış idi. Odwet'in müfrezesi ilerleyecek olursa Nadir Han Hayber ile o kıta arasında bulunduğundan fitneyi teskin etmek üzere kabilelerin içine girmiş olan müfrezenin durumu vahamet kazanacaktı.

Barret'in Toçi, Kömal, Vana kaleleri hakkında verdiği emir üzerine, General Odwet hükmü altında bulunan kalelerdeki askerlere Nadir Han'ın hareketi sebe-

biyle artık yardım edemeyeceğini ve bu durumda milislerin Afganlar tarafına geçeceğini düşünerek Toçi kalesinin tahliyesine emir verdi.

Vana'da bulunan Hudut Siyasî Memuru Polini Kelly; Cennet ve Toçi kalesinin tahliyesi emrini alınca, Vana'nın ilerisindeki küçük kalelerin de boşaltılmasını emretti. Filhakika Toçi tahliye edilince hudut kabileleri ayaklanacak; milisler kabilelerin safına geçecek ve artık küçük kaleler muhafaza ve müdafaa edilemeyecekti.

Siyasî Memur küçük kalelerin boşaltılmasından sonra Vana'yı da tahliye etti. İngiliz subayları, milislerden İngilizlere sadık kalan zayıf bir kuvvetle Vana - Mokel Kut -Ali Hilbullah, Zihub nehri kenarında bulunan Murteza kalesine çekilmeye başladılar. Ricat esnasında yollarını amuden (dik olarak) kesmiş olan bir sırt üzerinde kabileleri yolu kapatmış olduklarını gördüler. Zorunlu olarak saldırarak bütün gün ve gece muharebe edip yolu açtılar. Hiç durmaksızın 40 İngiliz mili yürüyerek Mokal Kut (yahut Mokal Kutal)kalesine canlarını atabildiler.

Vana'dan birlikte hareket eden sadık milislerin de ekserisi ricat sırasında kabilelerin yönüne gitmişlerdi. İngiliz subayları Mokal Kut'tan 10 kerv uzaklıktaki Ali Hil'e vardıklarında kabilelerin bir saldırısına daha maruz kaldılar. Sekiz İngiliz subayından dördü öldürüldü. İkisi yaralandı ve geriye kalanlardan ikisi hayatta kalan birkaç milis ile beraber bir gün bir gece yol yürüyerek Sandeman kalesine sığındılar. (Sandeman kalesi Mokal Kut'tan seksen İngiliz mili uzaklıktadır.)

Toçi ve Vana kalelerinin boşaltılması emri 24 Mayıs günü verilmişti. 26 Mayıs'ta İngiliz Başkumandanı Hayber'den bir miktar asker alarak Veziristan yönünü takviye edebileceğine hükmetti. Binaenaleyh Hayber'den 2 tabur piyade ile bir batarya cebel topunu Bannu'ya hareket ettirdi. Dere-i İsmail Han'dan Tanek yoluyla Murteza kalesine de 1 liva piyade sevketti. Bu birlikler 30 Mayıs'ta Mehmendîlerle müsademeye başladılar.

27 Mayıs günü de General Odwet azledilerek (adıgeçenin azil sebebi anlaşılamamıştır) yerine General Kally Mo tayin edildi. Veziristan'daki İngiliz askeri doğrudan doğruya Başkomutanlığa bağlandı.

1 Haziran günü Veziristan'da durum şöyle idi:

Bannu-Miram Şah arasında ulaşım kesildi. Bannu'da 4 İngiliz taburu. (Bunlar Toçi tarafına taarruz edeceklerdi.)

Murteza kalesinde 4 tabur ve bir cebel bataryası. (Bunlar da Toçi ve batı yönünde taarruz edeceklerdi.)

Afgan askeri Toçi etrafında bulunuyordu. Miram Şah'ın 4 kilometre kuzeybatısında İspin Oem kalesi, birçok Vezirî ve Mehmendî ile takviye edilmiş olan Afgan askerinin elinde idi. Veziristan'daki milislerin önemli kısmı Kâbil tarafına geçmiş; İngilizlerin hükmü altında sadece altıda biri kalmış idi.

1 Haziran'da Bannu şehrinde bulunan İngiliz ordugahına Afganların ricat ettikleri haberi geldi. Binaenaleyh General Kally Mo için yapılacak bir iş kalmamıştı. Kabilelerin ihtilâlini yatıştırması gerekiyordu. Bunun için ise elinde şu birlikler vardı:

Bannu'da bulunan 4 tabur piyade, Dere-i Cat'tan gelen 4 tabur piyade, Hayber'den gelen 2 tabur piyade, 1 Hint süvari alayı, 6 toplu 1 cebel bataryası ve ayrıca 2 cebel topu ve 45 neferlik 1 istihkam kıtası ki; ceman (toplam) 10 tabur piyade, 3 bölük süvari, 8 cebel topu ve 1 kıta istihkâm askeri.

General Kally Mo elinde bu kadar asker bulunduğu halde yine de kabilelerin üzerine gitmeye cesaret edemedi. Hayber'den diğer iki taburun gelmesini bekledi.

General Kally Mo'nun grubunda askerin morali o kadar sarsılmış idi ki; birlikler ordugahlarından hiçbir tarafa kımıldayamıyorlardı. Hatta etrafta ne olup bittiğini anlamak için bir keşif kolu bile çıkaramıyorlardı.

Yukarıda söylendiği gibi 1 Haziran günü Kally Mo'ya kalmış olan yegâne vazife, kabileleri yatıştırmaktan ibaret olup, bu iş de uygulamada iki kısma ayrılıyordu.

Biri Toçi kalesini ele geçirmek, diğeri ise küçük kaleleri kabilelerden alarak Candola mevkiini takviye etmekti.

Kally Mo Afganların ricatını; Toçi etrafında toplanmak istemelerine yorumluyordu. Binaenaleyh o günü yapması gereken iki işi aynı zamanda icra edebileceğine ikna olmuş değildi. Bu sebeple ancak küçük kalelerin ele geçirilmesine karar verebildi. Haziran ayında kabilelerin üzerine küçük müfrezeler sevketti. Bu güçsüz müfrezeler kabilelerin elindeki küçük kaleleri ele geçirmek amacıyla çatışmalara girmeye başladılar. O sırada diğer tarafta Candola ve Dere-i Cat'da durum vahamet kazandı.

Mesudîler 400-500 kişilik gruplarla her gün İngiliz karakollarına saldırıyorlardı. Adıgeçen yerlerin Kally Mo ile ulaşımları kesilmişti. 5 Haziran günü Çavuden adlı İngiliz karakolu Şiranî taifesi tarafından ele geçirildiği gibi, Binvan ve Şermali adlı küçük kaleler de Mesudîlerin eline düştü.

Bu sırada General Kally Mo 3 tabur takviye almış olduğu halde 9 Haziran günü büyük bir müfrezeyi Candola yolunu açmakla görevlendirdi. Bu müfreze 11 Haziran günü yolu açarak Candola'ya ulaştı.

9 Haziran günü General Kally Mo'ya Afgan askerlerinin Vana'yı işgal ettiği haberi gelmişti. Kally Mo bunun da sebebini anlayamamıştı. Gerçekte ise Afgan askerleri mütareke emri üzerine Vana'yı terkederek çekilmişlerdi. Fakat mütareke döneminde Deke'ye karşılık Vana'yı elde bulundurmak için ortaya çıkan hatayı düzeltmek düşüncesiyle ilerleyerek, adıgeçen yeri tekrar işgal etmiş idiler. Binaenaleyh Afgan askerleri sulh anlaşmasının imzalanmasına kadar Vana'da kaldılar. Daha sonra Deke'ye karşılık Vana İngilizlere verildi.

Mütareke emri her iki tarafça da alındıktan, anlaşıldıktan ve uygulamaya konulduktan sonra; İngilizler Veziristan'da kabilelerin ayaklanmasını bastırmakla uğraştılar. Bu işi de köyleri basarak, tahrip ederek ve kabile mensuplarını sindirerek yaptılar. İngilizler bu faaliyetleri yürütürken tayyareleri de kullandılar. Kabilelerin İngilizlerle girdikleri çatışmalarda gösterdikleri cüret, cesaret ve fedâkârlık hakikaten takdire şayandır. Bunlar 14 Haziran günü büyük bir şehir olan Bannu'ya kadar ilerlemişler ve orada mevzilenerek, siperler vücuda getirmişlerdi. O gece İngilizlerin tayyare hangarlarına da hücum etmişler, fakat başarılı olamamışlardı.

Kabilelerin bu cüretkârâne ve fedakârâne hareketlerine bağlı olarak İngilizler sulh anlaşmasının akdedilmesine kadar Veziristan içlerinde ilerlemeğe ve kabilelerin eline geçmiş olan küçük kaleleri geri almaya cesaret edemediler. Anlaşmanın imzalanmasından sonra Hayber'den ve diğer taraflardan birer miktar asker alarak Veziristan'daki birliklerini takviye ettiler. Ancak bu suretle adıgeçen kaleleri kademeli olarak kurtarabildiler.

Kandahar - Kövatta Yolu

Seferberliğin ilanında İngiliz Kumandan'ın elinde şu birlikler vardı:

1 Fırka piyade (Bunun bir taburu Lahor'da ortaya çıkan ayaklanmayı bastırmaya gönderilmişti.)

1 Liva atlı piyade, 3 tabur Hintli piyade, 1 alay Hintli süvari ve 1 Zihub milis destesi (500 ilâ 800 nefer).

Noşki demiryolunu muhafaza işinde ayrıca 3 tabur piyade, 2 bölük süvari, 2 bölük istihkâm ve 2 tayyare vardı.

Bu kuvvete karşı Almanların Kandahar'da ve Kalat Galcai'de (Kalzai) ceman yekûn 16 tabur piyade ve 5 alay süvariden mürekkeb bir kuvveti mevcut idi. Kabilelerden 40.000 kadar silahlı neferin orduya iltihak edeceği zannediliyordu.

Binaenaleyh İngiliz Kumandanı, müdafaa durumunda kalmayı tercih ve Çemen'e karşı bulunan Baldek (Sepin Baldek) adlı Afgan kalesinin gözetim altına alınmasını emretti.

Fakat Mayıs ayının ortalarında Afgan askerinin Galcailerle diğer hudut kabilelerini ayaklandırmak ve Zihub nehri kenarında bulunup daimî surette iki alay Hint ve İngiliz askeriyle muhafaza edilmekte olan Sandeman adlı İngiliz kalesini ele geçirmek maksadıyla Zihub hududunun karşısında toplanmakta olduğu haberi geldi.

Bunun üzerine İngiliz Kumandanı General Woipshor, yolunun üzerindeki Sepin Baldek kalesine saldırmaya karar verdi. Bu suretle Afganların, kabileleri ayaklandırmak ve Sandeman'a taarruz etmek niyetiyle Zihub hududunda toplamakta oldukları askeri Sepin Baldek kalesinin muhafazasına ve müdafaasına çekebileceğini ve Baldek kalesini ele geçirirse kabilelerin İngiliz kuvvet ve kudretini kavrayarak ayaklanmaya cesaret edemeyeceklerini hesaplıyordu. Afganların çok eski dönemlerden kalma toprak kaleleri 500 kişiden ibaret 1 tabur piyade ile muhafaza edemeyeceğini düşünen kumandan, Çemen'deki İngiliz ordugahından üç kerv uzaklıkta bulunan adıgeçen kaleyi kolaylıkla zabtedebileceğini zannediyordu.

Bu işe 2 liva piyade (8 tabur), bir kısım atlı piyade, 1 alay süvari, miktarı bilinmeyen sahra topu ve 1,5 inçlik küçük toplarla 1 obüs bataryasını görevlendirdi. Hendekleri aşmak için seyyar köprüler, duvarlara tırmanmak için merdivenler hazırlandı. İngilizler saldırıya başlamadan önce Afgan kalesine 'mükâleme memuru' (konuşma, anlaşma görevlisi) gönderdiler ve kan dökülmeksizin kalenin boşaltılmasını istediler.

Afganlar 'mükâleme memurunu' ateş ederek karşıladılar. İngilizler de saldırmaya başladılar. İkibuçuk saatlik bir bombardıman toprak duvarlarda çeşitli gedikler açtı. Bombardımanın sonlarına doğru kale muhafızlarından 200 kadarı kale kapısından çıkarak Kandahar yönündeki dağ yolunu tuttular. Bunların kaleden düzenli bir şekilde çıkmış olmaları dikkati çekiyordu. Buna bağlı olarak da bu

hurucun Afganların uğradığı bir bozgun neticesinde değil; kaledeki askerlerin sayısının istiab haddini aşmış olması ve bunların topçu ateşine yem edilmemeleri amacıyla kaleden çıkarılmalarına bağlanıyordu.

İngilizler kaleden çıkan Afgan askerlerini mitralyöz ateşine tuttular. (Kaledeki askerler 'kâr-ı kadîm tüfenkle müsellâh olub' top dahi bulunmadığından İngilizler Afganların tüfeklerinin menziline kadar yaklaşmışlardı.) Sonra da üzerlerine süvariyi saldırdılar. Ancak 30 kadar Afganlı bu süvari hücumundan yakayı kurtarabildi. Bundan sonra İngilizler kaleye hücum etti.

İngiliz gazeteleri son derece eski ve türlü çeşitli tüfeklerle teçhiz edilmiş 500 kadar Afgan'ın muhafazası altında bulunan (bu eskiden kalma, toprak ve topsuz) kaleye yapılan hücumu pek parlak surette hikaye ederler: "Filan alay burca, falan alay falan kapıya, filan kıta filan cepheye hücuma memur oldu" diye adeta 'zaman-ı hâzırda' kale denilebilen bir yere yapılmış bir hücum misali, tasvir ederler.

1. ve 22. Pencap alayları kalenin büyük kapılarına, 1,5 inçlik topların himayesi altında 4. Gurka Alayı kalenin güneybatı cephesine, Wellington İngiliz Alayı bu cephenin bir köşesindeki burca ve West Kenneth Kral Alayı da iç kaleye hücuma memur olmuştu.

Bombardıman kalenin duvarlarını tahrip etmiş, barınamayacak bir duruma getirmiş olduğu için, Afganların kalede kalan muhafızları iç kaleye çekilmiş idiler. Binaenaleyh yukarıda isimleri geçen alaylar yavaş ve müdafaasız toprak duvarları 'naralar atarak!' aştılar ve kaleyi işgal ettiler. Kral Alayı da açılan gediklerden geçerek içkalenin önüne ulaştı. Burada İngilizler içkaledeki Afganların üzerine el bombaları atarak ve Afgan askerleri de son vazifelerini kahramanca yaparak İngilizleri süngü ile karşıladılar. Bir müddet devam eden süngü vuruşmasından sonra 160 Afgan esir düştü. Toprak kalenin direğine alkışlarla İngiliz bayrağı çekildi.

General Shar, Sepin Baldek kalesinin zabtıyla İngilizlerin kuvvetini ve kudretini göstererek kabilelerin kuvve-i maneviyesini kırıp onları yerlerinden kımıldanamayacak bir duruma getireceğini ve Afganları Sandeman üzerine çekeceğini zannediyordu.

Halbuki öyle olmadı. Sepin Baldek'de muharebe edilirken İngilizler Toçi'yi boşaltmaya mecbur oldular. Nadir Han, Tal kalesini ele geçirdi. Kabileler hemen tamamen silaha sarıldı. Neri Hub milislerinin altıda beşi Afgan kabilelerinin saflarına geçtiler. Neri Hub nehri İngilizlerin elinde kalabildi. Yollar, ayaklanan ka-

bileler tarafından kesilmiş olduğu için diğer kaleler Çemen'den ve Kövatta'dan yardım görmedikleri için birer birer kabilelerin ellerine geçmişti.

Sandeman kalesine yardım olarak Çemen'den 1 liva piyade sevkedilmesine emir verildi ise de bu emir icra olunamadı. Çünkü bu livanın hareketinden önce Sandeman kalesini takviye etmek üzere 4. Gurka Alayı'ndan gönderilen bir bölük, kale civarında kabilelerin saldırısına uğradı. Çoğunluğu kılıçtan geçirildi. Ancak çok azı kaleye girebildi ve bundan sonra yol kapandı. Bu sebeple adıgeçen livayı Sandeman'a sevketmekten vazgeçtiler.

Mütarekeden sonra Haziran ayı başında İngiliz Kumandanı Sandeman kalesine yardım göndermeğe karar vererek miktarı bilinmeyen bir müfrezeyi yola çıkardı. Bu müfreze 20 Haziran günü Kapip mevkiine ulaştı. Ayaklanmayı bastırmayı başardı. Fakat bu sırada Çemen kalesinin durumu müşkülleşti. Çünkü Serdar Abdülkuddüs Han, emrindeki 8 tabur piyade, 4 alay süvari ve 24 top ile Çemen kalesi karşısındaki Mergçemen ve Tahta adlı mevkilerde toplanmış idi.

Ne yazık ki diğer taraflarda iş artık bitmişken bu kuvvet işe yeni başlamaya çalışıyordu. Abdülkuddüs Han'ın karşısında, Çemen'deki İngilizlerin vaziyeti ise vahamet kazandığından; Çemen çevresinde 600 yarda telörgülerle çevrili ok tabyalarından oluşan 12 millik bir müdafaa hattı vücuda getirdiler. Çemen ordugahını da telörgülerle çevrelediler.

Abdülkuddüs Han, birliklerinin Mergçemen ve Tahta mevkilerinde toplanması üzerine İngiliz Başkumandanı, Çemen umûmî yedeklerinden ancak 3 tabur piyade ve 1 batarya cebel topu gönderildi.

Bu Başkumandan'ın elinde kalan umûmî yedeklerin de son neferi, son topu idi. Binaenaleyh General Wovich Shar, Kapip yönüne göndermiş olduğu kuvveti geri çekmeye mecbur oldu. Bunun geri çekilmesi Zihub kabilelerini büsbütün cesaretlendirdi ve Çemen'in vaziyeti daha da kötüleşti. Filhakika Çemen'in güney tarafını Afgan askeri kuşatmıştı. Dere-i Zihub tarafından Loralay ve Sahabi'ye gelecek kabileler de Çemen'i kuşatabilir ve onun Hindistan ile ulaşımını büsbütün kesebilirdi. Kapip'ten Çemen'e müfreze dönünce, ayaklanmış olan kabilelere karşı Sandeman kalesinin durumu zora düşüyordu. Kabilelerin eline geçmesi ihtimali hayli artmış bulunuyordu.

Binaenaleyh 6 Haziran günü Sandeman'ın imdadına 2 bölük Gurka, 1 bölük radyo-telgraf, cebel topu ve bir milis destesinden mürekkeb diğer bir müfreze tertip ve sevkedildi.

Bu müfreze Kapip mevkiine geldiğinde, yolu dik olarak kesen bir tepeyi işgal

etmiş olan 300 kadar Vezirî ve Mesudî tarafından durduruldu. İngilizler 'sonu ne olursa olsun' diyerek saldırdılar ve büyük kayıplar vererek tepeyi ellerinde tutabildiler. Müfreze bu suretle Sandeman'a ulaştı.

Bu yönde de kabilelerin göstermiş oldukları cüret ve fedâkârlık, hayret verecek derecededir. Ezcümle Temmuz ayında Sandeman'a yardıma giden küçük bir birlik Lekebend mevkiinde kabileler tarafından kuşatılmış idi. Bunları kurtarmak için Sandeman kalesinden 225 Gurka askeri, 16 Zihub milis askeri ve 2 cebel topu gönderilmişti. Bunlar Lekebend mevkiinde kuşatılmış olan birliğe iltihak ettiler. Hep birlikte Sandeman'a döndüler, Kapip mevkiine geldikleri zaman Vezirî ve Şiranîler bunları durdurdular. Müfreze saldırdı. Fakat yolu açamadığı için bulunduğu yerde gecelemeğe karar verdi. Karanlık basınca Vezirîler ile Şiranîler müfrezenin üzerine atılarak hepsini bıçaktan geçirdiler. İki topu da ganimet aldılar.

Bu vaka İngilizlerin durumunu kötüleştirdi. İngiliz Kumandanı ayaklanmanın bastırılması için bir kuvvet düzenlemeğe yeltendi ise de, elinde yeterli asker yok idi. Bu nedenle bir şey yapamadı.

Çemen, Sandeman, Bannu gibi büyük kalelerden başkası bütünüyle kabilelerin eline geçti. 18 Ağustos günü sulh anlaşması imzalanıncaya kadar vaziyet bu şekilde kaldı.

Sulhün imzalanmasından dört gün sonra ayaklanmanın bastırılması için yine bir müfreze düzenlenmesi girişiminde bulunulmuş ise de, o sırada Çemen civarında 500 kişilik bir çete peyda olduğundan niyet akim kaldı. Bu çetenin adamlarının ekserisi milislerden olup kabilelerin tarafına geçen iyi silahlanmış, iyi teçhiz edilmiş ve iyi talim görmüş efrattan ibaretti. Bu nedenle İngilizleri uzun süre meşgul ettiler.

Binaenaleyh Çemen civarında bulunan Hindubek kalesinden adıgeçen çeteye karşı bir müfreze düzenlenerek sevkedildi. Meydana gelen müsademede İngilizler büyük kayıplara uğrayarak ricata mecbur oldular.

Bunun üzerine Çemen'den zırhlı otomobillerle diğer bir müfreze daha düzenlendi ve sevkedildi. Çete ancak bu şekilde dağıtılabildi.

Kısacası Abdülkuddüs Han yerinden kımıldanmadığı halde yalnız kabileler Çemen civarındaki İngilizleri fevkalade bunaltmışlardı.

Değerlendirmeler

'Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyaseti'; yani Genelkurmay Başkanlığı tarafından 1926 yılında basılan 'Afganistan-İngiliz Harbi, 1919' adlı kitapçığın, savaşla ilgili bölümü burada sona eriyor. Kitabın bundan sonraki son bölümünde ise Türk Genelkurmay Başkanlığı tarafından yapılan değerlendirmeler yer alıyor. Bu bölümde Afgan-İngiliz Savaşı farklı bir açıdan ele alınıyor ve askerî bakımdan önem taşıyan birçok noktaya dikkat çekiliyor.

'Mütalaalar' başlıklı bölümde şöyle deniliyor:

"Eski Hindistan Kral Naibi Lord Kitchener Hindistan-Afganistan hududu üzerinde bir seyahat yapmış ve milis askerini o teşkil etmişti. Lord Kitchener küçük kaleleri milislerin yedd-i muhafazasına (korumasına) vermeyi düşünmüştü.

Lord Kitchener; "Bunlar casusluk ve keşif işleri konusunda gelecekteki büyük bir muharebede bizim en iyi adamlarımız olacaklardır. Kabileleri lehimizde ayaklandırmak için bunlardan fevkalade istifade edeceğiz!" diyordu.

Kitchener'in bu tasavvurla silah altına aldığı ve yetiştirdiği milisler 1908 tarihinde birkaç İngiliz subayının kumandası altında küçük kalelerin muhafazasına memur edildiler. Afgan Ordusu'na büyük bir ehemmiyet verilmediği için, 1919'a kadar adıgeçen kaleler milislerin muhafazası altında kaldı.

1915-1916'da hudut kabileleri Harb-i Umûmî sebebiyle ayaklandıkları halde milisler, yine de yerlerinde kaldılar. Çünkü Harb-i Umûmî'de Afganistan hududuna hiç önem verilmiyordu.

Afgan Ordusu silahlanmış değildi. Muharebe kabiliyetinden mahrum idi. Üçüncü bir devletin yardımları olmaksızın kendi başına Hindistan üzerine yürüyemezdi. Afganistan'a yardım edecek üçüncü devlet ise Rusya idi. Fakat o da devrim ile uğraşıyordu.

İşte milislerin hudut kalelerinde bırakılmalarının sebepleri bunlardı. Lâkin İngilizler hakikati görmek konusunda gaflete düştüler.

İslâm âlemi, Harb-i Umûmî sebebiyle İngilizlerin aleyhine dönmüş idi. Hindistan'daki ordu zayıflamış, kıymetli subaylarını Avrupa cephelerine göndermişti. Hindistan ihtilâli sebebiyle Hint Ordusu birçok yerlere taksim edilmiş; bir fırkanın bir kısmı bir yerde, diğer kısmı başka bir yerde kalmış idi. Hint Ordusu İngiliz askerinin Harb-i Umûmî'den sonra yeni bir muharebeye girmeye razı olmadığı söyleniyordu.

Hintli efrâd ise gerçi bir şey söylemiyorduysa da, elbette İngiliz askerlerinden daha fazla harbe karşı idiler.

Binaenaleyh Afgan muharebesinin başlarında İngiliz Ordusu her bakış açısından zayıf, düzensiz ve milislerin vefasızlığına maruz bulunuyordu. Hayber yönündeki milislerden ancak onda biri ve Kerem ve Veziristan ve Zihub cihetlerindeki milislerden altıda biri İngilizlere sadık kalmıştı.

İngilizler Afgan muharebesinde pek büyük bir masrafla karşı karşıya geldiler. Muharebenin neticesinde İngiliz-Afgan münasebetleri ve İngilizlerin Afganistan'a karşı olan hükümetleri berhava oldu. Afganistan istiklâlini (bağımsızlığını) kazandı.

Bundan başka İngilizler Afganistan'ı istilâ edebilmek için Hayber Geçidi'nin köprübaşı sayılan Deke'yi almak istiyorlardı. Sulh masasında bunu da Vana ile takas etmeğe mecbur kaldılar.

İngilizlerin harekâtı baştan sona gözden geçirilecek olursa hudut kabilelerinden pek mütevahhiş (korkmuş) oldukları görülür. Kabilelerin adamları kâr-ı kadîm (eski zaman işi) ve mütenevvi (türlü çeşitli) tüfeklerle teçhiz edilmiş, cephanesi az, talim ve terbiyesi kıt olduğu halde İngilizler, hiçbir yerde kendilerinden üstün veya eşit derecede bir kabilenin üzerine harekât yapamamış ve mutlaka kendilerinden zayıf gördükleri kabile grupları üzerine yüklenmişlerdir.

Hint Ordusu'ndaki Hintlilerden Gurkaların sadakatle iş gördükleri ve muharebe ettikleri; diğer Hint milletleri arasında eskiden iyi muharebeler yapmış olan Sihlerin bu Afgan muharebesinde hiçbir iş görmemiş oldukları, İngiliz matbuatınca itiraf edilmiştir.

Meydana gelen muharebelerin en çoğunu Gurkalar yapmışlardır. Herhangi tehlikeli bir yere imdat kuvveti sevkedilmesi lazım gelmiş ise oraya Gurkalar gönderilmiştir. İngiliz birlikleri her yerde mutlak anlamda müdafaada kalmış ve beş-altı kilometre etrafında neler cereyan ettiğini anlamak için birer keşif kolu bile çıkaramamışlardır.

Hemen her yerde emniyet hizmetleri (yürüyüşte ve ikamette)gayet korkakça yapılmış ve bu sebeple pek çok yerlerde İngilizler baskınlara uğramıştır. Muharebeyi kazandıkları yerlerin hiçbirinde düşmanı takip edememişlerdir. Bunlara sebep olarak dağ muharebelerine alışık iyi İngiliz subaylarının Avrupa cephelerine gönderilmiş olduğunu ileri sürmektedirler.

Fakat bu da muhakkaktır ki; Gurkalardan başka, Hint askerinin ve bilhassa

İngilizlerin kabilelere karşı 'kuvve-i mânevîyeleri' (moralleri) pek zayıftı. Daima mutlak müdafaa durumunda kaldıkları için Kerem, Veziristan ve Zihub kaleleri hemen bütünüyle sukut etmiştir (düşmüştür).

Afgan askerlerine gelince...

Bu konuda şahih malûmat yoktur. Binaenaleyh burada bir şey söylenemez. Fakat muharebenin hemen başından sonuna kadar hudut kabileleri tarafından harekât icra edilmiş olduğu muhakkaktır.

Afgan askeri iyi silahlı, iyi teçhizatlı, iyi talim ve terbiye görmüş olsa, özellikle de karınları doyurabilse ve kabileleri ordunun önünde yürütebilse idi; bu muharebe İngilizler aleyhine pek kötü bir netice verebilirdi.

Afganların henüz ayak basmamış oldukları yerlerdeki kabileler ayaklanmamış idi. Afgan askeri ilerledikçe bunlar da biltabiî Afgan Ordusu'na iltihak edeceklerdi.

Hindistan'da ihtilâl çıkmış idi. Hudutta İngiliz askeri bozulacak olsa ve Afganlar da ilerlemeğe başlasa idi, Hindistan ihtilâli biltabiî pek ziyade yayılacaktı.

Bu durumda Afgan askerleri dâimî surette silah altında bulunduğundan, bunlar için seferberlik hazırlıklarıyla kaybedilecek günler ve saatler yok idi. Asker elaltında hazırdı. Başlıca üç yol üzerinde birikmiş ve toplanmış grupların aynı günlerde saldırıya geçmeleri lazım iken, ne yazık ki bu da olmadı.

Serdar Salih Mehmed Han muharebeye başladı ve ateşkesmeğe mecbur olduğu zaman, Nadir Han saldırıya geçti. O yürüdükten sonra da Abdülkuddüs Han meydana çıktı. Binaenaleyh İngilizler ateşkesilen yerden askeri alarak diğer cepheyi takviyeye fırsat buldular.

Abdülkuddüs Han'ın muharebenin başından sonuna kadar itaat durumunda kalması hayret etmeğe değerdir. Kabileler gayet cüretkârâne ve fedâkârâne muharebe ettikleri halde Abdülkuddüs Han'ın Şin Baldek'teki askerlerinden başkası, tüfeklerinin 'ağız otunu yakalamışlardır!..'

Afgan Ordusu sahra muharebeleri ve manevra yapmak kabiliyetinden mahrumdur.

Cihad'ın ilanında askerin kuvve-i mâneviyesi pek yüksekti. Fakat muharebenin sonunda tamamen aksi oldu. Çünkü askere yiyecek verilemiyordu. Hayber yönünde Haziran ayı içinde pek çok günler ekmek yerine 'kendim haçek' (ateşte kavrulmuş buğday) verilebilmişti. Bu havalide zaten su az olduğu için efradın su ihtiyaçlarını da gidermek mümkün olamıyor.

Köhat ve Kerem taraflarında da durum böyle idi. Oralarda da su ihtiyacı giderilemiyor, su temin edilemiyordu.

Binaenaleyh askerin maneviyâtı kırıldıkça kırıldı.

Tarihin bu son 2000 senelik faslı karıştırılınca görülür ki 200 senede bir Hindistan'a, bir hücum meydana gelmiştir.

Son hücum 1735 senesinde Nadir Şah tarafından vuku bulmuştu. Tarihin bu 100 senelik fasıllarının sene-i devriyesine 11 sene kalmıştır!.."

Gerek anılarda, gerekse araştırma kitaplarında ortaya konulan ve İngiltere'nin Hindistan, Afganistan, Pakistan politikalarını askerî ve siyasî bakımdan irdeleyen metinler gözönüne alınacak olursa; günümüzde yeni bir 'versiyonu sahnelenen' Afganistan-ABD/İngiliz (NATO) Savaşı'nın pek de yeni bir içeriğe sahip olmadığı anlaşılıyor.

II

AĞA HANLAR
(Bir işbirlikçi Portresi ve Anıları...)

Üçüncü Afganistan-İngiltere Savaşı'nın ardından Afganistan'da yeni bir dönem başladı. 1919 Savaşı ile bölgede çizilen sınırlar uzun bir süre sabit kalacaktı. Bu arada İngilizlere karşı uyanan ulusal bilinç, Afgan ulusunun bağımsızlık mücadelesi ile birleşince askerî bir nitelik kazanmıştı. Bu ulusal-askerî yapılanma bir bakıma Emîr Muhammed'in amaçladığı 'tampon bölge' siyasetini de pekiştiriyordu.

Böylece İngiltere bir bakıma Afganları savaşmak zorunda bırakarak –isteyerek veya istemeyerek– ulusal bilinci canlandırıyor, onu askerî bir güç durumuna getiriyor ve Afganistan'ın kuzeyden gelen Rusya tehlikesine karşı 'bağımsız duruşuna' ve savunmasına zemin hazırlamış oluyordu.

Bu gelişmenin bir devamı olarak da Amanullah Han Anadolu'daki gelişmeleri izleyerek çağdaş Afganistan'ı kurmak yönünde önemli ve kararlı adımlar attı. 8 Ağustos 1919 günü imzalanan Ravalpindi Ateşkesi'nin ardından 22 Kasım 1921 günü Kâbil Anlaşması onaylandı. Amanullah Han hemen ardından, 1922 yılında çağdaş Afganistan Anayasası'nı yürürlüğe koydu. Buna bağlı olarak da 1923 yılında idarî yasalar çıkarıldı.

Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı gibi Amanullah Han da 1924 yılında öğrenimi kadınlara açtı. 1928 yılında ise yeni bir Anayasa yaparak sosyal yaşamı derinden etkileyen yasaları hayata geçirdi. Ancak kozmopolit ve feodal Afgan halkı bu gelişmeleri kolaylıkla hazmedemeyecekti. Amanullah Han bir Avrupa gezisinden sonra gücü elinde bulundurmak ve otoritesini kabul ettirmek amacıyla bu kez krallığını açıkladı. Fakat 1929 yılında Habibullah adlı bir maceraperest zorba tarafından tahttan indirildi.

Bütün bu gelişmeler Hindistan'daki İngiliz Sömürge Yönetimi tarafından titizlikle izleniyor ve kimi zaman da açık ve örtülü müdahalelerle kotarılıyordu. Kaldı

ki; İngiltere, bu bölgedeki oluşumları etkileyerek siyaseti yönlendirebilmek amacıyla önemli bir yapılanmayı da gerçekleştirmiş bulunuyordu.

Bu yapılanmanın kökenleri yüzyıllar öncesine dayanıyordu. Yapılanma, özellikle Birinci Dünya Savaşı sürecinde (öncesinde ve sonrasında) büyük bir işlev görüyor, önem kazanıyordu.

Sömürge yapılanması, demografik olduğu kadar, dinsel bakımdan da yerel oluşumlara ve güç odaklarına dayanıyordu. Yapılanmanın başında ise, tarihin eski devirlerinden –Haçlı Seferlerinden– beri Batı Emperyalizmi ve Batılı güç odakları ile işbirliği yapmış olan İsmailîye'nin Nizârî kolunun bu süreçteki imamları, yani Ağa Hanlar yer alıyordu.

Tarihteki dört Ağa Han'dan üçüncüsü olan Ağa Han; İran, Horasan, Afganistan, Hindistan, Yemen ve Kuzey Afrika'ya yayılmış olan Nizârî müritleri üzerindeki dinsel otoritesi sayesinde, işbirliği yaptığı İngiltere'nin bölgesel otoritesi ve siyaseti üzerinde de son derece belirleyici bir rol oynuyordu. 3. Ağa Han'ın Birinci Dünya Savaşı'nı da kapsayan bu süreçteki etkisini yeterince kavrayabilmek ve saptayabilmek için öncelikle İsmailîye'yi ve bunun günümüze dek uzanan, yaşayan bir kolu olan Nizârî'yi iyi tanımak gerekir.

İsmailîye ve Nizârîye

Şiîliğin Cafer-i Sadık'ın oğlu İsmail'in imamlığını tanıyan koluna İsmailîye adı veriliyordu.

> "Ali'nin torunlarından olan Cafer-üs Sadık'ın beş oğlu bulunuyordu. İsmail bu beş kardeşin en büyüğü idi. İmam Cafer, yerine İmam İsmail'in geçmesini istiyor; fakat daha sonra Musa Kazım'ı yeğliyordu. Kaldı ki İmam İsmail de babasından 5 yıl önce vefat etti. Cafer'in ölümünden sonra imam olarak İsmail'i benimseyen İmamîlere İsmailî denildi. Kimi İsmailîler imamlığın, yedinci imam olan İsmail ile son bulduğuna inanıyorlardı."[1]

İsmailîlere göre imamlık, İsmail'den sonra oğlu Muhammed Mektum'a, ondan sonra da Mektum'un oğlu Muhammed Habib'e geçmişti. Ancak İsmailîye müritle-

[1] *Her Sakaldan Bir Kıl*, Murat Çulcu, E Yayınları, İst., 2006, s. 257.

ri onların imamlıklarını açıklamamış, gizli tutmuşlardı. İsmailîye bu dönemde varlığını 'gizli bir tarikat' olarak sürdürmüştü.

Ancak Habib'in ölümünden sonra onun oğlu olan Ubeydullah Mehdî'yi izleyen İsmailîler, yeniden açığa çıkmış ve 'zahir'e' geçmişlerdi. Bunlar daha sonra Kuzey Afrika'daki Fatımî Devleti'ni kuracaklardı.

İsmailîye yedili bir sistem benimsediği için bu akıma Sebiye (Yedicilik) adı da veriliyordu. Sebiye'nin inancına göre yeryüzünde Allah'ın her zaman bir 'hüccet'i bulunuyordu. (Hüccet: Allah'ın yer yüzündeki delili, temsilcisi, varlığının uzantısı)

Hüccet de 'konuşan' (Natık) ve 'susan' (Samit) olmak üzere ikiye ayrılıyordu. 'Konuşan' hüccet Peygamber, 'susan' hüccet ise İmam idi. İmamlar 'yedişer' kişilik gruplara ayrılıyor ve her gruba da 'devir' deniyordu.

Ilımlı İsmailîlerin temel görüşleri üç ana maddede toplanıyordu.

1. İmamlar; Allah'ın kendilerine verdiği 'Feyz-i İlahî' ve üstün bilgi 'Marifet' nedeniyle insanların en yücesi ve Allah'ın halifesi olarak kabul ediliyor. Bu nedenle de günahsız ve yanılmaz sayılıyorlar.

2. İmam; öncelikle gizli (mestûr, mektum) olmalı; bununla birlikte koşullar gerektirdiğinde açığa da çıkmalıdır. Kıyamet kopmadan önce ise Mehdî ortaya çıkacaktır.

3. İmam yanılmaz olduğu için, hiçbir davranışından sorumlu tutulamaz. Örneğin; İsmail'in şarap içmesi nedeniyle sorumlu tutulmaması ve bu nedenle de müritlerinin şarap içebilmesi gibi vs...

İsmailîye Irak bölgesinde ortaya çıkmış, yapılan baskılara dayanamayan müritler daha sonra İran, Horasan, Hindistan, Yemen, Afganistan ve Kuzey Afrika'ya yayılmışlardı. Ancak uğradıkları baskılar nedeniyle sıkıntıyla karşılaşıyor, sürekli olarak kendilerini ve görüşlerini gizlemek zorunda kalıyorlardı. Zamanla gizlilik bir mezhep ilkesi durumuna gelmiş; illegal yapılanma örgütsel anlamda geliştirilmişti. Bu gizlilik nedeniyle İsmailîye, Batınî olarak da biliniyor ve adlandırılıyordu.

Diğer Şia akımları gibi İsmailîye de birçok kollara ayrılmıştı. Bunlardan en önemlilerinden biri de Nizârîye idi.

Fatımî halifelerinden Mustansır ölünce oğulları Müstali ile Nizâr arasında taht kavgası başladı. Bunun sonucu olarak da Mısır Fatımîleri 'Müstalîye' (Müstali taraftarları) ve Nizârîye (Nizar'ın taraftarları) diye iki kola ayrıldılar.

Mısır ve Kuzey Afrika'daki İsmailîler Mustali'yi; Irak, Suriye ve doğu illerindeki İsmailîler de Nizâr'ı destekliyor, bağlanıyorlardı. Aralarındaki mücadele kanlı bir şekilde devam etti. Sonunda da Nizâr öldürüldü. Bununla birlikte Nizâr'ın taraftarları, Müstali'nin halifeliğini kabul etmiyor, buna karşı direniyor ve bu konumları nedeniyle de Nizârî adını alıyorlardı.

Bir kısım Nizârî; Hasan bir es-Sabbah'ı 'Delil-i Hüccet' kabul etti. Hasan Sabbah Alamut Kalesi ile çevresinde egemenlik tesis etmiş; son derece güçlü ve gözü kara bir örgüt kurmuştu. Sabbahîler, aynı zamanda 'Haşhaşîler' olarak da biliniyorlardı. Hasan Sabbah'ın Nizârîleri, fedaîleri ve suikastçıları ile de nâm salıyor; Avrupa ve Asya'daki birçok 'illegal örgüte' nüfûz ederek etkiliyorlardı. Bunlar bir dönem Haçlılarla da işbirliği yapmış; bir kısım Nizârî ise din değiştirerek Haçlı Hıristiyan örgütlerine girmişti. Bu yoldan Avrupa'ya geçen Nizârî Hıristiyanlar, değişik kimliklerle gizli örgütlere katılarak varlıklarını günümüze kadar da sürdüreceklerdi.[1]

Nizârîlerin Alamut kolu 1256 yılında Hülagü, Suriye'deki kolu ise 1273 yılında Memlûk Sultanı Baybars tarafından ortadan kaldırıldı. Bununla birlikte güçlü ve gizli bir örgütsel yapıya sahip olan Nizârîler Suriye, Irak, İran, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da varlıklarını halen devam ettiriyorlar.

Nizârî Ağa Hanlar

İsmailîlerin Nizârî kolunda imamlara Ağa Han unvanı veriliyordu. Ağa Han uygulaması 1800-1881 yılları arasında yaşayan Ağa Han Mahallâtî'nin (I. Ağa Han) Hindistan'daki Nizârî İsmailîler üzerinde dinsel otorite kurmasıyla başladı. 1. Ağa Han ile ilgili gelişmeler şöyle cereyan ediyordu.

Gerçek adı Hasan Ali Şah olan Ağa Han İran'ın Mahallât şehrinde dünyaya geldi. Bu nedenle Mahallâtî olarak da tanınıyordu. Hasan Ali Şah Mahallâtî, Fethî Ali Şah'ın koruması altında, 1834 yılının Ekim ayına kadar sakin bir yaşam sürdü. İran'ın Kaçar Sarayı'ndan saygı da görüyordu.

Ancak Fethî Ali Şah vefat edince tahta, torunu Muhammed Şah çıktı. Yeni hükümdar, Başvezir Kaymakamı Ferahanî'nin telkinleri sonucunda, artık kendisine

---

[1] Bkz. *Derin Suçun Küresel Otoritesi*, Murat Çulcu, E Yayınları, İst., 2008.

bağlı silahlı bir güce de sahip olan Hasan Ali Şah Mahallâtî'yi 1835 yılında Kirman Valiliği'ne tayin etti.

Kirman bu sırada İran tahtı üzerinde hak iddia ederek ayaklanmış olan Şüca el-Sultana'nın oğullarının hakimiyeti altında idi. Diğer taraftan Kirman sürekli olarak Afganların ve Belücilerin de saldırılarına uğruyordu.

Ağa Han tüm bu olumsuz etkenlere rağmen kendi gücüyle ve imkanlarıyla eyalette düzeni tesis etti. Otoritesini kabul ettirdi ve asayişi sağladı. Bunu gerçekleştirirken de Horasanlı Nizârî boylarından ve Ataullahîlerden yardım görmüş, yararlanmıştı. Askerî birliklerine ise kardeşi Ebu'l Hasan Han kumanda ediyordu.[1]

İran'daki Kaçar yönetimi Ağa Han'a bu süreçte hiçbir yardımda bulunmadığı gibi, kendisini valilikten de azlederek Tahran'a çağırdı. Onun yerine Kirman Valiliğine Muhammed Şah Kaçar, kardeşi Firuz Mirza Nusret Devle'yi tayin etti.

Ancak Ağa Han bu azil kararını tanımıyor, emre uymuyordu. Askerleriyle birlikte Afganistan sınırındaki Bam kalesine çekildi. Bu sırada da Nîzârîler tarafından İmam kabul edildi.

Ağa Han ve adamları Bam kalesinde kendilerini kuşatan İran Ordusu'na karşı 8 ay boyunca direndi. Daha sonra Fars Valisi Feridun Mirza devreye girdi. Mirza'nın aracılığıyla İran yönetiminden aldığı bir takım güvenceler karşılığında teslim oldu. Bu güvencelere rağmen Kirman'da 8 ay hapis yatmaktan kurtulamadı.

Bu süre zarfında Horasan'dan ve Hindistan'dan gelen Nizârîler kendisine bağlılıklarını bildiriyor; İmam Ağa Han tarafından çeşitli görevler verilerek yerlerine gönderiliyorlardı. Onun otoritesi altındaki Nizârîlerin gücünden çekinen Şah, Mahallât'taki ata topraklarına çekilerek siyaseti bırakması koşuluyla Ağa Han'ı affetti.

Ağa Han iki yıla yakın bir süre Mahallât'ta sakin bir yaşam sürdü. Ancak iki yıl sonra Nizârîlerden ve Nizârî olmayanlardan paralı askerler tutarak yeni bir ayaklanma başlatmak üzere hazırlıklara girişti. Söylentiler Şah Muhammed Kaçar'ın kulağına kadar ulaşıyordu. Durumu yerinde araştırmak isteyen Şah Muhammed, tatil bahanesiyle Mahallât yakınındaki Dilican'a geldi. O sırada Ağa Han da Sadrazam aracılığıyla Şah'tan Hacca gitmek için izin istemişti. Şah'ın izin vermesiyle 1840 yılının Eylül ayında kalabalık bir grupla Irak'taki kutsal Şiî ziya-

---

[1] *İsmailîler, Tarihleri ve Öğretileri*, Ferhat Daftary. Doruk, İst., 2005, S.685, 686

retgâhları üzerinden Mekke'ye gitmek üzere Mahallât'tan ayrıldı. Fakat Hac güzergahı üzerinde bulunan Basra Körfezi ve Bender Abbas limanı yerine, Ataullahî adıyla bilinen Yezd'e yöneldi. Buradaki yerel Nizârî müridleriyle buluşmayı amaçlıyordu.[1]

Ağa Han Yezd'e yaklaşırken; daha önceden hazırlamış olduğu Kirman Valiliği'ne tayin edildiği ile ilgili sahte belgeleri Yezd Valisi Behmen Mirza'ya gönderdi. Belgelerin sahte olacağını aklına bile getirmeyen Vali, Ağa Han'a inandı. Kendisine engel olmadı. Oysa Hacı Mirza Agasi'nin gönderdiği haberciler Vali'ye gerçeği anlatarak Ağa Han'a karşı uyarmışlardı. Ama; Behmen Mirza önlem almakta geç kalmıştı. Ağa Han bu arada Yezd çevresindeki Nizârîlerle buluşmuş, Yezd Valisi'ni yenilgiye uğratmış, yol boyunca girdiği çatışmaları kazanmıştı. Kirman eyaletinin tamamını ele geçirmek amacıyla Şehr-i Babek'i kendisine merkez va askerî bir hareket üssü yapmıştı.

Şehr-i Babek'te çok sayıda Ataullahî Nizârî yaşıyordu. Bu sırada İngilizler Afganistan'ı işgal etmişlerdi. İşgalden kaçan Kandaharlı Kuhandil Han'ın kumandasındaki bir grup Afganlı, Şehr-i Babek'e gelmiş ve burayı işgal etmişti.

Ne var ki yöredeki halk bu Afganlardan nefret ediyordu. Nitekim Ağa Han Şehr-i Babek'e gelirken yerli halk da Afganlara karşı ayaklanmıştı. Ağa Han buradaki kendisine bağlı kuvvetlerle, Horasanlı ve Ataullahî Nizârîlerin başına geçerek Afganları yendi. Afganlar kaleyi terkederek kaçmak zorunda kaldılar.

Afganların kovulmasından sonra Ağa Han Şehr-i Babek yakınındaki Rumanı köyüne çekildi. Kardeşi Muhammed Bakır Han'ı da erzak temin etmesi için Sircan'a gönderdi. Ancak Kirman Valisi Fadl Ali Han Karabagî, Nizârîlerin harekâtını durdurmak amacıyla harekete geçti ve Muhammed Bakır Han'ı Zeydâbâd kalesinde kuşattı. Ağa Han, ordusu ile kardeşinin yardımına gitti. Bakır Han'ı kurtardıktan sonra Fars eyaletine geçerek kışı Bender Abbas limanı yakınındaki Minab'da geçirdi.

Bender Abbas her yönden stratejik bir konumda bulunduğu için İngilizler bakımından son derece büyük bir önem taşıyordu. Dolayısıyla İngilizler buralarda önemli bir kuvvet bulunduruyordu. Minab'a yerleşen Ağa Han da kolaylıkla İngilizlerle temas ve ilişki tesis etmiş, onlarla bazı mutabakatlar sağlamıştı. Hatta İngilizlerden gelen çeşitli askerî yardımın yanı sıra iki adet de top alarak ordusunu güçlendirmiş, hükümet askerleriyle girdiği çatışmalarda üstünlük sağlamıştı.

---

[1] Daftary, *A.g.e.*, S.689.

Fakat bu başarı fazla uzun sürmeyecekti. Vali Fadl Ali Han'ın 25.000 kişilik ordusu karşısında Ağa Han fazla bir varlık gösteremiyordu. Bunun sonucunda Belücistan sınırındaki Rigan'a çekildi. Burada tutuştuğu savaşta da ağır bir yenilgiye uğradı. Bir iddiaya göre de İngilizler, Hindistan'daki mevcudiyetlerini korumak amacıyla İran'ı başka sorunlarla uğraştırmak istemiş, bu nedenle Nizârî (İsmailî) İmamı Ağa Han'ın buradaki mücadelesini ve ayaklanmalarını sürekli olarak teşvik ederek desteklemişlerdi. Ağa Han da bunu bilerek İran'ı uğraştırmış; İngilizlerin bölgesel çıkarlarına hizmet etmişti.

Belücistan sınırında ağır bir yenilgiye uğrayan Ağa Han çaresiz kalarak Horasan üzerinden Afganistan'a geçti. Kardeşleri, çok sayıda askerleri ve hizmetkârlarıyla birlikte 1841 yılında Afganistan'daki Laş ve Cuvey kasabalarına ulaşarak, burada yerleşti. Böylece Nizârî İmamlığı'nın İran dönemi sona ermişti.[1]

İngilizler Hesabına

Ağa Han Afganistan'a girdikten sonra iç kesimlere doğru ilerledi ve 1839 yılından beri İngilizlerin Hint Ordusu tarafından işgal edilmiş olan Kandahar şehrine ulaştı. Burada Nizârî İmamı İngilizler ile son derece yakın bir ilişki tesis etti. İngilizlerin Hindistan'daki egemenliklerini sürdürebilmeleri için yoğun bir faaliyet içine girdi. Bu arada elinden geldiğince de İran'daki ayaklanmaları kışkırtarak asilere yardımcı oluyordu.

Şurası muhakkak ki; 1838-1842 yılları arasında cereyan eden Birinci Afgan-İngiliz Savaşı sırasında 1. Ağa Han kurduğu yakın ilişkiye paralel olarak İngilizlere önemli siyasî yararlar ve askerî çıkarlar sağlamıştı. İngilizler de Nizârî İmamı'nın bu hizmetlerini karşılıksız bırakmıyor, 1. Ağa Han'a Kandahar'da kaldığı sürece her gün yüz rupilik bir tahsisat ödüyordu.

Ağa Han bununla da kalmayarak işi daha ileri götürdü. Kâbil'deki İngiliz Siyasî Temsilcisi Sir William Macnaghten'e bir mektup yazarak Herat'ı kendi gücüyle zaptetmeyi ve İngilizlerin Afganistan tahtına oturttukları Şah Şüca ül Mülk adına yönetmeyi önerdi. Fakat o sırada Dost Muhammed'in oğlu Muhammed Ekber ayaklanmış; İngiliz Hint Ordusu Kâbil'i boşaltmıştı. Bu ordu 1842 yılının Ocak ayında Muhammed Ekber tarafından yok edilmiş, Kandahar'a yönelmişti. Bu sırada Ağa Han da İngilizlerin şehri boşaltmalarına yardımcı olmuştu.

---

[1] Daftary, *A.g.e.*, S.690.

1842 yılının Temmuz ayında kendisi de Kandahar'dan ayrılarak Sind'e yöneldi.

Ancak kendi kaderini, işgalcilerin kaderiyle birleştirmiş olan Nizârî İmam'ı Sind'de de İngilizlere hizmet etmeyi sürdürüyordu. Bu süreçte Ağa Han tam bir işbirlikçi gibi faaliyette bulunuyordu.

İngilizlerin emrine bir süvari birliği veren Ağa Han Talpar Emîri Nâsır Han'ı, elinde bulundurduğu Karaçi'yi İngilizlere teslim etmesi için kandırmaya çalışıyor, ancak Emîr'i ikna edemiyordu. Bunun üzerine 1. Ağa Han, Emîr'in savaş planlarını ele geçirerek Sind'deki İngiliz siyasî ajanı Binbaşı James Outem'e iletti. Böylece İngiliz Ordusu Nâsır Han'ın planladığı gece baskınından kurtuldu. 1843 yılının Şubat ayında da Miyani'de meydana gelen savaşın arkasından Haydarabad'ı ve bütün Sind'i işgal etti. İngilizler bu hizmetinin karşılığında 1. Ağa Han'ı yılda 2.000 sterlin maaşa bağladılar.[1]

İngilizler Sind'i ele geçirdikten sonra gözlerini Belücistan'a çevirdiler. İşgalcilerin makbul adamı durumuna gelen Nizârî İmamı bu konuda da İngiliz Emperyalizmi'ne her türlü askerî ve siyasî hizmeti vermekten geri kalmadı. Bir yandan Belüci emirlerini kandırarak İngilizlerin safına geçirmeye çalışıyor; diğer taraftan da Belüci Emîri Mîr Şir Han'a karşı başlatılan sefer sırasında kardeşi Bakır Han'ın kumandasındaki çok sayıda Nizârî süvarisini İngiliz Ordusu'nun emrine veriyordu. Belüciler misilleme olarak Ağa Han'a saldırdılar ve mallarını yağmaladılar. Ama Ağa Han'ı İngilizlere hizmet etmekten yine de vazgeçiremediler. Bunun karşılığı olarak kardeşlerinden Serdar Ebu'l Hasan Han ve adamları İngilizlerin onayı ile İran Belücistanı'ndaki Bempur kalesini işgal etti. Ebu'l Hasan Ḥar daha sonra İran tahtını ele geçiren Nasıreddin Şah'ın yakın adamı oluyor, Kaçar prenseslerinden Mihri Cihan Hanım ile evleniyor, Mahallât'taki aile topraklarının işletilmesi hakkını da alıyordu.

İngilizler ile yaptığı işbirliğini birkaç koldan pekiştirerek ve yaygınlaştırarak derinleştiren 1. Ağa Han, 1884 yılında Karaçi limanı yoluyla Bombay'a gitmek üzere Sind'den ayrıldı. Zira İngiliz yönetimi Ağa Han'dan daha kapsamlı bir şekilde yararlanmak istiyor ve onu, Hindistan işlerinde ve bölgenin işgalinde önemli bir koz olarak kullanmak istiyordu.

Ağa Han 1845 yılında Kuta va Kahrawar'a uğrayarak buralara nüfûz etti.

---

[1] Daftary, *A.g.e.*, S.191.

Kathiawar'a geçerek burada bir yıl kaldı. Nizârî İmamı buralardaki Nizârî toplulukları ile temas kuruyor, onları İngilizler lehine yönlendiriyordu. Daha sonra Surat ve Daman'da faaliyetlerini sürdürdü. 1846 yılında da ana hedefi olan Bombay'a ulaştı.

Ne var ki Ağa Han'ın Bombay'a geldiğini duyan İran Hükümeti eski bir anlaşmaya dayanarak bu asi Nizârî İmamı'nın iadesini İngilizlerden istedi. Ancak İngilizler Hacı Mirza Agavi'nin bu talebini reddetti. Bununla birlikte İngiliz yönetimi Ağa Han'ı İran'dan uzak tutmak ve Kalküta'ya yerleştirmek konusunda İran'a güvence vermişti. Buna karşılık Ağa Han tekrar İran'a dönmek istiyor; Tahran'daki İngiliz Elçisi Justin Steri 1847 yılında Hindistan Genel Valisi adına İran yönetimi nezdinde girişimde bulunuyordu.

Hacı Mirza Agavi, Ağa Han'ın barışçıl bir politika izleyerek Mahallât'a yerleşmesine Belücistan ile Kirman'dan uzak durması koşuluyla izin verebileceklerini bildirdi. Ancak Ağa Han kendisini güvenceye almak amacıyla İran'dan uzak durarak, Kalküta'ya yerleşti.[1]

Daha sonraki birkaç yıl içinde, koşullar hızla değişti. Ağa Han 1847 yılının Nisan ayında Kalküta'ya taşındı. 1848 yılında Ağa Han'ın düşmanı İran Şahı Muhammed Şah Kaçar ölünce yerine Nasıreddin Şah geçti. Yeni Şah'ın kendisine daha dostça davranacağını uman Ağa Han Aralık ayında Bombay'a gitmek üzere Kalküta'dan ayrıldı. Fakat Nasıreddin Şah'dan umduğu hoşgörüyü Başvezir Emîr Kebîr'de bulamıyor, bu adam kendisine seleflerinden daha ödünsüz ve acımasız davranıyordu. Ağa Han'ın görüldüğü yerde tutuklanması için hudutlara yazılı emir göndermişti.

Ancak 1852 yılında Başvezir Emîr Kebîr sadaretten düşürülerek idam edildi. Ağa Han bir kez daha İran'a dönmek konusunda umutlandı. Fakat bu umutlar bir türlü gerçekleşmedi. Gerçi Ağa Han İran yönetimi ile bazı ilişkiler tesis etti. Fakat İran'a dönmeyi başaramadı.

Buna karşılık Ağa Han'ın Bombay'a yerleşmesiyle birlikte Nizârî İsmailîliği'nin de 'modern dönemi' başladı.

Her şeyden önce Nizârî hareketinin merkezi, Nizârî İmamı'nın yerleşmesiyle birlikte 700 yıl sonra Bombay'a taşındı. Buradaki Nizârî toplulukları ilk Nizârî İmamı'nı büyük bir coşku ile karşıladılar.

---

[1] Daftary, *A.g.e.*, S.693.

Böylece İran'da gezgin olarak dolaşan liderlerine yıllarca vergi ödeyerek bağlılık göstermiş olan Hint Nizârîleri, İmam'ın yerleşik düzene geçmesiyle birlikte daha örgütlü ve güçlü bir şekilde onu sahipleniyor, sadakatle çevresinde toplanıyorlardı. Bunun sonucunda Ağa Han Bombay, Pana ve Bengalor'da dinsel merkezler kurarak evler satın alıyor, etkinliğini artıracak şekilde kalıcı bir altyapı tesis ediyordu. Zengin Nizârî reisleri ve İngiliz yönetimi de kendisini geniş imkanlarıyla destekliyor, teşvik ediyorlardı. Buna bağlı olarak Ağa Han akrabalarını ve hizmetkârlarını da Bombay'a toplayarak yakın çevresini genişletti. İngilizlerle kurduğu yakın ilişki Hindistan'ın sınırlarını aşarak Londra'ya kadar uzandı. İngiltere Kralı VII. Edward ile Galler Prensi Veliaht, Hindistan'a yaptığı gezi sırasında Nizârî İmamı'nı da özel olarak ziyaret ettiler. Ağa Han İngiliz yönetimine yaptığı hizmetlerin karşılığını artık görmeye başlamıştı.

İmamlık Hanedanı ve Büyük Servetin Kaynağı

Ağa Han Mahallâtî Bombay'a yerleşince buradaki Nizârîler tarafından memnuniyet ve coşku ile karşılanmış, onlar bakımından son derece canlı bir döneme girilmişti. Her şeyden önce bu büyük değişimle Nizârîlik yeni bir düzene kavuşuyor; siyasî ve askerî olduğu kadar ekonomik bakımdan da ciddî bir güç ve derinlik kazanıyordu.

Nizârîler, imamlarının yerleşik olmadığı, gezgin durumunda bulunduğu o zor yıllarda dahi aralarında vergilerini muntazaman toplamış ve kendisine düzenli olarak ulaştırmışlardı. Ağa Han'ın Bombay'a yerleşmesiyle birlikte bu vergi toplama işi daha düzenli ve kapsamlı bir şekilde uygulanmaya başlandı. Bu vergilerin adına 'dassondh' deniyor ve her Nizârî kazancının yüzde 10'unu 'dassondh' olarak Ağa Han'a ödemekle yükümlü bulunuyordu. Böylece Ağa Han'ın eline sürekli olarak büyük servetler ulaşıyor; o da bunları Bombay, Puna ve Bengalor'da evler satın alarak değerlendiriyordu. Buralarda dinsel amaçlarla Nizârî merkezleri tesis edildi. Ayrıca finansal gücüne bağlı olarak askerî ve siyasî alanlarda da saygınlığını ve etkisini arttırdı. O zamana kadar başlarında 'pir' ya da 'temsilci' bulunmayan Nizârîler üzerinde Ağa Han, sözü geçen bir disiplin ve otorite tesis etti. Topluluğun başına Mukhiler tayin ederek cemaatin sosyal ve dinsel denetimini doğrudan eline aldı. Böylece müritlerini adeta bir devlet başkanı gibi yönetmeye başladı. Kamadialar teşkilatı da bu düzen içinde Mukhilere yardımcı oluyordu. Bu teşkilat ayrıca vergilerin toplanarak Ağa Han'a ulaştırılmasını da sağlıyordu.

Ağa Han'ın tesis ettiği dinsel örgütlenme, İngiliz yönetimi, ordusu ve istihbaratı için de çarpıcı ve mükemmel bir örnek teşkil ediyordu. Nitekim İngiliz yönetimi daha sonra Nizârîlerce tatbik edilen bu tür yapılanmaları diğer Müslüman sömürgelerinde de tesis ediyor; oradaki işbirlikçi Müslüman liderleri birer Ağa Han durumuna getirerek Müslüman toplumlar üzerinde onlar vasıtasıyla Londra'nın hükümranlığını gerçekleştiriyordu. Nitekim bu model, günümüzde de geçerliliğini koruyor ve Türkiye'de de artık 'Anglo-Nizârî' modele ve Ağa Han benzeri 'işbirlikçi dinsel liderlere' rastlanabiliyor.

Bu düzeni kurmak Ağa Han bakımından pek de kolay olmamıştı. Bazı müridleri ve yandaşları, kimi zaman başkaldırıyor, disiplinsiz eylemler gerçekleştiriyorlardı.

1829 yılında Bombay'daki Nizârîlerden bazıları 'dassondhlarını' ödemeyi reddetmişlerdi. Ağa Han, temsilcisini göndererek Bombay Yüksek Mahkemesi'nde dava açmış, ayrıca asileri Bombay Cemaathânesi de aforoz etmişti.

Halil İbrahim adlı asinin önderliğindeki grup, 12 kişiden oluşuyor ve Barbaîler olarak adlandırılıyorlardı. Bunlar 1835 yılında vergi ödemeyi yeniden kabul ediyor ve cemaata dönüyorlardı. Ne var ki Barbaîler, Nizârîlik içinde muhalif bir grup olarak varlıklarını daima sürdürüyorlardı. Barbaîler güçlü Sünnî eğilimlere sahip bulunuyor, bu nedenle Nizârîlerin aşırı kolunu oluşturuyorlardı.

Barbaîler 1847 yılında bir kez daha mahkemelik oldular. Bunun sonucunda ayrı bir cemiyet meydana getirdiler. Böylece Bombay'da kendi cemaatlerini ve cemaathânelerini kurdular. Aralarındaki rekabet giderek kanlı bir boyut kazandı. 4 Barbaî öldürüldü. 4 Nizârî idam edildi. Fakat buna rağmen Barbaîler bir süre sonra tekrar Nizârî cemaatine döndüler. Fakat yine de taraflar arasındaki çekişme bitmek bilmiyor; Barbaîlerin Nizârî akidelerine karşı çıkmaları nedeniyle uzlaşmazlık tırmanıyordu. Mesele nihayet Şiî-Sünnî çekişmesi boyutunda tekrar İngiliz mahkemesine taşındı.

İki grubun arasındaki davaya bakan mahkemenin yargıcı Sir Joseph Arnold uzun süren duruşmalardan sonra 1866 yılının Kasım ayında verdiği nihaî kararla bütün anlaşmazlık konularında Ağa Han'ı haklı buldu. Verilen bu kararla 'Şia İmamı İsmailîler' diye adlandırılan 'Hoca' topluluğunun hukukî sorunu kesinleşiyor ve Ağa Han'ın konumu da Nizârîlerin Alamut (Hasan Sabbah) hakimlerinin soyundan gelen 'Müridi' olarak resmiyet kazanıyordu.[1]

---

[1] Daftary, *A.g.e.*, 697.

Ve 3. Ağa Han Sahnede...

Nizârî İmamı 1. Ağa Han yaşamının son yıllarını Bombay'da huzur içinde geçiriyor; at yetiştiriciliği ve at yarışlarıyla uğraşıyordu. Nihayet Muhammed Hasan el Hüseynî/Hasan Ali Şah/1. Ağa Han yaşama gözlerini yumuyor, arkada 3 oğul ile 5 kız bırakıyordu. Onun yerine büyük oğlu Ağa Ali Şah, 2. Ağa Han unvanıyla Nizârî İmamlığı'na geldi.

Ali Şah; 1. Ağa Han'ın Selvi Cihan Hanım adlı eşinden, 1830 yılında Mahallât'ta dünyaya gelmişti. Ali Şah babasının 1840 yılındaki ayaklanması sırasında annesiyle birlikte Irak'a gönderilmiş, bir süre de İran'da yaşadıktan sonra 1853 yılında Hindistan'daki babasının yanına gitmişti.

2. Ağa Han genel olarak 1. Ağa Han'ın yolundan gidiyor, onun siyasetini sürdürüyor, icraatlarını devam ettiriyordu. Özellikle İngilizlerle tesis edilen olumlu ilişkileri büyük bir titizlikle muhafaza ederek geliştirdi. Bu nedenle İngiliz yönetimi tarafından Bombay Yasama Meclisi üyeliğine tayin edildi. Elindeki geniş imkanları sosyal amaçlar doğrultusunda kullanıyor; Nizârî hocalarının yaşam standardını yükseltiyor, onlara daha fazla saygınlık kazandırıyor, eğitime büyük önem veriyor ve çok sayıda okullar açıyordu.

2. Ağa Han Yukarı Amuderya, Burma ve Doğu Afrika'dakiler başta olmak üzere Hindistan'ın dışındaki Nizârîler ile de ilişkilerini pekiştiriyordu. Bu faaliyetleri sırasında Hindistan'daki tüm Müslümanların saygısını kazanıyor; icraatları nedeniyle herkesken itibar görüyordu. Bu nedenle tüm Müslümanların onayı ile Hindistan'daki Ulusal Muhammedî Birliği'nin başkanlığına getirildi.

Babası gibi 2. Ağa Han da İran'da güçlü olan Nimetullahî tarikatıyla yakın temas kurmuş, Bombay'daki evinin kapısını Nimetullahîlerin liderlerine her zaman açık tutmuştu. Nitekim Zübde't-ül Esrâr adlı eserin yazarı Safi Ali Şah ile de özel bir dostluğu vardı. Onun aracılığıyla Ağa Han, Kaçar Prensesi Şems-ül Mülk ile evlendi. Ağa Han bu evlilik sayesinde İran Sarayı ile de akrabalık tesis etmişti. Nitekim bu evlilikten doğan mirasçısı Sultan Muhammed Şah daha sonra 3. Ağa Han unvanıyla Nizârî İmamı olacak; birinci ve ikinci dünya savaşlarında İngiltere safında görevler üstlenerek son derece önemli roller oynayacaktı.

2. Ağa Han aslında veliaht olarak büyük oğlu Şahabeddin Şah'ı görüyordu. 'Halilullah' olarak da bilinen Şahabeddin Şah babası hayatta iken cemaat işlerine el atmıştı. 1851 yılında dünyaya gelen Şahabeddin Şah 1884 yılının Aralık ayın-

da yaşamını yitirdi. Onun öz kardeşi olan Nureddin Şah da aynı yıl Poona'da düzenlenen yarışlar sırasında attan düşerek can verdi.[1]

2. Ağa Han (Ağa Ali Şah) sadece 4 yıl Nizârî İmamlığı yapmış; 1885 yılının Ağustos ayında yakalandığı zatürre hastalığı nedeniyle o da hayata gözlerini yummuştu.

Böylece, hiç beklenmedik bir zamanda, henüz 8 yaşında iken Sultan Muhammed Şah, 3. Ağa Han unvanıyla Nizârî İmamı oldu. Küçük yaşta Nizârîlerin lideri olan 3. Ağa Han'ı dalgalı, renkli, maceralı; dünya savaşları nedeniyle son derece kanlı ve uzun bir siyasî yaşam bekliyordu.

Annesi Şems-ül Mülk, Hindistan sosyetesinde Lady Ali Şah namıyla anılıyor ve oğluna çok iyi bir eğitim aldırıyordu. Lady Ali Şah bir yandan Küçük Ağa Han'ı Nizârî İmamlığı'na hazırlamış, diğer taraftan da cemaat işlerini yürütmeye çalışmıştı. 2. Ağa Han'ın dul eşi Londra tarafından yönlendirilip yönetilmiş, akıllı ve ciddî yatırımlar yapmış, mevcut servetin daha da büyümesini sağlamıştı. Bu arada görünmeyen bir el de 3. Ağa Han'a adeta kol kanat geriyor, onun yolundaki engelleri birer birer kaldırıyor, bu genç İmam'a güvenli bir gelecek hazırlıyordu.

Örneğin; Nizârî İmamlığı'nda hak iddia edebilecek durumda bulunan 3. Ağa Han'ın amcası Cengî Han ile oğlu Abbas, 1896 yılında Hac amacıyla gittikleri Cidde'de saldırıya uğrayarak öldürülmüşlerdi. Katiller sözde dinsel aşırılar olarak tanıtılmış ve derhal idam edilmişlerdi. Ne var ki alelacele ortadan kaldırıldıkları için, olayın aslı bir türlü anlaşılamamış ve cinayetin üzerindeki esrar perdesi kaldırılamamıştı. Şurası da muhakkak ki bu cinayet, 3. Ağa Han'ın ilerde başına açılabilecek muhtemel bir veraset gailesini de ortadan kaldırmıştı.

Kaldı ki 3. Ağa Han'ın muhteşem şansı bununla sınırlı değildi. İki yıl sonra da bir başka 'hayırlı' cinayet işlenmiş, bir başka muhtemel mirasçı da ortadan kaldırılmıştı. 3. Ağa Han ile anneleri bir, babaları ayrı kardeş olan merhum Nureddin Şah'ın oğlu olan Haşim Şah da Poona'da hizmetçisi tarafından katledildi. Bu cinayetin sonucunda 3. Ağa Han Nizârî İmamlığı'nda adeta rakipsiz kalıyor, geriye başka bir mirasçı bulunmuyordu.

Genç Ağa Han, amcası Cengî Han'ın kızı Şehzade Begüm ile evlendi.

Kısa süre zarfında bunu izleyen üç evlilik daha yaptı.

---

[1] Daftary, *A.g.e.*, S. 698-699.

Ağa Han 1898 yılında ilk kez Avrupa seyahatine çıktı. Fransa'ya ve İngiltere'ye gitti. İngiltere ziyareti sırasında Kraliçe Victoria tarafından kabul edildi. Windsor Şatosu'nda birlikte yemek yediler. Bu buluşma sırasında Kraliçe, gelecekte kraliyet tacını giyecek olan Veliaht VII. Edward'ı Nizârî İmamı ile tanıştırdı.

Ağa Han dönüş yolunda Doğu Afrika'ya da uğruyor, buradaki Nizârî topluluklarını ziyaret ederek liderleriyle görüşüyordu. Genç Nizârî İmamı 1900 yılında gittiği Paris'te İran Şahı Misafireddin Şah Kaçar ile tanıştı. Aradaki husumet sona erdiği için İran Şahı, İmam'a değerli armağanlar ve İran'ın en yüksek dereceli nişanını verdi. Nizârî İmamı bu gezisi sırasında Potsdam'da İmparator 2. Wilhelm ile de görüştü. Bilahare İstanbul'da Sultan-Halife 2. Abdülhamid tarafından kabul edildi. Ağa Han bundan iki yıl sonra İngiltere Kralı ve Hindistan İmparatoru VII. Edward'ın taç giyme törenine katıldı. İngiltere Kralı, Ağa Han'ın 'şövalyelik' rütbesini 'Büyük Şövalyelik' mertebesine yükseltti.

Ağa Han Hindistan'a döndükten kısa bir süre sonra 1902 yılının Aralık ayında Hindistan Genel Valisi Lord Cunon tarafından Yasama Meclisi üyeliğine tayin edildi. İki yıl Kalküta'da kalarak meclis üyeliği yapan Nizârî İmamı 1904 yılında yeni bir Avrupa gezisine çıktı.

Ağa Han bu gezileri sırasında İngiltere ile olan ilişkilerini Hindistan Valiliği düzeyinden, Londra'daki Kraliyet düzeyine yükseltmişi. Bu nedenle Avrupa kraliyet sosyetesinde azımsanmayacak bir prestij kazanmış; İngiliz yönetimi de onun, üzerinden İslâm âlemi içindeki cemaatlere nüfûz etme olanağını elde etmişti. Böylece İngiltere ile Nizârîler arasında çok yönlü ve derin ilişkiler tesis edilmişti. Bunda da İmam Ağa Han başrolü oynuyordu.

Nizârî İmamı İngiltere'nin desteği ve işbirliği ile İslâm âleminde elde etmiş olduğu bu etkinliği yine İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda kullanıyordu. İngiltere, İslâm ülkeleri ve liderleriyle doğrudan temas ve ilişki kuramadığı durumlarda Ağa Han'ı devreye sokarak arabulucu yapıyordu. Ağa Han İslâm âleminin çıkarlarını sözde savunur görünerek İngiltere'nin talepleri doğrultusunda girişimlerde bulunuyor; İslâm toplumlarının, devletlerinin ve liderlerinin zaaflarını değerlendirerek onları yönlendiriyor ve Londra'nın taleplerini karşılamaya çalışıyordu. Ne var ki bu 'tarafsız arabulucu' daima İngiltere Kraliyeti'ne bağlı kalıyor; bu bağlılığını açıklamaktan geri durmuyordu. Ağa Han Londra'ya olan bu bağlılığının, sunduğu hizmetlerin ve denenmiş sadakatinin karşılığını bol bol görüyordu.

Örneğin; 3. Ağa Han 1904 yılında yaptığı Avrupa gezisinden dönerken bir kez

daha Doğu Afrika'ya da uğramış Nizârî cemaatini ziyaret etmişti. O sırada öldürülen amcası Cengî Şah'ın kızlarından Hacı Bibi ile oğlu Semed Şah, 1. Ağa Han'ın mirasından hak iddia ederek İngiliz Mahkemesi'nde dava açtılar. 3. Ağa Han'ın statüsü ve gelir kaynakları tartışılmaya başlandı. Yargılama uzun bir süre devam etti. Sonuç olarak İngiliz mahkemesi Ağa Han'ın lehine karar verdi. İngiltere adına yargı Nizârî toplumunun kayıtsız şartsız Ağa Han'a ait olduğunu tescil ediyor ve Nizârî hocalar 'Oniki İmamcılıktan' farklı ve ayrı bir Şiî topluluğu olarak resmen tanınıyordu.[1]

3. Ağa Han 1907 yılında tamamen Avrupa'ya yerleşti. Böylece sürekli ikamet olarak bu kıtada yaşamayı tercih etti. Bu tercihte İngiliz yönetimi de rol oynamıştı. Londra Ağa Han'ı elinin altında tutmak; istediği zaman kolayca ulaşmak ve kullanmak istiyordu.

Bu arada Nizârî İmamı 1908 yılında İtalyan asıllı Theresa Maglioni ile evlendi. Bu izdivaçtan 1911 yılında Ali Han dünyaya geldi. Ali Han, 3. Ağa Han'ın vefatından sonra 4. Ağa Han unvanıyla Nizârî İmamı olacaktı. Böylece İngiltere, Nizârî cemaatini Hıristiyan hegemonyası altında tutmak yönünde önemli bir kazanım daha elde etmişti.

Avrupa'ya yerleşerek sürekli burada yaşamaya başlayan İmam, Kraliyet ailesinin ve akrabalarının çoğu mensubu ile tanışıyor, onlarla arkadaşlık ediyordu. Ayrıca önemli siyasetçilerle, sanayicilerle, tüccar ve sanatkarlarla da yakın dostluklar kurmuş, özel ilişkiler tesis etmişti. Onun Batı dünyasındaki bu etkin ve ışıltılı 'sosyetik' konumu, Şark'taki ve özellikle de İslâm âlemindeki saygınlığını ve cazibesini daha da arttırıyordu. Nitekim Bombay'da düzenlenen Tüm Hindistan Müslümanları Eğitim Kongresi'ne katılmış, Yeni Delhi'de gerçekleştirilen ikinci kongrede de Divan Başkanlığını üstlenmişti.

Ağa Han elde ettiği bu prestije güvenerek Hint Müslümanları'nın konumunu 'azınlıktan', 'millet içinde millet' konumuna yükseltmek amacıyla Vali Lord Minto'ya başvurdu. 1907 yılında da Tüm Hindistan Müslüman Birliği'nin kurulmasına aktif olarak katıldı; 1912 yılına kadar da birliğin daimî başkanlığını yaptı.

Ağa Han Şark'ta sadece İngiltere'nin çıkarlarına hizmet etmekle kalmıyordu. Aynı zamanda İngiliz kültürünün ve eğitiminin Şark'ta adeta misyonerliğini de yapıyordu. Nitekim Aligrah'ta faaliyet gösteren Muhammedan Anglo-Oriental

---

[1] Daftary-*A.g.e.*, S.701.

College'in konumunun 1912 yılında üniversite statüsüne yükseltilmesi büyük ölçüde onun çabaları sayesinde gerçekleşti.

1912 yılında İngiltere Kralı V.George taç giyme törenleri kapsamında Hindistan'a gitti. Kral burada iken Ağa Han'ı Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Hint uyruğuna verdiği en büyük nişan olan Hindistan Yıldızı Büyük Komutan Şövalyesi nişanı ile onurlandırdı.

Ancak 1914 yılına gelindiğinde 3. Ağa Han, tarihteki 'gerçek rolünü' oynamamanın hazırlığı içinde idi. Zira Birinci Dünya Savaşı başlamak üzere idi. İngiltere'nin savaşacağı düşmanlarından biri de Osmanlı İmparatorluğu idi. Aynı zamanda Müslümanların Halifesi de olan Osmanlı Padişahı 'Cihad' ilan edecek; Halife'nin dinsel gücünü ve Cihad'ın İslâmî etkisini kırmak görevi de Nizârî İmamı, İngiliz Komutanlık Şövalyesi 3. Ağa Han'a düşecekti.

İşte bu aşamada Ağa Han tarihteki 'gerçek rolünü' oynamaya başlayacak; İngiltere'nin ona güvenerek ve destekleyip yücelterek ne denli önemli bir yatırım yaptığını da kanıtlayacaktı.

Anılardaki İşbirliği (Harb-i Umûmî'de Ağa Han)

3. Ağa Han daha sonra kaleme aldığı anılarında bu dönemde oynadığı rolü ve Londra'ya yaptığı hizmetleri geniş bir şekilde kaleme alarak anlattı. Unutmamak gerekir ki Nizârî İmamı'nın oynadığı bu rol; 1919 yılında meydana gelen Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı'nı da etkileyecek bir nitelik taşıyordu.

1954 yılında yayınlanan anılarında Ağa Han; Birinci Dünya Savaşı öncesinde, savaş sırasında ve savaştan sonra yürüttüğü askerî ve siyasî faaliyetleri geniş bir şekilde ele alıyordu. Pek çok olayın perde arkasındaki karanlık noktalarına ışık tutan Ağa Han anılarında şu hususlara yer veriyordu:

"1900 yılında Constantinopel'a da gitmiştim. Sultan Abdülhamid beni misafiri olarak Pera Palas otelinde ağırlamış ve Yıldız Sarayı'nda uzun süren bir kabulü olmuştu. Bu görüşmenin sonucunda pek çok politik dedikodu etrafta dolaşmıştı. Ancak bunların büyük çoğunluğu tamamen hayalî idi. Sultan aynı zamanda Halife, idi. Dolayısıyla İslâm dünyasının Sünnî kanadının başı olarak kabul edilirdi. Ama İsmailîlerin başı Şiî kanadındandı. Bir takım tahminler için yeterince nedenler vardı.

Bu görüşmenin, doğrusunu isterseniz benim için dramatik bir yanı da bulunuyordu. Abdülhamid o sıralarda katillerden (suikastçılardan) nörotik bir korku duyuyordu. Yüzyıllarca önce benim İsmailî dedelerime, onların yandaşlarına 'katiller' (Sabbahîliği/Haşhaşîliği kastediyor-MÇ) denmiş olmasını ilginç ve ironik bir istihza olarak hatırladım. Çok eski zamanlardan beri küçük ve baskı altındaki azınlıklar kötü sözlerle anılırlar. (Unutmayalım ki bir köpeği öldürmek için ona, önce 'it' demeniz gerekir.)[1]

İşte Ortaçağ'da İsmailîler, yaşamları ve hakları için mücadele eden böyle bir azınlıktılar. Onları baskı altında tutanlar suçlarını örtmek için böyle hakaret sözcükleri kullanırlardı. İşte bu nedenle İsmailîler uyuşturucu/haşhaş üretmekle ve kullanmakla suçlanır, hepsinin bu zehirin mübtelâsı oldukları ileri sürülürdü. O devirlerde yakıştırılan 'assasin' (suikastçı) veya katil yakıştırması uzun süre üzerlerine yapıştı, kaldı.

Abdülhamid, sigaraların birini yakıp diğerini söndürüyordu ve benim bütün hayatım boyunca sigaraya karşı alerjim vardı. Beni yanına götürdüklerinde kapılar hemen kapandı. Yalnız kalmıştık. Yanımda sadece bir tercüman vardı. Ben Türkçe bilmiyordum. Abdülhamid Arapça ve Farsça okuyordu ama, bu dilleri konuşmayı reddediyordu. Oda sıcaktı ve kalın bir sigara dumanı havayı ağırlaştırıyordu. Sultan, omuzlarında kalın mareşal apoletleri bulunan, çok büyük bir üniforma ceketi içinde, omuzları düşmüş, oturuyordu. **Yavaş yavaş anladım ki; bu ceketin bu kadar geniş ve ağır olmasının nedeni, kurşun geçirmez çelik olmasındandı.**

Kendi kendime, 'onu öldürmek için geldiğimi mi sanıyor' sorusunu sordum.

Ceketinin yakasının üzerinden oldukça karanlık bakan bir yüz gördüm. Abdülhamid daimâ çok makyaj yapardı. Sakalı siyaha boyanmış, dudakları yanaklarından daha koyu bir kırmızı idi. Kaşları neredeyse komik sayılacak bir şekilde kalınlaştırılmış ve kalemle aşağı doğru çekilmişti. Bir sirk palyaçosu etkisi yapıyordu. Bu gülünç maskenin arkasından gözleri ateşli bir şekilde parlıyordu. Bu dış görünüm kesinlikle kadınsı bir tavrın veya sapıklığın işareti değildi. Tam aksine, pek çok çocuğu olan ve büyük bir haremin efendisi olarak sevgi dolu bir erkekti.

---

[1] Sabbahîliğin siyasî faaliyetleri için M. Çulcu'nun *Derin Suçun Küresel Otoritesi* ve *Şeytanın Çocukları* adlı yapıtlarına bakınız.

Sohbetimiz dostâne ve nazik bir şekilde sürüyordu. Hatırladığıma göre bilhassa Kaşgar, Sinkiang (Sincan) ve Batı Çin Müslümanları ile ilgili güvenilir haberler almak istiyordu.

Anlattıklarına göre öldürülmekten hastalık derecesinde korktuğu için önüne getirilen her yemek, aşçısı dahil çeşitli kişiler tarafından tadılıyordu. Onunla yemek yemediğim için bu hikayelerin doğruluğu konusunda fikir beyan edemem.

Felaketin Eşiğinde

1914 yılının başlarında Burma'ya yeni bir seyahat yaptım. O zamanlar İsmailî müritlerim bakımından oldukça önemli bir adım attım. Onlara yaşadıkları ülkenin sosyal ve kültürel şartlarına mümkün olduğu kadar uyum sağlamalarını tavsiye ettim. Burma, Hindistan Dairesi yönetiminde İngiliz İmparatorluğu'nun bir parçası olmasına rağmen gittikçe güçlenen milliyetçi bir akımın etkisi altında bulunuyordu. İsmailîler bakımından en mantıklı ve doğru politikanın Burma'nın bu milliyetçi hayatına ayak uydurmak, Hintli Sarazan isimlerinden, alışkanlıklarından vazgeçmelerinin, birlikte yaşadıkları ve kaderini paylaştıkları halkın adetlerini kabul etmelerinin tek doğru ve akılcı politika olduğundan emindim.

Burma'dan ilkbahar sonu, yaz başlarında, Avrupa'ya kısa bir süre geçtim. Oradan Doğu Afrika'ya gittim. Doğu Afrika'daki Alman makamları, oradaki müritlerimin üzüntüsüne yolaçan ve benim için de sürpriz olarak ülkeye girişimi yasakladılar. Ben yolda iken Arşidük Franz Ferdinand ile eşi, küçük bir Bosna sınır şehri olan Sarayevo'da öldürülmüşler ve böylece 'Casus Belli' olmuştu.

Zanzibar'a ulaştığımda durum kritikti. Temmuz'un son, Ağustos'un ilk günlerinde haberler gittikçe ciddîleşiyordu. Rusya ve Almanya savaşa tutuşmuş, Almanlar Belçika'ya girmiş ve 4 Ağustos'ta İngiltere savaş ilan etmişti.

Ben kararsız ve müteredditbir adam değilimdir. Hedefim ve ümitlerim beni azimle çok şahsî olarak kararlar almaya sevkediyordu. Her şeyden önce kesin olan, mümkün olduğu kadar kısa zamanda İngiltere'ye dönmek, her ne şekilde ihtiyaç duyulursa (İngiltere yönetimine) hizmetlerimi sunmaktı. Sağlıklı, genç ve güçlü idim. Yerim İngilizlerin yanı idi.

Derhal ek bir yazıya gerek duymadan, Prusya İmparatoru'nun bana vermiş olduğu I. Sınıf Prusya Kartal Nişanı'nı iade ettim. İngiliz bölgesine geçince, daha sınırda iken, müritlerime telgrafla, bulundukları yerlerde İngiliz makamlarına her

türlü yardımı ve desteği sağlamaları talimatını gönderdim. Zanzibar'daki İngiliz rezidansına şahsî hizmetlerimi sundum. İlk adım olarak orada yaşayan Hintliler ile sahil ve iç kesimler arasındaki bağlantıyı sağlayacak Transport Birliği'ni kurmak oldu. Sonra İngiltere'ye dönmek üzere acele ile yola çıktım.

Ortalıkta, daha sonraları doğruluğu ispatlanacak olan bir takım dedikodular dolaşıyordu. Bu söylentilere göre Hint Okyanusu'nda Alman korsan gemileri dolaşıyordu. Zanzibar'daki makamlar bana Mombasa'dan ilk gemiye binmektense Güney Afrika üzerinden gitmemi tavsiye ettiler.

Eylül ayı ortalarında Londra'da idim. Herhangi bir askerî eğitimim yoktu. Bu nedenle savaşmak konusunda yapabileceklerimin çok kısıtlı olacağını sanıyordum. Bütün gönüllü İngiliz ve Hint birliklerine başvurdum. On yıl kadar önce birlikte çalıştığım, şimdi Savaş Bakanı olan Lord Kitchener'i ziyaret ettim. Ona Batı Cephesi'ne gitmekte olan birliklerde basit bir nefer olarak Hint kontenjanından hizmet etmek için ricada bulundum.

Doğu'nun şartlarını çok iyi bilen Kitchener'in benim yapabileceğim hizmetlerle ilgili daha başka düşünceleri vardı. Bu büyüklükteki bir çatışmaya doğudaki, ağırlıklı olarak Müslüman halkların dahil olması durumunda ortaya çıkacak tehlikeler ve imkanlar konusunda, belirgin fikirleri vardı. Son yıllarda Almanya, Constantinopel üzerinde gittikçe daha fazla etkinlik kazanmıştı.

Alman emperyalistlerinin sık sık dile getirdikleri gibi en büyük rüyaları Berlin'den Bağdat'a kadar uzanan egemenlik alanı tesis etmekti. Türk Hükümeti bu konuda bölünmüştü ve kesin bir karar verebilecek durumda değildi. İngiltere için en önemli husus İmparatorluğun can damarı olan Akdeniz-Süveyş Kanalı-Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na uzanan deniz yolunu kontrol altında tutmaktı. Bu yol sadece Hindistan'a değil; Avusturalya, Yeni Zelanda ve Güneydoğu Asya'daki kolonilere de uzanıyordu.

İngiliz Hükümeti'nin görüşüne göre burada gerekli stratejik ve siyasî ilişkiler konusunda benim durumumun önemi olabilirdi. Kitchener bana aktif bir askerî hizmetim olamayacağını açıkça söyledi.

Türklere Dönük Faaliyetler

Her şeyden önce benim pek çok etkin Türk'ün güvenini ve saygısını kazanmış olduğum, İngiliz Hükümeti tarafından biliniyordu. Lord Kitchener bana Türklerin üzerindeki bütün etkimi kullanarak onların tarafsız kalmalarını ve Mihver Dev-

letleri'nin yanında yer almamalarını sağlamamı söyledi. Kitchener'in bu görüşünde yalnız olmadığını tesbit ettim. Hindistan'dan Sorumlu Devlet Sekreteri ile Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ve Başbakan Asquith de bu konuda Kitchener'i destekliyorlardı. Ve hatta kendisiyle yemek yemek şerefine nail olduğum Kral da bana bu konuyu açtı.

Dış görünüşe göre İngiltere'de yaşamakta olan çok sayıda Hintli'yi gönüllü olarak Hint sahra hastahaneleri için kazanmaya çalışıyor, onları giydirmek için para topluyordum. Ancak gizlice ve derhal Türk Büyükelçisi Tevfik Paşa ile temas kurdum. Benim ricam üzerine, 1908 İhtilâli ile iktidara gelmiş olan Jöntürklere, Majestelerinin hükümeti ile doğrudan görüşmelere başlamak üzere Londra'ya bir devlet delegasyonu göndermelerini talep ettim.

İngiltere, kendi adına olduğu kadar Rusya ve diğer müttefikleri adına da gelecekle ilgili garantiler vermeye hazırdı. Bu görüşmelerin başarı ile neticelenmesinden diplomatik bakış açısından büyük önemi olacağını umuyorduk. Ben bütün kalbimle bu işin arkasında idim. Bir Müslüman olarak Türkiye'nin; küçük Balkan devletlerinin oluşturduğu derme çatma bir ordu yerine, iki büyük endüstrileşmiş asker devlete karşı yeni bir savaşın dehşetini yaşamak zorunda kalmamasını arzuluyordum.

Savaşın ne olduğunu çok iyi bilen Türklerin acil olarak bir molaya (barış sürecine.-M.Ç.) ihtiyaçları vardı. Büyük bir felakete uğramaksızın yeni bir savaşa girmeleri mümkün görünmüyordu. Ancak haklı olarak 'garantiler' konusunda şüpheci davranıyor, tam olarak belirlenmesini istiyorlardı. Yakın geçmişteki tecrübelerinden, verilen sözlerin 'tutulmamak amacıyla verildiğini' biliyorlardı.

1914 yılının son aylarındaki durum gözönüne alınacak olursa çok açık ve gerçekçi olarak görülürdü ki, batılı güçlerin tek istediği, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsız kalması idi. Bu Jöntürklere sosyal, ekonomik ve askerî reform programlarını gerçekleştirme imkanını da verecekti.

Tevfik Paşa bu görüşmelerde anahtar bir rol üstlenmişti. Uzun yıllar Sultan Abdülhamid'in Dışişleri Bakanlığı'nı yapmıştı. Jöntürk İhtilâli onu bu görevden uzaklaştırmıştı. Fakat yeni yönetim de bu, çok tecrübeli ve yetenekli devlet adamına güveniyordu. Londra'da ve diğer batı başkentlerinde ona çok değer veriliyordu. Onurlu ve akıllı bir adamdı ve benim dostumdu. İkimiz de birbirimize tam manâsıyla güveniyorduk ve o, benim tutumumu tümüyle onaylıyordu.

Fakat daha görüşmelerin başında; İtilaf Devletleri'nin Türkiye'yi tarafsız kal-

mak yerine, kendi saflarında görmeyi teklif ederlerse görüşmelerin başarı şansının daha yüksek olacağını söylemişti. Savaştan sonra tarafsızlık için kimse teşekkür etmezdi.

Ancak Rusların, Türkiye'nin İtilaf Devletleri'nin yanında yer almasına asla izin vermeyeceğini biliyordum. Zira böyle bir adım, Rusların Türkiye'nin aleyhine kuzeydoğudan Erzurum'a veya güneyden Karadeniz'e genişleme ümitlerini boşa çıkarırdı.

Bu fikirlerini gizlice Lord Kitchener'e ilettim. Birkaç saat içinde müttefiklerin bir savaşta Türkiye'yi yanlarında görmek istemediklerini iletti. Bu durum görüşmeleri önemli ölçüde zorlaştırıyordu. Buna rağmen birkaç gün iyimserliğim sürdü ve bu iyimserliğim sebepsiz de değildi.

Aniden iki Alman savaş gemisinin, Goeben ve Breslau'nun, müttefiklerin deniz ablukasını yararak Constantinople'de demir attığı haberi geldi. Bu iki geminin varlığı durumu temelden değiştirmişti. Türkler, gemilere misafirperverlik göstererek korunmalarını sağlamışlardı. Bu gemiler Almanların denizdeki varlığının ve gücünün belirgin bir simgesi idi. Çok başarılı ve azimli liderler ile General Liman von Sanders yönetimindeki Alman askerî misyonu, önemli ölçüde moral kazanmış ve bizim Türkiye'nin tarafsızlığı konusundaki ümitlerimiz bakımından ciddî bir tehdit oluşturmuşlardı.

1914 yılının sonunda Mihver Devletleri hızlı bir zaferle tüm isteklerini kabul ettirebileceklerine güveniyorlardı.

Adı Paul von Hindenburg olan eski bir Prusyalı General, Doğu Prusya'nın Tannenberg bataklıklarında, yeterince başarılı bir yönetimi olmayan Rus Ordusu'na yokedici bir mağlubiyet tattırmıştı. Batıda Alman orduları ancak Paris önlerinde durdurulabilmişler; fakat -her iki taraftan da büyük zayiatlara malolmasına rağmen - 1918 yılının Ağustos ayına kadar dayanabilecekleri yüzlerce kilometre uzunluğunda mevzi kazmışlardı. Hint Okyanusu'nda tek başına dolaşan Emden gemisi, müttefiklerin önemli gemilerini yitirmelerine neden oluyor, Madras yolunu güvenli olmaktan çıkarıyordu.

Türk Hükümeti Batı güçlerinin zor durumda kalmaları ve Almanların göz göre göre zafere gittikleri düşüncesiyle geri alamayacakları bir adım atarak Rusya'ya savaş ilan ediyordu. Bunun neticesinde otomatik olarak İngiltere ve Fransa ile de savaşa tutuşuyordu.

Osmanlı Cihad'ına karşı İsmailîye Direnişi

Bu yeni durum Churchille gibi bir stratejiste Batı Cephesi'ndeki kanlı mevzi savaşlarından vazgeçerek Almanya ve Avusturya'ya güneydoğudan saldırmak imkanı veriyordu. Bu haber benim için korkunç bir darbe oldu. Türk Hükümeti hiçbir kışkırtmaya maruz kalmadığı halde eski yıllardan kalma alışkanlığı ile Cihad; yani Hıristiyanlara karşı kutsal savaş mantosunu sırtına aldığında, üzüntüm ve hayal kırıklığım acı bir hiddete dönüştü. Yaptığımız görüşmelerde başarıya ne kadar yakın olduğumuzu düşündükçe acım ve hiddetim daha da artıyordu.

Tam ağacın meyvelerini toplayacakken sadece ağaç değil, tüm bahçe de berhava olmuştu.

Bu duygularımı derhal dile getiriyordum. Bütün İslâm âlemine, diğer Müslüman liderlerle birlikte bu Cihad çağrısını dikkate almamaları, Batılı müttefiklere sadık kalarak görevlerini yapmaları konusunda davette bulunuyordum. Batılı müttefiklerin denizaşırı kolonilerinde yaşayan Müslüman halk, milyonlara ulaşıyordu. Tüm sorumluluğu üstüme alarak Türkiye'nin yaptığı hataları izah eden bir manifesto yayınladım. Bu manifestoda; Osmanlı Hükümeti'nin ve ordularının Alman savaş yönetiminin bir parçası olduğunu, Türklerin bu savaşı baskı altında ilan ettiklerini, Sultan'ın ve danışmanlarının bu adımı atarken Müslüman olmayan Alman subayların etkisinde kaldığını işaret ediyordum. Ne Türkiye'nin, ne de İslâm dünyasının Batılı güçlerden endişe duymalarına gerek olmadığını vurguluyordum.

"İngiltere, Rusya ve Fransa Cumhuriyeti Türkiye'ye tüm bölgelerinin bağımsızlığını garanti ettiklerini, tek şartlarının tarafsızlık olduğunu" söylüyordum. "Türkiye İslâm'ın koruyucusudur ve bütün dünya Türkiye'nin kutsal şehirleri himaye etmesini kabul eder. Herkes bilmelidir ki; Türkiye'nin durumu hiçbir şekilde tehlike altında değildi. Ne İslâm'ı, ne kendi bağımsızlığını korumak için savaşa girmek zorunluluğu yoktu. İşte bu nedenle Müslümanlar olarak görevimiz, bizim gerçek dostlarımıza (Rusya, İngiltere, Fransa'ya) sadakat göstermek ve itaat etmektir" diyordum.

Bu sözlerimin tam da o sıralarda sakinleştirici ve güven arttırıcı bir etki yarattığını söylersem abartmış olmam. Batılı güçlerin Müslüman tebaalarının büyük bölümü sadık kalıyordu. Dünyanın pek çok savaş alanında Müslüman askerler, Hıristiyan silah arkadaşlarıyla birlikte savaşıyor ve ölüyorlardı. Kaiser ve onun

danışmanları tarafından başlatılan Cihad, hedefine ulaşamıyor ve birkaç ay sonra sözü bile edilmiyordu.

Londra, Mısır ve Ağa Han'a 'Özel Görev...'

Ben hâlâ 1914 yılının son aylarında Türkiye ile yürüttüğümüz görüşmelerin başarısız olmasını, modern tarihin önemli bir dönüm noktası olarak görüyorum.

Eğer Türkiye tarafsız kalsa idi, Yakındoğu'nun ve bütün İslâm âleminin son 40 yıllık tarihi farklı olabilirdi. Yüzyıllar boyu İslâm'ın merkezi sayılan Constantinopel'in saltanatı sona erdi. Türkiye daha sonra Mustafa Kemal'in ileri görüşlü liderliği altında yeniden oluştu ve felaketin izlerini sildi. Ama İmparatorluğu kaybetmişti.

Yüzyıllar boyunca Türkiye'nin egemenliği altında yaşamış olan milyonlarca Arap, sadece Orta Arabistan'ın çöllerinde değil, verimli topraklarında bağımsızlığın sevinci kadar, aşırı milliyetçiliğin tehlikeleriyle karşı karşıya kaldılar. 1918 yılından sonra İngiltere isteyerek değil ama tesadüfen -Yakın ve Ortadoğu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını üstleniyor, vilayet ve paşalık yerine manda yönetimi kuruyordu. Jöntürklerin 1914 yılı sonundaki anlaşma teklifini Almanya'nın baskısı sonucu reddetmesiyle, Suriye'de Fransızların kısa süren egemenlik oyunu, Yunanlıların felaketle sonuçlanan Küçük Asya macerası, Siyonizm ile Arapların çatışması, Mekke'de yerel bir Şerif olarak hüküm süren İbn-i Suud'un Arabistan'da bir Krallık kurması hep bu ağır hatanın ortaya çıkardığı durumlardı.

Kitchener hiç şüphesiz -her ne kadar 1915 yılı başlarında batıdaki başarıları konusunda şüpheler varsa da- doğuda çıkabilecek her türlü zorlukla başa çıkabilecek kabiliyette idi. Çok geçmeden bana sadece hükümetin değil, Kral 5. Georg'un da onayladığı yeni bir diplomatik veya yarı diplomatik görev teklif etti. Konu, politik durumu karışık olan ve büyük dikkat sarfedilmesi gereken Mısır idi.

Kitchener Kahire'deki İngiliz temsilciliği görevine dönmek üzere idi ki, Savaş Bakanlığı'na atandı.

Mısır yasaya göre Türk bölgesi ve Hıdiv de Sultan'ın vekili idi. 1882'de İngilizlerin Mısır'ı başarıyla işgal etmesinden sonra sadece ismen bile olsa, bu statü devam ettirildi. Mısırlı her devlet adamı ve bakan, Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesinin geçici olduğunu yıllardan beri vurguluyorlardı. Ancak bütün va-

atlere, değişim çabalarına rağmen bu yüzyılın başlarında Mısır her bakımdan bir İngiliz kolonisine benziyordu.

Birinci ve ikinci dünya savaşlarında İngiltere ve müttefikleri için Mısır stratejik ve ekonomik önemi çok yüksek bir operasyon üssü idi. 1915 başlarında da İngiltere, Hindistan ve dominyonlardan buraya gelen birliklerin sayısı, sürekli olarak artıyordu. İskenderiye önemli tersanesiyle büyük bir liman, Süveyş Kanalı ise hayatî önem taşıyan, stratejik bir su yoluydu.

Sina, teorik olarak Mısır'ın bir parçası olmasına karşın Kanal'ın Sina yakasında o sırada sadece savunma görevi üslenmiş olan Türk birlikleri bulunuyordu. Ancak İngiltere'nin düşündüğü stratejide Mısır Türkiye'ye karşı yapılacak saldırıların hareket üssü olacaktı. Daha şimdiden İskenderiye, Portsaid, Kantara ve İsmailîye'ye İngiltere, Avusturalya, Yeni Zelanda ve Hindistan'dan Constantinopel'e giden Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasındaki çorak ve kayalık yarımadasında unutulmaz, fakat başarısız bir cesaretle savaşacak ve ölecek askerler geliyorlardı. Bu askerî bakış açısından Mısır'ın sakin, düzenli ve güven içinde olması, hareket üssü olması bakımından gerekli idi.

Karışıklık tepeden başlıyordu. Kariyer sahibi Mısırlı bir politikacı yoktu. Hıdiv Abbas Hilmi[1] ortalıkta görünmüyor, tam o sırada Constantinopel'de bulunuyordu. En fazla ihtiyaç duyulduğu bir anda Mısır'a dönmemesi müttefiklerin onu Almanya yanlısı kabul etmelerine ve hakkında ağır bir 'kara propaganda' yapmalarına neden oldu. Ben Abbas Hilmi'yi Avrupa'da, sürgünde bulunduğu sırada çok iyi tanımıştım. Onun hakkında yanlış karar verildiğini düşünüyordum.

Ondan hoşlanır, onun berrak ve parlak zekâsına hayranlık duyardım. Bana

---

[1] Abbas Hilmi Paşa; aynı zamanda 2. Abbas Hilmi denilen Paşa, son Mısır Hıdivi'dir.Hıdiv Tevfik Paşa'nın oğludur. 1874'de İskenderiye'de dünyaya gelen Abbas Hilmi, eğitimini Batı ülkelerinde gördü. Mısır'ı İngilizlerin etkisinden kurtarmaya çalıştı ve milliyetçileri destekledi. Osmanlı yanlısı bir politika izledi. Birinci Dünya Savaşı başladığında, tedavi için geldiği İstanbul'da bulunuyordu. Bir bildiri yayınlayarak Mısırlıları ve Sudanlıları Osmanlıların yanında savaşmaya çağırdı. İngiltere Mısır'ı himayesine alınca, görevinden uzaklaştırıldı. İngilizler, 1922 yılında Mısır'ı koruyarak ve destekleyerek bağımsızlaştırınca amcası Hüseyin Kâmil, Sultan unvanıyla yerine geçirildi. 19 Aralık 1914 günü Mısır'dan uzaklaştırılmış olan Abbas Hilmi Paşa'nın bu ülkeye girmesi yasaklandı. Paşa, İsviçre'de yaşadı ve Türkiye Lozan Antlaşması'na kadar (23 Temmuz 1923) onun Hıdivliğini tanımaya devam etti. Abbas Hilmi Paşa 1944 yılında Cenevre'de vefat etti.

gözden düşmesinin –Saray'ın– gerçek nedenini anlatmıştı ve ona inanıyordum. Savaştan kısa bir süre önce suikasta uğramış, yüzünden ve çene kemiğinden yaralanmıştı. Bu saldırının izini ölünceye kadar derin bir yara olarak taşıdı.

1920'den İkinci Dünya Savaşı'nın sonundaki ani ölümüne kadar Abbas Hilmi ile pek çok defalar görüştüm. Yakın arkadaş olduk. Kış aylarında ve ilkbaharda Riviera'da demirlediği Nimetullah isimli güzel yatında otururdu. İlkbaharın sonunu ve yaz aylarını genellikle Paris ve İsviçre'de geçirirdi. Nimetullah'ta sık sık misafiri olurdum. İsviçre'de de onu çok gördüm.

Onun İngiliz karşıtı olmadığına, İngiliz dostlarına büyük sevgi beslediğine kesinlikle eminim. Fakat Hindistan İngiliz İşgal Kuvvetleri'nin yasal hakları olmadığı halde ülkesini bir koloni gibi yönetmeleri ve kendisine az veya çok bir tür operet maharacası muamelesi yapılmasını hazmedemiyordu. İngilizlerin bu tutumu onu sürekli Mısır'ın tek hâkimi olan Lord Cromer ile sık sık karşı karşıya getiriyordu. Ancak buna karşı Cromer'in şahsen görevini başarıyla yaptığını ve sözünü daima tuttuğunu söylemişti. Her ne kadar politik açıdan fikir ayrılığına düşmüş olsalar da Abbas Hilmi, Lord Cromer'e saygısını asla kaybetmemişti.

Lord Kitchener ile şahsî münasebeti bulunmayan Abbas Hilmi'nin ona karşı tepkisi -konuşmalarımızdan anladığıma göre- hiçbir zaman dinmedi. Kitchener'in Mısır Ordusu'nun Serdarı olmasına yardım etmesine karşın, kendisine müteşekkir olmamasını Hıdiv asla affetmedi.

Kitchener'in selefi Mısır'dan ayrılırken, bu makam için iki üç aday mevcuttu. Abbas Hilmi -iddiasına göre- Kraliçe Viktoria'ya bir telgraf çekmiş ve bu makama Kitchener'in tayin edilmesini rica etmişti. Ayrıca bana, eğer yaralanmasaydı Constantinopel'den kaçmak kararında olduğunu da söylemişti. Orada kalmayı istememişti. Anlattığına göre Mısır'a dönmek istiyordu. Ama İngiliz makamlarının onu gözden çıkardıkları kanaatindeydi. Fakat ne halk olarak bütünüyle, ne de bireysel olarak İngilizlerden nefret etmiyordu. **Bütün olayları bir futbol maçı gibi görüyor, iyi bir sportmen olarak; "Oyun bitti, haydi beraber bir şeyler içelim" diyordu.**

Çok iyi bir Müslüman olmasına, gerçekten inanmasına ve günlük ibadetini yerine getirmesine rağmen Paris'te temas kurduğu Katolik hiyerarşiye büyük hayranlık duyuyordu. Onların vakıflarına ve yardım kuruluşlarına büyük meblağlar bağışladığına inanıyorum. Bana Roma Kilisesi'nin zor duruma düşen dostları için bütün masonlardan daha fazla şeyler yapabileceğini söylüyordu.

O bir finans dehası idi. Servetinin önemli kısmını Mısır'da kaybetmiş olmasına karşın yeniden büyük bir servet edinmişti. Ancak tuhaf bir zaafı olduğu biliniyordu. Ölümünden sonra parasını sıklıkla yanlış ata oynadığı ortaya çıktı.

İngiltere ve kıta Avrupası'ndaki namuslu bankerlere ve tanınmış yatırımcılara güvenmediği için, anlaşılan düzenbazlar tarafından kandırılmıştı. Akıl erdirilemeyecek projelere yatırım yapmıştı. Çevresinde –Allah bilir ne şekilde güvenini kazanan– asalaklar, şüpheli kişiler vardı. Ölümünden sonra mirasçıları, tahmin edildiği kadar zengin olmadığını, servetinin büyük kısmının kaybolduğunu tesbit ettiler.

Sanırım bunun nasıl olduğunu açıklayabilirim. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında bana sıksık; savaş nedeniyle geleceğin ne kadar belirsiz olduğunu, seyahat kısıtlamalarından dolayı Amerika, Kanada ve Güney Amerika'da yatırım yapmanın ne kadar imkansız olduğunu anlatır, tamamen parasız kalma endişesini saklamazdı. Bu nedenle Küba, Tanca gibi tehlikesiz yerlerde çatı şirketler kurarak hisse senetleri ve değerli kağıtları toplayarak oynamayı çok iyi bilirdi.

Günün birinde Midas gibi altın içinde yüzerken açlıktan ölmekten korkardı. Bana bu endişelerinden bahsederken, beni de kendisini örnek alarak izlemeye teşvik ederdi. Bu nedenle güvencesini nasıl sağladığını sordum. Servetini kasalarda veya mahzenlerinde mi saklıyordu. Savaş zamanlarında çok miktarda banknot taşımanın tehlikeli olabileceğini, ihtiyacı olan altını kasasında bulundurmanın zorluğuna dikkatini çektim.

Bana sırrını açıkladı. "Mücevherler" demişti. "Ama sadece en iyileri, en lekesizleri... Daima değerini korur. Mükemmel mücevherler! İster büyük, ister küçük olsun, her zaman alıcısını bulur. Bu mücevherlerin sahipleri nerede olurlarsa olsunlar derhal büyük bir servete dönüştürebilir." Beni de mücevher almaya teşvik ettiği için onun yatırımlarını bu alanda yaptığını düşünüyordum.

Cenevre'deki evinde sabaha karşı saat 3'te kalp krizinden ölünce çekmeceleri, dolapları, banka kasaları ertesi gün öğleden evvel açılmıştı. Oğluna, bana anlattıklarına dayanarak üzerinde büyük çapta mücevher olabileceğini söyledim. Ancak üzerinden sadece küçük bir miktar nakit para çıktı. Ya mücevherlerini İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda 'artık bir daha savaş olmaz' düşüncesiyle satmış ya da ölümüyle mirasın resmen tesçil edilmesi arasındaki süreçte bunlar kaybolmuştu.

1914-15 yıllarında müttefiklerin onun hakkında varmış oldukları yanlış yargı-

lar, zamanın karışıklığı düşünüldüğünde haklı bulunabilir. Abbas Hilmi'nin gerçek görüşleri ve niyetleri hakkında müttefiklerin bilgi sahibi olmamaları mümkündür. Ancak onun Mısır'dan uzak kalması neredeyse kaosa neden oldu. Müslümanlar ne düşüneceklerini veya kimi takip edeceklerini bilemiyorlardı. Ama daha önce bahsetmiş olduğum nedenlerden dolayı Mısır'da düzenin korunması önem taşıyordu.

İşte bu nedenlerle benim görevim halkı bilgilendirmek ve sakinleştirmekti. Yanıma güvenilir bir yardımcı almam rica edilmişti. Bu nedenle o tarihlerde Londra'daki Hindistan Müsteşarlığı'nın daimî üyesi olan sevgili dostum Sir Abbas Ali Baik'e başvurdum. Mümkün olan en kısa sürede Kahire'ye gittik ve orada, neredeyse krallara layık bir saygıyla karşılandık. Mısır'da İngiliz Yüksek Kumandanlığı'nın resmî misafiriydik. Bize yüklenmiş olan zor göreve hemen başladık. Mısır toplumunun kimi çevreleriyle temas kurmak özel bir hassasiyet gerektiriyordu.

Öncelikle Saray veya daha doğrusu hâkim olan Mısır hanedanının önde gelenleri kazanılmalıydı. Abbas Hilmi'nin yokluğunda Prens Fuad –daha sonra Kral 1. Fuad olacaktı– Sultan ilan edilmişti. Prens'in Almanya ile olduğu kadar İtalya ile de bağlantıları vardı. Onun dışında pek çok etkili prensler bulunuyordu.

Bunların en önemlisi Hıdiv'in kızkardeşi ile evli olan Sultan Fuad'ın oğlu idi. Sonra sırada ulema, El Ezher Üniversitesi'nin yöneticileri (El Ezher köklü, tutucu teoloji eğitimi veren bir müessesedir. Sadece Mısır'ın değil bütün İslâm dünyasının dinsel hayatının merkezidir diyebiliriz); ondan sonra sırada eğitimli, biteviye kahvelerde oturup her gazete haberini inceden inceye tartışanlardan, öteden beri güçlü Mısır'ın gerçek kaynağını teşkil eden Fellâhlar geliyordu.

Görevimiz, bir taraftan aydınlatmak, diğer taraftan talimât vermekti. Özel ilişkilerimizde olsun, kamuyu hedef aldığımızda olsun müttefiklerin işini kolaylaştırmanın, desteklemenin ve onları savunmanın her Müslümanın sadece çıkarı değil, aynı zamanda görevi olduğunu anlatmalıydık.

Şahsî tecrübem nedeniyle onlara karşı otoriter konuşabiliyordum. Onlara Türklerin müttefiklerden uygun şartlar alabileceklerini, Büyük Britanya ve Fransa'nın Türk çıkarlarını korumak için Rusya üzerinde tüm etkinliklerini kullanmaya hazır olduklarını ve her şeyden önemlisi de Türkiye'nin tarafsız kalması, toparlanması için gerekli süreyi sağlayacağını söylüyordum. Avrupa kendisini yoketmekle meşgulken Türkiye gevşek vilayet sistemini (Adem-i Merkeziyet-Yerinden Yönetim-Eyalet Modeli) reorganize edebilir, Arap uluslarının gittikçe artan

hoşnutsuzluğunu giderebilir, Türk İmparatorluğu'nun yeniden güçlenmesi ve temizlenmesi için gerekli olan sosyal, siyasal ve ekonomik reformları gerçekleştirebilirdi.

Türkiye bütün bu fırsatları sorumsuz bir kumarbaz gibi tek bir oyunda harcadı. Tarih göstermiştir ki; politik maceracılar at yarışlarında yahut kumarhanelerde her şeylerini ortaya koyan kumarbazlar gibi sonunda kaybederler.

Misyonumuz istenen başarıya ulaşmıştı. Birinci Dünya Savaşı boyunca Mısır'ın iç istikrarı müttefikler için çok büyük bir kazançtı. Nitekim bu sayede General Allenby Filistin, Suriye, Halep ve Anadolu'nun yüksek dağlarına kadar zaferle ilerledi.

Mısır'dan Hindistan'a geri dönerken önce aralarında pek çok Müslüman'ın da bulunduğu Hint birliklerini Kanal bölgesinde ziyaret ettim. Onları bayrak üzerine yemin ettikleri gibi Kral ve İmparator'a sadık kalmalarına ve görevlerini yapmaya teşvik ederek uyardım. Hindistan'a döndüğümde ne kadar önemli bir iş yaptığımızı anladım. (Bu Müslümanlar Çanakkale'ye sevkediliyordu. –Murat Çulcu)

Başta Kral Vekili olmak üzere herkesten coşkulu bir teşekkür ve takdir topluyordum. Mısır'daki misyonumun sevindirici bir neticesi de dostluğu hayat boyu sürecek olan Sir Abbas Ali Baik'e olan sevgimin daha da güçlenmesi oldu. Onun oğulları da kamu hizmetinde ikinci nesil olarak başarılar elde ettiler. Bir oğlu şimdilerde Pakistan'ın Moskova Elçisi ve bir diğeri Karaçi'de Dışişleri Müsteşarlığı yaptıktan sonra Ottava Yüksek Komiserliği'ne atandı.

Ödül: Birinci Sınıf Prens...

Yıl sonuna doğru tekrar Londra'ya döndüm ve Mısır seyahatimin başarısının teyidine bir kere daha sevindim. Kral, Başbakan ve diğer kabine üyeleri bana candan teşekkür ederek gerçekten iyi bir şey yapmış olmanın onurunu yaşattılar.

1916 yılının Nisan ayında Majesteleri bana; benim için özel bir önemi olan şeref bahşettiler. İngiliz Hükümeti adına gittiğim her yerde onbir pâre top atışı ile selamlanmamı gerektiren; 'Bombay Başkanlığı Hükümet Etmekte Olan Birinci Sınıf Prens' rütbesi ile ödüllendirildim.

Bugün her ne kadar Hint İmparatorluğu'nun sona ermesi ve buna bağlı olarak meydana gelen sosyal ve politik gelişmeler nedeniyle hiçbir anlamı kalmamış ol-

sa da, 1916 yılında Kral'ın bu cömert ve iyi düşünülmüş ödülü, benim için büyük şerefti. Hükümet Etmekte Olan Prens'e tanınan top atışı sayısıyla selam, önemli bir prestij kazanımıydı. Daha önceleri sadece bir defa böyle bir şeref 1857 yılında Haydarâbâd Başbakanı Sir Salar Jung'a Hint ayaklanması sırasında İngilizlere sadık kaldığı için verilmişti.

Bana verilen bu şeref üzerine The Times; "Ağa Han, Sir Salar Jung'a nazaran çok daha geniş alanı etkileyen büyük bir iş başarmıştır" diyordu.

Pek çok ailenin başına geldiği gibi bu dönemde benim ve ailemin de birçok kaybı ve sıkıntısı oldu.

Yeğenim A. Faruk Şah, Kirman'da verdiğim siyasî görevle müritlerimi ziyaret ederken Alman ajanlarının kışkırtmasıyla öldürüldü. Hindistan'ın Flander (Hollanda) ve Mezopotamya'daki savaş meydanlarında önemli kayıpları olmuştu.

Ben de ağır, çok acı veren ve hayli uzun süren bir hastalığa yakalandım. 1916 yılı başlarında gözlerimde bir acı duymaya başlamıştım. Nabzım çok düzensiz atıyor, görme yeteneğim azalıyordu. İyi yememe rağmen hâlâ zayıflıyordum. Paris'te bir doktorun koyduğu teşhis troid bezi hastalığı idi. Bunun belirtileri patlak göz ve gırtlak etrafındaki şişme idi.

Hastalığımın ameliyat edilir olup olmadığını anlamak için o zamanın bu konudaki en büyük otoritesi olan Dr. Kocher'e muayene olmak üzere İsviçre'ye, Bern'e gittim. İsviçre'deki sanatoryumunda haftalarca gözlem altında kaldıktan sonra bana ameliyat olamayacağım söylendi. İsviçre'de kaldığım 3 yıl boyunca hiçbir ilerleme sağlanamadı. Bilakis gittikçe kötüleşiyordum.

Daha sonra İsviçreli hukukçuların Luzern'deki bomba olayı diye adlandıracakları olay, İngiliz Hükümeti'ni huzursuz etti. Alman istihbaratı benim gerçekten ciddî biçimde hasta olduğuma inanmıyordu. Ortadan kaldırılmamın çıkarlarına olacağını düşünüyorlardı. Bana önce bombalı bir suikast hazırlıyorlar; aynı zamanda Almanlara özgü titizlikle, kesin sonuç almak için kahveme zehir koyduruyorlardı. Bomba patlamıyor, ben de kahveyi içmiyordum.

Savaştan yıllar sonra İsviçreli yetkililer bu olayı aydınlatmak için büyük çaba harcadılar. Bu soruşturmalar o sırada büyük heyecan yaratmıştı. Nihayet 1917 yılında İngiliz Hükümeti benden, İsviçre'den ayrılmamı rica etti. Böylece tekrar Paris'e döndüm.

Oradaki dostlarım –ki Amerikan kolonisinden de pek çok dostum vardı– görünüşüm karşısında dehşete düştüler. Daha sonra itiraf ettikleri gibi onların gözün-

de ümitsiz bir vak'a idim. Bense zayıf da olsa hâlâ ümitli idim. İsviçre'de ve Fransa'da pek çok isim yapmış profesör beni muayene etmiş, değişik tedavi yöntemleri uygulamış, bir yığın ilaç yutturmuşlar, hiçbir faydası olmamıştı.

Beni nihayet Pierremarie adlı bir Profesör muayene etti ve sürpriz bir teşhis koydu. Bambaşka bir tedavi yöntemi uyguladı ve bir yıl içinde beni iyileştirdi. Bu hastalığımdan tek bir iz kalmadı. Ama gözlerim bir daha eski haline gelemedi. 1919 yılına kadar üç yıl süren bu uzun hastalığım nedeniyle hiçbir resmî görev üstlenememiştim.

Uzun süren bu tedricimin son safhasında bir kitap yazmaya karar verdim. Adı; 'Geçiş Sürecinde Hindistan' idi. Bu kitapta Hindistan'ın ve bütün Güneydoğu Asya'nın geleceği ile ilgili fikirlerimi olgunlaştırmıştım. Daha sonraları bu kitaba dönme fırsatım olacaktı.

Güney Asya ve Hindistan Üzerine Oyunlar... Ve Planlar...

Nihayet tamamen iyileştikten sonra işime dönmek özlemi içinde idim. Benim üç yıllık ortadan kaybolma zamanımda dünya çok derin ve büyük değişikliklere uğramıştı.

Çarlık Rusyası'nın yıkılması, Almanların Lenin ve arkadaşlarına serbest geçiş izni vermeleri, Brest-Litowsk Antlaşması, 1918'de Mihver Devletleri'nin tüm cephelerde kesin yenilgisi, Kaiser'in tahttan feragat etmesi ve Avusturya monarşisinin sona ermesi, değişik Avrupa ülkelerini saran sosyalist ihtilâller ve Yakın ve Ortadoğu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu...

Bu aylarda ABD Başkanı Wilson halkların "kendi kaderini belirleme hakkı" ilkesiyle neredeyse apokaliptik bir kurtarıcı olarak ortaya çıkıyordu. Savaş her yerde yatıştırılamayan veya bastırılamayan politik akımların çatışmasına yolaçmıştı. Pek çok ülkenin halkları dünyayı saran sorunların derhal çözülmesi ve bin yıl sürecek bir barışın hazırlanması beklentisi içindeyken; Paris'te barış yapıcılar karışık duygular, zorluklar ve tehlikeler içinde dehşetli kaos gördükleri dünya haritası karşısında çaresizdiler.

Nihayet kanlı bir savaşın baskısından kurtulup kendilerini naif, ama güçlü bir iyimserliğe kaptırdılar. Barış; sonsuz bir politik, sosyal ve ekonomik sükunet za-

manı (süreci-dönemi) getirmeliydi. Lordlar Kamarası'nın lideri çok saygın bir kişilik olan eski dostum Lord Curzon da bu havadan etkilenmiş ve 1918 yılının Kasım ayında ateşkesi Lordlar Kamarası'nda açıklarken Shelley'in şu mısraına yer vermişti:

"Dünyanın büyük zamanı yeniden başlıyor!.."

Bütün bu olaylardan Hindistan etkilenmişti. 1917 yılında İngiltere'de resmî makamlar kadar sokaktaki halk da Hindistan'ın savaşa katkısının, askerlerinin cesaretinin, liderlerinin azimkârlığının ve tüm halkının, takdirden öte bir şeyler hak ettiğini düşünüyordu. Kral Vekili ve Hindistan Müsteşarı Edwin Montagu'nun tavsiyeleri üzerine 20 Ağustos 1917'de hükümet Hindistan ile ilgili hedeflerini açıkladı.

Bu açıklamada, "Majestelerinin hükümetinin politikası Hintlilerin yönetimin her kademesinde ve dalında daha fazla katılımını ve kendi kendisini yönetmeye götürecek kurumların Hindistan'da adım adım İmparatorluğun bir parçası olarak tesis edilmesini amaçlamaktadır" deniyordu.

Bu temel niteliği taşıyan önemli bir açıklama idi. Bu açıklama ile İngiltere 1833 yasalarına bağlı ilkeler doğrultusunda yönetmekte olduğu Hindistan'daki politikasını radikal bir şekilde değiştiriyordu. 1892 yılında Cross-Landsdowne'nin ve bu yüzyılın başlarında Morley-Minto teklifleriyle devlet yönetiminin Hintlilere bırakılmasıyla ilgili madde içermemişti. Şimdiye kadar Hindistan'ın kendi kendisini yönetmesi hiçbir zaman sözkonusu olmamıştı.

Şimdi bu gerçek herkesin okuyabileceği şekilde yazılı olarak önümüzde duruyordu. Bana anlatıldığına göre ilk tasarıda hükümet; "Kendi kendisini yönetme" kelimelerini kullanmıştı. Ancak Lord Curzon bizzat "hükümet sorumluluğu" tabirini kullanıyordu. Bu açıklamanın gereğinin yapılabilmesi için anayasa değişikliği gerekiyordu. Buradaki 'sorumluluk' kelimesi, hükümetin kime karşı sorumlu olduğu sorusunu ortaya çıkarıyordu. Vali'ye mi, Kral Vekili'ne mi? Böylece İngiltere'ye ve İngiltere Parlamentosu'na mı? Yoksa Hindistan halkı ve onlar tarafından seçilecek vekillere mi?

Diarchie bazan kullanılabilir bir uzlaşma yaratabiliyordu. Ancak merkezî hükümette olsun, eyaletlerde olsun, sıksık ikilemle karşılaşıyordu.

Bu ikilem günlük uygulamalarda neredeyse şizofrenik denebilecek çifte standart yaratıyordu. Günlük hayatla ideal hedef arasındaki uçurum durmadan açılıyordu. Mutlu bir ilişki için şizofreni pek tabiî kabul edilebilir bir zemin oluştura-

mazdı. Buradan ancak acı bir düşmanlığa kadar tırmanacak olan yabancılaşma çıkabilirdi. Bu düşmanlık mucizevî bir hızla İngiltere'nin Hindistan'dan tamamiyle ve kesin şekilde çekilmesine kadar artarak devam etti.

1919 yılında bütün bunlar henüz gelecek (ati) idi. Kendi hesabıma ben, cesur bir ileri görüşlülükle ilk defa "Geçiş Döneminde Hindistan" kitabımda Hint-İngiliz ilişkilerinin almakta olduğu şekli sorumlulara, bilhassa Müsteşar Edwin Montagu'ye anlatmaya çalıştım. **Edwin Montagu tamamiyle İngiliz düşünce ve yaşam tarzına uyum sağlamış bir Yahudi idi. Parlak bir yeteneğe sahip ve sevilmeğe değer bir insandı. Kendisi geçen yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin yaşamına olağan üstü katkıda bulunmuş karmaşık ilişkiler ağı ile bağlı Montagu-Samuel-İsaacs ailesinin bir ferdi idi.**

Ben 1919 yılında İngiliz İmparatorluğu çerçevesinde Commonwealth örneğine uygun olmak kaydıyla Malezya yarımadasından Mısır sınırına kadar uzanacak bir Güney Asya Birliği'nin İngiliz teşvikiyle ve İngiliz otoritesi altında tesis edilmesini öneriyordum. (1919 yılında Commonwealth kelimesi tabiî henüz kullanılmıyordu.) O zaman olduğu gibi bugün de böyle bir planın gerçekleşebileceğine inanıyorum.

Dünya problemlerinin çözümü daha ileri bir tarihe bırakılmalıydı. İngiliz Hükümeti bu öneriyi kabul edip kararlılıkla uygulasaydı kesinlikle eminim ki Güney Asya'da güçlü bir iktidar merkezi geliştirebilirdi. Böyle bir güç merkezi demokratik kurumların tabiî ve kolay bir şekilde gelişmesine ve zor zamanlarda İngiltere ve (daha sonra göreceğimiz gibi) Birleşik Devletler için etkili bir yardım sağlayabilirdi.

Bu fikirler ve ümitler kafamda Gokhale ile yakın ilişki içinde bulunduğum yıllarda kök salmıştı. 1914 sonbaharında Afrika'dan Londra'ya döndüğümde savaş için yapabileceklerim ve imkanlarım sözkonusu olduğunda beni orada Gokhale bekliyordu. O tarihlerde ağır hasta idi ve Londra'nın sisli havasını kaldıramamasına rağmen benimle konuşabilmek için orada kalmaya devam etmişti.

Pek çok başka işin arasında sıksık buluşuyor ve Hindistan ile ilgili endişelerimiz ve ümitlerimiz üzerine içtenlikle ve açıkça konuşuyorduk. Görüşmelerimiz sırasında çok büyük ölçüde fikirbirliğine vardığımız için hükümetin önüne koymak üzere bir memorandum taslağı hazırlamaya çalışıyorduk.

1915 yılı başında Gokhale öldü. Ölümünden önce politik vasiyetnâmesini hazırlamıştı. Benden bu vasiyetnâmeyi iki yıl sonra açıklamamı istemişti. Zira bu

arada savaşın biteceğini ve Hindistan'ın kendi kaderini kendi eline alacak duruma geleceğini umuyordu.

Gokhale'nin istediği gibi bu iki yılın sonunda vasiyetnâmesini açıkladım. Buna ek olarak Hindistan'ın; savaşa katkılarının ödüllendirilmesi amacıyla Doğu Afrika'nın Hintlilerin yerleşimine açılmasını ve koloni kurmalarının kabul edilmesini önerdim.

Bunlar gerçekleşebilecek hayallerdi. Ama tarih başka bir yöne gidiyordu. 1919 da Hindistan yönetimi ile ilgili kesin reform planı, benim teklifimden çok farklı, daha dar kapsamlı ve sadece Hindistan'ı hedef alıyordu. Bu plan maalesef umulduğu gibi barışla, sükûnetle, kendi sorumluluğunda bir hükümete adım adım götürmek yerine, olağanüstü gergin bir sürecin ve şiddetli siyasî karmaşanın yaşandığı bir döneme yolaçıyordu.

Sir Pheroseschah, Mehta ve Gokhale gibi Hintli politikacılar ölmüşlerdi. Yeni nesil politikacılar çok daha ileri hedefleri olan ve bunlara çabuk ulaşmanın yollarını arıyorlardı.

Türkiye Paylaşılırken... (Siyonist Faaliyetler)

Parlamento Hindistan belgesini yürürlüğe koymadan ülkede durum önemli ölçüde kötüleşti. Lord Hakim Rowlatt başkanlığında politik ajitasyonları araştırmak üzere kurulan bir komite, olağanüstü mahkemelerin oluşturulmasına ve kışkırtıcıların yargılanmasına karar veriyordu. Bu haber Hindistan'da düşmanca karşılandı. İrlanda örneği Hindistan'da unutulmamıştı. Her iki taraf da aşırı yönlere gidiyordu. Rowlatt Komitesi'nin tavsiyeleri Parlamento tarafından kabul edildi.

Bu teklifler yasalaştığında kongre, protesto amacıyla bir genel grev (harta l)kararı aldı. Bu üzücü aylarda sadece müritlerime değil, tüm Müslüman halka birkaç defa itidal çağrısında bulundum. Bu karardan 15 gün sonra İngiltere ile Hindistan arasında yapıcı ve sürekli dostluk ümitlerini uzun yıllar için ortadan kaldıracak olan Amritsar Katliamı gerçekleşti. Bu olayın acı hatıraları ve duyulan dehşet, ikili ilişkileri yıllarca zehirledi.

Karakterim çaresizliğe elverişli olsaydı, işte o zamanlar çaresiz kalırdım. Ancak üstlendiğim görev çaresizliğe düşmeğe fırsat bırakmıyordu.

Görevim İngiliz Hükümeti adına bu karışık durumdan saygın bir çıkış yolunu açacak yüksek politik ilkeler üretmekti.

Diarchie'nin neticesi olarak Yeni Delhi'deki merkezî hükümet dışında pek çok sorunun yerel yönetimler tarafından çözülmesini sağlayacak adem-i merkeziyetçi yapıya gidilmişti. Bu nedenle Hindistan Dairesi'nin yeniden organize edilerek adem-i merkeziyetçi yapıyla örtüşmesini sağlamak üzere kurulan bir komiteye katılmam istendi. Sözkonusu olan çalışma Hindistan Müsteşarı'nın sorumlu olduğu İngiliz Avam Kamarası'nın seçilmiş üyelerine hesap verebilmek için ihtiyaç duyacağı bilgilerin temin edileceği kanalları açık tutmaktı.

Bu zorlu çalışma bana, modern bir devletin yönetilmesini mümkün kılan büyük, idarî mekanizmayı tanıma imkanı verdi.

Bu çalışma zorlu politik etkinliğim dönemine rastgelmişti. Zira o sıralarda bütün mesâimi Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını önlemeğe; Yakın ve Ortadoğu'da sadece kabul edilebilir ve adil değil, aynı zamanda pratikte uygulanabilir bir barış sağlamaya yönelmiştim.

Bu nedenle içine çekilmiş olduğum politik ve diplomatik çalışmanın arka planını geniş bir şekilde anlatmalıyım.

Savaştan hemen sonra galiplerin pek çok önemli sorunla karşı karşıya bulundukları muhakkaktı. 1918 senesi sonunda pek çok bölgesi müttefikler tarafından işgal edilmiş olan Osmanlı İmparatorluğu ile ne yapılacaktı? Türkiye her ne kadar asıl yurdu olan Anadolu'da ve tarihi başkenti olan Constantinopel'de hüküm sürse de; batıda Tripoli'den doğuda Kürdistan'a, kuzeyde Halep'ten güneyde Halfa vadisine kadar çok geniş bölgeler büyük çapta Müslüman olmalarına rağmen artık müttefik askerî hükümetler tarafından yönetiliyorlardı.

Savaşın ortasında; zafer durumunda yenilgiye uğrayacak Türkiye'nin aleyhine elde edilecek ganimetin paylaşılması konusunda, pek çok sözler verilmişti. Daha 1919 yılında, aslında birbiriyle tezat teşkil eden bu sözlerin tutulamayacağı anlaşılmıştı. 1915'de Mısır Yüksek Komiseri tarafından Mekke Şerifi Hüseyin'e yazılmış olan MacMahon mektubu, 1917 yılında yapılan Balfour Bildirisi ile nasıl dönüştürülecekti. Bu iki belge Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ile Fransa arasında etki bölgelerine ayrıldığı Sykes-Pikot Antlaşmasıyla taban tabana zıttı. Çözümü mümkün olmayan diğer bir vaat, Constantinopel'in Ruslara bırakılması idi. (Çarlık Rusyası bu şehre; Yunan-Roma olan şehri Bizans'tan beri tarihî bir ilgi göstermişti.)

Neyse ki Bolşevikler Almanlarla Bresk-Litowsk Antlaşmasıyla kendi barışlarını sağladıkları için, bu konuda kafa yormaya gerek kalmamıştı. O tarihten itibaren Sovyetler ve batılı müttefikler birbirlerine karşı açık bir düşmanlık besliyorlardı. Ama Türkiye'nin kazançlı çıkacağı bir barış antlaşması yapması konusunda hiçbir ümit yoktu.

Barış görüşmelerinde etkili olacak neredeyse bütün İngiliz siyasî liderleri, kelimenin tam manâsıyla Türk karşıtları idiler.

Başbakan Loyd George Yunan devlet adamı Venizelos'un dostu ve hayranıydı. Yunanistan ve Başbakan'ın kendi memleketi olan Galler arasında tarihsel bakımdan benzerlikler görüyordu. Her ne kadar aktif Türk karşıtlığı yapmıyorsa da Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini umursamıyordu.

Lord Rothschild'e; Yahudilerin Filistin'de ulusal bir vatan sahibi olmalarını İngiltere'nin destekleyeceğini bildiren belgeyi imzalayan Arthur Balfour, açıktan ve aktif olarak Siyonizm için ağırlığını koyuyordu. Ayrıca tarihsel ve ırksal sebeplerle Türklere karşı olağanüstü önyargılı idi.[1]

Hemen belirtmeliyim ki, ben şahsen; Siyonizm'i antipatik tarafından tanımamıştım. Bombay'da yaşanan veba salgını zamanında dostum olan Profesör Haffkins, kendi kuşağının pek çok yetenekli Rus Yahudisi gibi Siyonist idi. Bunlar Çar rejiminin korkunç Yahudi Düşmanlığı'nın neticelerinden kurtulmak için Batı Avrupa'ya kaçmışlardı. Haffkins de pek çok eski Siyonist gibi zaman içinde barışçıl bir şekilde Yahudilerin Filistin'e göçlerini sağlamak üzere Türk Sultanı ile bir anlaşmaya varmayı ummuştu. Rus bölgesinden göç etmesi düşünülen Yahudilerin çoğu köylü ve zenaatkarlardan oluşuyordu. Yerleşim için gerekli toprakların satın alınması, zengin Yahudilerin katkılarıyla sağlanacak sermaye ile mümkün olacaktı.

Ben Haffkins'in savunduğu Siyonizm'i faydalı ve gerçekleştirilebilir buluyordum. Yahudi bir ulusal devletin kurulması sözkonusu olmadığı için bu planı gönül rahatlığı ile Türk yetkililere açabilmiştim. Böyle bir göç için Osmanlı İmparatorluğu'nda yeterli örnekler vardı. Örneğin; her ne kadar Müslüman inancına sahip olsalar da saf Avrupalı kanı taşıyan Çerkezler, Abdülhamid'in izniyle bugünkü Ürdün Krallığı'nın bulunduğu bölgeye başarıyla yerleştirilmişlerdi. Aslında Abdülhamid'in bütün dünyadaki Yahudilerin dostluğuna ve desteğine ihtiyacı

---

[1] Bu konu için bkz. *Gelecek Yıl Kudüs'te,* Murat Çulcu, E Yayınları.

vardı. Ayrıca Araplar ve Yahudiler iki Samî kökenli halkın ortak hasletleri nedeniyle birbirlerine düşmanlıktan çok, dostluk besleyebilirlerdi.

Ancak son 30 yılın olayları bu iki halkı birbirine düşman etti. 1898 yılında ilk defa Paris'e giderken Siyonizm konusuna duyduğum ilgiyi bilen Haffkins, aralarında bilimadamı Rabbi Zadek Kahn'ın da bulunduğu bir dizi Yahudi dostuna götürülmek üzere, bana tavsiye mektupları vermişti. (İsim benzerlikleri bazan karışıklıklara neden olabilir. Çok sonra Londra'da bir dostum, tanınmış bir Amerikalı olan Mrs. Corrigan'a herhangi bir açıklama yapmaksızın beni Aga Han diye takdim etti. Bayan Corrigan parlak bir gülümseme ile 'Metropolitan Operası'ndan kardeşiniz Otto Kahn'ı çok iyi tanıyorum, demişti.)

Rabbi Kahn sayesinde meşhur Baron Edmond de Rothschild ile tanıştım. **Baron Rothschild başlangıcından beri Siyonist hareketi prenslere layık bir şekilde desteklemişti. Filistin'deki ilk yerleşimlerin bazıları onun tarafından finanse edilmiş ve daha sonraları onun cömert desteği ve ilgisi ile belli bir zenginliğe ulaşmıştı.** Kendisini ziyaret ettiğimde bana oğullarını takdim etti. Cambridge'de okuyan James ve deniz subayı üniforması içindeki genç bir adam olan Maurice... Baron Edmond, ölümüne kadar dostum olarak kaldı. James Rothschild ve Baron Maurice de Rothschild ile yarım yüzyılı aşkın bir süredir yakın arkadaşız.

Rabbi Kahn Filistin'deki Yahudi yerleşimleri ile ilgili kendisinin ve dostlarının fikirlerini bir bildiri şeklinde kaleme aldı. Bu Yahudilerin kolonizasyonu ile ilgili iyi çalışılmış bir plandı. Düşüncelerinin temelinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ulus devlet olmayıp çeşitli uluslardan ve ırklardan meydana gelmesi nedeniyle böyle bir yerleşimin Türkiye'yi güçlendireceği ve ona büyük katkı sağlayacağı görüşü yatıyordu. Rabbi'nin bu önerisini Paris Büyükelçisi Münir Paşa ve Sultan Abdülhamid'in özel sekreteri İzzet Bey aracılığıyla ilettim.

Plan iyi mi, kötü mü idi bilmiyorum. Fakat Sultan tarafından reddedildi ve bir daha bu konuda haber alamadım. Bu planın reddedilmesinin Abdülhamid'in en büyük hatalarından biri olduğunu her zaman düşünüyorum.

1917-18 yıllarındaki Türkiye artık nasıl ki 1890'ların Osmanlı İmparatorluğu değilse; 1917-18 yıllarının Siyonizm'i de eskisinden çok farklı idi. Siyonistler artık parçalanan Türkiye'den mümkün olduğunca büyük bir parça koparmaya çalışan gruplardan sadece biri idi. İngiliz Hükümeti'nde pek çok güçlü dostu ve destekçisi bulunan Arap milliyetçiliği hızla yükseliyordu. Ortadoğu'da hizmet yap-

mış olan Sir Gilbert Clayton ve T.E. Lawrence gibi 'politik subaylar' –bunu şahsî bilgime dayanarak söylüyorum– daha Türkiye'nin düşüşünden çok önce bazan açıktan, bazan gizli, mümkün olan her yerde ve her zaman Arap milliyetçiliğini kışkırtmışlardı.

İngilizler Filistin'de askerî bir hükümet kurmuşlardı. Fransızlar Kudüs gibi kutsal yerleri korumaya hakları olduğunu tuhaf bir şekilde iddia ediyorlardı.

Bir grup romantik İngiliz Hellen hayranı tarafından cesaretlendirilen Yunanlılar, tehlikeli bir şekilde genişleme isteğine kapılmışlardı. Barış Konferansı'nın en güçlü adamlarından biri olan Clemenceau, Türkleri sevmiyordu ve kendisi ile bir defa görüşebildiğim Başkan Wilson bana açıkça bu sorundan çok fazla anlamadığını söylemişti.

Galipler tarafında Türkiye'nin umabileceği yegane yardım Hindistan'dan gelebilirdi. Müslümanların büyük çoğunluğu ve kısmen Müslüman olmayan Hintliler Türkiye'nin kaderine tabiî bir ilgi duyuyor, samimiyetle bu kaybedilmiş davayı destekliyorlardı. Her Asya halkının tabiatı gereği Avrupa Emperyalizmi fikrine karşı koyacağı gerçeğinin dışında; bağımsızlık fikri taşıyan Hintliler, İngilizlere karşı verecekleri mücadelede bu desteği, bir propaganda aracı olarak kullanmayı hesaplıyorlardı.

Müslümanların endişelerinin daha derin tarihsel bir perde arkası vardı. Türkiye Müslüman uluslar arasında bağımsızlığını koruyabilen yegane ülke idi. Bütün eksikliklerine rağmen Constantinopel'deki hükümet, İslâm'ın parlak zamanlarının gözle görülebilir hatırası idi. Tüm Sünnîler için Halifelik de önemli bir ruhanî bağdı.

Savaşın sonuna doğru Hindistan'da Halife'nin geleceği ve kutsal yerlerin güvenliği konusunda endişeler arttı. Kongre Partisi'nin lideri Gandhi bu müsait fırsatı tüm Hindistan'da İngiliz karşıtı havayı korumak ve güçlendirmek için kullanıyordu. Bu sorun Hindistan'da müthiş bir dalgalanmaya neden oldu.

Barış Konferansı'nda bulunan Hint delegeleri Bikaner Maharacası ve Lord Şinha, Hindistan Müsteşarı Lord Montagu'nun da desteğini alarak Türkiye'nin parçalanmasına ve Halifeliğin kaldırılmasına karşı şiddetle protesto ettiler. Tüm konferans boyu bütün baskılara dayanarak karşı duruşlarını sürdürdüler.

Önce mağlup olan Almanya'nın kaderi ele alındı. Bu dikenli görev oldukça hızlı çözüldü. 28 Haziran 1919 günü Versailles Antlaşması imzalandı.

Diğer mağlup ulusların durumları uzun tartışmalara yolaçtı. Türkiye ile ilgili

sorunları İngiltere kamuoyuna ve bütün dünyaya anlatabilmek amacıyla dostum Seyyid Emîr Ali ile işe giriştik. Ben etkili devlet adamlarıyla özel görüşmeler yaptım. Birlikte Times'a uzun bir mektup yazdık. Fikirlerimizi anlatmak için her özel ve resmî imkanlardan yararlandık.

Bilhassa Başbakan'ın Türklere vermiş olduğu güvenceler konusunu işliyorduk. Times'a yazdığımız bir mektupta şunları anlatıyorduk:

" 'Biz' demişti Lloyd George 'Türkiye'nin başkentini ya da Anadolu'nun ve Trakya'nın zenginliğini soymak için savaşmıyoruz. Türk ırkının eski yurdunda hakim olmasına karşı değiliz. Yeter ki Akdeniz ile Karadeniz arasındaki suyolları, uluslararası ve tarafsız biçimde açık olsun. Ayrıca Arabistan, Ermenistan, Mezopotamya, Suriye ve Filistin'de yaşayan milletlerin hukuklarının tanınması düşüncesindeyiz."

Haklarını koruduğumuz kişiler adına özetle şunları savunuyorduk:

"Müslümanlar ne istiyor? Neyi savunuyorlar? Ne onlar, ne de biz Türkiye için yeni bir statü talep etmiyoruz. İngiltere'nin lekesiz ismi Britanya İmparatorluğu adına, Başbakan'ın bütün dünyaya ve İslâm dünyasına vermiş olduğu sözün tutulmasını istemeyi görev biliyoruz. Ve Müslümanların büyük Sünnî bölümünün Halifesi olan Türk Padişahı'nın, Constantinopel'in, Trakya'nın, Suriye'nin kuzeyinden Mısır denizi boyunca Karadeniz'e kadar ağırlıklı olarak Türklerin yaşadığı bölgelerin egemeni kalmasını öneriyoruz.

Başka halkların isteklerini tatmin etmek için bu bölgelerden bir kısmının Türk egemenliğinden çıkarılmasının acımasız bir haksızlık olacağı düşüncesindeyiz. Böyle bir hareket Batı Asya'ya barış getirmek yerine yeni savaşların tohumlarını ekecektir. Böyle bir savaş ise çıktığı bölge ile sınırlı kalmayacaktır.

Bir başka maceraperest politikacı tarafından Dünya Savaşı'na sokulmasıyla bazı zengin bölgelerini, eyaletlerini, vilayetlerini kaybeden Türkiye, yeterince cezalandırılmıştır. Ama şu da düşünülmelidir ki Türk Sultanı'nın bu bölgeler üzerindeki ruhanî otoritesinin kabul edilmesi ona prestij sağlayacak, Müslümanları memnun edecek ve aynı zamanda bölgedeki diğer Müslüman egemenleri ve yönetimleri de dokunulmaz kılacaktır.

Müslümanlar Constantinopel, Trakya ve Türk ırkının yurdunda Sultan'ın egemenliğine herhangi bir şekilde halel gelmesini kesinlikle reddederler."

Barış anlaşmasının imzalanması vakti yaklaştıkça Hindistan'daki gerilim de gittikçe artıyor ve öylesine genelleşiyordu ki; Kral Vekili Lord Chelmsfort ve Müs-

teşar Edwin Montagu (çok iyi bildiğim üzere Montagu Türklerin, daha doğrusu Asya'nın tarafındaydı) ciddî endişeler duymağa başlamışlardı. En büyük endişeleri, üzerine büyük umutlar bağlanan Montagu-Chelmsfort reformlarının bu belirsizlik ve düşmanlık atmosferi yüzünden başarılı olamayacağı idi.

Kral Vekili Konseyi benim başkanlığımda sadece Müslümanların değil Hindistan halkının bilinen fikirlerini Başbakan'a iletmek üzere bir delegasyon oluşturdu.

Delegasyonun diğer üyeleri; Tschateni, Halife Hareketi'nin Başkanı İmam –ki kendisi Hindistan'ın en önemli hukukçularındandı– ve ileri gelen kongre üyelerinden Dr. Ansari idi. Lloyd George bizi kabul etti. Ancak misyonumuzun başarısızlığa uğrayacağını farketmiştik. Tüm gerçekler gözardı edilerek son birkaç yılda planlandığı gibi bölgeyi yeniden şekillendirecek Sevr Antlaşması adıyla bilinen Türk barış anlaşması hazırlanmıştı.

Bahtsız Sultan çaresiz bir esir gibi gözetim altında Constantinopel'de bulunuyordu. Türk, Arap ve Yunanlı delegasyonlar Akdeniz ile Londra arasında gidip geliyorlardı. Bazan ne söyleyecekleri dinleniyor, bazan da dinlenmiyordu. Sevr Antlaşması tartışılan değil, dikte edilen bir anlaşma olacaktı.

Constantinopel önce Yunanlılara vaadedilmiş, ancak bu vaatten dönülmüştü. Trakya ve Adrianople (Edirne) ile Anadolu'da Smirna (İzmir)'nın Yunan olmasına karar verildi. Türkiye Karadeniz kıyısında bir sahil şeridi ile Anadolu'nun dağlık bir bölgesinde, budanmış bir devlete dönüşüyordu. Rusya'nın da kabul etmesi durumunda kuzeydoğuda bir Ermeni devletinden bile bahsediliyordu. Birbiriyle çelişkili pek çok talep nihayet bir şekilde düzene sokuluyor, itirazları sonuçsuz kalan Türk temsilciler Ağustos 1920'de çelişkiler yumağı halindeki belgeye imzalarını atıyorlardı.

Yenilmiş Türklerin adil bir muamele görmeleri ile ilgili çabalarımın ilk bölümü böyle sonuçlanıyordu.

İşbirlikçi'nin BOP Önerisi: Türkiye Federal Devleti

Çabalarımın ikinci bölümüne geçmeden önce yapılan teklifleri ısrarla ve açıkça görmezden gelerek reddeden politik barış yapıcılarının vardıkları kararların etkilerini incelemek gerektiği kanısındayım.

Müslüman muhalefet Yakındoğu'nun dünyadan silinemeyecek politik gerçeklerini gözardı etmeden –genellikle tamamen yanlış anlaşılan– gerçek bir anlayış ve devlet adamı maharetiyle, Türk İmparatorluğu'nun dağıtılmasına karşı çıkmıştı. Başından beri Arapların Türklerden ayrılmasının Mısır'dan İran'a ve İskenderiye'den Aden'e ve Hint Okyanusu'na kadar uzanacak tek bir Arap devletinin kurulamayacağını öngörmüştük. (O zamanlar tiranlardan kurtulduklarını zanneden Arap ulusları hemen birkaç yıl sonra çok farklı düşünmeğe başlamışlardı.) Bu gerçekten olacakları neredeyse tümüyle tahmin etmiştik:

Uzun yıllar İngiliz ve Fransız yönetimi altında bir tür koloniden farksız, bir sıra büyük Arap Devleti...

Öngördüğümüz üzere gerçekte Arapların sadece efendileri değişmişti. Şimdiye kadar Müslüman Türkler'in yerine Hıristiyanlar veya (Filistin'in bir kısmında olduğu gibi) Yahudiler, efendileri olmuştu. Aradan 30 yıl geçmiş olmasına rağmen aşağılayıcı manda ve koruma rejimlerinden kurtulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu artığı küçük krallıklar ve cumhuriyetler ancak gevşek bir birlik oluşturabilmiş; güçlü bir düşmana karşı koyacak kuvvetten yoksun, ne SSCB'nin ne de Batı demokrasilerinin etkisinden korunamayacakları bir Arap Ligi'ni ancak oluşturabildiler. Bu iki birbirine rakip güç arasında tarafsızlığı korumak güzel bir hayal olarak kalıyordu.

Bir an düşünün ki Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra tek bir savunma gücü ve dış politikası olan Ortadoğu ve Mısır'ı oluşturan, Arap Devleti'ni de kapsayan bir Türk Federal Devleti kurulsa idi, durum ne kadar farklı olabilirdi.

Türkiye'nin bu plan dahilinde büyük bir güç olarak varlığını sürdürmesi fikrimiz başarıya ulaşsaydı Ortadoğu güvenli ve krizlere dayanıklı bir bölge olabilirdi. Şimdiki gibi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oynak İngiliz politikalarının ürünü ve ABD'nin malî, ekonomik ve askerî yardımlarına muhtaç kalmazdı. Son yıllarda bu bölgede boş yere oluşturulmaya çalışılan NATO benzeri bir savunma birliğine gerek olmazdı ve kimsenin de canı yanmazdı.

Gerçekleşmemiş şeylerin arkasından hayıflanmak anlamsızdır. İkincisinin aksine Birinci Dünya Savaşı galipleri, elde ettikleri zaferden o kadar sarhoş olmuşlardı ki; arzularına göre onlara itaat edecek bir dünya kurabileceklerine inanmışlardı. Tarih bu inancın bir yalan olduğunu trajik bir şekilde ispatladı.

Çok sert olan Sevr Antlaşması pratikte ölü doğmuştu. Daha 1921 yılının ilkbaharında gelişmeler bu anlaşmayı değiştirmek zorunda bırakmıştı. Londra'da

bir konferans toplandı. Kral Vekili'nin ricası üzerine bu toplantıda Müslümanların bakış açısını dile getirmiştim.

Oturumlar yararsız geçiyordu. Zira hem doğuda hem batıda Türkiye'yi yıkıntılarından çıkaracak, dahi bir devlet adamı ve asker Mustafa Kemal Atatürk ağır darbeler almış, fakat kırılmamış, halkını etrafında toplayarak devleti yeniden ayağa kaldırmıştı.

Constantinopel'e gitmesi mümkün olmadığı için Anadolu steplerinde, Angora'da (şimdiki Ankara'da), geçici bir başkent kurdu. Sarsılmış olan Türk Ordusu'nu yeniden düzenledi ve teçhiz etti. Bunu Ruslarla anlaşarak sağlarken arkasını da güvenceye aldı. Şimdi ülkesini uzaklarda bir yerde konferans masalarında değil, bizzat yurdunda ve savaş meydanlarında savunmaya hazırdı. Bu yeni gelişmenin önemi, önceleri çok az kimse tarafından farkedildi.

Olay yerine en yakın konumdaki Yunanlılar askerî başarıya duydukları özlemle ve vatanlarını genişletmek hırsıyla kör olmuşlardı. Ankara'da kurulan geçici Türk Hükümeti'ni tanımayarak, sonu hüsranla bitecek olan askerî bir harekâta Küçük Asya'da başladılar.

Durum İngiliz Hükümeti'nin Türklerin elinde bulunan kimi İngiliz tebaasının bırakılması talepleriyle daha da zorlaşıyordu. Gittikçe kritikleşen bu durumu hiç olmazsa bir parça rahatlatmak amacıyla yeni Türk Hükümeti'nden esirlerin serbest bırakılması ricasında bulundum. Türkler esirleri serbest bıraktılar ve bu sorun da çözüldü.

1922 yılının yaz mevsimi sonlarına doğru durum daha da kötüleşmişti. Mustafa Kemal'in ağır hırpalanmış, fakat cesur birlikleri Yunan istilâsını durdurmayı başarmış ve karşı saldırıya geçmişlerdi. Küçük Asya'nın Yunan levanten şehri İzmir'i geri almış, şehri yağmalamış, limandaki müttefik savaş gemilerini ve şehrin bir bölümünü ateşe vermişlerdi. Yunan Ordusu mağlup olmuş, Türklerin önünden kaçan bir gürûha dönüşmüştü. Mustafa Kemal artık Constantinopel'in kapılarına dayanmış, Trakya'yı ve Edirne'yi yeniden ele geçirmek için serbest geçiş izni istiyordu.

Durum karışık ve korku verici idi. İngiliz General Sir Charles Harrington Çanakkale'de karma bir müttefik kuvvetle Türklerin İstanbul dedikleri Constantinopel'e (Trakya'ya) geçişi tutuyordu. Dikkatli ve uyanık, ama azimli bir şahıs olan Harrington Londra'dan emir bekliyordu. Dikkatsiz bir hareket, kazara patlayacak bir silah, dünya savaşından 4 yıl sonra bölgeyi yeni bir ateşe atabilirdi.

İngiliz Hükümeti aslında tuhaf bir şekilde, gerçekçi olmayan savaş ruh haleti içinde idi. Bir taraftan iktisadî kriz, uzun süren maden işçileri grevi, yüksek işsizlik ve uzun süren görüşmeler sonucunda imzalanabilen İrlanda Anlaşması hükümeti zorluyordu.

1918 seçimlerinden sonra Lloyd George'un büyük çoğunluk sağlayarak kurduğu ikinci koalisyon hükümeti bozulmuştu. Liberaller Lloyd George'un Aralık 1916'da 'Asquit Savaşı'na' götüren büyük politik krizi, affetmemişlerdi. Parlamentoda çoğunluğu sağlayan muhafazakarlar gittikçe sabırsızlanıyor, Başbakan'ın maceracı bir politika güttüğünü düşünüyorlardı. Bu çıkmazdan kurtulmak için Lloyd George Çanakkale krizini kullanarak, hem parlamentoyu ve hem de halkı arkasına almayı planlıyordu. Durumu göremiyor mu idi, yoksa kötü bir kumarbaz mı idi? Bu kriz zirveye çıktığında Londra'da idim. Korkunç ve haksız bir savaşın kötü sonuçlarını engelleyebilmek için büyük çaba sarfediyordum.

Ancak bu defa mücadelemde büyük çoğunluğa karşı yalnız değildim. Artık güçlü müttefiklerim ve yardımcılarım vardı. Ne zaman ortaya çıksam, Times sayfalarını bana açıyordu. Vikont Northcliffe'den gazetenin yönetimini şahsen devralmış olan Lord Rothermere beni güçlü bir şekilde destekliyordu.

1916 yılında Lloyd George'un Başbakan olmasında önemli rol oynayan Lord Beaverbrook şimdilerde Lloyd George'un yanlış bir yöne gittiğine ikna olmuştu. Sorun Lloyd George'u düşürmek değil, gereksiz bir savaşı engellemekti.

Eylül ayı başında İngiliz Hükümeti Türkiye ile yapılacak yeni bir Çanakkale savaşında İngiltere'yi desteklemeleri için dominyonlara pek de akıllıca olmayan bir açıklama yaparak çağrıda bulunuyordu. Bu açıklama İngiliz halkını kızdırıyordu. Onlar artık Yunanistan'ın barış istemeyen inatçı tavrını desteklemek için yeni kurbanlar vermeyi reddediyorlardı. Her taraftan protestolar yağıyordu. Yunanistan yanlılarının tek bir güçlü dayanakları kalmıştı. O da Türk birliklerinin, çoğunluğu İngilizlerden oluşan müttefik kuvvetleriyle İstanbul önlerinde, Boğaz'da neredeyse karşı karşıya gelmiş olmalarıydı.

General Harrington Mustafa Kemal'in savaş deneyiminden geçmiş, güçlenmiş ve başarılı bir şekilde mevzilendirilmiş askerleri karşısında kendi zayıf kuvvetlerini tehlikeye atmamak için hiçbir şey yapmamak konusunda kararlıydı.

Dostum Lord Derby'nin acil isteği üzerine (hatırladığıma göre New Market'te karşılaştığım Lord Derby bunların üzerindeki etkimi kullanmamı rica etmişti) Türk liderlerle ilişkiye geçerek müttefik birliklere karşı yapılacak harekâtın geti-

receği büyük tehlikelere dikkati çekmiştim. Onları anlaşmaya varılana kadar herhangi bir saldırı pozisyonuna geçmemeleri durumunda, birliklerinin stratejik pozisyonunun zayıflamayacağı konusunda ikna ettim. Memnuniyetle belirtmeliyim ki akıl galip geldi. Bu başarıda Fransa'nın Kemal ve hükümeti ile gizli bir anlaşmaya varmış olması, önemli bir rol oynamıştı. Reymond Poincare barışçıl bir çözüm için Fransa'nın etkisini kullanıyordu.

Gereksiz bir acelecilik, savaş çıkmasına neden olabilirdi. İngiliz kamuoyu yatışıp düşünecek kadar vakit bulduğunda, ağırlığını barıştan yana koydu. Böylece Ortadoğu'da yeni bir savaş tehlikesi ortadan kalkmıştı.

Lord Beaverbrook 'Politika ve Basın' adlı kitabında bu krizin çözülmesini geniş bir şekilde anlatmıştı. Lord Beaverbrook da bu krizde sağlam durmuştu. Olayların gelişmesinden duyduğu endişeyi sıksık benimle paylaşmıştı. Benim gibi düşündüğü ve Türklere yardım etme çabalarının moral bakımdan arkasında olduğunu bilmek beni sevindiriyordu. O da İngiltere'nin Yunan Emperyalizmi'ni desteklemek gibi çılgınca bir politika izleyerek Türklerle savaşa tutuşmanın her ne pahasına olursa olsun kaçınılması gereken büyük bir hata olacağı sonucuna varmıştı. Beaverbrook muhafazakârların o zamanki lideri, kendisi gibi Kanadalı olan dostu Bonar Law'nın desteğini almış, Avam Kamarası'ndaki oylamada böylece çoğunluk sağlamıştı.

Beaverbrook, Bonar Law'a İngiliz savaş yanlıları için; "Bu insanlar savaşın bizatihi kendisidir" demişti. Bu birkaç sözcük Lloyd George'un koalisyon hükümeti için ölüm fermanı olmuştu. Muhafazakâr partinin toplumsal ve politik kalesi olan Carlton Club'ta bir toplantı yapılmıştı.

Toplantının en önemli konuşmasını ölüm döşeğinde hasta olan Bonar Law değil, az tanınmış bir parlamento üyesi olan Stanley Baldwin yaptı. Baldwin bir yıl geçmeden Bonar Law'ın halefi olarak başbakanlık makamına gelecekti.

Lord Beaverbrook, koalisyon hükümetinin Yunan taraftarı, Türk karşıtı politikalarına hücuma devam etti. 16 Aralık 1922 günü Avam Kamarası'nın Noel tatiline çıkmasının ertesi günü Daily Express'te geçen Eylül ayının olaylarını geniş şekilde yorumluyordu. İzmir'in düşmesinden 10 gün sonra Yunan birlikleri tam bir bozguna uğramışken ve Atina'daki hükümet, Küçük Asya'daki askerî durumlarının ümitsiz olduğunu görmüşken Lloyd George'un onları savaşı sürdürmeye cesaretlendirdiğini belirtiyordu. Daily Express'e göre Lloyd George bu adımı atmadan önce sağ kolu Edward Grig'e (Şimdiki Lord Altrincham) Yunan Büyükelçiliği

mensuplarından bilgi aldırmıştı. Gelen bilgiye göre Yunan Ordusu para ve cephane sağlanmasını içeren aktif İngiliz yardımı olmaksızın daha fazla dayanamazdı.

"2 Eylül'de Atina hükümeti Lloyd George'a başvurduğunda" diyerek şöyle devam ediyordu (Daily Express):

"Atina Hükümeti Lloyd George'a ateşkes sağlanmasına aracı olması için ricada bulunuyordu. Buna paralel olarak Lloyd George'un bir müsteşarı Yunan Büyükelçiliği'ni arayarak Yunan Hükümeti'nin 1918 yılında Almanların düştüğü hatayı, bir panik halinde ateşkese razı olmamasını telkin ediyordu."

Lloyd George bir daha hükümet olamadı. Türkiye konusundaki fikir ayrılığımıza rağmen ölümüne kadar onunla dostane ilişkimizi devam ettirdik. 1940 yılında beni Antibes'te ziyaret ettiğinde birlikte öğle yemeği yedik. Lloyd George'un insanı kendine hayran bırakan bir tarafı vardı.

1905'den 1922'ye kadar süren politik kariyeri kısa idi. Bu kısalığın nedeni karakterine bağlanır. Pek çok façetaya (yontulmuş elmas) olduğu gibi idi. Her bir façeta parlak ışıklar saçar, ancak bu ışıklar sıklıkla birbiri ile çelişirdi. Hayatında bu çelişkilerin ortadan kalkıp tek bir forma girdiği dönem 1916'dan 1918'e kadar süren ilk başbakanlık dönemi idi. Bu iki yıl inanılmaz zorluklar ve ikballerle dolu bir zamandı.

Muhaliflerinin onu küçük görme çabalarına karşın o; "savaşı kazanan adam" idi. İkinci Dünya Savaşı'nda Churchille'in olduğu gibi... Bu zaferlerle dolu parlak dönemin dışında güçlü karakterinin çok yönlü olması, yeteneklerini göstermesini bekleyen benim gibilerin beklentisini karşılamıyor ve yanıltıyordu. Versaille Antlaşması'nı imzalayan dört büyüklerden biri olarak Almanya karşısında muzaffer devletlere çok fazla güç verildiğini düşünüyordu. Ona kalsa durum daha farklı olabilirdi.

Zamanımın tüm devlet adamlarından -benim tanımış olduğum- farklı olarak Lloyd George 20'li yılların sonlarında ve 30'lı yılların başlarında Almanya'da kurulmuş olan Weimar Cumhuriyeti'nin kendisine yeniden (Birinci Dünya Savaşı'nda yitirdiği) saygı kazanmasını ve demokratik kurumları doğru yönde kullanmasını sağlayarak; Almanya'yı ve dünyayı bir Adolf Hitler'den ve İkinci Dünya Savaşı'ndan muhafaza edebilirdi.

Benim, Almanya ile ilgili bu düşüncelerim Almanya'yı çok iyi tanıyan ve tecrübeli bir Almanya uzmanı olan Lord d'Abernon tarafından da paylaşılıyordu.

Benim için, genelinde Ortadoğu ve özelinde Türkiye ile ilgili politik ve diplomatik bağların yarattığı olaylarla dolu süreç sonuna yaklaşıyordu. Başarısızlığa

uğrayan Birinci Lozan Konferansı'ndan sonra ikincisi başarıya ulaşmıştı. Ben bu konferanslarda gözlemci olarak bulunuyordum.

İngiltere'nin yeni muhafazakar hükümeti Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından temsil ediliyordu. Türkler yetenekli, güçlü, bilgili bir delegasyon göndermişlerdi. İngilizler barışmaya hazır, eski ideolojik tutumlarından vazgeçmişlerdi. Artık yeni Türkiye gerçeğini 'de jour' ve 'de facto' tanımaya hazırdı.

Bu yeni, canlı, güçlü ve tek bir ulustan oluşan devlet, anavatanı Anadolu'nun yanı sıra Küçük Asya'nın tüm sahillerini, Trakya'yı, Edirne'yi ve İstanbul'u kapsıyordu. Bu şartlar üzerinde anlaşan taraflar Lozan Antlaşması'nı imzaladılar. Ve nihayet Montreaux Antlaşmasıyla, boğazlardaki gemi trafiği düzenleniyordu.

Bu gelişmeyi İngiltere'nin diplomatik bir yenilgisi olarak yorumlayabiliriz. Ancak anlaşmanın sonuçları ne oldu? Türkiye ile İngiltere arasında uzun süredir gelişmekte olan uyumlu bir süreç. Her ne kadar İkinci Dünya Savaşı sırasında bu ilişkiler zorlu sınavlardan geçse de sonuçta Türkiye-İngiltere dostluğu müttefikler bakımından büyük kazanç oldu.

Eğer Türkiye yine kenara itilmiş olsa idi, Rusya bu sefer çoktan İstanbul'a ve hatta İzmir'e kadar inecek; gemileri ve uçakları ile Akdeniz'in derinliklerine kadar uzanacaktı. Eğer batılı devlet adamları politik ve askerî güçlerine güvenerek diretmiş olsalardı bu önemli ve hassas bölgede sonu gelmeyen zorluklarla karşılaşabilirlerdi. Kader ve tarih başka bir istikameti gösteriyordu. Küçük Asya uzun yıllar sosyal ve ekonomik gelişmesini sükûnet içinde yeniden organiza edebilecekti.

Türkiye'nin aksine bu zaman zarfında Arap devletleri farklı bir gelişme gösteriyordu. Gittikçe daha fazla parçalanıyor, daha çok zayıflıyor; İngiliz ve Fransız efendilerine bağlı küçük azınlıklar tarafından yönetiliyorlardı. Atatürk'ün yükselişinden, İkinci Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar Ortadoğu'nun kısa tarihini bu şekilde özetleyebiliriz.

Bu karışık olayları, üzücü yılları, kendi bakış açımdan zaman zaman Times'ın sütunlarında eleştiriyordum. Artık eskiden olduğu gibi aktif politika ile ilişkimi kesecektim.[1]

---

[1] *Die Memoiren des Aga Han, Welten und Zeiten*, Verlag Kurt Desch, Wien-München-Basel, 1954, S.236-253.

İngiliz yönetiminin İslâm âlemi içinde en sadık ve saygın 'işbirlikçisi' (görevlisi) olan Sabbahî-Nizârî İmamı 3. Ağa Han anılarında, yeni Türkiye Cumhuriyeti için 'eyalet'; Ortadoğu ve Asya için ise 'federasyon' önerisinde bulunduğunu kaydederken, günümüzdeki siyasal yapılanmalara kadar uzanan son derece önemli bir saptama da yapmış oluyordu.

Günümüz dünyası, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren; Anglo-Amerikan kaynaklı önce Büyük Ortadoğu, sonra da Genişletilmiş Ortadoğu projelerini tartışıyor. Tartışmakla da kalmıyor. ABD ve İngiliz siyasî otoritelerinin görevlendirdiği 'emperyalist militer güçler' Genişletilmiş Ortadoğu Projesi'ni yaşama geçirmek amacıyla askerî operasyonlar yapıyor; ayaklanmaları ve içsavaşları kotarıp körüklüyorlar.

Bu saldırıların hedefindeki ülkeler arasında ise; Irak, İran, Türkiye, Afganistan, Pakistan, Mısır, Yemen, Suriye, Fas, Tunus, Libya, Cezayir, Sudan'ın yer aldığı biliniyor. Sırada Asya'daki Türk cumhuriyetlerinin bulunduğu ise artık hiç kimse tarafından yadsınmıyor.

Bir başka ifadeyle Genişletilmiş Ortadoğu Projesi'nin coğrafyasını teşkil eden; Kuzey Afrika, Ortadoğu, Balkan, Anadolu, Kafkasya ve Orta Asya'daki ülkeler 'dönüştürülme', 'demokratikleştirilme' ve hepsinden de önemlisi 'uygarlaştırılma' gerekçeleri ile vuruluyor, çökertiliyor, kana bulanıyor. Buralarda ayaklanmalar başlatılarak, içsavaşlar çıkarılarak ve sonra da kotarılan istikrarsızlıklar ve kaos gerekçe yapılarak Batılı emperyalistler tarafından işgal ediliyor. Kimine göre de bu bahanelerle, örtülü bir 'Haçlı Seferi' gerçekleştiriliyor ve bu coğrafyada yaşayan Müslümanlar yine ana hedefi oluşturuyorlar.

Ağa Han anılarında, işte bu oluşuma da bir bakıma açıklık getirmiş, 'yeni stratejinin tarihsel kaynaklarına' ışık tutmuş bulunuyor. Nizârî İmamı daha geçen yüzyılın başında yaptığı 'eyalet-federasyon-konfederasyon' önerileri ile Genişletilmiş Ortadoğu Projesi'nin sanıldığı kadar sığ bir bakış açısı ile hazırlanmadığını, tarihsel bir iddiaya sahip bulunduğunu ve köklerinin de hayli eskilere (derinlere) dayandığını kanıtlıyor. Kaldı ki İngiltere'nin bölgedeki en önemli 'danışmanı' olan bu 'işbirlikçinin' önerilerinin kendisinden mi kaynaklandığı, yoksa Londra ve Washington eksenli 'ilhamların' bir tezahürü olarak mı ortaya sürüldüğü; konunun hâlâ karanlık noktasını teşkil ediyor.

Ağa Han'ın özellikle dikkati çektiği Belücistan meselesi; 21. yüzyılda dünya gündemini son derece meşgul eden Pakistan-Afganistan- İran sorununun gerçek nedenini açığa çıkarması bakımından önemli bir 'sırrı' da ifşa ediyor. Ağa Han'ın

Anadolu için önerdiği 'eyalet' modeli ise zaten, yıllardır onbinlerce insanın yaşamına malolan 'ayrılıkçı terör eylemlerinin' esasını oluşturuyor. Bu nedenle öneri; terörün 'sebep-sonuç' ilişkisini irdeleyerek, 'denklemi' tamamlamış bulunuyor.

Ağa Han'ın anıları bu açıdan ele alındığında; 'Paşaların Asya Misyonu'nun Batı Emperyalizmi'nin oyunlarını ve entrikalarını bozmak ve bu coğrafyada yaşayan insanlara 'özgür ve bağımsız' bir yaşam vaadetmek bakımından ne denli büyük ve öncü bir önem taşıdığını günışığına çıkıyor.

III

ANADOLU – ASYA BAĞLANTISI 1919-1922 (Paşaların Asya Misyonu)

1918 yılında 'Mütareke' imzalandı ve Birinci Dünya Savaşı sona erdi. Bu süreçte İmparatorluğun kaderine hükmeden Sadrazam Talat, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver ile Bahriye Nazırı Cemal Paşalar 1/2 Kasım 1918 gecesi (Bazı kaynaklara göre 2/3 kasım gecesi) bir Alman denizaltısına binerek ülkeden ayrıldılar. Buna rağmen 'üç paşalar'ın savaşı bitmemişti. 'Dördüncü Paşa' konumundaki Mustafa Kemal Paşa bakımından ise bir savaş bitiyor, bir dönem kapanıyor; fakat yeni bir savaş ve yeni bir dönem başlıyordu. Ne ki tüm iddiaların ve dedikoduların aksine; 'dört paşa' arasındaki irtibat, iletişim ve –sınırlı da olsa– işbirliği sonuna kadar devam ediyor; savaş ve mücadelenin hüküm sürdüğü alan ise geniş bir coğrafyayı kapsıyordu.

Özetlemek gerekirse bu 'dört paşa' Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki 1919-1922 sürecinde de 'çokuluslu siyasette' etkili olmaya devam ediyordu. Etkinlik alanlarının kapsamında ise Anadolu'nun yanı sıra Türk dünyası ve İslâm âlemi yer alıyordu.

Talat, Enver ve Cemal paşalar İstanbul'dan ayrılırken onlara Dr.Rüsûhî, Dr. Nâzım, Bahaeddin Şakir, Polis Müdürü Azmi Bey ve Bedri Bey gibi önde gelen İttihatçılar eşlik ediyorlardı. Türkiye'den ayrılan İttihatçılar çeşitli katılımlarla kısa zamanda yeniden örgütlenerek yurtdışında da güçleniyorlardı. Bu yapılanma genellikle; başta Berlin olmak üzere Lahey, Lozan, Münih, Moskova ve Roma gibi Avrupa'nın önemli merkezlerinde meydana geliyordu.

İttihatçı liderler ve paşalar ülkeyi terkederken bile yeni teşkilatlar/komiteler kurmaktan geri durmamışlardı.

Nitekim Talat Paşa'nın güvenilir adamları olan Kara Vasıf ve Kara Kemal, daha sonra Mustafa Kemal Paşa tarafından lağvettirilecek olan Karakol Teşkilatı'nı kurdular. Diğer taraftan Enver Paşa da İstanbul'dan ayrılmadan önce M.M. Gru-

bu Başkanı Hüsamettin Ertürk ile bir görüşme yaptı ve kendisinden Teşkilât-ı Mahsûsa'nın adının bundan böyle 'Âlem-i İslâm İhtilâl Teşkilâtı' olarak değiştirilmesini istedi. Bu değişiklik aslında İttihatçı liderlerin bundan sonra yürütecekleri 'çokuluslu' siyasetin coğrafyasını, zeminini, yöntemini ve amaçlarını da ortaya koyuyordu. Bu siyasetin özü ve amacı, İslâm ve Türklük âleminde ihtilâller çıkarmak, bağımsızlık mücadelelerini başlatmak olacaktı. Operasyon alanı hayli geniş bir coğrafyayı kapsıyordu. Ana merkezleri ise Anadolu, Kafkasya ve Orta Asya idi.

Türkiye'den bu düşüncelerle ayrılan İttihatçılara her zaman olduğu gibi yine Talat Paşa liderlik ediyor; önde gelen İttihatçılar ve paşalar bir süre sonra Berlin'de yeniden bir araya geliyorlardı.

Talat Paşa'nın ikamet ettiği Berlin bu kez yurtdışındaki İttihatçıların adeta yeni merkezi oluyor, en yaşamsal kararlar eski Sadrazam'ın evinde alınıyordu. Nitekim bundan sonra güdülecek siyasetin esaslarını ve uygulanacak stratejiyi yine Talat Paşa belirliyordu.

Bu bağlamda Talat Paşa 1919 yılının Aralık ayında Berlin'deki evinde bir 'arkadaş toplantısı' –ki bazıları bu toplantıya 'kongre' diyorlardı– düzenledi. Toplantıda İttihatçıların, bundan sonra yapacakları işler, izleyecekleri strateji ve amaçlanan hedefler tartışıldı. Böylece Talat Paşa'nın hazırlamış olduğu bir taslak her yönden ele alınarak inceleniyor, tartışılıyor, irdeleniyordu. Nihayet üzerinde genel bir mutabakata varıldı. Plan bir kez de paşalar tarafından elden geçirilerek son şeklini aldı.

Hemen kaydetmek gerekir ki; Talat Paşa'nın Berlin'de iken en önemli 'para kaynağını İttihad ve Terakki Fırkası'nın eski mebusu Musevî asıllı Nesim Mazliyalı teşkil ediyordu. Nesim Mazliyah'ın parasal gücü ise İttihad ve Terakki iktidarı sırasında önemli meblağlar kazandığı anlaşılan yine Musevî asıllı işadamı-siyasetçi Selânik Mebusu Emanuel Karasso'dan kaynaklanıyordu. (Emanuel Karasso bilindiği gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gizli olarak kurulmasında, Mason Locaları'nda faaliyet göstererek gelişmesinde önemli bir rol oynamıştı. O yıllarda Talat Paşa, Karasso tarafından her bakımdan korunmuş, kollanmış, desteklenmiş, yönlendirilmiş, Posta ve Telgraf İdaresi'ne yerleştirilerek önemli bir pozisyona kavuşturulmuştu. 31 Mart Olayı'ndan sonra da bilindiği gibi Selânik Mebusu Karasso Meclis-i Mebusan'ın aldığı Hal kararını Sultan 2. Abdülhamid'e tebliğ eden heyetteki dört kişiden biri olmuştu.)

Mütareke döneminde Emanuel Karasso özellikle 'finans-ticaret oligarşisinin' etkili olduğu Hollanda üzerinden ticaret yapıyor ve buradaki işlerini da Lahey'de oturan 'Asım Bey' yürütüyordu. Kod adı 'Asım Bey' olan Süreyya İloğlu aynı zamanda İttihad ve Terakki'nin önemli ideologlarından (Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey'in kardeşi; Talat Paşa'nın yakın adamı (Kara) Kemal Bey'in de samimi arkadaşı idi. Bu nedenle Talat Paşa Asım Bey'e son derece güveniyor, ona bir bakıma 'özel kurye' olarak görevler de veriyordu.

Nitekim 1919 yılının Aralık ayında gerçekleştirilen toplantıdan sonra kafasında netleştirerek şekillendirmiş olduğu hususları notlar halinde Asım Bey'e yazdırdı. Ortaya çıkan 'mektup' niteliğindeki metni yine Asım Bey'in yaptığı kuryelikle Ankara'daki Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırdı. Talat Paşa bu 'mesajında' uygulanacak siyaset ve izlenecek strateji konusundaki 'kendi düşüncelerini' Mustafa Kemal Paşa'ya mümkün olduğu kadar kapsamlı bir şekilde sunuyor ve Paşa'nın onayını 'geniş çapta' alıyordu.

Talat Paşa bundan sonra yürütülecek mücadeleyi üç ana ayağa dayandırmıştı. Bu üç ayağı da Anadolu harekâtı, Türk dünyasında ve İslâm âleminde yürütülecek faaliyetler olarak belirlemişti. **Mustafa Kemal Paşa daha sonra Talat Paşa'ya yazdığı cevabî mektupla planı onaylıyordu. Yıllar sonra İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan ünlü İttihatçı lider Doktor Nâzım Bey verdiği ifadede bu durumu teyit ediyordu. Dr. Nâzım; "Berlin'de Talat Paşa merhumun riyâsetinde İslâm ihtilâlleri namı altında vatanımızın düşmanları aleyhinde çalışırken bu mesâimiz Ankara Hükümeti tarafından tasvip edilmiş ve Ankara'dan gelen mektupta Anadolu işlerine karışmamak ve mühim kararlarda Ankara'nın reyini almak suretiyle bize müsaade edilmişti" diyordu.**[1]

Talat Paşa'dan, Mustafa Kemal Paşa'ya...

Talat Paşa, Asım Bey'e yazdırdığı mektup şeklindeki notlarında Mustafa Kemal Paşa'dan -bir güvenlik önlemi olarak- üçüncü şahıs şeklinde bahsediyordu. Buna paralel olarak daha önce başka kanallar üzerinden haberleştikleri ve her iki

---

[1] *Belleten, Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektupları*, İlhan Tekeli, Selim İlkin, Sayı 174, Ankara, 1980, S.301-315; *İzmir Suikasti'nin İçyüzü*, Dünya, 24 Şubat 1957.

paşa arasında geniş çapta fikirbirliği olduğu da ifadelerden anlaşılıyordu. Diğer taraftan Talat Paşa'nın hem arkadaşları üzerinde önemli bir otoritesi bulunduğu, hem de Mustafa Kemal Paşa tarafından saygı ile dikkate alındığı gözlemleniyordu. Hiç şüphe yok ki bu saygının arkasında -Talat Paşa'nın eski Sadrazam ve yaşça büyük olması kadar- 1919-1920 yıllarında Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki İttihat ve Terakki mensuplarına ve örgütüne yaşamsal biçimde gereksinim duyması da yatıyordu. Kaldı ki İstanbul'daki Meclis-i Mebusan henüz kapatılmamıştı ve çalışıyordu. Unutmamak gerekir ki; liderleri ülkeyi terketmiş olsa bile İttihatçılar Meclis-i Mebusan üzerinde önemli bir baskı unsuru oluşturuyorlardı.

Zira toplumsal zeminde yadsınamayacak kadar kitlesel bir etkinliğe, örgüte ve belirleyiciliğe sahiplerdi.

Mustafa Kemal Paşa özellikle Talat Paşa ile olumlu bir iletişim içinde bulunuyor, İttihad ve Terakki örgütünün içerde ve dışarda desteğini kazanarak pekiştiriyor, bu yapılanmayı en azından karşısına almayarak kontrol altında tutabiliyordu. Bu olumlu ilişki Talat Paşa'nın suikaste kurban gitmesine kadar da devam edecekti.

Talat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki diyalog şüphesiz, Enver ve Cemal paşaları da kapsıyordu. Zira onlar kaçınılmaz olarak Talat Paşa ile birlikte hareket ediyor, onu doğal liderleri kabul ediyor, kararlarına saygı ile uyuyorlardı. Dolayısıyla Talat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki mektuplaşmalar büyük önem taşıyor; Türk dünyası ve İslâm âlemindeki gelişmeleri ve oluşumları da etkileyerek, şekillendiriyordu.

Konuya girmeden önce büyük önem taşıyan bir hususu daha kaydederek; bundan sonraki gelişmelere sahne olacak coğrafya üzerindeki Rus otoritesinin, bu aşamada karşı karşıya bulunduğu durumu ana hatlarıyla özetlemek, kaçınılmaz bir gereklilik sayılır.

Rusya'da Çarlık, 1917 yılında yıkılmış; iktidar Lvof'un başkanlığında bir koalisyon hükümetinin eline geçmişti. Ancak Lvof, büyük sorunlarla başedemeyeceğini anlayınca çekildi. Yerini alan Kerenski de başarılı olamadı. Bunun üzerine Bolşevikler 6 Kasım 1917 günü 'büyük ihtilâli' gerçekleştirerek yönetime el koydular.

Bolşevik iktidar ilk iş olarak 3 Mart 1918 günü Brest-Litovsk'ta Almanya, Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan ile bir antlaşma yaparak, Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildi. Bununla birlikte Bolşevikler yine de 1920 yılına ka-

dar, özellikle iç savaşlar nedeniyle, ölüm-kalım savaşı vererek, dış saldırılarla uğraşmaya devam edecekti. Kaldı ki Almanya da karşı devrimcilere yardım ediyor; bilahare İtilâf Devletleri Bolşevik karşıtlarına silah ve para vererek onları Moskova'ya karşı kışkırtıyorlardı.

Kuzey'de Murask'a İngiliz ve Amerikan askerleri çıkarılmış, Vladivostok işgal edilmişti.

Boğazlar açılınca Fransız savaş gemileri Karadeniz'e çıkarak Odessa'yı topa tutmuşlardı.

Japonya Sibirya'ya asker göndermiş; Avusturya Ordusu'ndan alınan esirlerin oluşturduğu Çek ve Slovak birlikleri Bolşeviklerin aleyhine dönmüşlerdi.

Baltık memleketleri, Finlandiya ve Kafkas ülkeleri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.

Romanya Besarabya'yı almıştı. Moskova'ya sıkışan Bolşevizm yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya idi. Lenin ve arkadaşlarının elinde sadece Petrograd, Moskova ve bir iki büyük şehirle çevresi kalmıştı. Ancak yine de direniyor ve bu kötü tabloyu yavaş yavaş tersine çeviriyorlardı.

Nihayet Amerika, İngiltere ve İtalya 1920 yılında Rusya'ya uyguladıkları ekonomik ablukayı kaldırdılar. Temmuz ve Ekim aylarında Moskova; Litvanya, Letonya, Finlandiya ve Polonya ile anlaşmalar imzaladı. Böylece Sovyetler, yine 1920 yılının sonuna doğru barışı sağladı.

Fakat bu sırada Çarlık Rusyası'ndan geriye son derece az bir toprak kalmıştı. Polonya, Finlandiya, Letonya, Estonya, Beyaz Rusya Ukrayna, Kafkaslar (Ermenistan-Azerbaycan), Besarabya, Sibirya Rusya'dan ayrılmış konumdaydı. O sırada Orta Asya'daki Türk memleketleri de ayrılmaya hazırlanıyorlardı.

Tüm bu nedenlerle Talat Paşa'nın Mustafa Kemal'a gönderdiği 22 Aralık 1919 tarihli mektup her bakımdan büyük önem taşıyordu. Talat Paşa bu kapsamlı mektubunda, oluşturduğu siyasal ve stratejik projeyi Mustafa Kemal'e şöyle naklediyordu:

22 Kanunievvel 1919

"Memleketin âtisini ben şu yolda görüyorum.

Avrupa, mevadd-ı ibtidaiyyesi (hammaddeleri) gayet zengin olan Rusya'dan uzun müddet istifade mümkün olamayacağını yakînen bildiği için bu zararını imkân nisbetinde Türkiye'den telâfi etmeğe çalışacaktır. Düvel-i İtilâfiye (İtilaf Dev-

letleri)'nin Türkiye üzerinde besledikleri bütün amâl (emeller) ve makasıd-ı siyasîyeden (siyasî amaçlardan) sarf-ı nazar, yalnız şu maksad-ı iktisâdîleri bile arzu ettiğimiz şekilde hür ve müstakil (bağımsız) bir Türkiye'nin vücûduna mani olacaktır. Binaenaleyh bizlerle akdedecekleri (imzalayacakları) muahede-i sulhiyede kendileri için birçok esbâb-ı müdahâle (müdahale sebepleri) bulunacak ve şerait-i sulhiyye (barış şartları) iktisâden memleketimizden azami istifâde etmelerine müsâid birçok mevaddı (maddeleri) hâiz bulunacaktır. Elimizde kalacak yerlerin menâbîi (kaynakları) kesîr olmakla beraber bu şerâit dâhilinde memleketin esbâb-ı terâkkîsini temin etmek mümkün olamayacaktır. Sulhün tahdid edeceği Türkiye Avrupa'nın bu gayesine sed çekebilecek derecede kuvvet olmayacaktır. Binaenaleyh bu kuvveti hariçte aramak ve muavin (yardımcı) kuvvetler vücûda getirmek icâb eder. Bunu ben iki büyük muhitte aramak ve kuvvetli bir teşkilât yapmakta görüyorum. Bu kuvvetin biri vâsi Türk âlemi, ikincisi de İslâm âlemidir. Türk âleminde şimdiye kadar hiç işlenmemiş olan Türkistan bizim için gayet esaslı bir saha-i mesâidir (çalışma alanıdır). Bu sahada dâhildekilerin doğrudan doğruya çalışması hem müşkül, hem de tehlikelidir.

Teşkilât-ı Esâsiye vücûda getirdikten sonra maddî ve manevî surette muavenet kabil olabilir. Bu Teşkilât-ı Esâsiye'yi yapmak için rüfekadan bazılarının o havaliye giderek çalışması iktizâ ediyor. Bugün üzerimize düşen vazife, mâzideki umûmî ve hususî hatîatı (günahları) unutarak geniş bir fikirle herkesin kabiliyetinden azami istifâde ve bu suretle gaye-i umûmîyi (genel amacı) temine çalışmak olmalıdır. Ben Enver Paşa'yı gerek İslâm âlemindeki nüfûz ve ehemmiyeti ve gerek azim ve metâneti ve gerek şerâit-i hâzıra (mevcut şartlar) dâhilinde uzun müddet memlekete avdetinin gayr-i mümkün bulunması dolayısıyle o havâlide çalışabilecek mühim bir uzuv telakki ediyorum. Binaenaleyh bazı rüfeka ile kendisinin Türkistan, Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'da derece derece çalışmaları takarrüb etmiş ve o semte müteveccihen hareket etmişlerdir. Ancak havali-i mezkûrede çalışabilmek için Bolşevikler ile anlaşmak zarûrîdir. Bolşevikler Rauf Beyce de malum olduğu vechile 'Brest Litovsk Muahedesi' esnasında vâsi bir Sovyet İmparatorluğu gayesini takip ediyorlardı. Eski Rusya İmparatorluğu dâhilinde, -ki bunda Finlandiya, Litvanya, Estonya, Ukrayna, Polonya, Kafkas ve Türkistan da dahil idi- Sovyet teşkilâtı yapıp bu teşkilâtı Petersburg veya Moskova'ya rabt etmek ve bu suretle eski Rus İmparatorluğu'nu, başka bir kisve altında ihyâ etmek arzusunda bulunuyorlardı. Bugün Bolşevikler bu fikirlerinden bazı fedâ-

kârlıklar yapmışlardır. Eski Rusya İmparatorluğu dâhilinde teşekkül eden muhtariyet ve istiklâliyetleri tanıyacaklarından bahs ediyorlar. Buradaki Bolşevik rüesâsı ile hâl-i temastayım. Şimdiye kadar mahbûs bulunan Radek ile defaet ile (defalarca) görüştüm. Ve bâlâda (yukarıda) zikrettiğim esaslar dâiresinde çalışmak üzere Lenin'in tasdikine talikan (bağlı olarak) anlaştım. Radek'in tahliyesi ve tayyare ile Moskova'ya gidebilmesi için Almanlar nezdinde pek çok çalışarak muvaffak oldum. Ve başka bir nâm altında esbâb-ı seyahatini (seyahatinin nedenlerini) temin ettim. Bundan dolayı Radek ve burada bulunan Bolşevikler bize medyûn-u şükrandırlar. Radek Bolşevikler hükümetinin Şark mesâili mütehassısı (Şark işleri uzmanı) olduğundan mukarrerâtımızın (kararlarımızın) merkezce kabul edileceğini suret-i katiyede (kesin şekilde) temin ediyor (garantiliyor).

İkinci saha-i mesâinin (çalışma alanının) âlem-i İslâm olduğunu söylemiş idim. Türkistan teşkilâtı Efganistan vasıtasıyla Hindistan'da çalışarak Hindistan âleminde bir tesir yapabilir ve Devlet-i Âliyye ve Hilâfet-i İslâmiyye lehinde kuvvetli bir cereyan uyandırabilir. Araplar mütarekeden sonra tamamiyle inkisâr-ı hayale (hayal kırıklığına) uğramışlardır. Fransızlar ile İngilizler arasında 1916 (M.Sykes ve J. Picot tarafından hazırlanan Osmanlı Asyası'nın müttefikler arasında bölüşüm planından söz etmektedir) tarihinde akd edilen mukavelenâme Arabistan'ı tamâmiyle parçalayıp kuşa benzetiyor. Ve müstakil Arabistan'a kıt'a olarak çölden başka hemen hiçbir şey bırakmıyor. Emîr Faysal'ın maiyyetinde bulunanlardan biri İsviçre'de bize mensub bir zât ile olan mülâkatında Arap gençlerinin mâziyi unutarak Türkler ile eski Almanya veya Avusturya/Macaristan gibi birleşmek ve beraber çalışarak İtilafçıların istilâsına mani olmak fikrinde olduklarını söylemiş ve Mustafa Kemal Paşa ile tesis-i münâsebet arzusunda bulunduklarını ilâve etmiştir. Sulh şerâitinin müzâkeresi sırasında Arapların Türkler ile birleşmek arzusunu izhâr etmeleri ve bu bâbda (konuda) haklı tezâhürâtta bulunmaları nüfûz-u hilâfetin (hilâfetin etkisinin) o havalide devam ve bekasını göstereceğinden fevkalâde faydalı olabilir. Dâhilden vesâit-i muhtelife (çeşitli araçlar) ile bu maksadın istihsâline sarf-ı mesâi olunabilir (çalışılabilir). Bu tarz ve şekl-i mesâi Rauf Bey'in gayesi ve arzûsuna pek muvafık olduğundan bu husûsta sarf-ı mesâi edebiliyor.

Biz de hâricî bir teşkilât ile kendisine muavenet edebiliyoruz. Mısırlı Aziz Bey (Eski bir Teşkilât-ı Mahsûsa üyesi.-M.Ç.) iki gün evvel Berlin'de beni buldu. Bu esas dâiresinde kendisiyle uzun uzadıya görüştük. İnkısâr-ı hayale (hayal kırıklı-

ğına) uğramış, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazdığı mektubu gönderiyorum. Bu zât dâhilden ziyâde hâriçte ve bu maksad uğrunda istihdâm edilebilir. Ve bu yolda çalışması için kendisine imzasız not şeklinde bir cevap verilebilir.

Ben memleket için çalışmayı şimdilik şu üç şekilde hulasa edebiliyorum. Biri dâhilde, diğerleri de Türklük ve İslâmlık âleminde.

Dâhildeki teşkilât-ı millîye (ulusal örgüt) iktidârı tamamiyle ele almalı ve muntazam bir hükümet şeklinde memleketi idâre ederek sûlhü akdetmelidir. Teşkilât-ı millîyenin hâlen hiçbir fırkayı (partiyi-grubu) temsil etmemesi pek muvafıktır. Ancak mevki-i iktidara geldikten sonra her ne nâm ile olursa olsun Meclis-i Mebûsan'da kuvvetli bir fırka (parti) vücûda getirmesi zarûrîdir.

Hariçte bulunan uzuvlar (organlar) ile açık bir münasebetleri olmamalıdır. Harp mesullerinin muhâkemesi için bir Divân-ı Âlî teşkil etmeleri lâzımdır. Bu tamamiyle ayrı bir meseledir. Bir taraftan bu cihet takip edilmekle beraber diğer taraftan yalnız ara sıra benimle gönderilecek adamlar vâsıtasıyla münâsebette bulunulabilir. Mamafih arzu etmedikleri ve ahvâli gayri müsâit buldukları halde şimdilik ihtiyat etmeleri de kabul olunabilir. Esâsen gerek benim ve gerek diğerlerinin vaziyet-i siyasîyeleri bugün buna müsâit olmadığı gibi memleket için de zarârlıdır. Takibini muvafık gördüğüm üç tarz-ı mesâiyi burada tekrar ediyorum:

Evvela -Dâhildekilerin müstakîlen çalışmaları,

Saniyen - Hariçtekilerin âtiyen Türk ittihâdı vücûda getirebilmek için Türkistan'da çalışmaları ve Türkistan'ın bilahare istiklâliyetini temin edebilmek için idârede askerî ve mülkî teşkilat vücûda getirmeleri,

Salisen - Arapların bugünkü meyusiyetinden istifâde ederek ileride bir Arap ve Türk ittihâdını temin edecek teşkilatı vücûda getirmek ve umûmiyet itibariyle âlem-i İslâm'da lehimizde bir cereyan uyandırmak.

Bütün bu teşkilât ya şimdiden veyahut ileride Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına veyahut teşkil edeceği bir büroya rabt olunabilir. Haricî teşkilâtın nokta-i temâsını ben teşkil edeceğimden işin ciddiyet ve safiyyetinden emin ve askerce bir itaata intizâr olunabilir.

Avrupa'da bulunduğum bir sene zarfında propaganda için yapılan teşebbüsât (girişimler) ve teşkilât;

1. Lahey'de bir Türk istihbârat bürosunun teşkîli ve memleketimiz lehinde Hollanda ve gerek diğer bîtaraf memleketler matbuatında neşriyât icrâsı.

(Tafsilât-ı lâzime –gereken ayrıntılar– Asım Bey tarafından verilecektir.)

Bu teşkilât âtiyen (gelecekte) hükümete rabt olunabilir.

2. Amsterdam'da in'ikâd eden (toplanan) beynelmilel Sosyalist Kongresi'nde beynelmilel sosyalist kâtib-i umûmîsi (genel sekreteri)Huysmans ile mülâkat ettim.[1] Ermeni vakayiinin sûret-i cereyanını buna izâh ve Müslümanların Ermeniler tarafından duçar-ı tecavüz olduğuna kendisini iknaa çalıştım. Amsterdam'da kongreye iştirak için gelen Gürcü hükümet-i muvakkatesi (geçici hükümeti) reisi Çengilli ile de görüştüm. Ve Ermeni vakayii hakkındaki nokta-i nazarımızı kendisine izâh ettim. Çengilli in'ikad eden Bern Sosyalist Konferansı'nda Ermeniler aleyhinde irâd-ı nutuk ederek Türkiye'de cereyan eden Ermeni vakayiinin (olaylarının) müsebbib ve mesûl-i hakikilerinin (gerçek sorumluların) bizzat Ermeniler olduğuna yaptığı tahkikat üzerine kanaat-ı kâmile getirdiğini serd ve beyân eylemiştir.

(Bu bâbda Asım Bey tarafından malumat-ı kâfiye (yeterli bilgiler) verilecektir.)

3. Fransız ve İtalyanlar ile mülâkat ve müzâkerât ve bunlardan hâsıl ettiğim fikirler.

Gerek İtalyanlar, gerek Fransızlar âtiyen idâreyi ellerine alacaklarını muhakkak gördükleri Jön Türkler ile şimdiden hüsn-i münâsebete girmek ve kendilerini İngilizler nezdinde müşkül bir mevkie sokmamak şartıyla bizlere mümkün olan muâveneti yapmak arzusundalar. Ancak bugün açıktan fiilî bir harekette bulunmalarına imkân olmadığı gibi esasen vaziyet-i siyasîyeleri de buna müsâit değildir. Bu husûsta bize İtalyanlar, Fransızlardan daha müsaadekâr davranıyorlar. Buradaki İtalyan delegesi vâsıtasıyla İtalya Hâriciye Nezâreti Müsteşarı Kont Sforza ve dolayısıyla İtalya Hükümetiyle her vakit temas edebiliyorum.

Câvid Bey de evvelce bizde Turuk-u Umûmîye Şirketi Müdürü iken elyevm İ'mârat ve Te'sisât Nâzırı bulunan Lostor vasıtasıyla Fransa Hükümeti ile temâsa gelebiliyor. Mamafih bu husûsât tamâmiyle dâhildekine ait olduğundan biz yalnız dâhildekiler lüzum gördüğü takdirde bu işde tavassut edebiliriz... Ve icâbında kendi tayin edecekleri zevâtı bunlarla görüştürebiliriz... Arzu ettikleri takdirde tamamiyle aradan çekiliriz.

---

[1] Selânik'teki sosyalist çevrelerin Huysmans ile 1908 sonrasındaki yazışmaları için bkz. Georg Haup ve Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, İstanbul, 1977; Huysmans'ın sosyalist hareket içindeki yeri için bkz. Max Beer, Sosyalizm ve Sosyal Mücadelelerin Tarihi, İstanbul, 1969, s. 636, 646.

Câvid Bey hakkında mütâlââm (değerlendirmem).

Câvid Bey memleketin dâhilde ve hâriçte muhtaç olduğu bir uzuvdur. Muktedir ve namusludur. İtilâfiyûn nezdinde bizim vaziyetimizde değildir. Harbe muhalif kalmış, harp esnâsında ecnebîleri ve menâfi-i ecnebiyyeyi (yabancı çıkarlarını) âtiyen memlekete nafi olur mülâhazasıyla müdâfaa etmiştir. Amerika ile kat'ı münasebâta (ilişkilerin kesilmesine) aleyhtar bulunmuştur. Bu cihet Amerika Sefâretince de malumdur. Ermeni vakayii ile de alâkası yoktur. Hakkında verilen hüküm hilâf-ı vicdan, kanun ve usûldür. Herhangi bir şekilde ileride Divân-ı Âlîce, muhakemesi icrâ edilmek üzere bu hüküm geri alınabilir.

Asım Bey'in avdetinden evvel mümkün ise Küçük Refet Bey'i (Daha sonra Refet Paşa.-M.Ç.) veyahut o derece tanıdığım birisinin İsviçre veya Almanya'ya gönderilmesini ve bu mesâil (sorunlar) hakkında teati-i efkâr (fikir alış verişi) edilmesini pek arzu ederim.

Bu zât aynı zamanda sosyalist cereyanlarını da tedkik ve ergeç Avrupa muhitinde pek büyük rol oynayacak olan bu cereyanlardan bizlerin sûret-i istifâdemiz hakkında da bir fikir edinebilir. Paramız yoktur. Sizden para istediğimize de zahip olmayınız (sanmayınız). Şimdiye kadar bu işlerde bir miktar kendi paramdan sarfettirdim. Masârifin (harcamaların) diğer bir kısmını Karasu'nun (Karasu/Karasso kelimesi tam okunamamıştır. İlk iki harf tam okunmamaktadır. Karasu olması muhtemeldir. Bir taraftan savaş içinde Almanya'dan alınacak mallarda Karasu Efendi'ye bir öncelik tanındığı ve Karasu Efendi'nin bu ticaretten kâr ettiği bilinmektedir. Avrupa'da onun işleri ile uğraşan temsilcileri vardır. Talat Paşa'nın mektubunu getiren Asım Bey de Karasu Efendi'nin Hollanda temsilcisidir. Eğer kullanılan para Karasu Efendi'ye ait ise mektubun bu konuda bize verdiği bilgi ilginçtir. Çünkü Karasu Efendi değişik yazarlarca İttihad ve Terakkicilere savaş sonrasında para yardımı yapmadığı için suçlanmıştı[1]) Nesim Mazlıyah[2] üzerinde-

---

[1] Falih Rıfkı, *Zeytin Dağı*, İstanbul, 1938, s.5 ve Falih Rıfkı Atay, Çankaya, Birinci Cilt, İstanbul, 1953, s.25.

[2] Nesim Mazlıyah, İttihad ve Terakki'nin İzmir Mebusudur. Talat Paşa'nın ölümüne kadar yanında olmuştur. Amsterdam'daki Sosyalist Kongresi'ne de Talat Paşa ile birlikte gitmiştir. Nesim Mazlıyah'ın sosyalist çevrelerle ilişkisi daha eskidir. 1917'de Stockholm'de toplanan uluslararası Sosyalist Kongresi'ne katılmıştır. G. S. Harris, *Türkiye'de Komünizm'in Kaynakları*, İstanbul 1975, s.41,

ki parasından mesuliyyeti üzerime alarak sarfettirdim ve âtiyen de ettireceğim. Sonrasına Allah kerim.

Azmi Bey'i ben göndermedim. Mûmaileyhin benimle hiçbir alakası yoktur. Parası kalmadığından bahisle dâhile giderek bir köşede oturacağından bahsetti. Ben de münâsib gördüm. Maateessüf haber aldığıma göre bu zavallı budala dünyayı velveleye vermiş ve bizim işlerimize de sekte irâs etmiştir.

Siyaset-i dâhiliyye hakkındaki mütâlaâtım:

Millî teşkilât rüesâsı (reisleri) mebûsâna girmeli, hükümeti elde etmelidir. Kabine dâhilde ve hâriçte otorite tesis edebilecek bir zâtın riyâsetinde ve ekseriyeti bu rüesâdan mürekkeb olmak üzere teşkil edilmelidir. Ahvâl ve vaziyet katiyen icâb ettirdiği takdirde, fırka-i sâireden (diğer partilerden) birkaç zât da kabineye idhâl olunabilir. Bence bu otoriteyi hâiz zât buradan gördüğüme nazaran Mustafa Kemal Paşadır. Bu sûretle teşekkül edecek kabine Clemenceau'nun tarz-ı siyasetini meşk ittihâz edebilir. Câvid Bey'in beyanâtına nazaran bugün memlekete fenâlıkları dokunan erâzil-i eşhâsın (rezil şahısların) 31 Mart Hâdisesi'nde vücûtları tahakkuk eden edânî (aşağılık kimseler) imiş. Bu edepsizlere hadlerini bildirmek ve rezilliklerine meydan vermemek, memleketin menâfii iktizâsındandır. **Matbuatı erâzil-i nâs (halkın en rezilleri) elinden kurtarmalıdır. Biz buna muvaffak olamadık. İnşallah siz olursunuz.** Millî kuvvet buradan mütâlaâ dermeyan edemeyeceğim bir şekilde sulh neticesine kadar muhafaza olunmalıdır. Kuvve-i millîyeye istinâd eden mütecânis bir kabinenin dâhilde ve hâriçte pek büyük tesiri olacağından şüphe yoktur.

Bizlere gelince; istediğiniz şekle girmek, istediğiniz tarzda çalışmak, arzu ettiğiniz hususî veya umûmî her türlü fedâkârlığı yapmak en büyük emelimizdir. Muvaffakiyetinize bütün kalbimle duahânız. Asım Bey parolamı bildirecektir. Bana gönderilecek zâtın, aynı parola ile gönderilmesini rica ederim."[1]

Mustafa Kemal Paşa'dan Kumandanlara

Talat Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu 22 Aralık 1919 tarihli bu mektup hem stratejik, hem de askerî ve siyasî bakımdan büyük önem taşıyordu.

---

[1] Belleten, İlhan Tekeli, Selim İlkin, *A.g.e.*, S.315-321.

Zira bir yandan Ankara - Moskova, Ankara - Londra ilişkileri bakımından belirleyici bir bölge olan Asya'da harekete geçilmesini ve insiyatif alınmasını öneriyor; diğer taraftan da etkileri Cumhuriyet'in kuruluş evresinde de şiddetle hissedilecek olan 'İttihatçıların durumu' ile ilgili taahhütlerde bulunuyordu.

Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa'nın Talat Paşa'ya vereceği cevap da hem 'konjoktürel' (güncel) hem de tarihsel bakımdan önem taşıyordu.

Bu zeminde Mustafa Kemal Paşa'nın karşı karşıya bulunulan siyasî tabloyu; özellikle de Moskova - Londra ekseninde cereyan eden gelişmeleri ve oluşumları hangi bakış açısından değerlendirdiği, belirginlik kazanacaktı. Zira Talat Paşa'ya göndereceği cevabî mektubun içeriğini de bu bakış açısı belirleyecek; takip ettiği askerî, siyasî ve diplomatik gereklilikler ortaya konulacaktı.

Şurası muhakkak ki Mustafa Kemal Paşa öncelikle; Bolşevik Rusya'nın ve tam anlamıyla bölgeye nüfûz eden İngiltere'nin gütmekte olduğu amaçları gözönüne alarak değerlendiriyordu. Nitekim bu bağlamda Paşa; başta kolordu kumandanları olmak üzere İstanbul'daki Rauf (Orbay) , Bursa'daki Bekir Sami, Nazilli'deki Refet (Bele) ve Erzincan'daki Halid beylere bir mektup yazdı. Mustafa Kemal Paşa bu mektubunda karşı karşıya bulunulan durumun geniş bir analizini yapıyor, kendi bakış açısını ortaya koyuyor ve muhataplarının da görüşlerini ve değerlendirmelerini bu sınırlar çerçevesinde kendisine iletmelerini istiyordu.

Mustafa Kemal Paşa ile komutanlar arasında yapılan bu yazışmalar, Gazi Paşa'nın daha sonra Talat Paşa'ya vereceği cevabı da etkileyerek şekillendirecekti. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa'nın Talat Paşa'ya yazdığı mektubu ayrıntılarıyla kavrayabilmek ve gütmekte olduğu stratejik amaçları bütünüyle değerlendirebilmek için iki mektup arasında gerçekleştirilen bu yazışmanın içeriğini de gözönüne almak gerekiyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın adıgeçen kumandanlar ile 1., 2., 12., 13., 14., 15. ve 20. kolordu kumandanlarına gönderdiği 5 Şubat 1336/1920 tarihli mektup her bakımdan belirleyici oluyor, tarihsel bir nitelik taşıyordu. Mustafa Kemal Paşa mektubunda uluslararası ve bölgesel bakımdan siyasî tabloyu şöyle değerlendiriyordu:

"Kânunisâni 1336 (Ocak 1920) sonunda siyasî durumun muhakemesi:

Müttefik devletlerin (İtilafçılar) Türkiye ile barış akdi için Aralık sonlarına doğru gösterdikleri aşırı ilgi ortadan kalkmış ve Türkiye barışı, belirsiz bir zama-

na yeniden ertelenmiştir. Müttefik devletlerin bir buçuk yıldan beri fiilen vücûda getirdikleri oldubittileri, bizim barışımız için esas saymak istedikleri anlaşılmıştır. Bu durumda şimdilik işgal altında bulunan Kilikya (Adana havalisi) ve Urfa ve Maraş hattı ve Aydın vilayeti ile işgal edilmiş bir iki kıtaya muvazi bir Antalya hinterlandını, herhangi bir maske altında işgal eden devletlere bırakılması ve Boğazlar'ın İngiliz egemenliğine verilmesi amacı güdülüyordu. Boğazlar konusu dışındaki şartlar müttefiklerin (İtilafçıların) arasında bir yıldan beri görüşülmüş ve anlaşılmış şeylerdi. Fakat Boğazlar'ın İngiltere'ye bırakılması gibi bu kadar açık olarak beliren mesele, bütün Türkiye ve Karadeniz egemenliğinin İngiltere'ye bırakılması demek olduğundan görünüşte Müslüman vatandaşların feryadı ve Türklerin umutsuz bırakılması gibi nedenlerle Fransa ve İtalya'nın şiddetle itirazını yaratmıştır.

Bu yüzden Boğazlar için müttefikler (İtilâfçılar) arasında fikir birliği hâsıl olamamış bulunması, barışımızı erteleyen bir neden olmuştur. Bolşevik savaş başarıları da barışımızın akdine en önemli engel oldu. Bu ihtimal Aralık (ayı) sıralarında barışımızın hızlanmasına bir sebep sayılırken, başarının olağanüstü bir süratle yayılması, aksine bir erteleme nedeni olmuştur. Bolşevik hareketlerinin bizim barışımızın akdine etkide bulunmasının nedeni, barış şartları ne olursa olsun, tam bir teslimiyet ile (onları) kabul edeceğimizin şüpheli hale sokmalarındadır.

Gerçekten, işgal edilen topraklarımızın terki yolundaki bir barışa silahla karşı koyacağımıza dair, Yunanlılarla devam eden millî savaş ve Anadolu'daki heyecan ve hazırlık gibi inandırıcı belirtiler vardır. Maraş olayları muhtemel şüpheleri daha fazla giderecek olsa gerektir.

Diğer taraftan bizim barışımız akdedilmiş olsa bile, Bolşevik başarıları bize temas ettiği zaman Avrupa'nın durumu yine nezaket kazanacaktır. Çünkü Bolşeviklerle temas eden millet ya sosyal veya politik bir hareket birliğine veya onun seline (baskısına) silahla muhalefete mecbur olmuştur.

Bizim de iki şıktan birini seçmemiz gerekmektedir ki; İtilâf Devletleri'nin bizim Bolşeviklere karşı silahlı mukavemetimizi ümit edebilmeleri için birçok fedâkârlıklarda bulunmaları ve en azından bir yıldan beri geçici işgal altında bulundurdukları Arap olmayan bölgeleri bize geri vermeleri gerekir. İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan için esaslı fedâkârlıklar gerektiren böyle bir sonuca ancak kesin bir zorunluk altında karar verebileceklerdir. Ve bugün İtilâf Devletleri'nin kendilerini böyle bir zorunluğa mahkûm görmedikleri apaçıktır.

Bizi tatmin yönü söz konusu olmazsa, bizi kahretmeğe ve bu yüzden her şeyden önce bütün mukavemet nedenlerimizi kırmağa karar vermeleri gerekir. Türkiye'nin karşı koyma imkanlarını yok etme tedbirleri, Türkiye'nin kesin bir sûrette kuşatılması ve sarılmasıdır. Türkiye şimdilik Adalar Denizi ve Karadeniz sahillerinde ve Avrupa cephesinde güçlü bir şekilde kuşatılmıştır. Suriye Cephesi Hicaz'dan İskenderun'a kadar İngiltere ve Fransa tarafından kuvvetle, ihtiyaçla, nifakla ve halkın mütevekkilce teslimiyeti ile sarılmış sayılabilir. Irak ve İran cephelerinin maddî bir sûrette ve kesin bir şekilde kapatılmış olması, hızlı ve geniş yararlanmalara tabiat olarak pek elverişli değildir. Mesafeler geniş (uzun) ulaşıma kapalı, milletler aklı ermemiş ve memleketin içi de işgal altındadır.

Türkiye'nin diğer cephesi de Kafkasyadır ki; elverişsiz barış şartlarına karşı silahlı mukavemet azmini kendisine en çok bahşeden cephe orasıdır.

Türkiye, Kafkasya'da Bolşevik istilâsını kolaylaştırmak ve onunla hareket birliği yapmakla; batıdan doğuya doğru Anadolu, Suriye, Irak, İran ve Afganistan ve Hindistan kapılarını müthiş bir sûrette açmış olacaktır. Bu açık kapıları kapamak için müttefikler taarruzî stratejik hareketler yapacak kuvvetleri süratle sağlayamazlar. Gereken hareket üslerine ise tabiyaten mâlik değildirler. Böyle bir hareket ancak Batum'da sözkonusu olur ki; bu halde bile Kafkasya ile Hazar Denizi'nin arasını tıkamak için Batum'dan başlayarak 400 kilometreden fazla uzaklaşmak gerekir. Bu durum karşısında İtilaf Devletleri, Bolşevikler ile Türklerin arasını Kafkas milletleri vasıtasıyla kesmek planını bulmuşlardır.

Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, belki de Şimalî Kafkasya hükümetlerinin istiklâllerini tasdik ederek (bağımsızlıklarını onaylayarak) onları celbettiler. Şimdi Bolşeviklerle vuruşmalarını bir oldu bitti haline sokmak için onları her yoldan kışkırtmakta ve pekleştirmektedirler. Bundan başka bizzat kuvvet yollamağa da başlamışlardır ki; bu kuvvet etkisiyle hem Bolşeviklerle çarpışmayı süratlendirmek ve hem da Kafkas milletlerinin Türklerle Bolşeviklerin herhangi bir temaslarını önlemek ve kontrol etmek fikrindedirler. Plan büyük bir ciddiyet ve acele ile uygulanmaktadır.

Bu plan eğer başarıya ulaşır ve Kafkas milletlerinin bize karşı kesin bir set durumu almasıyla memleketimiz sarılı kalırsa, artık Türkiye için dayanma imkanları kökünden yıkılmış olur. **Ondan sonra politik varlıklarını tamamen kaybetmiş Anadolu Türkleri, İtilaf Devletleri subayları kumandası altında sömürge askeri olarak ordular teşkil edecek; hem Kafkasya milletlerinin İtilaf (Dev-**

letleri) itaatında tutulması ve hem Bolşevik istilâsının durdurulmasını sağlamak için kan dökeceklerdir.

Bu halde İtilaf Devletleri'ne mutlak olacak teslim olmak durumunda, Türklerin kendilerini fedâ etmekten kurtaracakları (kurtarabilmeleri) garanti değildir.

Bu yüzden Kafkasya seddinin yapılmasını Türkiye'nin kesin mahvı projesi sayıp, bu seddi İtilaf Devletleri'ne yaptırmamak için en son vasıtalara başvurmak ve bu uğurda her türlü tehlikeleri göze almak zorundayız. Karşı koyma nedenlerimizi yok edecek tedbirlerin ikincisi; fiilen var olan ortak idareden yararlanarak Türkiye'yi dâhilden oyarak çökertmektir. (Emperyalizm'in 1950'den sonra uyguladığı siyaset.-M.Ç.)

Bu hususta memlekette var olan politik nifak İtilâf elinde en iyi bir araçtır. İtilâfçılar (yani galip devletler) bu araçtan ve bazı makamların mutlak boyun eğme eğilimlerinden yararlanarak çalışmaktadırlar.

Tabii ilk işleri her şeyden önce Kuva-yi Millîye'nin çözülmesini ve Türkiye'nin elinde kalan silah ve cephanenin yararlanılmaz hale sokulmasını sağlamaktır.

Birinci derecede Kafkasya planını ve ikinci derecede iç çöküntüyü sağlamaya gerekli zamanı İtilâf Devletleri ancak zayıf, kararsız hükümetler sayesinde sağlayabilirler. Çünkü bu gibi hükümetler İtilâf baskısına karşı koyabilecek iç kuvvetlerin gelişmesini pek ziyade sınırladığı gibi, halkoyunu süreklice üzüntü ve endişe içinde tutarak resmî ve resmî olmayan kararlar alınışına kesin bir şekilde engel olur.

Bundan başka İtilâf Devletleri İstanbul'un gözebatan bütün kişileriyle iç ve dış, akla gelebilecek bütün çevrelerle dolaylı olarak temas ederek millete sürekli olarak açık seçik olmayan ve doğru olmayan umutlar telkin etmektedirler. Bu telkinler bile zayıf bir hükümetin verdiği zamanı çoğaltmakta ve kolaylaştırmaktadır. Bu sûretle kazanılan zamanlardan yararlanarak İtilâfîler, sonunda Türkiye'nin sarılması ve iç çöküntüsü tedbirlerini tamamlayacaklar ve ondan sonra maskelerini birden bire atarak İstanbul'da geniş ölçüde tutuklamalara, sarılı Türkiye'nin çeşitli cephelerinde yığınak ve abluka tedbirlerine başlayacaklar ve aynı zamanda idam hükmü niteliğinde barış şartlarını tebliğ edeceklerdir.

İşte 5 Şubat 1336/1920'de aleyhimize uygulanmakta olduğunu gördüğümüz plan budur. Bu planın açıklanması bize düşen tedbirleri ve görevleri göstermektedir. Bu tedbirler aşağıdadır:

Doğu Cephesi'nde resmî ve resmî olmayan seferberlik yaparak Kafkas şeddini (kuşağını) arkadan yıkacak yığınağa başlamak, yeni Kafkas hükümetleriyle ve özellikle Azerbaycan ve Dağıstan İslâm hükümetleriyle acele olarak ilişki kurarak İtilâf planına karşı kararlarını ve durumlarını anlamak, Kafkas milletleri bize set olmağa karar verdikleri halde taarruz hareketimizi birleştirmek için Bolşeviklerle anlaşmak ve içeride millî teşkilâtı son derecede genişletmek ve güçlendirmek ve silah, cephane ve malzememizi vermemek için silah kullanmaktır.

En önemli görev ise İtilâf Devletleri'nin zaman kazanmasına meydan vermemek ve onların maskesini atıp memleketin bütün mukavemet unsurlarını birleştirecek elverişli fırsat vermesine zorlamaktır. Bunu ancak durumu bu sûretle muhakeme eden, kesin karar sahibi bir hükümet yapabilir. Zaten Doğu Cephesi'nde kuvvet hazırlanması ve şiddetle mukavemet gibi bazı noktalar, sadece böyle bir hükümet sayesinde gerçekleşebilir. Böyle bir hükümet, sınırlarla ilgili barış şartlarımızı ve bu şartların kabulünü geciktirmeğe takatımız kalmadığını resmen ilan ile beraber doğu hareketi ile ilgili yukarıdaki tedbirleri ve memleketin gerekirse Anadolu'dan idaresini mümkün kılacak diğer hazırlıklara bilfiil giriştiğini de açıklar. Buna karşı İtilâfçılar kesin fikirlerini bildirmek zorundadırlar.

Eğer bu, bizimle çarpışmayı kabul sûretinde belirirse, biz bu çarpışmaya iki ay sonra vâkî olacağından daha elverişli şartlar dahilinde ve İtilâf grubunun hazırlığını daha tamamlamış bulunduğu zamanda gireceğiz.

Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti için en acele bir görev, politik durumun gereğine uygun tedbirlerin, hükümetle görüş birliği içinde alınmasına imkan olup olmadığını bir an önce, kestirmektir. Ne yazık ki; eğer böyle bir hükümet kurulmasına imkan yoksa, umutlu olmağa sebep görülmüyor. Aldanmayarak bu durumu şimdiden görmeli ve kabul etmeliyiz. Bunun üzerine alacağımız tedbir Heyet-i Temsiliye arkadaşlarımızı derhal İstanbul'dan çekmek, derhal Kafkas milletlerine, başvurmak ve derhal yukarıda bildirilen tedbirlere resmî ve gayriresmî ve fakat fiilî olarak girişmektir. Bu hareket hattı dâhilinde iç ve dış ilişki kesilişinin ne vakit ve ne suretle vukua geleceğini tahmin etmek kabil değildir. Fakat bir defa işler bu yola girdikten sonra ilişkileri kesmek herhalde uzak görülmemelidir. Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal. (XX. Kolordu Kumandan Vekili Mahmut)"[1]

---

[1] *Atatürk ve Komünizm*, Rasih Nuri İleri, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1970, S.35-40; Dipnot; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı 15, Vesika 388.

Hemen anlaşılacağı gibi Mustafa Kemal Paşa bu aşamada özellikle Kafkasya'daki oluşumlar ve muhtemel gelişmeler üzerinde hassasiyetle duruyordu. Bu nedenle İngiltere'nin ve Rusya'nın bu bölgede gerçekleştirebileceği muhtemel faaliyetleri gözönüne alarak değerlendirmeler yapıyor; komutanların dikkatini de bu hususlar üzerine çekiyordu.

Yazmış olduğu mektuptan da anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Paşa İngiltere'nin Kafkasya'ya fiilen asker sokarak Türkiye ile Rusya'nın muhtemel temasını kesmek istemesinden büyük rahatsızlık duyuyordu. Ancak aynı rahatsızlığı Bolşevik Rusya'nın yayılmacı siyaseti karşısında da hissediyor ve bunu vurgulamaktan kaçınmıyordu.

Dolayısıyla henüz Sevr Antlaşması'nın imzalanmamış olduğu bu aşamada Bolşevik Rusya ile Emperyalist İngiltere'nin amaçlarının ve muhtemel girişimlerinin şimdiden gözönüne alınmasını ve değerlendirmelerin bu zeminde yapılmasını istiyordu.

Mustafa Kemal Paşa –bir bakıma– kumandanlara seçenekler de sunuyor; İngiltere ve Rusya'nın konumlarını uluslararası jeostrateji bakımından irdelemelerini de önermiş oluyordu. Nitekim paşalar bu hareket noktalarını gözden geçiriyor, çeşitli değerlendirmeler yaparak (Heyet-i Temsiliye Reisi) Mustafa Kemal Paşa'ya kendi tercihlerini bildiriyorlardı.

Örneğin; Rauf (Orbay) Bey kendi değerlendirmesini ve tercihini içeren 12 Şubat 1920 tarihli mektubunda şu hususları dile getiriyordu:

"Ankara XX. Kor. Kumandanlığı'na

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine:

1. Genel politik durum hakkındaki gizli raporu arkadaşlar büyük takdir ve şükranla okudu, hepimiz aynı fikirdeyiz. Dün Harbiye Nâzırı Fevzi Paşa (Çakmak-O sırada İstanbul'daki hükümetin Nâzırı idi.- M.Ç.) ile görüştüm. Durum hakkında - bu görüşe göre- kendisine açıklamalarda bulundum. İngiliz kıtaları Kafkasya'ya çıkmağa başlarsa fiilî karşı koyma zorunlu olacağından, önce yapıldığı gibi hükümet ve milletin ayrı-gayrı bir şekilde kalmaması için Başvekil ve hükümet üyelerini aydınlatmasını ve İngilizlerle açıkça konuşarak, istiklâlimizi tasdik eylemek şartıyla, Kafkas durumuna bizim etkili olabileceğimizi ve Bolşevik akımının Kafkas dağları kuzeyinde durdurulmasının mümkün olacağını anlatmalarını; milletin herhalde İngilizlerin durumlarını bir an önce açıklamalarını bekle-

diğini söylemelerini bildirdim. Kendileri tamamen bu görüşte ortak olup Sadrazam ve arkadaşlarının yanında çalışacaktır.

Anadolu'nun takviyesi için Müsteşar'ın, zâtî muameleler (yoluyla) önemli askerî makamlarda tasfiyeye genel olarak taraftar olduğu anlaşılıyor. İsmet Bey'in gelişine kadar bir teşebbüste bulunmayacağı sezilmektedir. İsmet Bey buraya gelince hangi makama tayini gerekeceğine dair hazırlayacağımız listeyi göreceğiz.

2. Fevzi Paşa, Birinci ve Onbeşinci Kolordıların Bolşeviklere karşı savunma amacıyla seferber edilmesi için İtilâf Devletleri yanında teşebbüslerde bulunmağa Vekiller Heyeti'ni teşvik etmektedir. Efendim. Rauf.

Harbiye Nezâreti Seryaveri Salih."[1]

Kafkasya'dan önce, İstanbul'da ve Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde işgal hazırlıkları içinde bulunan İngiltere ile -Mustafa Kemal'in 'Şark Kapısı' olarak adlandırdığı- Kafkasya üzerine pazarlık yapılmasını önermesi, Rauf Bey'in kimliği ve kariyeri bakımından son derece anlamlı ve uyumlu bir yaklaşımı ifade ediyordu. Rauf Bey üstelik bu öneriyi, Rusya'nın yardımına Ankara'nın yaşamsal bakımdan ihtiyaç duyduğu bir dönemde gündeme getiriyor ve İngiltere'nin safında Moskova ile düşmanlığı hemen göze alabileceğini de ortaya koyuyordu. Rauf Bey'in bu yaklaşımı 2. Dünya Savaşı'ndan sonra iktidara gelecek olan Demokrat Parti hükümetleri tarafından -aynen-yaşama geçirilecekti.

Buna karşılık Edirne'deki 1. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Bey, Bolşeviklik konusunda daha temkinli davranıyordu ve 16 Şubat 1920 tarihli mektubunda şöyle diyordu:

"Arap olmayan topraklar bize terk ve iade ve millî sınırımız içinde toprak bütünlüğünü ve hayatî ve ekonomik gelişmemizi (sağlayacak) bir barış andlaşmasını teklif ve sonuç olarak onayladıkları kabul edilse bile, Boğazlara ve Osmanlı başkenti ile bir kısım Osmanlı topraklarına her durumda koyacakları kontroller altında fiilen Türkiye'nin gelişmesi ve tabiî hayatını sağlaması ne dereceye kadar gerçekleşebilir? Bu mütâlaâ karşısında Türkiye'nin Bolşevikler ile çalışmaya ve hareketlerini birleştirerek emperyalizm politikası ve yönetimini kökünden yıkmağa ve yeni bir yönetim tarzını kurmağa çalışması kabul edildiği durumda bu poli-

[1] Rasih Nuri İleri, *A.g.e.*, S.40,41; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı 15, Vesika 389.

tik görüşleri bendeniz tamamen (onaylamam). Bolşevik yönetim tarzı memleketimizde uygulanabilir mi? Ve başarı ihtimali galip midir? Çevremizde sosyal akidelerin etkisi olmaksızın yalnız politik anlaşmaların memleket nâmına sağlayacağı çıkarlar nedir. Bu önemli konuda kesin karar vermek için herhalde Bolşevikliğin bütün etrâf ve inceliklerinin (gizli yönlerinin) anlaşılması gereğini takdir ve bu niteliği bir mütâlaâ şeklinde yüksek heyetinize arz ederim. 1. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar."[1]

Mustafa Kemal Paşa'nın mektubuna, Diyarbakır'daki 13. Kolordu'ya kumanda eden Ahmed Cevdet Paşa'dan dört gün arka arkaya gönderilen bölümler halinde hayli uzun bir karşılık veriliyordu. Ahmed Cevdet Paşa ilginç ve önemli değerlendirmelerde bulunuyor; "Büyük devletlerden en elverişli olanıyla uyuşma siyasetini daha makul görürüm" diyordu. En elverişli devletin ise İngiltere olabileceğini düşündüğünü kaydeden Ahmed Cevdet Paşa 18 Şubat 1920 günü gönderdiği ilk metinde şu değerlendirmeyi yapıyordu:

"Heyet-i Temsiliye'ye:

Kuvvetli bir tehlikeden kurtulmak için umûm milletin azm-ü iman olunarak zamanı gelince silaha sarılması genel durumun müsaadesinden de yararlanılmaya çalışılması mantıklı bir harekettir. Bunun için Araplarla da işbirliği ederek millet ayaklanmasının her tarafta yapılması ve Bolşevik başarısına hizmet edilmesi, isteğin yerine getirilişini kolaylaştırabiliyor. Bolşevikler Batı Cephesi'ndeki hükümetlerle barış sağladıktan sonra Kafkas, İran, Afgan'da daha başarıyla hareket edebiliyorlar. Vladikafkas'ın, Derben'in zabtı, Yeşil Ordu'nun İran'a girmesi haberi şimdiden başarı ümidini arttırıyor. Bu halde Kafkas hükümetlerinin Bolşeviklere muhalefet etmemeleri de muhtemeldir... Kafkas hükümetlerinin Bolşeviklere karşı savunmaları halinde bizim Doğu Cephesi'nde resmî ve gayriresmî yığınak yaparak arkadan Bolşevik'e başarı ile hizmet etmemizin de imkanı iyi tetkike muhtaçtır.

Milletin ruhunda Halife ve Padişah'a karşı bir (bağlılık) vardır.. (onlar).. Kürdistan için barış andlaşmasına Kürtçülerin emellerine uygun maddeler koydurur. Bu işitilirse (sakınca büyük olur). Halbuki Kafkas cephesine karşı yapılacak yığınak (konusunda) Kürdistan'ın nüfusça kesif, kaynak ve servetçe en zengin kısım-

[1] Rasih Nuri İleri, *A.g.e.*, S.41, 42; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı 15, Vesika 390.

larından sayılan mıntıkam ahalisi ruhen, fikren bu harekete katılmaz. Bir de Bolşevik teorisi, derebeylik hayatı süren bu çevrede uygulanamayacaksa Bolşevik başarılarını sağlamaya yönelmiş hareketlere reislerin katılmayacaklarını ve hatta mani olacaklarını zannederim. Bu nokta gayet önemlidir. (Bütün bunlara karşı) bütün milletin böyle bir harekete katılacağı ve resmî olmayan fiilî teşebbüslere başlaması mümkün olduğunu farzedelim. Bu halde de başarıdan emin olamayız."[1]

Ahmed Cevdet Paşa 18-19 Şubat 1920 gecesi yazdığı metinde ise; değerlendirmelerine şu hususları kaydederek devam ediyordu:

"Bir de yapılacak yığınak ve hareketin Bolşevik hareketiyle zaman ve hedef bakımından bir olması gerekir... Bolşeviklerin siyasî amacı nedir? Fransa politik çevreleri Sovyet Hükümetini tanımaya taraftarmış... (olursa) yine doğuda hareketlerine devam edecekler mi? Hareket birliği konusunda Bolşeviklerle görüşüldü mü? Eski Rus istilâcı emellerine kapılarak İskenderun'a kadar inmek, İstanbul'a hakim olmak fikrine kapılmayacakları... (muhakkak mı?)"[2]

Paşa bu endişelerini dile getirdikten sonra değerlendirmesini sürdürüyor, İngiltere ile uzlaşma önerisinde bulunuyor; "Diğer devletlerle da menfaatleri olduğu yerlerde, ticarî ve ekonomik menfaatleri sağlamak sûretiyle onları (İngilizleri) susturmak mümkün olur zannediyorum" diyordu.[3]

En ilginç değerlendirmelerden birini 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa yapıyordu. Bandırma'dan gönderdiği 20-21 Şubat 1920 tarihli mesajında Kolordu Kumandanı, şu hususlara yer vererek önerilerde, bulunuyordu:

"...Mütareke'den önce zafer kazanmış olan İtilâf Devletleri zümresinin mütarekeden beri çözülmekte ve politik bozgunlara uğramakta olduklarını kuvvetle zannediyorum. Amerika bu zümreden ayrılmış gibi görünüyor. Diğer İtilâf hükümetlerinin siyaseti ise Doğu Avrupa'da Yudeniç ve Danikin ile beraber perişan olmuş, Büyük Asya'da ise Amiral Kolçak ile beraber idama mahkum bulunmuştur.

---

[1] Rasih Nuri İleri, *A.g.e.*, S.42, 43.

[2] Rasih Nuri İleri, *A.g.e.*, S.43, 44.

[3] Rasih Nuri İleri, *A.g.e.*, S.42-44; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı 15, Vesika 392.

Dünyanın başka kısımlarında ve hatta kendi memleketlerinde bile dünya nizâmını kendi istedikleri gibi yeniden meydana getirmek isteyen bu sahte büyük mabutlar aleyhine güvensizlikler, ayaklanmalar başgöstermek üzeredir.

Clemenceau'nun cumhurbaşkanlığına seçilmesi... (gibi olaylar) Türkiye'de onlara şaşkınlık vermiş, hatta geri çekilme işaretleri göstermeğe başlamışlardır... İtilâf hükümetlerinin Bolşeviklere karşı Güney Kafkasya'da bir set yapabileceklerine kesin olarak inanmıyorum. Bu ancak denize düşenin yılana sarılması nev'indendir.

Çünkü Bolşevizm esasen bir fikirdir. Buna set olamaz. İkinci olarak bir kuvvettir. İtilafçıların müthiş parasıyla, malzemesi ile takviye edilen yüzbinlerce Danikin kuvvetini yıktı. Halbuki bir Kafkas seddi ancak Kafkasya'nın kuzeyinde kurulabilirdi.

Ben ancak bir şeyden korkarım. Bu da İtilafçıların, bu seddi inşa edenlerin, aynı zamanda Bolşevizm'e karşı kendilerinin iç denizi olan Akdeniz havzasını savunmak fikriyle, tekmil Anadolu'nun askerî işgale alınması suretiyle bu seddi arkadan pekiştirmeye kalkışmaları ve böylelikle memleketimizi bir büyük Afganistan haline sokmak istemeleri ve bunun neticesinde de Anadolu'daki millî teşkilatımızı dağıtmaya kalkışmalarıdır... (Yusuf İzzet Paşa'nın bu öngörüsü 20. yüzyılın sonunda Büyük Ortadoğu Projesi tarafından gerçekleştirilmek istenecek; Afganistan ve Türkiye emperyalizmin dayatması ile aynı eksende, birlikte değerlendirilecekti.-M.Ç.)

Bu yüzden Bolşeviklerle elele vermeğe ve Bolşevizm'in Kafkasya'nın güneyine geçmesini kolaylaştırmak için doğu sınırlarımızda yarı resmî de olsa seferberliğe kalkışmak, Allah göstermesin, yukarıda (sözügeçen) işgali süratlendirebilir...

Bununla beraber Bolşevizm'in bütün kuvvet ve şiddetiyle Afganistan ve Türkistan'da kurulmasını ve Hindistanla İran'a büyük bir serbestlikle dahil olmasını, bu sıralarda memleketimizdeki İtilâf (Devletleri) kuvvetlerinin Hint, İran, Irak havalisine sevk ve nakline, tarafımızdan imkân verilmesi yüksek vatanî menfaatlerimiz gereğidir.

Ayrıca Bolşevizm'in Avrupa Macaristan ve Bulgaristan hattında dahi kuvvetli olması, Adriyatik Denizi'ne ve İtalya'ya doğru gelişmesini görmek de büyük saadetlerdendir... 14. Kolordu Kumandanı Mirliva Yusuf İzzet"[1]

---

[1] Rasih Nuri İleri, *A.g.e.*, S.45; *Harp Tarihi Vesikaları*, Sayı 15, Vesika 393.

Yusuf İzzet Paşa'nın bu değerlendirmesi hem güncel, hem de tarihsel bakımdan büyük bir önem taşıyor, isabet kaydediyordu. Gerçekten de bu aşamadaki emperyalist yayılmayı Bolşevik Rusya dengeliyor ve frenliyor; Moskova'nın bu işlevi 20. yüzyılın son çeyreğine kadar da devam ediyordu. Ne var ki yüzyılın son çeyreğinde Rusya'da başlayan liberal evrilme onu 'karşıt' olmaktan çıkarınca Anglo-Amerikan Emperyalizmi, yüzyılın başında bıraktığı yerden yayılmaya devam ediyor; Orta Asya'nın derinliklerine kadar geniş bir alanı kapsamaya başlıyordu. Bu yayılma çerçevesinde de; 'Mirliva Yusuf İzzet Paşa'nın' hassasiyetle vurguladığı "Anadolu'daki millî güçlerin tasfiye edilmesi" süreci da gündeme giriyor; bu operasyon Türk Silahlı Kuvvetleri üzerinde odaklanıyordu.

Bir başka 'kapsamlı değerlendirmeyi' ise 56. Fırka Kumandanı Albay Bekir Sami Bey yapıyordu.

Çerkezlik bağlamında Rauf Bey'e yakınlığı bilinen Bekir Sami Bey aynı zamanda Amerikan Mandası'na da sıcak bakıyordu.. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği metnin içeriği daha da büyük özellik ve önem taşıyordu.

Bekir Sami Bey 16 Şubat 1920 günü Mustafa Kemal Paşa'ya Bursa'dan gönderdiği mesajında şu hususlara yer veriyordu:

"Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine:

...Harb-i Umûmî'nin (Birinci Dünya Savaşı) yarattığı açlık ve sefaletin meşrû bir çocuğu olan Bolşeviklik, insanlığı başarı ile ele geçirerek dünya çapında bir sosyal devrim sözkonusu olacak gibi görünmektedir. Galip milletlerde bile her türlü tedbire rağmen amele tabakalarında sık sık ortaya çıkan grevler, açlık ve sefaletin en keskin delilidir. Karl Marx prensiplerinin uygulanması yalnız Rus sınırları içinde (yapılırsa) az zaman zarfında hükümetinin düşeceğinden şüphe olmadığından her türlü vasıta ve tedbire başvurmakla dünya çapında bir devrimin (gerçekleşmesine) çalışmak gerekir.

Son Bolşevik başarıları kendi prensiplerinin Rus sosyal kitlesinin ruhuna uygun geldiğine ve İslâmiyet'in meydana gelişinin başlangıcında olduğu gibi Bolşevikler de yüzyılımız halk kitlesinin ruhî ve maddî ihtiyacına uygun gelmekte bulunduğundan süratli bir şekilde insanlık ve özellikle Asya kavimleri arasında iyi karşılanacağı kuvvetli bir şekilde sanılmaktadır.

Yüzyıllarca "Allah nevm-i gafletten ikaz eyleye" terânesiyle hocaların uyuttuğu İslâm dünyasının Bolşevik sistemi sayesinde, cidden uyandırılmasında başarı

sağlanırsa ne mutluluk, ne büyük başarı. İslâm dünyası ile ustaca işbirliği yapmayı başaran Bolşeviklerin Avrupa ve Asya'daki tehdit edici durumları emperyalist Avrupalıları ve özellikle İngilizleri hakkıyla korkutmaktadır.

Londra'ya (giden) yolun Hindistan'dan geçtiğini bilen Lenin, İngilizlerin can düşmanıdır.

Bolşeviklerin Asya'da arzu ettikleri şekilde devrimi yönetmeleri ve kurabilmeleri ve bir daha Danikin ve Kolçak gibi yine Ruslardan muhalif orduların kurulmaması için Çanakkale Boğazı'nı elde bulundurmaları kesin olarak gereklidir. Çanakkale Boğazı'na hakim olan Bolşevikler bizimle işbirliği istemek zorunda olacaklardır. Son Bulgaristan hadiseleri Rusların Çanakkale Boğazı'na karşı hareketini hızlandırmaya sebep olsa gerek.

Genellikle Batı'da Amerika'da çeşitli vesilelerle önemle beliren işçi hareketleri dolayısıyla Dünya Savaşı'nda olduğu gibi Müttefik (İtilâfçı) devletler yeniden ordular tertip ve sevkedemezler. Ancak sömürge kıtalarıyla yetinmek zorunda olacaklarından, Bolşeviklere karşı (bu devletler) şahane başarılarına ve dretnotlarına rağmen sanıldığından daha zayıf ve acizdirler.

Azerbaycan, Gürcü, Ermeni hükümetlerinin istiklâllerini tasdik etmek ve pekiştirme ile Kafkasya'da bir set kurmak planları da Bolşeviklere karşı büyük askerî hareketlere girişemeyeceklerine delildir. Kafkas milletleri vasıtasıyla meydana getirilecek bir seddin Anadolu ile Bolşeviklerin arasını tamamen keseceği ve Türkiye'yi hakkında verilecek idam hükmüne boyun eğdireceğine; Anadolu, Suriye, Irak, İran, Afganistan, Hindistan kapılarını müthiş bir surette kapatabileceğine kesin olarak ihtimal vermiyorum.

Bolşeviklerin güneye, doğuya, batıya sızmasına ve nüfûzuna engel olmak için Kafkasya'da tasarladıkları gibi setler kurmağa kalkışırlarsa Türkistan ve Çin'den Lehistan'a uzanan ve Baltık Denizi'nde sonuçlanan bir set kurmak gerekir ki; bu kadar kuvvet ve kudrete sahip olan İtilaf (Devletleri) için Bolşeviklere karşı kesin büyük askerî hareketlere girişmeleri mümkündür.

Şu halde Kırım, Lehistan, Odessa ve Romanya havalisinin önem kazanacağı tabiîdir...

Hatta Fransız Güney Filosu Kumandanı Amiral Dupon'a Bursa'da gizli surette geldiği Tümen Karargahı'nda iken; "Türklerin (çoğunlukta) bulundukları vatan kısımlarını kurtarabilmek için girişilecek en hafif hareket, önce Rus Bolşevikleriyle işbirliğinden ibaret olacaktır" söylenmesi, Amirali dehşetle yerinden sıçratmış-

tı... Beklenmedik şekilde idam hükmü tarzında bir barış imza ettirildiği takdirde Bolşeviklerle işbirliği etmekten kimse bizi men edemeyeceği gibi... elimizde bulunan silahları almağa kalkışırlarsa silahlı mukavemeti kabul etmekle beraber Bolşevik istilâ seline (baskısına) karşı silahla mukavemet edeceğimize (müttefikleri) ikna suretiyle, birçok maddî menfaat sağlanabilir. Fakat bu politik hareket birliğine mani teşkil (etmez)...56. Fırka Kumandanı Bekir Sami"[1]

Albay Bekir Sami Bey Bolşevizm'in önünün -sosyal nedenlerle- her ne kadar açık olduğunu kabul etmesine karşın yine de Avrupa ile işbirliği yapılmasının ve bu yönde bir 'siyasî konum' elde etmenin doğru olacağını vurguluyor ve öneriyordu. Ayrıca Moskova'nın da siyaseten rahatsız edilmemesi eğiliminde olduğunu gösteriyordu.

Buna karşın 5.Fırka Kumandanı Albay Mehmed Kenan Bey Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği metinde Bolşevizm'e karşı son derece dikkatli davranılması gerektiğini belirtiyordu. Bununla birlikte bölgedeki tüm devletlerle iyi geçinilmesini salık veren Mehmet Kenan Bey Mardin'den gönderdiği 23 Şubat 1920 (Mustafa Kemal Paşa'nın Talat Paşa'yı yanıtlamasından üç gün sonra) tarihli yazısında şu hususlara yer veriyordu:

"Daha memleketimizin çeşitli kısımlarındaki düşmanlarımızı temizlemeden Bolşeviklerle birleşmek üzere taarruzî hareket yapmak bir derecede Dünya Savaşı sonundaki Kafkas ve İran hareketine benzeyecektir. Halbuki bütün millî kuvvetlerin şimdilik Sivas Kongresi'nde kararlaştırılan sınırların elde edilmesi için sarf ve kullanılışı daha uygun olacaktır... taarruzî (hareket) uğrunda sarfolunacak askerimiz kalmadığını (belirtirim)... Bolşeviklerin başarısını, İtilaf Devletlerini ve hele İngilizleri güç duruma düşürmesi bakımından bizim için yararlı sayabiliriz ve bunların başarısına dolaylı olarak yardım etmek mümkündür. Fakat Bolşeviklerin Anadolu'ya sokulması memleketin kabiliyetiyle (uygun) görülmemektedir.

Neticede bugünkü anlaşmazlığın yayılmasını gerektirerek, esâsen ahenksiz bir durumda bulunduğumuzdan yeniden bir takım önemli keşmekeşler doğuracaktır.

---

[1] Rasih Nuri İleri, *A.g.e.*, S. 47-49; *Harp tarihi Vesikaları*, Sayı 15, Vesika 396.

İngilizleri en çok tehdit eden Hindistan sorunu olduğundan Bolşeviklerin Anadolu yönünden çok Hazar Denizi'nin doğu sahilinden bütün kuvvetleriyle Hindistan yönünde hareketleri en uygundur. Hükümet millî hareketin genişlemesini ve Bolşevikliğin buluşma ihtimâlini ileri sürerek barışın akdinin süratlendirilmesi hakkında kesin teşebbüslerde bulunmalıdır. Bolşevik tehlikesi karşısında Avrupalılar Kafkas hükümetlerini tasdik ettikleri gibi bu tehlike biraz da (...) (Avrupalıların) bizim mütâlaâlarımızı da tasdik zorunda kalmaları muhtemeldir. Bolşevikler Kafkas dağlarının kuzeyine kadar geldiklerine göre İngilizlerin artık Batum-Bakü hattını işgal etmeleri imkanı azalmıştır...

Netice; seferberlik ve yığınak yapmak ve taarruzî nitelikte bulunmak ve Bolşevikliği Anadolu'ya ithal etmek, durumumuza uygun görülmemektedir. Kuva-yi Millîye ile Kongre'de kararlaştırılmış olan haklar ve sınırların (işgal altındaki toprakların) geri alınması ve korunması yönünde son derecede sebat göstermek ve aynı zamanda Kafkas hükümetleriyle ve Bolşeviklerle hoş geçinmek daha uygun görülmektedir. 5. Fırka Kumandanı Mehmed Kenan"[1]

Tüm bu metinlerden de anlaşılacağı gibi komutanlar temelde Bolşevizm konusunda birbirinden farklı düşünüyor; fakat güncel olarak şu birkaç madde üzerinde mutabakat sağlıyorlardı.

– Bolşevizm'e karşı uyanık ve kapalı olalım, ama Moskova'yı kızdırmayalım.

– İngiltere'ye kesinlikle ödün vermeyelim ve emperyalizmi Anadolu'dan uzak tutalım.

– Öncelikle bağımsızlığımızı elde edelim, düşmanlarımızı 'Misak-ı Millî'nin dışına atalım.

Mustafa Kemal Paşa olumlu ve olumsuz bütün unsurları ve görüşleri dikkate alarak ve mevcut tüm unsurları Anadolu'nun güncel ve tarihsel çıkarlarına uygun bir şekilde birleştirerek bundan sonra izleyeceği stratejinin adeta 'bileşimini' (halitasını) ortaya çıkarıyordu.

Mustafa Kemal Paşa'dan Talat Paşa'ya...

Mustafa Kemal Paşa'nın yapmış olduğu bu çalışmanın ışığında Talat Paşa'nın mektubunun en önemli kısmı hiç şüphe yok ki; Anadolu harekâtına paralel ola-

[1] Rasih Nuri İleri, *A.g.e.*, S.50-51; *Harp Tarihi Vesikaları*, Sayı 15, Vesika 398.

rak Türk dünyası ile İslâm âleminde (kısacası Asya coğrafyasında)de operasyonlar yapılmasını, eş zamanlı bir mücadelenin yürütülmesini önerdiği bölüm idi. Mektubun genel ifadesinden de anlaşılacağı gibi Talat Paşa; -Sadrazamlık yapmış olmasından kaynaklanan ayrıcalığını ve saygınlığını da gözönünde bulundurarak- bir bakıma Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında adeta bir 'görev taksimi' yapıyordu. Bu görev taksimi Anadolu harekâtını, Türk dünyasını ve İslâm âlemini kapsıyordu. Ancak; Talat Paşa'nın burada Cemal Paşa'dan hiç bahsetmemesi de ilginç bir durum teşkil ediyordu. Büyük bir olasılıkla Cemal Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında 4. Ordu Kumandanlığı'nda göstermiş olduğu, bir takım zaafiyetler, bu süreçte onun 'gölgede' tutulmasına neden oluyordu. Ne var ki bir süre sonra Enver Paşa ile birlikte Cemal Paşa da devreye girecek; Afganistan'da önemli roller oynamaya başlayacaktı. Talat Paşa bu aşamada İttihat ve Terakki ileri gelenleri ile Enver ve Cemal paşaların Anadolu'dan uzak duracaklarına dair Mustafa Kemal Paşa'ya adeta güvence veriyordu.

Bu aşamada asıl sorun, Mustafa Kemal Paşa'nın Talat Paşa tarafından ortaya konulmuş olan projeyi ve uygulanacak stratejiyi benimseyip benimsemeyeceği hususu idi. Zaten Mustafa Kemal Paşa'nın ordu komutanları ve arkadaşlarıyla yaptığı yazışmalar da bu kararın şekillenmesi bakımından önem kazanıyor, ağırlık taşıyordu.

Mustafa Kemal Paşa Talat Paşa'ya gönderdiği 19 Şubat 1920/19.2.336[1] tarihli cevabî mektubunda düşüncelerini gayet açık ve net bir üslupla ifâde ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa mektubunda aynen şunları kaydediyordu:

"Vaziyetin kısa muhâkemesi:

Anadolu ve Rumeli Müdâfaâ-i Hukuk Cemiyeti nâmı altında vücûda getirilen vahdet-i millîye (millî birlik) Erzurum ve müteakiben Sivas umûmî kongrelerinde tesbit edilen esâslara göre Türk ve Kürt millî hudutlarıyla tahdid edilen Türkiye'yi inkısamdan (parçalanmaktan) kurtarmak ve Osmanlı Devlet ve milletlerinin istiklâlini (bağımsızlığını) temin etmek gayesini istihdâf etti (amaçladı). Bu gayeye vüsûl için fiilen ve zımnen müdâfaâyı esas ittihâz etti. Teşkilât-ı millîye köylerden bilitibar nahiye, kaza, liva ve müstakil liva ve vilâyet merkezlerindeki heyet-i idâre ve heyet-i merkezîler ile yekdiğerine rabt olundu (birbirlerine bağlan-

[1] Bazı kaynaklara göre. 20 Şubat 1920; Bkz. *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Hüseyin Cahit Yalçın, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İst.2002, S.211.

dı). Kongrelerin tevlid ettiği onaltı kişilik bir Heyet-i Temsiliye teşkilât-ı umûmîyenin müdir ve nâzımı oldu. Gayeye vüsûl (ulaşmak) için Heyet-i Temsiliye'ye büyük salâhiyet verildi. Heyet-i Temsilîye Riyâseti benim üzerimdedir.

Medenî ve zahirî ve kanunî denilebilecek olan Müdâfaâ-i Hukuk Teşkilâtı'nın içinde mahrem talimat dâiresinde teşkilât-ı müselleme (varlığı herkesçe bilinen örgüt) mevcuttur. Ordu bilâ-istisnâ başlarındaki büyük kumandanlardan son neferine kadar teşkilâtımız kadrosuna dâhildir. Harekât ve muhârebâtı idare etmek için bana merbût (bağlı) bir erkân-ı harbiye (kurmay) vardır.Heyet-i Temsiliye nâmına da müntihâb âzâdan maâdâ (seçilmiş üyelerden başka) güzide arkadaşlardan mürekkeb muâmelat-ı umûmîyeyi tedvîr eden bir büro vardır. Harekât-ı fiilîye şimdilik yalnız umûm İzmir Cephesi üzerindedir. (Bu sırada İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilmiş bulunuyordu.-M.Ç.) Bu cephe de muhtelif kumandanlıklara ayrılmıştır. Son günlerde 'Maraş' Fransızları tardeden ve Kilikya'nın bazı aksâmında (kısımlarında) mahallî teşebbüsâtta bulunan ve Urfa ile Bilecik'deki Fransızları muhâsara eden Kuva-yi Millîyemiz faaliyete geçmiş bulunuyorlar. Öteden beri İngiliz parası ve yardımı ile dahilde Kuva-yi Millîye aleyhinde tezâhürât-ı millîyede bulunan muhâlifler Adapazarı- Balıkesir-Bozkır havalisinde şiddetle kahır ve tenkil edilmişlerdir.

Suriye ve Iraklılar ile öteden beri münâsebet tesis etmiş ve kendileri İngiliz ve Fransızlar aleyhine teşebbüsâta geçirilmiştir.

Daha ciddî esâslar dâhilinde tevhid-i harekât (harekâtın/hareketlerin birliği) için nezdimize gelmiş olan salâhiyyettâr Arap murahhasları ile mukarrerât ittihâz edilmiştir (kararlar alınmıştır). Araplara karşı bidâyetten beri (başlangıçtan beri) ifâde ettiğimiz siyasî formül şudur:

Her millet kendi dâhilinde istiklâlini kurtardıktan sonra (konfederasyon) hâlinde birleşmek; bu esâs Araplarca maalmemnuniye kabul edilmiştir.

Emîr Faysal'ın mutemetleri dahi bu esâs dâhilinde birleşmek üzere mürâcaât eylemişlerdir. Faysal'ın Fransızlar lehine gizli bir politika takip etmesi zan ve ihtimâli henüz bizi ihtiyatkâr hareket ettiriyor. Fakat Araplarla müşterek-i ef'alde fiiliyat (fikirde ve eylem de beraberlik), diğer hizibler'in itilâfiyle başlamıştır.

Azerbaycan, Şimalî Kafkasya, Gürcistan ile daha ilk devirde az çok münâsebâta başlanmıştı. Halil Paşa ile Sivas'ta arîz ve amik görüştükten sonra kendisini Azerbaycan'a gönderdik. Esâretten kurtulan Nuri Paşa (Halil ve Nuri paşalar, Enver Paşa'nın amcalarıdır.-M.Ç.)'nın da Kafkasya'da faaliyete

geçmesi için tedâbir alındı. Elyevm (bugün) her ikisi ile muhâbere ve münâsebet berdevamdır. Halil Paşa Azerbaycanlılardan bir kuvvetin başında olarak elyevm Zanzezur'dadır ve Ermenilerle muhârebe ediyor. Nuri Paşa Şimalî Kafkasya kuvvetlerine kumanda ediyor. Kendilerine arzu ettikleri zâbitleri (subayları) peyderpey gönderiyoruz.

Halil Paşa'ya verdiğim nokta-i nazarlar: Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'da Çerkezlerin istiklâllerini temin etmek, Azerbaycan ile ittifak etmiş olan Gürcistan ile itilâf hâlinde yaşamak. Daha evvel Türkistan'da bulunduğunu tahmin ettiğim Enver Paşa ile tesis-i irtibât ederek onunla Türkistan istiklâlini temine çalışmasını söylemek ve gerek Kafkasya'da ve gerek Türkistan'da vücûda getirilecek harekât ve faaliyeti Türkiye menâfiine tevcih etmek ve bunun için benimle muhafaza-i irtibât eylemek.

İki gün evvelisine kadar Halil ve Nuri paşalardan vürûd eden malûmâttan henüz Enver Paşa ile tesis-i irtibât edilmemiş ve fakat bu maksatla icâb eden zabitanın gönderilmiş olduğu anlaşıldı. Halil Paşa'ya ve Halil Paşa'dan evvel Kafkasya'ya gönderdiğim zabitlere Bolşeviklerle temâs ve zemin-i itilâf taharri etmelerini (uzlaşma zemini araştırmalarını) ve fakat her türlü mukarrerât-ı katiyye (kesin kararlar) için benim tasdikime tâlik-i keyfiyet olunmasını (keyfiyetin ertelenmesini) söyledim. Yakın zamana kadar Novorosiski ve şarkında Danikin Ordusu'nun mevcûdiyeti mezkûr temâsa müsaâde etmiyordu. Şimalî Kafkasya'da Çerkezlerin teşkil ettikleri Şûra tarafından gönderilen heyet-i murahhasa ile aynı dâire dâhilinde talimât verdim.

Araplarla itilâfta (uzlaşmada) kullandığım formülden ve Kafkasya'daki arkadaşlara verdiğim talimâttan anlaşılacağı vechile benim de düşündüğüm muhtelif İslâm kitlelerini mazhâr-ı istiklâl olmak için bugün Türkiye'ye musallat olan düşmanlar aleyhine tahrik etmek ve bu sûretle Türkiye'nin tazyikini tahaffif ve kuvve-i maddîye ve manevîyesini azami menâfii istihsâl edebilecek sûrette daha serbest kullanmak. Ve âtiyen istiklâllerini kurtaracak olan İslâm kitleleriyle konfederasyon hâlinde birleşmek. Şimdiye kadar masruf mesâinin (yapılan çalışmanın) tecelli eden netâyici (sonuçları) şâyân-ı memnûniyet gibi görünmektedir. Tahmin olunduğuna göre İtilâf Devletleri ilk zamanlarda tatbikini tasavvur ettikleri imha kararlarından sarf-ı nazar ederek Türkiye'nin mevcûdiyetini tanımak kararına takarrüb ediyorlar (yaklaşıyorlar).

Fransızlar, İtalyanlar dâimâ; İngilizler zaman zaman Kuva-yi Millîye ile anlaş-

mak için Sivas'a kadar büyük ve sâhib-i salâhiyet (yetki sahibi) siyasî memurlarını seyahat ettirmişlerdir. Biz hudut ve istiklâl noktalarında fedâkârlık hususuna katiyen yanaşmadık. Bunun için onlardan bize azami fedâkârlığı yaptırabilecekleri ümidiyle zamandan istifâdeyi tercih edegeldiler. **Amerikalılar ile daha çok samimi görüştük. General Harbord bizzat Sivas'ta uzun uzadıya müdâvele-i efkâr (fikir alış verişi) etti. Ve binnetice bizim lehimizde harekete karar verdi.**

İtilâf Devletleri'nde meşhûd olan azami tebeddül (değişim) zihniyetinin son Bolşevik harekât ve muvaffakiyâtına bizim Maraş'ta ve İslahiye civârındaki muvaffakiyât-ı askerîyemizin inzimâm etmesinden (eklenmesinden) neşet ettiği zannolunur.

Suriye ve Irak'taki mütevazi faaliyetler dahi Fransız ve İngilizlerin hadd-i makule (makul düzeye) inmelerine sebebiyet vermiş olabilir.

Şimdiye kadar Bolşevikler ile temâs ve itilâf hususunda memûr ettiğimiz zevâta (zâtlara) verdiğimiz talimâtta şart-ı esâs (ana koşul) olarak kendi nokta-i nazar ve gayelerimiz mahfûz (saklı) kalmak üzere kadîmen müşterek düşman aleyhinde tevhid-i hareketten ibârettir. Buna mukabil bizim şiddetle muhtaç olduğumuz para ve sâire talebi mühim görülmüştür. Bolşevikler ile prensip ve içtihatta ittihâd husûsunu bugün için sehîl (kolay) görmemekle berâber zarûret-i katiye (kesin zorunluluk) hâlinde tasavvur etmediğimizden mevzu-u bahis edilmemiştir. **Binaenaleyh vatanımızı parçalamak ve milletimizi İngiliz boyunduruğu altında görmek ihtimâl-i meşûmu (korkunç ihtimali) karşısında Bolşevik prensiplerini fiilen tatbit etmekte çâre-i halâs (kurtuluş çaresi) tahmin olunursa cihet-i tatbikiyesindeki müşkülâta rağmen bugün hâkim olduğumuz kuvvete istinâden o husûsa da tevessül etmek lâzım gelebilir.**

Hükümet-i merkeziyyeyi tazyik ederek mebûsân intihâbâtını icrâ ettirdik. Elyevm içtimâ eden mebûsân hemen istisnâsız bizim esâslarımız dâiresinde tarafımızdan yapılan bir program kabul etmişlerdir. Bununla iktifa etmeyerek mezkûr programı disiplin dâiresinde müdâfaâ etmek üzere sekseni mütecâviz mebûstan mürekkeb Felâh-ı Vatan nâmı altında bir ekseriyet grubu vücûda getirdik. Bu - grup intihâb olunan dokuz kişilik bir heyet-i idâre tarafından idare edilmektedir. Heyet-i Temsiliye âzâsından olan mebûs arkadaşları kâmilen Meclis'e gönderdim. Bunlardan icâb edenler grup heyet-i idâresindedirler. Ben de mebûsum. Fakat kuvve-i umûmîyeyi muhâfaza ve menfi ihtimâlât karşısında serbest sevk ve

idâre edebilmek için İstanbul'a gitmedim. İkmâl ettiğim heyet-i merkeziye âzâsıyla şimdilik Ankara'yı merkez ittihâz ettim. Hem Kuva-yi Millîye hem de heyet-i idâredeki murahhaslarınız vâsıtasıyla grup ile irtibât ve münâsebetteyim.

Bilvâsıta icrâ eylemekte olduğum muhâberât ile Zât-ı Şâhâne'nin niyâtına ıttıla hâsıl ediyorum (niyetlerini öğreniyorum). Zât-ı Şâhâne Kuva-yi Millîye'den mütevahhıştır (korkmaktadır). Mebûslar, sizce pek güzel tahmin olunur, dâimâ sevk ve idâre edilmek lâzımdır. Bundan mahrûm oldukları dakikada gûnagûn tesîrât altında mevcûdiyetleri muayyen bir gayeye yürümeye hâdim ve nafi olmaktan ziyâde hâil olur. **Elyevm İstanbul'da 30-40 bin İngiliz ve aynı miktarda Fransız kuvveti vardır. Polis ve jandarmamız dahi ecânibin (yabancıların) âletidir. Ali Kemal, Refi Cevad ve hempaları gibi alçaklar, Ferid Paşa ve tevâbii (ona tâbî) gibi ahmaklar kendilerini düşman mevcûdiyetinden istifâde ederek emin görüyorlar ve teşebbüsât-ı melânetlerinde (melunca girişimlerinde) serbest buluyorlar.** Kuva-yi Millîye'den mütevahhış olan Padişah Kuva-yi Millîye'ye muârız (karşıt) olanlara ve onların iğfalâtıyla belki İngilizlere tevdî-i hayata mütemâyil görünüyor. İşte bu kuyûd (kayıtlar) ve şurûttan (şartlardan) dolayı bugün için Dâhilîye, Hâricîye ve sâir bir iki nâzırın tebdili şartıyla Ali Rıza Paşa kabinesini mevki-i iktidârda tutmak tercih olundu. Zahiren itilâf etmiş gibi olduğumuz Ali Rıza Paşa hakikatte Kuva-yi Millîye'ye değil, Zât-ı Şâhâne'ye merbûttur. Ve bizi iğfal ederek Kuva-yi Millîye'yi imhâ için çarecûdur. Bütün fikirlerimizi ve maksatlarımızı bütün mebûslara anlatmağa ve onları İstanbul muhitinin ve düşman tehdidinin ve Padişah vehminin tesirinden kurtarmağa imkân olmadığından bugün hükümet meselesinde radikal hareket edilmek mahzurlu telâkki edilmiştir.

Ben harekât safhasını ikiye ayırıyorum: Birincisi sûlha kadar takip olunacak tarz-ı hareket; İkincisi sûlhten sonra tavır ve hareket. Bunlar birbirinden farklı olmak lazımgelir. Çünkü bugün yalnız dahilî düşmanlarımıza karşı değil, onlarla beraber doğrudan doğruya İtilâf Devletleri'ne, bilhassa İngilizlere karşı vaziyet ve tedbir almak mecbûriyetindeyiz.

Halbuki istiklâlimiz mahfûz kalmak şartıyla bir sûlh akdedildikten sonra yalnız dâhilî husemâmızla (düşmanlarımızla-hasımlarımızla) karşı karşıya bulunacağız ki bugünkü âm ve şâmil kuvvet ve nüfûzumuzu hüsn-i muhâfaza ettiğimiz takdirde bu zavallılara lâyık oldukları muâmeleyi tatbîke hiçbir müşkülât tasavvur etmiyorum.

Fakat birinci safha bence henüz çok mühimdir. İtilâf Devletleri yukarıda söylediğim hudut dâhilinde (cenûb hudûdu İskenderun cenûbu -Halep ile Fusta arası- Cerablus köprüsü ve Şark'ta Musul vilayeti) tamâmiyet-i mülkiyemizi ve istiklâlimizi bütün manâsıyla kabul ve tasdik etmek şartıyle bir sulh yaparsa ve iktisâden temin-i menâfi için dermeyân edeceği şurût hakk-ı hayâtımızı ibtâl etmeyecek derecede olursa ba'de-s sûlh (barıştan sonra) çalışmak için müsait bir sahaya ve şerâite mâlik olabiliriz. Eğer istiklâlimiz iktisâden olduğundan ziyâde siyâseten İngilizlerin taht-ı murakabesinde (denetimi altında) olacak sûrette bir sulh yapılırsa âtiyen dahi serbestî-i harekâttan (serbestçe hareket etmekten) mahrum bırakılmış olacağız. İşte böyle bir neticeye râzı olmamak ve bu noktada lüzûm görülürse sûlhü muallâkta (belirsizlikte-boşlukta) bırakıp harekete geçmeyi şahsen tercih ederim. Yalnız burada nâzik bir nokta vardır. O da bu fikrin Meclis-i Mebûsanca ve Padişahça kabulünde tereddüt gösterilmesidir. **Bu takdirde hareket isyân hâlinde olacak demektir**. Her hâlde az çok kabil-i hazım (hazmı mümkün) şerâit-i sûlhîye (barış şartları) karşısında mesâi-i âtiye ve telâfi-i mafât'a güvenerek ifratkâr harekâttan mücânebet olunacaktır. Bugün için hükümetin henüz bütün manâsıyla teşkilât-ı millîyenin elinde bulunmadığını zikretmek lâzımdır. Ağleb-i ihtimâl sûlhü yapacak olan kabine Ali Rıza Paşa kabinesi olacaktır. Bu kabinenin sûlh yapmakta bizim prensiplerimizi takip edeceğini memûl ederim. Fakat bir taraftan da âtiyi (geleceği) düşünerek Kuva-yi Millîye'yi imhâda sarf-ı mesâi edeceğini kabul ediyorum. Maâhâza bugün bütün vesâit-i icrâiyye hemen bizim elimizde bulunduğuna göre teşebbüsâtının akîm bırakılacağından eminim. Yukarıda tasvir ettiğim gibi bir sûlh akdinden sonra teşkilât-ı millîyeye münasib bir şekil vereceğim. Ve bizzat Meclis'e girerek her hâlde kuvvetli bir parti yapmağa ve hükümete hâkim olmağa çalışacağım. Bizzat kabine teşkil etmek niyetinde değilim. Kuvvetli bir parti vücûda getirmek ve bu partiye Meclis dahilinde ve memlekette idâme ve hüsn-i idâre etmek cihetini uzun zaman için daha faydalı ve müessir (etkili) görüyorum. Mamafih hükümeti tamâmen şâyân-ı emniyet ve enerjik arkadaşlardan ve radikal bir tarzda teşkil ettirmeyi de lâzimeden addederim. Bittabi böyle bir kabine gayeye tevçih ve himâye edilecektir.

Türkiye'deki mesâinin tarihî mesûliyeti, teşebbüsât ve faaliyet-i şahsiyem ile alâkadar bulundurulunca rey ve mütâlaâm hâricindeki teşebbüslere muârızım. Türkiye'nin tâlih ve mukadderâtına matuf mesâi-i hâricîyenin dahi nokta-i nazar ve mütâlaâtım dâiresinde olmasını addederim. Mütâlaâtımda ve tasavvurâtımda mutaassıp değilim. İcâbât-ı ahvâl ve hadisâtı sühûletle takdir ederim.

Türkiye'nin menâfiine mutâbık her türlü muhassala-i mesaîyi hürmetle karşılarım. Müdâvele-i efkârla mütâlaâtımdan gayri umûmîye nâfi olabilecek fedâkârlığı yapmakta tereddüt etmem. Ancak ikinci, üçüncü derecede vesâitle mukadderât-ı umûmîyeye tesir yapacak temâs ve teşebbüsleri mahzurlu görürüm. Ecnebîler ile dahi yapılacak her türlü temâs ve itilâflarda son söz ve son karar buraya tâlik olunmalıdır. Meselâ Lenin'in tasdikine tâliken Radek ile anlaşma benim tarafımdan da tasdik ile mukayyed olmalıdır. Sûlhtan sonraki mesâi-i müştereke için daha esâslı projeler yapılabilir. Sûlha kadar takip edilmekte olan hatt-ı harekette devam maksâda kâfî gelebilir zannederim. Müsâit gibi görünen vaziyet-i âhire-i siyasîyenin (son siyasî vaziyetin) büsbütün makûs bir şekil ve renk alması ihtimâline karşı mücâdeleye devam esâs olarak kabul olunmalıdır.

Bir seneden beri Avrupa'daki mesâiniz şâyân-ı memnuniyettir. Aynı tarzda sarf-ı mesâiye devam daha fâideli netâyiç verecektir. Ben müdâfaâ ettiğim prensipler meyâdında Harb-i Umûmî'ye duhûlün zarûrî olduğunu ve harbe duhûl ettikten sonra (Mihver) grubuna dahil bulunmanın yine zarûrî olduğunu ve bundan dolayı harb mesûlü aramak mantıksız olduğunu, ale-l ıtlak Kanûn-i Esâsî ahkâmına mugayır hareket edilmiş ise bu sûretle hareket eden kabineleri meydana çıkarmak ve haklarında ahkâm-ı kanûnîye tatbik etmek için Mütâreke'den evvel Balkan Harbi'nden itibâren ve Mütâreke'den bugüne kadar mevki-i iktidara geçen kabineleri nazar-ı dikkate almak lâzım geleceğini ifâde ediyorum. İşbu nokta-i nazarımı benden, Harb-i Umûmî'yi ilân eden kabîne ve Harbiye-i Umûmîye duhûl ve Alman taraftarlığı aleyhinde resmen beyanâtta bulunmamı talep etmiş olan hükümete karşı resmen nokta-i nazarımı esbâb serd ederek (sebepler söyleyerek) müdâfaâ ettim. (Ali Rıza Paşa hükümeti kurulduktan sonra 9 Ekim 1919'da Harbiye Nâzırı Cemal Paşa tarafından gönderilen bir telgrafla Mustafa Kemal'den Birinci Dünya Savaşı'na katılmanın doğru olup olmadığını ilan ederek İttihatçı önderleri suçlaması istenmişti. Mustafa Kemal bu mektupta da bildirdiği gibi bu isteğe karşı çıkmıştır. Bu isteğe karşı çıkarken de Birinci Dünya Savaşı'na katıldığımız konusunda aşağıdaki çok ilginç ve gerçekçi analizi yapmıştır: "... Savaşa katılmamak elbette çok istenirdi. Fakat buna katılmamak ancak silahlı tarafsızlıkla ve Boğazların kapatılması ile sağlanabilirdi. Oysa ki vatanımızın coğrafî ve İstanbul'un stratejik durumu Rusların İtilâf Devletleri yanında yer alması buna imkan vermediği gibi silahlı bir tarafsızlığı sağlayacak paramız, silahımız ve gerekli araçlarımız da yoktu... Şimdi savaşa girmekliğimizi bir cinayet saymak ve koca bir milleti dört beş kişinin elin-

de oyuncak gibi göstermek bir fayda sağlamayacağı gibi, Clemenceau'nun Ferid Paşa'ya verdiği hakaret dolu cevabın tekrarlanmasına sebep olabilir..."[1]) Ecânible dahi münâsebâtımda aynı nokta-i nazarların müdâfaâsını iltizâm ettim. Ermeni mesâili hakkında en ziyâde aleyhimizde bulunan Amerikalılardır. General Harbord'a[2] verdiğim izahât müşarünileyhde azîm tahavvül (değişim) husûle getirdi ve beni tasdik etti. İstanbul'da İtalya mümessil-i siyasîyeliğinde (siyasî temsilciliğinde) bulunmuş olan Sforza ile benim de husûsî dostluğum vardır.

Câvid Bey'in mesâisini her zaman semerebahş (verimli) bulurum. Sizin de takdir ettiğiniz gibi bir zaman için münasebâtımızın bilhassa hafi (gizli) tutulması pek mühimdir. Refet Bey'i pek mühim olan Denizli Cephesi'ndeki kuvvetlere kumandan tayin ettik. Yunanlıların taarruz hazırlıklarında bulundukları bu sıralarda oradan ayrılması mümkün değildir. Buna mümasil muktedir ve şâyân-ı itimâd arkadaşların kâffesi vücûtlarıyla kaim mühim vezâif üzerinde bulunuyorlar. Şimdilik Asım Bey'in sürat-i mümkîne ile tekrâr size mülâki olması ve yine kendisinin avdetiyle aramızdaki rabıtayı muhâfaza eylemesini daha emin ve sehîl buluyorum. **Parasızlıktan bahsediyorsunuz. Maatteessüf ben de ondan bahsedeceğim. Bugün içinde bulunduğum vaziyete girerken beş param olmadığını sühûletle tahmin edeceğinizden eminim. Girdikten sonra da İstanbul'da bol bol mevâidde (vaatlerde) bulunan zengin zevâtın bizi derhatır edeceklerini (hatırlayacaklarını) farzetmek gafletinde bulundum.** Milletten para istemek, onlara en mukaddes gayeler hakkında bile şüphe ve tereddüt ilka ediyor. Bundan başka muhaliflerin en kuvvetli propaganda silahını teşkil ediyor. Bu sebeple pek elim ihtiyâcât içinde dua ile iş görmeğe çalışıyoruz. Fakat bittabi parasızlık yüzünden birçok nafi teşebbüsler ve kati ihtiyaçlar temin ve tatmin edilemiyor. **Binaenaleyh sizden şimdilik hiç olmazsa ellibin liranın Asım Bey'le gönderilmesine intizâr eylerim.**

---

[1] *Belleten*, İlhan Tekeli, Selim İlkın, *A.g.e.*, S.329; Mahmud Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara 1969, S.168-169.

[2] General Harbord yönetiminde bir heyet Ermenistan'da Amerikan Mandası'nın olabilirliğini incelemek üzere 22 Ağustos 1919'da Paris'ten ayrılmıştır. Altı hafta süren incelemeleri sırasında 22 Eylül'de Mustafa Kemal ile Sivas'ta, 25 Eylül'de Kazım Karabekir ile Erzurum'da konuşmuşlardır. Hazırladıkları 13 ciltlik raporu Wilson 3 Nisan 1920'de Senato'ya sunmuştur. Hazırlanan rapor için bkz. Türkiye'de kurulmak istenen Amerikan Mandası, General James G. Harbord'un Gizli Raporu, Belgelerle Türk Tarihi, S.33, Haziran 1970; *Belleten*, İlhan Tekeli, Selim İlkin *A.g.e.*, S.324.

Şimdilik münâsebet ve irtibâtımızın yalnız benimle ve yalnız Asım Bey vâsıtasıyla olmasını lüzûmlu görürüm. Çünkü başka vâsıtalarla ve başka şahıslar ile münâsebette bulunduğunuz takdirde derhal şüyû bulur (duyulur). Nitekim bulmuştur... (Talat Paşa ile M. Kemal Paşa arasında görüş alışverişinin daha önceye dayandığı anlaşılıyor. -M.Ç.) Bu takdirde memlekette bütün teşebbüsâtımızı zaten tefsir etmekte oldukları İttihatçılık ile tavsif ederek kuvvetimizi tenkis için düşmanlara silah ve fırsat vermiş oluruz.

Aziz Bey'in Arap mesâilinde (meselelerinde) burada istifâdeli olacağını tasavvur ediyorum. Ancak kendisine maddeten muavenet edecek halde olmadığımı bilmesi münâsib olur.

(Mustafa Kemal Paşa'dan Aziz Bey'e Talat Paşa eliyle...M.Ç.)

Mektubunuzu aldım. Öteden beri hemfikir olduğumuz kanaatindeyim. Suriye ve Irak işlerinde buraya gelmekle pek nafi olabileceğinizi ümid ederim. (Tarik Antalya üzerinden olabilir ve nâm-ı müstearla gelebilirsiniz. İcâb eden malûmâtı Asım Bey size verecektir.)

(...)hakkında nokta-i nazar (0) 19.2.36/20 tarihli telgrafnâmeden (Mustafa Kemal'in Halil Paşa ve Nuri Paşa'dan elde ettiği bilgileri veren telgraf budur.)

1. Azerbaycanlıların İngilizlerle ittifakı doğru değildir. Bakû'dan Azerbaycan ve Dağıstanlıların mühim bir ekseriyetine istinâden verilen karar neticesinde Bolşeviklerle hafi bir mukavele akdetmiş ve bu mukavele mucibince Azerbaycan ve Dağıstan'ın tamamiyet ve istiklâli Bolşevikler tarafından tasdik edilmiştir. Re'si kârda bulunan Azerbaycan hükümetinin de Bolşevikler ile teşrik-i mesâiye taraftar olduğu ve fakat henüz resmî bir teşebbüste bulunulmadığı anlaşılmıştır.

2. Nuri Paşa 3 Şubat 36/20'da Bakû'dan Dağıstan'a hareket etmiştir. Şimalî Kafkas İslâm Ordusu kumandanlığını ifa etmektedir.

3. Azerbaycan ve Dağıstan havalisindeki adamlarımız Bolşeviklerle ve Türkistanla irtibât ve münâsebetlerinde devam etmektedirler. Reşt havalisinde hâl-i faaliyette bulunan Mirza Küçük Han Bolşeviklerle temin-i münâsebet etmiştir. Küçük Han talimât almak üzere hemşirezâdesini Bakû'ya göndermiştir. Bolşevikler Dağıstan ve Türkistan Bolşevikleriyle Afganistan'a vâsi mikyasta muâvenet etmektedirler. Dağıstan'da teşkilat ve sâire için fedâkâr zâbitlerden maâda hiçbir şeye ihtiyaç olmadığı bildirilmektedir."[1]

---

[1] İlhan Tekeli, Selim İlkin, *A.g.e.*, s. 321, 330.

Mustafa Kemal Paşa'nın Talat Paşa'ya yazmış olduğu mektubunda ortaya koymuş olduğu hususlar maddeler halinde irdelendiğinde ortaya hayli ilginç bir tablo çıkıyordu.

1. Mustafa Kemal Paşa, Talat Paşa ile sürekli bir haberleşme içinde bulunuyordu.

2. Talat Paşa'ya Anadolu harekâtı ile ilgili kapsamlı bilgi vermekten kaçınmıyordu.

3. Mustafa Kemal Paşa; Anadolu harekâtı kadar Kafkasya ve Türkmenistan'da yürütülen faaliyetleri de destekliyor, takip ediyor, subaylar göndererek yardımda bulunuyor ve buralardaki gelişmeleri Anadolu harekâtının stratejik bir parçası olarak kabul ediyordu.

4. Talat Paşa ile haberleşirken, Enver Paşa ve amcalarıyla da irtibat halinde bulunuyor, hatta Halil ve Nuri paşalara bazı gizli ve önemli görevler de veriyordu. Ayrıca sanıldığının tamamen aksine; Enver Paşa'ya sıcak bakıyor, güveniyor, işbirliği için hazır olduğunu ortaya koyuyordu. (Bu amacı kısa sürede gerçekleşecekti.)

5. Mustafa Kemal Paşa; Afganistan harekâtını yakından izliyor, bu harekâtı Türkmenistan ve Kafkasya harekâtlarının bir parçası olarak görüyor, Afgan kuvvetlerinin Bolşeviklerle işbirliği yapmasını ortak düşman kabul ettiği İngiltere'ye karşı yürütülecek mücadele bakımından haklı buluyordu.

6. Mustafa Kemal Paşa; baş düşman olarak İngiltere'yi kabul ediyor, her şeyden önce onu safdışı bırakmayı istiyordu.

7. Mustafa Kemal Paşa; Birinci Dünya Savaşı'na girilmesini kaçınılmaz bir zorunluluk olarak kabul ediyor, Almanlarla ittifak yapılmasını onaylıyordu. Bu siyaset nedeniyle İttihat ve Terakki yönetimini ve hükümetini suçlamıyordu. Bu nedenle İttihatçıların yargılanmasına da gerek görmüyor, buna karşı çıkıyordu.

8. Mustafa Kemal Paşa; Talat Paşa başta olmak üzere tüm İttihatçılarla işbirliği yapıyor; fakat son kararın kendisine ait olmasını istiyor, karar vermek konusunda, ortaklık kabul etmiyordu.

9. Mustafa Kemal Paşa; İngiltere ile barış yapma olanağı bulunmasına karşın buna yanaşmıyor, siyasî bağımsızlığın yanı sıra ekonomik bağımsızlık ve toprak bütünlüğü konusunda da ödünsüz davranıyordu.

10. Mustafa Kemal Paşa; İstanbul'daki hükümete ve Padişah'a güvenmiyor; gerekirse isyan etmekten kaçınmayacağını açıkça dile getiriyordu.

11. Mustafa Kemal Paşa; Her ülkenin aynı şekilde bağımsızlığını elde etmesinden sonra bir İslâm Federasyonu'na sıcak bakabileceğini belirtiyordu. Bu bağlamda Arap ülkelerinin temsilcileriyle de temaslarını sürdürüyordu. Ayrıca İslâm ülkelerinde meydana gelecek ayaklanmaları sistematik olarak destekliyordu.

Ancak bu mektubun tarihsel bakımdan ihtiva ettiği en önemli içerik; Mustafa Kemal Paşa ile Talat Paşa'nın (dolayısıyla Enver Paşa'nın)Anadolu harekâtının bir parçası olarak Kafkasya ve Türkistan harekâtlarını görmeleri ve bu harekâtların bir ucunu da Afganistan'a dayandırmış olmalarıydı.

Tüm bunlara paralel olarak Mustafa Kemal Paşa ile Talat Paşa -bu yazışmaların da belirgin bir şekilde ortaya koyduğu gibi- aralarında kesin bir mutabakata varmışlardı. Zafere kadar İttihat ve Terakki liderlerinin Anadolu'ya girmemesi, Ankara'daki yönetimin bu süreçte serbest, bağımsız ve rahat bırakılması konusunda anlaşmışlardı. Yurtdışındaki İttihatçıların doğal lideri konumunda bulunan Talat Paşa'nın bu konuda taahhütte bulunması, Mustafa Kemal Paşa nezdinde büyük bir inandırıcılık ve önem taşıyordu. Zira özellikle Enver Paşa'yı frenleyebilecek yegane otorite olarak Talat Paşa'yı görüyor, aynı zamanda onun Anadolu'daki İttihat ve Terakki örgütüne hâlâ hükmetmekte olduğunu gayet iyi biliyordu.

Mustafa Kemal Paşa böylece Talat Paşa ile anlaşarak birçok sorunu birden çözüyordu. Yurtiçinde ve Asya Cephesi'nde sırtını güvenceye alıyor; Moskova'daki İttihatçıların da katkısıyla Sovyetler Birliği ile kalıcı bir barış yapmak olanağı buluyordu. Şimdi artık büyük bir kararlılıkla tüm dikkatini Batı'dan gelen tehlikeye yöneltebilecek, bu saldırıyı olanca gücüyle durdurmaya çalışacaktı.

Hemen kaydetmek gerekir ki Talat Paşa'nın şahsında İttihatçı liderlerle varılan bu mutabakat Paşa'nın öldürülmesine kadar geçerli olacak; 1921 yılında gerçekleşen suikast sonucu koşullar hızla değişecek ve 'konsensüs' sona erecekti. Zira Talat Paşa yaşamını yitirince Enver Paşa İttihatçıların doğal lideri konumuna gelecekti. Böylece Anadolu'ya girmek konusunda yolu açılacaktı. Fakat bu şimdilik söz konusu değildi.

Cemal Paşa'nın Durumu

İkinci Talat Paşa Hükümeti 8 Temmuz 1918 günü kurulmuş ve Cemal Paşa bu hükümette yeniden Bahriye Nâzırı olmuştu. Paşa bunun ardından Macaris-

tan'a, kaplıcaya gitmiş; 31 Ağustos'a kadar da Budapeşte'de kalmıştı. Yurda döndüğünde ise Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nı kaybedeceği artık anlaşılmaya başlamıştı. Bu nedenle Cemal Paşa görev yeri olan Suriye'ye gitmeyi ertelemişti.

Nitekim, uygun bir barış zemini oluşturmak amacıyla Berlin'e giden Sadrazam Talat Paşa eliboş dönmüş ve hükümet 8 Ekim 1918 günü istifa etmek zorunda kalmıştı. Sultan Vahdettin yeni hükümeti kurma görevini bu kez Tevfik Paşa'ya verdi. Fakat Paşa başarılı olamadı. Hükümeti 14 Ekim 1918 günü Ahmed İzzet Paşa kurdu.

Bu arada başını özellikle Ali Kemal Bey'in çektiği muhalifler İttihad ve Terakki'nin önde gelen simaları olan Talat, Enver ve Cemal paşaları ağır bir dille suçlamaya; hem içerde, hem de dışarda hedef göstermeye başlamışlardı. Bu ekip bir süre sonra aynı söylemi Mustafa Kemal Paşa ile Kuva-yi Millîye'ye yöneltecek, onları da hedef gösterecekti.

30 Ekim 1918 günü Osmanlı İmparatorluğu'nun teslim olması ve yenilgi belgesi niteliğindeki Mondros Mütarekesi imzalandı. Bu gelişme ile İttihatçılar ve Osmanlı subayları adeta savunmasız kalıyor, gayrimüslim azınlıkların ve işgalci subayların saldırılarına uğramaya başlıyorlardı. Diğer taraftan Hürriyet ve İtirafçılar tarafından kurulacak 'güdümlü' bir mahkemenin İttihat ve Terakki liderlerini savaş suçlusu olarak yargılamaya hazırlandığı da anlaşılıyordu.

Bunun üzerine önde gelen İttihatçı liderler "ölümden daha acı muamelelerle ve hadiselerle karşılaşmamak için" ülkeyi terketmeye karar verdiler. Bu karar 31 Ekim 1918 günü alındı ve 1/2 Kasım 1918 gecesi de uygulamaya konuldu.

Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nâzım, Emniyet Müdürü Bedri Bey, Emniyet Müdürü Azmi Bey ve Rüsûhi Bey de beraberlerinde olduğu halde Talat, Enver ve Cemal paşalar o gece bir Alman denizaltısına binerek Rusya'nın Odessa şehrine gittiler. Burada bir toplantı yapılıyor ve Enver Paşa; "Yolumuz burada sizinle ayrılıyor" diyerek diğerlerinden ayrılıyordu.

Aralarında Cemal Paşa'nın da yer aldığı diğer altı İttihatçı lider, bir trene binerek Berlin'e gittiler. Ne var ki Almanya'da uygulanmakta olan son derece sıkı kontrol ve ağır baskı nedeniyle grup birbirinden ayrılarak farklı otellere yerleşmek zorunda kaldı.

Berlin'deki olumsuz koşullar nedeniyle Cemal Paşa da bir süre sonra arkadaşlarından ayrıldı. Almanya'nın Münih (München) şehrine gitti. Böyle davranma-

sında, İstanbul'da meydana gelen olumsuz olaylar ve bunların Alman yönetimini etkilemesi de rol oynamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Bahriye Nâzırı burada Profesör Zarhe'nin yardımıyla Halit Baboviç adına düzenlenen bir Boşnak pasaportu edinerek küçük bir pansiyona yerleşti. Ancak bu süreçte uluslararası konjonktür hızla değişiyor; Osmanlı Devleti'nin İngiliz güdümlü yeni hükümeti ve galip devletler İttihatçı liderlerin teslim edilmeleri için Almanya'ya şiddetle baskı yapmaya başlıyorlardı.

Cemal Paşa bu durumda buralarda daha fazla kalamayacağını ve Almanya'yı terketmek zorunda olduğunu görerek; eski yaveri İsmet Bey'in de yardımıyla İsviçre'ye geçti. Paşa, Halit Baboviç kimliği ile Davos yakınındaki Klösters kasabasına giderek bir otele yerleşti. Klösters'te bir yıla yakın bir süre kaldı. Bu arada diğer paşalar gibi Cemal Paşa da kendi ülkesinde çok ağır bir şekilde itham ediliyor, aleyhinde son derece ağır suçlamalara dayanan bir kampanya yürütülüyordu. Üzerindeki baskılar nedeniyle Sadrazam İzzet Paşa 5 Kasım 1918 günü Talat, Enver ve Cemal paşaların görüldükleri yerde tutuklanmaları konusunda yazılı bir emir çıkardı. Hariciye Nezâreti de bu emre dayanarak Almanya Hükümeti nezdinde 'suçluların iadesi' anlaşmasına dayanarak paşaların iade edilmesini resmen istedi. Diğer taraftan paşalar aleyhinde dava açılması konusundaki hükümet tezkeresi de Sultan Vahdettin tarafından 16 Aralık 1918 günü bir irade-i seniyye ile onaylanarak işleme konuldu.

Buna ek olarak Cemal Paşa hakkında ayrıca; Suriye'deki görevi sırasında 'Âlîye Mahkemesi'nde' yargılanarak idama mahkum olanların cezasını, Padişah'ın onayını almadan infaz ettirdiği gerekçesi ve iddiası ile Meclis-i Vükela tarafından 26 Kasım 1918 günü özel olarak bir tahkikat başlatılmasına karar verildi.

Paşaların (gıyaplarında) yargılanmalarına 27 Nisan 1919 günü başlandı. 5 Temmuz 1919 günü de Talat, Enver ve Cemal paşalar ile Dr. Nâzım Bey idama mahkum edildiler. Ölüm kararı 13 Temmuz 1919 günü Sultan Vahdettin tarafından onaylandı.

Buna paralel olarak Cavid, Mustafa, Musa Kazım ve Şerif beyler 15'er yıl kürek cezasına çarptırıldılar. Mahkeme kararlarından sonra paşaların Türkiye'ye iadesi meselesi tekrar gündeme geliyor; durum bu kez son derece ciddiyet kazanmış bulunuyordu.

Ne var ki Almanya Talat Paşa'nın iadesi talebine ret cevabı verdi. Enver Paşa'nın ise Almanya'da bulunmadığını açıkladı. Alman yönetimi Cemal Paşa'nın iade

edilmesi ile ilgili olarak da hiçbir engelin söz konusu olmadığını bildiriyordu. Almanların bu tutumunda Cemal Paşa'nın yıllar önce Osmanlı-Alman ittifakına karşı çıkması ve bunun yerine Osmanlı-Fransız ittifâkını savunması rol oynamıştı. Gerçi Almanya Cemal Paşa aleyhine bir tutum sergiliyordu ama, Alman yönetiminin bu kararı da Paris nezdinde Cemal Paşa'ya duyulan sempatiye haklılık kazandırmıyor değildi.

Bu süreçte Cemal Paşa Halit Baboviç kimliği ile İsviçre'nin Fransızca konuşulan bölgesindeki Klösters kasabasına yerleşti. Gelişmeleri buradan takip ediyordu. Ancak onun İsviçre'de olduğu anlaşılınca Osmanlı yönetimi İsviçre yönetimi nezdinde de harekete geçmiş ve iade edilmesi talebinde bulunmuştu. İsviçre yönetimi bu talebe olumlu yanıt vermişti.

Şurası da muhakkak ki; Cemal Paşa bu aşamada kendisini tam manâsıyla köşeye sıkışmış bir durumda hissediyor, bir çıkış yolu arıyordu. Kendisinin de sempati duyduğu ve savaştan önce temasta olduğu Fransız yönetimindeki dostları ile ilişki kurmamış olması elbette ki mümkün değildi. Ancak sahte kimlik ve isim kullanan Cemal Paşa'nın İsviçre'deki ilişkilerini ve faaliyetlerini tam olarak saptamak elbette ki mümkün olmuyordu. Talat Paşa da bu süreçte Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta Enver, Halil ve Nuri paşalar hakkında kapsamlı sayılabilecek derecede bilgiler vermiş; fakat Cemal Paşa'dan hiç söz etmemişti. Bununla birlikte Talat Paşa'nın Enver Paşa ile olduğu gibi Cemal Paşa ile de temasta ve fikir alışverişinde bulunmaması pek de olası değildi.

Nitekim Talat Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 22 Aralık 1919 tarihli mektubundan bir gün önce Cemal Paşa'ya; 21 Aralık 1919 tarihli bir mektup yazmıştı. Talat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektuptan burada, Cemal Paşa'ya hiç bahsetmemişti. (Bkz. Ek 3)

İşte bu ortamda Cemal Paşa birdenbire Afganistan'daki gelişmeler ve oluşumlarla ilgilenmeye başlamıştı.

Bu konu dıştan göründüğünden hayli farklı bir içerik taşıyordu. Cemal Paşa'nın 'Afganistan Misyonu' konusunda Ali Fuat (Cebesoy) Paşa şu bilgileri veriyordu:

"Enver Paşa Türkiye'yi terkederek hârice çıktıktan sonra Talat Paşa'nın bir müddet Türkiye'nin dahilî işlerine karışmaması hakkındaki fikir ve kararını kabul etmemişti. Türkiye'deki millî hareketleri kendi tesiriyle yapılmış gibi göstermek

suretiyle hâriçte mühim bir mevki teminini ve bunda muvaffak olduğu takdirde Türkiye'ye şerefle dönmek zeminini düşünmüştü. O sıralarda İsviçre'de bulunan Talat Paşa –Talat Paşa İsviçre'ye gidip geliyordu– ile arası iyi olmayan Cemal Paşa'yı yanına çağırmış ve maksadını açıklamadan beraber çalışmak teklifinde bulunmuştu. Bu sûretle Cemal Paşa'yı adeta kendisine tâbî kılmıştı.

Enver ve Cemal Paşalar evvela İngilizlerle anlaşmayı tercih etmişler ve bunun için de Hindistan Nâzırı Montague'nün Berlin'de bulunan murahhasları ile müzâkereye girişmişlerdi. Fakat anlaşmağa muvaffak olamayarak münasebetlerini kesmişlerdi (Bu konu için bkz. Ek-4). Bunun üzerine sonuna kadar İngiliz düşmanı kalacağını sandıkları Bolşeviklerle temasa geçmişler, İngilizler aleyhine bir plan hazırlayarak hemen icraata başlamayı muvafık bulmuşlardı."[1]

Ali Fuat Paşa'nın verdiği bilgiye göre paşalar İngiltere ile anlaşamamışlardı. Ama; Cemal Paşa'nın Fransa ile olan ve geçmişe dayanan 'derin ilişkilerini' de gözardı etmemek gerekiyordu. İngiltere ile uzlaşma arayabilen Enver Paşa'nın (Enver Paşa'nın İngilizlerle anlaşmak istemesi pek de inandırıcı bir iddia olmasa gerekir. -M.Ç.) yanında yer alan Cemal Paşa'nın benzer bir uzlaşma zeminini Paris ile aramamış olmasını düşünmemek mümkün mü idi? Bu sorunun yanıtı birkaç yıl sonra net bir biçimde verilebilecekti. Cemal Paşa 1921 yılında Paris'i ziyaret ederken, Fransa Başbakanı ve Fransız devlet ricali tarafından özel olarak kabul edilecekti.

Ali Fuat Paşa, Cemal Paşa'nın 'Afganistan misyonu hakkında' da şu bilgileri veriyordu:

"Cemal Paşa Anadolu nâmına Halil Paşa ile Doktor Fuat Sabit Bey'in Moskova'ya geldiklerini görür görmez, Enver Paşa'nın Anadolu ile münâsebette olduğuna hükmederek, Bolşeviklerle vardıkları netice ve karara ittiba ile hemen Afganistan'a hareket etmiş ve orada Anadolu'nun nokta-i nazarına göre hareketi kendine şiar ittihâz eylemişti. Afganistan'da bulunduğu müddet zarfında Enver Paşa'nın Anadolu ile birlik yaptığına dair olan mektuplarına tamâmiyle inanmıştı."[2]

---

[1] *Moskova Hatıraları 21/11/1920-2/6/1922*, Yazan General Ali Fuat Cebesoy, Vatan Neşriyatı, İst., 1955, S. 275, 276.

[2] Ali Fuat Cebesoy, *A.g.e.*, S.276.

Ali Fuat Paşa her ne kadar Cemal Paşa'nın Enver Paşa'ya bağlılığı konusunda kesin bir dil kullanıyorsa da; gelişmeler gerçeğin böyle olmadığını gösterecekti. Bunun hiç de sığ olmayan karmaşık nedenleri sözkonusu idi.

Talat Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta da kaydettiği gibi; İngiliz Emperyalizmi bu aşamada tüm Avrupa'da tepki görmeye başlamıştı. Üstelik bu tepki sadece İngiltere'nin düşmanı olan ülkelerde değil; Birinci Dünya Savaşı'nda silah arkadaşlığı yaptığı İtalya ve Fransa gibi dost devletlerde de kendisini şiddetli biçimde hissettiriyordu.

Gerçi Fransa bakımından Avrupa'da, ortak düşman Almanya'nın oluşturduğu tehdit nedeniyle İngiltere ile yollarını ayırmak elbette ki mümkün değildi. Ne var ki Ortadoğu'da Filistin ve Irak'a yerleşen İngiltere ile Suriye'yi hegemonyasına alan Fransa arasında örtülü de olsa derin bir rekabet kendisini hissettiriyordu. Unutmamak gerekir ki Suriye Meselesi de Cemal Paşa ile Paris'in buluştuğu bir başka ortak paydayı oluşturuyordu.

Kaldı ki Güney ve Güneydoğu Asya'da eskiden beri hüküm süren İngiliz-Fransız rekabeti de bu süreçte gözle görülür, elle tutulur bir tırmanış gösteriyordu. Fransa'nın Ankara ile uzlaşmacı bir siyaset gütmesi, Suriye'deki yasallaşmış hegemonyası ve özellikle de Uzakdoğu'da; Vietnam ve çevresindeki 'sömürgeci' faaliyetleri doğal olarak 'ezeli rakibi' olan İngiltere'yi son derece rahatsız ediyordu. Üstelik Rusya, itilâf halinde olduğu İngiltere'yi 'emperyalist' tavrı ile mahkum ederken ortak düşman Almanya'ya karşı Fransa'ya daha fazla sempati ile bakıyor, Bolşevik İhtilâli'nin dayandığı 1789 İhtilâli'ni aralarındaki 'temel mutabakat' ve ortak payda şeklinde algılıyordu. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere gibi, Fransa da; Hindistan'da başlayan Gandhi hareketini, Afganistan'da yükselen bağımsızlık mücadelesini yakından izliyor, hatta müdahaleci olmak için de fırsat kolluyordu. Bu bakımdan, Suriye'deki varlığını ve kazanımlarını Asya'ya müdahale konusunda önemli bir avantaj olarak değerlendiriyordu. Fransız yönetimi her ne şekilde olursa olsun Ortadoğu'nun bir uzantısı olarak Afganistan ve Hindistan'daki gelişmelerde aktif rol almak istiyor, her fırsatı değerlendirmek konusundaki iştahını ise gizlemiyordu. Bu nedenle Cemal Paşa gibi 'eski bir dost' Paris nezdinde tam manâsıyla bir 'biçilmiş kaftan' konumunda bulunuyordu. (Bkz. Ek 7)

İşte bu zeminde ve aşamada Cemal Paşa Afganistan ile ilgilenmeye başlıyor, kısa bir süre sonra da 'ortak düşman İngiltere'ye karşı mücadele' etmek üzere Afganistan'a gitmek konusunda -öncelikle kendi kendisine- karar veriyordu. Bu kararını da İsviçre'deki Yaveri İsmet Bey'e şöyle açıklıyordu:

"Anadolu'daki arkadaşlarımızı rahat bırakmalıyız. Bizim şimdiki halde vatan hudutlarından uzakta çalışmamız lazımdır. Bu hudutlara yaklaşmamız asla doğru olmaz. Ben bu sebeple Afganistan'a gideceğim. Orada müşterek düşman ve bugün için hemen hemen belli başlı düşman İngilizlere karşı bir cephe alacağım. Ve onları gücümün yettiği kadar yoracağım. Bu suretle bir yandan Afganistan nafi olurken bir taraftan da öz yurduma uzaktan da olsa hizmet edeceğim."[1]

Kimilerine göre de (Örneğin: Arif Cemil Bey) Cemal Paşa boş oturmaktan sıkıldığı için 'kendisine bir meşgale' aramış ve bu nedenle Afganistan'a gitmeye karar vermişti!

Ancak Cemal Paşa'nın Afganistan konusunda harekete geçmesine neden olan en önemli etken, Enver Paşa'dan aldığı tarihsiz bir mektup olmuştu. Adıgeçen mektup her ne kadar tarihsiz ise de; elde edilen diğer veriler çerçevesinde değerlendirildiğinde 15 Aralık 1919 ile 15 Ocak 1920 tarihleri arasında yazıldığı anlaşılıyordu. Nitekim Enver Paşa'nın bu mektubunda Talat Paşa ile konuştuğunu belirtmiş olması ve Talat Paşa'nın da bu konuşmaya binaen Cemal Paşa'ya 21 Aralık 1919 tarihli mektubu göndermesi; Enver Paşa'nın bu mektubu yine o günlerde kaleme aldığını gösteriyordu. Büyük bir olasılıkla da Talat Paşa Enver Paşa ile konuştuktan sonra Mustafa Kemal Paşa'ya 22 Aralık 1919 tarihli mektubu yazmış; Enver Paşa da buna binaen Cemal Paşa'ya gönderdiği bu tarihsiz mektubu, kaleme almıştı. Nitekim Enver Paşa mektubunda bir bakıma Talat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında varılan mutabakat ile kendisine verilen rolü-görevi Cemal Paşa'ya aktararak, onu bilgilendiriyordu.

Enver Paşa Cemal Paşa'ya 'tarihsiz' mektubunda şunları yazmıştı:

"Kardeşim Efendim;

Bir vesile ile Talatla konuştum. Mektubunu göstermeyerek bahsettim. İstanbul'daki propagandadan katiyen malûmâtı olmadığını, fakat herkes hakkında bol bol söylenen bu sözlere ehemmiyet vermememiz lazım geleceğini anlattı. Ben de bunlarla fazla zihin yorup üzülmemeni muvafık görürüm. Diğer işler için de Berlin'deki İtalyan delegesi ile görüştükten sonra bir karar vereyim, demişti. Halbuki İtalyan delegesi öyle pek işe girişmeyerek yalnız muhaberâta vasıta olacağını söyleyip işi kısa kesmiş ve muhavere pek akademik cereyan etmiş. Burada Bolşe-

[1] Bayram Kodaman, *Ahmed Cemal Paşa*, Süleyman Demirel Üniversitesi, S.311; Dipnot Bkz. Feridun Kandemir, Yedigün, C.IV-Sa. 85, 24 Ekim 1934, s.6.

vik arkadaşımız çıktı. Beraberce uçacaktık. Fakat Polonya'dan geçmesine müsaade olunduğu için o yol ile gitmeyi tercih etti. Ben Doktorla (Dr. Nâzım) uçacağım. İnşallah varırız. Burada Bolşevik arkadaşlar muhaberede. Her türlü fikrim dahilinde muaveneti kabul ediyorlar.

Şimdilik umûmî fikrim:

1 – İslâm milletlerinin halâsı (kurtuluşu).

2 – Hedefim müştereken Avrupa'nın emperyalist kapitalizmi olduğuna göre, sosyalistlerle teşrik-i mesai.

3 – Kurtarılan memleketler idare-i dahiliyesinde esâsât ve bünyeye tevafuk ettirmek şartıyla sosyalizm prensiplerini kabul.

4 – İstihlâs-ı İslâm için ihtilâl de dahil olmak üzere bilcümle vesâit-i tazyîkiye istimâli.

5 – Bu hususta İslâm'ın gayrimahkûm milletlerle de teşrîk-i mesai.

6 – İslâm heyeti camiâsı dâhilinde her unsurun harsının inkişâfına müsaade etmek.

İşte şimdilik bu. Bakalım vaziyetin inkişâfına nasıl hareket etmek lazım gelecek. Ve sâireyi bilahare yazar, seni vaziyetten daima haberdar ederim. Ve bu sırada gelip beraber çalışmak hakkındaki vaadini de hiç unutmayacağım. Eğer esas itibariyle bu fikirde müşterek isen muhitinde şimdiden böyle çalış. Ve bu hususta bir mütâlaân varsa Nâzım vasıtasıyla yaz, bana gelir. Gözlerinden öper, hanımefendiye arz-ı ihtirâm ederim."[1]

Kardeşin Ali[2]

Metinden de anlaşılacağı gibi Enver Paşa Talat Paşa ile konuşup haberleşiyor; hazırlanan 'Asya Misyonu' ve genel harekât planı zemininde Talat Paşa üzerinde etkili oluyordu.

Enver Paşa yine bu mektubunda daha önce vermiş olduğu sözü Cemal Paşa'ya hatırlatıyordu. Nitekim; Enver Paşa'nın mektupta belirlemiş olduğu ilkelerle, Talat Paşa ve Mustafa Kemal Paşa arasında varılan mutabakat üzerinde belirgin

---

[1] Hüseyin Cahit Yalçın, *İtihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s.33

[2] İttihatçı liderler yurtdışına çıktıktan sonra birbirleriyle yaptıkları yazışmalarda kod adı kullanıyorlardı. Enver Paşa'nın kod adı 'Ali' idi. Talat Paşa zaten her zaman 'Sâî'yi kullanıyordu. -M. Çulcu.

bir örtüşme göze çarpıyordu. Bu örtüşme İslâm ülkelerinde ve Asya'da yürütülecek faaliyetleri içeriyor; Enver Paşa'ya göre Cemal Paşa'ya eylem alanı olarak bu aşamada Afganistan düşüyordu.

Hemen kaydetmek gerekir ki; bu süreçte Afganistan'da önemli gelişmeler oluyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlık politikası güderek İngiltere'nin çıkarlarına yatkın bir siyaset uygulayan Habibullah Han, milliyetçi Afganlılar tarafından düzenlenen suikast sonucunda 19 Şubat 1919 günü öldürülmüştü. Yerine devrimci ve anti-emperyalist bir lider olarak tanınan Amanullah Han –amcası Naibüssultana Serdar Nasrullah Han ile ağabeyi Afgan Veliahtı Muinüssultana Serdar İnayetullah Han'ı bertaraf ederek– geçmişti. Amanullah Han 13 Nisan 1919 günü İngiliz sempatizanı siyasete son veriyor, 3 Mayıs 1919 günü de Afganistan-İngiltere Savaşı başlıyordu. 8 Ağustos 1919 günü sona erecek olan bu savaş, İngiltere'nin hasımlarını ve rakiplerini son derece heyecanlandırarak şevklendirmiş ve coşturmuştu.

Cemal Paşa hem Afganistan'daki gelişmeleri, hem de Talat, Enver ve Mustafa Kemal paşalarla ilgili oluşumları yakından takip ediyor ve değerlendiriyordu. Özellikle Talat Paşa–Mustafa Kemal Paşa yazışmasından da bilgi sahibi olmuştu. Büyük bir olasılıkla mektupların içeriği ile ilgili bilgileri daha sonra kapsamlı olarak Talat Paşa'dan alıyordu.

Bir başka iddiaya göre de Cemal Paşa'yı Afganistan'a sevkeden gelişmeler bu aşamada yaşanıyordu. Bu süreçte Enver Paşa kadar Talat Paşa da etkili oluyor, Cemal Paşa'yı yönlendiriyordu. Olayların içinde yer alarak tanıklık eden Zafer Aybek anılarında şunları kaydediyordu:

"O (Cemal Paşa) Afganistan'a Hint-Pakistan (ki o sırada henüz Hindistan idi) yarımadasında devam etmekte olan istiklâl hareketine yardım etmek, buna bir ihtilâl şeklini vererek Hindistan'daki İngiliz idaresine nihayet vermek maksadıyla gelmişti. Bizzat kendisi bunu Sündlü Mevlana Ubeydullan'a Mehtapkale köşkünde şöyle anlatmıştı:

'Balkan Harbi esnasında Hint-Pakistan yarımadası Müslümanları tarafından Türkiye'ye gönderilen Kızılay Heyeti'nin Başkanı Doktor Muhtar Ahmet Ensari'nin mensup bulunduğu grup birkaç ay evvel İsviçre'de bulunan Talat Paşa'ya -bu ifadelerden de Talat Paşa ile Cemal Paşa'nın kimi zaman İsviçre'de buluştukları anlaşılıyor- şu haberi göndermişti:

'Eğer İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin üç büyük şahsiyetinden, yani Talat, Cemal ve Enver paşalardan birisi Afganistan'a gelecek olursa biz Hindistan'daki İngiliz idaresini, bir ihtilâl çıkarmak suretiyle devirmeğe çalışacağız.'

Talat Paşa da bu haber üzerine beni Afganistan'a yolladı. Artık beraber bu gayeye ulaşmaya gayret edeceğiz."[1]

Bu satırlardan da anlaşılacağı gibi Cemal Paşa Afganistan fikrinin tamamen Talat Paşa'ya ait olduğunu ileri sürüyordu. Ne var ki Talat Paşa –Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı– mektubunda Cemal Paşa'nın Afganistan misyonundan hiç söz etmemişti ve Mustafa Kemal Paşa bu konuda gerekli bilgiye sahip değildi.

Burada hemen kaydetmek gerekir ki, bu süreçte Enver Paşa Cemal Paşa'ya arka arkaya bazı mektuplar yazıyor ve çeşitli konularda kendisini bilgilendirmeye özel bir gayret gösteriyordu.

Enver Paşa 3 Ocak 1920 tarihli mektubu ile Cemal Paşa'ya, yaptığı maceralı yolculuk sonucunda Berlin'e ulaştığını bildiriyordu. Hemen ardından 25 Ocak 1920 tarihli bir mektup gönderiyor ve şunları kaydediyordu:

"Kardeşim Efendim,

Yine gözlerinden öpemeden ayrıldık. Fakat herhalde kalbimin daima seninle olduğunu hissettin sanırım. Saat dörtte mahut zatla görüştük. Netice : İşte İstanbul'u size bırakıyoruz. Türklerin ekseriyetiyle meskûn yerler müstakil ve Türk olacak. Kafkas cumhuriyetlerinin istiklâlini tanıyoruz. Onlara her lazım gelene yardım edeceğiz ve Türkistan istiklâli hakkında birşey demeyeceğiz. Bununla beraber mahrem hiçbir angajmana girmeyiz. İşte bütün bunlara karşı hükümetim sizinle çalışmaktan sarf-ı nazar ediyor ve herkes hareketinde serbesttir. İstediğinize göre leh ve aleyhte harekette serbestsiniz, diye münasebâta hâtime verdiler. Ben de bu suretle memleket için dolabımızla bile olsa koparılan şeyi kâr sayıyorum. Mamafih serbest kaldığımdan dolayı yine eski fikrimde çalışmak üzere şark dostlarımın yanına hareket edeceğim. Doğrusu bu tarzda serbest kalışımdan memnun olmadım desem yalan söylemiş olacağım. Binaenaleyh, birkaç güne kadar belki biraz ziyade bir zamanda Berlin'i terki ümit ederim. Eğer yeni bir müta-

[1] Resimli Tarih Mecmuası, Zafer Aybek'in *Cemal Paşa; Afganistan'ın Teşkilatlanma ve Hindistan Meselesi başlıklı makalesi.* Sayı 7, Temmuz 1950, İst., s.261.

laan olursa yaz. Adres: 'Nâzım Bey vasıtasıyla Ali Bey'e'. Gözlerinden öper, Allah'ın birliğine emanet ederim kardeşim."

Câvid Bey'e 11 Ocak 1920 tarihli bir mektup yazan Cemal Paşa bu mektubu gönderdikten sonra uzun bir süre ortadan kayboluyordu. Bu arada –11 Haziran 1920 tarihinde Moskova'dan gönderdiği mektubundan anlaşıldığına göre– Mayıs 1920 ayının ikinci yarısında Talat Paşa ile buluşarak etraflı bir görüşme yapıyordu. Talat Paşa başta Mustafa Kemal ile gerçekleştirilen mutabakatlar olmak üzere 'Asya Misyonu' konusunda kendisini kapsamlı şekilde bilgilendiriyordu.

Cemal Paşa, Talat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa ile yaptıkları yazışma hakkında bilgi aldıktan ve mektubun içeriğini öğrendikten sonra Moskova'ya geçiyordu. Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya ilk mektubunu Moskova'dan yazıyordu. Mektup 3 Haziran 1920 tarihini taşıyordu.

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya

Cemal Paşa Afganistan harekâtı ile ilgili ilk bilgileri de bu mektubunda veriyor ve Mustafaa Kemal Paşa'ya son derece samimi ve içten bir üslupla hitap ediyordu. Cemal Paşa şunları kaydediyordu:

Moskova
3 Haziran 1920/1336

"Kardeşim Mustafa Kemal Paşa

Talat Paşa ile sebk eden (evvelce gerçekleşen) muhaberâtınız neticesinde takarrür etmiş olduğu üzere Bolşevik Rusya Hükümeti ile Türkiye arasında bir ittifak esâslarını müzakere etmek ve Rusya'nın Türkiye'ye muâvenetini temin eylemek ve ale-l husus İran ve Hindistan dahilinde ihtilâller ika ederek (ki Talat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında bu hususta alınmış olan karar Enver Paşa ile ilgili idi. M.Ç.) İngilizleri son derece müşkülâta uğratmak mesâilini kararlaştırmak üzere Moskova'ya geldim. Almanya'dan Rusya'ya gelmek için dört aydan beri birçok vesâite müracaat etmiş ve iki defa tayyare ile uçarak ölüm tehlikeleri geçirmiştim. Nihayet Almanya'dan Rusya'ya iâde olunan Rus üserâsı (esirleri) meyanında Rus esiri olarak karışmak ve onlarla birlikte seyahat etmek mümkün olacağını düşündüm. Ve Mayıs'ın onsekizinci Salı günü akşamı beşyüz Rus esiri meya-

nında Ştettin'de vapura bindim. Mayıs'ın yirmiüçüncü Pazar günü Finlandiya körfezi Narva kasabasına vâsıl oldum. Ertesi gün Petersburg'a muvasalat edince artık bundan sonra sevgili memleketim için kemâl-i ciddiyetle çalışabilecek bir sahaya girmiş olduğumdan dolayı son derecelerde sevindim. 27 Mayıs 1920 Perşembe günü öğle vakti Moskova'ya geldim. Doktor Bahaeddin Şakir ve Bedri beyler de benimle beraberdirler. Buraya gelir gelmez Halil Paşa'nın Doktor Fuad Beyle beraber bizden evvel buraya gelmiş olduklarını ve üç dört gün evvel sizin tarafınızdan bir kurye zâbiti geldiğini haber aldım. Bizi de onların sakin olduğu binaya misafir ettiler. Sizden pek çok haberler aldım. Mücâhedâtınızda ne büyük bir azim ve iman göstermekte olduğunuzu kemâl-i iftihar ile öğrendim. Zaten sizden intizâr olunan (beklenen) hareket de bu idi.

Mustafa Kemal!.. Emin ol ki memleket kurtulacak ve bu kurtuluş münhasıran kahramanlığı ve esarete karşı nefreti her türlü şüpheden âzâde olan Türk unsuruna senin telkin ettiğin vecd ve iman sayesinde kabil olacağı için Mustafa Kemal nâmı Şark ve Türk mahlasları arasında en büyük bir mevkii işgal edecek. Şimdi buralarını bırakalım da işimize bakalım:

Bolşevik Rusya Hükümeti'ne yaptığınız teklifnâmeyi okudum. Geldiğim gün Üçüncü Enternasyonal Reisi Yoldaş Radek ile görüştüğüm zaman sizin teklifâtınıza karşı Bolşevik Hükümeti'nin bir iki güne kadar cevap vereceğini söylemişti. Cevabın bugün verilmesi mukarrerdir (kararlaştırılmıştır). Ben de bugün tekrar Yoldaş Radek ile görüşeceğim. Daha evvel size verecekleri cevabı okuyacağım için tarafımdan vakî olacak teklifât ona göre taayyün edecektir.

Ben, Talat ve Enver paşalarla müzakerelerimiz, Talat Paşa'nın Roma'da Edib Beyle mülâkatı, sizin Bolşevik Hükümeti'ne yaptığınız ilk teklif ve kendi mütalaat-ı husûsîyemden mülhem olarak Ruslara yapmak istediğim teklifâtı biri açık ve diğeri hafî olmak üzere iki itilâfnâme sûretinde yazdım. İkisinin de birer sûretini leffen (zarfa koyarak) size gönderiyorum. Bu akşam okumaklığım muhtemel olan Rus mukabil teklifi üzerine bunun metninde bazı tadilât yapmaya lüzûm görürsem bâdehu o tadilâtı da yaparım.

Hafî teklifnâmede İran ihtilâl harekâtını idare edeceğinden bahsettiğim Türk Generali Halil Paşadır. Hindistan ihtilâlini idâre edeceğini söylediğim Türk generali de benim. Taşkent'e gitmek, orada Hindistan dâhilinde ihtilâller tertib etmek emeli bir seneden beri benim bütün ruh ve fikrimi işgal eden bir emeldir. Buna ahdettim. Her türlü mevanîi (engelleri) kırarak bu emelime vâsıl olmaya çalışacağım. Fakat bittabi Ruslar buna muvâfakat ederlerse Türkiye'deki arkadaşlar-

dan bazılarını yanıma almak isteyeceğim. Sen buna muvâfakat edeceksin, değil mi? Bilhassa Batum'un istirdâdı sırasında fırka kumandanlığı yapmış olan Erkân-ı Harbiye Miralayı (Kurmay Albay) Kazım Beyle Dördüncü Ordu'da benim menzil müfettişliğimi yapmış olan ve şimdi Erzurum'da bulunan Miralay Kazım Bey'i almak isterim. Ve daha bazı kıymetli arkadaşları etrafıma toplamak arzu ederim. Maahaza daha şimdilik bunun vakti gelmemiş olduğundan tafsilâta girişmiyorum. Sizden rica ettiğim mesele şudur:

Bu mektubumu ve melfûf (zarflanmış) itilâfnâme müsveddelerini alır almaz şayet bu hususlara esâs itibâriyle muvâfakat ediyorsanız bana Kazım Karabekir Paşa vâsıtasıyla telgrafla Bakü'deki adrese bir şifre yazarsınız. Benim için yazacağınız telgrafın adresi şöyle olsun: "Bakü'de ihtilâl komitesi âzâsından Mirza Davut vasıtasıyla Taştimurof'a". Şimdiki halde ismim Taştimurof'dur. Bu telgrafta "Fikirlerine esas itibariyle muvafakat ederim. Tafsilat postadadır" yahut "Fikirlerine muvafakat etmem, tafsilât postadadır". Aynı zamanda bir kurye zâbiti ile hemen Moskova'da benim nâmıma tahrirî (yazılı) emirlerinizi gönderiniz. Şayet sizden böyle bir haber alamazsam ve Ruslar benim teklifâtımı kabul ederlerse onlarla parafe edeceğim muâhedenâmeleri sizin tasdik ve kabulünüze arz edilmek üzere hemen size göndereceğim.

Enver Paşa Moskova'ya gelmek üzere Berlin'den hareket etti ise maateessüf yolda bir arızaya uğradı. Bir iki haftaya kadar o arızadan kurtularak buraya gelmesi kaviyyen memuldür. İtilafnâmede merkezi Moskova'da bulunacağı beyan olunan generalden maksat Enver Paşa'dır.

Zannediyorum ki Şark'ta İngilizler aleyhine yapabileceğimiz teşebbüsâtın haddi azamisini bu teklifâtım teşkil eder. Allah verse de Ruslar bu fikirlerimi kabul etseler. Suriye ve Irak ve Mısır'da sizin yapmakta olduğunuz teşebbüsât hakkında bana bir parça malûmât verirseniz teşekkür ederim.

Berlin'deki teşebbüsât hakkında Talat Paşa size tafsilâtıyla malûmât verdiği için ben bunlardan bir şey bahsetmiyorum.

Şimdilik size yazacak başka bir şeyim kalmadı. Rüfeka-yi mesâinize ayrı ayrı selâmlar ve hürmetler takdim eder ve cümlemiz için Cenab-ı Hak'tan muvaffakiyetler temenni ederim. Kemâl-i samimiyet ve iştiyâk ile gözlerinizi öperim, kardeşim.

Cemal

Zeyl (Ek):

Şimdi Rusların size yazdıkları cevabı okudum. Bu cevap tamamen arzu ettiğimiz şekilde yazıldığı ve benim tarafımdan yapılacak bütün teklifâtı hâvî olduğu için tarafımdan yapılacak teklifâta dâir hazırladığım müsveddeyi leffen göndermeğe lüzum kalmadı. Binaenaleyh size tekliflerim şudur:

Hemen Moskova'ya bir sefir gönderiniz. Bana kalırsa sefiriniz ne kadar çabuk gelirse işleriniz o kadar çabuk görülür. Saniyen burada en büyük nüfûzu hâvî olan Ruslardan Üçüncü Enternasyonal Reisi Kamarad Radek size şöyle bir tavsiyede bulunuyor:

'Türkiye'nin garpteki mevki-i mânevîsi Ermeni meselesinden dolayı gayet naziktir. Bugün Rusya dâhilinde teşekkül etmiş olan Ermenistan'a Türkiye arazisinden ufak bir fedâkârlık yapacak olursanız bu fedâkârlık sizin mevki-i manevînizi son derecede takviye edecektir. Bu fedâkârlık yalnız pek cüz'i bir zaman için olacağına hiç şüphe yoktur. Fakat herhalde zaman-ı hâzır için sizin hakkınızda o kadar büyük fayda temin edecektir ki bunun derecesi her türlü tahminin fevkindedir. Binaenaleyh bu fedâkârlığı ihtiyar ediniz.'

Bu tavsiyeye ben şu cevabı verdim:

- Ermeniler Türkiye'den bazı arazî istiyorlar. Türkiye ise Ermenilere bir şey vermek istemiyor. Rusya Hükümeti hâzırası iki taraf arasında mutavassıtlık (arabuluculuk) yapmak istiyor. O halde mutavassıt olmak isteyen sizler bize müşterek bir teklif yapınız. Bu teklifi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderiniz. Onlar bunu tedkik etsinler ve size lazımgelen cevabı versinler. Biz burada size hiçbir vaadde bulunmaya katiyen salâhiyettâr değiliz.

Yalnız bize kalırsa Türkiye'nin Ermenistan'a civar aksâmı hakkında mahallinde tedkikât yapmak için Rus ve Türk ve Ermeni murahhaslarından mürekkeb bir komisyonu göndermek mümkün olacağını zannederiz.

Bu mükâleme üzerine yakında size Ermenistan meselesinin suret-i halline dair düşündükleri husûsâtı hâvî bir teklif yapacaklarını söylediler.

İşte kardeşim, buradaki ahvâl bunlardan ibârettir. **Ruslar bana Afganistan ve Hindistan ihtilâli teşebbüsâtının idaresini tevdi etmeyi bugün kabul ettiler.** Zannediyorum ki bir hafta, on güne kadar Taşkent'e hareket edeceğim. İran ihtilâl harekâtını da Halil Paşa'ya tevdi edecekler. İşlerimiz pek yolunda gidiyor. Ve bana pek büyük ümitler bahşeyliyor.

Cenab-ı Hakk cümlemizin muini olsun. Gözlerinizi öperim kardeşim."[1]

3 Haziran 1920 tarihini taşıyan bu mektuptan anlaşıldığına göre Cemal Paşa bir bakıma –Enver Paşa'nın Berlin-Moskova hattı ve Kafkasya'daki meşguliyetlerinden de yararlanarak– emrivaki yaparak sahiplendiği Pakistan/Hindistan projesini ve misyonunu Moskova'ya da kabul ettirmişti. Pek çok hususta da Mustafa Kemal Paşa'ya 'emrivaki' yapmış bulunuyordu. Cemal Paşa kaleme aldığı bu mektupla yetinmiyor, hemen ardından ikinci bir mektup yazıyordu. Mustafa Kemal Paşa'ya hitâben kaleme alınan bu mektubun üzerinde 11 Haziran 1920 tarihi bulunuyor; fakat 2 Temmuz 1920 tarihinde yazıldığı anlaşılan bir haşiye de yer alıyordu. Buradan da anlaşılacağı gibi Paşa, birinci mektuptan bir hafta sonra ikinci bir mektup yazıyor, fakat bunu göndermiyor, bir süre yanında taşıyordu. Bu arada Moskova'dan Bakü'ye gelmiş ve mektubu Mustafa Kemal Paşa'ya buradan göndermişti. Cemal Paşa mektubunda şu hususlara yer veriyordu:

"Moskova'da onbeş günlük mesâiden sonra Türkistan, Afganistan ve Hindistan dâhilinde ibrâz-ı faaliyet etmekliğim Rusya Hükümeti tarafından kabul olundu. Halil Paşa da İran taraflarında ibrâz-ı faaliyet edecek.

Şimdilik benim planım, Afganistan Emîri'ne Hilâfet-i İslâmîye'nin ve Garb Türkleri'nin duçar olduğu tehlikeli inkırâzı anlatmak, mü'telif (uzlaşan) devletler elinde taksim olunmaktan Türkiye'yi kurtarmak maksadı ile Anadolu'da teşekkül eden Türkiye İhtilâl Hükümeti'nin bütün âlem-i İslâm'ın müzâheret-i manevîyesine muntazır bulunduğunu izah eylemektir. Bunun için Taşkent'e muvasalatımda Emîr'den kabul edilmekliğimi rica edeceğim. Afganistan'a varmaktaki hakiki maksat Hindistan ihtilâlcileri ile temas hâsıl etmek ve Hindistan'da gayet büyük ve mühim ihtilâl istihzârât ve teşkilâtı vücûda getirmektir. **Bu hareketin başında ben bulunacağım.**

Ben Afganistan'a vardıktan sonra maruz kalacağım ahvâle nazaran ya Türkiye Hükümeti'nin sefiri olmak veyahut Afgan Ordusu'nun tensikatına memur edilmek veyahut vaziyet-i husûsîyemi muhâfaza etmek şıklarından birini ihtiyâr eyleyeceğim. Şayet birinci şıkka karar verirsem, esasen Kabil'e bir Türk sefirinin gön-

[1] *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, Kazım Karabekir, Menteş Kitabevi, İst. 1967, S.10-13.

derilmesini Afgan Emîri ahiren sizden rica ettiği için bu vazifeyi bana tevdi etmeyi münâsip görürsünüz zannederim. Şayet bu sûretin benim için muvâfık olmayacağına karar verir isem o zaman size telsiz telgraf ile maruzâtta bulunurum. Siz de Büyük Millet Meclisi'nin vekâlet-i husûsasını hâiz bir murahhas-ı fevkaladeyi Kâbil'e gönderirsiniz. Esbâk Halep Valisi Bedri Bey de benimle beraber Afganistan'a geliyor. Herhalde benim verebileceğim mukarrerâta intizâr etmeksizin şimdiden Bedri Bey'in sefir yapılmasını tavsiye edebilirim.

İkinci bir ricam daha var. Benim emelim Afganistan Ordusu'nun tensik ve tanzîmi vazifesini Emîr'den almaktır. Bunun için bittabi erkân-ı harbiyeye (kurmay'a) ihtiyacım var. Benimle çalışmak üzere evvelce teklif ettiğim iki Kazım Bey'den (Kazım Özalp ve Kazım Dirik) bazı mülahazâta mebnî sarfınazar ettim. Acaba Erkan-ı Harp Binbaşısı Salih (Omurtak) Bey Afganistan'a gelmek istemez mi? Eğer istemezse onun ahlâkında, onun malûmâtında diğer bir arkadaşın sizin tarafınızdan intihâb edilmesini rica ederim. Eğer benim eski Erkân-ı Harbiye Reisim Miralay Ali Fuad (Cebesoy) Bey'in ahvâl-i sıhhîyesi müsâit ve arzusu var ise her ne sûretle olursa olsun kendisini Bakü'ye aşırmanızı çok istirhâm ederim. Mükemmel İngilizce ve Fransızca bildiği için benim çok işime yarayacaktır. Hulâsa bana göndereceğiniz zât her kim olursa olsun kendi tarafından üçü yüzbaşı, altısı mülâzım olmak üzere, dokuz zâbit ve beher zâbite de üç küçük zâbit intihâb etsin ve beraber getirsin. Zâbitândan birisinin süvari, üçünün piyade, ikisinin topçu, birinin istihkâm, birinin telsiz telgraf ve birinin de tabib olması pek muvafıktır. Şayet Çobanoğlu Zeki Efendi (daha sonra şehid. -M.Ç.) gelmek isterse o da gönderilsin. Geleceklerden mülâzımlara ayda beşyüz, yüzbaşılara sekizyüz, binbaşıya bin ruble verilecek, maaşlarını altın olarak alacaklar, yiyecek ve içecekleri başkaca temin olunacak. Kendileri bu husûsta hiç para sarfetmeyecekler. Heyetin riyâsetine tâyin olunacak zât, bizim talimnâme, kanûnnâme ve nizâmnâmelerimizden beşer onar nüsha getirmelidir. Bu arkadaşların Bakü'ye kadar masârif-i râhiyyelerini (yol harcamalarını) siz temin edersiniz. Bakü'den sonra her bir masraf tarafımdan temin olunacaktır. Şayet ben Bakü'den hareket ettikten sonra Bakü'ye gelecek olurlarsa hatt-ı hareketleri hakkında tarafımdan bırakılmış mufassal bir talimâtı orada bulacaklardır.

Benim Bakü'de bir merkez-i muhaberem (haberleşme merkezim) vardır. O merkezin ismini ve adresini Bakü'ye muvasalat eder etmez mektubuma ilâve ederim. Siz emirlerinizi Bakü'ye gönderirsiniz. Oradan bana îsâl olunur (ulaştırı-

lır). Şayet telsiz telgrafla emir vermek isterseniz Bakü'deki merkezime yazarsınız. Oradan Moskova vasıtasıyla bana gelir.

(...)

"Bakü Konferansı (Birinci Doğu Halkları Kurultayı.-M.Ç.) bence son derece hâiz-i ehemmiyettir. Tarafınızdan bu konferansa Türkiye'nin en güzîde, cerbezeli hatiplerden ve gayet zeki arkadaşlardan birkaçı gönderilecek olursa Şark âleminin makam-ı riyâsetini Türklerin eline almak mümkün olacaktır.

Burada cereyan eden ahvâli, buradaki zevâtın ahvâl-i ruhîyesini size şifâhen dahi arz ve izâh etmek için Halil Paşa'nın Ankara'ya kadar seyahat etmesine lüzum gördük. Müşarünileyhin marûzâtına tamamiyle iştirak ediyorum. Bizim için eslem ve enfa (en doğru ve faydalı) siyaset bâdema yalnız Bolşeviklerle beraber çalışmaktır. Afganistan'da benim vaziyetimin kuvvetli olması sizin tarafınızdan bir vazife-i mahsûsam olduğuna dair Emîr'e bir mektub-i mahsûs gönderilmesine vâbestedir. Binaenaleyh şimdilik başka bir sefir gönderilmesine veyahut Bedri Bey'in sefir gönderilmesine lüzum olmadan Emîr-i Afgan'a şu mealde bir mektup göndermenizi pek ziyade rica ederim:

'Anadolu'da içtima eden Türkiye'nin Büyük Millet Meclisi'nin temsil ettiği hükümetle Afgan Emâret-i Celîlesi arasında münasebât-ı hasene-i dostâneyi takviye etmek ve Osmanlı milletinin hürmet ve tâzimatını arz eylemek üzere Cemal Paşa fevkalâde murahhas sıfatı ile nezd-i emâretpenâhilerine izâm kılınmıştır. Vazifesinde mazhâr-ı hüsn-i muvaffakiyât olması için taraf-ı emâretpenâhilerinde hükümet-i celîleleri cânibinden mazhar-ı himâyet ve sahâbet olmasını rica ederiz.'

Şu mealde bir mektup maksadı tamamiyle temine kâfidir. Benim o zaman bir vazife-i resmîyem olur ve İngilizler tarafından hiçbir müşkilâta maruz kalmaksızın maksad-ı aslîye vüsûl için sarf-ı mesâi edebilirim. Maiyet-i âcizâneme memuriyetini rica ettiğim zâbitânın da pek süratle intihâb ve izâm olunmalarını yeniden istirhâm ederim kardeşim.

Son söz olarak size şunu arz etmek istiyorum. Türkiye'yi kurtarmak İngilizlere en şedid darbeyi indirmek emelleri benim gıda-yi ruhumdur. Bu iki emel uğrunda hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceğime eminsiniz. Sizi bu emellerle tahassul eden hareket-i millîyenin reisi biliyorum. Binaenaleyh Afganistan'da, Hindistan'da ve Türkistan'da sarf etmeye başlayacağım mesâi esnasında her ne arzu ederseniz emirlerinizi bütün gayretimle hüsn-i ifaya çalışacağıma emin olunuz.

Hissiyâtını efkâr ve mütâlaâtımı Halil Paşa şifâhen de arz edebilir."[1]

Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu bu mektup, hiç şüphe yok ki hem bir sürpriz, hem de bir emrivâkî niteliği taşıyordu. Zira Mustafa Kemal Paşa'nın Talat Paşa ile yapmış olduğu yazışmalardan sonra konu ile ilgili en kapsamlı mektup Cemal Paşa'dan geliyor ve o sırada Ankara tarafından karşılanması hiç de mümkün olmayan bir dizi talepleri içeriyordu.

Ancak Cemal Paşa yine aynı tarihi, yani 11 Haziran 1920 tarihini taşıyan bir başka kapsamlı mektubu da Talat Paşa'ya göndermişti. Cemal Paşa bu mektubunda Moskova'daki faaliyetler hakkında bilgi veriyordu.

Anlaşıldığına göre Cemal Paşa kendi aralarındaki 'belirleyici otoritenin' Talat Paşa olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa'dan -Talat Paşa'dan talimat aldığını düşünmüş olsa gerek- ihtiyaçlarını sıralayarak taleplerde bulunuyordu.

Buna karşılık Talat Paşa'ya yazılan mektup her ne kadar samimi ifadeleri içeriyorsa da adeta bir 'astın üste raporu' niteliğini taşıyordu. Ayrıca iki Paşa'nın 1920 yılının Mayıs ayı sonunda buluştuklarını da açıkça ortaya koyuyordu:

"Muhterem Paşacığım,

Bugün sizden ayrıldığımın yirmisekizinci günüdür. Biraz uzun, bir parça da yoran maceralı bir seyahatten sonra kapağı atabildiğimiz Moskof diyarından onbeş gün zarfında istihsal ettiğimiz azim ve pek faydalı neticeyi izah eden bu mektubu yazmağa başladığım şu sırada, kalbim itimat ve ümit hisleriyle mâlî(dolu) bulunuyor.. Bu güne kadar muvaffakiyetle geçen günlerimizin mütebakilerinin de dâimâ müfit ve pür semere olacağına imanım var. Bu mukaddemeden sonra buraya yani Moskova'ya geldiğimiz dakikadan itibaren ne yaptığımızın mufassalen(kapsamlı olarak) izahına geçiyorum. Moskova istasyonuna Mayıs'ın yirmiyedinci Perşembe günü saat onbirde dahil olmuştuk. Trenin tevakkuf eylediği rıhtımda istasyonun eşya ambarına kadar olan takriben elli adımlık mesafeye sekiz parça eşyamızı üç hammala naklettirmek için Baha'nın suratı, Derni'nin küfürleri

[1] Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, *'Milli Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar'* başlıklı Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal'ın makalesi, C.V, Sayı 14, Ank., Mart 1989, S.386-389.

arasında bin rubleyi suladıktan ve Bedri'yi intizar(bekleme) salonuna çaktıktan sonra Baha ile ikimiz trende ahbap olduğumuz eski bir Rus generalinin –ki şimdi yirmi bin ruble aylık ile mektep muallimliği ediyormuş– delaleti ile Hariciye Nezâreti'ne gittik. Kamarad Radek'in kâtib-i husûsîsi denilen Rozenberg isminde birisi tarafından kabul olunduk. Hakiki isimlerimizi verdik. Rozenberg'in üzerinde elektrik tesiri icra etti. Derakap telefon ile Kamarad Radek'e ihbar-ı keyfiyet eyledi. Bir çeyrek saat sonra Radek'in bir kâtibi otomobil ile Hariciye Nezâreti'ne gelerek bizi aldı ve Üçüncü Enternasyonal Bürosu'nda bulunan Radek'in nezdine götürdü. Radek şimdi Hariciye Nezâreti'nde değildir. Üçüncü Enternasyonal'in Kâtib-i Umûmîsidir. Üçüncü Enternasyonal'in merkezi, vaktiyle Alman Sefiri Kont Mirbach'ın öldürüldüğü binadır. Dahîlen ve harîcen pek muhteşem ve pür ziynet bu binanın kapısından girerken biraz irkildim. Fakat ben burada hatırât yazmaktan ziyade maksada girmek istediğim için şahsî empresyonlardan bahsetmeyeceğim. Nihayet Radek ile mülâki olur olmaz ilk işim sizin selamınızı ve maksad-ı seyahatimizi söylemek oldu. Radek söz aldı ;

"Birkaç günden beri Mustafa Kemal Paşa tarafından murahhas olarak buraya gönderilen Halil Paşa buradadır. Kendisiyle Türkiye ile Rusya arasında müşterek mesâî sarf için nukât-i esâsîyeyi(ana noktaları) kararlaştırmak üzereyiz. Rusya Hükümeti Anadolu'da teşekkül etmiş olan hükümeti resmen tanıyor ve onunla münasebât-ı siyasîyeye(siyasî münasebetlere) girişmeyi kabul ediyor. Velhasıl her şey yolunda gidiyor!" dedi.

Bu sözlerin üzerimizde ne kadar büyük ve füsûnkâr bir tesir hâsıl eylediğini takdir edersiniz. Daha mebâdi-i muvasalatta(gelişimizin başlangıcında) gayelerimizin birinin müstahsal olduğunu(elde edildiğini) öğrenmek maneviyâtımızı takviye etti. Radek'in verdiği emir mucibince bizi de Halil Paşa'nın misafir edildiği binaya misafir ettiler. Ve ertesi günü daha mufassal bir surette görüşmek kararıyla Radek'ten ayrıldık ve Radek'in otomobili ile istasyondan eşyalarımızı ve Bedri'yi de alarak misafir edildiğimiz konağa geldik.

Bu konak bir eski şeker tüccarının sarayıdır. Biz sarayda kâtip dairesini işgal ediyoruz. Bir odada Baha ile pederi kalıyorlar ve onlara muttasıl bir odada Halil Paşa yatıyor. Diğer bir odasında da ben yatıyorum. Büyük bir de yemek salonumuz var. Litvanyalı bir hizmetçi kadın hizmetimizi görüyor. Hergün sabahları tereyağı, peynir ve çayla beyaz ekmekten ibaret kahvaltımız, öğle ve akşam birer kap et ve sebzemiz, öğleyin de bir tabak çorbamız var. Mükemmelen yiyip içiyo-

ruz. Haftada bir asıl saraydaki hamamda yıkanıyoruz. Hergün birer paket de sigara veriliyor. Hulâsa bütün manâsıyla misafiriz. Ve bizi izâz ediyorlar(ağırlıyorlar).

Geldiğimizin ertesi günü Radek'ten bir ses çıkmadı. Fakat Halil Paşa vasıtasıyla anladık ki biz gelmezden bir hafta evvel Mustafa Kemal Paşa tarafından Rusya Hükümeti'ne teklifâtı hâvi bir tahrirât-ı mahsûsa ile Ankara'dan bir kurye zâbiti gelmiş. Zâbit ile görüştük. Mustafa Kemal Paşa'nın mektubunun suretini de okuduk. Ruslar bu teşliâtı esas itibariyle kabul etmişler. Ve bizim muvasalatımızdan iki gün evvel Halil Paşa'ya şifahî tebligat-ı resmîyede bulunmuşlar.

Mustafa Kemal Paşa teklifâtında; Sovyet Rusya ile teşrik-i mesâîye karar verdiğini, buna mukabil Ruslardan esliha ve cephane ve paraca muâvenet beklediğini ve bâdemâ emperyalistler aleyhine komünistlerle idame edecekleri muhasemâtta Türkiye'yi de kendileriyle birlikte bulacaklarını söylüyor. Rusların cevabını leffen ve aynen gönderiyorum. Gerçi Ruslar bu cevabı radyo telgrafla bütün cihana naklettikleri için şimdiye kadar okumuş olacak iseniz de halen tarafımdan bir nüshasının gönderilmesini faydalı addettim. Bu cevabî tahrir Haziran'ın ikinci çarşamba günü verildi. O gün biz de Baha ile beraber ilk defa olarak Hariciye Komiserliği Umûr-i Şarkîye Şubesi(Doğu İşleri Şubesi) Müdürü Kamarad Vajni Jenski ile mülakat ettik. O gün buraya geldiğimizin yedinci günü idi.

Vajni Jenski Rusya'ya maksad-ı seyahatimizi bildirmekliğimizi rica etti. İzahat verdik.

Biz hem Anadolu Hükümet-i İnkılâbiyesi nâmıyla, hem de kendi arkadaşlarımız nâmına Rusya Hükümeti'ne teklif-i ittifak etmeğe geldik. Fakat bu maksat için bizden evvel buraya gönderilmiş olan Halil Paşa heyeti ile Mustafa Kemal Paşa'nın mektubu netice-i matlubeyi temin etmiş olduğundan bu bâbda daha ziyade müzakerâta girmek niyetinde değiliz. Kariben(yakında) Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova'ya göndereceği sefir ile sizin aranızda cereyan edecek müzakerât-ı resmîye işi bütün tafsilât ve teferruatıyla tesbit edebilir. Bu meseleye hallolunmuş nazarıyla bakabiliriz. Şimdi bizim şahsen yapabileceğimiz diğer bir taklif var. Biz İngilizlerin elinde esir olan Şark Milletleri'nin tahlisi(kurtarılması) mücadelesine şahsen iştirâk etmek istiyoruz. Ben şöyle düşünüyorum:

Türkiye ile Komünist Rusya'nın düşman-i tabiîsi İngilteredir. Binaenaleyh İngilizleri bize bir daha muzır olmayacak vaziyete sokmak bizim için hayatî bir meseledir. Sizce İngiltere kapitalist ve emperyalist âleminin alemdârıdır. İngiliz si-

yaseti dünyadaki milletleri herhangi diğer bir milletin esaretinden kurtarmak ve alelumûm işçileri müstahdimlerin zulmünden tahlise sâî bulunuyorsunuz. O halde ordunuzda hayat ve memat mücadelesi vardır. Biz de aynı gaye için hayat memat mücadelesine çıktık. Binaenaleyh tabiî müttefikler addolunabiliriz. Türkiye'de bu mücadelâta senelerce pişvâlık etmiş bir hizbin âzâ-yi nâfizesinden olmak itibariyle Şark Milletleri ve bahusus Müslümanları arasında az çok nüfûz-ı şahsîyeden istifade edecek İngiliz istibdâdı ve zulmü altında esir kalan Şark milletlerini kurtarmağa çalışmak emelindeyiz. Mesela Halil Paşa İran'ın istihlâsına tahsis olunacaktır. Teşkilât ve teşebbüsâtın başına geçerse ben de Hindistan'ın tahlisine mâtuf teşebbüsâta pişvâlık edebilirim. Siz bunda fayda tasavvur ediyorsanız tarz-ı mesâînin teferruatını bilahare görüşmek üzere esas itibariyle kabul edip etmediğinizi bildiriniz.

Vajni Jenski cevap verdi:

Evet. Ben şimdiden söyleyebilirim ki, Rusya Hükümeti nokta-i nazarınızı tasvib eder ve sizin mevki-i mânevinizden temin-i istifâdeye şitab eyler. Fakat ben bu meselenin evvelemirde Siyasî Merkez-i Umûmî (Siyasî Genel Merkez) tarafından olmakla teklifinizi Hariciye Komiseri vasıtasıyla Merkez-i Umûmîye arz ederim.

Bu mülakattan sonra ikametgahımıza geldik. Orada Kamarad Radek'i bize müterakkıb bulduk. Radek, Halil Paşa, Baha ile benim aramızda akademik bir muhavere cereyan etti. Vajni Jenski'nin iştirak eylediği bu mülakat esnasında Rusların merkezi bizim şahıslarımız gerek siyasî partimiz, gerek Anadolu hareket-i ihtilâliyesi hakkında dermeyan ettikleri nukât-ı iştibahiyeyi(şüpheli noktaları) izâle edecek cevaplar verildi. Aynı günde Mustafa Kemal Paşa'ya Rusya Hükümeti'nin cevâbnâme-i resmîsini hâmil olarak kurye zâbiti Moskova'yı terkederek Ankara'ya azimet etti. Ben Mustafa Kemal Paşa'ya mufassal bir mektup yazdım. Bu mektubum teşebbüsât-ı müstakbelemiz hakkında sizinle ittihâz ettiğimiz muharrerâtı bildirdim. Ve karîben teşebbüsât-ı fiiliyede bulunmak üzere Türkistan ve Afganistan tarafına azimet edeceğimi de ihbar ettim.

İki gün sonra, yani Haziran'ın dördüncü Cuma günü Baha ile beraber Hariciye Komiseri Çiçerin ile mülâkatta bulunduk. Bu mülâkat esnasında bizim onlarla teşrik-i mesâîmizi gayrimümkün gösterebilecek ne kadar şübehât(şüpheler) varsa kâffesini izâle edecek delâil(deliller) gösterdik. Netice-i mülâkatımızda Çiçerin

izâhâtımızdan tamamiyle memnun olduğunu ve ihlâsımız hakkında hiçbir şüphesi kalmadığını söyledi. Ve benim teşebbüsât-ı şahsîyem hakkındaki teklifâtımın merkez-i umûmîce bilmüzâkere Haziran'ın sekizinci Salı gününe kadar cevap verileceğini ilâve etti.

Nihayet Haziran'ın dokuzuncu Çarşamba günü vaki olan diğer davet üzerine Hariciye Komiserliği Müsteşarı Karahan ile yalnızca mülâkat ettim. Rusya'ya sebeb-i seyahatimi ona da izah ettim. Karahan teklifâtımın Rusya Hükümetince esas itibariyle kabul olunduğunu ve Halil Paşa'nın İran ve benim Afganistan dahilinde bilfiil sarf-ı mesâî etmekliğimize muvafakat eylediğini ve bizim bu teşebbüsâtımızdan büyük faydalar beklediklerini söyledi. Tediyât hakkında görülmek üzere Umûr-ı Şarkîye Müdürü Vajni Jenski'nin ziyaretime geleceğini ilave etti. Karahan ile mülâkatımız pek samimi idi.

Şimdi kararlaştırdığım plan hakkında size bu mektubumda fazla izâhât vermiyeceğim. Yalnız teşebbüsâtımın mukaddemesi olmak üzere, on kadar zâbit ve bir miktar hizmet efradı ile üç haftaya kadar Bedri ile beraber Afganistan'a hareket edeceğimi arz ederim. Afganistan'a sebeb-i seyahatim Afgan Emîri'ne Türkiye'nin ve Makam-ı Hilafet'in bugünkü vaziyet-i elîmesi hakkında malûmât vermek ve Anadolu'da teşekkül eden Türkiye İhtilâl Hükümeti'nin bütün âlem-i İslâm'ın müzâheret-i manevîyesine mazhar olduğunu bildirmek ve kendi hissiyât-ı tazimkârânemi takdim etmektir. Afgan Emîri'nin ibraz edeceği hüsn-i kabulün derecesine göre kendime hatt-ı hareket tayin etmeyi atiye tâlik ediyorum. Size şunu söylemek isterim ki, düşündüğümüz mücadelâtı bilâ-merhamet idâme ettirmek için muktezi vesâit temin olunmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'ya yazacağım mektupta diyeceğim ki; şayet ben Afganistan'a geçtikten sonra lüzum görürsem beni Büyük Millet Meclisi'nin temsil eylediği ihtilâl hükümeti tarafından Afgan Emîri nezdine gönderilmiş murahhas-ı fevkalâde olarak intihab ve tayin edebiliyorlar. Fakat ben şekl-i istihdamımın başka bir tarzda olmasını tensip edersem o zaman Afganistan'a başka bir sefir göndermeleri icab eder. Başkaca bir sefir göndermekten ise benim ile beraber Afganistan'a gelecek olan Bedri Bey'i sefir yapmaları daha münasip olacağını ilave edeceğim. Fakat herhalde "Türkiye'nin ve Hilafet-i İslâmiye'nin dûçar olduğu vaziyet-i elimeyi ve tehlike-i inkırazı Zât-ı Emîrâneleri'ne arz etmek üzere Afganistan'a gelmekte olan Cemal Paşa'nın taraf-ı emâretpenâhilerinden mazhar-ı hüsn-i kabul olmasını rica ederim" tarzında ve kendi imzası tahtında Ankara'dan Bakü,

Moskova ve Taşkent tarikiyle Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafıyla İzmir'e bir iş'arda(işarette) bulunursa maneviyatımın tahassül pezir olmasını pek ziyade teshil etmiş olur.

Yani ben Mustafa Kemal Paşa'ya yazacağım. Siz de bu ricamı kendisine tekrar ederseniz fena olmaz. Şimdilik Baha'yı Bakü'de bırakacağım. Karîben vürûduna intizar ettiğimiz diğer arkadaşımız buraya gelir gelmez kendisi Moskova'ya gelecek ve onunla beraber çalışacaktır. Şimdilik Bakü'de Küçük Talat ile birlikte oturacak. Şayet maazallah diğer arkadaşımızın muvâsalatı çok teahhür ederse(ertelenirse-gecikirse) Baha da bana iltihak etmek üzere Afganistan'a gelecek.

Dün Vajnik ile teferruatı kararlaştırdık. Binaenaleyh buradaki işlerimiz hitâma ermiştir. Haziran'ın onaltıncı Çarşamba günü Kazan tarikiyle Bakü'ye hareket edeceğiz. Halil Paşa da bizimle birlikte hareket edecek.

Kazan'a Tatarlar tarafından sûret-i mahsûsada davet olunduk. Kazan'dan sonra Volga nehri vasıtasıyla ve vapurla Ejderhan'a ve oradan yine vapurla Bakü'ye gideceğiz. Bakü'de dört beş gün kaldıktan sonra ben vapurla Bakü'nün karşısında kâin Krasna Voska gidip oradan şimendiferle ve Buhara tarikiyle Türkistan'ın merkezi olan Taşkent'e varacağız. Ve oradan Afgan Emîri'ni ziyaret için Kabil'e müteveccihen hareket eyleyeceğiz.

İşte iki gözüm, size bütün ümit ve itimat verecek bir sürü havadis. Burada Türklük muhitinde yapılmış bir takım neşriyâta rağmen, görüştüğümüz Türklerden gördüğümüz muamelât-ı tazimkârâne şâyân-ı nazar-ı dikkattir. Hepsi hemen hemen hepimizi tanıyorlar, hakkımızda muhabbetperverde ettiklerini söylüyorlar.

İki güne kadar Lenin, Troçki, Stalin ile görüşeceğiz. Bu üçü ihtilâlin temel taşları addolunuyorlar. Ve bütün emniyet ve itimatlar bunlara müteveccih bulunuyor. Aynı zamanda Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyâseti vazifesini ifa etmekte olan Kamenef ile görüşeceğiz.

Baha'nın neşesi artık yerine geldi. Bedri ile hiç kavga etmiyor. Fakat Bedri arasıra zavallı uslu, akıllı Bahacığı iğnelemekten vazgeçmiyor. Maahaza 'yâ sabur' çekip fakat herhalde için için küfürcüklerini savurup harice renk vermiyor. Hulasa, şimdiye kadar gerek yolculuğumuz, gerek mesâîmiz pek tatlı bir ahenk ile geçti. İstikbalde de aynı ahengin mahfûz kalacağına hiç şüphe edilemez.

Refikamı, evlatlarımı sizin yedd-i himaye ve sahabetinize tevdi ediyorum. Onları aç, çıplak bırakmamanızı, nâmerde muhtaç etmemenizi çok rica ederim. He-

le bir tanecik kızım Kâmran'ı bazan benim namıma görüp babasından uzak olduğu için pek mahzûn olan kalbciğini sevindirmenizi istirham eylerim.

Refikama hitaben yazdığım mektubu kendisine serian gönderiniz. Şayet Münih'e gidecek olursanız bu mektubu kendisine de okumanızı rica ederim. Zira mektup içinde refikamdan gizlenecek hemen hiçbir şey yoktur.

Diğer arkadaşımızın emniyet ve selâmetle ve mümkün olan süratle buraya gelebilmesi için buradaki dostlarımız her türlü esbâba tevessül etmişlerdir. İnşallah teşebbüsleri müntebihi muvaffakiyet olur.

Refikanız Hanımefendi Hazretleri'ne, Cemal Azmi Bey'in haremi hanımefendiye arz-ı tazimat eder ve Doktor Nâzım ile Kemal Azmi, Mustafa Şeref, Doktor Rüsûhi ve Ziya beylerin gözlerini öperim. Diğer bütün ihvân ve ehibbaya ve Alman dostlarımıza selamlarımı iblağ edersiniz. Bilhassa Ekmel'in gözlerini öptüğümü söylemeyi unutmazsınız.

Bana göndereceğiniz mektupları Almanya'daki Rus mümessili Tavariş Kop'a verirsiniz. O da kendi kuryeleri vasıtasıyla buraya gönderir. Buradan bana gelir. Maahaza gizli yazmak istediğiniz husûsât için kullanılmak üzere size leffen bir şifre miftahı gönderiyorum. Bu şifre ile her şeyi yazabilirsiniz.

Azerbaycan'da teşekkül eden Sovyet Hükümeti tamamiyle müstakildir. Bütün umûr-ı idâre yerli komünistlerin elindedir. Ve bu tahvil-i idarede(yönetim değişikliğinde) bizim rüfeka-yi sabıkanın çok mesaisi sebketmişti. Merakınızın izâlesi için yazıyorum. Elyevm Gürcüler Batum'dan İngilizleri defedememişlerdir. Bu hareketin süratle itmâmı lazım geleceğini Ruslara izah etmekle meşgulüm. Buna muvaffak olunduğu gün Ermenistan'daki Taşnak Hükümeti'ne de nihayet verilmiş olacaktır.

İşte iki gözüm, iki gözlerini şapır şapır öpmek vazifesini tevdi ettiğim mektubuma burada nihayet veriyorum. Her türlü haşv-i zâidden(gereksiz sözden) masun olmasına çalışacağım mektup yine bermutad uzun oldu. Cenab-ı Hakk selamet-i millete matuf mesâilde muîn ve zahirimiz olsun. Cümlenizi Hıfz-ı Rahman'a emanet ederim, efendim Paşam."[1]

Ahmed Cemal

[1] Hüseyin Cahit Yalçın, *A.g.e.*, S.236-241.

Moskova'ya Bildirim: "Üç Paşa Yetkisiz!"

Bu süreçte Cemal Paşa –Enver Paşa'yı da hesaba katmaksızın– çeşitli beklentiler içine girmiş görünüyor, büyük bir heyecanla Mustafa Kemal Paşa'nın vereceği cevabı bekliyordu. Ne var ki Mustafa Kemal Paşa umulmadık bir tavır sergiledi. Paşa, Haziran 1920 tarihini taşıyan telgrafla Sovyet Hükümeti'ne resmî bir bildirimde bulundu. Mustafa Kemal Paşa bu bildirimde; "Talat, Cemal, Enver paşaların Büyük Millet Meclisi nâmına hiçbir teşebbüs-i siyasîye girişmeye salâhiyetleri olmadığının ve bizim ile hiçbir muhabere ve münâsebetleri bulunmadığının kendilerine tebliği Heyet-i Vekile kararı iktizâsındandır" diyordu.[1]

Bu bildirim, o sırada Moskova Sefareti'ne tayin edilmiş olan Ali Fuat (Cebesoy) Bey tarafından Sovyet yönetimine iletildi. Ayrıca Cemal Paşa'nın ilk mektubunu adresine getiren kurye zâbiti İbrahim Bey tarafından Cemal Paşa'ya da ulaştırıldı.

11 Haziran 1920 (2 Temmuz 1920) tarihli mektubundan, büyük bir hevesle Afganistan-Hindistan harekâtına hazırlanmakta olduğu anlaşılan ve bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa'dan bir dizi talepte bulunan Cemal Paşa için bu bildirim tam anlamıyla şaşırtıcı bir durum oluşturuyordu. Nitekim Moskova'ya dönen Cemal Paşa 11 Temmuz 1920 tarihini taşıyan yeni bir mektup kaleme alıyor ve Mustafa Kemal Paşa'ya gönderiyordu. Cemal Paşa mektubunda şunları kaydediyordu:

"Kardeşim Mustafa Kemal Paşa

Kurye zâbiti İbrahim Bey vasıtasıyla gönderdiğim mektuba cevaben yine mûmaileyh vasıtasıyla vâkî olan tebligat-ı resmîyenizi okudum. Bu resmî tebligatınızda benim, Talat ve Enver paşaların Büyük Millet Meclisi nâmına hiçbir teşebbüsât-ı siyasîyede bulunmağa salâhiyetimiz olmadığını ihtar ediyorsunuz. Benim buraya gelirken gerek Talat ve gerek Enver paşalarla görüştüğüm sırada bana söyledikleri sözlerle sizin bu tebligat-ı resmîyeniz arasında cidden büyük bir ihtilâf var.

Talat Paşa diyordu ki: 'Türkiye'ye hâricî muavenetler temini için her türlü teşebbüsât-ı siyasîyede bulunmağa mezûnuz. Ve şu kadar ki; Türkiye'nin taahhüdâtını icâb edecek husûsât için son söz ve itayi emr-ü karar Büyük Millet Meclisi'ne aittir.'

---

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S.389; Dipnot no 44. *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı 55, vesika 1262.

İşte ben buraya bu zihniyet ve bu talimât ile geldim. Şayet buraya geldiğim zaman, sizin kurye câbitinizi ve yine sizin tarafınızdan memuren geldiklerini söyleyen Halil Paşa ile Doktor Fuad Bey'i burada bulmamış olsa idim, sizin ve Büyük Millet Meclisi'nin nâmına hakikaten müzâkerât-ı siyasîyeye girişecek ve Ruslardan alacağım cevabı size arz edecektim.

Cenab-ı Hakk'a binlerce teşekkür ediyorum ki; buna mecbur olmadım ve sizin resmî teşebbüsünüzü görünce Talat Paşa'nın bilvâsıta tahmil ettiği vazifenin hitâm bulmuş olduğunu takdir ederek sizin ve Büyük Millet Meclisi'nin nâmına hiçbir teşebbüs-i siyasîde bulunmadım. Yoksa esâsen böyle bir fikirde bulunmadığınızdan benim maruzâtıma cevab-ı red verir ve beni şahsen pek hacil (utanç verici) ve rezil bir mevkie düşürürdünüz.

Halil Paşa ile gönderdiğim ikinci mektubumda izâh ettiğim vechile ben Hindistan'da ihtilâlât ika etmek maksadıyla Afganistan'a gitmeğe karar verdim. Bu teşebbüsüm sırf şahsî ve mesuliyeti tamâmiyle şahsıma ait bir iştir. Yalnız sizden Afgan Emîri nezdine resmî bir sûretle gönderilmiş olduğuma dâir bir mektup rica ettim. Şayet böyle bir mektup yazmayı da Türkiye siyaset-i umûmîyesinin bugünkü şekline nazaran muzır telakki ediyorsanız onu da istemem. Sizi temin ederim ki salâhiyettâr olmadığım sözleri söylemek, teşebbüsât-ı mahsûsada (özel girişimlerde) bulunmak muradım değildir. Kendi kendine salâhiyetler takınanlardan olmadığımı siz pekala bilirsiniz.

Sizden bazı câbitlerin benim yanıma gönderilmesini rica etmiştim. Bu ricamın îsâfına bilmem râzı olacak mısınız? Herhalde, sizden iki satırlık bir mektup almamak beni teessürâtın son derecelerine yükselttiğine itimât ediniz. Müşafehemizde (yüzyüze konuştuğumuzda) sizi çok utandıracağımı ümit ediyorum. Haydi farzedelim ki şimdilik ayrı sahalarda çalışıyoruz. Fakat zannediyorum ki bir vakitki şahsî dostluğumuz pek samimi idi. Ve bu şahsî dostluğun zevâli hakkında elimde hiçbir delil yoktur. 'Kıyam-ı hesap" gününü pek uzak addetmiyorum. O günün ferdâsında pâk bir nâsiye (temiz bir alınla) ile millet arasındaki mevki-i nezîhi ahz ettiğim zaman, artık fiilî hiçbir hareket-i siyasîyede bulunmayacağımı zannediyorum. Fakat eski şahsî dostlarımla münâsebâtımı istirdâd edince onlar arasında seni şevk ile şetâretle arayacağıma emin olabilirsin.

Hayır, hayır! Artık bu vadide devam etmeyeceğim. Zirâ devam edersem dost eliyle pek ziyâde cerihedâr edilmiş (yaralanmış), adeta parçalanmış olan kalbimin kan pıhtıları ortaya dökületeğini tahmin ediyorum. Artık söyleyecek bir sö-

züm yok. Ben yarın yani 12 Temmuz 1920 Pazartesi günü Taşkent'e gidiyorum. Göndereceğiniz zâbitlere orada intizâr edeceğim. Emirnâmeniz de oraya gelirse büyük bir istirahat-ı kalp (kalp huzuru) ile yeni saha-i mesâîye atılırım. Beni soracak kadar kendilerinde samimiyetten eser kalmış olan ihvân-ı sabıkaya (eski dostlara) lütfen selâmlarımı söyleyiniz. Sizi sûret-i mahsûsada öperek arz-ı vedâ ederim kardeşim."[1]

Cemal Paşa yazdığı bu mektupta Mustafa Kemal Paşa'ya sadece sitem etmekle kalmıyor, imâ ve ihsâslarda bulunarak kimi yerde kırıcı ifadeler de kullanıyordu. Ayrıca bu mektup, Cemal Paşa'nın üstlendiği Afganistan-Hindistan misyonundan Mustafa Kemal Paşa'nın haberi olmadığını açık ve kesin bir biçimde bir kez daha ortaya koymuştu. Cemal Paşa bu görevin kendisine Talat Paşa tarafından bildirildiğini kaydediyordu. Ancak bu da Cemal Paşa ile Talat Paşa arasında örtülü kalmış bir durumdu. Kaldı ki Cemal Paşa'nın daha önceki mektuplarında bahsetmiş olduğu Sovyet desteğinin ne derece sağlanıp sağlanmadığı hususu da bu mektupla boşlukta kalıyordu. Buna rağmen Cemal Paşa Mustafa Kemal Paşa'dan subay göndermesini ısrarla istiyor, daha önceki mektuplarında bildirmiş olduğu taleplerinden de vazgeçmiyordu.

Şurası muhakkak ki Mustafa Kemal Paşa'nın 'üç paşalar' ile ilgili olarak Moskova'ya yapmış olduğu bildirim ve uyarı en çok Cemal Paşa'nın Moskova'daki girişimlerinden ve ilişkilerinden kaynaklanmış; dolayısıyla Cemal Paşa'yı etkilemişti. Bu nedenle Cemal Paşa Berlin'deki Talat Paşa ile olan temaslarını daha da yoğunlaştırıyordu. Ankara'yı Berlin üzerinden baskı altına alarak etkilemenin bu aşamada daha doğru olacağını hesaplıyordu.

Nitekim 5 Temmuz 1920 günü Moskova'dan Talat Paşa'ya yazdığı mektup Cemal Paşa'nın bu yaklaşımını belirgin bir şekilde ortaya koyuyordu. Özellikle bu mektubun İttihat ve Terakki İhtilâl Cemiyeti'nin Anadolu'da yeniden ihyâ edilmesi ile ilgili maddesinin satıraraları 'Mustafa Kemal Paşa'ya duyulan kırıklığın izlerini taşıyordu. Cemal Paşa ayrıca Talat Paşa'ya, Mustafa Kemal ile aralarındaki yanlış anlaşılmayı ortadan kaldırması hususunda telkinde bulunuyordu.

Cemal Paşa 5 Temmuz tarihli bu mektubunda Moskova'da yürütülen faaliyetlerle ilgili olarak Talat Paşa'ya kapsamlı bilgi veriyordu.

Cemal Paşa'nın bu mektubu bir başka bakımdan da önem taşıyordu. Paşa ya-

---

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S.389-391.

kında gerçekleştirilecek olan Üçüncü Enternasyonal'e katılacak olan Mustafa Subhi ve arkadaşlarının durumuna dikkati çekiyordu. Bu grubun yaklaşımı ile ilgili olarak bilgi verdikten sonra bazı önerilerde bulunuyordu. Cemal Paşa bu konuya değinirken 'İştirâkiyûn'un kendisine hangi gözle baktığının altını da çiziyordu. Cemal Paşa'nın bu yaklaşımı adeta; daha sonra cereyan edecek feci olayların kaynağında hangi düşüncelerin rol oynadığını da gösteriyordu.

Cemal Paşa son derece uzun ve içerikli mektubunda şunları kaydediyordu:

"Muhterem Paşam,

1 - İki Temmuz Cuma günü Halil Paşa, Doktor Baha ile beraber Bakü'ye hareket etti. Burada verilen karar mucibince ahvâl-i umûmîye hakkında şifâhen mâlûmat vermek üzere Ankara'ya kadar bir seyahat yapacak ve oradan tekrar Bakü'ye avdet edecek bir gönüllü ordusu teşkiliyle İran'a geçecekti.

İran hareket-i ihtilâliyesi şâyân-ı memnuniyet bir şekilde peydayı ittisa ediyor. Küçük Han nâmını taşıyan bu zât bu hareketin başındadır. Halil Paşa'nın umum Kızılordu Kumandanlığı'nı derûhta edecek İngilizleri İran'dan tardettikten sonra Mezopotamya Cephesi'ni teşkil ve bizim güzel ve cennet Bağdat'ımızın tahlisine gayret etmesi kararlaştırılmıştır. Pek ümitvarım ki Suriye cihetinden kurtaramadığımız Bağdat'ı yine bir Türk çocuğu İran içlerinden dolaşarak tahlise muvaffak olacaktır. Bu işler hakkında şimdilik bu kadar malûmât kâfidir zannediyorum.

2 - Beş gün evvel buraya gelen 15 Haziran tarihli Temps gazetesinin başmakalesini okur okumaz nazar-ı dikkati celbetmek üzere bir ufak mektubu leffen Hariciye Komiseri Kamarad Çiçerin'e gönderdim. Mektubumda dedim ki:

"Görüyorsunuz, Fransızlar Türkleri, İngilizler Rusları kandırmaya çalışıyorlar. Her ikisinin de gayesi Türk ve Rus mukavemetine mani olmaktır. Ümit ederim ki, iki taraf müdirân-ı umûru kendilerine kurulmuş olan bu tuzağa düşmekten tevekki ederler(geri dururlar)."

Ertesi günü Çiçerin suretini leffen takdim ettiğim cevabî tezkereyi gönderdi. Bu tezkerede Rus siyasetinin ruhunu resmî bir lisan ile ifade ettiği için pek ehemmiyetli telakki olunabilir. Bunun bir suretini de Mustafa Kemal Paşa'ya göndermek niyetinde idiysem de atide arz edeceğim vechile Bekir Sami Bey Ruslarla müzakerât-ı resmîyeye girişmek üzere buraya gelmekte olduğundan anın vürûduna talikan bundan sarf-ı nazar ettim.

3 - 3 Haziran Cumartesi, Karahan ile bir konferans yaptık. Muhtelif mesâili

teati-i efkâr ettik. Bilhassa Ermeni Hükümeti ile aramızda bir zemin-i itilâf bulunmasını, İtilâf Heyet-i Düveliyesi'ne karşı ezici bir siyaset teşkil edeceği için buna son derecede ehemmiyet vermekliğimizi ileri sürdü. Ben cevabın 'Taşnaksaganlar müfrit taleplerinden sarf-ı nazar edecek olurlarsa Türkiye'nin bu meseleye dostâne bir tarz-ı hâl vermek tarafını iltizâm edeceğini' söyledim. Şayân-ı Şükrandır ki, Rusların 3 Haziran tarihli mektubuna cevaben Anadolu'dan dün gelen ve meali mücemmelen derc olunan telgrafnâmede Ermeni meselesi hakkında aynen benim söylediğim fikir ileri sürülüyor.

4 - Ben Bedri ile 10 Temmuz 1920 Cumartesi günü Taşkent'e müteveccihan hareket edeceğim. Maiyetime iltihak edecek olan zâbitâna Taşkent'te intizar etmeği münasip gördüm.

5 - Bugün Hariciye Umûr-i Şarkîye Müdürü Vajni Jenski ile görüşmeye gitmiştim. 3 Haziran tarihinde buradan hareket etmiş olan kurye zâbitimiz Mustafa Kemal Paşa'ya götürdüğü Rus mektubuna cevaben dünkü tarihli Tuapse'den bir telgraf aldıklarını söyledi. Ve cevabın bu kadar çabuk gelmesinden dolayı son derecede memnun olduklarını bildirdi. Cevabı okudum. Cevap Bekir Sami Bey'in imzasını havidir. İmzanın fevkinde 'Meclis-i Millî Heyet-i İcrâiyesi'nde Umûr-i Hâriciye Âzâsı' unvanı yazılıdır. Bundan anlıyorum ki Anadolu Hükümeti'nin kuvve-i fevkalâdesi Rusların bir vakitki Roma Hükümeti'nde olduğu gibi Meclis-i Âlî-i Millîye karşı mesul bir hükümet makamına kaim oluyor. Bu heyet-i icrâiyenin âzâsından her biri umûr-ı memleketin birine rüyet ediyor. Meclis'in riyâsetinde Mustafa Kemal Paşa bulunuyor. Hükümet-i muvakkate için fena bir tarz-ı tesviye değil. Bu hesaba göre Bekir Sami Bey bir heyet-i mahsûsa ile Moskova'ya gelmek üzeredir. Vazifesi Rusya ve Türkiye hükümetleri arasındaki siyasî rabıtanın esâsâtını vaz'etmek ve iki memleketin münasebât-ı âtiyesini tanzim etmek olduğunu Bekir Sami Bey telgrafında bildiriyor. Bir aralık Bekir Sami Bey'in buraya gelmesine intizâr etmeyi(beklemeyi) düşündümse de ne zaman buraya geleceği suret-i katiyede bilinemediği için bu intizârdan bilahare sarf-ı nazar ettim.

Meclis-i Millî Ruslara verdiği cevapta bilhassa Ermeni meselesi üzerinde ısrar ediyor. Ve diyor ki: "Brest Litovsk musalahası ve Batum kararnâmesiyle Ermeni istiklâlini en evvel tasdik etmiş olan Türkiye Hükümeti'nden Ermeni Cumhuriyeti hakkında hiçbir fikri tecavüz beklemek caiz olamaz. Biz Ermenilerle her zaman münasebât-ı hasene-i hemcivarı idame etmeğe hazırız. Buna mukabil Ermeniler her gün artan fikr-i istilâcûyâne ile Türkiye arazisinden bir kısm-ı azamını yedd-i

temellüklerine geçirmek istiyorlar ki buna tahammül etmek bizim için mümkün olamaz. Ermeniler kendi taht-ı idarelerinde kalan aksâm-ı memâlikte sakin Türkler aleyhinde elan imha siyaseti takip ediyorlar. Buna mani olmak için biz de şimdiden ordumuzun seferberliğini emretmiş idik. Fakat Rus mektubunda Ermenilerin bir tarik-i sâlime(sağlıklı yola) isal edeceklerini istidlâl ettiğimizden şimdilik ordumuzun ileri hareketini tevkif ettik. Her halde hilâf-ı insaniyet ef'al-i câniyeden sarf-ı nazar etmeleri için Ermeniler üzerinde Rus Sovyet Cumhuriyeti'nin âmâl-i nüfûz edeceğini zannediyoruz."

İşte telgrafın meal-i umûmîsi bundan ibârettir. Ruslar bu telgraftan pek memnun olmuşlardır. Şimdi ben şu mektubu yazarken Karahan telgrafın bir sûretini bana göndermiş. Bu muâmele de memnuniyetlerinin ne kadar ziyade olduğunu gösterir.

6 - Ali'den(Enver Paşa) henüz bir haber yok. Birkaç güne kadar bizzat Kamarad Yofe, Riga'ya gidecek ve kendisi hakkında istihsal-i malûmâta çalışacak.

7 - Rusya Hükümeti ile aramızda itilâf-ı tam hâsıl olduğundan Kamarad Cop'un sizinle resmî temasa girişmesi lazım geleceği ve oradan buraya göndermek istediğiniz zevâta azami muavenet gösterilmesi icab edeceği ve sizin bana göndereceğiniz mektupları kurye vasıtasıyla Moskova'ya isal etmesi iktiza ettiği Hariciye Nezâreti tarafından Kamarad Cop'a emredilmiştir. Kendisiyle şahsî temasa girişmenizi rica ederim. Bâhusûs beni mektupsuz bırakmayınız. Mektubu Hâriciye Nezâreti'nde Kamarad Kannardic'e göndersinler. Fakat mektubun üzerine benim ismimi yazarsınız. Ve altını kırmızı mühür ile mühürlersiniz.

8 - Bugün size sıhhatinizin iş'arını ricasını hâvi bir telgraf yazmalarını rica ettim. Bundan mektubumu alıp almadığınızı anlamak niyetindeyim. Cevâbınızı Alman telsiz telgrafıyla yazdırmaya çalışınız.

9 - Birkaç gün evvel buradan Halit Bey isminde bir zâbit oraya hareket etti. Sizin Moskova ile Berlin arasında kuryeliğiniz vazifesini yapması için size yazmaklığımı benden rica etti. Bundan maksadı ticaret ve kaçakçılık yapmak olduğuna tamamiyle kani olduğum için zinhar müsaade etmemenizi rica ederim. Mahaza Kamarad Cop ile müzakere edecek başka pek namuslu bir kurye intihab etmesini tavsiye edebilirsiniz. Allah aşkına, işimizin arasına maskara biri sokulmasın. Bu son can çekilme mücadelesinde olsun namussuzlardan elimizi eteğimizi vikaye edelim.

10 - Doktor Baha burada yanlış bir tarz-ı hareket ihtiyâr etti. Kendisini adeta

İttihat ve Terakki'nin propagandacısı şeklinde gösterdi. Yalnız Ruslara karşı kullanmaklığımız lazım gelen bir lisanı ulu orta her tarafta kullandığı gibi müfrit bir milliyetperverlik prensibi tutturarak komünistlerin Tatarlara, Türklere tatbik ettiği siyaseti tenkide kalkıştı. Hulasa beni hayli üzdü. Halil Paşa'yı kendisinin Bakü'ye gelmesini bile münasip görmeyecek derecede kuşkulandırdı. Maahaza, Küçük Talat'la beraber pek müfit hizmet görebilecekleri hakkında güç bela Halil Paşa'yı ikna ederek Bakü'ye gönderdim. Ben Baha'nın bu kadar inatçı ve çöp atlamaz olduğunu bilmiyordum. Hulasa bugün Baha'nın mevkii, Bakü'de pek rahat değildir. Hususiyle, Bakü'de bulunan Manastırlı Baha ve sâire gibi herzevekillere kapılarak Bakü'de ayrıca bir cereyan takibine kalkışırsa korkarım ki akıbet büsbütün fena bir şekil alır. Benim gibi, Küçük Talat gibi, Halil Paşa gibi hassas bir politika takip etmesi lüzumuna kendisini ikna mümkün olamıyor.

Ben zannediyorum ki Almanya'ya avdet kendisi için münasip olur. Maahaza bu kendi bileceği iştir. Bunu şikayet tarzında değil hikayeten mâ-vaka tarzında yazıyorum. Bilirsiniz ki hiç kimseden şikayet etmek benim ahlakımda yoktur. Efkâr ve mütâlaâtına iştirâk edemediğim bir zata açıktan açığa kendisiyle çalışamayacağımı söylerim. Nitekim şimdi de kendime bir saha-i bâid intihâb ettim. Orada kendi kafamın müsaade edeceği bir tarz ve şekilde geberinceye kadar uğraşıp duracağım. Ben tekrar ediyorum ki; Baha eğer şimdiye kadar gösterdiği tarzda hareket ederse Kafkasya'da hiç rahat edemeyiz. Ve belki bir tehlikeye de maruz kalır. Almanya'ya avdeti onun için pek münasip telakki ediyorum. İttihat ve Terakki nâmına Bakü'ye birisini göndermek lazım olduğuna ben de kaniim. Fakat bu zat İttihat ve Terakki'nin şimdiye kadar tanınmış şahsiyetlerinden biri olmamalı. Elyevm Anadolu'da teşekkül etmiş olan gizli ihtilâlci İttihat ve Terakki'yi teşkil eden gençlerden biri olmalıdır. Şahsın intihabı size kalır.

11 - Doktor Baha'nın burada bana söylediğine nazaran İttihat ve Terakki Cemiyet-i İhtilâliyesi memlekette yeni bir program ve yeni bir nizâmnâme ile hafi olarak yeniden ihyâ olunmuş. Bunun ne programını ve ne de nizâmnâmesini bana göstermediğinize teessüf ettim. Maahaza Cenab-ı Hakk müteşebbislerini maksada muvaffak etsin demekten de kendimi alamadım.

12 - Mektubun bu fıkrası gayet ehemmiyetlidir. Son derece itina ile okuyarak düşündükten sonra karar vermenizi tavsiye ederim.

Elyevm burada Üçüncü Enternasyonal'in senelik kongresi inikat etmektedir. Bu kongrede bütün dünyadaki komünistlerin mümessilleri vardır. Fakat bütün

dünya deyip de Asyalı milletlerin komünistlerinin mümessilleri de var zannetmeyiniz. Yalnız Avrupa ve Amerika milletlerinin mümessilleri bulunuyor. Gerçi Türk, Acem, Hintli, Çin komünistleri namıyla bir takım zevât da bulunuyor ise bu bunların kuvvetlerini milletin amele ve köylüsünden almamakta olduklarını ileri sürerek Enternasyonal'de sahib-i rey ve selahiyet olduklarını kabul etmiyorlar. **Bizim Türklerden bir takım gençler komünist nâmıyla ortaya atılmış, bir vakitki İfham Muharriri Mustafa Subhi Bey de bunların başına geçmiş. Bunlara ahiren bizim Küçük Talat ile Zor Mutasarrıfı Salih Zeki Bey ve Darülfünun muallimlerinden oldukları haber verilen Ahmed Cevdet ve Halim Sabit beyler de iltihak etmişler. Bu grup elyevm Bakü'de icra-yi faaliyet ediyor. Bunlara Kayserili İsmail Hakkı Efendi isminde bir zat ile Türkiye'yi hiç tanımayan bir Yahudi'yi Türk Komünistleri'nin mümessili olmak üzere Moskova'ya göndermişler.** Fakat evvelce de arzettiğim veçhile, henüz kongrede bir mevki-i resmîleri yok. Kongre ahiren Türkiye, İran, Ermenistan amele ve köylülerine bir beyânnâme neşretti. Bu beyannâmenin bir suretini leffen takdim ediyorum.

Beyânnâme cidden kemâl-i dikkatli mütâlaâya sezâdır. Üçüncü Enternasyonal Türkiye, İran, Ermenistan amele ve köylülerini önümüzdeki Ağustos'un onbeşinde Bakü'de bir kongreye iştirak etmeğe davet ediyor. Ve ne kadar çok miktarda köylü ve amele mümessili gelecek olursa memnun olacağını söylüyor. Enternasyonal'in icraî komitesinin bu kongreye iştirâk edeceğini de haber veriyor. Ve bâlâda zikrolunan üç memleket amele ve köylüsünün gerek haricî ve gerek dahilî kapitalist ve emperyalistlerin elinden kurtulması için bütün Avrupa ve Amerika amele ve köylülerinin kendilerine yardım edeceğini vaadetti.

Bizim köylüye diyor ki: *"Bugün sizi Avrupalı mütesallitlerin elinden kurtulmak için Mustafa Kemal Paşa'nın bayrağı altına davet edenler, yarın bu haricî düşmanları sizin bahadırlığınız, sizin fedâkârlığınız sayesinde defettikten sonra bizzat kendileri sizin mesâînizdan istifâdeye ve sizi istihkâra başlayacaklardır. Binaenaleyh kendinizi memleketinizin bir kısm-ı mahsûsunun esaretine düşmekten vikaye etmek isterseniz paşalarınız Avrupa devletleriyle mucib-i hacale(utanmayı gerektirecek) bir sulh akdetmiş olsalar bile onlara karşı ebediyen harbe devam etmek için bizzat kendinizin idare edeceğiniz bir hükümet teşkil ediniz. Ve bütün cihan kapitalistlerine karşı kahramanca çarpışan kırmızı (kızıl) orduya iltihak ediniz. Biz Üçüncü Enternasyonal âzâları bütün cihana ilân ediyoruz ki; şark-ı karîb milletlerinin amele ve köylüleri kapitalist ve emperyalistler aleyhine açılan mücadele-i umûmîyede komünistlerle tevhid-i mesâi etmişlerdir."*

İşte beyânnâme hulâseten bu mealdedir. Fikrimce bunun gayesi Türkiye'de, İran'da, Ermenistan'da vasi bir mikyasta komünizm propagandası yapmak ve Türk ve İran köylü ve amelesini kendi taraflarına almak için düşünülmüş bir tedbir olacaktır. Bu kongreye Türkiye köylü ve amele mümessillerinin vasi mikyasta iştirâk etmesini ben münâsip telakki ediyorum. Fakat intihab olunacak mümessiller köylü ve amelemizin en zeki ve en namusluları meyanından intihab olunmalı ve Türkiye köylü ve amelesinin bugünkü felâketin sebeplerini gayet vazıh bir surette ortaya dökecek bir iktidara mâlik olmalıdırlar. Bu köylü ve amele mümessilleri medenî milletlerin mümessillerine layık olacak veçhile müttehit bir kütle hallinde büyük bir disiplin dahilinde kongrede bulunmalı ve Türkiye'yi Avrupalı emperyalist ve kapitalistlerin tecavüz ve tasallutundan tahlis için Avrupa ve Amerika amele ve köylüsünün Üçüncü Enternasyonal vasıtasıyla muavenetine müteşekkir olduklarını ve bunun âsâr-ı fiilîyesine intizâr ettiklerini (belirtmelidirler. Memleketin) bizzat Türkiye kapitalist ve emperyalistlerinin zulüm ve kahrından kurtulmasına gelince: Bu hususta bizzat kendi kuvvetlerinin tamamiyle kafi olduğunu ve Avrupalı ve Amerikalı hemmesleklerini bizzat kendi memleketlerinde idame etmeğe mecbur oldukları azim ihtilâl mücadelâtı için muhtaç oldukları kuvvet ve mesâîyi suistimal ederek duçar-ı zaaf etmek istemediklerini ve zaten bir şerzeme-i kabileden(kudurmuş kabileden) ibâret olan Türkiye'nin hâlis Türk kapitalist ve emperyalistlerinin kahraman Türk köylü ve amelesinin arzu ve merakına pek kolaylıkla serferû edeceklerini müttehit bir lisanla söylemeli ve Türkiye'de bir 'Köylü ve Amele Partisi' vücuda getirildiğini ilan etmelidir.

Amele deyince, yalnız fabrika ameleleri murad edilmediği malum-i âlîleridir. Ressamlar, muharrirler, muallimler de dahil olmak üzere her sınıf işçiler ameleden madut olduklarına göre, gayet muntazam evrâk-ı intihâbiyeyi hâiz olmak şartıyla, bu amelenin mümessilleri Bakü'deki kongreye izam olunabilirler. Her mümessilin kaç kişi tarafından intihâb edilmiş olduğu meselesine burada pek çok ehemmiyet veriyorlar. Şifahen aldığım malûmâta göre, bu kongreye gelecek olan mümessiller arasında Türkiye'de icra-yi faaliyet eden siyasî fırka ve cemiyetlerin mümessilleri de bulunabilecek ve kendi fırka ve cemiyetlerinin programları nokta-i nazarından memleket ve milletin hukukuna yapılan tecavüzâtı izah edebileceklerdir.

Kongre'de Türkiye mümessillerinin izah etmesi münasip olan nukat-ı muhtelife hakkında Üçüncü Enternasyonal Kâtib-i Umûmîsi Kamarad Radek birkaç mü-

him mevzu yazmış. Onun bir suretini bana gönderdi. Ben de bir suretini leffen size takdim ediyorum. Bu mevzular üzerine en doğru yazı yazabilecek olan zevât Berlin'de bulunuyorlar. Mustafa Şeref Bey ve Arif Cemil Bey.

Ben şimdi size bir şey teklif ediyorum. Bu mevzular üzerine seninle istişare ederek bir iki zat gayet mufassal ve mükemmel bir şey yazsınlar. Mümkün olursa her ikisi birden, mümkün olmazsa yalnız Mustafa Şeref Bey Berlin'den Estonya tarikiyle ve muntazam pasaportla Rusya'ya gelsin. Her halde Ağustos'un onbeşinden evvel Bakü'de isbat-ı vücut edecek veçhile hareketini tesri etmesi elzemdir. Kendisi Anadolu'nun hangi kariye ve kasabasından ise o kariye ve kasabadan mümessil intihab edileceğini zannederim. Eğer Antalya, Konya'ya uğrayarak bizzat intihabnâmesini alarak Erzurum tarikiyle Bakü'ye gitmesi mümkün olursa hâsıl edeceği tesirin büyüklüğü itibariyle pek muvafık olur. Benim kanaatımca Arif Cemil Bey de bu meyanda Bakü'ye gitmeli ve elyevm dahilde bulunan zevattan Kör Ali, Memduh Şevket(Esendal), Hamal Ferit ve emsâli zevâtın kâffesi bir kütle-i muhteşem halinde bu Bakü içtimaına şitab edip Türk ihtilâlcilerinin ne gibi şahsiyetlerden terekküb ettiğini Rusyalı, Avrupalı, Amerikalı ihtilâlcilere göstermelidir. Bunlar gayet sade giyinmeli ve fakat cerbeze-i nutkiyeleriyle hâzirûn-i (...) edecek bir kuvvetli zekâya mâlik olmalıdırlar. Köylü mümessiller içinde birkaç lisan söyleyenler bulunabilirse de bunlar arasında şimdiye kadar köyünden harice çıkmamış ve fakat fıtrî zekalarıyla temayüz etmiş zevât da bulunmalıdır.

Şu tebligat benim aklımı, fikrimi alt üst etti. Berlin'den hareketim sırasında siz bana aynen şu tebligatı ifa etmiştiniz.

"Türkiye ile Rus Sovyet Cumhuriyeti arasında muavenet-i mütekabile esasına müstenit bir mukarenet husûle getirmek için teşebbüsatta bulunacaksanız. Ancak, Türkiye'nin taahhüdâtını icab ettirecek netâyice vüsûlünüzde en son söz Büyük Millet Meclisi Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'ya ait olacak. Kendisiyle muhabere ettik ve neticede bu noktalarda mutabık kaldık."

İşte ben buraya bu zihniyetle geldim. Cenab-ı Hakk'a çok teşekkür ediyorum ki, buraya geldiğim zaman Mustafa Kemal Paşa'nın Rus Sovyet Hükümeti'ne teklifâtı hâvi bir kuryesiyle yine onun namına hareket eden Halil Paşa'yı ve Doktor Fuad Bey'i burada buldum. Ben Mustafa Kemal Paşa veya Meclis-i Millî nâmını ağzıma almadım. Ve onlar nâmına hiçbir söz söylemedim. Yoksa büyük bir hulûs-i niyet ile başlayacağım işin neticesinde Anadolu'nun reddine maruz kalarak şahsen rezil olacaktım. Ben evvelce de arzettiğim veçhile Hindistan taraflarında

ölünceye kadar çalışmayı kendim için gaye-i emel edinmiş olduğumdan bittabi Büyük Millet Meclisi nâmına hiçbir siyasî teşebbüste bulunmaya mecbur olmayacağım. Onlar tarafından bir emir alırsam kuvvetimin tahammül ettiği derecede ifasına sâî bulunurum. Fakat siz bazı hatalı teşebbüsâta kıyam edeceğiniz için aranızdaki bu suitefehhümü(yanlış anlamayı) izaleye musaraat etmenizi tavsiye ederim.

İngilizlerle Sovyet Cumhuriyeti arasında müzakerât-ı sulhîyeye intizâr edilmek üzeredir. Evvelki gün burada intişâr eden gazeteler bu müzakerâtın esas noktalarını neşrettiler. Birinci esas Rus Sovyet Hükümeti'nin İngilizlerin Şark milletleriyle olan münasebâtını izrar edecek teşebbüsâtta bulunmayacağını taahhüt etmesidir. Bundan anlaşılıyor ki Temps gazetesinin 10 Temmuz tarihli başmakalesinde beyan ettiği nokta-i nazar hakikat kesbetmiş oluyor. İngilizler bizi ezmek için Rusya'nın bize muavenetini gayrimümkün bir hale koymak istiyorlar. Ruslar da bu muavenette bulunmamak esası dairesinde İngilizlerle müzakerât-ı sulhîyeye hazır olduklarını bildiriyorlar. Bundan iki maksat anlaşılabilir.

1 - Ruslar İngilizlerle müzakerât-ı sulhîyeye girebilmek için zuhûr etmiş olan bu fırsatı fevt etmek istemiyorlar. Bu müzakerâta devam edecekler ve bu sayede bütün cihana alenî beyanatta bulunarak kendi propagandalarını ilerletecekler ve bir taraftan da Polonyalılara şiddetle darbe indirecekler ve neticede müzakerâtı hiçe uğratacaklardır.

2 - Rusya bu müzakerâtı netice-i katiyeye isal için Türkiye ve İran'da bulunan İngiliz kuvvetlerinin bu memleketi kamilen tahliye etmeğe mecbur olduklarını ileri sürecekler ve bu iki memleket dahilindeki mücadelenin İngiliz umûr-ı dâhiliyesi değil Türk ve İran umûr-ı dahiliyesi olduğunu dermeyan ederek bunlar tarafından Rusya'nın muaveneti talep olundukça bu talebi is'afa mecbur bulunduklarını ve şu kadar ki İngilizler bu memleketlerdeki kuvvetlerini kamilen geri çektikleri takdirde kendilerinin de bu devletlere kendi işlerini kendileri görmelerini tavsiye ederek her türlü muavenetten tevakki edeceklerini söyleyeceklerdir. Ve bunun neticesi olarak bittabi müzakerâtı akamete uğratacaklar. Bakalım işin âtisi ne olacak. Ben yarın 12 Temmuz 1920 Pazartesi günü Taşkent'e müteveccihen Moskova'dan hareket ediyorum, bu kadar. Samimi dostlarıma arz-ı veda eder ve cümlemiz için muvaffakiyetler dilerim."[1]

---

[1] Hüseyin Cehit Yalçın, *A.g.e.*, S. 243-251.

"Afganistan'da Büyük İşler Yapacaksın..."

Unutmamak gerekir ki zamanın teknolojik yetersizliği nedeniyle ulaşım ve haberleşmenin güçlükle sağlanması, hayli zaman alıyordu. Bu nedenle birbirinden uzak yerlerde bulunan paşaların haberleşme ve mektuplaşmalarında büyük aksaklıklar meydana geliyordu.

Örneğin; Cemal Paşa'nın 5 Temmuz 1920 tarihli bu son derece kapsamlı ve içeriği önemli mektubu Berlin'deki Talat Paşa'ya ulaşana kadar, Talat Paşa 14 Temmuz 1920 günü Cemal Paşa'ya bir başka mektup yazmıştı. Paşa bu mektupta eline yeni geçmiş olan 11 Haziran 1920 tarihli mektuba cevap vermişti. Üstelik de daha önce Cemal Paşa tarafından yazılmış olan bir mektubun da henüz eline geçmediğini bildiriyordu.

Talat Paşa bu nedenle Cemal Paşa'ya yazdığı 14 Temmuz 1920 tarihli bu mektubu kısa tutmuştu. Kendisine; "Afganistan'da büyük işler yapacaksın" dediği mektubunda şunları yazıyordu:

"Pek muhterem kardeşim Cemal Paşa,

Haziran 1920 tarihli ikinci mektubunuzu bugün aldım. Rus kuryesiyle gönderdiğiniz birinci mektup hâlâ gelmedi. Cop vasıtasıyla arattırılacaktır. Müzakere ve mukarreratı ihtivâ eden birinci mektubu almadığımızdan ne gibi esaslar üzerine çalışılacağına ve A'zamiyyûn tarafından teklifâtımızın tarz-ı telakkisine dair fikir edinmek bittabi mümkün olamadı. Afganistan'da büyük işler yapmak hakkında gösterdiğiniz ümitten Zât-ı Âlîlerinin o tarafa ihtiyar-ı azimet edeceğiniz anlaşılıyor. Halil Paşa'nın dâhile ve Irak'a olan memuriyetinden de arada tamamiyle bir ittifak hâsıl olarak müştereken mesâîye karar verildiği hissolunuyor. Birinci mektup gelirse bu cihetler tamamiyle taayyün etmiş olur. Fakat her ihtimale karşı Moskova'dan infikâk etmezden evvel mufassal bir mektup gönderiniz.

Ali(Enver Paşa) elhamdülillah pek büyük tehlikeler ve sıkıntılar geçirdikten sonra, üç gün evvel Berlin'e avdet etti. Onbeş gün sonra hareket için hazırlanmaktadır. İnfikâkinizden sonra mühim telakki edilecek hiçbir vak'a cereyan etmemiştir. Dahilden henüz yeni bir malûmât almadık. İttihad-ı İslâm Cemiyeti için Mısır İhtilâl Komitesi'nden bir murahhas istemiştik. Bizzat reisleri geldi. Ben bizzat Alman Costance'e (Almanya-İsviçre sınırında Kostanz adlı kent. -M.Ç.) giderek hudutta ikibuçuk saat görüştük. Mütâlaâmızı ve teşkilatımızı aynen kabul ettiler. Teşkilatı diğer Müslüman memleketlere ithale onlar da çalışacaklardır.

Edip Bey elan Poma'dadır. Son gelen bir mektubunda Gioletti'nin benimle görüşmek istediğini ve bilvasıta A'zamiyyûn ile temasa girmek arzu ettiğini bildiriyordu ve ikinci bir iş'ara intizârı tavsiye ediyordu. Henüz bir şey zuhur etmedi.

Constance'a giderken Münih'ten geçtim. Hanımefendi'yi ziyaret ettim. Kâmran da gelmişti. Behçet'i de gördüm. Cümlesi afiyettedirler. Bilhassa Hanımefendi'nin rahatsızlığı tamamen geçmiş ve adeta şişmanlamıştır.

Baha'nın ailesi de Milano'ya gelmiş. Bayramzâde'den bir telgraf aldık. Huduttan almak üzere Sadi gidecektir. Onun mektup yazmayışına hayret ettik. Burada yazılacak başka şey yoktur. Senin, Baha'nın, Pederinin gözlerinden öper ve Cenab-ı Hakk'tan muvaffakiyetler temenni ederim."

Hüseyin Cahit Yalçın tarafından hazırlanan ve kaleme alınan İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları adlı kitapta; Cemal Paşa'nın tüm mektuplarını 'kopyalı' yazdığını belirtiliyordu. Hüseyin Cahit Bey bu nedenle Cemal Paşa'nın yazdığı tüm mektupları muhataplarına gönderip göndermediğini tam olarak saptayamadığını da kaydetmekten geri durmuyordu.

Nitekim Cemal Paşa'nın evrakları arasında Talat Paşa'ya hitaben yazılmış 1 Ağustos 1920 tarihli yarım kalmış bir mektubun kopyası bulunmuştu. Aynı şekilde yine Talat Paşa'ya yazıldığı anlaşılan yarım kalmış 30 Kasım 1920 tarihli bir başka mektuba da rastlanmıştı.

Bu mektuplar Talat Paşa'ya gönderilmemiş -veya gönderilip de adresine ulaşmamış- olsa bile Cemal Paşa'nın yürüttüğü faaliyetleri ortaya koyması bakımından büyük önem taşıyordu.

Cemal Paşa 1 Ağustos 1920 tarihli mektubunu Taşkent'ten yazmış ve şu hususlara yer vermişti:

Taşkent, 1 Ağustos 920

"Kardeşim Talat,

Size bu mektupla Türkistan'ın iki üç güzide simasını takdim ediyorum. Münevver Kari ile arkadaşları münâzaralarından zevk alınacak, verecekleri malumata itimat edilecek, sözlerine inanılacak zevâttandırlar. Türkistan ahvâl-i umûmîyesi hakkında müfit ve ibretâmiz malûmât ita edebilirler. Binaenaleyh, ben burada bunlardan bahsetmeyeceğim.

Yalnız size şu mektubumla birkaç nokta-i nazarımı izah edeceğim

1 - Münevver Kari ile arkadaşları diğer birçok Türkistanlılar gibi Ağustos'un onbeşinde Bakü'de içtima edecek olan Şark İnkılabçıları Kongresi'nde bulunmak üzere hareket ediyorlar.

Bu kongreye Türkiye'nin, Ermenistan'ın, İran'ın, Hind'in, Türkistan'ın ve belki Çin'in inkılâpçı evlatlarının nümâyendeleri iştirâk edecekler. Bu kongre, malûmunuz olduğu üzere Üçüncü Enternasyonal'in insiyativi ile inikad ediyor.

Üçüncü Enternasyonal bu kongrede bulunacak olan bütün Şark İnkılâbçılarının ağzından ihlâs-ı şark için neler düşündüklerini işitmek, istihlâs-ı Şark için uğraşanlara istihlâs-ı Garb hâdimlerinin ne suretle müfid ve muavenetkâr olabileceklerini onlardan öğrenmek istiyor. O halde şark evlatları asırdîde dertlerini ortaya dökerek, yaralarının derece-i fecâatini tasvir etmek, kurtulmak için tevessül ettiği her bir vasıta ve tedbirin ne caniyâne mukabil tedbirler ile hükümden iskat edildiğini anlatmak için gayet müsait beynelmilel bir kürsü elde etmiş olacaklar. Ben eminim ki bütün Şark İnkılâbçıları bu kongrede hususât-ı atiyeye karar vereceklerdir.

2 - Şarkın esâret-i iktisadîyeden kurtulması için evvela esâret-i siyasîyeden kurtulması ve kendi mukadderatına bizzat sahip olması lazımdüâ dır. Ve esâret-i siyasîye, her ne şekil ve surette tezahür ederse etsin, behemehal imha edilmeli ve kırılmalıdır.

3 - Garp işçi ve köylüleri hiçbir bahane ile Şark işçi ve köylülerine has ruhî tavrı takınmamalı, onun müttefikini, hayırhahı, yardımcısı menzilesinde kalmalıdır.

4 - Şark ve Garb işçileri ve köylüleri yekdiğerinin mahsûlü mesâîsinden mütekabilen müstefit olmakla iktifa etmeği biri diğerine kendi mahsûlü mesâîsini cebren kabul ettirecek ve anın mevadd-ı ibtidâiyesini cebren elinden alacak surette eski kolonizatörlere layık tarzı terketmelidir.

5 - Şark işçi ve köylüleri cihan işçi ve köylüleri arasında bir kütle-i müttehide(birleşmiş kitle) halinde ahz-ı mevki etmek(yer almak) için Şark birliği vücuda getirmeli ve Şark'ın dertlerini, elemlerini dikkatle müzakere edip Şark'ın haklarını birlikte müdafaa etmelidirler.

6 - Emperyalist ve Nasyonalist tarz-ı içtimaîsinin birbirinden tefrik ettiği Şarklı milletleri yekdiğerine yakınlaştırmak için hars birliği ihdas etmeli ve bu sayede Şark'taki muhtelif milletlerin irfanen yükselmesini temine çare bulunmalı.

7 - Şark milletlerinden her biri esâret-i siyasîyeden kurtulmak için yekdiğerine maddî ve manevî her türlü muâveneti vaad ve taahhüt etmelidir.

8 - Gerek Şark'ın ve gerek Garb'ın halâsı için komünizm mesleğinden başka çare bulunmadığı Şark İnkılâbçıları tarafından tasdik olunmalı ve fakat komünizm şeklinde yine Şark'ı taht-ı esârette tutmak isteyen bazı maskeli komünistlerin entrikalarına meydan vermiyeceklerini ve Şark milletlerini her türlü vesâyet-i siyasîye ve iktisadîyeden tahlis edinceye kadar terk-i silah etmeyeceklerini ve bu yolda halis-ül fuad Garb Komünistleri'nin ve ale-l husus Rus Komünistleri'nin kendilerine müzâheret edeceklerinden emin olduklarını ilan eylemelidirler.

9 - Üçüncü Enternasyonal'in Şark Şubesi'ne dahil olan Türkiye, İran, Türkistan, Hint, Çin ve Arabistan işçi ve köylülerinin nümâyendeleri her sene Üçüncü Enternasyonal'in yevm-i içtimaından(toplanma gününden) lâakal(en az) iki ay evvel kendi icra komitelerinin tayin edeceği bir mahalde içtima etmelidirler.

10 - Üçüncü Enternasyonal'in icraî komitesinin Şark Şubesi münhasıran Şarklılardan terekküb etmeli ve bütün Şarkî milletlerin komünistlerinin merkez komiteleriyle bu şube temasta bulunmalıdır.

İşte benim fikrimce Bakü Kongresi'nin mukadderatı bunlardan ibaret olmalıdır.

Türkistan Cumhuriyeti bir Şuralar Cumhuriyeti'dir. Bu Cumhuriyet iştirak-i lisan, iştirak-i kavmiyet, iştirak-i akide-i diniye itibariyle ilah?.."[1]

Hüseyin Cahit Yalçın'ın da belirttiği gibi; yarım bırakıldığı anlaşılan bu mektubun Cemal Paşa tarafından adresine gönderilip gönderilmediği/gönderilemediği anlaşılamıyordu.

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya (Misyon bölgesinde durum)

Mustafa Kemal Paşa, (Cemal Paşa'nın) daha önceki iki mektubuna olduğu gibi, 11 Haziran 1920 tarihli üçüncü mektubuna da bir cevap vermemişti. Bu arada Talat Paşa ile birkaç kez mektuplaşan Cemal Paşa Bakü'den ayrılarak Taş-

[1] Hüseyin Cahit Yalçın, *A.g.e.*, S. 252-254.

kent'e gitmişti. Yaklaşık bir aylık bir süreden sonra -Mustafa Kemal Paşa'dan yine cevap alamamış olmasına karşın- Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup daha yazdı. Bu mektup 13 Ağustos 1920 tarihini taşıyordu.

Cemal Paşa Taşkent'ten yazdığı mektubunda şu hususlara yer veriyordu:

"Buraya geldiğim ikibuçuk ayı mütecaviz bir zamandan beri size dört beş mektup -ki bu dördüncü mektuptu- takdim ettim. Hiçbirinin cevabını alamadım. Gerçi bu mektuplardan hangisinin vâsıl olduğunu, hangisinin henüz yollarda beklediğini bilmiyorsam da sizden iki satırlık bir mektuba cidden ve hakikaten muhtacım. Sizin iki satırlık yazınız bana istikbâldeki hatt-ı hareketimin tayini için rehber olacak.

Size buradan verebileceğim havadislerim az olsa da bu havali vaziyet-i umûmîyesini en doğru bir surette izah edeceği için faydalı olsa gerek.

Evvelki mektubumda da bir nebze malûmât verdiğim veçhile, Türkistan Cumhuriyeti, Rus Şûralar Cumhuriyeti Federasyonu içine dâhil nîm-i muhtar (yarı otonom) bir cumhuriyettir. Umûr-u dâhilîyesi, umûr-u maârifi, arazî işleri, iâşe işleri mahallî Sovyetler tarafından müntehib (seçilen) ahali komiserlerinin taht-ı idâresindedir. Umûr-u hâricîye, bahrîye, malîye ve şimendifer ile posta-telgraf işleri de merkezden, yani Moskova'dan tayin olunan memurîn-i mahsûsa cânibinden tedvir olunur. Mahallî Sovyetlerin bu işler hakkında bir hakk-ı murakabesi mevcut değildir. Yalnız altı ayda bir vuku bulan kurultaylarda bu mesâil hakkında kurultaya izâhât-ı resmîye ita olunur.

Türkistan umûmîyetle cehl-i mutlak (kesin cehalet) içinde kalmış. İnkılâbdan sonra buralara kaçıp gelen esir Türk zâbitanının himmetiyle açılan birkaç mektep oldukça semereler vermeğe başlamış. Müslümanlara mahsûs olmak üzere elyevm üç dâr-ül muallimîn (öğretmen okulu) var (Bkz. Ek 1). Bu dâr-ül muallimînlerde gerek Türk zâbitânından ve gerek İstanbul'da tahsil ile son zamanlarda buraya avdet eylemiş olan Türkistanlı gençlerden muallimler pek mühim ve esaslı terakkiyât-ı fikrîyenin âmili bulunuyorlar. Fakat bunların dâr-ül muallimînleri için Osmanlı gençlerinin ahlâk ve ilim itibariyle cidden temeyyüz etmiş olanlarından beş altı erkek ile üç dört hanıma ihtiyaç vardır, zannediyorum. Eğer bu hususta size müracaat edecek olurlarsa tarafınızdan pek güzide Türk profesörlerinin buraya gönderileceğine emin olduğumu söyledim. Pek sevinmiş gibi göründüler. Fakat yazıp yazmayacaklarını bilmiyorum.

Benim fikrimce, Hamdullah Subhi Beyle görüşerek Ruşen Eşref Beyle diğer

bir iki zâtı bir iki hanım ile beraber buralara gönderecek olursanız resmen bir talepleri vuku bulmadan dahi böyle bir izâm burada fevkalade minnettarlık hâsıl edecektir. Burada Tatar zâbitânının taht-ı idâresinde bir de mekteb-i harbiye küşâd edilmek üzeredir. Bu mekteb-i harbiye için de sizden bir -iki erkân-ı harb zâbiti istemelerini tavsiye ettim. Eğer müracaat edecek olurlarsa tabiye ve sevkülceyş (strateji) derslerini okutmaya muktedir, yekdiğerini ruhen sever ve beynlerinde (aralarında) hiçbir ihtilâf zuhûru ihtimâli olmayan genç, erkân-ı harb zabitanımızdan iki, üç tanesinin buraya gönderilmesi pek faydalı olacaktır.

Türkistan'da tarihî, fennî, edebî tetkikatta bulunmak üzere bir gayriresmî heyet-i ilmîyenin Osmanlı Türk Hükümet-i İnkılâbiyesi emrine buralara gönderilmesi de pek mükemmel tesir yapacaktır. Fakat intihâbda o kadar itina gösterilmelidir ki, en ufak bir sui tefehhüme bile imkân bulunmasın. Evvela, tedkik edecekleri şive bu efendilerin cidden behre-i ilmiyeleri bulunmalı, yani hakiki mütehassıslar olmalı. Saniyen, ilim için gelecek olanlar siyasî cereyanların hiçbirisine kapılmamalı. Her ağızda Şark akvâmının ve ale-l husûs Müslüman ve Türk unsurlarının azatlığı (hürriyeti) sözünden başka bir şey dolaşmamalı. Buralarda Osmanlı Türkleri hakkındaki hürmet ve muhabbet pek ziyâde. Ve son harekât-ı millîye esnâsında sizin gösterdiğiniz fedâkârlığı, eser-i zekâ ve dirâyeti izâh ettikçe adeta sizi Mehdî telakki edecek kadar ileri gidenler var. Binaenaleyh, şimdi Türkiye buralara ilmiyle nüfûz etmeli, pek çok Osmanlı uleması buralara sık sık gelmelidir. Fakat buralara geleceklerin âsabı pek kuvvetli olmalı, alışmadıkları tarz-ı idareye karşı çîn-i cebîn (alın buruşukluğu) göstermemeli. Buralardaki Bolşevik tarz-ı idâresinin bekası zarûrî ve elzem bulunduğu hakkında pek metin kanaatlar beslediğini ihsâs eylemelidir.

Türkistan Cumhuriyeti'nin hudûdu dâhilinde Fergana vilâyeti denilen bir kısım var. Bu kısmın merkezi maruf Hokand şehridir. Bolşevik Hükümeti'nin ibtidâî teşekkülünde Türkistan ahalisi merkezi Hokand olmak üzere tamamiyle müstakil ve demokratik bir Cumhuriyet tesis etmişler. O zaman Türkistan'da eski Rus müstamirlerinin (sömürgecilerin) nâfiz olduğu diğer bir Cumhuriyet de Taşkent'te bulunuyormuş. Bu Cumhuriyet komünist tarzında bulunduğu için Moskova'nın da mazhâr-ı muâveneti olmuş. Hokand Cumhuriyeti'ni ateş ve kan içinde boğmuş. Hokand tahrip edilmiş, pek çok Türkistanlı münevver gençler ve mutavassıt yaşlılar heder olup gitmiş. Elyevm gerçi Fergana nîm muhtar (yarı özerk) Türkistan Cumhuriyeti'nin bir vilayeti ise de eski Hokand Cumhuriyeti'nin kuvve-

i müsellahası Fergana dağlarına çekilmiştir. Katiyen hiç kimsenin emrine tâbî olmayarak Bolşeviklere karşı çete muharebelerine devam ediyorlar.

Son zamanda bunların ahval-i ruhîyesi (ruhsal durumları) tamamiyle tebeddül etmiş. Evvelce millî ve ısrârâne bir gaye takip eden bu kütlenin rüesâsından olan gençler ve münevverler ölünce, bir kısmı da kendileri tarafından öldürülünce aralarına karışan bir takım cahil ulemanın tesiriyle şimdi bunlar gayet mutaassıp Müslümancı olmuşlar. Yine kendi vatandaşlarından olan Müslümanlar içinde mektepte okuyan çocuklara varıncaya kadar, bütün münevverleri bilâ merhamet öldürüyorlar. (Türkistan'da Cedit-Kadim çatışması ileride kapsamlı olarak anlatılacak.-M.Ç.) Geçen gün buraya gelen bir Türk zâbiti kendi mektebine devam eden bir çocuğun bu zalimler tarafından derdest edilerek diri diri toprağa gömülmek suretiyle öldürüldüğünü söylüyordu. Benim Taşkent'e geldiğimi haber almışlar, buna inanmamışlar ve içlerinden birisi vaktiyle Hacca gittiği zaman beni İstanbul'da görmüş olduğundan sûret-i mahsûsada Taşkent'e beni görmeğe gelip ve şayet kendi tanıdığı Cemal Paşa isem bana inanacaklarını söylemiştir. Hulâsa, Türklerin en cesur ve en kahraman evlâdı olan biçâre Ferganalılar gerek yekdiğerleri elinde ve gerek hükümet askeri elinde yok yere mahvolup gidiyorlar. Buna bir tedbir-i âcil bulmak, bu biçâreleri tarîk-i sevâba getirmek için bazı tedâbire mürâcaât etmek niyetindeyim. Fakat vaziyet o kadar naziktir ki, eğer müdebbirâne (tedbirli olarak) hareket edilmeyecek olursa her teşebbüs netâyic-i muzırra (zararlı sonuçlar) verebilir. Bu zavallı âsi Ferganalalıların müşevvikleri (ortakları - iştirakçileri) kimlerdir, bilir misiniz?[1]

---

[1] Bu dönemde Orta Asya'daki siyasal oluşumlarda ve gelişmelerde son derece etkin bir neden teşkil eden 'Fergana Olayı' veya 'Fergana Faciası' Ali Fuat Cebesoy'a göre şöyle cereyan etmişti:

"Türkistan, Rus Şûralar Cumhuriyeti Federatifi içine girmiş ve yarı muhtar bir cumhuriyet olmuştu. Merkezi Taşkent'ti. Türkistan umumiyetle mutlak bir cehalet içinde kalmıştı. İhtilâlden sonra buralara gelen esir Türk zâbitlerinin himmetiyle açılan birkaç mektep pek faydalı olmuştu. Üç muallim mektebi açılmıştı. Bu mekteplerde gerek Türk zâbitleri ve gerekse İstanbul'da tahsil görmüş ve son zamanlarda memleketlerine dönmüş Türkistanlı gençler ders okutmuşlar, irfan hayatında mühim bir rol oynamışlardı.

Türkistan Cumhuriyeti'nin hudutları içinde Fergana denilen bir vilayet kısmı vardı. Burasının merkezi maruf Hokand şehri idi.

Bolşevik Hükümeti'nin ilk teşekkülünde Türkistan ahalisi merkezleri Hokand olmak üzere tamamiyle müstakil ve demokratik bir cumhuriyet tesis etmişlerdi. Taşkent Cumhuriyeti Bolşevikler tarafından idare edildiği için Moskova'dan yardım görüyordu. Bun-

Buralarda bir de Buhara Hanlığı var. Bu Hanlık da bizim mahut İngilizlerin eline yakasını vermiş. Ulema denilen bir sürü cahil ve sefih insanların elinde bu emaret, İslâm'ın esâreti için yuva halini almış. Bundan iki sene evvel güya bir meşrutî idâre ilan etmiş ve fakat üç ay sonra da münevver ve müteceddit (yenilikçi) gençlerden üçbin tanesini envaî zulüm ve itisâf ile katliam etmişler. Şimdi Buhara gençleri yeni bir hareket-i inkılâbiye için hazırlanmaktadırlar. Fakat maateessüf başlarında kendi işini kendi görebilecek kadar ilim ve tecrübeye mâlik bir fert olmadığı için ne yaptıklarını bilmiyorlar. Hulâsa, Buhara'da hazırlanmakta olan ahvâl yine Müslümanların kanından pek çoğunun dökülmek üzere olduğuna hiç şüphe bırakmıyor. Maahaza, ben diyorum ki, bunlar uyuşmuş, adeta felce uğramış olan İslâm cesedinden kan almak menzilesinde olduğu için mucib-i teessüf-i azim olsa da zarar yerine fayda bahşedecek hadisâttandır.

Eski Hive Hanlığı şimdi Harzem Cumhuriyeti unvânını almış. Meşrûtî bir cumhuriyet-i müstâkile (bağımsız cumhuriyet). Rus Şûralar Cumhuriyeti dâhilinde değil, bilkülliye (bütünüyle) müstakil. Yalnız Rus Şûralar Cumhuriyeti'nin Türkistan frontu Hive gençlerinin teşkil ettiği bu yeni cumhuriyetin payidar ve esaslı bir idâre tesis edebilmesi için her türlü muâvenette bulunuyor. Bunu Türkistan'ın tamamiyle müstakil olmasını arzu eden Türkistan milliyetperverleri hoş görmüyorlarsa da ben buraların ulema elinde duçar olduğu felâket-i umûmîyeyi müşâhede ederek bu genç teşebbüslerini âtiyen semerât-ı müfîde verebilecek bir iş telâkki ediyorum.

Civarda bulunan diğer İslâm hükümetlerinden birisi de Afganistan emâretidir. Afganistan âhiren ilân-ı istiklâl etmiştir. Emîr-i cedîd (Amanullah Han -M.Ç.) İngiliz düşmanlığı ile şöhret almıştır. Hâricîye Nâzırı Mahmud Tarzî Han ile Harbi-

---

lar Hokand Cumhuriyeti'ni kan ve ateş içinde boğmuşlar, **1918 yılı 6 Şubatı'nda Ermenilerin yardımı ile Hokand şehrini yakmışlardı. Bu suretle birçok Türkistanlı münevver gençler ve orta yaşlılar heder olup gitmişlerdi.**

Eski Hokand Cumhuriyeti'nin silahlı kuvvetleri dağlara çekilerek Bolşeviklere karşı mücadele etmek üzere çeteler kurmuşlardı. Fakat ne yazık ki bilahare bunların da ruhî ahvali bozulmuş, evvelce millî ve ahrarâne (özgürlükçü) bir gaye takip etmiş iken münevverlerin ve gençlerin ölümü üzerine onların yerlerini alan bir takım cahil softaların tesiri ile gayet mutaassıp bir kütle oluvermişlerdi. Yine kendi vatandaşlarından olan birçok kimseleri, hatta mektep talebelerini bile öldürmüşlerdi. Hulâsa, Türklerin en cesur ve en kahraman evlatları olan zavallı Ferganalılar gerek birbirleri ile olan mücadelelerinde ve gerekse askerî hükümet elinde yok yere kırılmışlardı. Bu büyük faciada İngiliz Emperyalizmi de rol oynamıştı." (*Moskova Hatıraları*, Ali Fuat Cebesoy, *A.g.e.*, S.191)

ye Nâzırı Sipehsalar Bahadır Han dahi İngiliz düşmanlığı ile benamdırlar (ünlüdürler). Emîr'in büyük biraderi ile diğer birçok nâzırlar İngiliz dostlarıdırlar. Binaenaleh Afganistan İngiliz siyaseti ile Rus siyaseti arasında iki seneye karib (yakın) zamandan beri çalkanıp duruyor. Emîr-i hâzırın pederi Habibullah Han da malum olduğu üzere birbuçuk iki sene mukaddem Celâlâbâd'da bir gece, odasında uyurken bir şahs-ı meçhûl tarafından katledilmiş. O sırada veliaht bulunan biraderi ile büyük oğlu kendisiyle beraber Celâlâbâd'da imiş. Küçük oğlu Amanullah Han, Kabil'de bulunuyormuş. Habibullah Han'ın katli üzerine, Celâlâbâd'da bulunan asker ve sâire usûlen veliahd bulunan biraderine biat etmişler. Fakat Han-ı maktulün küçük oğlu Amanullah Han, amcasıyla büyük biraderinin pederinin katlinde zîmedhal olduklarını ilan ederek hakk-ı verâsetten mahrûm olmaları lâzım geleceğini ileri sürmüş ve kendi emâretini ilan etmiş. Gayet şedid tedâbir ittihâz etmek suretiyle amcasıyla büyük kardeşini tevkif etmiş ve amcasının hapishanede hulûl-i ecel-i mev'ud ile vefatı ve kardeşinin tav'an i'tizâl-i nefs (kendi isteği ile nefsini çekmesi) etmesi suretiyle bilistihkak Emîr olmuş. Bu hadisâttan bir müddet sonra İngilizler aleyhine ilân-ı harb etmiş. Celâlâbâd ve Kandahar cihetlerinde İngiliz ve Afgan orduları bundan bir buçuk sene mukaddem çarpışmışlar. Pek az devam eden bu muhârebeyi müteakıb bir mütâreke akdedilmiş. İngilizler Afganistan'ın istiklâl-i kâmilini (tam bağımsızlığını) tasdik etmişler ve hârice sefir göndermeğe ve ecnebî bir devletin heyet-i sefâretini kabul etmeğe salâhiyettâr olduğunu kabul etmişler. Onu müteakıb Afgan Emîri, General Veli Mehmed Han isminde bir Zâtı Vezir-i Muhtar unvanıyla Afganistan'ı Avrupa'da temsil etmek vazifesiyle tavzif etmiş (görevlendirmiş). Bu zât Moskova'ya gelmiş, Sovyet Cumhuriyeti ile Afganistan arasında münasebât-ı hasene-i hemcivarî (çevresiyle olumlu ilişkiler) tesisine ait müzakerâta girişmiş. Bir taraftan da Ruslar Kâbil'e bir heyet-i sefâret izâm etmişler. Rusya ve Afganistan emâretleri arasında bir muâhede akdetmek için tevessül olunan müzâkerât şimdiye kadar bir netice-i katiyeye iktirân etmemiş. Sebep olarak rivâyete müsteniden hikaye ediyorlar ki, Afganistan Hükümeti Rusya ile muahede akd için Çar Hükümeti'nin elli altmış sene evvel Afgan arazisinden zabtettiği Kuşka noktasının ve hatta Türkistan'ın en mühim merkezlerinden olan Merv vilayetinin Afganistan'a iade ve ilhakını talep etmiş. Kuşka, Mâverâ-i Bahr-i Hazar demiryolunun Herat'a doğru münteha (varış/son) noktasını teşkil eder. Ruslar bu nokta ile Merv vilayetini Afganistan'a iâde emellerinde değillerdir. Aynı zamanda Ruslar da Kâbil'de Hint ihtilâlcilerinin

serbest olarak Hint ihtilâliyle iştigal etmelerini ve bunların Rusya himayesinde bulunmasını teklif etmişler. Afgan Emîri de bunu kabul etmemiş. Hatta Hint ihtilâlcilerinden olup Rus sefâretiyle beraber Kâbil'e gitmiş olan Mevlevî Aburrâb Efendi ve rüfekasını bundan iki ay evvel Kâbil'den def-i leyyin (yumuşaklıkla uzaklaştırma) ile tardetmiş. Aburrâb Efendi'yi Zât-ı Âlîleri de tanıyacaksınız. Harb-i Umûmî esnâsında İstanbul'da çok bulundu. Rauf (Orbay) Beyle beraber Afgan'a gitmek üzere İran'a gitti. Uzun müddet Rauf Beyle çalıştı. Sonra harbin sonuna kadar ordumuzla Bağdat'ta bulundu. İhtiyar ihtilâlci şimdi Taşkent'tedir.

Hulâsa Ruslarla bir muahede akdetmemiş olan Afgan Emîri, İngilizlerin vâkî olan teklifi üzerine onlarla bir müzâkere-i sûlhîyeye başlamış. Bunun Hâricîye Nâzırı Mahmud Tarzî Bey'i Hindistan Hükümeti ile müzâkere etmek üzere oraya göndermiş. Bundan birçok rivâyetler başgösterdi. Fakat bu rivâyetleri nakletmezden evvel Afgan Emîri hakkında Rus memurîn-i siyasîye ve âlîyesinin ne fikirde olduklarını izâh edeyim.

Afgan Emîri İttihad-ı İslâm gayesini takip ediyormuş. Bundan maksadı Türkistan'ı, Buhara'yı, Hive'yi, Belücistan'ı ilhak suretiyle büyük bir Asya İmparatorluğu vücûda getirmek imiş. Bunun için ilk merhale olmak üzere İngilizlere karşı ilân-ı harb edip istiklâlini tasdik ettirmiş. Bilahare Ruslarla münasebât-ı haseneye girişmiş. Buradaki maksadı da Buhara ve Fergana ve Türkistan'da kendi memûrîn-i hafîye ve resmîyesi vâsıtasıyla istediği istihzârâtı yapmak ve günün birinde bir harekât-ı umûmîyeye tevessül etmek imiş. İngilizler Emîr'in bu temâyülâtını görünce bunun gayrikabil-i icrâ olduğunu kendileri de yakinen bilmekle beraber Emîr'i bu yeni yolda teşcie başlamışlar. Bu sayede Türkistan dâhilinde Bolşeviklere daimî bir düşmanlık cereyânı idâme etmek, Hindistan ihtilâli ile iştigal etmek isteyen Hintli, Rus, bilhassa Türk ihtilâlcilerinin Afganistan'da yerleşebilmelerine mani olmak mümkün olacağını anlamışlar. Ruslar Buhara'dan, Türkistan'dan Fergana'dan ve ale-l husûs Afganistan'dan emin olmayınca; bittabi Hindistan ihtilâli işiyle de, Türkistan merkezi olan Aşkabad üzerinden Meşhed istikametine yapılacak olan İran istilâsı işiyle de kafi derecede meşgul olamazlar ve İngilizlerin korktuğu bu iki teşebbüs akim kalır. Ama Afgan Emîri'nin bu teşebbüsü yüzünden Buharalı, Türkistanlı, Ferganalı ve Afganlı birçok Türk ve Müslümanın kanı dökülecek ve Müslüman yurtları harap olacakmış; burası İngilizlerin umurunda mı? Onca matlûb, Hindistan ve İran lokmalarının

vikayesi ve binnetice Osmanlı Türkiyesi'nin mahv-ı küllîsidir. Bu hâsıl olsun da isterse Şark dünyası ateşe ve kana boğulsun.

Ben, Afgan Emîri'nin şahsen kendisine isnat olunan fikr-i istilâcûyânesini (işgalcilik düşüncesini) isbât edecek delâile mâlik değilim. Fakat vüzerâsından bazılarının muttali olduğum efal ve harekâtı, Afganistan'ın Buhara Emîri'ne ve Fergana asîlerine bilfiil yardım ettiği hakkında kanaatbahş oldum. Bizim Şark padişahlarının ahvâl-i ruhîyesi ise tarihte pek mâlûmdur. Azıcık kendilerinde eser-i zekâ ve cesâret bulundu mu, câlis-i serîr-i şehriyârî olur olmaz ilk düşündükleri şey "tertib-i asâkir ve feth-i memâlik" (askerlerin düzeni/disiplini ve ülkelerin fethedilmesi) kaziyesidir. Memleketin imârına, umûr-ı idâre-i dâhilîyenin ıslahına, halkın irfanen yükselmesine müteallik mesâi kendileri için meçhûl olduğundan onlar yegâne düşüncelerini bu kaziyeye hasrederler. Hariçten ufak bir teşvik gördüler mi, artık iş çığırından çıkar. Binaenaleyh, Afgan Emîr-i cedîdinin de bu meşum kaide-i küllîyeye yakasını kaptırmış olduğunu zannedebiliriz.

Afgan Hâricîye Nâzırı'nın berâ-yi müzâkere Hindistan'a gitmiş olmasından tevellüt eden rivayât-ı muhtelifeye (çeşitli söylentilere) gelince:

Güya İngilizlerle Afganlılar arasında bir itilâf-ı tâm husûle gelmiş. Afganlılar Rusların aleyhinde hareketi esâs itibâriyle kabul etmişler. Türkistan-ı Rusî'nin (Rusya Türkistanı'nın) ve Türkmenistan'ın doğrudan doğruya; Buhara ile Hive'nin himaye suratiyle Afganistan'a iltihâkından teşekkül edecek büyük bir Asya-yı Vusta (Orta Asya) İmparatorluğu'nun, Osmanlı hânedanının artık kabiliyet-i tahammülünden mahrûm kaldığı Hilafet-i İslâmîye ile de takviye edilmesi halinde kesbedeceği câzibedâr haşmet ve azameti İngilizler Afgan Emîri'ne uzaktan uzağa temaşa ettiriyorlarmış.

Son günlerde müzâkerât-ı sûlhîyenin bir netice-i katiyyeye iktirân edemeyerek Hâricîye Nâzırı'nın Kâbil'e avdet ettiği söyleniyorsa da bunun da bir vesile-i zahireden ibâret olduğu iddia olunuyor. Zira Hâricîye Nâzırı'nın avdetini müteakıb İngilizler Afgan Emîri'ne bir talepnâme gönderiyorlar. Rusların Aşkabad ve Kuşka cihetlerindeki istihzâratına mukabele etmek üzere Afganistan dahilindeki Herat'a bir İngiliz kuvve-i askerîyesi ikame etmek müsaadesini istiyorlar. Şimdiye kadar Afganistan cevab-ı muvafakat vermiyor. Fakat herhalde cevab-ı red vereceği hakkındaki ümitler de kuvvetli değil diyorlar. Ve yine diyorlar ki, şayet genç

Türkistan
Evliya Ata
Çimkent
İli Nehri
Kulca
KIZILKUM ÇÖLÜ
Sir-i Derya
Taşkent
Pişbek
Narin
Hokand
Namagan
Andican
Celalabad
Cızzak
İsfaru
Kattakogan
Semerkant
Buhara
Kagan
TÜRKİSTAN
DOĞU TÜRKİSTAN
Tarim Nehri
Duşanbe
Hisar
Amuderya
Şehrisebz
Çarçöy
Karşı
Kaşgar
Yarkent
ÇİN
AFGANİSTAN

Buharalıların Buhara dâhilinde yapmak istedikleri esaslı inkılâba, Rus Kırmızı Ordusu (Kızılordusu) muâvenet edecek olursa, Afganistan Ordusu da Buhara'ya yardım edecektir. Herat'a İngiliz kuvve-i askerîyesinin izâmından maksad-ı hakiki de inde'l iktiza (gerektiğinde) Buhara'ya bilfiil muâvenet imkanını bulmaktır.

Geçenlerde Buhara Emîri Meşhed'e bir heyet-i sefâret göndermiş. Orada İngilizlerle konuşmuşlar. Ruslar tarafından kendisine bir tecâvüz vuku bulduğu halde İngilizlerin yardım edip etmeyeceğini sormuş. Manen ve maddeten yardım edeceklerini, top, tüfek, cephane, hatta tanklar ve tayyare göndereceklerini söylemişler. Ve avdet eden Buhara heyet-i seferîyesiyle birkaç İngiliz zâbiti Buhara'ya gelmiş. Benim gördüğüm ve anladığıma göre, İngiltere Şark'ta pek esaslı istihzârâtta bulunuyor. Hedef ettiği gaye şu:

Afgan Emîri'ni daima eli altında bulundurmak, onu Şark'ta İslâm emâretlerinin hâmisi gibi kullanarak onun etrafında Buhara Emîri'ni ve Türkistan milliyetperverleriyle Fergana ihtilâlcilerini toplamak. Zaten İran kendi işgal-i askerîsi altında bulunduğundan bu sâyede her gûnâ teşebbüsât-ı ihtilâlperverâneyi Hint hudutlarından uzak bulundurmak.

Benim gayem ise tamamiyle bunun zıddı. Bir an evvel Afganistan'a gitmek, Afgan Emîri'ne böyle bir fikir ve mütâlaânın cinayetkâr safhalarını güzelce tasvir etmek. Ve onu Şark siyasî istihlâsının (kurtuluşunun) yegane çaresi olan İngiliz düşmanlığına sevk ve imâle eylemek ve bu sayede Hindistan hudutlarında Hindistan ihtilâlleri için bir yuva, bir keminkâh hazırlamak. Bakalım hangimiz muvaffak olacağız.

Şimdi Afgan Emîri'ne benim hakkımda bir tebligat ifâ etmenizi rica edişimin sebep ve illeti (sebebi) tezâhür etti zannediyorum. Siz elyevm Afganistan'a ve Türkistan'a başka birisini gönderemez misiniz? Benim buralarda bulunuşum son derecelerde hüsn-i tesir icra ettiği için esasen göndermeğe de hâcet yok. Fakat sizinle benim aramdaki rabıta-i mânevîyeyi izhâr edecek ufak bir işaret, vaziyeti son derece takviye eder."[1]

Hemen farkedileceği gibi Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu 13 Ağustos 1920 tarihli bu mektup son derece kapsamlı bilgileri ve yaptığı isabetli yorumları -istihbaratı- içermesi bakımından -günümüzdeki benzer gelişmeler nedeniyle bugün bile- büyük bir anlam, geçerlilik ve önem taşıyordu.

---

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, s. 391-398.

Dikkati çeken ilk husus, yazdığı 11 Haziran 1920 tarihli mektubunda -kendilerini yetkisiz kılan tamim ve bildirim nedeniyle- Mustafa Kemal Paşa'ya son derece ağır sitemde bulunan Cemal Paşa'nın; nasıl olup da bir ay gibi kısa bir süre sonra, adeta hiçbir şey cereyan etmemişcesine davranması, bu kadar kapsamlı ve içerikli bir mektubu kaleme almış olmasıydı. Burada akla ilk gelen ihtimal; Mustafa Kemal Paşa'nın yazılı olarak değil de sözlü olarak Cemal Paşa ile irtibat halinde bulunması ve gönlünü bu yoldan almış olabileceği idi.

Mektubun önemine gelince...

Cemal Paşa mektubunun ilk bölümünü geniş bir şekilde, başta Türkistan olmak üzere o yöredeki gelişmelere ve oluşumlara ayırmıştı.

Gerçi bu bölümde o yıllarda Mustafa Kemal Paşa bakımından büyük değer taşıdığına şüphe olmayan Asya'daki siyasî gelişmelerle ilgili ayrıntılı bir 'istihbarat raporu' sunmuştu. Ne var ki bunu yaparken kendisinin buradaki siyasî durum hakkında ne denli vukuf sahibi olduğunu ve görev verilmesi durumunda olayları yönlendirmek ve şekillendirmek konusunda ne kadar muktedir davranacağını; bu nedenle de buralara bir başkasının gönderilmesinin gereksizliğini kanıtlamaya çalıştığı hemen farkediliyordu. Nitekim kafasının arkasında taşıdığı bu düşüncesini mektubunun sonunda yer alan; "Siz elyevm (bugün) Afganistan'a ve Türkmenistan'a başka birisini gönderemez misiniz?" sorusu ile –mevhumu muhalifinden– açıkça ortaya koyuyordu. Üstelik bu sorunun yanıtını yine kendisi veriyor; "Benim burada bulunuşum son derecelerde 'hüsn-i tesir' (güzel/olumlu etki) icrâ ettiği için esasen göndermeye de hacet yok" diyor, gelecek olanın yolunu şimdiden kesmeye çalışıyordu. Üstelik Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine bu konuda 'yazılı' yetki vermesini de istiyordu. Bu amacı ve isteği sadece Afganistan'daki konumu ve misyonu ile sınırlı kalsa idi normal karşılanabilir ve kabul edilebilirdi. Ancak Cemal Paşa Türkistan ve çevresi ile ilgili misyona da gözlerini dikmişti ve şimdi buna da talip oluyordu.

Oysa Türkistan konusu daha işin başında Enver Paşa'ya ihâle edilmişti ve bu konuda Talat ile Mustafa Kemal paşalar, aralarında teati ettikleri mektuplarda tam bir mutabakata varmışlardı. Talat Paşa'nın bu durumu Cemal Paşa'ya da bildirmiş olmasına rağmen Cemal Paşa şimdi; (Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi ve onayı dışında yüklendiği) Afganistan misyonuna ek olarak, Rusya'nın hegemonyası altındaki Türkistan bölgesine de talip oluyordu. Üstelik bu yoldan kaderbirliği ettiği arkadaşı Enver Paşa'yı da devreden çıkararak safdışı etmek istediği anla-

şılıyordu. Kaldı ki Enver Paşa bu sırada; 1 Eylül 1920 günü Bakü'de başlayacak olan Doğu Halkları Kurultayı'na hazırlanıyor, bütün dikkatini bu işe vermiş bulunuyordu.

Hiç şüphe yok ki Cemal Paşa gittiği Taşkent'te boş durmamış; Türkistan, Fergana, Hive, Buhara ve hinterlandında meydana gelen askerî, siyasî ve kültürel tabloya, derinden nüfûz etmişti. Buralarda çeşitli yollardan elde ettiği son derece değerli bilgileri de -sakınmadan ve kıskanmadan- Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta cömertçe sunmuştu. Mektup bu bakımdan gerçekten büyük önem taşıyordu.

Ancak mektubun ikinci bölümünde yer alan Afganistan'daki gelişmelerle ilgili bilgiler daha da fazla dikkati çekiyordu. Burada altı çizilen ve şaşırtıcı olan en önemli husus, kısa bir süre önce İngiltere ile savaşmış olan ve keskin bir İngiltere düşmanlığı ile tanınan Afganistan Emîri Amanullah Han'ın İngiltere ile uzlaşma zemini araması ve bu devlet ile adeta pazarlığa giriştiği iddiası idi. Söylentiye dayansa bile bu iddia; İngiltere'nin ortaya çıkan yeni durum karşısında yeni bir strateji geliştirerek –bir taraftan da barış görüşmelerini sürdürdüğü– Rusya'ya karşı 'oluşturulacak ulus devletleri' desteklemesi ve bunların aralarındaki düşmanlığı teşvik etmesi anlamına geliyordu. Cemal Paşa bu durumu bizzat yerinde gözlemleyerek farketmiş ve somut olarak kanıtlayamasa bile teşhisi koymuştu. **Nitekim Cemal Paşa İngiltere'nin Amanullah Han'a Türkistan'ı ve İran'ın bir kısmını da içine alacak genişlikte büyük bir Afganistan Devleti vaadettiğini belirterek iddiasını pekiştiriyordu. Cemal Paşa'ya göre İngiltere bu konuda Amanullah Han'ın iştahını kabartmayı da başarmıştı. Paşa'nın bu iddiasının gerçek olması halinde; Amanullah Han'ın 1919'da, iktidarı ele geçirir geçirmez İngiltere'ye karşı başlatmış olduğu savaş, göründüğünden farklı bir anlam kazanıyordu. Bu durum 1919 Afganistan-İngiltere Savaşı'nın Londra tarafından 'tercih edilmiş, küçük, fakat değeri çok büyük' bir savaş olduğu anlamına geliyordu. Hatırlanacağı gibi İngiltere savaşı kaybetmiş görünüyordu. Fakat bu yenilgi sonucunda; İngiltere bakımından değeri çok büyük olan bağımsız bir ulusal Afganistan Devleti ve millî Afgan Ordusu ortaya çıkmış bulunuyordu.**

Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya

Bu aşamada ilginç bir rastlantı sonucu Enver Paşa da devreye girmişti. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın mektubuna alışılageldiği gibi henüz cevap yazmamışken; Enver Paşa'nın 26 Ağustos 1920 tarihli mektubunu aldı.

Bu mektup Trabzon'da, Şark Cephesi Kumandanlığı'nda görevli Rüştü Bey'in notu iliştirilmiş olarak Ankara'ya, Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırılmıştı. Mektubun üzerine Kumandanlığın 17/8/1336-19/9/1336 tarihi ile Sa: 7,30 evvel kaydı da düşülmüş bulunuyordu.

Mektupta aynen şöyle deniliyordu:

'Şark Cephesi Kumandanlığı'na

I. Enver Paşa Hazretleri'nin Zât-ı Samilerine (M. Kemal Paşa) yazmış olduğu 26 Ağustos tarihli mektubu zîrde arz edilmiştir.'

"Kardeşim Efendim

Bundan on gün evvel Moskova'ya vâsıl oldum. Burada tesâdüf ettiğim murahhaslarınızla görüştüm. Memleketin menâfiine müteallik bazı mesâilin (meselelerin) halline muvaffak olduklarını görerek memnun oldum. Ben İslâm muhitinde teşkilât icrâsı ile memleketin halâsı uğrunda çalışmak maksadile buraya geldim. Sovyet Hükümeti'nin erkânı ile görüşerek kendilerini de fikrime muvafık buldum. Esasen Ruslar komünizm şeklinde olmasa bile İngiltere aleyhindeki harekât-ı ihtilâliyeye muâvenet etmeyi prensip olarak kabul etmişlerdir. Buradaki teşebbüsât ve icrâatımdan ve Avrupa ahvâl-i umûmîyesinden size malûmât vermeyi fâideli görerek arz ediyorum. Teşkilât ve teşebbüsâtımdan ara sıra sizi haberdar ederim. Avrupa ahvâl-i umûmîyesi pek karışıktır. Bu hususdaki mütâlaâtımı (değerlendirmelerimi) yazmadan evvel Avrupa hükümetlerinin vaziyet-i hâzıralarını arz edeyim.

(Almanya)Sosyalistler ekseriyet ve nüfûzlarını kaybettikleri cihetle hükümet, nasyonalistlerle demokratlar elinde bulunuyor. Almanya'ya imza ettirilen şerâit-i sulhîye gayrikabil-i icrâ olduğu halde hergün birer suretle duçar-ı tazyik oluyor. Ve vakit kazanmak için hemen her şeyi kabul ediyorlar. Almanların beş altı ay sonra Fransızlarla harp etmeleri muhtemeldir. İtalyanlar ise harpten pek zararlı çıktıkları ve bugüne kadar hemen her gün İngiliz tazyikine uğramakta oldukları

gibi buhran-ı iktisâdîye de bir çare bulunamamasına mebni ahvâl-i dâhiliyeleri karışmış ve antant aleyhtarlığı iştihâr eden Civliti'yi mevki-i iktidara getirmeye mecbur eylemişlerdir. Dâhilî ve hâricî buhran münasebetiyle pek zayıf kalan İtalyanlar kendilerine istinad edecek bir kuvvet arıyorlar. Ve İngiltere aleyhinde harp eden sizleri tabiî bir muavin addediyorlar. Bu vaziyetten istifade için Roma'ya bir zât gönderilir ise gerek hükümetle ve gerek hükümet hâricindeki zevât ile münâsebet temin edilirse Anadolu için silah ve sâire tedâriki pek sehil (kolay) olur. Edib Bey'in çalıştığını biliyorum. Macarların elyevm müfrit nasyonalist olan hükümetleri mücadelesine devam için Almanya, Bulgaristan, Rusya, Türkiye ile akd-i itilâfa (uzlaşma yapmaya) ve bu suretle antant aleyhinde harekâta mütemayil olduğu aldığım bir mektuptan anlaşılıyor. Hulasa bütün Avrupa'da İngiliz aleyhtarlığı umûmî bir şekil almış ve Fransa bile İngiltere'ye karşı adem-i memnûniyetini ara sıra bazı vesilelerle izhâr edegelmiş ise de Almanya'dan çekindiği cihetle İngiltere'den uzaklaşmak cesaretinde bulunamıyor. Hakikatte Suriye meselesi ile mesâili umûmîye-i iktisâdîye (genel ekonomik meseleler) ve sâirede Fransızlarla İngilizler arasındaki ihtilâfı kabil-i ihfa değildir. Amerika'nın beş sene sonra İngiltere'den daha kuvvetli bir donanmaya mâlik olacağını tayin ettiği cihetle bahrî hâkimiyetini dahi kaybedecek olan İngiltere bu kadar müşkilât içinde kendisi için mesâil-i hayatîyeden olan Amerika vaziyeti de başkaca telaş ve endişeye sokmuştur. İngiltere'nin vaziyetine gelince:

İngiltere, İrlanda meselesi ile pek ciddî bir surette meşguldür. İrlandalılar İngiltere için ciddî bir tehlike şekil ve vaziyetindedirler. İngiliz amelesinin vaziyet-i hâzırası da İngiliz Hükümeti'ni düşündürecek bir haldedir. Bunlardan başka Mısır, Hindistan ve Irak'taki harekât dahi buna inzimam edince (eklenince) İngiltere'nin dahilî vaziyeti de pek müşkil bir hâle gelmiştir. Dahilî müşkilâtını izâle için uğraşmaya mecbûr olan İngiltere, hâricî ve umûmî adem-i hoşnudîyi bilahare alacağı şekil hususunda düşünmek mecbûriyetinde kalması haricî mesâilde daha ziyâde şiddet gösterilmesine mani olacağını zannederim. Rusya'ya gelirken Rus ordularının muhtelif esleha ile müsellah (silahlarla silahlı) olduklarını gördüm. Ve Sovyet Hükümeti'nin dahi dâhilî ve hâricî müşkilât içinde olduğunu öğrendim. Ruslar antantların tesiriyle dâimî muhârebât ile meşgul olduğu cihetle bu müşkilât tabiîdir. Mamafih Ruslar dünya emperyalizmine karşı mücâdelede bulundukları için daha bir müddet bu muharebât ile iştigal etmeleri zarûrîdir. **Muhârebâtı daha muntazam bir şekilde idâre maksadıyla Ruslar Almanlardan silah satın almayı arzu ediyorlar. Buna ben tavassut ettim ve Almanya'ya bunun için bir adam gönderildi.** Sovyet Hükümeti Macarlarla da anlaşmaya ta-

raftardır. Avrupa'nın hulâsaten bildirdiğim şu ahvalinin bizim için pek müsâit olduğunu Zât-ı Âlîleri de takdir buyurursunuz. Lakin bu vaziyetten istifâde için Avrupa'nın tamamen karışacağı zamana kadar müdâfaâda sebat ve mukavemet gösterebilmek zarûrîdir. Berlin'de iken umûm İslâm âleminde antant aleyhinde mevzii bazı harekâtın başladığını görmüş ve bir teşkilâta tâbî olmamakla beraber maddî muâvenelerden de mahrûm olan bu İslâm hareketlerinin tevhidini düşünmüş ve arkadaşlarla görüşerek birleştirilmesine karar verilmiş idi. Bu İslâm memleketlerinin Avrupa'da bulunan murahhaslarıyla ve bilhassa Hintli Mehmed Ali ile münâsebet tesis edildi. Bu görüşmeler neticesi bu hareketlerin bir merkezden idâresi esâsını kendileri de kabul ederek her tarafın murahhaslarından mürekkeb bir cemiyet teşkil edildi. Bilahare bu cemiyetin Rusya dâhilinde çalışması mesâimizi daha müsmir (yararlı) bir hâle getireceğini düşünerek buraya muvasalatında görüştüğüm Hâricîye Komiseri de bu fikrimi kabul ettiği cihetle Cemiyet âzâsının buraya gelmesini yazdım. Benden evvel Moskova'ya gelerek Afganistan'a gitmek üzere hareketle elyevm Taşkent'te bulunan Cemal Paşa'dan aldığım mektupta kendisinin Taşkent'te hüsn-i kabul edildiğini ve orada bulunan muhtelif memâlik-i İslâmîye murahhaslarıyla görüşerek umûmun fikrimize iştirâk etmekte oldukları yazılıyor.

Buraya muvasalatımda görüştüğüm Afgan ve Hive ve Azerbaycan ve sâir mahaller murahhasları ve Rusya'da mütemekkin Tatarların eşrâf ve uleması da bana aynı fikri verdiler. Rusya cenûbunda bulunan Müslüman muhitinde sarfedilecek mesâinin muvaffakiyetle neticeleneceğine eminim. Cemal Paşa mektubunda Afgan ve Buhara ahvâlinden bahsediyor. Afganistan'da tüfek ve mühimmat var ise de topları seri ateşli olmadığı gibi Afgan Ordusu'nun gerek teşkilâtı ve gerek kıymet-i harbiyesi noksan bulunduğunu yazıyor ki; benim buradaki Afganlılardan aldığım malûmât da bu dâirededir. Afganistan dâhilinde telgraf tesis edilmemiş, bir iki ehemmiyetsiz yoldan başka hiçbir âsâr-ı nafia vücûda getirilmemiş, hülâsa, tamamiyle hâl-i ibtidâide kalmıştır. Afganistan Ordusu'nu tensik ve mesâil-i nafia ve sâire gibi memleketin diğer esâslı işlerinde bir hayat uyandırmak mümkün olacağı itikadındayım. Cemal Paşa'nın mektubunun Buhara'ya ait olan kısmı pek ziyade garip ve şayan-ı dikkattir. Buhara'nın şimdiye kadar âsâr-ı medeniyeden henüz hiçbir vechile nasibdâr olmayı düşünmemiş olduğunu öğreniyoruz. Buhara elyevm câhil, mutaassıp ulema elinde bulunuyor. Memlekette biraz tenevvür etmiş (aydınlanmış) olanların keferiyetine (gavurluklarına) hamledilerek birçok sui muâmelelere ve bazı sebeplerle idama bile maruz kaldıkları anlaşılıyor. Büyük bir kitle-i İslâmîye'nin vasatında bulunan Buhara cidden İslâm için bir

leke olmakla beraber civar içinde Hivelilerin buradaki murahhasları ile de görüştüm.

Bunların da gerek ilim ve irfan ve gerekse diğer esbâb-ı terakki ve temeddün (uygarlaşma) için hiçbir teşebbüste bulunmadıkları ve o kadarını hâiz olmadıkları anlaşıldı. Mamafih buradaki İslâmlar arasında kendini gösteren terakki cereyanı ergeç bunları sürükleyecektir. Buradaki İslâmlar arasında en ziyâde müstâid-i terakki olduğu anlaşılan Azerbaycan komünizm cereyanından kendisini kurtaramayarak istiklâlini hemen hemen kaybetmiş ise de Rusya Hükümeti Kafkasya ile beraber Azerbaycan'ın istiklâlini tanıyacağını bana vaad ettiği cihetle Azerbaycan'ın az zaman zarfında terakki ve temeddünde ileri gideceğine ümitvarım. Kırım'da dahi ayrıca Sovyet Tatar Cumhuriyeti teşekkül edecektir. Troçki'nin muavini olan İskalatiski ile görüştüğüm zaman Azerbaycan Ordusu'nun yeniden teşekkülüne ve bu ordunun Anadolu'ya muâvenete taraftar olduğunu anladım. Ben bugün Bakü'ye gidiyorum. Orada ordunun yeniden teşekkülüne ve memleket için faideli olmaya çalışacağım. Zât-ı Âlînize faideli oluyor ümidi ile bu malûmâtı yazdım. Hürmetle gözlerinizden öper ve muvaffakiyetinize her zaman dua ederim. Kardeşim, Efendim."[1]

İmza: Enver

26 Ağustos 1920

Bu mektubun altında 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'in şu 'haşiyesi' yer alıyordu:

"Arz-ı hürmet eder ve muvaffakiyâtınıza dua eyleyerek ellerinizden öperim muhterem Paşam. İmza: Azmi"

2. Büyük Millet Meclisi Riyâseti'ne ve bir sureti Şark Cephesi Kumandanlığı'na 17/9/1336 tarih ve 1719 numaralıdır.

3. Fırka Kumandanı

Rüştü

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki Enver Paşa bu mektubu o dönemde büyük önem taşıyan Birinci Doğu Halkları Kurultayı'nın başlamasından birkaç gün önce yazarak Mustafa Kemal Paşa'ya göndermişti. Bu kurultay Ankara tarafından

[1] Kazım Karabekir, *A.g.e.*, S. 21-24.

da dikkatle izleniyordu. Zira Anadolu'da Millî Mücadele'nin en kritik dönemine girilmişti ve dış yardıma, özellikle de Rusya'dan gelecek desteğe büyük gereksinim duyuluyordu. Nitekim Enver Paşa da bu hususu gözönüne alarak Azerbaycan Ordusu'nu yeniden kurmaya çalışacağını ve Anadolu'ya yardım etmeye hazırlayacağını bildiriyordu. Böylece hem dış dünyadaki saldırgan ülkelere bir gözdağı oluşturabileceğini hesaplıyor, hem stratejik bir bölge olan Kafkasya'da askerî güç oluşturmayı istiyor, hem de Anadolu savunma hattının çökmesi durumunda taze bir kuvvetle Kuva-yi Millîye'nin yardımına koşma düşüncesinde olduğunu Mustafa Kemal Paşa'ya iletiyordu. (Bu durum Mustafa Kemal Paşa'nın ünlü Yeşil Ordu projesini başlangıçta onayladığını da ortaya koyuyordu. -Murat Çulcu) (Bkz. Ek 10, 11, 13)

Bu arada Orta Asya'daki misyonunu esas alan Enver Paşa, oradaki durumu da yakından takip ettiğini ortaya koyuyor; Asya Misyonu'nu esas aldığını belirgin bir şekilde vurguluyor ve değerlendirmeleriyle sergiliyordu. Enver Paşa bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı boyunca konumlandığı Berlin ekseni yerine bu süreçte Moskova eksenini benimsiyor; Moskova'daki Bolşevik yönetimi ile ilişkilerini geliştirerek yeni stratejisini Türk ve Müslüman halkların ayaklanması olgusu doğrultusunda belirliyordu. Ne var ki Enver Paşa o sırada 'Asya Misyonu'na bütünüyle talip olan Cemal Paşa'nın bu yöndeki amaçlarını henüz yeterince keşfedebilmiş değildi. Durumu farketmediği bu mektubundan hemen anlaşılıyordu.

Enver Paşa mektubu gönderdikten sonra 1 Eylül 1920 günü Bakü'de başlayan Birinci Doğu Halkları Kurultayı'na katıldı ve Kurultay'a çok önemli bir bildiri sundu.

Bakü 1920 (Birinci Doğu Halkları Kurultayı)

Birinci Doğu Halkları Kurultayı'nın toplanmasını aslında Türkistan ve Başkırdistan'da işbaşına gelmiş olan 'Müslüman Komünistler' istemiş; bu fırsattan yararlanarak kendi sorunlarına ve şikayetlerine dikkati çekmeyi amaçlamışlardı. Bu nedenle Bakü'de geniş kapsamlı bir kurultayın toplanması talebinde bulunmuşlardı. Ancak Moskova yönetimi iç meseleleri öne çıkaran bir kurultay yerine, Şark milletlerini emperyalizme ve kapitalizme karşı yönlendirmek ve harekete geçirmek düşüncesiyle, toplantıya bir 'ihtilâl kurultayı' havası vermeyi tercih etmişti. Böylece Rusya'daki Müslümanların ve Türklerin sorunlarının üzeri örtüle-

rek, bunun yerine o sırada Moskova'nın benimsemiş olduğu anti-emperyalist ve antikapitalist söylem ön plana çıkarılmıştı.

Kaldı ki, Bolşevik yönetim Kurultay'dan önce Batı'daki ablukayı yarmak istemiş; Bolşevikliği Avrupa'ya taşımak amacıyla Kızılordu, Polonya ve Çekoslovakya'ya saldırmıştı. Fakat bu saldırı, amaçlanan sonucu vermemişti. İşin daha kötüsü; Polonya Ordusu Ukrayna üzerine yürümüş, General Vrangel de Avrupa'ya çıkarma yaparak iç kısımlara doğru ilerlemeye başlamıştı. Buna karşılık İngiltere'nin ve Fransa'nın Ortadoğu ve Güney Asya'da izlediği işgalci politika buralarda Bolşevik Rusya'yı sempatik hale getirmiş, anti-emperyalist tavır ve söylem, taban bulmuştu.

Bu nedenle Doğu Halkları Kurultayı'nın ihtilâlci tavrı da Moskova'ya önemli bir prestij kazandıracaktı.

Nitekim Kurultay'a katılan ihtilâlci delegeler, Şark'ın kurtuluşunda Bolşevik yardımını sağlayabilmek için komünizmin buralara girme şeklini tartışacak ve uygun bir stratejinin oluşturulmasına katkıda bulunacaklardı. Unutmamak gerekir ki her şeye karşın Moskova bu aşamada Komünist Enternasyonal'in bayraktarlığını yapıyor, bütün dünyaya komünizmi ihraç etmeğe çalışıyordu. Bu bağlamda Sovyetler arasında bir birlik veya bir federasyon yapılanması tesis etmeye de gayret sarfediyordu. Ancak federasyona katılan ülkelerin içişlerindeki bağımsızlık sorunu, henüz gerektiği gibi çözümlenmiş değildi.

Bu aşamada komünizmi kabul eden Macaristan ve Bavyera, içişlerinde bağımsızlıklarını korudukları halde, Sovyet Rusya yönetimi ile yakın ilişki içine girmiş bulunuyorlardı. Moskova, diğer milletlerin ihtilâlci faaliyetlerine her türlü yardımı yapmanın yanı sıra, doğrudan müdahale etmek konusunda da belirgin bir politika izliyordu.

Örneğin; Daninken karşısında çaresiz kalan Ukraynalılar talepte bulununca Bolşevik Rusya ile ortak bir 'ulusal savunma cephesi' oluşturulmuştu. Azerbaycan'ın Rusya'ya iltihakı ise, Azerbaycanlıların taleplerine dayandırılmıştı.[1]

Moskova'daki yönetim Doğu ve Asya sorununu Komünist Enternasyonal çerçevesinde bu şekilde çözebileceğini düşünüyor, bu yönde çaba harcıyordu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ise Rusya'nın komünizm ihraç etmesi politikasına karşı son derece hassas ve uyanık davranıyor; gerektiğinde sosyalist ilkeleri

---

[1] *Moskova Hatıraları*, General Ali Fuat Cebesoy, Vatan Neşriyatı, İst., 1955, S.16.

benimseyebileceğini, fakat bu tür sosyal inkılapların Türk halkı tarafından ve Türk yasaları çerçevesinde yapılabileceği görüşünü savunuyor ve benimsiyordu. Herhangi bir dış gücün müdahalesi ile ilgili olarak da kesin bir karşı duruş sergiliyordu.

Ayrıca içeride yapılacak inkılâbın da; memleketin tam bağımsızlığının ve halkın özgürlüğünün bütünüyle sağlanmasına kadar ertelenmesini kabul ediyordu. Moskova, içine sindiremese de Ankara'nın bu politikasını benimsemiş görünüyordu.

Nitekim Zinovyev (Zinoviev-Zinovyet) Birinci Doğu Halkları Kurultayı'nın açılışı sırasında yaptığı konuşmada Sovyet Rusya'nın duyduğu rahatsızlığı ve fakat karşı karşıya bulunulan durumun sergilediği zorunluluğu şöyle dile getiriyordu:

"Sizin de bildiğiniz gibi yoldaşlar; Sovyet Hükümeti, Kemal Paşa'dan desteğini esirgemiyor. Onun yönettiği hareketin bir komünist hareketi olmadığını unutmuyoruz, onu biliyoruz. Önümde Ankara'daki halk hükümetinin ilk meclis oturumunun steno ile yazılmış özetleri var. Orada Kemal Paşa kendisi, Sultan'ın ve Halife'nin kişiliğinin kutsal ve saldırılamaz olduğunu söylüyor.

Kemal Paşa'nın yönettiği hareket, Halife'nin 'Kutsal Kişiliği'ni düşmanların elinden kurtarmayı amaçlıyor. Bu komünistçe bir görüş mü? Hayır! Ama biz yığınların dinî duygularına saygı duyuyoruz ve onlara başka bir anlayışın da verilebileceğini biliyoruz. Tabii bu uzun çalışmalar ister.

Biz Şark'ın dinî inanışlarına diğer ülkelerinkine de yaptığımız gibi ihtiyat ve itina ile yaklaşıyoruz. Ama şu Kurultay'da Kemal Paşa Hükümeti'nin Türkiye'de Padişah'ın iktidarını yaşatmaya çalıştığını söylemek zorundayız. Dinî inanışları ve yargıları ne olursa olsun, aslında böyle yapmamalıydı. İleriye bakmalı, geçmişi tekrar geriye getirmeye uğraşmamalıydı. İnanıyoruz ki; sultanların son saati de gelecektir. Yalnız bunu beklerken otokrasiye de hoşgörülü davranmamalıyız. Sultan'ın iradesini yıkmak ve onun yerine gerçek Sovyetleri kurmak sizlerin vazifesidir. Rus köylülerinin de geçmişte Çar'ın iradesine büyük saygıları vardı. Ama gerçek halk devrimi patlak verdiğinde bu iradeye olan saygı, iz bırakmadan kaybolup gitti. Gerçek köylü devriminin meşalesi yanmaya başladığı zaman Türkiye'de ve bütün Şark'ta aynı şey gerçekleşecektir.

Halklar o zaman Sultan'ın da, efendilerin de iradelerine olan inançlarını hızla kaybedeceklerdir. Ayrıca şunu bir daha tekrar edelim. Türk halk hükümetinin

politikası, Komünist Enternasyonal'in, bizim politikamız değildir. Ve her şeye rağmen biz İngiliz Hükümeti'ne karşı sürdürülen her devrimci kavgayı desteklemeye hazır olduğumuzu söylüyoruz. Şu anda Türkiye'de terazinin kefesi hâlâ zenginlerin tarafına eğiliyor. Ama her şeyin değişeceği zamanlar gelecektir."[1]

Kurultay'ın İcra Kurulu Başkanı Zinovyev'in yaptığı bu konuşma aslında pek çok hususu açıklığa kavuşturuyordu. Her şeyden önce Ankara'nın, Moskova'nın nefesini ensesinde hissettiğini, Sovyet yönetiminin fırsat kolladığını ve anti-emperyalist mücadelenin kazanılmasından sonra Bolşevik Rusya'nın gerçek amaçlarını ortaya koymaktan çekinmeyeceğini de gözler önüne seriyordu. Bir başka ifade ile Moskova; Türk ve İslâm ülkelerini sovyetleştirerek konfederasyona dönüştürmeyi kafasına koymuş bulunuyordu. Ancak bu aşamada Anadolu'daki hükümet; nasıl ki Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'ya dayanılarak İngiltere ile savaşılmışsa, bu kez de Sovyet Rusya'ya dayanarak emperyalizmle vuruşmak zorunda bulunuyordu. Fakat Moskova, sadece Anadolu hakkında bu politikayı izlemekle kalmıyordu. Asya'daki Türk ve Müslüman ülkeler hakkında da aynı amaçları güdüyor, emelleri besliyordu.

Bu tablo karşısında Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa -bir bakıma- aynı politikayı güdüyor; şimdilik Moskova'ya dayanarak İngiltere'ye karşı mücadele ediyor, bu nedenle -geçici de olsa- Bolşevikliğe 'sempati' ile yaklaşıyor, Bolşeviklerle işbirliği yapıyorlardı. Sovyet Rusya'nın ise bu aşamada paşalarla işbirliği yapmak dışında -iç ve dış barışa ihtiyaç duymaları bakımından- başka bir alternatifi de bulunmuyordu. Anadolu'nun, Türkistan'ın, Hive'nin, Buhara'nın ve Afganistan'ın bir anda İngiltere'nin safına -veya eline- geçmesi ihtimali, Moskova'nın kerhen de olsa bu politikayı izlemesini zorunlu kılıyordu. (Bkz. Ek 9)

Ancak yine de Bolşeviklerin örtülü amaçları; dünya ihtilâli için Türkiye'yi bir sıçrama merkezi durumuna getirmek, öncelikle de Anadolu üzerinden tüm Müslüman ülkeleri etkilemek ve Türklük âlemini denetim altına almaktı.

Rusya bakımından Şark ve Asya daima birinci planda yer alıyor, hem dış hem de iç sorunlar bakımından her şeyden önce geliyordu. Şark ve Asya sorununun anahtarı olarak Anadolu'yu görüyor, Türkiye'nin katılımına ve yardımına yaşam-

---

[1] *Doğu Halkları Kurultayı, 1920 Bakü*, Derleyen Mustafa İnç, Birharf Yayınları, İst., 2007, S.101, 102.

sal bakımdan ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle Ruslar Türkiye'nin Batı'ya karşı desteklenmesi ve emperyalizme karşı korunması gerektiğini görüyor; Türkiye'yi Bolşevikliğin Şark siyaseti kapsamına çekmeğe uğraşıyorlardı. Dolayısıyla Bolşevik yönetim Millî Mücadele'ye sıcak bakıyor, yardım ediyor, Anadolu-Moskova arasında -samimi olmasa da- bir dostluk köprüsü kuruyordu.

Bakü'de toplanan Birinci Doğu Halkları Kurultayı bu 'stratejik bakış' açısından da Moskova için büyük önem taşıyordu. Bir başka ifade ile Kurultay, Anadolu-Orta Asya ekseninde olanları ve olabilecekleri gündeme getiriyor, gözler önüne seriyordu.

Şark Milletleri Kurultayı'nın 1 Eylül 1920 günü Bakü'de yapılmasına karar verildi ve katılacak temsilciler davet edildi. Bu Kurultay'a; Türkiye, İran, Hindistan, Belücistan, Afganistan, Çin, Gürcistan, Ermenistan, Dağıstan, Buhara, Hive, Türkistan, Taşkent, Fergana, Semerkant, Türkmenistan, Çeçenistan, Kuban, Kırgızistan, Şimalî Kafkasya, Terek, Ukrayna, Kırım, Şark Yahudileri, Azerbaycan, Başkırdistan, Tataristan, Kazakistan ve Kalmuk cumhuriyetlerinden 55'i kadın, 1281 temsilci katıldı.

Üçüncü Enternasyonal adına Kurultay'ın icrâ kurulu Zinovyev (Zinoviev), Pavloviç ve Stasova'dan oluşuyordu. Uluslararası Komünist Parti Radek, Bela Kun, Kirov, Ordan İkidza ve Skaçkov tarafından temsil ediliyordu. Ayrıca Üçüncü Enternasyonal nezdindeki Avrupa, Amerika ve Japonya delegeleri de Kurultay'da hazır bulunuyorlardı.

İhtilâl'in patlak verdiği bir sırada Almanya'da bulunan, fakat Rusya'ya dönemeyen Komünist Parti delegesi Radek, en çaresiz zamanında Talat ve Enver paşaların büyük çabaları sayesinde Moskova'ya ulaşabilmişti. Bu nedenle Radek ile Talat ve Enver Paşa arasında sağlam bir dostluk tesis edilmiş; bu dostluk Radek'in Türklere karşı özel bir sevgi beslemesi ile de pekişmişti.

Radek'in Konuşması

Nitekim Radek 1 Eylül 1920 günü açılan Kurultay'a Sovyet delegasyonundaki en önemli temsilci olarak katılıyor ve Kurultay'ın 2 Eylül 1920 günü gerçekleştirilen ikinci oturumunda son derece önemli ve kapsamlı bir konuşma yapıyordu. Konuşma, Parti tarafından hazırlanan 'Uluslararası Durum ve Doğu'da İşçi Yığınları' adlı rapora dayanıyordu. Bu rapor hem uluslararası düzlemde siyasî tabloyu

ortaya koyuyor, hem de Moskova'daki yeni yönetimin sorunlara bakış açısını samimi bir şekilde gözler önüne seriyordu. Radek şunları söylüyordu:

"1. Yakındoğu için İngiliz-Rus Mücadelesi.

Yoldaşlar! Dün gerçek anlamda tarihî sıfatına yaraşır olan bir sahnenin tanıkları olmuştuk. Yakındoğu'nun işçi yığınlarının burada toplanmış temsilcileri, Avrupa'nın başkaldıran işçilerinin temsilcilerinden şimdiye dek sadece Avrupalı işçileri değil, ama ayrıca Doğu'nun halkını da ezmekte olan bütün dünya kapitalistlerine karşı Avrupa proleteryasının ölümüne bir mücadele yürütmeye hazır olduğu havadisini aldığı sırada, Doğulu ezilenlerin bu delegeleri, hep birden duydukları bir his ile harekete geçerek ayağa kalktılar ve Avrupalı işçilerle birlikte emeğin zalimlerine karşı, uyuşum içinde, kutsal savaşa girişeceklerine yemin ettiler. Fakat yoldaşlar, sürdüreceğimiz bu savaşta, heyecanlı olmak yetmiyor, zalimlere nefret duymak yetmiyor.

Doğu'nun çalışan yığınları dünya siyasetinin eğilimlerini bilmeli, rakibinin güçlerini gözünün önüne getirmek, onun zayıf yanlarını incelemek, ona kendi öz savaş alanında karşı koymak için onun her zayıf noktasından yararlanmak zorundadırlar. Dünya proleteryası, dünya siyasetindeki tüm değişiklikleri dikkatle izliyor. Uluslararası durumun bilinmesi ona, sermayeye karşı mücadelesinde büyük yardımlar sağlıyor. Yakındoğu'nun çalışan yığınları bu alanda Avrupa'nın çalışan yığınlarıyla aynı düzeye erişerek yerlerini almalıdırlar. Saldırı anını iyi seçmek için rakibi dikkatlice gözetlemek zorundadır. Ve işte bunun için sizin dünya kapitalizmine karşı mücadele doğrultusundaki genel dileklerinizle kendimizi tatmin etmeksizin gündeme, uluslararası durum ve önünüze dikilen görevlere ilişkin raporu koyduk.

Yoldaş Nerimanof'un acı ile sözünü etmiş olduğu binlerce yıllık Doğu, yıllardan beri kapitalizmin boyunduruğu altında inliyor. Yüzyıldan fazla bir süredir Doğu halkları bir sömürü, siyasî baskı, kapitalist imparatorlukların, kapitalist yağmacıların fetih savaşlarının konusu halindedirler. Şimdiye kadar, onlar sadece bunların konusuydular. Kendi öz güçleri ile dünya korsanlarının girişimlerini boşa çıkarmayı bilmiyorlardı. XIX. yüzyılın tüm tarihi, İngiliz Kapitalizmi ile Çarlık Rusyası'nın tarım kapitalizminin arasında; Türkiye'nin, İran'ın, Küçük Asya'nın ele geçirilmesi için yapılan savaşlarla doludur. Çarlık, İran'ın ve Türkiye'nin fethine can atıyordu. Türk köylülerini kendi hizmetinde kullanmak ve İngiliz Kapitalizmi ile yarışmak için, Akdeniz'e bir çıkış açmak istiyordu. İranlı köylüleri

boyunduruk altına almak amacıyla ve İran üzerinden aşarak İngiliz Kapitalizmi'nin sömürgeci egemenliğinin temel direği olan Hindistan'a, köylülerin kendi kanları pahasına İngiliz kapitalistlerinin Londra Borsası'nı besledikleri, zenginleştirdikleri ortaklarına milyonlar kazandırmak ve böylelikle metropollerde kan emiciler olma olanağını veren bu Hintli köylülerin ülkesine erişmek için, İran üzerine yürüdü. Bu mücadelede, İngiliz insancıl! kapitalizmi muhakkak barbar Çarlık'tan daha ehven-i şerdi. İngiliz kapitalistleri, çıkarlarına uygun düştüğü zaman Türkiye ve İran'ı rakiplerine karşı savunmaya koşuyorlardı. O zaman, insanlığa; Doğu halklarına karşı olan ödevlerine başvurur ve bu Doğu halklarının kanını, onları ezmek ve soymak için emmek isteyen Çarlığa karşı yergilerde bulunurdu.

Fakat İngiliz Kapitalizmi'ne, aynı anda İngiliz Bakanı Gladstone'ın kendine özgü deyimini kullanarak Türkiye'yi yıkmaktan söz etmesi için Çarlıkla anlaşması yetiyordu. "Türkiye'yi parçalayalım" diyorlardı. Yoldaşlar! İran'ı ele geçirmek için sürdürülen İngiliz-Rus Savaşı'nın 1907'de Çarlık ile İngiliz Kapitalizmi arasında her ikisini de hoşnut kılan bir paylaşım ile sonuçlandığını hatırlatmakla yetineceğim. Bu olaydan sonra İngiliz kapitalistleri; Kazak Generali Liyaçov genç İran özgürlüğünü boğduğunda, Kazak çeteleri meclisi dağıttığında, genç İran Devrimi'nin halktan temsilcilerini Tahran ve Tebriz sokaklarında ipe çektiklerinde, sakin bir seyirci olarak kalmakla yetindiler. Böylece, İngiliz kapitalistleri de kurtulmuş oldular, onlardan. İngilizler Çarlığı avuçları içinde tutmalarına rağmen –zira Çarlık İngiliz Kapitalizmi'ne ekonomik yönden tamamen bağımlıydı– İran halkını savunmak için serçe parmaklarını bile oynatmadılar.

Ama daha iyisini yaptılar! İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Gray, İngiltere'nin Petrograd'daki büyükelçisi Ruchanan aracılığıyla Çarlık Hükümeti'ne, İngiltere'nin İran'daki Rus baskısına karşı olmadığı için, yalnız Çarlık Ordusu'nun Kuzey İran sınırlarını kesinlikle geçmemesi gerektiğini ilan ettirdi. Birbirine rakip eşkıyalar, İran'ın paylaşılmasında tam bir anlaşma içerisindeydiler. Kuzey İran Liyaçov'un cellatlarına bırakılmıştı. Orta İran ise, Rusların Hindistan'a ilerlemelerine bir engel oluşturması için İngilizlerde kalmıştı.

2. Almanya ile İngiltere'nin Yakındoğu İçin Çekişmesi.

Son onbeş-yirmi yılda Doğu halklarını ilgilendiren İngiliz-Rus Savaşı'nı, İngiltere ve Fransa kapitalizmi ve onları izleyen Çarlığın oluşturduğu 'İtilâf Devletleri' ile Almanya'nın başını çektiği güçlü rakiplerinden oluşan diğer bir grup devlet

arasında, dünya çapında başka bir savaş izledi. Bir yandan İngiliz kapitalistlerinin, bir yandan da Alman kapitalistlerinin; Yakındoğu'ya uygarlık götürmek, ilk öğrenimi yaygınlaştırmak, oralarda makine kullanma alışkanlığını yerleştirmek için gittikleri iddialarını yeniden işitiyorduk. Aslında konu Türkiye'nin ve İran'ın ulusal zenginliklerinin korsanca bir çekişme ile ele geçirilmesi idi.

İngilizler Jöntürk hareketinin Türkiye'de toparlayıcı olmasından korkarak, bir an önce Türkiye'yi paylaşmaya karar verdiler. Jöntürk Hükümeti'nin yeni bir ordu kurmaya çalıştığını, daha ileri bir yönetim ve vergilendirme sistemi getirmeye çabaladığını gördüklerinde, bu kadar önem verdikleri Türkiye'yi hiç değilse parçalamaya çalışmaları, İngiliz kapitalistleri için doğaldır. İngiliz sermayesi, Güney Afrika'da madenlere, Mısır'da verimli ovalara sahip olduğu gibi Afrika'nın da egemeniydi. Dünyadaki İngiliz egemenliğinin ikinci sömürgesi olan Hindistan'da üçyüzmilyon köylü, Britanyalı kapitalistler için çalışıyorlardı.

Hindistan ile Afrika'daki İngiliz Kapitalizmi'nin mülkleri arasında ise Türkiye bulunuyordu. İngiliz kapitalistlerinin; Arabistan'dan ve Mezopotamya'dan geçen bir demiryolu ile Afrika'daki, özellikle Mısır'daki mülkleri Hindistan'a bağlayabilmeleri ve Doğu halklarının en ufak direnme girişimlerini acımaksızın bir kıtadan diğerine geçerek ezebilmeleri için Türkiye'nin ortadan kaldırılması gerekiyordu. İngiliz sermayesi, Hindistan da doğmaya başlayan devrimci hareketi rahatça ezebilmek için Türkiye'yi ölüme mahkum etmiştir.

Öte yandan kendisini Doğu halk yığınlarının koruyucusu ve kurtarıcısı olarak tanıtan Alman Kapitalizmi; Kuzey Denizi'nden Doğu'ya gelebilmek zor olduğu için Türkiye'nin paylaşılmasına itiraz etmedi. Alman Kapitalizmi, İran'ı parçalamak istememişti. Çünkü oraya ulaşabilmesi için serbest bir yol yoktu; o, Jöntürk Hükümeti'nin perdesi arkasından Türkiye ve İran'ı ekonomik olarak ele geçirmeye ve onları sömürmeye can atıyordu.

3. İngiliz Emperyalizmi'nin Zaferi ve Yakındoğu'nun Boyunduruk Altına Alınması.

On milyonlarca işçinin, köylünün hayatına ve milyonlarca sakata, dula, yetime mal olan 1914 Dünya Savaşı, sadece yüzlerce milyon Asyalı işçi ve köylünün kimin tarafından boyunduruk altına alınacağı ve dünyanın hâkiminin kim olacağını belirlemek için yapılmıştı. Bu savaş, her iki tarafça da ezilen ulusların kurtarılmasını sağlamak adına yürütülmüştü. 1908'e kadar Jöntürkler'in muhalefetini,

kendileriyle birlikte olacakları umuduyla, hararetle destekleyen İngiliz kapitalistler, aradıklarını bulamayınca birden bire Jöntürklere karşı derin nefret duyguları beslemeye başladılar. Doğu'nun uygar Arap, Suriye, Ermeni halklarının Türklerin elinden kurtarılması gerektiğini, sırf Türkiye'yi parçalamak amacıyla ilan ettiler. Savaş; Sultan'ın ve Jöntürklerin mutlakıyetçiliğinin yıkılması ve uygar Doğu halklarının kurtarılması adına sürdürülüyordu. Bu savaş nasıl bitecekti? Bu savaş hiçbir köylünün ve işçinin ardından gözyaşı dökmeyeceği Alman Kapitalizmi'nin yıkılmasıyla son buldu yoldaşlar.

Bu zaferin anlamı nedir? Doğu halkları, bunu daha şimdiden öğrendiler. Bu savaşın anlamı; İstanbul'un ve Boğazlar'ın İngiliz donanması tarafından işgal edilmesi, İngiliz denizaşırı savaş birliklerinin Arabistan'ı ve Mezopotamya'yı Fransızların Suriye'yi, Yunan Ordusu'nun ise Anadolu'nun batısını ve İzmir'i ele geçirmeleridir. Bu savaşın anlamı; Fransız ve İtalyan ordularının Güney Anadolu'ya geçici olarak değil, Sultan'ın mutlakıyetine son vermek için değil, orada sürekli kalmak ve Türkiye'yi Suriye, Mezopotamya, Arabistan gibi bir yığın ufak devlete parçalamak demektir.

"Bu verilen yeni bağımsızlıkların görünümü nedir? Bunu İngiliz ve Fransız basınının tanıklığıyla biliyoruz. Fransa, Suriye'de bağımsız bir devlet yaratacağına söz verdi. Emîr Faysal'ın kişiliğinde kendine bir kukla buldu. Fakat onun Fransız Kapitalistlerin emirlerine uymayı bir tarafa bırakmasıyla Damas (Şam) işgal edildi ve Emîr Faysal'ın kendisi de kovuldu.

Ardından da Fransız kapitalistlerinin hoşuna giden her şey Fransa'ya kaçırıldı. Suriye halkına Fransız subaylarının dikte ettirdiği kanunlar çerçevesinde, bütün Suriye de ele geçirildi. İngilizler Mezopotamya'nın bağımsızlığından söz ediyorlardı ve hayranlık verici bir gösteri serildi gözlerimizin önüne... İkibuçuk milyon nüfusu olan bağımsız bir devlet yaratmak için İngiliz sermayesi, bir yıl içinde çeyrek milyon sterlin harcadı!

Şimdi şu soru akla geliyor: Bu İngiliz cömertliği nereden ileri geliyor?

İngiliz ve Fransız sermayeleri arasındaki çatışma bunun nedenini gösterdi. İngiliz Parlamentosu'ndaki en yetkili bir İngiliz, Lloyd Georg'a; İngiltere'nin, Mezopotamya'nın zenginliklerini ele geçirmesinin gerekip gerekmediğini ve İngiliz sermayesinin ülkede bu kadar hatırı sayılır bir yekün tutan harcamanın yapılmasını haklı gösteren ayrıcalıklara sahip olup olmadığını sorduğu zaman, Lloyd George; İngiltere'nin, Mezopotamya'da ayrıcalıkları bulunmadığını, bu ülkeden de

yeni hiçbir şey istenmediğini ve orada önceden beri Sultan yönetiminin İngiliz kapitalistleri ile kararlaştırdığı eski ayrıcalıkların saklı tutulmasıyla yetinildiği karşılığını verdi.

Fakat bunun ne anlama geldiği açıklığa kavuşturulduğunda -ve bu Fransız Dışişleri Bakanı Pichon tarafından yapılmıştır- İngiliz kapitalistlerinin; Mezopotamya Araplarının tek zenginliği olan tüm Mezopotamya petrol kuyularına sahip oldukları görüldü. Petrol, Alman kapitalistlerinin ve Türk yönetiminin elleri arasında bulunmaktaydı. Şimdi, İngilizler bunların yüzde yirmibeşini Fransızlar'a bıraktılar. Bu yüzden Doğu halkları ve Kurultay önünde Lloyd George'un bir yalancı ve dolandırıcı olduğunu söylemeyeceğimi nezâketleri gereği takdir ederler. Yalnızca şunu söylemekle yetineceğim. Eğer bu gerçek İngiliz Kapitalizmi'nin Mezopotamya'da, Arapları Türk baskısından kurtarmak va onları Doğu'nun zengin bir ulusu yapabilecek petrolden ayırmak anlamına geliyorsa gerçeklik kazanır. Aksi taktirde İngiliz gerçeği içerisinde Lloyd George, gerçeği açıklayabilecek bir devlet adamı olarak gözükmez (alkışlar).

Eğer yoldaşlar; İngiliz, Fransız ve Amerikalıların onyıllardır Türk ve Kürtlerle savaşmaya ittikleri zavallı Ermenileri nasıl kurtaracaklarını, nasıl Ermeni halklarını savunacaklarını, kendi kendimize sorarsak; size bu konuda kurtuluş öyküsünü belgelere dayanarak anlatan resmî bir Amerikan organının adını verebilirim. Yeni Ermeniler adlı New York'ta yayınlanan bu organ, Fransızların Maraş'ta kendileriyle birlikte savaşmaları için Ermeni gönüllülere İskenderiye'yi vereceklerini söylediklerini açıklıyor. Ama savaşın en canalıcı noktasında Fransız yurtdışı askerî birlikleri, yirmi bin Ermeni'yi, onları Fransa'nın müttefiki ve Türkiye'nin düşmanı olarak kabul eden Kemal Paşa'nın Ordusu'nun karşısında tek başına bıraktılar ve hepsinin yok edilmesine neden oldular.

Amerika son olarak Ermenistan'ın kurtarıcısı rolünü oynamaya başladı. Onları, tarihî nedenlerle bir arada, kardeşçe yaşamak zorunda oldukları, çevrelerindeki halklarla savaşa kışkırttı. Amerikalıların, zaman zaman Ermenistan'a gönderdikleri bir gemi dolusu buğday, elbette ki Ermenileri ne açlıktan ne de soğuktan kurtarır. Biliyorsunuz ki; Ermenistan Cumhuriyeti, Bolşevizm'den ve Sovyet Cumhuriyetleri'nden nefret etmesine ve itilâf taraftarı burjuva politikacıları tarafından yönetilmesine rağmen şimdi Sovyet Rusya ile barış yapmaya zorlanıyor. Ermeniler de, sonunda 'İtilâf taraftarı' olmanın kendilerine kurtuluş getirmeyeceğini anladılar.

Mezopotamya'da Arapları 'petrol belasından kurtarmak' için seksen bin asker bulunduran İngilizler niçin bu orduyu Ermenistan'a göndermiyorlar? Etkin bir İngiliz gazetesi Manchester Guardian 12 Mayıs tarihli sayısında bunu şöyle açıklıyor: "Ermenistan'da petrol yok. Ayrıca orada Ermenileri yükünden 'kurtaracağımız' başka şeyler de yok. Bu nedenle onların başkaları tarafından yağmalanmasına izin verebilirler."

Bu gazete; "Eğer İngiliz Hükümeti'nin Mezopotamya petrolüne bakış açısı ile Ermeni kanına bakış açısı karşılaştırılırsa, bu karşılaştırmanın İngiliz Hükümeti'ni utanca boğması gerekir" diyor. Bir İngiliz burjuva gazetesi böyle konuşuyor. Bu gazete, başkaldıran İngiliz işçisine değil, ama eleştirici zihniyetine rağmen Lloyd George'a yakındır.

İngiliz Kapitalistleri İran'ı, Çarlığın ve Rus Kapitalizmi'nin işçi ve köylüleri tarafından (müttefiklerin bütün çabalarına rağmen) yıkılmasından sonra nasıl kurtaracaktır? İngiliz Kapitalistleri, görevlerinin her zaman yalnız İran'ı kurtarmak olduğunu söylerlerdi. Londra'daki hükümetin Dışişleri Bakanı Lord Curzon bundan otuz yıl kadar önce İran hakkında yazdığı bir kitapta İngiltere'nin İran politikasında amacın, İran'ın bağımsızlığını güvenlik altına almak olması gerektiğini söylüyordu. 1919 Ağustosu'nda imzalanan İngiltere-İran Antlaşması, İngilizlerin İran'da nasıl bir bağımsızlık istediğini gösterdi.

İki milyon altın lira karşılığında İngiltere kapitalist hükümeti, İran Hükümeti'ni, yani bu sadık uşakları aracılığıyla bütün İran'ı satın aldı. Ortalama ikibuçuk milyon altın kullanarak İngilizler, İran'ın bütün malî kaynaklarını, gümrüklerini ve ordusunun örgütlenmesini denetimleri altına aldılar.

Size burada ayrıca yetkili bir tanık da verilebilir: Yardımsever Fransa! Le Temps gazetesinin 17 Ağustos 1919 tarihli sayısında aşağı yukarı şunları söylüyordu: "İran Hükümeti ordusunu, Britanya Ordusu'nun subayları emrine ve mâliyesini Britanyalı uzmanlara teslim ettiği andan itibaren ona hiçbir serbestlik ve kendi siyasal etkinliğini gösterme yolu kalmıyor."

Yoldaşlar! Bütün bunlar kesinlikle ne anlama gelir? Bu, olsa olsa Doğu halklarının üzerinde onları köleleştirmek için hak iddia eden yağmacı Alman rakibini yendikten sonra, yükselen Fransa başta olmak üzere İtilâf sermayesinin sesidir. Doğu köylüleri için bu, eskiden Sultan'ın şahların, emirlerin, hanların ihtiyaçlarını karşılamak için verdikleri vergilerin, bundan böyle iki katını ödemek zorunda oldukları anlamını taşır. Kendilerini sömürenlere vergi ödemek, yerli sömürücü-

lerini koruyacak olan Fransız ve İngiliz ordularının süngülerinin masrafını karşılamak! Bu, nimetlerinden Türk halkının, ordusunun yararlanabileceği; saban yerine demir sabanı veya daha gelişmiş zirai makinelerini kullanabileceği zenginlikler Türkiye'de varsa, şimdi onların, bütün Yakındoğu'nun, Türkiye'nin, İran'ın, servetlerinin artık İngiliz ve Fransız kapitalistlerinin eline geçmesi demektir. Onlar, Doğu halklarının zenginliklerini, onların üretici güçlerini geliştirmek için değil; Londra ve Paris burjuvalarının, şimdiye kadar Avrupalı emekçilerden el koydukları değerlere daha hatırı sayılır kazançlar eklemek için sömüreceklerdir (alkışlar). Yoldaşlar! İtilâf Devletleri'nin zaferi, Doğu halklarının tam anlamıyla köleleştirilmesine neden olmak üzeredir.

Bir atasözü; "Karışıklık korku vericidir. Ama Tanrı karışıklılıklar arasında, fakirlerden yanadır" der. Bu tehlike; eğer Doğu'nun çalışan yığınları, Avrupa'nın işçi yığınları ile birlikte ayaklanırlarsa, bir kabus gibi geçip gidecektir. Zira Dünya Savaşı'nın galipleri kendi çıkarlarının ölümcül etkisinden kurtulamayacaklardır.

4. Ekonomik Yıkım ve Emperyalizm.

Yoldaşlar! Muzaffer sermayelerin durumunu gözönüne getirir ve bu savaştaki belli başlı galiplerin durumuna bakarsanız; Alman sermayesini yenebilmek için onların, belkemiklerinin taşıyamayacakları kadar ağır yükleri omuzladıklarını göreceksiniz (alkışlar). Önümde galip ülkeleri boğan muazzam borçları gösteren rakamlar var. Savaş sırasında Fransız Hükümeti ikiyüz milyar Frank borçlanmış. İngiliz Hükümeti yüzaltmış, İtalyan Hükümeti ise ikiyüz milyar borcun altına girmiştir. Amerika hariç bütün galip kapitalist ülkeler bu savaşta ülkelerinin en çok gelir getiren kaynaklarını patlama noktasına gelecek kadar tükettiler. Bu demektir ki; bu hükümetlerden hiçbiri yıkımın önünü almak için yeterli kaynakları bulamayacaklardır. Bu hükümetler eğer borçlarını ödemek istiyorlarsa ülkelerinin sahip olduğu zenginliklerin 2/3 ünü kamulaştırmak zorundadırlar. Yani halklarına eskiden yaşamak için gerekenlerin 1/3'ini bırakmalıdırlar. Bu ise olanaksız bir şeydir.

Şimdiden bu galiplerin İtalyan ve Fransız hükümetlerinin borçlarını birlikte ödemek, böylece en çok zenginliğe sahip olanın en fazla ödemesini sağlamak için İngiliz ve Amerikan kapitalistlerine nasıl çağrıda bulunduklarını görüyoruz. Ama İngiliz ve Amerikan kapitalistleri, kendi borçlarını ödeyemedikleri için Fransız ve İtalyan kapitalistlerin borçlarını da ödemeyi reddediyorlar! İngiliz ve Amerikan

kapitalistleri başkalarının kanını dökmeye; "Rus, Fransız, İtalyan işçi ve köylülerine, İngiliz Kapitalistleri'nin çıkarları için ölmeye hazır olmalarını istemeye gönüllüdürler. Ama borçları ödemek söz konusu olduğunda birbirlerine 'dostluk başka şeydir, hesabını bilmek başka şeydir' derler. "Borcunu öde sevgili arkadaş!" (alkışlar).

Görüyorsunuz yoldaşlar! Galip kapitalistler şimdiye kadar onların belli başlı pazarlarından olan ve onlara hammadde sağlayan Rusya'yı ezmek, Avrupa'nın en gelişmiş sanayisine sahip Almanya'yı yok etmek isterken kendi varolma nedenlerinin köklerini nasıl kopartıyorlar? İngiliz ve Amerikan kapitalistlerinin sürüm yapabilecekleri pazarlar aradıkları bir ortamda, Doğu halklarından milyonlarca insan sabırsızlıkla çeşitli mallar, makineler, manifaktür ürünleri bekliyorlar. Ama onlar Doğu'ya mal satmak istemiyorlar. Çünkü Doğu, aldığı malların parasını ödemek istemiyor. Bunun sonucu ise emperyalizmin, büyük bunalımın çırpıntıları içerisinde, boğulması oluyor. Yüz milyonlarca insanın ne elbise, ne ayakkabı alamamasına karşı bu mallar, Amerika'da ve Avrupa'da birikiyor, İngiltere ve Amerika'da üretici işletmeler, kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlar.

Şimdi de, dört yıl boyunca ölüme gönderilirken; "Bu savaşta Kaiser Almanyası'nın ve Türkiye'deki sultanlığın mutlakıyetini yok edeceksiniz. Haklarınızı, ekmeğinizi, özgürlüğünüzü bu savaşın sonunda kazanacaksınız" diye aldatılan işçi yığınları, bütün bunları görmüyorlar mı? Bu yığınlar şimdi yalnızca açlık ve soğuk ile karşı karşıyalar. Şimdi onlar, ayaklanıyorlar ve isteklerini öne sürüyorlar. Uzun tarihi boyunca İngiltere, böyle grev dalgalarına ve şimdi tanık olduğumuz güçte işçi gösterilerine asla tanık olmamıştı. Ve burjuva siyasetçilerininin en akıllısı olan İngiliz Başbakanı Lloyd George, Nisan ayındaki parlamento söylevinde, İngiltere'nin kelimenin tam anlamıyla toplumsal bir devrimin tehdidi altında olduğunu açıklıyordu. Bu açıklama devrim arzusunun ateşiyle yanan İngiliz Komünistlerinden gelmiyor. Hayır! Burjuvaziyi işçilere karşı birleşmeye çağıran İngiliz Başbakanı'nın bir uyarısı bu. Aynı şekilde Amerika'nın da grev dalgası altında kaybolduğunu görüyoruz. İtalya'da yeni müttefiklerden bir diğerinde de mücadelenin coşkunlukla büyüdüğüne tanık oluyoruz. Bu ülke devrimin eşiğindedir. İtalya Hükümeti, yalnızca süngülerin gücüyle ayaktadır. Her gün kentlerin sokaklarında işçileri kurşuna dizmek zorunda kalıyorlar.

Clemenceau, Alman mutlakıyetine karşı kazanılan zaferden sonra Bolşevizm'den korkusu olmadığını; çünkü savaştan galip çıktığını ve Bolşevizm'in yenilmiş

ülkelere özgü bir hastalık olduğunu ilan etmişti. Ve şimdi cezaevlerinin hükümetin emriyle tutuklanmış komünistlerle dolup taştığını görüyoruz. Fransız Hükümeti'nin, eyleme ve devrime hazır askerlerini ölüm korkusu ile tutabilmek için bahriyelileri kurşuna dizdiğini görüyoruz. Avrupa ve Amerika proleterleri, kapitalizmi devirmek ve özgürlüğün, kardeşliğin ve emeğin saltanatını kurmak için ayaklandıkça biz yoldaşlar, İrlanda'da, Mısır'da, Hindistan'da İngiliz Emperyalizmi'ne karşı sürdürülen; bugün İngiltere tarafından boyunduruk altında tutulan devrimci savaşın büyüdüğünü görüyoruz.

5. Sömürgelerdeki Ayaklanmalar.

Yoldaşlar! İrlanda fethedilmiş bir ülkedir. İrlanda'da İngiliz Hükümeti, İrlanda halkına karşı kuvvet gösterilerinde bulunmak zorundadır. İrlanda, her gün kentlerin sokaklarında onlarca İngiliz polisi ve denizaşırı askerî birliklerden askerler öldürülür.

Mısır'da aydınların, öğrencilerin ve memurların gösterilerinden başka hiçbir şey yok. Ayrıca bu gösterilerin bir sonucu, İngilizlerin savaş sırasında hayvanlar gibi kullandıkları Fellahların ve demir yolu işçileri ile telgrafçıların grevleri iyice yaygınlaşmış durumda.

Hindistan'a gelince. İngilizler, orada yalnızca şiddet eylemlerine hedef olmuyorlar. Aydınlar tarafından yönetilen korkunç yaygınlıkta bir ajitasyonla ve kapitalizmin boyunduruğundan kurtulmak ve ulusal bağımsızlığı kazanmak için birleşmiş üçyüz bin kadar Hintli işçiyi kapsayan grevlerle de uğraşıyorlar.

Yoldaşlar! Uzun süre önce yayınlanan bir kitapta -ki bu kitap İngiliz Emperyalizmi'nin bir çeşit Kur'an-ı Kerimidir- bir avuç İngiliz'in yüzbinlerce Hintli'ye nasıl egemen olduğu sorulmaktadır. Kitabı yazan İngiltere'nin Hindistan'a gönderdiği hem subay, hem yönetici, hem bilimadamı olan ve Britanya Emperyalizmi'nin coşkun teorisyeni Profesör Zili'dir. Ve cevap veriyor:

"Bunda olağanüstü olan hiçbir şey yok. Hindistan'da halkın bir kısmı, diğer kısmına karşı İngiliz Kapitalizmi'nin iktidarı için saldırır. Eğer Hindistan'ın kuzey kısmında bir ayaklanma baş gösterirse, güneyin köylülerini askere alırız ve onları asker olarak kuzeydeki ayaklanmayı ezmek için kullanırız. Eğer batıdaki Hintliler ayaklanırsa, onların üzerine doğudaki Hintlileri göndeririz. Böylece onları birbirlerine karşı akıllıca kullanarak hepsini otoritemiz altında tutmayı başarırız."

Ve İngiliz Emperyalizmi'nin teorisyeni devam ediyor:

"Bize Hindistan'da devrimin kaçınılmaz olduğunu, çünkü Hinduların açlıktan öldüğünü söylemeye gelen olursa onlara şu karşılığı veririm: İleri sürdüğünüz kanıt inandırıcı değil. Yaşamayı bilmiyorlarsa elbette ölecekler. Ama bu mutlaka bir devrim olmasını gerektirmez. İngiltere'de de herkes isterse ölebilir. Ama bu demek değildir ki, devrim patlak vermek zorundadır."

Devrim olabilmesi için halkın ileriye bakması ve kurtuluşu için kendisine güvenmesi lazımdır. Yoldaşlar! Biz bir türlü ölmek istemeyen, kendilerine güvenen ve kendilerini güçlü hisseden İngiliz vampirlerinden, Doğu halklarının hesap sorma gününün geldiğine inanıyoruz.

Yoldaşlar! Şimdiye kadar başkaldıran her halk, zayıflığını hissediyordu. Çünkü, şimdiye kadar hiç kimse işçilerin ve köylülerin, sömürgecilerini yendiklerini, onların İngiliz Emperyalizmi'nin güçlü göğsüne dizlerini bastırabildiklerini görmemişti. Ana yoldaşlar, şimdi görüyorsunuz ki İngiliz Emperyalizmi'nin hakkından gelinebilir.

6. Sovyet Rusya Dünya Halklarına Örnek Oluyor.

Rusya'nın başkaldıran işçi ve köylüleri, Çar'ın iktidarını, sonra da burjuvazinin ve büyük toprak senyörlerinin iktidarını yıktığı ve işçi köylü hükümetini kurmaya başladığı zaman, bütün ülkelerin burjuvaları Sovyet Rusya'yı ezeceklerine ve onu boyundurukları altına alacaklarına inanıyorlardı. Bunu başarmak için, Rus subaylarını kapitalistlerini ve toprak sahiplerini satın aldılar. Onlara donatım malzemesi, mühimmat ve askerî danışmanlar gönderdiler ve Sovyet Rusya üzerine saldırı tazelettiler. Siz de onların nasıl 50.000 Çekoslavak askerini kandırıp parayla tutarak Sovyet Rusya üzerine saldırttıklarını hatırlıyorsunuzdur. Onların; Kaledınleri, Karnikofları, Kolçakları, Yudeniçleri ve Danikinleri nasıl Sovyet Rusya üzerine gönderdiklerini de hatırlıyorsunuzdur. Tankların, boğucu gaz bombalarının, İngiliz mermilerinin yardımıyla Danikin ve Kolçak yarım milyonluk bir ordu yarattılar ve Sovyet Rusya'ya hücuma kalktılar.

Bütün kapitalist Avrupa, bütün gücüyle yardım ettiği Kolçak'a çevirmişti gözlerini. Rusya dünyanın geri kalan kısmından kopmuştu ve dışarıdan tek bir mermi, hatta kolları bacakları kopmuş yavrularını iyileştirmek için tek bir ilaç bile alamıyordu. Ve böyle iken, Asya'nın işçi ve köylüleri silah elde ayaklandılar ve Kızılordu'yu, Zaferin Ordusu'nu yarattılar (alkışlar). Yudeniç'i, Kolçak'ı ve Danikin'i yendiler. Ben Berlin'deki bir cezaevinde bir gazetede şu yazıyı okuduğum günü hâlâ hatırlarım:

"Yarın eski Rus büyükelçiliğinin kilisesinde General Yudeniç'in Petrograd'a girmesi nedeniyle Tanrı'ya şükran duaları edilecek ve tören yapılacaktır."

Ama Yudeniç, Petrograd'ın ve Danikin, Orel'in önlerinde yenildiler. İşçilerin ve köylülerin ordusu peşlerine düştü. Şimdi Kolçak, Danikin ve Yudeniç ortalardan kayboldular. Sovyet iktidarı Beyaz Polonya ve Vrangel'in son müfrezelerinin işini bitirmekle meşgul. Ve böylece Rusya, ayaklanan Doğu halklarına büyük bir örnek oluyor.

7. Rusya'nın Başkaldıran Doğu Halkları İle İttifakı.

Doğu'nun işçi ve köylüleri, sömürüden kurtulmak istiyorlarsa ekonomik yıkım dolayısıyla ve Rusya'nın işçi ve köylüleri tarafından yenilerek zayıf düşen düşmanlarını yenebilirler. Doğu'nun işçi ve köylülerinin zaferi, yalnızca onların isteklerine ve bilinç düzeylerine bağlıdır. İran'ın, Türkiye'nin, Hindistan'ın işçi ve köylülerinin düşmanlarından korkmaları için hiçbir neden yoktur. Eğer Sovyet Rusya ile birleşirlerse, hiçbir engel onların seline dayanamaz.

Sovyet Rusya bir zamanlar düşmanlarıyla çevrilmişti. Ama şimdi yalnız kendi işçi ve köylüleri için değil; Hindistan'ın, İran'ın, Anadolu'nun kendisine silah arkadaşı olacak ve bu ortak savaşın sonunda zafere birlikte gidecek tüm işçi ve köylüleri için silah üretebilmektedir. Kapitalistler, Doğu ülkelerine oradaki yığınları sömürmek için girdiklerinde, onları esaretten kurtaracaklarını söylüyorlardı. Şimdi biz geçmişte aldatılmış bu geri düzeydeki işçi ve köylülerin arasında, geçirdikleri büyük deneyin etkisiyle, bizi de şüpheyle karşılayan gruplar olabileceğini tamamen anlayışla karşılıyoruz. Onlar şimdi Sovyet Rusya'nın verdiği sözleri tutup tutmayacağını, söylediklerinin içtenlikle inanılan şeyler olup olmadığını kendi kendilerine soruyorlar.

Yoldaşlar! Bu türlü sorulara verilecek karşılık, bağlılık yeminleri değil, inandırıcı kanıtlar olmalıdır. Rusya, artık ne köle, ne efendi, ne zengin, ne fakir olmaması için ayaklandı. Sovyet Rusya, olağanüstü zenginlikte ve genişlikte bir ülkedir. Şimdi o, kanını emen tüm asalakları ve vampirleri de kovduktan sonra tek başına kendi varlığını güven altına alabilmeye yetkindir. O, Rus halkını şimdiye kadar görülmemiş biçimde mânen ve araç gereç bakımından yüksek bir düzeye çıkarabilecek kadar güçlüdür. Rus işçi ve köylülerinin, buğdayı başka ülkelerde aramaya hiç ihtiyacı yoktur. Zira kendi toprağı yeterince ürün verir. Başka yerlerde madenler aramasına da gerek yoktur. Zira kendi toprağı, bağrında paha biçilmez hazineler barındırır.

Rus işçi ve köylüleri çok iyi biliyorlar ki; ya dünya kapitalizmini tamamen yenecekler ya da ona yenilecekler. Çünkü işçi ve köylü Sovyetleri Rusyası'nın kapitalist dünya ile uzun dönem içerisinde yanyana yaşamasının mümkün olmadığını çok iyi biliyorlar. Rus işçi ve köylüleri İngiliz kapitalistlerini ezemezlerse, Fransız kapitalistlerini ezemezlerse, kendilerinin ezileceğini anlıyorlar. Rus işçisi bir dönem için şu düşmanlarıyla barış yapma olanağını isteyebilir. Ama bu soluk almak ve diğer ülkelerdeki devrimci dalgaların yapılmasını beklemek içindir.

Çünkü emeğin ülkeleriyle, sömürücü ülkelerin uzun süreli barışı mümkün olamaz. Bu nedenle Sovyet Hükümeti'nin Doğu'daki siyaseti, Doğu Halkları'nı onlara sonradan ihanet etmeye düştükleri zayıf durumdan Sovyet Rusya için yarar ummaya dayalı; onları dünyadaki yangının ortasına sürüklemeyi amaçlayan siyasî bir manevra olamaz. Biz silahlı Alman Kapitalizmi, koşullarını bize dikte ettirmek için kapımıza dayandığında, kendimizi savunacak gücümüz olmadığından Brest-Litovsk'da öztopraklarımızı, işçilerimizi, köylülerimizi feda ettik. Doğu'nun işçi ve köylülerine de; onları parçalamak için bekleyen vahşi hayvana yem olmak yerine, bizim de yaptığımız gibi, onlara bir parça kemik vermelerini salık veririz.

Biz de bu devreleri (zamanları)tekrar yaşayabiliriz. Fakat bizim geleceğimiz sizinkine bağlıdır. Doğu Halkları ile blok oluşturacağız. Böylelikle Batı Avrupa'nın proleteryasının zaferini çabuklaştırmış olacağız. Yahut da çürüyecek ve sizlerle birlikte köle olacağız. Bunun için yoldaşlar, burada söz konusu olan; yarın yollarının ayrılması kaçınılmaz ve sonra da düşmanımız olması mümkün olan insanlarca sonuçlandırılmış bir birleşme değildir. Sözkonusu olan hayatta ve ölümde ortak bir mücadele sürdürmektir. Siz dün bunun için yemin etmiştiniz. Çabalarımızı birleştirmek zorundayız.

Yoldaşlar! Bu, birlikte vereceğimiz mücadele için her iki yandan da fedakârlık gerekir.

İşte, üç yıldır Rusya'nın işçi yığınları, dünya kapitalizmi karşısında bu zaferi kazanmak bekleyişi içinde, açlıktan kıvranıyorlar. Ya siz? Kızılordu'nun muzaffer olduğunu haykırdığınız zaman zaferlerini; silahlarının kanla ve en son enerjilerinden fedakârlık yaparak kazandığını, bu zaferin işçi ve köylünün teri ile pekiştiğini düşünüyor musunuz?

Fedakârlık yapmadan zafere ulaşamayacağınızı anlayın. Açlıktan inlemeniz, kanınızı dökmeniz gerekecektir! Sovyet Rusya'yı ve başka baş kaldıran ülkelerini-

zi; güçlendirilmesi gerekecek ve silahlanmasının ortak amaç için ortak fedakârlıklarla sağlanacağı tek bir ordu gibi varsaymak zorundasınız. Ve Bolşevik Emperyalizmi'nden söz ederek Doğu'ya fetih amacıyla ve ordumuzu beslemek için yürüdüğümüzü söyleyenler!.. Bütün bunlar maksatlı olarak; işçi ve köylüler arasındaki birliği bozmayı amaçlayarak kötülük tohumları ekiyorlar. Ve böylelikle, bu dünyanın güçlülerine, onları tek tek ezmek fırsatı veriyorlar. Birlikte sıkıntılara göğüs gereceğiz! Birlikte gerekli fedâkârlıklara katlanacağız ve birlikte kazanacağız!

Yoldaşlar! Bizim zaferimiz bir halkın diğeri üzerindeki zaferi değildir. Bütün ülkelerin çalışan yığınlarının, şimdiye dek tüm dünyayı sömürmüş olan klik üzerindeki zaferi olacaktır.

Yoldaşlar! Sizi İtilâf Devletleri'ne karşı, en başta İngiliz Kapitalizmi'ne karşı kutsal savaşa çağırırken, bugün (hemen) galip gelemeyeceğimizi, bizim mücadelemizin Doğu'nun halk yığınlarının yavaş yavaş gelişmekte olmasından ötürü uzun süreceğini biliyoruz. Kızılordu'nun, İngiliz, Fransız ve İtalyan proleteryasının mücadelesinin, zaferlerinin haberleri Hindistan ve Mısır'ın köylülerine erişmeden önce, engebeli yolları ve ıssız dağları aşmak için uzun süre gerekecektir. Onlara şunu diyecekler: Emekçi halklar ayağa, ayağa kalkın!..

Bu korkunç mücadeleye girişme anında; bütün bu engin ülkelere, bütün bu halk güçlerine (onlara artık hiçbir renk ayırımı yapılmadan, hak ve ödevlerde artık hiçbir fark gözetilmeden herkesin aynı haklardan yararlanacağı ve aynı ödevlere sahip olacağı) yeniden özgür bir insanlığın baştan kurulması eserini yaratmak için gereken yeteneklerini geliştirme olanağı sağlamak amacıyla gösterilen bütün çabalara erişeceğiz. Tüm dünya kapitalistleri Doğu tehlikesinden söz ediyorlar. Üçyüz milyon Hintlinin ve dörtyüz milyon Çinli köylünün ayaklanması halinde bunun; insan uygarlığının sonu olacağını söylüyorlar. Biz bunu, bu uygarlığı gördük! Kapitalist uygarlık tüm uygarlığın öldürülmesidir! Kapitalizm, en azından besili bir hayvanın kaderini bile güven altına alamayacak kadar aciz bir durumdadır. Bu uygarlık çok yakında çürüyecek ve bu da insanlık için iyi olacaktır (alkışlar).

Ve biz size yoldaşlar, ortak düşmana karşı kardeşçe mücadele sancağını emanet ettiğimizde; beraberce, Batı'nın kölecilerinden yüz kere daha iyi bir uygarlık yaratacağımızı biliyoruz. Acımaksızın ezilmiş olan Doğu Halkları, kapitalistlerin ve mülk sahiplerinin boyunduruğu altında kadere boyun eğmenin felsefesini ya-

rattılar. Şimdi yoldaşlar; eskiden büyük fetihlerin önderliğinde Avrupa'ya saldırdıklarında Doğu Halkları'nı canlandıran mücadele içgüdüsüne, biz de başvuruyoruz.

Biliyoruz yoldaşlar! Rakiplerimiz Cengiz Han'ın ve fatihlerin, büyük Müslüman halifelerinin anılarına başvurduğumuzu söyleyeceklerdir. Fakat sizin dün hançerlerinizi ve tabancalarınızı Avrupa'yı bir mezarlık haline sokmak için ve fetih amacıyla çekmiş olmadığınızdan; aksine onları tüm dünya işçileriyle özgür emeğe dayalı yeni bir uygarlık yaratmak için çekmiş olduğunuzdan eminiz. Ve bunun için kapitalistler yeni bir barbar akını, yeni bir Hun, çapulcu takımının Avrupa'yı tehdit ettiğini söylediklerinde onlara şöyle cevap veriyoruz:

Yaşasın Avrupa işçileri ile komünizmin sancağı altında yeni uygarlığı yaratacak olan Kızıl Doğu! (hararetli alkışlar)."[1]

Enternasyonal Komünist Partisi temsilcisi Yoldaş Radek'in yaptığı konuşma her ne kadar propagandayı amaçlayan bir izlenim uyandırıyorsa da genel yapısı itibariyle, Bolşevik Rusya'nın yeni dünya politikasının esaslarını ve amaçlarını pek güzel bir şekilde gözler önüne sermiş bulunuyordu. Kısacası Sovyetler Birliği dünyaya, Bolşevik devrimi ihraç edeceğini ve yakın çevresindeki ülkeleri etkisi altına alacağını, büyük bir cesaretle ilan ediyordu. Radek bununla da kalmıyor, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı durumu, Rusya'nın geçmişte, yaptığı hataları vurgulayarak da irdeliyor ve 'yeni bir dünya düzeninden' bahsediyordu.

Yoldaş Radek 'Batı Emperyalizmi', 'batılı kapitalistler' derken bu kavramları, İngiliz Emperyalizmi ile özdeşleştiriyor ve İngiltere'yi bir bakıma 'bir numaralı düşman' olarak gösteriyordu. Dolayısıyla o sırada İngiltere'ye karşı 'dişe diş' bir silahlı mücadeleye girişmiş olan Kuva-yi Millîye hareketini de bir bakıma 'doğal yandaş' olarak kabul ettiklerini, bu mücadeleyi sonuna kadar destekleyeceklerini dile getirmiş oluyordu. Hiç şüphe yok ki bu aşamada böyle bir desteğe ihtiyaç duyan Ankara bakımından Rusya'nın durumu ve uyguladığı 'anti-emperyalist/anti-İngiliz' politika tarihsel bir şans oluşturuyordu. Kemal Paşa ve arkadaşları, bu şansı sonuna kadar kullanmak yetenek ve zekasına sahip bulunuyorlardı.

---

[1] *Bakû 1920, Birinci Dünya Halkları Kurultayı, Belgeleri*, Koral Yayınları, İst. 1991, S. 61-82; *Doğu Halkları Kurultayı*, Bakü 1920, Derleyen Mustafa İnç, Birharf Yayınları, İst., 2007, S.108-123.

Ne var ki bunun arkasından gelebilecek bir 'Bolşevik/Rus yayılmacılığı' tehlikesi gözardı edilemezdi. Ankara bu tehlikenin de farkındaydı. Şurası muhakkak ki Yoldaş Radek'in 'Doğu Halkları' ile ilgili sözleri ve Moskova'nın Doğu'ya bakış açısını belirleyen fikirleri aynen Anadolu için de geçerli idi. Moskova nezdinde komünist bir Türkistan ve komünist bir Anadolu aynı eksende yer alıyor; Rusya'nın hem tehdidi, hem de desteği altında bulunuyordu.

Rusya'nın yeni Bolşevik yönetiminin bu 'küresel yaklaşımı' ve özellikle de Batı Emperyalizmi karşısındaki duruşu Anadolu Türklüğü'nün doğal olarak ilgi kaynağı oluyor; bu nedenle de Türklerin Birinci Doğu Halkları Kurultayı'na katılımı hayli yüksek düzeye ulaşıyordu.

Anadolu'dan gelerek Kurultay'a katılan temsilciler üç ayrı grup teşkil etmişti.

Bu temsilciler arasında en önemli grubu hiç şüphe yok ki Anadolu'da devam eden Kuva-yi Millîye hareketini ve TBMM'yi temsil eden delegasyon oluşturuyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, o sırada Moskova'da bulunan Türkiye Murahhas Heyeti üyelerinden Doktor İbrahim Tali (Öngören) Bey'i Kurultay'a delege olarak değil de, gözlemci sıfatıyla katılmakla görevlendirmişti. Doktor İbrahim Tali Bey 'gözlemci' (müşahit) olarak Kurultay'a katılmış ve bir bildiri sunmuştu. İbrahim Tali Bey'in yanı sıra bu heyette Trabzon vilayeti adına eski milletvekili Hafız Mehmed, Mühendis Aziz ve Erzurum vilayeti adına da Binbaşi Arif beyler 'gözlemci olarak' Kurultay'da hazır bulunmuşlardı.

İkinci heyeti, merkezi Bakü'de bulunan (Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektubunda sözünü ettiği) Türkiye İştirakiyûn Fırkası (Türkiye Komünist Partisi) temsilcileri meydana getirmişti. Bu delegasyonun en tanınmış siması Mustafa Subhi Bey idi.

Üçüncüsü ise Enver Paşa ve arkadaşlarının oluşturduğu heyet idi. Başta, Bahaeddin Şakir ve eski polis müdürü-Trabzon Valisi Azmi beyler olmak üzere hayli kalabalık bir grup oluşturan Enver Paşa ve arkadaşları, gerek Bolşevik Rus liderlerden ve gerekse Asya ülkelerinin temsilcilerinden büyük ilgi görüyorlardı.

Enver Paşa'nın Kurultay Bildirisi

Enver Paşa ve arkadaşları da bu Kurultay'a delege olarak katılmamış, bir bakıma misafir/gözlemci olarak gelmişlerdi! Fakat hem İbrahim Tali Bey, hem de Enver Paşa konumları ve siyasî kimlikleri nedeniyle, diğer delegelerden daha büyük bir ağırlığa sahip bulunuyorlardı.

Nitekim 4 Eylül 1920 günü gerçekleştirilen Kurultay'ın dördüncü oturumunu yöneten Başkan Zinovyev söz alarak; "Zamanımızın kıtlığı maalesef Amerikalı, Japon, İspanyol, Benelükslü ve Avusturyalı delege yoldaşlara söz vermemize olanak bırakmıyor. Sizden bu yoldaşların söylevlerini basında ve Kurultay'ın tutanaklarında yayınlamamızı onaylamanızı istiyoruz" diyor ve bu önerisi Kurultay üyelerinin "Evet, evet! Çok iyi" diye seslenmeleriyle onaylanıyordu. Zinovyev hemen ardından sözlerine devam ederek delegelere şöyle sesleniyordu.

"Yoldaşlar! Şu anda Bakü'de bulunan, fakat delege olmayan, dünyaca çok iyi tanınan iki Türk siyaset adamı, yazılı bildirgelerini Başkanlık Divanı'na ulaştırmışlardır. Bu bildirgeler çok büyük bir siyasal önemde olduklarından Başkanlık Kurulunca burada okunmalarına ve basına iletilmelerine karar verilmiştir. Biri Enver Paşa, diğeri ise Anadolu Halk Hükümeti Temsilcisi İbrahim Tali tarafından verilmiştir. Şu anda bildirgelerin okunmasına başlıyoruz."

Başkan Zinovyev'in bu sözleri, coşku ile karşılanıyor ve delegeler; "Çok iyi! Okuyun! Okuyun!.." diye bağırıyorlardı. Salonda sesler yükselince Başkan; "Yoldaşlar, rica ederim sakin olun" diyerek uyarıyor ve sözü, bildirileri okuyacak olan Yoldaş Ostrovski'ye bırakıyordu.

Yoldaş Ostrovski önce Enver Paşa nın bildirisini okudu:

"Yoldaşlar! Arkadaşlarım ve kendi adıma biz, dünya emperyalizmine ve kapitalizmine karşı savaş veren hepimize Bakü'de toplanma olanağı veren Üçüncü Enternasyonal ve Başkanlık Kurulu'na teşekkür ederim.

Yoldaşlar! Bizi soymakla yetinmeyip, kanımızı emen ve bizi yok eden emperyalizme ve kapitalizme karşı olmaktan bugün büyük bir mutluluk duyuyoruz. Üçüncü Enternasyonal'in kişiliğine, Avrupalı politikacılar gibi sahte değil ama, içten ve dürüst bir müttefik tavrındayız.

Yoldaşlar! Türkiye'nin savaşa girdiği anda dünya iki kampa bölünmüştü. Birincisi yaşlı Çarlık Rusyası'nın ve kapitalist ve emperyalist müttefiklerinin, ikincisi ise Almanya'nın ve aynı nitelikteki müttefiklerin oluşturduğu kamplardı. Biz, amaçları bizi boğmak olan Çarlık Rusyası'na, İngiltere'ye ve müttefiklerine karşı direniyorduk ve en azından hayatımıza kastetmemek sözünü veren Almanya'nın yanında savaşa girdik.

Alman emperyalistleri yağmacı amaçlarını gerçekleştirmek için bizden yararlanıyorlardı. Ama bizim yalnızca tek bir düşüncemiz vardı: Bağımsızlığı korumak!..

Yoldaşlar! Bizi sakin tavrımızdan söküp alarak Trablusgarb'ın yakıcı çöllerine gönderen ve Bedevî çadırlarının altında hayatımızın en sıkıntılı devrelerini geçirmeye zorlayan duygu, emperyalistçe bir duygu değildir. Biz Trablusgarb'ı Trablusgarblılar için kurtarmaya çalıştık ve dokuz yıllık bir savaştan sonra oradan İtalyan emperyalistlerini kovabilmeyi başardığımız için mutluyuz.

Azerbaycan'a gelince... Onun hakkında da hiçbir kötü niyetimiz yoktur. Biz Azerbaycan'ın orada oturanlara ait olmasından yanayız. Eğer yanlış bir konuma düştüysek, bu bize ancak mutsuzluk verebilir.

Yoldaşlar! Savaş boyunca en önemli mevkilerden birindeydim. Emin olun ki Almanya'nın yanında savaşa girmek zorunda kalmamızdan üzüntü duyuyorum. Emperyalizmden ve Alman Emperyalizmi'nden en azından İngiliz Emperyalizmi'nden nefret ettiğim kadar nefret ederim ve bütün emperyalistlere lanet yağdırıyorum. Çalışmadan zengin olmayı düşünenlerin yok edilmesi gerektiği fikrindeyim. Ben emperyalizmi bu açıdan göz önüne alıyorum.

Yoldaşlar! Sizi temin ederim ki, eğer bugünlerin Rusyası o çağda da olmuş olsaydı ve savaşı şimdiki amaçları için yapmış olsaydı, şu an da olduğu gibi o zaman da onun yanında yer almış olacaktık. Bunun gerçekleştiğini açıkça kanıtlamak için Sovyet Rusya ile ortak hareket etmek kararına vardığımız tarihte, Yurdeniç'in Petrograd dolaylarında bulunduğunu, Kolçak'ın Uralları elinde tuttuğunu ve Danikin'in güneyden Moskova'yı tehdit ettiğini söyleyeceğim size. Tüm güçlerini harekete geçirmiş olan ve kendini o anda muzaffer gören İtilâf Devletleri, yırtıcı dişlerini gösteriyor ve ellerini hoşnutlukla oğuşturuyorlardı. Rusya'nın dostluğunu aradığımız anda durum böyle idi.

Eğer Karadeniz'in fırtınaları gemimin direklerini alıp götürerek beni yolumdan alıkoymuş olmasaydı, eğer Kovno ve Reval cezaevlerinin parmaklıkları ve beni götürmekte olan uçakların düşüşü beni engellemiş olmasaydı; Rusya için en sıkıntılı saatlerde sizin yanınızda olacaktım ve bütün bu gereksiz şeyleri bazı yoldaşlara açıklamak için anlatmak zorunda kalmayacaktım.

Yoldaşlar! Dünya Savaşı'nın emperyalist boğuşmasından yenik çıktığımızı biliyorsunuz. Ama bizlerin ezilenler olarak çıkarlarımız açısından yenilmiş olduğumuzu kabul etmiyorum. Çünkü Türkiye Boğazları'nın kapatılmasının sonucunda, gözü doymaz Çarlık Rusyası'nın yıkılmasına ve onun yerine tüm ezilenlerin doğal dostu Sovyet Rusya'nın gelişmesine meydan veren faktörlerden biri haline geldi. Şu halde dünyanın kurtuluşuna giden yeni bir yolun açılmasında, onun da bir payı oldu. Ezilen halklar açısından ben orada bir zafer görüyorum.

Yoldaşlar! Şu anda emperyalizme karşı kahramanca bir savaş sürdüren ve evvelce de söylemiş olduğum gibi gücünü köylü sınıflardan alan ordu, bir ara hareketsiz kalmış olsa da, hiçbir zaman yenilmemiştir. Şu anda da o; aynı düşmana karşı gerçekleştirilmiş olan 15 yıllık bir kavgadan sonra, ikinci kere sonsuz sıkıntılar içinde yeniden mücadele ediyor. Ama şu anki savaş, geçen savaşla karşılaştırılamaz.

Doğu dünyasının ve dünyanın bütün ezilenlerinin meşru haklarına sahip çıkarak Üçüncü Enternasyonal'de birleşmesiyle mücadele, zafere doğru sarsılmaz bir inançla ilerlemektedir.

Yoldaşlar! Emperyalistler arasındaki Transval Savaşı ile ortaya çıkan ve 1914 ile 1917 arasında en keskin noktasına erişen dünya çapındaki çatışma, sonuna gelmiştir. Savaş şu anda en kesin dönemindedir. Ve yalnızca bizim zaferimizle son bulabilecektir. Yani yalnız kapitalizmin silahlarından arındırılması sonucunu verecek değil, onun tamamen yıkılmasını sağlayacak olan, tüm ezilenlerin zaferiyle bitecektir.

Bugünkü Kurultay, kanını ezilenlerin korunması için döken Kızılordu'ya ve Türk savaşçılarına yeni güçler kazandıracaktır. Bu Kurultay hakkın zaferi demek olan, bizim zaferimize yardım edecektir. Bizi Üçüncü Enternasyonal'e iten yalnızca bir destek bulma umudu değil, fakat ilkelerinin bizimkilerle olan yakın benzerliğidir. Biz devrimci kuvvetlerimizi her zaman halktan, halkın ezilen unsurlarından, yani köylü sınıfından sağlamışızdır. Eğer fabrika işçilerimiz belirli bir gücü temsil etseydiler, ilk olarak onları anardım. Zira onlar da her zaman bizimle beraber olmuşlardır. Eylemimizi fedakârlıkları ve bağlılıkları sayesinde ortaklaşa yarattık. Ve şimdi de bizi desteklemeye devam ediyorlar. Demek ki biz, her zaman halkın ezilen kesimine dayanmışız. Biz onların acılarını kendimizde duyuyoruz. Onlarla beraber yaşıyoruz ve onlarla birlikte ölüyoruz.

Yoldaşlar! Biz halkın adına, halkın kendi siyasî geleceğini kendisinin belirlemesi hakkı üzerinde önemle duruyoruz. Biz, sonsuza dek bizimle birlikte yaşamak istemiyenlerin ise kendi kendine örgütlenmelerine karışılmaması gerektiği kanısındayız. Ulusal sorun ile ilgili görüş açımız böyledir.

Yoldaşlar! Biz savaşa karşıyız. Yani iktidar hırsı içinde insanların birbirlerini yemesini istemiyoruz. Ve yeryüzüne barışı egemen kılmak için Üçüncü Enternasyonal'in saflarında yer almış ve şu anda da bütün engellere rağmen gelmiş geçmiş en kanlı savaşlardan birini sürdürüyoruz.

Yoldaşlar! Biz emekçilerin mutluluğunu istiyoruz. Biz yerli ya da yabancı hiçbir kimsenin, başkalarının emeğinin meyvalarını yemesini istemiyoruz. Bu konuda kimsenin şüphesi olmamalıdır. Biz ülkemizin ortak çalışmanın ürünlerinden yararlanmasını, tarımının ve endüstrisinin geniş şekilde gelişmesini istiyoruz. Ekonomik sorun hakkında görüşümüz budur.

Yoldaşlar! Şuna iyice inanıyorum ki, yalnızca bilinçli bir halk, özgürlüğünü ve mutluluğunu elde edebilir. Biz, emeğe bağlı gerçek bir öğretimin, gerçek özgürlüğümüzü güven altına almak için, ülkemizi aydınlatmasını ve eğitmesini istiyoruz. Ve bu konuda da kadın-erkek arasında ayırım yapmayacağız. Toplumsal soruna bakış açımız böyledir.

Yoldaşlar! Burada tamamen benim temsil ettiğim Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarb, Mısır, Arabistan ve Hindistan devrimci örgütleri birliği, bu sorunların çözümünde tamamen sizlerle işbirliği halindedirler. Örgütler Birliği; bütün devrimci araçların kullanılması ile emperyalist yırtıcı hayvanların dişlerinin kırılmasının ve onların kimseye zararları dokunmayacak bir duruma getirilmesinin, başarılacağına kesinlikle inanmaktadır.

Yoldaşlar! Bu eseri yaratmak için havaya kalkan eller birbirine uzanıyor. Ben sonuna kadar bizimle birlikte dövüşmek isteyenlerin elini sıkıyorum. Mücadele uzun olacaktır. Ama bizim zaferimizle bitecektir. Yoldaşlarımıza başarılar dilerim. Yaşasın ezilenlerin birliği! Kahrolsun bu birliğin titrettiği ezenler!"[1]

Enver Paşa Kurultay'a sunduğu bu bildiride hem kendisinin, hem de Ankara'nın durumunu Bolşevizm nezdinde güçlendirecek ve samimi olduğuna inandıracak son derece önemli saptamalar yapmıştı. Bu saptamalar metinde kimi yerde açıkça, kimi yerde de örtülü olarak vurgulanmıştı.

Enver Paşa her şeyden önce Moskova'da yönetimi ele geçirmiş olan Bolşeviklerin o denli 'yüksekten bakmaya' hakları bulunmadığını; zira Birinci Dünya Savaşı sırasında Çarlık Rusya'sının İngiliz Emperyalizmi ile işbirliği yaparak kendilerine saldırmış olduğunu hatırlatıyordu. Üstelik Çarlık Rusyası bu saldırıyı gerçekleştirirken tıpkı İngilizler gibi sömürgeci ve yayılmacı amaçlar gütmüştü. Paşa ustalıkla bu duruma dikkati çekmişti.

---

[1] *Bakû 1920, Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Belgeleri, Koral Yayınları, İst., 1990, S.119-124; *KGB Arşivlerinde Enver Paşa*, Kamer Yayınları, İrfan Ülkü, İst. 1996, S.83-86.

Kendilerinin Birinci Dünya Savaşı'na emperyalist amaçlarla girmediklerini, aksine; İngiliz Emperyalizmi'nin boyunduruğundan çıkmak ve ezilen halkları kurtarmak amacıyla girdiklerini belirtmişti. Alman Emperyalizmi ile de; çaresiz kaldıkları için işbirliği yapmak zorunda bırakıldıklarını, zira Alman Emperyalizmi'nin Osmanlı İmparatorluğunu parçalamayacağına inandıklarını vurgulamıştı. Üstelik bugün bu işbirliğinden pişmanlık ve üzüntü de duyuyordu.

Enver Paşa'nın Bolşeviklere hatırlattığı en önemli hususlardan biri de; bugünkü konumlarını biraz da kendilerine borçlu olduklarını -örtülü biçimde- söylemesi idi. Herkesin kabul ettiği gibi; Birinci Dünya Savaşı sırasında Boğazlar'ı İtilâf Devletleri'nin gemilerine kapatarak 1917 Devrimi'nin gerçekleştirilmesinde en önemli rolü oynamışlardı ve üstelik o sırada Rus orduları İngiliz Emperyalizmi ile birlik olarak kendilerine saldırmış bulunuyorlardı. Yani bugün Bolşevikler, emperyalizme karşı kazandıkları bu başarıyı, biraz da Enver Paşa'nın kumandası altındaki Osmanlı ordularına borçluydular.

Enver Paşa kendi durumlarını ideolojik olarak da Bolşevizm'e ve anti-emperyalizme daha yakın bulduğunu belirtmişti. Zira gerek Birinci Dünya Savaşı sırasında ve gerekse halen, Anadolu'da İngiliz Emperyalizmi'ne karşı savaşan güçler, Anadolu'nun köylü sınıfına mensuptular ve Türk Ordusu bu bakımdan proleteryayı temsil ediyordu. Bu açıdan bakıldığında Anadolu köylüleri tam bir sınıfsal mücadele veriyordu ve bu durum, daha sonra gerçekleştirilecek olan devrimin de doğal olarak habercisi sayılırdı. Kaldı ki, kendileri de başından beri emperyalizme karşı savaşıyor, bir bakıma sınıfsal mücadele veriyorlardı. Unutmamak gerekir ki; daha savaşın ilk anında Osmanlı yönetimi tüm kapitülasyonları tek taraflı olarak fesh etmiş, böylece anti-emperyalist tavrını ortaya koymuştu. Orduyu meydana getiren köylü unsurların emperyalizmle veya kapitalizmle işbirliği halinde olduğu elbette ki söylenemezdi. Dolayısıyla yürütülen savaş Üçüncü Enternasyonal'in ruhuyla her bakımdan özdeşleşmiş bulunuyordu.

Enver Paşa'nın bu Kurultay'da ilettiği en önemli mesaj ise İslâm İhtilâl Birliği'ni haber vermesi idi. Böylece Paşa, bundan sonra yürütülecek mücadelenin İslâm Birliği çatısı altında ihtilâllerin başlatılması ve yaygınlaştırılması olacağını ilan ediyordu. Kaldı ki Enver Paşa bu Kurultay'da, Müslüman olan Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarb, Mısır, Arabistan gibi hepsi de Müslüman olan ülkeleri ve Hint Müslümanlarını temsil ettiğini bildirmişti. Bu açıdan değerlendirildiğinde Enver Paşa bir bakıma Enternasyonal'in İslâmî ayağını oluşturmaya talip oluyordu.

Yoldaş Radek'in konuşmasında Moskova'nın bundan sonraki öncelikli faaliyet

alanının Doğu Halkları olacağını söylemesi, Enver Paşa'nın bu açıklamasıyla birleştirilince; yakın bir gelecekte Asya'da bağımsızlık savaşlarının ve yeni ayaklanmaların gündeme geleceği anlaşılıyordu. Bu oluşum ise daha önce Talat, Enver, Cemal ve Mustafa Kemal paşalar arasında mutabakata varılan 'Asya Misyonu' ile de paralellik ve örtüşme gösteriyordu. Bütün mesele Bolşevik söylemde ne kadar samimi oldukları ve Moskova'nın da vaadlerine ne kadar bağlı kalacağı sorunu idi.

Enver Paşa'nın bildirisi bilahare Azerbaycan delegesi Mehmed Emin Resulzâde tarafından Türkçe'ye çevrilerek okundu.

Ankara Adına İbrahim Tali Bey'in Bildirisi

Bu işlem bittikten sonra oturum başkanı Zinovyev, tekrar sözü alıyor ve; "Bundan sonraki bildirge, Ankara Hükümeti'nin temsilcisi İbrahim Tali'ninkidir" diyordu. Bu bildiriyi de yine Ostrovski okuyordu:

"Orta Avrupa'yı harbe sürüklemiş ve Türkiye'nin can damarlarını ele geçirmiş olan dünya emperyalizmi, Türkiye'yi dört yıl içerisinde tam bir tükenişe götürdü.

Türk köylüsü silahını eline aldığında, ulusal sınırlarını ve üretici güçlerini yabancı sömürüden korumaktan başka bir amacı yoktu. Sonra bütün emekçilerin özgür ve mutlu olacaklarını, bütün halkların yaşama ve özgürlükle ilgili haklarının güven altında olacağını söyleyen bir Amerikalı profesörün yalancı sözlerine kanarak, Türk köylüsü silahını bıraktı.

Ama daha sonra, bıraktığı silahların kendisine karşı kullanıldığını, Batı Kapitalizmi adına en kutsal haklarının çiğnenmeye çalışıldığını ve elindeki son lokma ekmeğin de zorla alınmak istendiğini görerek köylümüz isyan etti.

Yoldaşlar! Burada size bu başkaldırmayı getiren neden ve etkenleri ve bu ayaklanmadan kaynaklanan hükümetin muhalefetinin özünü ve tarihini açıklıyorum.

Anadolu başkaldırısının iki türlü nedeni vardır: İç ve dış nedenler.

İşte iç nedenler: Dört yıl boyunca onbirden fazla cephede en güçlü burjuva devletlerine karşı dövüşen Türk köylüsü artık köyünde, alnının teriyle kazandığı ekmeği gönül rahatlığıyla yemek istiyor. Ama Batılı kapitalistler, silahlarını elin-

den aldıktan sonra onun üzerine Batı'dan Venizelosçu Yunan uşaklarını, Doğu'dan ise Ermenistan Taşnakları'nı gönderiyorlar. Türk köylüsü emperyalistlerin ve uşaklarının her gittikleri yerde ateşle, demirle, bombayla kendilerini kabul ettirdiklerini ve bir avuç maceracı ve eşkıyanın, çalışan yığınların emeklerinin ürünlerini kuvvet zoruyla kaptığını biliyor. Fakat Türk köylüleri kendilerinin üzerine Yunanlıları ve Ermenileri göndermek için alınan garip kararın uygulanmayacağını umarak bir zaman için sakin durdular. Bu sırada kendisinin savaşı, halkların özgürlüğünü sağlamak için yaptığını söyleyen Fransa; Suriye'yi işgal etmekle yetinmeyip, kana ve ateşe boğduğu Adana'yı, Maraş'ı ve Borkiş'i de ele geçirdi. Uygarlık adına iş gördüğünü söyleyen Fransız Başbakanı istediklerinin hepsini aldıktan sonra yüzündeki maskeyi attı ve Bourbon Sarayı'ndan dünyaya şunu ilan etti:

"Doğu'daki ekonomik çıkarlarını güven altına almak için Fransa Musul'a kadar olan bölgenin bütün madenlerini işletmelidir. Bu nedenle askerî harekâtımızı Mardin'e kadar sürdürmeliyiz. Bölgedeki işletilebilecek doğal zenginliklerin önemini Fransız sanayinin çıkarları açısından dikkate almak zorundayız."

Yoldaşlar! Sonunda Akdeniz'e biricik yolumuz olan İzmir'e de hücuma başlandı. Bu olay Doğu'da ve Batı'da ulusal hakları savunanları, haydutlara karşı birleşmesini sağladı. İzmir'in işgalinden sonra emperyalizme düşman olanlar, özellikle Erzurum ve Trabzon halkı, Erzurum'da bir halk kurultayının toplantıya çağrılmasını önerdiler. Bu kongrede haklarımızın savunulmasına karar verildi. Bir süre sonra Sivas ve Ankara kongreleri de bu kararı onayladı.

İç nedenler şöyle özetlenebilir: Anadolu'nun yoksul köylüsü, yüzyıllar boyunca burjuvazinin baskı ve zorbalığından inliyordu. Ayrıca İstanbul kaynaklı felâketin, asalak memurların ve bürokrasinin baskısı da öldürücü bir düzeye erişmişti. Şu anda köylüde; onun çıkarı için hiçbir gün uğraşmamış ve onun tarlasında çalıştığı ve açlıktan öldüğü sırada en iğrenç zevkleri için, her zaman her gördükleri yoksul sınıfın emeğinin meyvelerini Boğaz kıyılarındaki şatafatlı yalılarında harcayan soylular ve paşalara karşı kutsal isyan duygusu gelişiyor. Bu başkaldırış ile ekmeğinin tek bir parçasını bile artık İstanbul'a, paşa ve beylerine ve onların asalak uşaklarına vermiyeceğini anlatmış oldu. İşte, yoldaşlar, bu hareketin Batı'da söylendiği gibi asla burjuvaziye dayanan bir hareket olmadığını kanıtlayan Küçük Asya'daki yakın devrimin nedenleri ve etkenleri. Gerçek şudur ki; Batı Kapitalizmi'nin Doğu'daki suç ortakları Ermenilerin Taşnakların Venizelosçu Rumla-

rın ve ayrıca eski saray mensuplarının, eski paşaların hesabına ve İngiliz Kapitalizmi'nin çıkarları için Padişah'ın yakın çevresinde entrikalar yapan tüm aracılar, İtilâf Devletleri'nin kollarına atıldıklar. O sırada, Anadolu devrimcileri, onlar; kızıl devrimin doğmakta olan güneşine doğru yöneldiler. Çıkarları bu halk hareketi tarafından tehdit edilen sınıflar, her yerde karşı-devrimci saldırılara girişiyorlar. Asalak karşı-devrimciler, Sivas'ta Şeyh Receb, Bayburt'ta Şeyh Eşref ve yüzyıllar boyunca yoksul halkın sırtından sağladıkları talanla geçinmeğe çalışmış Çapanoğlu ailesi Yozgat'ta, İstanbul ile elele verip Anadolu Devrimi'ne karşı bir komplo örgütlediler. İstanbul'da Anadolu köylüsünün köleliği çok doğal karşılanıyordu. Bu noktada anlaşıp Anzavur Paşa'nın da katılmasıyla kendilerine, dinin koruyucusu süsünü vererek Anadolu Devrimi'ni yenmek istediler.

Yoldaşlar! Anadolu köylüleri ve devrimciler, çevreleri bu talancılar ve hainlerle dolu olduğu halde böyle bir içtenlik ve heyecan ile uluslararası devrime başvurdular. Onlar tüm insanlığa kurtuluş getirecek olan Üçüncü Enternasyonal'in kaderine bağlı olduklarına inanıyorlar.

Emperyalistler tarafından dağıtılan Meclis'ten sonra, halkın haklarının koruyucusu olarak örgütlenenen halkçı-devrimci hükümet; tutumunun içtenliğini Moskova'ya gönderdiği delegasyon heyeti ile kanıtlamıştır. O, Anadolu'dan yürekten gelen bir içtenlikle uzatılan elin yürekten sıkılmasından, mutluluk duyacaktır. O, insanlığın kurtuluşu için sadece onun ilkelerinin yetkin olacağına inandığı bu devrimden ahlakî ve toplumsal dersleri almaya hazırdır.

Yoldaşlar! Bu açıklamalardan açıkça görülüyor ki, Anadolu uygarlığa doğru olan yürüyüşünde son evlâdı ölene kadar bağımsızlığını korumaya kararlıdır ve o Sovyet Rusya'nın kendisine uzattığı eli büyük bir içtenlikle kabul edecektir.

Yaşasın Sovyet Rusya ve sadık bağlaşığı devrimci Doğu!"[1]

İbrahim Tali (Öngören) Bey'in bildirisi ile Enver Paşa'nın bildirisi arasında pek çok ortak nokta bulunuyor; Ankara ve Enver Paşa özellikle 'anti-emperyalist savaş' konusunda paralel bir duruş gösteriyorlardı. Üstelik Enver Paşa İslâm İhtilâlci Birliği söylemi ve yapılanması ile bir adım daha öne çıkıyor 'enternasyonal bir konum' sergileyerek Moskova'ya daha yakın bir 'Bolşevik söylemi' benimsiyor-

[1] *Bakû 1920, Birinci Doğu Halkları Kurultayı, Belgeleri*, Koral Yayınları, İst.,1990, S.124-127.

du. Buna karşılık İbrahim Tali Bey de, Millî Mücadele'ye 'sınıfsal bir karakter' vererek Bolşevik yönetimin desteğine duyulan ihtiyacı belirgin bir şekilde ifade ediyordu.

Ne var ki Bolşevik yönetim tüm bu söylemlere memnuniyetle yaklaşmasına karşın yine de 'şüpheci' davranıyordu. Bu 'şüpheci' davranış ise Kurultay'ın yayınladığı bildiride dile getiriliyor, kayda geçiriliyordu.

İbrahim Tali Bey'in bildirisinin okunmasından sonra Zinovyev söz alıyor, şunları söylüyordu:

"Başkanlık Kurulu biraz önce dinlediğiniz bildirgeler hakkında bir karar onaylamanızı öneriyor. Bu kararın metni size Macar yoldaşımız Bela Kun tarafından okunacak."

Kurultay Başkanlar Kurulu tarafından hazırlanan bu belgede -hiç şüphe yok ki-Bolşevik yönetimin endişelerine yer veriliyordu. Macar temsilci Bela Kun'un okuduğu karar metninde şöyle deniyordu:

"Doğu Halkları Kurultayı'nın Başkanlık Kurulu, oybirliğiyle şu kararı sizin oyunuza sunmayı kararlaştırmıştır:

Enver Paşa'nın ulusal Türk hareketi hakkındaki bildirgesini dinledikten sonra Doğu Halkları Kurultayı şu kararlara vardı:

1. Kurultay dünya emperyalizmine karşı savaşan ve özellikle Doğu halklarını ezen ve sömüren İngiliz-Fransız Emperyalizmi korsanlarının tüm dünya emekçilerini kölelik altında tutmak için sürdürdükleri çabalara karşı koyan bütün Türk savaşçılarına sevgilerini ifade eder. Aynen Komünist Enternasyonal İkinci Kongresi'nde olduğu gibi Birinci Doğu Halkları Kurultayı da yabancı emperyalistlerin boyunduruğundan Doğu'nun ezilen halklarını kurtarmaya çalışan ulusal devrimci hareketleri desteklemek istediğini bildirir.

2. Bu arada Kurultay, Türkiye'deki ulusal devrimci hareketin yalnızca yabancı sömürücülere yönelik olduğunu ve bu hareketin işçi ve köylülerin ezilmekten ve sömürülmekten genel anlamıyla kurtulmaları demek olmayacağı gerçeğini de ortaya koyar. Bu hareketin başarısı Türk çalışan yığınları için en önemli sorunların çözümünü getirmeyecektir. Toprak sorunu ve vergiler sorunu, değişik uluslardan oluşmuş Doğu'nun kurtuluşu için en önemli engel olarak kalacaklardır.

3. Kurultay, geçmişte bir grup emperyalist gücün çıkarları için Türk işçi ve köylülerini ölüme götüren ve Türkiye'nin çalışan yığınlarını yüksek rütbeli subaylar ve zenginler diktatörlüğü gibi çift taraflı bir tehlikeye sürükleyen bu hareke-

tin önderleri hakkında ihtiyatlı söz edilmesi gerekliliğine inanır. Kurultay onlara eylemleriyle, eski yanlışlıklarının izlerini silmeyi önerir. Kurultay bir yandan Türkiye'nin ve Doğu'nun çalışan yığınlarını ulusal devrimci hareketi desteklemeye çağırırken öte yandan, Türk işçi ve köylülerine kendi öz örgütlerinde toplanıp yabancı emperyalistlerin, Kurtuluş Savaşı'nın sonunda zenginlerle olan ilişkileri ve onlar üzenindeki etkileri sayesinde pay almalarına, bürokratların ve generallerin (paşalar, derebeyleri vb.) köylülerin sırtından geçinmelerine hiçbir biçimde izin vermemelerini salık verir. Ancak böyle olursa, Türkiye'nin emekçi halkı sömürücülerden ve baskıcılardan kurtarabilir. Ancak böyle olursa, fabrikalar, toprak, madenler genel bir değişle ülkenin tüm zenginlikleri yalnız ve yalnızca emekçilerin çıkarları için kullanılabilir."[1]

Bu belgeden de anlaşılabileceği gibi Bolşevik yönetim; gerek Anadolu'da, gerekse İslâm ülkelerinde anti-emperyalist mücadeleyi askerlerin; özellikle de Birinci Dünya Savaşı'nda orduyu yönetmiş olan paşaların yürütmelerinden rahatsızlık duyuyordu. Bu rahatsızlığı Kurultay'da kayda geçirerek ortaya koymaktan da geri durmamıştı. Hiç şüphe yok ki bu durum özellikle Enver Paşa üzerinde bir güvensizlik yaratmıştı. Zira Kurultay'ın kabul ettiği bildiride Millî Mücadele de anti-emperyalist bir harekât olarak kabul ediliyor; ancak bunun proleterya tarafından kontrol edilen bir devrim hareketi olmadığı açıkça belirtilmiş bulunuluyordu.

Şurası muhakkak ki; o sırada Kurultay'da Mustafa Subhi'nin önderliğindeki bir heyetle temsil edilen Türkiye İştirakiyûn Fırkası'nın benimsediği Bolşevik ilkeler ve yapılanma, Moskova'nın karakteristik sivil yapısına daha uygun düşüyor; Kurultay Başkanlık Kurulu da bu kararla İştirakiyûn Fırkası'na adeta bir gönderme yaparak göz kırpıyordu.

Ancak Enver Paşa bu aşamada hiçbir tepki göstermemişti. Aynı şekilde İbrahim Tali Bey'den de bir tepki gelmemişti. Zira 1920 yılının sonbaharında Yunan Ordusu Anadolu harekâtının en avantajlı devresini yaşıyordu. Ankara, Sovyet Rusya'nın yardımlarına yaşamsal derecede gereksinim duyuyordu. Enver Paşa ise Kafkasya'da Anadolu'daki gelişmeleri izlemek ve bir ordu hazırlamak durumunda idi. Bu nedenle Rusya'nın hoşgörüsüne ve kendisine hareket serbestisi tanımasına zemin hazırlamaya çalışıyordu.

---

[1] *Bakü 1920, Birinci Dünya Halkları Kurultayı, Belgeleri*, Koral Yayınları, İst.,1990, S.128, 129.

Buna karşılık Moskova, Cemal Paşa'ya daha sıcak bakıyordu. Zira Birinci Dünya Savaşı'nda Enver Paşa Osmanlı Sultan/Halifesi'nden sonra ülkenin ikinci adamı konumunda bulunuyor, tüm kararları o veriyordu. Üstelik Padişah'ın da damadı idi. Buna karşılık Cemal Paşa, Paris'in de sempati gösterdiği Almanya karşıtı bir Paşa idi. Paris ve Moskova ona daha çok rağbet ediyordu. Cemal Paşa bunu biliyor ve Birinci Doğu Halkları Kurultayı'nın öncelikli sorunu olan 'Doğu ve Asya' konusunda kendisini 'misyona daha layık' bir pozisyonda değerlendiriyordu.

Üstelik Enver Paşa'ya oranla çok daha avantajlı bir gelişme kaydetmişti. Enver Paşa; Moskova'nın Anadolu'daki Millî Mücadele'ye destek vermesi ve Anadolu'da cereyan edebilecek bir felaket veya düşmanın ileri atılımıyla savunma hatlarının çökmesi durumunda oluşturulacak bir kuvvetle Anadolu'ya girilebilmesi için yoğun çaba sarfediyordu. Zorunlu olarak da zamanının büyük bir kısmını bu konuya harcıyordu.

Buna karşılık Cemal Paşa gerekli çalışmaları ve hazırlıkları yapmış, Afganistan projesini gerçekleştirmek üzere fiilen sahaya çıkabilecek bir konuma gelmişti. Dolayısıyla Enver Paşa; Berlin, Moskova, Kafkasya üçgeninde uğraşırken o, Afganistan'a doğru yola çıkmıştı bile... Taşkent'e gidiyordu. Afganistan'da elde edeceği başarıların, Türkistan ve Buhara başta olmak üzere Asya'daki kapıları kendisine açacağını da hesaplıyordu.

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya

Bakü-Ankara ekseninde temaslar ve olaylar hızla gelişirken Cemal Paşa da Taşkent'ten Afganistan'a hareket etmişti. Cemal Paşa'nın Taşkent'ten Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı son mektup 29 Ağustos 1920 tarihini taşıyordu:

"Kardeşim Mustafa Kemal Paşa

Bugün esir zâbitân arasından intihâb ettiğim ondört zâbit ve dokuz Türk neferi ve bir hayli Türkistanlı vatanperver bulunduğu halde Afganistan'a mütevecciheh hareket ediyorum. Son aldığım malûmâta göre Afganistan ile İngilizler arasında sulh muahede-i katiyesi imza olunmuştur.

Bu muahede mûcibince 'Rusya ile İngiltere arasında bir mücadele-i müstakbelede Afganistan'ın bîtaraf kalacağı temin olunmuştur' iddiasında bulunuyorlar.

İngilizler Meşhed ve Şiraz taraflarında ufak ufak kuvvetler tahşid ediyorlar (topluyorlar). Mevcut malûmâta göre İngilizler Merv üzerine bir darbe-i acile indirmek istiyorlar iddiasında bulunuyorlarsa da ben böyle hareketi biraz budalalık telakki ederim. Herhalde benim en ziyade düşündüğüm şey, Afgan Emîri'ni her ne suretle olursa olsun ikna ederek Hindistan ihtilâli ile Kâbil'de gayet şedîd ve serî bir surette iştigal edebilmektir. Son malûmâta nazaran Hindistan'da mevcut büyük siyasî fırkalar içinden üçüncü bir siyasî fırka çıkmış ve bu son fırka, diğer iki evvelki fırkalara -ki bunlardan biri Müslim Layek'tir- yalnız vesait-i kanunîye ile istihsâl-i maksattan ibâret olan programını miskinâne telakki ederek Hind makasıd-ı siyasîyesinin istihsali (siyasî amaçlarının elde edilmesi) için vesâit-i ihtilâliye'ye de müracaat iktiza edeceğini ilan etmiş ve hatta az çok işe de başlamış. Elyevm Hindistan'da büyük bir grev var ve bu grev vesilesiyle polisten ve grevcilerden ölenler var. Hatta İngilizler Hindistan'da birçok şûrişleri (karışıklıklar) bulunduğunu işaa (işaret) etmek suretiyle güya Hindistan'a götüreceklermiş iddiasında bulunarak İran'ın ötesinde berisinde bulunan kuvvetlerini Meşhed'e ve Şiraz'a topluyorlar fikri, Rus Başkumandanlığı'nda kuvvetle hükümfermâdır. Görüyorsunuz ki Afgan seyahatim pek mühim ve nâzik bir zamana tesadüf ediyor. İnşallah muvaffak olurum. Size leffen (zarflanmış) bir fotoğraf takdim ediyorum. Mütekabilen sizden de bir fotoğraf isterim. Suret-i mahsûsada gözlerinizi öperim.

Cemal

Buralarda kalan bazı esir zâbitân İstanbul'da ve Türkiye'nin başka taraflarında kalan ailelerine taraf-ı âlînizden malûmât verilmesini ve mümkün olursa muâvenet edilmesini rica ediyorlar. İsimlerini hâvî listeyi takdim ettim. Bir de bir zavallı Türk, Konya taraflarındaki kardeşine bir mektup göndermek istemiş. Onu da bana getirdi. Size gönderiyorum. Mümkün ise delâlet buyurunuz."[1]

Bu mektuptan da anlaşılacağı gibi Cemal Paşa'nın o zamana kadar dile getirdiği, başta subay olmak üzere askerî personel taleplerinin hiçbiri Mustafa Kemal Paşa tarafından dikkate alınmamıştı. Bu nedenle Cemal Paşa personel gereksinimini esirler arasından ve yerelden karşılamak durumunda kalmıştı. Bu arada Af-

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, s. 399-400.

gan Emîri ile İngiltere'nin yaptığını iddia ettiği anlaşma büyük önem taşıyor ve bunun Hindistan'ı rahatlatmak kadar Rusya'ya karşı bir cephe oluşturmak amacı güttüğü de ortaya çıkıyordu.

Cemal Paşa'nın üzerinde ısrarla durduğu Afgan-İngiliz anlaşması veya uzlaşması, hem bölgesel hem de Anadolu'nun siyasî durumu bakımından büyük önem taşıyordu. Hemen kaydetmek gerekir ki bu durum, Afganistan Emîri Amanullah Han'ın elindeki stratejik imkanları kullanarak İngiltere ile Sovyet Rusya arasında yürüttüğü çift taraflı politikadan kaynaklanıyordu.

Bu süreçte bir taraftan yıllardan beri Afganistan'a yerleşmiş olan İngiliz etkinliği ve propagandası varlığını sürdürürken; diğer taraftan da değişen siyasî tablo içinde güçlenen Bolşevikler Afganistan'daki İngiliz etkinliğine karşı çeşitli girişimlerde bulunuyorlardı. Örneğin; pek çok vaatler ileri sürerek Amanullah Han ile anlaşmaya ve böylece İngilizleri safdışı etmeğe çalışıyorlardı. Amanullah Han bir ara Bolşeviklere umut veren bir eğilim göstermiş, fakat Ruslar daha önceki vaatlerini yerine getirememişlerdi. Umduklarını elde edemeyen Afganlar ise Ruslara duydukları güveni yitirmeye başlamışlardı.

Kâbil'de görev yapan İngiliz Elçisi bu fırsatı kaçırmamış, siyasetteki dönüm noktasını iyi yakalayarak devreye girmişti. İngiliz Elçisi Amanullah Han'a 20.000 kişilik bir Afgan kuvvetini silahlandırarak teçhiz etmeyi, gerekli cephaneyi ve donanımı vermeyi vaat ediyordu. Bununla da yetinmiyor, İngiltere'nin Afganistan'daki demiryollarını inşa edebileceği konusunda yeşil ışık yakıyordu. Hepsinden önemlisi de, daha önce Afgan Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmemesi koşuluyla vaadedilmiş olan 60 milyon rublenin ödeneceğini söylüyordu. Tüm bunlara karşın Elçi Afgan Emîri'nden; Hindistan'daki İngiliz yönetimine karşı faaliyette bulunmamalarını ve Bolşevik Rusya'ya karşı ortak bir cephe oluşturmalarını öngörüyordu. Ancak İngiltere bunca özveriye ve vaade karşın yine de hedefine ulaşamadı. Bu durumu Ali Fuat Cebesoy anılarında şöyle kaydediyordu:

"Bu sıralarda Rus-Afgan münasebetleri çok nazik bir safhaya girmişti. İngiliz teklifleri üzerine Kâbil'deki Rus Sefiri Yoldaş Surits ile Cemal Paşa durumun nezâketini anlamışlar, İngiliz aleyhtarı olan Afgan Ordusu Başkumandanı (Sipehsaları) ve Emniyet Umûm Müdürüyle etraflıca müzakerelerden sonra vaziyetin zannedildiğinden daha da vahim olduğunu anlamışlardı. Afgan Emîri'nin İngiliz tekliflerini kabule meyyâl olduğunu hissetmişlerdi. Eğer İngiliz teklifi kabul edilirse, İngiliz Emperyalizmi Orta Asya'da mühim bir yarma hareketi yapmış ola-

caktı. Bu hareketin ucu, arkadan hem Anadolu'yu ve hem de Garbî Rusya'yı tehdit edecekti.

Müşterek davamız bakımından da buna mani olunması lazımdı. Yukarıda isimleri bildirilen zevât hep beraber Afgan Emîri'ne giderek İngiliz teklifinin kabulü halinde umûmî vaziyetin büsbütün tersine döneceğini, bu halin Afgan menfaatlerine uygun olmadığı gibi, kardeş Anadolu mücadelesinin aleyhine döneceğini anlatmışlardı. Neticede Emîr'i iknaa muvaffak olmuşlardı."[1]

Hemen kaydetmek gerekir ki Ruslarla Afganlılar arasında gerçekleştirilen bu uzlaşma, bir süre için geçerliliğini koruyacak; daha sonra İngilizler Afganistan üzerindeki etkilerini kademeli olarak arttırmayı başaracaklardı. Zira İngiltere'nin Afganistan projesi, son derece uzun vadeli bir perspektif taşıyor; 'Büyük Afganistan' başlığı 100 yıllık bir süreç ile günümüze kadar uzanıyordu.

Mektuptaki bir başka dikkati çeken husus; Cemal Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa ile fotoğraf teati etmek istemesiydi. Bu teati'nin arkasında dostluk ve arkadaşlık duyguları kadar; Mustafa Kemal Paşa'dan gelecek 'ithaflı ve imzalı' bir fotoğrafın yerelde 'siyasî amaçlar doğrultusunda kullanılabileceği' hesapları da yatıyordu.

Cemal Paşa, Afganistan topraklarına girdikten hemen sonra Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup daha yazdı. Bu mektubun başında 'Afganistan'da Çehli Duhteran'dan-14 Eylül 1920' ibaresi ve tarihi bulunuyordu:

"Kardeşim Mustafa Kemal Paşa

Bundan evvelki mektuplarımda arz ettiğim vechile elhamdülillah işte bugün Afganistan'a geçmeye muvaffak oldum. İlk merhalemiz olan Çehli Duhteran'da bir seneden beri Afganistan'da hizmet etmekte bulunan Osmanlı zâbitânından Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Ziyâ ve Rıfat beylere tesadüf ettim. Bu zâtlar size iltihâk etmek üzere memlekete geliyorlar. Ziyâ Bey'in yeddinde size hitâben Afgan Emîri'nin bir mektub-u mahsûsası (özel mektubu) vardır. O mektupta Emîr Hazretleri sizden Afganistan için bir Osmanlı zâbitân heyeti gönderilmesini rica ediyor. Bu ricayı kabul etmenizi pek ziyâde muvafık telakki ederim. En muktedir erkân-ı harbiye ümeramızdan bir zâtın riyâseti altında yirmibeş zâbitten mürekkeb bir heyet gönderecek olursanız pek isâbet edersiniz. Fikr-i âcizâneme göre bu heyet vasıtasıyla Afganistan'da mükemmel bir ordu vücûda getirirsek müstakbelen

[1] *Moskova Hatıraları, A.g.e.*, s. 257.

buralarda icrâsını tasmim ettiğim (niyetlendiğim) harekât için fevkalade bir vâsıta elde etmiş oluruz. Heyetin maâşâtı (maaşları) ve bütün masârifi Emîr tarafından tediye edileceği tabiî ise de her türlü ihtimâle karşı bunlara on bin altın para da verirseniz pek âlâ olur. Bundan evvelki mektuplarımda pek çok izâhât verdim. Afganistan ahvâli hakkında Ziya Bey'den izâhât alacağınız için bu mektubumu kısa keseceğim. **Şarkta yapmak istediğim işlerde muvaffak olabilirsem İngiliz dostlarımızın başına bela olacağıma ve sizin yükünüzü tahfif edebileceğime (hafifletebileceğime) eminim.**

Her gün zuhûr eden ahvâl, istikbâl için ümidimi tezyîd ediyor.

Çalışmak sizden ve bizden, muvaffakiyet Allah'tan. Bütün arkadaşların gözlerini öperim. Bedri Bey ellerinizi öpüyor.

Kemâl-i hasret ve iştiyâk ile gözlerinizi öperim, kardeşim."[1]

Cemal Paşa'nın o zamana kadar Mustafa Kemal Paşa'dan asker talep etmesine ek olarak bu mektubunda onbin altın isteğinde bulunması ilginç bir durum oluşturuyordu. Cemal Paşa'nın o sırada Anadolu Cephesi'nde çekilen sıkıntıları ve karşılaşılan yoklukları bilmemesi -dört yıl savaşmış ve ülkesini tanıyan yüksek rütbeli bir komutan olarak - düşünülemeyeceğine göre, hangi nedene dayanarak onbin altın istiyordu? Bu sorunun yanıtını; Sovyet Rusya'nın Ankara'ya yaptığı yardımlardan –veya parasal yardım söylentilerinden- Cemal Paşa'nın haberdar olmasında aramak gerekiyor. Cemal Paşa'nın kullandığı üslup, bu konuda son derece emin olduğunu da gösteriyordu.

Üstelik Mustafa Kemal Paşa'dan değil yardım, mektubuna yazılı bir cevap bile alamayan Cemal Paşa, sanki bu zeminde bütün ilişkiler normal seyrinde cereyan ediyormuş gibi, 'dostâne ve talebkâr' mektuplar yazmaktan asla vazgeçmemişti. Nitekim 14 Eylül 1920 tarihli ve Çehli Duhteran mahreçli mektubunu, bu kez de 29 Eylül 1920 tarihli ve Herat mahreçli yeni bir mektubu izliyordu. Cemal Paşa'nın böylesine kapsamlı bir mektup yazmasının arkasında bu kez başka nedenler de bulunuyordu:

"Kardeşim Mustafa Kemal Paşa

İslâm'ın necm-i talihi Şark'tan zuhûr etmek üzeredir, zannediyorum. Taşkent'ten ve Kuşka'dan gönderdiğim mektuplar vâsıl olmuşlarsa anlamışsınızdır ki

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, s. 400, 401.

ben Afganistan'a dahil oldum. Onbeş günden beri Herat'ta bulunuyorum. Buranın âdeti veçhile, Kâbil'e hareket için Emîr Hazretleri'nden mezuniyet talep olundu. Üçgün evvel mezuniyet geldi. Emîr Hazretleri ziyaretimden pek ziyâde memnun olmuşlar ve Hâricîye Nâzırı vasıtasıyla kendilerinin mihman-ı hâssı olarak Kâbil'e gelebileceğimi cevaben bildirmişlerdir.

Hâricîye Nâzırı'nın mektubunun bir sûretini aynen ve leffen (zarfa koyarak) takdim ediyorum. Mektubumun geldiği posta ile vâsıl olan Amân-ı Afgan gazetesi de benim Afganistan'a vürûdum haberini fevkalade manidâr bir lisan ile ilan ediyordu. Gazetenin buna ait fıkrasının tercümesini de takdim ediyorum. Fıkra gazetenin en başına yazılmış ve karilerin celb-i nazar-ı dikkati için işâret-i mahsûs (özel işaret) konulmuştu. Mevlevî Bereketullah Efendi'nin benimle beraber gelmekte olduğunun ilâvesi pek manidârdır. Bununla İngilizlere anlatmak isteniliyor ki benim Afganistan'a seyahatim münhasıran İngilizlere Hindistan'da bir darbe indirmek maksadına mübtenîdir. Ve yine aynı gazetenin diğer bir makalesini size gönderiyorum. Yalnız, bunun mukaddemâtını size izâh etmeliyim ki bu makalenin ehemmiyeti tezahür etşin.

Hindistan'da 'Cemiyet-i Hilâfet' nâmı altında bir cemiyet teşekkül etmiş ve bu cemiyet İngilizlerin makam-ı hilâfet hakkında revâ gördükleri muâmele-i imhâkârâneye (yokedici uygulamaya) mani olmak fikrini kendisine şiâr (ilke) edinmiştir. Cemiyet'in Reisi meşhur Mevlevî Mehmed Ali bu maksatla Avrupa'ya gitmiş ve sulh konferansında ve Londra'da gayet şedid teşebbüsâtta bulunmuştur. İngilizler bu teşebbüsâta ehemmiyet vermiyorlar. Fakat Hintliler bu fikirde musırran (ısrarla) sebât ediyorlar. Bu maksat için Mecûsî Hindular da İslâm Hintlilere va'd-i muâvenet etmişler ve cümlesi müttehiden hareket ediyorlar.

Cemiyet suver-i muhtelife (çeşitli görünümler altında) ile çalışıyor. Bundan dört ay mukaddem bu cemiyete dahil olan Hint uleması eğer İngilizler Hilâfet-i İslâmiyye hukukuna riâyet etmezlerse Hind Müslümanları'nın memâlik-i İslâmîye'ye (Müslüman ülkelere) hicret ve orada İngilizler aleyhine ilân-ı cihada mecbûr olduklarına dâir bir fetvâ vermişler. Bunun üzerine, şimdiye kadar takrîben yüzbin Hint muhacirîni Afganistan'a gelmiş. Evvelleri bu muhâcirânden (göçmenlerden) ne sûretle istifâde edilmesi lâzım geleceği kestirilememiş. En son okuduğum Amân-ı Afgan gazetesinden tercüme ettiğim talimatnâmeye göre, bu mesele ahsen surette hal edilmiş. Hint muhacirlerinden taburlar teşkili, Hintlilerden zâbitan yetiştirilmesi ve sâire gibi nekat-ı mühimme (önemli noktalar) benim en ziyâde arzu ettiğim şeylerdi.

Tercümesini gönderdiğim talimatnâme mucibince bunlar elyevm kabil-i icrâ mesâil sırasına geçmişlerdir. Bizim İstanbul hükümet-i meÌûnesinin sûlhnâmeyi (10 Ağustos 1920 günü imzalanan Sevr Antlaşması) imza ettiğini kemâl-i istikrah ve lânetle okudum. Fakat bunu neşreden gazete aynı zamanda Hindistan'daki Hilâfet Heyeti'nin de bir beyannâmesini neşrediyor. Beyannâme diyor ki:

"İmzayı eden İstanbul Hükümeti İngilizler tarafından satın alınmış ve onlar tarafından intihâb ve tayin olunmuş eşhâstan mürekkebdir. Padişah da İngilizlerin elinde adeta esir halindedir. Binaenaleyh bu imza kerhen ve cebren alınmış bir imza olması itibariyle biz onu gayrivâkî (gerçekleşmemiş) addederiz. Ve Türkiye Hükümeti'yle İtilâfiyûn arasında musalaha olmamış kabul ederiz. Biz Türkiye Hükümeti'nin bütün hukuku kendisine iade oluncaya kadar mücâhede ve mücâdelemizde devam edeceğiz."

İran'dan aldığımız malûmâta göre, Meşhed'de bulunan İngilizler Meşhed'i tahliye etmektedir. Oradan nerelere gitmekte olduklarına dâir deverân eden rivâyet muhteliftir. Bazılar Tahran'a sevkolunduklarından, bazılar Bağdat taraflarına gönderildiklerinden bahsediyorlar. Herhalde kıtaat-ı Irakîye'de Araplarla İngilizler arasında gayet şedid müsademât cereyan ediyor. Gazetelerden istinbât ettiğime göre, müsademâtın merkez-i cereyanı (çatışmaların cereyan ettiği merkez) Hille ve Necef kazalarıyla Müntefik Sancağı taraflarıdır.

Hatta, Irak'taki makamât-ı mübârekenin mesdûd (mübarek makamlarının kapalı) olduğu, züvvâr (ziyaretçiler) kabul edilmediği rivayetleri bile var. İşte bütün bu havadisler bir araya toplanırsa Emîr-i Afgan Amanullah Han Hazretleri'nin gayet cesur ve müteşebbis bir Müslüman olduğu da nazar-ı dikkate alınırsa ve benim Afganistan'a vürûdumun böyle pek bahir bir tantana ile ilan edilmesi düşünülürse Şark'ta halâs-ı İslâm (İslâm'ın kurtuluşu) için bana pek büyük faydalar temin edecek teşebbüsâtın pek karib olduğuna hükmetmek lazım gelir.

Bütün bu teşebbüsâtın müntic-i muvaffakiyet (başarılı sonuçlara) olması için gerek Afganistan'ın gerek Türkiye'nin Rus Şûralar Cumhuriyeti ile fevkalade hüsn-i münâsebât idâme etmeleri lâzım geleceği fikr-i esâsisi Emîr-i Afgan Hazretleri'ne kabul ettirebildiğim gün İngilizler darbelerin en zehirlisini, en müessirini cangâhında yemeğe başlayacaktır. Fakat her halde Bolşevik Hükümeti'nin de münâsebetsiz sui zanlardan sarf-ı nazar etmesi ve daha doğrusu Şark milletlerini taht-ı esârette tutmak lâzım geleceğine kanaat getirmiş olan eski milliyetperver Rusların Bolşevikler arasında icrâ etmekte oldukları sâi telkinâta sûret-i katiyede

nihayet verilmek ve Afganistan'a silah ve paraca muâvenet-i mahsûsada bulunmak elzemdir. İşte benim bugünkü mesâimin iki matuf-ı ileyhi.

Dün buraya Moskova'dan bir telgraf geldi. Telgraf Moskova Afganistan Konsolosluğu'ndan. Konsolos diyor ki:

"Türk murahhası Azmi Bey beş refiki (arkadaşı) ile beraber Kuşka tarîkiyle (yoluyla) Kâbil'e gelmek üzere Moskova'dan hareket etmiştir. Kendilerinin müreffehen seyahatinin teminini rica ederim."

Bu Azmi Bey kimdir? Nereye gönderiliyor? Vazifesi nedir? Anlaşılmıyor. Ben zannediyorum ki Beyrut vali-i sabıkı Azmi Bey olsa gerek. Fakat acaba sizin tarafınızdan mı geliyor, yoksa benim buraya geldiğimi haber alarak bana iltihâk etmek üzere kendi teşebbüs-i şahsîsi (bireysel girişimi) ile mi geliyor? Buraları anlaşılmıyor. Türkiye'de buralara gönderilebilecek üç Azmi Bey var. Beyrut Valisi Azmi Bey'den maâdâsı böyle uzun seyahati deruhde edebilecek halde olmasa gerek. Herhalde vatandan en taze havadisleri almağa muvaffak olacağım için her kim olursa olsunlar benim için pek büyük meserretle istikbâl olunacaklardır.

Şimdilik yazacak başka havadisim yok. Münih'te, adreslerini âtiye yazdığım ailem var. Ara sıra onların ne halde bulunduklarını sordurmak lütfûnda bulunursanız, babaları uzağa gitmiş ise de, babalarının dostları tarafından unutulmayacaklarını takdir ederek sevinirler.

Bedri ile beraber suret-i mahsûsada gözlerinizden öperim kardeşim.

Bütün ihvâna selâm ve muvaffakiyetler temenni ederim. Gazetelerin verdikleri havadislere nazaran, başlıca iki cephe üzerinde Yunanlılarla mücâdele ediyormuşsunuz. Birisi Ali Fuat Paşa (Cebesoy) kumandasıyla Bursa cephesi ve diğeri Nurettin Paşa kumandasıyla İzmir cephesi. Ve yine gazeteler evvelce Bursa Yunanlılar eline sukut etmiş (düşmüş) iken ahiren istirdâd olunduğunu söylüyorlar. Şu Yunanlılara mükemmel bir dayak atacak olursan artık meseleye hallolmuş nazarıyla bakmak mümkün olacaktır. Allah yardımcınız olsun. Baki Dua."[1]

Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu daha önceki mektuplarında ısrarla vurguladığı Afgan-İngiliz barış anlaşmasından bu mektubunda hiç söz etmemesi dikkati çeken önemli bir hususu teşkil ediyordu. Daha öncekilerin aksine olarak Cemal Paşa Amanullah Han'ın İngiltere ile mücadeleyi kararlı bir

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S. 401-404.

şekilde sürdürme eğiliminde olduğu izlenimini veriyordu. Bu da Ankara'nın devreye girerek uzlaşmayı engellediğini gösteriyordu.

Mektuptaki bir başka ilgi çekici hususu ise Azmi Bey ve arkadaşlarının konsolosluk üzerinden; yani bir bakıma resmî görevliler olarak Afganistan'a gönderildikleri haberinin Cemal Paşa'ya ulaşmış bulunması teşkil ediyordu. Bu konu, Cemal Paşa tarafından da açıklığa kavuşturulmuyor, belirsiz bir ifâde ile geçiştiriliyordu.

Mustafa Kemal Paşa'dan Enver Paşa'ya

Bu süreçte önemli bir yazışma daha cereyan ediyor ve Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa'dan gelen 29 Eylül 1920 tarihli mektuba Şark Cephesi Kumandanlığı üzerinden 5 Ekim 1336/1920 tarihli şu cevabî mektubu gönderiyordu:

"Şark Cephesi Kumandanlığı'na

Moskova'da iken Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne 29/9/1336 tarihi ile mevsul (ilişik) mektuba cevaben Harbiye Vekaletince yazılıp müşarünileyh tarafından -imza edilen tahrirât aşağıya dercedilmiş olduğundan mürselün ileyhine (alıcısına) isâli himmet-i âlîyelerinden mûstarhamdır efendim.

Hâricîye Vekili
Ahmed Muhtar
Suret

Enver Paşa'ya:

Kardeşim;

Avrupa ahvâl-i umûmîyesine ve Şark'ta icrâsını tasmîm ettiğiniz teşkilât ve teşebbüsâta dâir 29/9/1336 tarihi ile Moskova'dan gönderdiğiniz mektubu aldım. **Garb devletlerinin vaziyet-i dâhilîyeleri ile münâsebât-ı mütekabilesine müteallik verdiğiniz malûmât ol bâbdaki istıtlaâtımızı müeyyid bulunduğu ve Şark İslâm memleketlerinde tebarüz eden harekât-ı millîyenin tevhidi teşebbüsü hakkındaki izahat makâsid-i esasîyemize tevâfuk eylediği cihetle muhtevîyâtı pek ziyâde mûcib-i memnûniyet oldu.** Şark Âlem-i İslâmı üzerinde bilâistisnâ nüfûz-u manevîsini tesis muhârebe-i umûmîye yüzünden Bolşevikî cere-

yânı Avrupa-yi Garbî'de imhâya çalışan İngiltere Hükümeti'nin pek mahirâne olan bu teşebbüs-i azîmine fiilî ve ciddî bir surette muhâlefet ve mukavemet edecek yegâne Hükümet-i İslâmîye Türkiye Devleti olduğu için garb emperyalizm ve kapitalizminin en şiddetli darabât-ı taarruzu bittabiî Anadolu üzerine tevcih edilmiş bulunuyor. Malûm-u âlîleri olan noksan vesâit ile şimdiye değin bu taarrûzât-ı hâinâneye muvaffakiyetle mukabele eden Ankara, hükümet-i müsâraânın uzun müddet devamı halinde husûlü muhtemel olan akıbeti teemmül ederek Şark'ta bir nokta-i istinâd temini lüzûmuna kanaât getirmiş olduğundan Bolşevik Rusya Cumhuriyeti ile maksad-ı müşterek teminine ait bir itilâf akdine teşebbüs etmiş ve mektub-u âlîlerinde lisân-ı umûmîyetle zikredildiği veçhile bu teşebbüste nokta-i muvaffakiyet takarrüb eylemiş bulunur.

Ancak böyle bir itilâf-ı muhâdenetkarînin ebediyen istihlâs ve istiklâl-i memleket gâyesini temin emrinde müsmir netâyic verebilmesi taraf-ı diğerin bilahare herhangi bir sebep hâdis ve itiyad-ı kadîm tesiriyle tedrîcen tebdîl-i fikir ve maksad edememesine mütevakkıf ve bu da hâiz-i hilâfet olmak hasebiyle bütün âlem-i İslâm üzerinde sahib-i nüfûz olan Türkiye Devleti'nin bu asırdîde nüfûzunu hemırkı bulunsun bulunmasın bilcümle, şark akvam-ı İslâmîyesi üzerine bilâ mezâhim idâme ve hatta tezyid edebilmesine menuttur. Binaenaleyh memâlik-i İslâmîye'de tebârüz eden harekât-ı millîyeyi bir teşkilât-ı mahsûsaya rabtetmek sûretiyle tensîk ve tevhîd emrindeki tasavvurât ve teşebbüsât davâ-yi millîmizin galebe-i katiyyesi nokta-i nazarından ezher cihet müfid ve şâyân-ı şükrandır. Bu bâbda sarfedilecek mesâi ve himmemâtın muhassala-i içtimaı düşman-ı bî-amânımız olan İngiltere'nin tahrib-i bünyân-ı tahakküm ve saltanatına mâtuf olacağından husûl-ü muvaffakiyet halinde bütün cihân-ı medeniyetin ve bilhassa şark âleminin çehre-i hâzırını esâsından tebdil ve tagyir edecek mâhiyette olan bu teşebbüs-i muazzamın idaresi bilistihkak ve herhalde Türkiye Devleti'nin yedd-i tedbir ve siyasetinde bulmak ve tâbir-i sarihle ileride istiklâl ve belki mevcudiyet-i millîyemize muarız olabilecek diğer yabancı devlet ve milletin eline baziçe-i âmâl olacak merkez-i teşkilat-ı İslâmîye'nin beyan ettiğiniz veçhile Rusya'da mı yoksa diğer bîtaraf memlekette mi bulunması münasip olacağı câ-yi teemmül ve mülâhazadır.

Bu esâs bu sûretle taayyün ettikten sonra nazar-ı dikkatten dûr tutulmaması lâzım gelen diğer mühim bir nokta kalır ki o dahi Türkistan, Afganistan ve Acemistan gibi memâlik-i İslâmîye'de âsârı şimdilik rüşeym hâlinde tecellî eden ha-

rekât-ı millîyetin tevhid ve tanzîm ve ucu Hinde, masrûf olacak mesâi ve icrââtın ve **bunda rehber ittihâz edilecek âmâl ve makâsidin Rusları şüphe ve endişeye sevketmemesi için Panislamizm şekil ve surette izhârından begayet ictinâb edilmesi** hakikat-i makâside de muvafık olacağı veçhile İslâm ve gayri-İslâm bütün şark akvâmını çiftlik hayvanâtı menzilesine indirmek isteyen İngiltere tahakkümüne karşı insanca temin-i mevcûdiyet ve istirdâdı hakk-ı istiklâliyet maddesi şeklinde gösterilmesine de bilhassa dikkat ve ehemmiyet atfedilmesi husûsudur. **Böyle bir maksat üzerinde ve bu şekil ve suret tahtında tensîk ve tanzim edilecek Şark harekât-ı millîyesi için hedef-i aslî İngiltere'yi Hindistan'dan tard ve teb'ide müncer olacak bir hareket-i muazzama-i müştereke ihdâsı olduğuna ve bu iştirâk-i mesâi ve harekâtta en büyük âmil-i müessir Türkiye'nin asırlardan beri bütün Asya ve bilhassa Şark dillerinde destan olan şeref ve nüfûz-ı mânevîsi bulunduğuna göre oradaki teşkilâtın buradaki mukarrerât ve icrâât ile hemahenk olması lüzûmu muhtâc-ı izâh değildir.**

Şu halde Ankara Hükümeti tecelli ve temadisini ezcan-ı dil temenni ettiği muvaffakiyât-ı devletlerine ait teşebbüsât ve icrâât hakkında muntazaman verilecek malûmât ve tafsilâta her zaman intizâr edeceği gibi muhâfaza-i mevcûdiyeti-i millet ve mukteza-yi asra göre temdîd-i bünyânı devlet emrinde buraca vâkî olacak teşebbüsât ve icrâât hakkında da bilmukabele muntazaman itâ-yi malûmâttan geri durulmamak sûretiyle marr-ü-zikr aheng-i makâsîd ve mesâi temin etmeyi pek münâsib görürüm. Akdemce Moskova'da iken Cemal Paşa'dan alınıp Taşkende hareketi haberi üzerine cevabı tehir edilmiş olan mektuba bu meâlde bir cevabnâme gönderilmiş ve fakat Afgan Ordusu'nu tensîk için istediği heyet-i zâbitânın faâliyet-i mütemâdiyede bulunan garb ve cenûb cephelerimizdeki lüzûm-u katisine mebni şimdilik tefrik ve izâmına imkân bulunamadığından bittabi bu husûs hakkında beyân-ı itizar edilmiştir. Teşrihât-ı anife dâiresinde bir mektub da Almanya'da Talat Paşa'ya gönderilmiştir.

Cenâb-ı Hakk cümlemize muvaffakiyetler ihsân eyleye.

Bu şifrenin tarihi 4 Teşrinievveldir."[1]

Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemal

---

[1] Kazım Karabekir, *A.g.e.*, s. 34-37.

(Mustafa Kemal Paşa'nın bu mektubunu genç okuyucular için sadeleştirmiş bulunuyoruz:

Kopya

Enver Paşa'ya:

Kardeşim;

Avrupa genel durumlarına ve Şark'ta (Doğu'da) yapılmasını tasarladığınız örgütlenme ve girişimlere dair 26 Eylül 1920 tarihi ile Moskova'dan gönderdiğiniz mektubu aldım. Batı devletlerinin iç durumları ile karşılıklı münasebetlerine ilişkin verdiğiniz bilgiler o konudaki bilgilenmemizi pekiştirdiği ve Şark-İslâm memleketlerinde, çarpışmalar şeklinde ortaya çıkan millî hareketlerin birleştirilmesi girişimi hakkındaki açıklamaların temel amaçlarımıza uyması nedeniyle, içeriği pek fazla memnuniyeti gerektirdi. Şark-İslâm âlemi üzerinde ayırımsız manevî etkisini tesis eden Genel Savaş yüzünden Bolşeviklik akımını, Batı Avrupa'da yoketmeğe çalışan İngiltere Devleti'nin pek ustaca olan bu büyük girişimine fiilen ve ciddî bir şekilde muhalefet edecek ve direnecek yegane İslâm devleti Türkiye Devleti olduğu için Batı Emperyalizmi'nin ve Kapitalizmi'nin en şiddetli saldırı darbeleri, doğal olarak Anadolu üzerine yönelmiş bulunuyor. Yüce şahsiyetlerince de bilinen eksik araç-gereç ile şimdiye kadar bu haince saldırılara başarıyla mukabele eden Ankara Hükümeti bu girişimlerinin uzun süre devam etmesi durumunda ortaya çıkması muhtemel olan sonucu düşünmeden Şark'ta bir dayanma noktası sağlamak gerektiği görüşüne vardığından Bolşevik Rusya Cumhuriyeti ile ortak amaçlara ulaşılması için bir uzlaşma/anlaşma imzalanması girişiminde bulunmuş ve yüce mektuplarında genel bir ifade ile belirtildiği gibi, bu girişimde başarı noktasına yaklaşmış bulunuyor.

Ancak, böyle barışçıl bir uzlaşmanın sonsuza kadar memleketin kurtuluşu ve bağımsızlığı gayesini sağlamak ilkesinde semereli/verimli sonuçlar verebilmesi, diğer tarafın daha sonra cereyan edecek herhangi bir olay veya eski alışkanlık etkisiyle kademeli olarak fikir ve amaçlarını değiştirmemesine bağlı ve bu da; Hilafetli (Hilafet'i elinde bulunduruyor) olmak sebebiyle bütün İslâm âlemi üzerinde nüfûz sahibi olan Türkiye Devleti'nin, asırlara dayanan bu nüfûzunu ırkdaşı bulunsun bulunmasın bütün Şark-İslâm kavimleri üzerinde sıkıntılar yaratmaksızın/sıkıntısız sürdürülmesine ve hatta yayabilmesine bağlanmıştır. Dolayısıyla İslâm memleketlerinde ortaya çıkan

millî hareketleri özel bir örgütlenmeye bağlamak suretiyle birleştirmek ve düzenlemek konusundaki tasavvurlar ve girişimler millî davamızın kesin galibiyeti bakımından bütün yönleriyle parlak, güzel, anlamlı ve teşekküre değerdir. Bu konuda harcanacak mesâi ve gösterilecek himmetlerin sosyal semereleri amansız düşmanımız olan İngiltere'nin saltanatına ve sert tahakkümünün tahrip edilmesine yönelik olacağından başarı sağlanması durumunda, bütün uygar dünyanın ve bilhassa Şark âleminin mevcut çehresini temelden değiştirip başkalaştıracak nitelikte olan bu muazzam girişimin yönetimi, hakkıyla ve her durumda, Türkiye Devleti'nin siyaset ve önlem almak gücünde bulmak ve açık bir tabirle ileride bağımsız ve belki millî varlığımıza karşıt olabilecek diğer yabancı bir devletin ve milletin emellerinin elinde oyuncak olacak İslâm örgütü merkezinin, beyan ettiğiniz gibi Rusya'da mı, yoksa diğer tarafsız bir memlekette mi bulunmasının uygunluğu iyice düşünülecek ve dikkate alınacak bir yerdir.

Bu esas bu şekilde belirlendikten sonra gözden uzak tutulmaması gereken diğer önemli bir nokta kalır ki; o da Türkistan, Afganistan ve Acemistan (İran) gibi İslâm memleketlerinde belirtileri şimdilik filizlenen millî hareketlerin birleştirilmesi, düzenlenmesi ve ucu Hindistan'a yönelecek çalışmaların ve yapılacakların, bunda rehber sayılacak emellerin ve amaçların, **Rusları şüpheye ve endişeye sevketmemesi için Panislamizm şeklinde ve görünümünde meydana çıkmasından son derece sakınılması,** amaçlara gerçekten de uygun olacağı gibi; İslâm ve İslâm olmayan bütün Şark kavimlerini çiftlik hayvanı düzeyine indirmek isteyen İngiltere'nin tahakkümüne karşı kurtuluşu ve insanca varlığı sağlamayı, bağımsızlık hakkı ve ilkesi şeklinde gösterilmesine de bilhassa dikkat edilmesi ve önem verilmesi hususudur. **Böyle bir amaç üzerinde, bu şekil ve görünüm altında düzenlenecek ve yoluna koyulacak Şark millî hareketleri için asıl hedefin İngiltere'yi Hindistan'dan kovmak ve uzaklaştırmakla sonuçlanacak muazzam bir ortak hareketi meydana getirmek olduğuna ve bu hareketlerde ve çalışmalarda katılımı en büyük ve etkili âmil Türkiye'nin asırlardan beri bütün Asya ve bilhassa Şark dillerinde destan olan şeref ve manevî nüfûzu bulunduğuna göre, oradaki teşkilatın buradaki kararlar ve icraat ile uyumlu olması gerekliliği açıklamaya muhtaç değildir.**

Şu durumda Ankara Hükümeti ortaya çıkmasını ve gerçekleşmesini candan bir dille temenni ettiği başarıları, (zât-ı) devletlerine ait girişimler ve icraat hakkında düzenli olarak verilecek bilgileri ve yüzyılın gereklerine göre uzun devlet

hayatının/yapısının emrinde burası bakımından yapılacak girişimler ve icraat hakkında da bilmukabele olarak bilgiler verilmesinden geri durulmamak suretiyle daha önce de söylendiği gibi amaçların ve çalışmanın uyumunu sağlamayı, pek uygun görürüm. Daha önce Moskova'da iken Cemal Paşa'dan alınıp, Taşkent'e hareketi haberi üzerine cevabı ertelenmiş olan mektuba bu içerikte bir cevap gönderilmiş ve fakat, Afgan Ordusu'nu düzenlemek için istediği subaylar heyetinin sürekli faaliyet halindeki batı ve güney cephelerimizdeki kesin gerekliliğine bağlı olarak şimdilik ayrılarak gönderilmesine imkan bulunmadığından doğal olarak bu husus hakkında özür beyan edilmiştir. Pek yakında 'analiz' sınırları içinde bir mektup da Almanya'da Talat Paşa'ya gönderilmiştir.

Cenâb-ı Hakk cümlemize muvaffakiyetler ihsân eyleye.)

(Bu şifrenin tarihi 4 Ekimdir.)

Hiç şüphe yok ki Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında teati edilen bu mektuplar, tarihsel bir nitelik ve büyük bir önem taşıyordu. Aradan geçen 90 yıllık bir süreç içinde yakın tarihin belirleyicisi olan bu iki paşa hakkında ortaya atılan ileri-geri iddialara; özellikle da sanki aralarında geçmişe dayanan büyük zıtlıklar ve anlaşmazlıklar varmış gibi ulu-orta ileri sürülen dedikodulara bu iki mektup, –adeta 'tarihsel bir tokat' gibi– açıklık getiriyor ve bir bakıma cevap veriyordu.

Bu mektup her şeyden önce Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında (o tarihe kadar) ciddî bir zıtlaşma ve çatışma yerine tamamen 'güvene dayalı' meslekî, diplomatik, siyasî ve stratejik (nüanslar olsa bile) bir görüş birliği olduğunu ortaya koyuyordu. İngiltere hakkındaki değerlendirmeler, iki paşanın da aynı ortak paydada birleştiğini gösteriyordu. Her iki paşa da, 'anti-emperyalist' mücadelede ortaya çıkacak İslâmî direnişin tek bir örgüt çatısı altında bütünleştirilmesini uygun buluyordu. Paşalar Sovyetler Birliği ile anti-emperyalist mücadelede buluşuyor, Bolşevizm konusunda Rusya'dan ayrılıyorlardı. Bu aşamada Rusya'nın yardımına gereksinim olduğunu kabul ediyor; fakat Rus hegemonyasına karşı da tetikte olmayı tercih ediyorlardı.

Bu mektuplardaki önemli hususlardan en başta geleni ise; Mustafa Kemal Paşa'nın, Enver Paşa tarafından geliştirilen 'Orta Asya Misyonu'nu' onaylaması idi. Üstelik Mustafa Kemal Paşa, Rusya'nın rahatsız edilmemesi konusunda Enver Paşa'yı uyarıyor, Panislamizm'in Ruslarla çatışmak gibi bir durum ortaya çıkarabile-

ceği konusuna dikkatini çekiyordu. Zaman, Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuda ne kadar haklı olduğunu ortaya koyacak; Enver Paşa, çarpışmak zorunda kaldığı Bolşevik Ordusu karşısında yenik düşecekti.

Bu mektup tüm bu hususların yanı sıra Mustafa Kemal Paşa'nın; Talat, Enver ve Cemal paşalar ile bu aşamada ne kadar yakın bir 'dirsek teması' içinde bulunduğunu ve Anadolu'da devam eden mücadele sırasında onları ülke ve millet çıkarları doğrultusunda nasıl yönlendirdiğini de gözler önüne seriyordu. Kaldı ki İttihatçı paşalar da onun -bir bakıma- liderliğini yadsımıyor, büyük bir saygı gösteriyor, takdir ediyor ve onun vereceği görevleri yerine getirmek konusunda bir an bile tereddüt göstermeyeceklerini açıkça beyan ediyorlardı.

Kısaca özetlemek gerekirse bu mektuplar daha sonraki süreçte ortaya atılan iddiaların İngiliz uydurması olduğunu; İngilizlerin bu dedikoduları yayarak paşalar üzerinden millet arasında ikilik ve fitne çıkarmaya çalıştıklarını gösteriyordu. İşin daha da kötü tarafı olarak işbirlikçilerin; -bilim adamı, tarihçi, bilirkişi maskeleri altında- bu emperyalist amaca –yaklaşık– 100 yıl boyunca büyük bir hamaratlık ile hizmet ettiklerini gözler önüne seriyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa'ya yazdığı mektupta bahsetmiş olduğu, Cemal Paşa'ya gönderdiği mektup, 11 Ekim 1920 tarihini taşıyordu.

Mustafa Kemal Paşa'dan Cemal Paşa'ya...

Mustafa Kemal Paşa hayli uzun bir zamandan beri kendisinden mektup bekleyen Cemal Paşa'nın bu beklentisine nihayet bir mektupla yanıt veriyor ve bu mektup aynı zamanda Gazi'nin, Cemal Paşa'ya yazdığı 'ilk mektup' niteliği taşıyordu. Mustafa Kemal Paşa mektubunda sanıldığının ve tüm iddiaların aksine; Türkmenistan, Afganistan ve Hindistan misyonlarını hararetle desteklediğini ortaya koyuyordu.

Mustafa Kemal Paşa 11 Ekim 1920 tarihli mektubunda şu hususlara yer veriyordu:

"Kardeşim;

11 Haziran 36 tarihli ve Halil Paşa vedîatıyla (emanetiyle) Moskova'dan irsal ve Bakü'de 2 Temmuz tarihi ile tahşiye buyurulan (yazılan) mufassal mektubu-

nuz, mesâfenin bu diyetine (gidilen yolun uzaklığına) munzam olan noksan vesâit (eksik araçlar) hasebiyle pek geç alındı. Taşkent'e kadar seyahatinize sâik olan maksat ile muahharen Moskova'ya muvasalat eden Enver Paşa'dan dahi bu sırada bir mektup ahzolundu. Müşarünileyhe yazılan cevapnâmede beyan edildiği veçhile gerek Zât-ı Âliniz'in gerek Enver Paşa'nın Türkistan ve Afganistan ve Hindistan dâhilinde düşman-ı âzâmımız olan İngiltere'nin şevket ve satvetini rahnedâr etmek ümniyesiyle (yaralamak arzusu ve ümidiyle) icra-yi faaliyete karar vermiş ve devam ve sebât edildiği takdirde er geç netâyic-i meşkûreyi (teşekküre/şükretmeğe değer sonuçlar) vermesi inâyet-i Hakk'tan memul bulunan bu karar-ı fedâkârânenin derhal icrâsına teşebbüs eylemiş olmanız keyfiyeti, cidden şâyân-ı takdir ve şükrandır.

Bu pek mühim ve büyük teşebbüste hedef-i aslî İngilizleri Hindistan'da vurmak olmasına göre Türkistan ve bilhassa Afganistan'da iken maksada kâfi kuva-yi askerîye vücûda getirmek için evvelemirde pek ciddî teşkilât-ı millîye ihdâsı lüzûmunu ben de takdir eder ve bu hususta buraca mümkünül icrâ olan muâvenetin (yardımın) ifâsını bittabi ez-can ü dil arzu eylerim. Ancak dört taraftan düşmanla muhat olan asıl anavatanın emri müdâfaâsına her şeyden evvel takayyüd ve ihtimâm etmek lüzûmu bedihî ve hadisât-ı malûme üzerine İstanbul'dan buraya gelebilen zâbitânın adedi ise ihtiyaca ancak kafi olduğundan şimdilik o bâbdaki arzû-yi âlîyelerinin is'âfına (yerine getirilmesine) maateessüf imkân-ı maddî görülememiştir. Mukaddemâ yaverliğinizde bulunmuş ve geçenlerde Ankara'ya gelmiş olan İsmet Bey (Cemal Paşa'nın İsviçre'deki yaveri) şu mektubumu hâmilen nezd-i devletlerine izâm edilmiştir. Ahvâl ve vaziyet-i hâzıramızla takip etmekte olduğumuz makâsıda (maksatlara) ve buna vüsûl için muvâfık gördüğümüz turuk (yollar) ve mesâile dâir mûmaileyhten, istenilen malûmât ve izâhât alınabileceği cihetle burada tatvil-i kelâma (sözü uzatmaya) hâcet görülmedi. Yalnız her iki tarafın maksat ve gâyesi vatan-ı muazzezi düştüğü girive-i inkırazdan (çöküşün çıkmaz sokağından) tahlis ile beraber mevlûdât-ı asrîyeden (yeni doğmuş asrın gereklerinden) olan esâsât-ı cedide (yeni esaslar) dâiresinde ihyâ etmek olduğundan müşterek olan bu zemin-i mücâhededе pek ziyâde dikkat ve itina ile nazardan dûr (gözden uzak) tutulmaması ehem ve lâbüd (önemli ve gerekli) bir nokta-i aslîye vardır ki, o da Garb Emperyalizmi'nden tahlis-i girîbân (yakayı kurtarmak) ile çalışırken başka mahiyette ve makus bir istikâmette diğer bir beliyyeye teslim-i inan etmemektir. Malum-i âlîleri olduğu

üzere mahvımızı emel edinmiş olan İngiltere'nin bütün âlem-i İslâm'a şâmil bir esâret-i umûmîye tesisi emrindeki teşebbüsât-ı hainânesine mukavemet ve muhalefet edebilecek yegane hükümet-i İslâmîye, Türkiye Devleti olduğu içindir ki; bütün garb emperyalizm ve kapitalizminin en müthiş taarruzâtı Anadolu üzerine tevcih edilmiş bulunuyor. **Fikdan derecesindeki noksan vesâitle beraber şimdiye değin bu taarruzâta muvaffakiyetle mukabele eden Ankara Hükümeti bu musaraanın (mücadelenin/güreşmenin) uzun müddet devamı halinde husûlü hâriç ez-imkân olmayan bazı avakıbı teemmül ederek (sonuçları etraflıca düşünerek) Şark'ta bir nokta-i ıstinâd temin-i lüzûmuna kanaat getirmiş ve bunun için Bolşevik hükümetiyle bir itilâf akdine teşebbüs eylemiştir. Netice-i hayrîyesinin ankarib (hayırlı sonuçlarının yakında) tecelli edeceği memul-i kavî bulunuyor. Ancak böyle bir itilâf ve muhadenetin ebediyen istihlâs ve istiklâl-i memleket gayesini temin emrinde payidar netâyiç verebilmesi taraf-ı diğerin bazı avâmil-i dâhilîye ve tesirât-ı hâricîye tahtında olarak bilahare tebdil-i fikir ve karar edememesine mütevakkıf ve bu da hâiz-i hilâfet olmak hasebiyle bütün âlem-i İslâm üzerinde mutena hâiz-i nüfûz olan Türkiye Devleti'nin bu asırdîde şeref ve nüfûzunu hemırkı (ırkdaşı) bulunsun bulunmasın bilcümle Şark akvâm-ı İslâmîyesi üzerinde muhâfaza ve idâme edebilmesine menuttur. Binaenaleyh Türkistan ve Afganistan'da tebarüz eden harekât-ı millîyeyi bir takım teşkilât-ı mahsûsaya (özel örgütlenmeye) rabtetmek suretiyle tevhid ve hedef-i aslîye tevcih emrinde Rusya Sovyet Cumhuriyeti'nin maddî ve manevî muâvenet ve müzâheretinden azami derecede istifâde etmekle beraber İslâm Şark İnkılâbı'nı ihdâs ve idâre hususunda Türkiye'ye teveccüh eden vazife-i mahsûsa-i tarihîyeyi (tarihsel özel görevi) de elden kaçırmamak iktiza eder.**

Şu halde Ankara Hükümet-i Millîyesiyle oralarda tesis edilecek merkez-i icraat arasında daimî bir münâsebet tesisi ve malûmât ve talimât teatisi lüzûmu muhtâc-ı izâh değildir. Anadolu'da vaziyet-i dâhilîye kesb-i rasânet etmekte (sağlamlık, dayanıklılık kazanmakta) olduğu gibi zamanın müsaadesine inzimâm eden mesâi semeresi olarak cephe vaziyetimiz de inşallah ahd-i karibde bâis-i neşât-ı kulûb olacak hadisâta mazhâr olabilecektir. Bundan mukaddem Bakü'ye mümessil gönderilmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından buraya bir heyet-i dâime-i sefâretin (sürekli elçilik heyetinin) izâm edileceği hakkındaki haberlerin tahakkuku üzerine mümessillik takviye edilmek suretiyle sefârete tahvil

edileceği gibi Şark'ta iktiza eden diğer mevâki-i mühimmeye de birer memûr-i resmî izâm edilmek üzeredir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Moskova'da bulunan heyet-i murahhasasının Rusya Sovyetler Cumhuriyetiyle akd-i itilâf veya ittifak için 4-5 aydan beri icrâ etmekte olduğu müzâkerât müsbet neticeye müncer olmuş ve tanzim ve tarafeyn murahhasları tarafından murâfık-ı tasvib ve tasdikine taliken imza edilmiş mevâddı hâvî itilafnâme layihasını Yusuf Kemal Bey bugün buraya getirmiştir. Müşarünileyhten alınacak izâhat-ı şifâhiye (sözlü bilgiler) üzerine buraca icrâ edilecek tetkikat neticesinde itilâfnâme-i katinin (kesin uzlaşmanın) inşallah bir aya kadar sûret-i katiyede imza ve tatbikine şimdiden bir emr-i muhakkak nazarıyla bakılabilir.

Milletlerin kardeşliği prensibine ve memleketeyn menâfi-i mütekabilesini (memleketlerin karşılıklı çıkarlarını) müemmen hakiki ve samimi bir dostluk esâsına müsteniden akdedilip hudûd-ı millîyesinde müstakil Türkiye Devletiyle Sovyet Rusya Cumhuriyeti'nin yekdiğerini muvacehe-i âlemde resmen ve mütekabilen (karşılıklı olarak) tasdiki ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kabul etmeyeceği herhangi bir sened-i devletin Rusya Cumhuriyeti tarafından dahi katiyen adem-i kabulü (kabul edilmemesi) ve memleketeyn arasında ber-muktezayi muhadenet turuk-ı münâkale ve muvasalanın bilâtehir ve bilâmezâhim tesis ve idâmesi ve her iki taraf tebaasının yekdiğeri memleketinde aynı hukuk ve vezâifden mütekabilen istifâde ve mükellefiyeti ve Boğazlar'da umûma şâmil serbesti-i münakalâtın Türkiye hakimiyet-i mutlakasına ve payitaht olan İstanbul'un emniyet-i hâricîyesine asla îrâs-ı halel etmeyecek sûrette Karadeniz'e mücâvir devletler murahhaslarından mürekkeb bir konferansa takarrürü (karar verilmesi) gibi pek mühim ve kıymetli diğer esâsâtı şâmil bulunacak olan böyle bir muhadenet ahitnâmesinin akd ve ilanı keyfiyetinin, içinde bulunduğumuz şerâit-i umûmîye-i âleme (âlemin umûmî şartlarına) nazaran Avrupa'da pek müthiş bir tesir ika edeceği ve Şark İslâm Âlemi'nde de büyük ümitlerle müterâfık in'ikâsat (karışık yenilgi de) tevlit eyleyeceği şimdiden tahmin edilebilir. Avrupa'ya ait bu tesirât-ı muhakkakadan memleketin hayrına olarak azami derecede istifâde husûsunda Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin pek müteyakkin (kesin olarak bilinen) ve faal bulunacağı ve Zât-ı Âlîleri tarafından da o havalide bu hadise-i mesûdeden yüksek mertebede istihsâl-i menâfiye sarf-ı gayret (çıkarlar üretilmesine gayret sarf) ve mesâi edileceği mütekabilen ve kavîyen meczûm ve vatan uğrundaki bu mü-

câhede-i mukaddesede cümlemizin muvaffakiyât-ı tammesi eltaf-ı İlâhîye'den herhalde memuldür kardeşim."[1]

Hemen farkedilebileceği gibi Mustafa Kemal Paşa Türkistan, Afganistan ve Hindistan projesi konusunda Enver Paşa ile olduğu gibi Cemal Paşa ile de tam bir mutabakat içinde bulunuyor; bu konudaki onayını ve desteğini neredeyse kelimesi kelimesine, Enver Paşa'ya bildirdiği ifadelerle Cemal Paşa'ya da bildiriyordu. Mustafa Kemal Paşa Rusya'yı da içine alan İslâmî bir cephe oluşturmaya çalışıyor, böylece Asya'yı İngiliz Emperyalizmi'ne kapatabileceğini düşünüyordu. Dolayısıyla Enver ve Cemal paşalara da bu stratejik planda önemli roller düşüyor; onları şevklendirecek ve yönlendirecek cümleler kullanıyordu. Ne var ki bu aşamada Cemal Paşa'nın kendine özgü planlarını dikkate almıyor; yakın bir gelecekte Cemal Paşa ile Enver Paşa arasında başgösterebilecek sorunları hiç hesaba katmıyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu mektubunda yer alan en önemli cümlesi ise şu idi:

"...bu zemin-i mücâhedede pek ziyâde dikkat ve itinâ ile nazardan dûr (uzak) tutulmaması ehem ve labüd bir nokta-i aslîye vardır ki, o da Garb Emperyalizmi'nden tahlis-i girîbân ile çalışırken, başka mahiyette ve makus bir istikamette diğer bir beliyyeye teslim-i inan etmemektir."

(...bu mücadele zemininde pek çok dikkat ve itina ile gözden uzak tutulmaması önemli ve gerekli asıl bir nokta vardır ki, o da Batı Emperyalizmi'nden yakayı kurtarmak için çalışırken, içyüzü başka ve tamamen aksi bir yönde diğer bir belaya dizginleri teslim etmemektir.)

Bu cümle Mustafa Kemal Paşa'nın tüm Millî Mücadele ve yaşamı boyunca izlediği politikaların özünü teşkil eden 'bağımsızlık ilkesinin' titizlikle korunması düşüncesini içeriyor ve içinde bulunulan süreçte Cemal Paşa'ya da bunu telkin ettiğini gösteriyordu. Mustafa Kemal Paşa Cemal Paşa'nın, İngiliz Emperyalizmi karşısında Sovyetler Birliği'ne aşırı derecede yakınlaştığını ve bir bakıma birlikte hareket ettiğini hissettiği için bu uyarıyı yapma gereğini duyuyordu. 'Batı Emperyalizmi'ne karşı tamamen zıt konumda bulunan Bolşevik Rusya'yı' kastederek, böyle bir tehlike ile karşı karşıya bulunulduğunu da gözden uzak tutmamak gerekliliğini vurgulamıştı. Kaldı ki bu cümlelerin ardından, İslâm âleminin yegâne

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, s. 405-408.

'mücadele merkezinin' Anadolu ve Türkiye olabileceğini, bunun dışındaki merkezlerin ise geçici bir kimlik taşıyacağını belirtiyor; son derece hassas ve dikkatli olunması gerektiğinin altını çiziyordu.

Onun bu yaklaşımı; bir süre sonra Enver Paşa'nın Bolşevik Ordusuyla çarpışmak zorunda kalmasıyla da doğrulanacaktı. Hatta o aşamaya gelindiğinde Rusya (ve Fransa) ile dostluk bağlarını ve girift ilişkilerini devam ettiren Cemal Paşa ile Enver Paşa'nın yolları da birbirinden ayrılacaktı.

Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya...

Bu arada geçen birkaç aylık sürede, hayli önemli gelişmeler cereyan etmişti. Bunların başında da Birinci Doğu Halkları Kurultay'ının gerçekleşmesi yer alıyordu. Nitekim Kurultay'a Türk tarafı üç koldan katılıyor; hem Enver Paşa ve arkadaşları hazır bulunuyor, hem de Ankara'yı temsil etmek üzere Tali Öngören delegasyondaki yerini alıyordu. Üçüncü kol ise Mustafa Subhi'nin önderliğindeki İştirakiyûn Fırkası idi.

Kurultay'dan sonra Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya ikinci mektubunu yazıyor, önemli bilgiler veriyordu. Enver Paşa bu mektubun bir kopyasını, Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektubunun kopyası ile birlikte Kazım Karabekir'e de ulaşmıştı. Fakat Kazım Karabekir kitabında, mektubun metnine yer vermiyor, bu bilgiyi sadece kaydederek geçiyordu.

Enver Paşa'nın ikinci mektubunun içeriği ile ilgili olarak Ali Fuad Cebesoy, Moskova Hatıraları adlı kitabında alıntılar yaparak geniş açıklamalarda bulunuyordu. Ali Fuad Cebesoy'un, Enver Paşa'nın mektubuna değindiği bölümde şu ibareler yer alıyordu:

"Enver Paşa Bakü'den Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazdığı ikinci mektubuna şöyle başlamıştı:

'Muhterem kardeşim;

Size Moskova'dan yazdığım mektupta Bakü'ye gideceğimi bildirmiştim. 26 Ağustos'ta Komünist Fırkası'nın icrâ komitesi âzâsından Zinoviyef, Radek ve Macar Bellakon (Bella Kun) ile beraber Moskova'dan hareket ettik. Yolda Zinoviyef ve arkadaşları ile görüştüm. Bunlar Şark'ta komünizm için zemin müsait olmadığından ve komünizm prensipleri üzerinde çalışılması

Şark'taki efkârı aleyhimize çevireceğinden zahiren İttihâd-ı İslâm esâsına istinâd etmemek üzere İngilizler ve kapitalizm aleyhine müteveccih hareket-i ihtilâliyeyi himaye ve teşci edeceklerini anlattılar.'

Enver Paşa bundan sonra Bakü Şark Milletleri Kurultayı hakkında uzun boylu izahat vermekte, orada karşılaştığı Müslüman murahhaslarla yaptığı görüşmelerden edindiği intibaları anlatmakta, bunların müttefikan Türkiye'ye ve Türklere karşı pek büyük bir muhabbet ve kat'i rabıtalarla bağlı olduklarını müjdelemektedir.

'Benim anladığıma göre İslâm âleminde bir intibâh-ı umûmî neticesi olarak Türkiye'ye karşı vaki olacak her zararın neticede kendilerine daha büyük mikyasta teveccüh edeceği kanaatı hâsıl olmuştur. Bu kanaat neticesi vâkî olan tezâhürât, umûmunu düşündürdü. Her nedense Türkiye'yi komünist arasına namzet addeden Rus komünist heyet-i icrâiyesine bu Müslüman birliğin bir kuvveti olduğu ve bu kuvvetin komünizm ile elde edilemeyeceği kanaatini verdiğini zannediyorum.'

Enver Paşa, mektubunun ortalarına doğru Azerbaycan'da seferberlik ilan edildiğini, Azerbaycanlıların bir ordu kurmak istediklerini, fakat Rusların bir fırkadan fazlasına razı olmadıklarını, orada Osmanlılardan teşkil edilecek bir kuvvet ile beraber Kafkasya'dan tedârik olunacak bir süvari alayının Anadolu'ya yardım maksadıyla gönderileceğini söylediğini, fakat bunun ciddî ve serî vuku bulacağına itimâdı olmadığını yazıyordu.

Ayrıca Sovyet Hükümeti'nin ciddî bir askerî yardımda bulunamayacağını da hatırlattıktan sonra kararını açıklıyordu:

'Farz-ı muhal olarak Anadolu'ya gelecek Hıristiyan Kızılordu'nun memlekette suitesir yapacağını düşünerek Sovyet Hükümetiyle anlaşabildiğim takdirde Dağıstan ve Kafkasya'dan bir iki fırka süvari teşkil ederek ilkbaharda size muâvenet teminine çalışacağım. Yalnız o zamana kadar mukavemete sebât gösterileceğinden eminim. Buralara kadar gelen arkadaşlardan müşkilât içinde olduğunuzu öğrendim. Bunu esâsen tahmin ediyordum. Rusların size büyük bir yardım yapmalarına ümitvar olmadığım için memlekette husûmeti azaltacak tedbirlere mürâcaât etmek ve idâreyi ona göre basitleştirerek hem idârede halkın menfaatini temin ve hem de masrafı ehemmiyetli bir sûrette tenkıs edilmiş olur, itikadındayım.

Rusların askerî vaziyetini emin görüyorum. Garp'ta Lehistan Ordusu şimdiki vaziyeti muhafaza edebilir. Cenûb'da Vrangel hadisesi dahi yakında bertaraf edilir. Rus Sovyet Hükümeti'ne lâzım olan esleha ve sâir askerî ihtiyaçların Almanya'dan celbine tavassut ve tevessül edildi. Oradan gelecek esleha ve sâireden Sovyet Hükümetinin size vaadettiği muâvenetin daha süratli ifâsı mümkün olacaktır. Bundan başka parası Ruslarca tesviye olunmak üzere İtalya'dan da esleha ve sâire mübayaasına tevessül edildi...'

Enver Paşa bundan sonra Afganistan'a gitmek üzere Taşkent'te bulunan Cemal Paşa hakkında malûmat veriyordu. Afganistan'da çalışmak üzere Türk zâbiti istiyordu."[1]

Bu aşamada Anadolu'da yürütülen Millî Mücadele'nin en zorlu günleri yaşanıyordu. Ankara bir yandan büyük yokluklarla karşı karşıya bulunuyor, ayaklanmalarla uğraşıyor, asker ve subay bulmakta zorlanıyor; diğer taraftan da sürekli ilerleyen düşmanı durdurmaya çalışıyordu.

Enver Paşa ise bu süreçte bir karar vermenin arifesine gelmiş görünüyordu. Bir taraftan Kafkasya'da oluşturulacak bir kuvvetle Anadolu'ya girmek –ki 'Yeşil Ordu Projesi' idi–, diğer taraftan da üstlenmiş olduğu 'Türkistan Misyonu'nu' yerine getirmek üzere Orta Asya'ya dönmek seçenekleri ile karşı karşıya bulunuyordu. Şurası da muhakkak ki bir süre Anadolu'daki gelişmeleri izlemeyi ve duruma göre bir karara varmayı uygun görüyordu. Görünen o ki Mustafa Kemal Paşa da, Enver Paşa'nın bir süre beklemesini doğru buluyordu. Unutmamak gerekir ki bir yenilgi durumunda Mustafa Kemal Paşa'nın doğuya çekilmekten başka seçeneği yoktu. Karar noktası ise; 1921 Eylülü'nde sonuçlanacak olan 'Sakarya Savunması' idi.

Enver Paşa'nın bu ikinci mektubu 18 Ekim 1920 tarihini taşıyordu.

Enver Paşa'dan Kazım Karabekir Paşa'ya

Bu arada Enver Paşa, yıllar önce Manastır'da başlayan dostlukları çerçevesinde sürekli olarak Kazım Karabekir ile de yazışıyordu. Kazım Karabekir'in İttihat

[1] *Moskova Hatıraları 21/11/1920–2/6/1922*, Yazan: General Ali Fuat Cebesoy, Vatan Neşriyatı, İst., 1955, s. 52-54.

ve Terakki Cemiyeti'ne girerken 'rehberliğini' Enver Paşa yapmıştı. Nitekim Enver Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektuba paralel ve kendi durumu ile ilgili olarak Karabekir Paşa'ya da bir mektup gönderiyor, bundan sonra yapmayı düşündüğü hususlar hakkında arkadaşına bir takım ipuçları veriyordu. Enver Paşa Karabekir'e yazdığı mektupta şöyle diyordu:

"Bakü'den size bir mektup yazmış idim. Bunda biraz vaziyet hakkında malûmât vermiş idim. Daha ziyâde izâhât için Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım mektup ile Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektup sûretini gönderiyorum. Ben Bâkü'den Moskova'ya avdet ettim. Fakat Kongre neticesinden memnunum. Burada görüştüğüm zevât üzerindeki tesir dolayısıyla artık Şark ve İslâm âleminde Ruslar doğrudan doğruya oralara muvafık gelmeyecek komünizm ve Kızılordu ile işlemeyi bırakarak oralarda çalışan ve cidden hâiz-i kuvvet olan en demokratik dâhilî teşkilâta yardım ederek her iki tarafın hasm-ı hayatı olan İngilizlere yüklenmektedir. Son aldığım malûmâta göre Polonya ile behemehal sûlh olacaktır. Bu sûretle Ruslar bir kış seferinden kurtulmak istiyorlar. Mamafih bize yardım da devam edecektir. Ben zahmetsizce ilkbahar için bize mahsûs bir veya iki süvari fırkası İslâm cumhuriyetlerinden tedârik sûretiyle mümkün olacağını görüyorum. Ve Rusları da buna ikna edeceğimi umuyorum. Fakat ilkbahara kadar dayanmak lâzımdır. İngilizlerle de sûlh yapmağa pek hahişkârdırlar. Ancak bu sûretle kendilerini toplayabilecekler ve nefes alacaklardır. Mamafih bu halde de benim Moskova'da kalarak İngilizler aleyhine çalışmama, her sûretle yardım edeceklerdir.

Cemal Paşa Afganistan'a geçti, yanında epeyi zâbit vardır. Umarım ki fâideli olacaktır. Simdi Hindistan'a karşı orada yapılmış olan ihtilâl teşkilâtına kolay el verebilmek üzere Türkistan-ı Çinî'de (Doğu Türkistan) hazırlanmış olan bir kıyâm ile oralarda bir idâre-i müstakile teşkiline Ruslarla anlaştık. Ve bu teşkilâtı yaparak gelmiş olan Sami Bey (Eşref –Kuşçubaşı– Bey'in biraderi-Hacı Sami Kuşçubaşı), 7 sene gaybubetten (kayıplıktan) sonra Moskova'ya geldi. Yakında avdet edecektir.

Eğer sizde fazla erkân-ı harb veya sınıf zâbiti (fakat içki içmesin ve şiâr-ı İslâmîye'ye riâyet etmek şartıyla) var ise Bakü'ye ve Moskova'ya gönderirseniz teşkilâtımız nâmına pek müteşekkir kalacağım. Çünkü her taraf adama muhtaçtır. Şimdilik gözlerinden öperim. Arkadaşlara selâm ederim. Ben orduya silah tedâri-

ki için Almanya ve İtalya'dan mübayaat yapılmak üzere hemen nihayetsiz bir kredi açılmasına muvaffak oldum. Bakalım inşallah iş kuvvete kalmaz. Buradan doğrudan doğruya büyük bir yardım elde etmek mümkün olamıyacaktır. Çünkü buralarda da yok. Eniştem Kazım (Orbay) Bey'i de Cemal Paşa pek istiyordu. Fakat belki büsbütün yalnız kalırsın diye onun şimdilik kalmasını muvafık buluyorum. Seyfi Bakü'de size sevkiyât ve sâire ile hükümetin resmî mümessili olarak meşgul olmak üzere yarın oraya hareket ediyor. Bence buna pek lüzum vardı. Ruslar şimdilik ne Ermenilerle ne de Gürcülerle muhârebe etmek taraftarıdırlar. Bu bâbda bir fikir edinmek üzere Üçüncü Enternasyonal'in İkinci Reisi olup Şark mesâilinde İslâmların komünist olmayarak birlikte çalışması fikrini kabul ile kongreye kabul ettirmiş olan Radek ile olan bir mülâkatımın hulâsasını leffen gönderiyorum. Lütfen bana vaziyet-i umûmîye ve askerîyemiz hakkında malûmât gönderirseniz müteşekkir kalacağım. Ali Bey malûmât-ı lâzımeyi bana getirir. Burada Rusya Hükümeti beş altı mürettib istiyor. Türkçe hurûfât tertib ve tanzimine kadir birkaç mürettib var ise buraya göndermenizi rica ederim. Burada kendileri memnun edilecektir."[1]

Enver Paşa'nın Kazım Karabekir Paşa'ya yazdığı mektubun en 'canalıcı' bölümünü Hacı Sami (Kuşçubaşı) Bey ile ilgili satırlar teşkil ediyordu.

Hatırlanacağı gibi Hacı Selim Sami Kuşçubaşı, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kurucu yöneticilerinden Çerkez Eşref Kuşçubaşı'nın kardeşi idi ve o da bir Teşkilât-ı Mahsûsa üyesi idi. Hacı Sami Bey daha Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından önce Enver Paşa tarafından 'Orta Asya Misyonu' ile görevlendirilen heyete dahil edilmiş ve görev bölgesine gönderilmişti. Diğer arkadaşlarıyla birlikte Hacı Sami Bey Afganistan başta olmak üzere Türkistan ve çevresinde sürekli faaliyet göstermiş, savaşın telâşı içinde onların Asya'daki varlığı adeta unutulmuştu. Enver Paşa'nın da belirttiği gibi Hacı Sami Bey'in 'gaybubeti' (kayıplığı) 7 yıl sürmüştü. Bilahare ortaya çıkarak Enver Paşa'yı bulmuş ve Bakü-Moskova hattında kendisine ulaşmıştı.

[1] Kazım Karabekir, *A.g.e.*, s. 50, 51.

'Asya Misyonu' ile Görevli İlk Subaylar

Hacı Selim Sami Bey ile dört arkadaşının Harbiye Nâzırı Enver Paşa ile İttihad ve Terakki yönetimi tarafından Asya Misyonu ile resmen görevlendirilmeleri ve bu beş arkadaşın orada gerçekleştirmiş olduklara faaliyetler 'misyonun' önemli ve üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir evresini teşkil ediyordu. Bu faaliyet ve eylemler, Birinci Dünya Savaşı boyunca devam etmiş, şöyle gelişmişti.

Hacı Sami Bey'in arkadaşı olan Adil Hikmet Bey, Harbokulu'nu tamamladıktan sonra Trablusgarb'e tayin edilmiş; bir süre sonra hastalanarak 13 Mart 1910 günü hava değişimi için İzmir'e gelmişti. Raporu sona erdikten sonra da Trablusgarb'a dönmemiş, İzmir Kolordusu'nda görevlendirilmişti. Burada Harbiye'deki resim hocası İsmail Hakkı Bey'in milliyetçi telkinlerinden son derece etkilenmiş olan sınıf arkadaşı Selim Sami ile buluşmuştu. Boş zamanlarında oturup konuşuyor, özellikle de Rusya ve Çin Türkistanı'nda cereyan eden olaylar üzerinde durarak dertleşiyorlardı. Nihayet iki kafadar, Asya'da (Şark'ta) güçlü bir Türk Devleti'nin hayata geçirilerek varlık göstermesi konusunda fikirbirliği yapıyorlardı. Bunda hiç şüphe yok ki; o zamanın en önemli akımlarından biri olan Pantürkizm'in etkisi de rol oynamıştı.

Kısa süre içinde üzerinde mutabakata vardıkları düşünceler ortak bir amaç ve ideal haline geliyordu. Bunun üzerine Selim Sami Bey bu düşünce ve ideallerini hayata geçirmek amacıyla gerekli girişimlerde bulunmaya karar veriyor; birlikte hareket edeceklerine dair de Adil Hikmet Bey'den söz alıyordu. Böylece iki arkadaş, Orta Asya mücadelesi için bir bakıma kader birliği yapıyorlardı.

Daha sonra Selim Sami Bey İzmir'den ayrılıyor ve aradan hayli uzun bir zaman geçiyordu. Bu arada Adil Hikmet Bey evleniyor, baba oluyor ve aralarındaki mutabakatın üzeri, geçen zaman içinde hayli tozlanarak bir bakıma unutulmuş bulunuyordu.

Ne var ki yıllar sonra Adil Hikmet Bey, 14 Haziran 1914 günü Selim Sami Bey'den 'bir yıl süre ile askerlikten izinli sayıldığı' konusunda bir telgraf alıyordu. İki arkadaş İzmir'de tekrar buluşuyorlardı. Bu arada Adil Hikmet Bey'in görev yaptığı birliğin kumandanına da 'bir yıl izinli sayıldığı' konusunda bir telgraf emri geliyordu. 23 Haziran günü ise Adil Hikmet Bey'in harcırahı ödenerek İzmir Kolordusu ile ilişiği kesiliyordu.

"Kaydetmek lazımdır ki ihtilâlciliği ancak kendi düşünceme göre yapacaktım. (...) Zekâma güveniyordum ve bu sayede İngiliz, Rus, Çin hudutla-

rından kolayca geçeceğimi ve hepsini birer birer atlatabileceğimi ve ırkdaşlarım arasına girer girmez beni karşılamaya koşacaklarını, bütün Kırgızların, Oğuzların, Özbeklerin, Kıpçakların ilh., açacağım bayrağın altına toplanacağını düşünüyordum."[1]

Selim Sami Bey sözleştikleri girişimi gerçekleştirmek amacıyla, aradan geçen süre zarfında gerekli her yere başvurmuş, kararında ısrar etmiş, sonunda Enver Paşa'ya ulaşmış, onun iltifatı sayesinde de bu olumlu sonucu elde etmeyi başarmıştı. Bu arada üç kişinin daha katılmasıyla birlikte ekip beş kişiye yükselmişti. Emrullah Bey âlim ve hatip, İbrahim Bey işbitirici ve hafız bir kimliğe sahipti. Hüseyin Efendi ise vasıfsız, sıradan bir adam görünümünde idi. Fakat hepsi de iyi eğitim almış, idealist, genç ve son derece cesur Osmanlı subayları idi.

Beş kişilik 'misyon' ekibi 22 Temmuz 1914 günü Cidde-Bombay seferi yapan Türk bandıralı Karadeniz vapuruna biniyor ve Orta Asya'ya gitmek üzere İzmir limanından ayrılıyordu. Beş arkadaş Cidde üzerinden Bombay'a ulaşmış, Afganistan yönünde Hindistan topraklarında ilerlemeye başlamışlardı.

Bombay'dan Peşaver'e gidiyor, bilahare Lahor'a geçiyor, Çatral'dan Afganistan topraklarına giriyorlardı. Adil Hikmet, Hacı Selim Sami ve üç arkadaşının misyonu bu andan itibaren başlıyor, an be an gelişiyordu. Onlar bu yolculuğu sürdürürken Osmanlı İmparatorluğu da Birinci Dünya Savaşı'na girmiş ve değişen koşullar bu ekibin durumunu da etkilemişti.

Nitekim Rusya ile savaş durumuna geçilmesi nedeniyle durumları tehlikeye giren beş arkadaş tebdil-i kıyafet hareket ederek Pamir yaylasına çıkıyor ve burada ilk kez Kırgız Türkleri ile buluşuyorlardı. Kırgızların yardımı ile Taşkırgan'a gidiyor; bu arada amaçladıkları ayaklanmayı başlatmak amacıyla çalışmalara da başlıyorlardı. Bu faaliyetlerini yoğunlaştırarak sürdürüyor; Çin Türkistanı'na (Doğu Türkistan) ulaşıyor, Kaşgar'da bir süre konumlanıyorlardı.

Beş arkadaş bir süre sonra asıl hedefleri olan Ruslara karşı faaliyette bulunmak üzere Afridî, Dir, Çatral halkını örgütlemek amacıyla Doğu Türkistan'dan çıkıyor, tekrar Rus bölgesine giriyor; fakat Ruslara esir düşüyorlardı. Ruslar onları Taşkent'e götürerek hapsediyorlardı. Ancak hayli uzun maceralardan sonra yine de kaçmayı başarıyorlardı.

Bu sırada Hacı Selim Sami Bey, Pekin'deki Alman Elçisi'nden yardım istemek

---

[1] *Asya'da Beş Türk*, Adil Hikmet Bey, Ötüken Neşriyat, İst., 1998, S.39.

amacıyla ekipten ayrılıyor ve yedi yıl sürecek macerasına atılıyordu. Adil Hikmet Bey ile arkadaşları ise asi Kırgızların başına geçerek onları Rus yönetimine karşı ayaklandırıyor; uzun ve kanlı bir mücadeleye girişiyorlardı. Bu kuvvetler Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus kuvvetlerini Asya'da bir hayli meşgul etmeyi başarıyorlardı.

Hacı Sami Kuşçubaşı'nın Asya Raporu...

Hacı Selim Sami Bey yedi yıllık akılalmaz bir maceradan ve 'gaybubetten' sonra, 1922 yılında Kafkasya'da ortaya çıkıyor; Asya deneyimine sahip usta bir savaşçı olarak Enver Paşa'yı buluyor ve onu bir hayli etkiliyordu.

Hacı Sami Bey, Enver Paşa'ya Orta Asya'daki İslâm devletlerindeki durumu içeren kapsamlı bir rapor sunmuştu. Enver Paşa bu raporun bir kopyasını da zarfa koyarak 26 Ekim 1920 tarihinde hem Şark Cephesi Kumandanlığı'na, hem de Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne, yani Mustafa Kemal Paşa'ya göndermişti. Özellikle Enver Paşa'yı derinden etkileyerek onu Orta Asya'ya yönelten ve bu nedenle yaşamını temelden değiştiren Hacı Sami Kuşçubaşı adıgeçen raporunda şu bilgileri veriyordu:

"İslâm âlemi ve umûmî siyaset hakkında müşahedât raporu.

Avrupa Harb-i Umumisi'nde Bombay'a emriniz ile geldik ve heyetimiz oradan itibaren ifâ-yi vazifeye başlamış idi. Evvelemirde Hint İhtilâl Rüesâsı'ndan Şevket Ali Bey ile işe başladık. Şevket Ali ve biraderi Mehmed Ali, Hindistan Müslümanlarının efkâr-ı umûmîyesinde itimad ile tanınmış simâların en mühimlerinden olanları mukaddem arz eylemiştim. Şevket Ali Avrupa muhârebesinde Hint Müslümanlarının tevhidine çalışacağını ve biraderi umûm Hindistan'daki akvam (kâvimler) ve edyân-ı muhtelife (muhtelif dinlerin) erbâbını ittihâd ettirmek vazifelerini deruhde ettikleri ve teşkilâtlarını Afgan (b.a.h.ş.a) (Güvenlik amacıyla şifre kullanılmış. -M.Ç.) havalisine kadar teşmile muvaffak olduklarını ve Türkiye harbe girdiği takdirde Şimalî Hindistan'da olacak her türlü ihtilâle cenûb Hintliler dahi iştirâk edeceğini, Bengale Takapur merkez komiteleri de İngiliz boyunduruğundan kurtulmak için tevhid-i hareket ile Hint İhtilâl-i Umûmîsi'ni kuvveden fiile çıkarabileceklerini anlattı. Sabıkta olduğu gibi İngiliz dinî ve millî münaferet tahakkümlerini Hint kavmi arasına saçmakta ise de eskimiş bu ahvâl İngilizlere

yeni menfaat temin edemeyeceğini bildirdi. Harb-i Umûmî esnasında Şimâl Hindistan, Peşaver, Afgan, Karakurum, Hindikuş vadilerinde çalışmak mümkün olduğunu izâh ettiğinde Peşaver'e hareket ettik. Orada meşhur Kerim ailesi ile görüştük. Çıral vadisindeki İngiliz mevki-i askerîsinde mukim Şerafettin nâmındaki vekili ile teşrik-i mesâi edilmesini tavsiye etti. Hint efkâr-ı umûmîyesine en taşkın bir vilâyeti Peşaver olduğu gibi vaziyet-i coğrafya ve sevkülceyş (sevk ve idare/strateji) itibarı ile de mühim olan bu yer Afgan ve Dirçıral müstakil hükümetlerinin hem Revari, Suvade ve Ziri kabileleri daima İngilizler aleyhine ileriden beri gayrimuntazam isyan çıkarmakta idiler. Bunların tevhidi için Trablus'ta Derne muhârebelerinde, maiyetinizde bulunan Pencaplılar ile buluştuk. İhtilâl teşkilatı tertip edilip bir müddet çalıştıktan sonra İngilizlerin mıntıkalarından uzaklaşıp Dir (n.v.a.b.l.g.y)[1] dairesine girdik. Bu nim müstakil (yarı bağımsız) hükümet halkı ırken Afgan olup İngilizler ile dâimâ muhasım bir vaziyette idi. Maarif-i ibtidâîyeden mahrum bu Emîr'in biraderi ile görüştük. Türklerin harbe iştirak edeceğini ve kıyama hazırlanmalarını bildirdik. Zira oralarda teşkilâtın lüzûmu yok idi. Halk millet-i müsellaha (silahlı millet) halinde olduğundan hissiyat-ı İslâmîye ve millîyelerini tahrik ile iktifa edildi. Ahali İngilizlere karşı taarruz hazırlığı ile meşgul oldular. (t.v.a.h.v.a.l.k.h.b.l) İstanbullu Doktor Fehim vasıtası ile Emîr'e bildirildi. Zira Emîr tarafından oradaki kıyâmın yanlış telakki edilmemesi vaziyet icâbâtından idi. Nezal, Mihriki; bu da ayrıca istiklâl-i hükümet halinde meşhur Hümâyûn Han neslinden tahsil ve terbiye görmüş siyasete vukufu olan buraca idâresi dâhilinde mektep ve maarife ehemmiyet vermiş, halkı mümkün mertebe tenvire muvaffak olmuş oradaki teşkilâtları idâre eden ve mukaddem bildiren Deruş mevki-i askerîyesindeki Şerafettin vâsıtası ile İngiliz tedârikât-ı askerîyesi hakkında malûmat alabildiğini söylediler. Kıyâmı, Emîr'in dayısı ve askerî kumandanı bulunan zâtın idâre edeceğini vaadetti. Bu zât halkın efkâr-ı umûmîyesinde mühim bir mevki sahibi idi. Bilahare Afgan'ın Bedahşa vilayetine girdik. Bedahşa hâkimi Sarımsak Ziya Beyle münâsebetleri tevhid ederek Pamir tarîkiyle Kaşgar'a geldik. Bizim harbe girdiğimiz Afgan kabilelerinin gizli muâveneti ile bu havalide her kabile kıyâm eyledi. Ve İngilizler ile dağ muhârebelerine devam etmeye başladılar. Kaşgar kıtasının evvel zamanki vaziyeti ve orada bir ihtilâlin vücûdu bize bir (v.a.a.d.h.) teşkil edeceğinden istiklâl-i hâzıraları için

[1] Ana metinde şifre çözülemediği için bazı kelime ve cümleler şifre şeklinde bırakılmış. Aynen kullanıldı. –MÇ.

teşkilâta girişildi. Vilâyet merkezinde Yedi Sancaklar'dan beş nahiye ve kazalarda üç kişilik heyet-i idâreler açıldı. Ve program tertib edilip istikbalde istihsâl-i hürriyet için her türlü vesâit ile çalışmak yolları temin edildi.

Beş altı günde Doktor Mesud nâmında İstanbul'da ikmâl-i tahsil eden ve harp esnasında Enver Paşa tarafından gönderilen bu zât tarafından Eli veyahut Kulca havalisi ile Rusya'nın Yedisu, Kazak ve Kangız Müslümanlarına fetvâ-yi şer'iyye sureti ile kıyâm hazırlıkları için hitabnâmeler gönderilip Perzuvalski ve Reni havalisine tevzi ettirilmişti.

Harp zamanında daha fazla yapılacak iş Çin dâhilinde olmadığı için, Afgan'a avdet ve Hind'in şimâlindeki ihtilâlcilerin ihtiyaçları ne ise anlayıp İstanbul'a bildirmek için avdete karar verilmiş idi. Rus ve İngiliz konsoloslarının Kaşkar'da bizim tevkif edilmemiz için Dutay'a müracaat ettiler. Memleketin eşrâfı ile ulema ve halkın müdahalesi üzerine, tevkife muvaffak olamadılar. O kış serbest olarak Kaşgar'ın her tarafına adamlarımızı gönderip merkeze dahi celbetmek sureti ile bâlâda arz olunan teşkilat hitama erdi. 1915 Nisan bidâyetinde Kaşgar'dan beş arkadaş hareket ettik. Kaşgar Dutay'ı icâbında Çin askerlerinden yollarda muhafız almak için bize tahrirât-ı resmîye vermiş idi. Bizler tebdil-i kıyafet edeceğimiz için muhafız almaya lüzum görmedik. Dağ yollarını takip ederek Pamir'in Dağtumal nâm mahalline vâsıl olduk.

Bizim Kaşgar'dan hareketimizi müteakıb Rus Konsülü Kaşgar ve Tamşguzgan'dan Rus Kazak askerlerini bizi takibe çıkardığı gibi İngilizler, usta muhafaza vazifesini gören Gencup, jandarmalar da Davrumbaş geçidini Rus askerleri ile müştereken tutmuşlar idi. Bizler dahi o geçidi geçmek üzere iken bunların geçmiş olduğu sahaya düştük. Sath-ı bahirden itibaren oranın irtifaı 6.000 metre bulunduğu ve kara iyice saplanıp kalmamız dolayısıyla Taşkent'e gönderildik. İki defa sual soruldu. Biz Çin arazisinde hapsedildiğimizi ve ticaretle iştigal edip memlekete avdet etmek üzere iken konsül muhafızı Kazak askerlerinin bizleri tevkif eylediklerini iddia ettik ve biz Kaşgar Dutay'ine dahi hayvanlarımıza bakan bir Kaşgarlı ile mektup gönderip, himaye kılınmaklığımızı Pekin'deki Alman Sefareti'ne telgrafla bildirmiş idik. Dutay, Rus ve İngiliz konsüllerini protesto ettiğinden bunların (t.la.y.s.yby.) kaçıp teslime mecbur olduk, Rus Kazakları onları terk etmeyip Pamir'in Kâşgurgan mevki-i askerîsindeki Rus kumandanına getirdiler. Evvelce evrak-ı tahkikiye Kaşgar Rus Konsülü tarafından oraya gönderilmiş olmakla, kumandan bizleri casuslukla itham ederek protokolü tanzim etti.

Birkaç gün sonra muhafız Kazaklarla Mirkap tarîkiyle Andican kumandanına

teslim ettiler. Birkaç gün ayrı ayrı localara hapsedilip ba'de-l isticvab (sorgudan sonra) hapis treni ile bizi iki gün Taşkent'te hapisten sonra Semirniski'ye gönderdiler. 65 günde Fiyali mevki-i askerîsine geldik.

Alman üserâsından bizler ayrı bir yere gönderildik. Tekrar Kulca ve Kaşgar merkezleriyle güzel muhabere tesis edebildik. 8 ay sonra İmparator kabinesinin Başministeri İşironmez, Kazak ve Kırgızlarla Türkistan halkını (m.g.b.l.z.a.s.) edilmesini emretti. Bu emirden istifade ederek tekrar beyannâmelerle umûm Türkistan'ı kıyâma teşvik eyledik. Kaşgar ve Kulca merkezleri hudut üzerinde olduğu için bu vazifeyi iyice görebildiler. 1916 Haziran'ında Perroyovalski kıyâmı Kazak ve Kırgız galeyanı Rusların Karakol katliamıyla başlayan ihtilâl ve o ihtilâli idâme için bizler firar ederek Kulca şehrine geldik. Orada Teşkilât-ı Mahsûsa parasıyla Çin kumandanlığından satın aldığımız esleha ile tekrar Rusya dâhiline girdik. Perroyovalski Kırgızlarını sevkülceyş nokta-i nazarından hâiz-i ehemmiyet (t.y.a.n) şan uğrunda toplamaya başladık.. (h.y.k.y.) guberanyası dahilinde bidâyette taarruz edildi ise de üç ay sonra Koropotkin Türkistan Valiliği'ne tayin olunduğu gibi, büyük bir kuvvetle tedibe memur Polklar, Taşkent'te halkı katliam ederek (a.l.h.t.h.y.) geldiler. Meşhur Polkovnik Kırgız Şadıman Bahadıroğulları bu kuvvetlerle harbederek bizim üzerimize çekildiler. Biz dahi son muharebeyi Narikkoi hududu üzerinde iki gün iki gece Polkovnik İvanof'a, muharebelerden sonra Çin hududuna çok telefât vererek girdik.

Kazak ve Kırgız 25 bin çadır halkı ile Çin askerleriyle Rus askerlerinin arasında bîtaraf bir mıntıka tayin edilip Çinliler tarafından iskâna muvakkaten müsaade edildi. İkinci kol Kırgızları 30.000 çadır halkı, Kaşgar Aksuya dağlarından Çinliler atları toplamakla meşgul olup, Urumca'daki Vali-i Umûmî seferberlik ilan edip Ruslar ile Kırgız isyanına karşı bîtaraf vaziyet aldı. Kaşgar, Rus ve İngiliz konsülleri bizi Çin Hükümeti'nden talep etti. Bidâyette bizler müsellâh olarak Çinlilere dahi teslim olmayıp güya (k.h.r.n.d.h.) kışladık. Ve Pekin'e Alman Sefareti'ne telgrafla meseleyi bildirip himâye edilmekliğimizi istedik. Ve bir arkadaşımızı dahi Pekin'e gönderdik. Çin ile Çar Hükümeti arasındaki uzlaşmasından; Çin hududunu Kazak Rus askeri tecâvüz edip bizi ve Şadımanoğulları ile Kırgız rüesâsını almak için Güçar'a geleceklerini, bir an evvel telgrafla Güçar'dan çıkıp Karaşehir mevki-i askerîsine gelmekliğimizi bildirdi. Tekrar emirlerine itaat etmeyip çöl tarikiyle firâr ettik ve iki gün de Hudna'da kaldık. Bize Pekin Sefiri olan Von Henz telgrafla Vali-i Umûmî emrine itaat etmekliğimizi ve bizim Rusya

Hükümeti'ne teslim edilmeyeceğimizi Alınan mahkemesi kararı tebliğ edilmekte iken Çin hükümet-i askerîsine teslim olduk. Vali-i Umûmî Urumca'ya aldırdı.

Orada kendi dairesinde hapsetti. Rus Konsülü almak için geldiği halde Vali-i Umûmî görüşmeyi kabul etmeyip bizi himâye ettiğini resmen bildirdi. Urumca'da hapis iken inkılâb başladı.

Alman Sefiri ise Pekin'den gidip Çin, Alman ve Avusturya münâsebât-ı siyasîyesi dahi münkat olduğu (kesildiği) bildirildi. O esnalarda Güçar'da Çinlilere karşı isyân zuhûra geldi. Bizden şüphe eden Vali-i Umûmî Moğolistan'da Yarıgöl mevki-i askerîsine hapsedilmemizi emretti. Altı ay kaldık. Yolda düşüp hastalanmıştım. Hastalığım kesb-i şiddet eylediği için Şangay'a gönderilmekliğimi arz ettim. Altı ay sonra müsaade etti. Kılansu, Hankov vilayetleri tarîkiyle Şangay'a geldim. İngilizler Çinlilerden orada dahi talep ettiler. Kaşgar İngiliz Konsoloshânesi'nin malûmâtı üzerine Hollanda Sefâreti, Türk ve Alman tebaalarının işlemlerine baktığı için bizi himâye etti. Ve hapisten tahliye ettirip Çin'de ikametimize müsaade edildi. İki seneye yakın Şanghay'da kaldık.

Çin ahvâl-i dâhilîyesini ve ihtilâliyesini bizim Kaşgar'da Kulca'daki umûmî merkezlerimize bildirip onlar dahi Şanghay'a heyet gönderdiler. Celaahut nâmındaki heyet reisi, İngilizler aleyhinde Tibet ve Kaşgar'da propaganda teşkilâtına memûr edildi. Oralarda İngiliz propagandalarına hatme verildi. Türkiye ile Bolşevik sûlhü, Bolşevik ve Türkiye ittifakının memul olması hasebiyle böyle bir hazırlık ihzâr eyledik. İngiliz ve Fransızlar Çin'in her tarafında misyoner Papa teşkilâtından istifâde edip Bolşevik ve Müslümanların onlar ile birleşmesi aleyhine çalışmalarına Çin dâhilinde resmen set çekilmiş ise de, daha esaslı çalışmaya ihtiyaç vardır. 1920 April'de diğer arkadaşları denizden Almanya tarikiyle Türkiye'ye gönderip ben de Şanghay'dan firâr ederek Moğolistan'dan Söbe Hükümeti dâhiline girdim. Vesîka alıp İrkutsk şehrinde Beşinci Ordu Kumandanı'na gidip muhtasar olarak Asya vaziyetini bildirdim, şimdi mümkün olursa çalışacağımı, olmadığı takdirde Anadolu'ya geçmeye müsaade edilmesini rica ettim. Çok memnun oldu. Beni Üçüncü Enternasyonal Şark Taçaltık'ı Bardo'ya telefon ile takdim etti. Gittik. Bana şüpheli nazar ile baktığını, bazı sualler ile ihsâs ettirdi. Eğer orada tavzif olunursam, hüviyetimi tanıyan kimse olmadığı için tehlikeli vaziyette kalırdım. Hakikati ketmedip (saklayıp) bazı sathî cevaplarda bulundum. Ve Türklerden Moskova'da çalışanlar var ise izâhât-ı lâzimeyi orada itâ edeceğimi bildirdim. Ve bana vesîka verdi.

Omsk'a geldim. Üçüncü Enternasyonal Müdiresi dâiresini (Kançuri nâmına aldığım kapalı zarfı kendisine vermek amacıyla) bulmak için Tatar seksiyasına gittim. Bu evrak hakkında benden malûmât sormak istediler. Cevap itâ kılmadığım için aramızda lisanî münâkaşa zuhûr etti. Ben dahi onlardan tercüman almayıp başka bir Tatar tercüman ile Kançurevan'ın dâiresini buldum. Evrâkı verdim. Bidâyette hüsn-i kabul gösterdi. Müslüman seksiyasındaki Tatarların tesiri olarak birkaç gün sonra muâmelesini değiştirdi. Benim hüviyetimi bilmediklerinden ve Şanghay'dan geldiğim için İngiliz casusu gibi gösterilerek tevkif ettiler. 46 gün Küpüçka'da kaldık. Tahliyeye gelmiş bir adam vâsıtasıyla buraya telgraf çekmeye muvaffak oldum. Moskova Hâricîye Dâiresi'nden tahliye için telgraf geldiği halde buraya kadar mahfûzen geldik. Burada dahi üç hapishânede dolaştıktan sonra Türk (m.s.ş.n.h.) haber gönderilmek suretiyle tahliye edildik. Umûmî ahvâl ve yedi senelik sergüzeşt muhtasaran bildirildi.

Muhtasaran izâh edilen sergüzeşt dolayısıyla Çin kıtasını garb hududundan itibâren münteha-yi şarkîsi olan Şanghay'a kadar mahfûzen geldiğimiz için mevki-i askerîler ve dahilî ihtilâllerin şekil ve istikbâli hakkında malûmât edinebildik. Çin dâhilinde şimâl ve cenûb halklarının devam edecek muhasemâtından Türkler ve Bolşevikler büyük istifâdeler edebilecektir. Dünya inkılâbı için mücadeleye atılmış, âlem-i İslâm ve Türk milleti ile Bolşeviklerin, Avrupa kapitalistlerinin ileriden beri korktuğu büyük Asya inkılâbını kuvveden fiile çıkarabileceklerini anlayan Avrupa emperyalistleri de tehlikeyi durdurabilmek için milyonlarca asker tedârik edebilecek kudrete mâlik olduklarından; şimdiki halde meflûç halde kalmış İngiliz, Fransız, İtalya'daki sosyalistlerin kesb-i kuvvet edeceği ve böylece dünya inkılâbı için çalışan Avrupa amelelerinin de kuvvet kazanacağı tabiîdir. Bu da Müslüman ve Türk âlemini İngilizlerin propagandasından kurtarıp, menâfiimiz üzerinde hüsn-i idâre edebilmekle mümkün olacaktır.

Bunu bilen İngilizler; Hint'teki ve Çin dâhilindeki İslâmları kazanmak için büyük fedâkârlıklarda bulunuyorlar. Bu emellerin kuvveden fiile çıkması için herhalde Kaşgar, Tibet, Hindikuş ve Karakurum ile Hind'in büyük askerî geçitlerinin biz inkılâpçıların elinde bulunmasına mütevakkıftır. Teşkilât-ı muvakkat, bu zaman için eslehâya muhtaçtır. Bilahare her türlü ihtiyâcâtını dâhilden temine vaziyet müsâittir.

Onbin asker, yirmibir mitralyöz, bir cebel bataryası, eski sistemdeki toprak kaleleri tahrip için bir sahra bataryası, onbuçukluk obüs, miktar-ı kâfi tahrip, di-

namit kalıpları, dört tayyare kifayet eder ve esleha-yi mezkûrenin Kaşgar'ın işgalinden sonra iâdesi bile mümkün olur ümidindeyim. Çinlilerin Kaşlar ve Kulca, mevki-i müstahkemleri olup, hudut üzerinde bulunan her iki kalede yirmibin kadar askerleri var ise de gayet geniş bir kıtada müfrezelere taksim edilmiş, müteferrik ve gayrimuntazam bir haldedir. Bu kumandanlardan bazısı bizim harekâta yardım edeceği gibi tâlim ve terbiyeden mahrum bu kuvvetten herkes, hükümetin beş (b.c.k.a.y.) uzak bulunmasıyla oradaki rüesâyı nakliyede araba ve deveden başka elde bir şey olmaması; daha mühimi, yol üzerindeki vilâyetlerin birbiriyle muhârib bir halde bulunması, bizim taarruzumuzu muvaffakiyetle temin edeceği gibi; Kaşgar ihtilâli, Hint ve Çin'i de kıyâm ettirmeye kâfîdir. Zirâ Hint geçitlerinin en mühimi Mustuhtur. Mustuh-Duruş-Cezal ve Dir-Peşaver yolları temin edilir ve mevzîi ihtilâller yekvücût olarak taarruza geçerse, Afganla irtibat tesisi durumunda Şimâlî Hint, Pencap kıtası, anide sukuta maruz kalır.

İkinci tarîk ile düşünüldükte; Çin dâhiline girecek bu ihtilâl, yalnız Kaşgar mıntıkasında Çin'in şark ve cenub ihtilâlcileri ile Moğolistan'ı kıyâm ettirecektir. Bizim için en mühim olan İngiliz tehlikesini de; Asya'dan Avrupa kapitalistleri istilâ ellerini çekeceklerdir. Ayrıca inkılâb dünyasının başında bulunan Rus Sovyet Hükümeti de aksâ-yi şark cihetinde en büyük tehlike teşkil eden Japon istilâsının emperyalist ve militarist tehlikesini kökünden kesecektir. Zirâ kapitalist jandarma vazifesini gören emperyalist askerleri Asya'nın yedi-sekizyüz milyon halkı ile uğraşacaklarından, Sovyet Hükümeti de rahat nefes almak vaktini kazanacaktır.

Kaşgar'ın içtimâî ve iktisâdî hayatına gelince.

Türkistan-ı Çinîye (Doğu Türkistan) ve Şimâl-i Şarkî Tibet, ziraat ile iştigal ederler. (s.g.t.y.) büyük arazi sahipleri var ise de yüzde 10'u teşkil edemezler. Ev tezgahlarında yün, pamuk, iplik kumaşları dokurlar. Halıcılık sanatı Şimalî Tibet ve Hotin vilayetlerinin başlıca mâişetini teşkil eder. Ticaret, ziraat, sanat Türklerin elinde olduğu gibi; halk Çin memurlarının ve zulme rehberlik eden yerli hükümet adamlarının esiridir. Bu esâret hayalî olmayıp, ağır vergileri veremeyen fakirler çocuklarını pazarlarda satıp vergiyi tediyeye mecbûrdurlar. Oradaki istikbâl tarz-ı idâresi Halk Cumhuriyeti esâsâtına müstenit ve Sovyet muhibbi olarak teşekkül etmelidir. Ve Hint yolu üzerinde köprü vazifesi ifa eder.

Hint ihtilâli, tarihin gösterdiği veçhile herhalde Kaşgar'ın istilâsına mütevakkıftır. Hind'in erzâk ve nakliye geçitleri askerî menzilleri olarak bu kıta üzerindedir. Sovyet Hükümeti dahi şeker, manifatura, hurda demir ithal edebilir. Madeni-

yât, dağlarda kömürün en alâsı bulunduğu gibi Tiyenşan silsilesinde ve muhtelif mahallerde ocaklar (l.g.) tarafından işletilmektedir. Petrol dahi birçok yerlerinde makşur (yüzeyde) olarak mevcuttur. Demir, bakır bulunduğu gibi Hotum'da Altındağ silsilesi ocakları Çinliler tarafından işletilmektedir. Kaşgar işgal edildikte halkın mahallî ihtiyâcâtı ve erzâkı üç sene kifâyet edebilecek bir servet-i mahallîyeye sahiptir. Çin kıtası bu küçük (h.a.v.p.l.y.k.) halinde değil, her vilâyet valisi bir imparator veya kral vaziyetinde, milyarderlik elinde olarak idâre halindedir. Kavannin-i hükümet konfre hurafat (asılsız-hurafeler) hükmi ile icrâ edilir. Yirminci asır medeniyetinden halk bîhaberdir."[1]

Teşkilât-ı Mahsûsa'dan Çerkez Hacı Selim Sami (Kuşçubaşı) Bey'in, 3. Fırka Kumandanı Ali Rıza Bey tarafından hem Şark Cephesi Kumandanlığına, hem de Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırdığı bu raporu; Enver Paşa'nın görüşlerini derinden etkilemesi, kendisini heyecanlandırması ve yönlendirmesi bakımından büyük bir önem taşıyordu.

Enver Paşa'nın yakın dostu olan Kazım Karabekir Paşa (aradan yıllar geçtikten ve her şey olup bittikten sonra) bu rapor konusunda kitabına kaydettiği dipnotta, Hacı Sami Beyin Enver Paşa üzerindeki etkisini şöyle kaydediyordu:

"Bu Hacı Sami Enver'i ikna ederek başladığı macerâya onu da iştirâk ettirmiş ve Enver'in felâketine sebep olmuştur. Basit tahsili ve malûmatı olan bu Sami'nin koca Osmanlı İmparatorluğu'nu berbâd ederek memleketten firâr eden bir Başkumandan'ı iğfal etmesi, aynı zamanda Enver Paşa'nın da ne kadar basit düşündüğünü ve müthiş bir sukut (çöküş) neticesinde neye saldıracağını bilemediğini gösterir."[2]

Şurası muhakkak ki Enver Paşa'yı Türkmenistan'a yönelten tek neden ve etken Hacı Sami Bey'in telkinleri değildi. Ancak Hacı Sami Bey'in Afganistan ve Türkistan'da yaşamış olduğu maceralar ve bunlardan elde ettiği tecrübeler, Enver Paşa'nın coşkulu karakterinde kışkırtıcı bir rol oynamış, bu yöndeki bazı tereddütlerini de ortadan kaldırmıştı.

Bu gelişmeler olurken Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektuplara uzun bir süre ara vermiş bulunuyordu. Bu arada Mustafa Kemal Paşa Cemal Paşa'ya bir mektup daha gönderiyor; bu mektubunda Paşa'nın yaptığı çalışmaların

---

[1] Kazım Karabekir, *A.g.e.*, S. 57-64.

[2] Kazım Karabekir, *A.g.e.*, S. 57.

Heyet-i Vekile tarafından takdir görmüş olduğunu bildiriyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın bu mektubu 10 Temmuz 1921 tarihini taşıyordu. (Bu mektup bulunamıyordu.-M.Ç.)

10 aylık bir aradan sonra ise Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yeni bir mektup yazmıştı.

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya...

Cemal Paşa'nın mektubu ise 29 Temmuz 1921 tarihini taşıyordu. Paşa bu mektubu Kâbil yakınlarındaki Biktut köyünde kaleme almıştı.

Kâbil, Biktut kariyesinden,
29 Temmuz 1921

"Ben size bu mektubu yazdığım sırada, siz kimbilir hangi dağ tepesinde, çadırınızda, masanızın üzerine açtığınız haritalarınızın üzerinde, muhârebe hatlarından gelen raporların tedkiki ile muhtelif kollara yazılacak tarif münderecâtı ile ne harâretle meşgulsünüzdür? İlahî bir nûrun kalbinizde husûle getirdiği rûşenî ile milletin ruhundaki âbide-i hamâseti aydınlattınız. (Cemal Paşa'nın Anadolu'da kazanılan İnönü zaferlerinden haberdar olduğu anlaşılıyor. M.Ç.) Şimdi zindeliği ile ayağa kalkmış milletin başına geçtiniz. Dünyaya harikalar gösteriyorsunuz. Allah yolunuzu açık, kılıcınızı keskin etsin. Benden sizlere, maiyetinizde, Türklüğün, Müslümanlığın hayrı için can veren kahramanlara kardeşçe binlerce selâmlar ve hürmetler:

Benim buralara gelmekteki gâyelerimi bundan evvelki mektuplarımda bir dereceye kadar anlatmıştım. Başımıza son Yunan belâsını çıkarmış olan İngilizlerin başına bir Hindistan belâsı açmak ve bu sâyede belki bütün dünyaya biraz rahat nefes aldıracak bir hâdise-i uzmânın müsebbibi olmak! İşte benim gayem budur. Sizin dâhilde sarfettiğiniz mesâiyi, hâricî mesaî ile teshîl (kolaylaştırma) ve takviye eylemek.

Bu husûsta ne gibi teşebbüsâtta bulunduğumu nazarınızda, gayet vâzıh bir surette göstermek için size leffen bazı evrâk ve muhâberât sûretleri takdim ediyorum. Bunlar da birden (....) kadar numara tahtındadır. Eğer her birini boş za-

manınızda gayet dikkat ve itinâ ile okuyacak olursanız bir senelik mesâimin hulâsasını elde etmiş olursunuz. Binaenaleyh bu mektubumda onların münderecâtından başka bahsetmeye lüzûm görmüyorum. Fakat, bu verdiğim malûmât ve gönderdiğim evrâk fevkalade mahrem ve yalnız sizin şahsınız ile lüzûm görürseniz Hâricîye Nâzırınıza, Erkân-ı Harbiye Reisinize ve yine lüzûm görürseniz Refet Bey'e aittir. Sizler okuduktan sonra bunların kâffesini bizzat kendi elinizle ihrak etmenizi (yakmanızı) pek ziyâde rica ederim. Zira üzerinde benden başkalarına ait olan esrâr vardır.

... numaralı vesikadan anlayacağınıza göre, benim Kâbil'e gelmekliğimden en büyük fayda Afganistan'ı İngilizlere kaptırmamak ve Afgan - Rus muâhedesini tasdik ettirmek olmuştur. Bizim mücâdelâtımız nokta-i nazarından bu en büyük faydadır. Bundan başka Afgan Ordusu'nun ve devâir-i muhtelifesinin Türk erbâb-ı ihtisâsı vâsıtasıyla tensik ve ıslâh olunması kararını da istihsâl ettim ki bu sâyede Hindistan'ın can atacak bir noktasında elli altmış Türk zâbitinin tâlim ve terbiye ettiği (ettirdiği) Afgan Ordusu vücûda gelmiş ve Afganistan yine Türk erbâb-ı ihtisâsının tensik ve tanzim eylediği bir idâre-i muntazamaya mâlik bulunmuş olacaktır. Afganistan ile Türkiye arasında âtiyen yapılacak bir muâhede-i muhâdenet (barış anlaşması) bittabi İngilizleri çok düşündürecek ve Türkiye'yi kimsesiz bir öksüz çocuk telâkki etmesine mani olacaktır.

Afganistan Ordusu'nda Türk zâbitânının istihdâmına ve hangi işler için ne kadar Türk lâzım geldiğine ve sâireye dâir Emîr Hazretleri'nin imzalarıyla tevsik olunan fermanları ve cetvelleri Hâricîye Nâzırı, Büyük Millet Meclisi Hâricîye Vekili nâmına yazdığı bir mektup ile ve bu mektubumu size getirecek olan kurye ile Ankara'ya gönderilmiştir. Ben onların Türkiye'ye bir sûretini leffen size gönderiyorum. Bu listeye dâhil olan Türk zâbitlerinden bir kısmı elyevm burada mevcuttur. Yeniden gelecek olan Türk zâbitlerinin adedi yirmidörttür. Bunların şerâit-i istihdâmiyesini mübeyyin olan müsvedde dahi merbuttur.

Evvela sizden şunu rica edeceğim ki bu zâbitler fevkalade hüsn-i intihâb edilsinler. Ben birkaç arîzamda sizden rica etmiştim ki bu heyeti mümkünse Bosnalı Salih (Omurtak) Bey'in riyâseti altında gönderiniz. Fakat İsmet Bey'in verdiği malûmâta nazaran Salih Bey Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Harekât Şube Müdüriyeti'ni ifa ediyormuş. Binaenaleyh infikâki câiz değilmiş. O halde Behiç Bey (Behiç Erkin), yahut Tiflis Sefiri Kazım Bey (Kazım Dirik) yahut Enver Paşa'nın enişte si Kazım Paşa (Kazım Orbay) ve eğer Malta'dan tahliye edilmiş ve Anadolu'ya

gelmişse Ali İhsan Paşa (Ali İhsan Sabis)'dan birini heyet-i tensikiye riyâseti ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye ve Harbiye Devâiri Riyaseti ile göndermenizi münâsib gibi telâkki ederim. Diğer zâbitanın intihâbında meslekte malûmât-ı nazarîye ve tecrübe-i amelîye, ahlakta bittecrübe sabit olmuş metânet ve sâfiyet, işret etmekten tamâmî-i takvâ, son derece faaliyet ve arkadaşlarıyla hüsn-i muaşeret noktaları nazardan dûr (uzak) tutulmalıdır. Bütün teşebbüsât-ı umûmîyemizde mazhâr-ı muvaffakiyet olmaklığımız için de bu zâbitânın kâffesi, reisleri vasıtasıyla doğrudan doğruya benim direktifim dâhilinde hareket etmek lüzûmuna dâir taraf-ı âlîlerinden emr-i sarih ve katî almalıdırlar. Bittabiî ben bu husûsu gayet 'indirect' (dolaylı) istimâl edeceğim ve yalnız reis-i heyet ile temâsta bulunacağım ve tensikata ve vezâif-i umûmîyeye taâlluk eden husûsât için hiçbir müdahalede bulunmayacağım. Fakat bunların Kâbil'de etrafıma toplanmış olmaları teşebbüsâtımız için fevkalade faydalar temin edecektir. Bu hususta Süreyya Bey (Cemal Paşa'nın yaverlerinden Mülâzım Süreyya Bey) size şifâhi birçok izâhât verecektir.

Elyevm burada bulunan ve Emîr Hazretleri'nin son fermanları mûcibince Heyet-i Tensikiye-i Osmanîye meyanına ithâl edilmiş olan Türk zâbitânının esâmisini mübeyyin bir pusula da işbu mektubuma leffedilmiştir. Zâbitân ile mâliye ve jandarma ve polis müşavir ve muavinlerinin Ankara'dan buraya kadar olan harcırahları ile üçer aylık maâşâtı miktarına baliğ olan beşbinyediyüzyirmi İngiliz lirasının Ankara'daki Afgan Sefiri tarafından size teslim olacağını Hâricîye Nâzırı mektubunda bildirmiştir. Bu parayı aldığınız halde derâkab icâbının ifâ edileceğine hiç şüphe etmiyorum.

Maliye Müşâvirliğine tayin edilecek zât işinin cidden ehli olmalıdır. Gerek zâbitân ve gerek diğer erbâb-ı ihtisâs kendi mesleklerinin icabettirdiği bütün kanun ve nizâmnâme ve talimatnâmeleri ve bütün cedvel vesâire suretlerini hâmilen gelmelidirler. Burada hiçbir şey bulmanın imkanı yoktur.

Zâbitândan arzu edenler haremleriyle (eşleriyle) birlikte de gelebilirler. Fakat en ziyâde haremleri tahsil görmüş olanların gelmesine müsaade edilmesi burada Türk kadınlığının irfan yüksekliğina nümûne teşkil etmek nokta-i nazarından faydalı olur.

Bundan evvel gönderdiğim bir kurye ile size bir iki fotoğraf gönderdiğimi tahattür ediyorum (hatırlıyorum). Süreyya Bey vâsıtasıyla da size birkaç fotoğraf daha takdim ediyorum. Sizin bana oradaki hayatınızı musavvir (tasvir eden) bazı

fotoğrafları göndereceğinize eminim. Binaenaleyh onları kemâl-i ısrar ile bekliyorum.

Buraya gönderdiğiniz mümessil Abdurrahman Bey'e (Ankara Hükümeti'nin Kâbil temsilcisi) hiçbir para vermediğiniz için buraca pek sıkıntı içindedir. Ankara'nın mümessili sıkıntı çekmemek mecbûriyetinde olduğu için kendisine ayda iki bin Kâbil rublesi verilmesini ve onun mukabilinde Ankara Hükümeti tarafından Ankara'daki Rus Sefiri'ne Osmanlı parası verilmesini buradaki Rus Sefiri'nden rica ettim. Muvafakat etti. Eğer siz de muvafakat ederseniz işi o suretle idare edeceğiz. İki bin ruble, altın olarak seksen Osmanlı lirası eder. Bir mümessilin bundan daha az para ile yaşamasına buraca imkan yoktur. Herhalde sizin muvâfakatiniz gelinceye kadar ben kendisini şöyle böyle idâre etmeğe çalışacağım.

Abdurrahman Bey iyi bir adam ise de herhalde Afganiyülâ (Şan ve şeref sahibi Afgan) olması Anadolu ruhunu temsil edebilmesine mani oluyor, zannediyorum. Benim kanaatimce bu pek ziyâde hâiz-i ehemmiyet olan Kâbil noktasına, yeni Türklük ruhuna son derecede vâkıf birinin gönderilmesi pek münâsib olur. Ben sizin hiddet etmeyeceğinize emin olsam yine eskiden olduğu gibi Bedri Bey'i tavsiye edeceğim. Bedri Bey, Emîr'in son derecelerde, muhabbetini celbetmiştir ve gayet zeki, fedâkâr bir arkadaştır. Böyle arkadaşları iş başına geçirmek pek faydalı olacağı kanaatindeyim. Abdurrahman Bey'i de onun maiyetine müsteşar veya müşâvir nâmıyla tâyin edersiniz, olur biter. Herhalde bu marûzâtımın gayet mahrem tutulmasını ve Abdurrahman Bey'in kulağına îsâl edecek bir kimseye serrişte (tutamak/destek) verilmemesini rica ederim. İstemem ki uzak yerlerde bu arkadaşla bozuşmuş olalım. Süreyya Bey bu hususta size izâhât verebilir.

Şurası da bizim için şart-ı âzâmdır ki bundan sonra lâakal (en az) ayda veya birbuçuk ayda bir sizden behemehal bir mektup almalıyım. Bu mektubu siz Bakü'deki Memduh Şevket Bey'e (Memduh Şevket Esendal, Ankara Hükümeti'nin Bakü temsilcisi) gönderirsiniz. O da Taşkent'teki Yüzbaşı Haydar Şevki Efendi'ye gönderir. Oradan da bana gelir. Haydar Şevki Efendi'nin Taşkent mümessilliğini resmen tasdik ederseniz o da isabet olur.

Artık size, yazacak bir şeyim kalmadı. Burada Afganistan için yazdığım ve kabul ettiğim nizâmnâmelerden birkaç tanesini hâtırâ olarak size takdim ediyorum. Kariben askerî ve mülkî cezâ kanûnnâmeleri de tabedilmiş olacaktır. Ben yalnız başıma bu kadarcık yapabildim ve bugün Afganistan'a bir hükümet şekli verdim. Fakat bunların tatbik ve ıslâhı birçok arkadaşın burada bulunmasına ma'kuddur

(bağlanmıştır). O lûtfu da siz yapacaksınız. (Hatırlanacağı gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarından, vefat edinceye kadar Mustafa Kemal Atatürk Afganistan meselesine ve Afganistan'ın modernleşmesine büyük önem vermiş, askerî ve sivil heyetler gelerek bu yönde yapılan çalışmalara katkıda bulunmuştur. Bu konuda hayli önemli kazanımlar da elde etmiştir. Nitekim o süreçte gösterilen çabaların bir ürünü ve devamı olarak günümüzde bile Afganistan'ın Türkiye ile olan bağlantıları gelişmekte ve Afgan halkının Türklere olan sevgileri kesintisiz sürmektedir. Murat Çulcu)

Bütün arkadaşların gözlerini öperim. Buradaki zâbitân ellerinizi öperler. Enver Paşa'dan aldığım bir telgraf (ki Enver Paşa bu telgrafında Cemal Paşa ile buluşmak arzusunda olduğunu bildiriyordu.-M.Ç.)mûcibince kendisiyle görüşmek üzere kariben Rusya'ya bir seyahat yapacağım. Eylül nihayetinde (Enver Paşa ile) Buhara'da buluşacağım. Eğer o zamana kadar bu mektubumu alır da Taşkent'teki Haydar Şevki Efendi vasıtasıyla bana gönderilmek üzere bir mektup irsâl ederseniz müteşekkir kalırım.

Baki seni hasretle öper ve muvaffakiyetlerini Allah'ın büyüklüğünden temenni ve niyâz ederim, kardeşim."[1]

Cemal Paşa'dan Enver Paşa'ya...

Cemal Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 29 Temmuz 1921 tarihli bu mektubunda Afganistan'da yürüttüğü faaliyetler hakkında geniş bilgi vermişti. Bununla birlikte Afganistan'ın siyasî durumunu anlatırken; Moskova ile Kâbil arasında yapılacak barış anlaşmasının sağlayacağı faydaya temas etmekle yetinmişti. Cemal Paşa bu aşamada; İngiltere, Rusya, Çin ve Fransa gibi güçlü devletlerin Afganistan'daki durumuna ve faaliyetlerine değinmemişti. Buna karşılık -her zaman olduğu gibi yine- Mustafa Kemal Paşa'dan başta personel olmak üzere bazı askerî yardım taleplerinde bulunmakla yetiniyordu.

Oysa bu dönemde Ankara, Anadolu içlerinde ilerlemekte olan Yunan Ordusu'na karşı yaşamsal bir mücadele veriyor; kanayan yarasını yine kendi imkanlarıyla tedavî etmeye çalışıyordu. Değil dışarıya personel sevketmek, kendi subay ve asker açığını kapatmak için büyük gayret sarfediyordu.

---

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S.409-413.

Ne var ki Cemal Paşa, ilginç bir rastlantı olarak aynı tarihte, yani 29 Temmuz 1921 günü Mustafa Kemal Paşa'ya paralel olarak, Enver Paşa'ya da bir mektup yazmıştı. Mustafa Kemal Paşa'ya hiç bahsetmediği bu mektubunda Cemal Paşa; Enver Paşa'ya siyasî ve askerî bakımdan büyük önem taşıyan kapsamlı bilgiler veriyordu. Cemal Paşa Enver Paşa'ya, karşı karşıya bulunduğu siyasî yapılanmalardaki farklılıklardan duyduğu rahatsızlıkla dert yanıyor; özellikle İngiltere, Rusya ve Afganistan yönetimleri arasında adeta sıkışıp kaldığını belirterek yakınıyordu.

Frankofil eğilimleri ile ünlenmiş olan Cemal Paşa'nın dile getirdiği İngiliz işbirlikçilerinin gücü ve Amanullah Han'ın ikili davranışları daha sonra cereyan edecek olayların seyri bakımından son derece ilginç ipuçları veriyordu. Ayrıca bir dizi olayın da habercisi oluyordu.

Özellikle 1921 yılının Eylül ayında Türk Ordusu'nun Yunan Ordusu'nu Sakarya'da durdurarak püskürtmesi ile başlayacak olan siyasî değişim; Afganistan'ın durumu ile ilgili 29 Temmuz 1921 tarihli bu mektuba ayrı bir anlam ve önem kazandıracaktı.

En azından Enver Paşa'nın Kafkasya'daki pozisyonu ve Kafkas Ordusu (Yeşil Ordu) planları tavsayacak; gözler Asya'ya dönecek ve Türkistan-Afganistan ekseninde Cemal Paşa ile Enver Paşa'nın -bir bakıma- yolları ayrılacaktı.

Ancak 1921 yılının Temmuz ayında herkes henüz çok farklı konumlarda bulunuyor; Cemal Paşa, Mustafa Kemal'e yazmaktan kaçındığı son derece önemli oluşumları ve gelişmeleri Enver Paşa ile paylaşmaktan geri durmuyordu.

Cemal Paşa 29 Temmuz 1921 günü Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektuba paralel olarak Enver Paşa'ya gönderdiği aynı tarihli son derece uzun mektubunda –kendisi ile adeta dertleşerek– şu satırları kaleme alıyordu:

Kâbil, Settare Kasrı, 29 Temmuz 1921,
Cuma

"Kardeşim Enver,

Bu mektubumla artık bir hadise-i tarihîye(tarihsel olay) haline inkılâb etmiş olduğunu zannetmek istediğim vekayiden bahsedeceğim. Üç aydan beri çektiğim ıztırab o derecelerde şedîd(şiddetli) idi ki bazı geceler bana sabahlara kadar uyku uyutmadı. Bundan size şimdiye kadar hiçbir malûmât vermeyişimin sebebi bu pek nâgehzuhur olan(aniden ortaya çıkan) vakanın neticesine varmak ve iyi veya

fena bir netice istihsâlinden sonra sizi haberdâr etmek idi. Zira ben bile hadisenin ne şekil kesbedeceğini tahminden âciz idim. Ümit var olmak istiyorum ki artık nihayet üç güne kadar üç aylık mücadelâtımın netice-i müsbitesine (mücadelelerimin olumlu sonucuna) varacağım. Ve bu mücadelâttan zaferle çıkmış olacağım. Bakınız hadise nedir:

Afganistan'da bizim için emin ve müfit bir mesâî sahası açmak için yegâne çare Afgan-Rus dostluğu olduğu malûm. Daha Moskova'ya adımımı attığım gün Afgan Emîri'nin Moskova'ya bir sefir-i fevkalâde gönderdiğini ve buna mukabil Rusların da Kâbil'e bir sefir göndererek iki devlet arasında muhadenet-i mütekabile(karşılıklı sulh anlaşması) esasına müstenit ve Rusların Afganlılara muavenet-i maddîyede(maddî yardımda) bulunmalarını temin eden muahedenin müzakere edilmekte(görüşülmekte) olduğunu öğrenerek son derecelerde sevinmiş ve bu sahada gayet süratle ilerlemelerini Ruslara hararetle tavsiyede bulunmuştum. Moskova'yı bu hususta son derece taraftar buldum. Fakat Taşkent'e geldiğim zaman maateessüf işin vaziyeti pek bilkülliye tebeddül ediyordu(bütünüyle değişiyordu). Taşkent'te Rusya'nın şark politikasını idare eden dimağlar Afganistan'dan bilkülliye nâümid(ümitsiz) idiler. Sebebi Afgan Emîri'nin gönderdiği bir takım memûrîn-i resmîye ve hafiye(gizli ve resmî memurlar) vasıtasıyla Türkistan'da, Fergana'da ve Türkmenistan'da Rus Sovyet Hükümeti aleyhine kıyamlâr(ayaklanmalar) ihdâsına teşebbüs etmesi ve o zaman henüz serîrî rezailini(klinik rezilliklerini) muhafaza etmekte bulunan Buhara Emîri'ni himâye eder bir vaziyet alması ve hatta Emîr'e beş top ve birkaç bin tüfek ve takriben beş yüz neferlik bir kuvve-i muhafaza göndermiş bulunması gibi hadisât idi.

Bu sırada Afgan Hariciye Nâzırı Mahmut Han Tarzî'nin taht-ı riyyâsetinde bir Afgan heyet-i sefaret-i fevkalâdesi de Hindistan'ın Messouri şehrinde İngiliz-Hint Hükümeti murahhasalarıyla bir İngiliz-Afgan muahede-i sulhîye ve siyasîyesi akdi için müzâkerâtta bulunuyordu. Bu müzâkerâtın İngilizler hayrına ve Rus-Afgan münasebâtının bozulması noktasına doğru süratle ilerlemekte olduğu hakkında, Taşkent'te o kadar büyük bir kanaat vardır ki, hatta bir mükâlememiz(konuşmamız) esnasında Taşkent'te Türk Komisiya'da Hariciye Komiserliği vekaletini ifa etmekte olan arkadaş Gopez bana demişti ki:

"Cemal Paşa, Kâbil'e gidip ne yapacaksınız? Afganistan bizim için büsbütün kaybolmuştur. Son aldığımız malûmâta göre, birkaç gün evvel Hindistan'dan avdet etmiş olan Hariciye Nâzırı Vrodi Kûni verdiği resmî bir nutukta Hindistan'-

dan Afganistan'ın hayrı için pek çok şeyler getirmiş olduğunu tebşir ediyordu ki bu da bizim malûmât-ı husûsîyemizi takviye ediyor. Binaenaleyh, Afganistan-İngiltere ittifakına bir emrivâkî nazarıyla bakabiliriz. O halde sizin Kâbil'e gitmeniz bilkülliye faydasız ve belki de muzır olur. Zira Afganlılar sizi tutup İngilizlere teslim edebilirler."

Ben son mütâlaâ ve ihtimalin yabancılığına karşı şedîd bir protesto ile cevap vermekle beraber İngiliz-Afgan ittifakına inanamayacağımı ilave ederek behemehal Kâbil'e gideceğimi bildirmiştim. O sırada Buhara inkılâbçı gençleri Kırmızı Ordu'nun muavenet-i fiiliyesiyle Buhara Emîri aleyhine bir hareket-i inkılâbiye ihzârıyla(hazırlığıyla) meşgul idiler. Bu hadisenin Afganistan'da Ruslar aleyhine büyük bir cereyân-ı efkârı mucib olacağına emin bulunuyor ve bunun netice-i meşumeye vâsıl olmaması için bir an evvel Kâbil'e gelip Emîr'e vaziyet-i umûmîye-i cihânı anlatmak emelini besliyorum. Nihayet Buhara İnkılâbı oldu ve onun akabinde ben de Afganistan toprağına dahil oldum. Fakat Afgan Emîri'ne bir kasd-ı fevkalâde ile bir muhtıra takdim ederek, kariben Kâbil'e muvasalat ile vaziyet-i umûmîye-i siyasîye hakkındaki maruzâtımı dinlemezden evvel Buhara İnkılabı'na müdahale-i fiiliye-i müsellahayı(fiilen silahlı müdahaleyi) icab ettirecek bir karar ittihâz etmemesini rica ettim. Ve Buhara'nın istiklâl-i kâmilinin bu inkılâb-ı âhir sayesinde daha ziyâde takviye olacağını da ilâve ettim.

Kâbil'e yaklaştığım sırada Buhara İnkılâbı'nın suret-i cereyanını ve Buhara'nın şimdiki halde istiklâl ve irâde-i kâmili baki kalıp kalmadığını tahkik etmek üzere Hariciye Nezâreti'nde Hindistan ve İngiltere Umûr-ı Şubesi'nin Müdürü bulunan Abdülhamidî Han'ın gönderilmekte olduğunu anladım. Ve mumaileyh ile uzun uzadıya görüştüm. Zaten kendisini tenvir etmekliğim(aydınlatmam) lüzumu Hariciye Nâzırı'ndan aldığım mektupta rica olunuyordu.

Abdülhamidî Han'ın ifadesinden anladım ki, Hindistan'da Hariciye Nâzırı ile İngiliz murahhasları arasındaki müzakerât hiçbir netice-i müsbiteye iktirân etmemiş ve iki taraf yekdiğerine karşı son nokta-i nazarını muhtevî birer muhtıra teati eylemek(alıp-vermek) suretiyle müzakerâta nihayet verilmiş ve Afgan heyeti Kâbil'e avdet etmiş. Ve heyetin Hindistan'da bulunduğu sırada ise Rus Sefiri ile bizzat Emîr arasında cereyan eden müzakerât bir neticeye iktiran etmiş ve Hariciye Nâzırı Hindistan'dan avdet eder etmez zaten bütün maddeleri tesbit etmiş olan Rus ittifak muahedesine vaz'ı imza etmiş ve muahede berâ-yi tasdik bir kasd-ı mahsus ile Ağustos ayı ihtidâlarında Moskova'ya gönderilmiş. Ben bu havadisi

1920 senesi Teşrinievveli evasıtında(ortalarında) alıyordum. Fakat Abdülhamidî Han ilave etmiş idi ki, Buhara İnkılâbı ve Kızılordu'nun bu inkılâba bilfiil müdahalesi Kâbil'de o kadar fena bir tesir husûle getiriyor ki; her ne olursa olsun İngilizlerle bir muahede yapmak ve Ruslardan büsbütün yüz çevirmek siyaseti galebe eder gibi oluyor. Ve bunun tesiri ile Messouri müzakerâtı esasına müsteniden bir muahede akdedilmek üzere bir heyet-i murahhasanın Kâbil'e gönderilmesi Emîr Hazretleri tarafından bir nâme-i mahsus(özel mektup) ile Hindistan Vali-i Umûmisi'ne teklif edildi.

İşte ben tamam bu sıralarda Kâbil'e geldim. Ve Rusya Hükümet-i Merkeziyesi'ne gönderdiğim mufassal raporumda hikaye ettiğim veçhile, Emîr ile uzun uzadıya görüşerek Afganistan ile bütün âlem-i İslâm'ın menfaati Ruslar ile hüsn-i amizişte bulunarak(uysallık göstererek) âlem-i İslâm'ın tensik ve teshili nokta-i nazarından muhtaç olduğumuz vesâitin onlardan alınması ve İngilizlere karşı istihzâratımızın zaman-ı ikmâline(hazırlıklarımızın tamamlanması zamanına) kadar zahirî bir münasebet-i müsalemetkârâne(barışçı ilişkileri) muhafaza etmek ve Hindistan İnkılâbı'nı güzelce ihzâr ettikten ve kendi kuvvetimizi de tensik ve tanzim eyledikten sonra Hindistan'a taarruz etmek siyasetinin esas olarak kabul edilmesi nokta-i nazarını müşarünileyhe kabul ettirdim. Ve buna nazaran mahût Rus-Afgan muahedesinin Moskovaca derâkab tasdik edilmesi lazım geleceği esasında Rus Sefiri Kamarad Suritz ile müttefik kaldılar. Ve o andan itibaren Moskova'yı bu hususta tazyik etmeye başladık. Buna ait tafsilât sizce de malûmdur. Maateessüf, Moskova'da bazı insanlar bu muahedenin müstakbel siyaset-i şarkîyemiz için ne derecelerde hâiz-i ehemmiyet(önemli) olduğunu bilemiyorlardı. Onlar her zamanki kafalarının telkinâtına kapılarak; "Eğer Afganistan'a muavenette bulunursak bilahare Emîr bizim Türkistan'ı işgale kalkmaz mı" diyorlardı. Unutuyorlardı ki Emîr böyle bir şeye suret-i sarihada karar vermiş olsa İngiltere'den bâligan mabelağ(bol miktarda) tüfek, top ve para alabilirdi. Bizim menfaatimiz ancak Afganistan'ın kuvvetlenmesinde ve hudut kabaili(kabileleri) ile Afganistan arasındaki kan ve din münasebâtının icab ettirdiği birleşme hissiyâtınca her gün daha ziyade kökleştirilmesini temin eylemekte idi. Bu hissiyâtta her gün husûle gelecek kuvvet İngiliz ile Afgan arasındaki uçurumu bir kat daha derinleştirmek için kafi idi. Moskova'da sizin de vâkıf olduğunuz tereddütlerle vakit geçirildiği sırada Hindistan Hariciye Nâzırı Sir Henry Meiss'in riyâseti altında bir İngiliz Heyet-i Murahhasası çabuk gelmiş ve burada müzakerâta ibtidar eylemiş bulunmu-

yordu. İngilizlerle ne gibi esâsât dahilinde bir muahede-i siyasîye akdetmeleri lazım geleceğini Emîr senden sormuş ve hatta Hariciye Nezâreti'nde Hariciye Nâzırı ile beraber bir muahede-i siyasîye müsveddesi yazmış idik. Bu, tarafeynin bîtaraflığı(tarafların tarafsızlığı) yasasına müstenit bir muahede-i siyasîye idi. İş bir müddet böylece ve kemâl-i sükûnetle devam etti. Ve İngilizler müzakerâtın bu şeklinden pek ziyâde müteessir oluyorlardı. Kânunisani veya Şubat nihayetlerinde bir gün Hariciye Nâzırı ile görüştüğüm sırada Nâzır'ı son derece müteessir(üzgün) ve müteheyyiç(heyecanlı) görmüştüm.

Seni sordum. Ruslar aleyhinde gayet galiz ithamâta başlayarak Suritz'in Kuşka kumandanına yazdığı şifreli telgrafnâmenin İngilizler tarafından çalındığını ve bu telgrafnâmenin mealine göre ahiren akdolunan Rus-Afgan muahedesinin Afganistan'ı Rusya'nın mâlî ve askerî himayesi altına vaz edecek(koyacak) mahiyette bulunduğunun anlaşıldığını söyledi. Bana karşı vaziyeti o kadar tebeddül etmişti(değişmişti) ki, ben bu nâgehâni tebeddüle bir(aniden ortaya çıkan değişime) türlü mana veremiyorum. Fakat o günlerde alttan alta aldığım malûmât Hariciye Nâzırı'nın İngilizlerle başka türlü bir mahiyeti hâvi bir müzakerât zemini açmış olduğunu bildiriyordu. Hatta o gün bana demiş idi ki:

"Canım, siz bırakın şu melun Bolşevikleri! Sizinle İngilizler arasında bir dostluk zemini bulalım. Bu sayede bütün âlem-i İslâmı Ruslar aleyhine sevkederek orada bekleyen insanları kurtarırız."

O gün orada daha insanlar da bulunduğu için ben şifahen cevap vermekten ise bu hususta mektup ile fikrimi tavzihan beyan etmeyi münasip görmüştüm. Onun üzerine bir suretini leffen takdim ettiğim mektubu Mahmud Han Tarzî'ye gönderdim (Bkz. Ek 5). Bilahare bu mektuptaki nukat-ı nazarıma(bakış noktalarıma) iştirak ettiğini bildirdi ise de sözlerinde ümit ettiğim kuvveti bulamıyordum.

Nihayet, 28 Şubat 1921'de Moskova o mahut muahedeyi tasdik edebilmişti. Bu meseleye dair Suritz'den aldığım malumatı Hariciye Nâzırı'na tebliğ ettiğim sırada, kendisini o kadar laubali gördüm ki; güya ki, bu hadise-i tasdik hiçbir mahiyeti hâiz olmayan bir keyfiyet idi. Halbuki İngiliz heyeti geldiği günden beri Emîr bir defasında Suritz ile beni müştereken Gülhâne'ye davet etmek suretiyle muahedenin bir an akdem tasdiki için beni defaat ile tazyîk ettiği gibi, Hariciye Nâzırı da bu tazyîkâta iştirâk etmişti.

Şimdi mesele halledilmiş olduğu halde Hariciye Nâzırı sarf ettiğim mesâîden

dolayı bir teşekkürde bulunmaya değil, hatta en ufak bir alâmet-i sürûr(sevinç belirtisi) ibrâzını bile billüzum görmüş gibiydi. Bu havadisi verdiğim zaman, Emîr'de de umduğum âsârı memnuniyeti(memnuniyet belirtilerini) görememiştim. İngilizlerle ise bir aralık düçâr-ı inkıta olur gibi bir vaziyet almış olan müzakerât, fakat bir suret-i vaz'ı diğer şüruğ etmiş(başlamış) ve İngilizlerde büyük bir memnuniyet alâimi(belirtileri) görülmeye başlamış bulunuyordu. Hindistan'da neşrolunan İngiliz gazeteleri Afganistan hakkındaki lisanlarını tebdil etmişler(değiştirmişler) ve Rus-Afgan münasebâtının(ilişkilerinin) gerginleştiğini ve bilakis İngiliz-Afgan münasebâtının her gün daha emin bir sahaya girdiğini yazmağa başlamışlardı. Hariciye Nâzırı olsun, Emîr olsun, İngilizlerle cereyan eden müzakerât hakkında bana karşı mümkün olduğu kadar bir şey söylememeğe çalışıyor ve şüpheli ifadelerle hakikati serdediyorlardı(örtüyorlardı). Nihayet Mayıs nihayetlerine ve Ramazan evasıtına(ortalarına) doğru Moskova'da hükümetçe tasdik edilmiş olan Rus-Afgan muahedesini ve Kamarad Lenin'den Emîr'e ve Hariciye Nâzırı Çiçerin'den Mahmut Han Tarzî'ye hitâben yazılmış mektupları hâmilen yeni Sefaret Başkâtibi Kamarad Rosenberg Kâbil'e vâsıl oldu.

Muahedenâme mucibince Afgan Hükümeti'ne senevî(yıllık) verilecek bir milyon altın rublenin nısfını(yarısını) da birinci taksit olarak hâmil bulunuyordu. Ben ve muahedenin suveri musaddakısının(onaylanan suretlerinin alınıp verilmesi) teatisi lüzumunu ileri sürmeye başladım. Tasdiknâmenin ne şekilde yazılması lazım geleceğini Emîr benden sordu. Ona ait bir müsvedde yazarak kendisine verdim. Ramazan'ın yirmisine doğru Hariciye Nâzırı ile nezâret müdürlerine bir iftar ziyafeti vermiştim. Akşamüzeri Hariciye Nâzırı bize geldiği sırada kendisine Rus muahedesinin suret-i musaddakasının geldiğini ve bir iki güne kadar muamele-i tasdîkiyenin(onay işlemlerinin) icrâ edileceğinden emin bulunduğumu söyledim. Mutad-ı veçhile(alışılageldiği gibi) gayet esrarengiz tavrını takınarak dedi ki:

"Evet Paşa Hazretleri. Ben de sizin fikrinizdeyim. Fakat bu husûsta sizin lütûf ve mürüvvetinize ihtiyacımız var. Zira muahedede bazı tadilât icra ettirmeğe muhtacız. Bu tadilâtı Ruslara kabul ettirmek ancak sizin tavassutunuzla (aracılığınızla) mümkün olacaktır."

Tadilâtın ne gibi şeyler olduğunu sordum. Kandahar ve(...) meselesi dedi ve ilave etti: "Hatta yarından sonra Sefir Suritz'e resmen bu mesele hakkında teklifâtta bulunacağım."

Artık bu meselenin ruhuna vakıf olmak üzere idim. Ve ümit ederim ki, eğer muahedede bir tadilât icrası Afgan Hükümeti tarafından mezkûr muahedenin tasdikinden evvel teklif edilecek olursa, Moskova'da İcrâîye Komitesi âzâsı meyanında muahedenin aleyhtarı bulunan insanların galebesini temin edecek ve Ruslarla muahedeyi keenlemyekûn hale(hiç yokmuş durumuna) getireceklerdir. Veyahut hiç olmazsa bu sayede daha bir sene geçirmiş olmak suretiyle İngilizler vakit kazanacaklar ve ben Afganistan'da yapmak istediğim işleri daha bir sene müddetle ifa etmiş olmayacağım. Bunun benim için ne kadar elîm bir darbe teşkil edeceğini tasavvur edersiniz. Bütün bir senelik istihzârât mesâisi bir anda mahvoluyor. Ve netice-i katiyesi iş göreceğim zamanlar gayrimuayyen(belirsiz) bir istikbâle doğru kayıp gidiyordu. Kemâl-i hiddetle Hariciye Nâzırı'na cevap verdim:

"Ben sizin için muahedeyi tasdikten başka çare göremem. Siz böyle bir tadilât teklifinde bulunmaya hakdâr(hak sahibi) değilsiniz. Ben böyle teklifinizi münasip görmediğim için bittabi Ruslar nezdinde tavassutta bulunmam."

Kemâl-i telaş ile dedi ki: "O halde bari bizim yapacağımız teklif üzerine sefir sizin mütâlaânızı sorarsa siz muvafık mütâlaâ dermeyan ediniz."

Nâzır o gece iftardan sonra Emîr'in nezdine gitmek emrini almıştı. Nâzır gider gitmez, ben hemen telefon ile Emîr'e dedim ki: "Hariciye Nâzırı şimdi bana dedi ki, yarından sonra Rus Sefiri'ni çağıracak ve onun ile mülâkat ederek muahedede tadilât icrası lüzumunu teklif edecek. Eğer böyle bir muâmele zuhur ederse sizi temin ederim ki, bütün işlerimiz altüst olacaktır. Ve muahede bilkülliye mahvedilecek."

Emîr, bir müddet düşündükten sonra, nokta-i nazarımın musip olduğunu ve keyfiyeti Hariciye Nâzırı'na söyleyeceğini bildirdi. Ertesi günü Sefir Suritz'i gördüğüm zaman, bir gün evvel Çarşamba günü için saat-i mülakat(görüşme saatini) tayinini mübeyyin Hariciye Nâzırı'ndan bir mektup aldığı halde bugün mülakatın tehir edildiği hakkında ikinci bir mektup aldığını söyledi. Emîr nezdindeki teşebbüsümün ilk tesirini görmüştüm.

Fakat birkaç gün sonra Emîr ile diğer birçok nâzırlar ve serdarlara verdiğim iftar ziyafeti esnasında Hariciye Nâzırı'nın hal ve tavrından anlıyorum ki, Emîr üzerindeki tesirâtımla kendi siyaseti aleyhine kazandığım galebeden dolayı pek ziyade kızgındır. Ve bana karşı ilân-ı cihat etmek hiyetindedir.

Bütün Ramazan'ın son günlerini Rus muahedesinin tasdik edilmesi hakkında

Emîr'i mütemadiyen tazyik etmekle geçirdim. Emîr benim tazyikâtım karşısında öyle vaziyetler alıyordu ki, adeta ne yapacağını şaşırmış bir adam tavrında bulunuyordu. Nihayet, arife günü muahedeyi tasdik edeceğini söylemişti. Arife günü hiçbir şey yapılmadı. Bayram gecesi Emîr'e sordum. Hâriciye Nâzırı ile Harbiye Nâzırı'nın tavsiyeleri üzerine keyfiyeti bir Meclis-i Âlî'de müzakereye karar verdiğini ve binaenaleyh işi bayramdan sonraya bıraktığını söyledi. Burada bir âdet vardır. Bir işi yapmak istemezlerse Meclis'e havale ederler. Ben artık Emîr'in bu sözünden istidlâl (kanıtla kabul) etmek istiyorum ki, Hariciye Nâzırı nasıl ki Rus muahedesinin reddi taraftarıdır, Emîr'i de bu fikre taraftar yapmıştır. Ve binaenaleyh bizim muahede ve bunca mesâî suya düşmüştür.

Ertesi günü, bayram merasimi için davetli bulunuyordum. Sabahleyin Saray'a gittim. Emîr ile beraber merasim-i fevkalâde ile namazgâha gidildi. Gerek yolda ve gerek namazgâhta ve gerek, bilahare Dürbâr'da Emîr son derecelerde iltifatlar ibraz ediyordu. Fakat ben buz kesilmiştim. Sözlerine gayet kısa ve tebessümsüz bir çehre ile cevap veriyordum. Hele namazgâha giderken ve gelirken İngiliz Heyet-i Murahhasası'nın pek beşûş bir sîma ile güneş altında Emîr'e muntazır olduklarını ve Hariciye Nâzırı'nın pek büyük bir muvaffakiyet-i siyasîye kazanmış bir adam tavrı ile son derecelerde neşeli görünmesini hiç çekemiyordum. Bunların kâffesi bana bir mağlubiyat-i elîme-i siyasîyenin mühlik darbelerini(siyasî yenilginin acı ve öldürücü darbelerini) indiriyordu.

O gün bana öyle geliyordu ki, melun İngilizler Afganlıları kandırmak sayesinde bütün âlem-i İslâm'ı taht-ı esâretlerine aldıklarının bayramını yapıyorlardı. Ahmak Hariciye Nâzırı da cehaletinden mütevellit bir neticenin şeametini(uğursuzluğunu) takdir edemeyerek İngiliz mızıkasına ayak uydurmuş develer gibi sırıtıp duruyordu. Artık tahammülüm kalmadı. Dürbâr'dan sonra evime gelir gelmez, Emîr'e bir suret-i musaddakasını leffen (zarf içinde) takdim ettiğim mektubu yazdım ve Emîr gerçi Türkçe konuşuyorsa da Türk tarzıyla yazılmış el yazılarını okuyamamakta bulunduğundan indeliktiza (zorunlu izin ile) okumak tavsiyesiyle mektubu Doktor Fethi Bey'le gönderdim. (Fethi Bey Emir'in tababet-i husûsîyesini ifa eden Türk doktorudur.)

Gece saat dokuzda mektup Emîr'e takdim olundu ve Fethi Bey tarafından okundu. Fethi Bey'in verdiği malûmâta göre mektup Emîr'in üzerinde bir yıldırım tesiri yapmıştır. "Ben bu hususta Paşa ile görüşürüm" sözünden başka bir şey söylememiş. Ertesi gün, buranın mutadı veçhile, Bâbür Kasrı'nda bir umûmî eğlence vardı. Ben de gittim. Emîr muvâsalatında takındığı sîma ile bana karşı

muğber olduğunu göstermek istiyordu. O gün akşama kadar ancak iki üç söz teatisinden başka bir şey yapmadık.

Bayramın dördüncü günü Cumartesi'ne tesadüf ediyordu. O gün için Hariciye Nâzırı'ndan bir mülâkat talep ettim. Sabahleyin saat dokuzda Hariciye Nezâreti'nde bu mülâkat esnasında kendisine takip ettiği siyasetten ve daha doğrusu irtikâb etmekte bulunduğu siyasî hatalardan dolayı âlem-i İslâm'ın başına ne kadar büyük belâlar hazırlamak üzere olduğunu gayet acı ve pek sarih bir ifade ile söyledim. Mustafa Kemal Paşa'nın, Enver Paşa'nın ve daha sâir İslâm mücahitlerinin fikirlerine münafi olarak Ruslarla kat'-ı rabıta-i dost etmek (Ruslarla dostluk ilişkilerini kesmek) suretiyle İngiliz dostluğuna gitmek, âlem-i İslâm'ı satmak demek olacağını söyledim.

"Biz" dedi, "Her şeyden evvel Afganistan'ı düşünmek mecburiyetindeyiz. Binaenaleyh, biz İngilizlerle dost olmak ve hatta pek kavi dost olmak mecburiyetindeyiz. Rusların Müslümanlara yaptığı mezâlim meydanda iken onlarla dost olmak bizim işimize gelmez. Amma, siz Anadolu'yu düşünerek onun menfaati için çalışıyorsunuz ve bizi o siyasete yaklaştırmak istiyorsunuz. Bizce Türkiye Hükümeti bitmiştir. Anadolu'nun hiçbir intizâmı, hiçbir kıymeti kalmamıştır. Biz Anadolu için kendimizi felâkete atamayız. Hem size de tavsiye ederim, şu Rusları kendi hallerine bırakarak İngilizlerle bir dostluk yapınız, siz de kurtulup gidiverirsiniz vesselâm!..."

Her biri kalbime bir hançer gibi saplanan bu sözleri kemâl-i nefretle dinliyordum. İngiliz dostluğu denilen zehirin Afganistan için pek yakın bir atide(gelecekte) ne kadar büyük felâketleri mûcib olacağını ve Afganistan'ı ne acı ıztıraplar altında kıvrandırarak zemîn-i helâke sereceğini izah ettim ve neticede dedim ki:

Ben, bittabiî sizi icbâr edip de elinizden bir imza alabilecek kudreti hâiz değilim. Yalnız benim yapacağım bir şey Afganistan'ın müstakbeldeki helâk-ı muhakkakına şimdiden bir fatiha okuyarak size veda edip gitmektir. Anadolu'nun mahvolmuş olduğu hakkında kanaatinize ise 'Vâhib-ül idrâk müzdâd eylesün iz'anını' demekten başka bir söz bulamadım. Anadolu ab-ı hayat-ı vacidâdî(vücuda ölümsüzlük kazandıran suyu) içmiştir. Onun kahraman evlâtları son nefere kadar mahvolmadıkça Anadolu mahvolmaz. Anadolu'nun ölümüne kani olan nice imparatorluklardan bugün eser bile kalmadı. Halbuki Anadolu zinde ve tüvânâ, ayakta duruyor ve duracaktır" dedim ve unf ile(kabalıkla) kendisinden ayrıldım.

Müteakiben, Harbiye Nâzırı'na giderek Sipehsâlâr Mehmed Nâdir Han ile gö-

rüştüm ve bütün hadisâtı ve Emîr'e yazdığım mektubu ve Emîr'in bana karşı dargın tavrı takındığını ve halbuki bunun çocukluktan başka bir manayı ifade etmeyeceğini ve siyasîyâtta gücenerek değil, karşı karşıya geçip müzakere-i keyfiyet ederek iş görülebileceğini söyledim. Sipehsâlâr bütün mütâlaâtıma iştirâk ettiğini ve Hariciye Nâzırı'nın fikirlerini hatalı bulduğunu ve ancak Kandahar ve Gazne'de Rus konsoloslarının bulundurulmasını İngilizlerin bu suretle hazmedemeyecekleri muhakkak olmasına göre bu maddenin behemehal tadili lazım geleceğini söylemişti. Benim koyduğum müddet bayramın dördüncü gününden onuncu gününe kadar idi. Halbuki bayramın altıncı gününe gelmiş olduğumuz halde Emîr ile henüz bir kelime bile teati etmemiştik. Emîr'in dargınlığı devam edip gidiyordu.

Bayramın altıncı Pazartesi günü akşam üstü Emniyet-i Umûmîye Veziri Şucauddevle'yi davet ettim. Saat sekiz raddelerinde geldi. Bütün hadisâtı ona hikaye ile hükümetin Emîr'e aynen ve harfiyen söylemesini rica ettim. Onun üzerine bana dedi ki:

"Paşa, size şurasını açık bir lisanla anlatayım ki, bizim Hariciye Nâzırımız'ın tesiri ile hükümetin siyaseti bilkülliye tebeddül etmiştir. Şimdi biz Rusların muahedesini tamamiyle mahvedeceğiz. Ve onun yerine İngilizlerle bir ittifak muahedesi yapacağız. İngilizler Türkistan'da Buhara'da, Fergana'da Ruslar aleyhine bir kıyâm-ı umûmî husûle getirmek şartıyla bize şimdiden yirmi bin tüfek ve ikiyüz top ve ikiyüz mitralyöz ve senevî dört milyon rupye para vaadediyorlar. Bunlardan başka birçok şimendiferler yaptırmayı ve Avrupa'ya tahsil için göndereceğimiz talebenin masârifini temin eylemeyi de deruhte ediyorlar. Bu teklifâtın(önerilerin) ehemmiyeti karşısında bizimkiler kendilerini muhafaza edemediler ve artık bilkülliye İngilizlerin kucağına atıldılar. Bundan sonra gerek Emîr ve gerek Sipehsâlâr ve gerek Hariciye Nâzırımız Rus muahedesinin tasdik edileceğine dair size her ne söylerlerse kâffesi yalandır. Vakit kazanma maksadına mebnidir. Benim fikrimce artık sizin için burada yapacak bir şey kalmamıştır. Bilahare size; 'Buyurun, gidin!' tarzında bir teklif gelmemek için kendiliğinizden çıkıp giderseniz şerefinize daha muvafık iş görmüş olursunuz. Maahaza, şimdi bana söylediğiniz şeylerin kâffesini kendime münasip gördüğüm bir tarzda Emîr'e bu gece yazarım. Bakalım belki bundan bir faide temin edebiliriz. Size şunu ilave ederim ki eğer Rus muahedesini bilkülliye mahvederlerse ben de istifa edip memleketi terk ile çekilip gitmek fikrindeyim."

Emniyet-i Umûmîye Veziri Emîr'in adeta sağ koludur. Atiyen vezirler hakkındaki nokta-i nazarımı yazdığım sırada, bununla Emîr arasındaki samimiyetin esbabına(nedenlerine) dair mesmuatımı(duyduklarımı) ilave edeceğim. Bu hale göre, bunun Emîr tarafından aldığı bir talimât-ı mahsusâya tevfikan benim artık burada işim kalmamış olduğunu böyle kendi lisanından söylenilmiş bir tarzda ve fakat Emîr nâmına söylüyor kanaatini hâsıl ettim.

Ertesi Salı günü, akşam saati dokuzda Emniyet-i Umûmîye Veziri tekrar hâneme geldi. Kendisinin ahvali veçhiyesinde (yüzünün durumunda) şayan-ı hayret bir tahavvül(değişiklik) vardı. Dedi ki: "Dün akşam size söylediğim şeylerde pek çok mübalağa ettiğimi şimdi anlıyorum. Emîr Hazretleri İngilizler tarafına kapılmamış ve fakat şu beş on gün zarfında kanaatleri pek ziyade mütezelzil olmuş(sarsılmış). Şimdi sizin yazdığınız mektup üzerine büyük buhran devresi geçiriyor. Ve size karşı da pek ziyade mahçup olduğunu anlıyorum. Dün gece yazdığım mektubun haşiyesinden bunları istidlâl ettim. Şimdi sizden rica ederim, yarın birlikte Emîr'in nezdine gidelim. Aranızdaki soğukluk kalksın ve siz de kendisine söylemek istediğiniz şeyleri söyleyiniz."

Müteakiben, bir gece evvel benimle cereyan eden mükalemesini musavvir(konuşmasını yansıtan) Emîr'e yazdığı mektubu ve Emîr tarafından yazılan haşiyeyi okudu. Bunların birer suretini leffen takdim ediyorum. Vezir-i Emniyye'nin Emîr'e yazdığı mektubu pek ziyade dikkatle okumanızı rica ederim. Burada nasıl bir muhit içinde çalışmakta olduğumu ve fakat nasıl bir tavır takındığımı pek ala anlarsınız. Mektupta benim ağladığıma ve sâireye dâir olan fıkralar Emîr'in bunlardan pek ziyade hoşlanmakta olduğunu bildiği için vezir tarafından ilave olunmuştur. Halbuki hakikatte ben bu sözleri söylerken gözlerimden yaş değil alevler çıkıyordu.

Ertesi Çarşamba günü sabahleyin saat onda Saray'ın Burc-i Şimalî denilen kısmında bize muntazır olan Emîr'in yanına Emniyet-i Umûmîye Veziri ile birlikte gittik.. Âlem-i İslâm'ın müttefiklerine ne kadar şedîd bir darbe indirmek üzere olduklarını Emîr'e anlattım ve Atinalı Demosthene vakasını hikaye ederek; "Vur, fakat dinle!" dedim. Bana darılmağa hiç hakkı olmadığını, sözlerimi sonuna kadar dinlemek mecburiyetinde bulunduğunu ve zira kendisi İslâm prensleri içinde en namuskâr, en cüretkârı olduğu için bizim İslâm inkılâbçılarının kendisini elimizden kaçırmak istemediğimizi ve bu uğurda İngilizlerle sonuna kadar mücadele edeceğimizi söyledim ve dedim ki:

"Biz seni İslâm'ın seyf-i meslûhu(kınından sıyrılmış kılıcı) haline koymak istiyoruz. Halbuki sen ancak ordunun mükemmeliyeti ile keskin bir kılıcı olabilirsin. Fakat, sen bugün keskin bir kılıç değil, hatta kılıç halinde dövülmemiş ve henüz ilk çekici bile yememiş bir çelik parçasından başka bir şey değilsin. Eğer bugün bir orduya malik olduğunu zannediyorsan aldanıyorsun. Senin orduların bugünkü vesâit-i harbiye karşısında, hatta bir fırkalık bir düşman kuvvetine mukavemet edemeyecek bir haldedir. Sen bu orduyu ancak Türk zabitleri vasıtasıyla islah ve talim ve terbiye edebilirsin. Halbuki Türk zabitleri İngilizlere müttefik olan Afgan Ordusu'na edâ-yi hizmet etmeyi bir ihanet-i vatanîye ve dinîye telakki ederler. O halde ordunu da, memleketini de, ırz ve namusunu da İngilizlere teslim etmekten ibaret olan Hariciye Nâzırı'nın siyasetinde istersen devam et. Benim sana söyleyeceğim son sözler bunlardır. Eğer altı gün zarfında Rus muahedesini tasdik etmeyecek olursanız Afganistan'ı terkedeceğimi söylemek gibi bir protestoyu niçin yapmış olduğumu soruyorsunuz. Ben öyle zannediyorum ki, siz Türk zâbitlerinin kıymetini o derecelerde yüksek telakki ediyorsunuz ki, onlardan mahrumiyet tehlikesi karşısında İngilizlerin yapacakları en müessir entrikalarıyla tesirini zâil eder ve siz derakab tarik-i sevabı(sevap yolunu) bulursunuz..."

Mütâlaâmız bu esaslar üzerinde ikibuçuk saat devam etti. Rus muahedesinin behemehal tasdik edileceğine emin olmaklığımı ve artık Kâbil'i ve Afganistan'ı terk edeceğimi dilemek gibi kendisi için cidden pek elîm tesirât husûle getiren sözlerden sarf-ı nazar etmekliğimi söyledi ve benimle büyük bir samimiyet ifade edecek veçhile musafaha ederek(tokalaşarak) barıştı. Ve hatta yeni dünyaya gelen prensin şerefine o gece vüzerâsına vermekte olduğu ziyafete yaverler ve Ziya Bey ile birlikte beni de davet etti. O gece bir buçuk saat kadar Sipehsâlâr ile dolaşarak bütün benim kendisine söylediğim şeyleri Sipehsâlâr'a tekrar etti. Ve müteakıben beni yanına suret-i husûsîyede davet ederek Sipehsâlâr'ın da bizimle hemfikir olduğunu tebşir etti. Ve muahedenin behemehal imza edileceğine emin olmaklığımı bittekrar teyit eyledi.

Emîr'in bu hallerinden istidlâl ediyorum ki; Rus muahedesi aleyhinde büyük bir muhalif parti vardır. Bu partinin Reisi Hariciye Nâzırıdır. Fakat serdarlardan ve asker kumandanlardan birçokları da bu fikirdedirler. Esasen despotik olan bu memlekette garip bir hâlet-i ruhîye var. Emîrler her istedikleri şeyi; "Ben böyle istiyorum, böylece olacaktır" tarzında yapmakla beraber, kendilerine birçok taraftar toplamak mecburiyeti de vardır. Eğer entrikalar Emîr'in şahsı aleyhine da-

hi yapılacak olursa ondan birçok fenalıklar zuhur edebilir. İşte bu hâlet-i ruhîyenin sevkiyle Emîr açıktan açığa Rus düşmanlığı hissiyatını izhâr eden insanları kendisiyle hemfikir yapmak için mücadeleye kıyâm etmiş bulunuyordu. Aradan beş on gün sonra Emîr beni davet etti.

Kandahar ve Gazne'de Rus konsolosları bulundurmak talebinden vazgeçmiş olduklarına dair Rus Sefiri'nden bir kağıt almaklığımı rica etti. Sefir bu hususu hükümetime yazarak bu yüzden Afganistan Hükümeti'nin duçar olacağı müşkilâtı arz edeceğini ve daha şimdiden mesuliyeti üzerine alarak Kandahar ve Gazne'de konsolosluklar ihdas etmeyeceğini taahhüt eder tarzında bir mektup yazmaya razı oldu. Mektubu ben bizzat Emîr'e verdim. Fakat hâlâ iş neticelenmiyordu. Nihayet Emîr Meclis'i toplamak için evvelce Buhara'ya gitmiş olan Abdülhadi Han'ın avdetine intizâr etmekte olduğunu söyledi.

Bundan üç hafta evvel Abdülhadi Han geldi. Bundan iki hafta evvel de yeni Rus Sefiri Skolnikof vâsıl oldu. Hâlâ vaziyette bir tahavvül yoktu. Emîr her gün beni gördükçe, Meclis'in âzâlarını şimdiden kendi tarafına celb için propaganda ile meşgul olduğunu söylüyordu. Sefir'in vürûdunun üçüncü günü, Hariciye Vezâreti'nde bütün sefâret heyeti ile bana ve benim maiyetimde bulunan birkaç zâbite ve Anadolu'nun Kâbil mümessili Abdurrahman Bey'e ve Buhara sefareti fevkalâdesi heyetine bir ziyafet keşide olundu.

O gün, saat altı buçukta Vezir-i Hariciye benim Afgan yaverim vasıtasıyla bana gönderdiği bir haberde, "Paşa Hazretleri bizim her hususta muallimimizdirler. Biz böyle ziyafetlerde ve ale-l husus kadın bulunduğu halde ne gibi merâsime riâyet lazım geleceğini bilemiyoruz. Binaenaleyh, biraz erken teşrif buyurur da bize yardım ederlerse minnettâr kalırız" demişler. Yaverim beşuş bir çehre ile "Paşa Hazretleri, tebşir ederim ki İngilizlerle her şey bozulmuştur. Sizin tavsiye ettiğiniz gibi Ruslarla muahede tasdik olunacaktır. Bunu size söylemekliğimi bana tenbih ettiler ise de ben tahammül edemedim" dedi.

Kalktım, Hariciye Vezareti'ne gittim. Hakikaten, Mahmut Han Tarzî eski Mahmut Han Tarzî değildi. İngiliz aşkına tutulmazdan evvelki Mahmut Han Tarzî ne ise, şimdi de o olmuştu. O gece saat ikiye kadar Hariciye Vezâreti'nde gayet neşeli bir hayat geçirildi. Tarafeyn yekdiğere merbutiyet-i muhadenetkârânesini musavvir(resmeden) nutuklar söyledi. Ben de bir şark inkılâbçısı sıfatıyla bu geceki tezahürâtın şark inkılâbı için atılmış metin bir adım gibi telakki olunabileceğini ilave ettim. Ertesi günü Emîr ile görüştüm.

Emîr sefir-i cedidden dahi evvelce Suritz'in verdiği tarzda bir mektup almaklığımı rica etti. Onu da ifa ettim. Bundan dört gün evvel, diğer iki mektubun daha alınmasını teklif ettim. Mektuplardan biri Rusya'nın Afganistan'da inkılâb vücuda getirmek için bir propaganda yapmayacağını ve gerek Afganlı ve gerek Afganlı haricî eşhâsın(Afganlı olmayan şahısların) Afganistan'da inkılâb yapmak maksadıyla Rusya dahilinde teşkilât vücuda getirmelerine müsaade etmeyeceğini taahhüt edecekti. Ve diğeri de konsoloslukların adem-i ihdası hakkında deruhte ettikleri taahhüdatın muahedenin mevadd-ı sâiresinin(anlaşmanın diğer maddelerinin) tatbikini tasdik edeceğini mutazammın bulunacaktı.

Nihayet, bu mektupların müsveddesi hususunda da dünkü 28 Temmuz tarihinde Rus Sefiri ile mutabık kaldık. Bugün akşam üzeri mektuplar bana gelecek. Üç gün evvel Pigman Emîr ile beraber otomobille şehre indik. Emîr İngilizlerle olan müzâkerâtın son şeklini bana hikaye etti ve dedi ki: "Ben İngilizlere karşı şimdiye kadar gösterdiğim mümaşaat(beraberlik) ile İngilizlerin maksad-ı hakikilerini anlamak istedim. Ve şimdi maksada tamamiyle vâkıfım. İngilizler (Afganlar) ile Rusların arasını açmak suretiyle bizi bir belaya atmak ve ona mukabil bize bir miktar tüfek ve para vermek istiyorlar. Şimdiye kadar onlar ilan ediyorlardı ki, kendileri bütün dünyada sulh ve müsalemet(barışıklık) teminini istiyorlar. Halbuki bize tahrîren(yazılı olarak) yaptıkları teklifler ile bizi Ruslarla muharebeye ve Rusların aleyhinde Türkistan'da teşvikât yapmaya davet ediyorlar. Bu tahrirî teklifâtı biz bütün cihan medeniyetine karşı ilan edecek olursak bütün dünya İngilizlerin Asya-yı Vusta(Orta Asya) siyaset-i hakikiyesini anlamış olacaktır. Ben şimdi iki medenî devlet arasında yapılması münasip olan şekilde bir muahede müsveddesi hazırlarım. Bunu İngilizlere teklif edeceğim. Eğer bunu kabul etmezse gerek benim, gerek benim teklifâtımı ve gerek İngilizlerin teklifâtını, gazetelerle ilan edeceğim. Bu suretle İngilizlerin mahiyetini meydana çıkaracağım. İngilizlere bu teklifâtı yapmazdan evvel 'Rus muahedesini tasdik' edeceğim."

Dün kendisiyle mülakat ettiğim Emniyet-i Umûmîye Veziri de Emîr'in bu sözünü aynen tekrar etti. Şimdi Temmuz'un onbirinci Pazar veya Ağustos'un birinci Pazartesi günü Rus-Afgan muahedesinin imza ve teati edileceğine intizâr ediyoruz. Eğer olur ise bu mektubumu tahşiye ederim(not yazarım). İşte benim bu son üç ay zarfındaki mücadelâtımı bu izâhâtımdan tamamiyle anlamış olursunuz. Öyle dakikalar geçirdim ki; cidden tahammülsüz idi. Neticede muvaffak olursak bunların hepsini unutacağım. (Cemal Paşa'nın bu satırları, Tebriz'de gerçekleştirilen suîkastın nedenlerinden birini de ortaya koyuyor. -M. Ç.)

Benim ile görüşmek üzere Afgan hududuna geleceğine dair olan telgrafını aldığım zaman pek ziyade sevindim. Muahede tasdik edilmiş olarak seninle görüşürsem sevineceğim. Bütün işlerimiz muahedenin tasdikine bağlıdır.

Artık bu mektubuma ilave edecek bir şeyim kalmadı. Burada, Afganistan için yaptığım ve kabul ettirdiğim bazı nizâmnâmelerin matbu(basılı) nüshalarını size leffen gönderiyorum. Afganlılar, bilhassa Emîr bu mesâîmin kıymetini takdir ederek hakkımda pek büyük bir muhabbet ve hürmet ibrâz ediyorlar. Nümûne Kıtası, zâbitân talimgâhı muvaffakiyetle devam ediyor. Küçük Zâbit Mektebi henüz tesis edemiyorum. Mekteb-i Harbiye tensikatı için behemahal birçok Türk zâbitânının buraya gelmesiyle mümkün olacaktır. Mevcutlara ilaveten yirmidört Türk zâbitinin celbine Emîr muvafakat etti. Bunlar hakkında Hariciye Nâzırı tarafından Ankara Hariciye Nâzırı'na bir mektupla müracaat olunuyor. Bu mektubu benim Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım mektup ile beraber Ankara'ya gönderecekler. Bunlardan başka umûr - maliye ve jandarma ve polisin tensiki için Türk mütehassısları celbolunacaktır. Eğer bunlar kâmilen gelecek olurlarsa Kâbil'deki mevkiimiz takviye edilmiş olacaktır.

Bedri nerelerde? Münih'ten aldığım mektuba nazaran kendisi oraya gitmiş ve refikam ile görüşmüş. Halbuki henüz Moskova'ya muvâsalatına dâir bir haber alamadım. Çok merak ediyorum. Son günlerde Anadolu hakkında aldığım havadisler ye'simi mucib oluyor. Yunanlılara karşı birkaç muvaffakiyetsizliğe uğradığımız anlaşılıyor(Cemal Paşa aynı gün Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektubunda, Yunanlılara karşı elde edilen başarılara -İnönü zaferi gibi- temas ediyor ve memnuniyetini bildiriyor.-Murat Çulcu). İnşallah muvakkat ve geçici şeylerdir. Moskova'daki arkadaşlara çok selâm. Bedri orada ise gözlerinden öpmek arzusuyla şimdi hayalen güzel gözlerinden öperim, kardeşim, Enverciğim."[1]

Cemal Paşa'nın 26 Temmuz 1921 günü Enver Paşa'ya yazmış olduğu bu mektup; Afganistan'ın Asya siyaseti içindeki yeri, Rusya'nın ve İngiltere'nin Afganistan politikaları ve Ankara-Kâbil ekseninin küresel siyasetteki vazgeçilmezliği bakımlarından yaşamsal bir önem taşıyordu. Bu 'yaşamsal önem' aradan yüzyıla yakın bir süre geçmiş olmasına karşın bugün de hiçbir şey kaybetmedi. Aksine... 21. yüzyılın başında önce Büyük Ortadoğu Projesi, sonra da Genişletilmiş Orta-

[1] Hüseyin Cahit Yalçın, *A.g.e.*, S.266-281.

doğu ve Kuzey Afrika Projesi başlıkları altında gündeme getirilen Anglo-Amerikan Emperyalizmi'nin yayılmacı ve sömürücü planlarının merkezinde yine Afganistan yer alıyor.

Nitekim 11 Eylül 2001 New York/ABD provokasyonu ile küresel saldırının düğmesine basılırken ilk hedef yine Afganistan oldu.

Emperyalist saldırganlar doksan yıllık bir 'fasıladan' sonra Kuzey Afrika-Ortadoğu-Asya'nın işgaline Afganistan'dan başladılar. Bu süreçte ve zeminde cereyan eden olaylar irdelendiğinde tüm gelişmelerin birbiri ile ilintili olduğu ve birbirini tetiklediği görülüyor. Bu nedenle de 'hareket noktası' olarak Afganistan; 'Büyük Ortadoğu' adlı 'küresel savaşın' Asya'daki merkezi konumunda bulunuyordu/bulunuyor.

Tüm bu hususlar gözönüne alındığında günümüzde Afganistan'da -ve operasyon bölgesinde- cereyan eden tüm ekonomik, siyasî ve askerî olaylar; 1919-1922 yılları arasında, 'Paşaların Asya Misyonu' çerçevesinde cereyan eden olaylarla benzerlikten öte yaşamsal nitelikte kronolojik bir bütünlük gösteriyordu. Nitekim Cemal Paşa da Enver Paşa'ya yazdığı kapsamlı, derinlikli ve uzun mektubunda 'küresel merkezin' ana yapısına nüfûz etmiş; çeşitli unsurları ve önemli aktörleri analiz ederek gözler önüne sermişti. Bunu yaparken de kendi pozisyonunu, siyasî ve askerî tercihlerini ön planda tutuyor, olayları bu doğrultuda ele alıyordu.

Özellikle kaydetmek gerekir ki Cemal Paşa; Marksist, Bolşevik veya Sosyalist değildi.

Bu nedenle Bolşevikliği ideolojik olarak değil; Rusya'nın İngiliz siyasetine alternatif -hatta rakip- olması nedeniyle benimsemiş görünüyordu. Ki bu siyaseti daha çok Paris ile paralellik gösterdiği halde Cemal Paşa, Enver Paşa'ya yazdığı mektubunda ateşli bir üslup kullanarak -bu nedenle- Moskova ve Bolşevik yandaşlığı yapıyordu. Kısacası 'düşmanımın düşmanı dostumdur' ilkesi ile hareket ediyordu.

Kaldı ki 'İslâm İhtilâlleri Cemiyeti Birliği' oluşumunu hayata geçirebilmek amacıyla da Bolşevikliği ideolojik bir araç olacak kullanmak zorunluluğunda idi. Geniş kitleleri; sosyal bakımdan Bolşeviklikle, dinsel bakımdan da İslâmî inanç ile harekete geçirmek ve emperyalizme karşı ayaklandırmak mümkün olabilirdi. Bu yaklaşım sadece Cemal Paşa'ya özgü değildi. İngiliz saldırganlığı karşısında bir destek noktası olarak Bolşevik Rusya'ya gereksinim duyan Talat, Enver ve Mustafa Kemal Paşalar da aynı bakış açısına sahip bulunuyorlardı.

İşin doğrusu; Moskova da, paşaların bu yaklaşımını net bir şekilde algılıyordu. Bir yandan İngiltere ile dostluk görüşmelerini örtülü bir şekilde sürdüren Moskova, diğer taraftan anti-emperyalist bir politika ve söylem sergiliyordu. Açıktan yürüttüğü bu politikanın bir gereği olarak da İngiliz Emperyalizmi'nin saldırısına uğrayan paşaların mevcudiyetini, gücünü ve çaresizliğini/yalnızlığını, bölgeye girerek yerleşmek isteyen emperyalizme karşı kullanmak istiyordu. Bunun bir nedeni de hiç şüphe yok ki bu süreçte Moskova'nın, etkinliği ve geniş çapta egemenliği altında bulunan Asya'daki Türk-İslâm topluluklarını, bu 'dostluk, dayanışma ve bütünleşme' siyasetleriyle kontrol etmek istemesiydi.

Ortak çıkarların bir gereği olarak Cemal Paşa, yakın tehlike olarak gördüğü Hindistan'daki İngiliz varlığına karşı Afganistan'ı Rusya ile anlaşmaya zorluyordu. Böylece Rusya'nın ekonomik ve askeri malzeme yardımını arkasına alarak önce Afgan, sonra da Hint halkını İngiliz Emperyalizmi'ne karşı silahlandırmayı ve ayaklandırmayı amaçlıyordu. (Bkz. Ek 5, Ek 7)

Fakat şurası da muhakkaktı ki; İngiltere'yi Bolşevik yardımı ile safdışı edecek olursa, bu kez de bir başka güç odağı olan Paris'i Bolşevikliğe karşı oynama alternatifini saklı tutuyordu. Zira paralel süreçte Fransa, Güneydoğu Asya'ya askerî bakımdan yerleşmiş görünüyor ve gözlerini İngiltere ile Rusya'nın mücadele ettiği bölgeye çevirmiş bulunuyordu. Bu zeminde Çin'in gücü ve tercihleri de gözardı edilmemeliydi. Belirleyici bir yerleşik faktör olarak Çin de Fransa gibi, İngiltere'nin ve Rusya'nın potansiyel rakibi olarak bir kenarda bekliyordu.

Bu siyasî tabloda ve hazırlanan planlar/projeler çerçevesinde Kâbil yönetiminin Moskova ile anlaşması -İngiltere hariç- her odak bakımından son derece olumlu ve vazgeçilmez bir önem taşıyordu.

Buna karşılık Amanullah Han anlaşmayı onaylamayarak sürüncemede bırakıyordu. O, Ankara-Moskova eksenine tam teslim olmak yerine İngiltere ile Rusya arasında dengeli bir politika uygulamak istiyor; tarafsız kalmayı düşünüyordu.

Bunda, Ankara'nın durumunun belirsizliği de rol oynuyordu. Unutmamak gerekir ki Anadolu'nun önemli bir bölümü işgal altında idi. Bu aşamada İngiltere amaçlarına geniş çapta ulaşmış gibi görünüyor; Mustafa Kemal ve arkadaşlarının durumu ise o denli parlak bir gelecek vaadetmiyordu. Amanullah Han'ın tarafsızlık politikası İngiltere'nin de -şimdilik- işine geliyordu. Londra Kâbil'i ya tam anlamıyla teslim almak; alamaması durumunda ise tarafsız kalmasını sağlamak istiyordu.

Üstelik bu sadece Amanullah Han'dan kaynaklanan bir eğilim de değildi. Af-

gan Ordusu'nun kumanda heyetinin önde gelen simaları da İngiltere'nin dostluğunu Moskova'nın barış antlaşmasına tercih ediyorlardı. Daha birkaç yıl önce; 1919'da cereyan eden Afgan-İngiliz Savaşı bu kumandanlar tarafından kazanılmıştı. Afganistan ise İngiltere ile yaptığı anlaşma sonucunda bağımsız bir devlet statüsünü kazanmıştı. Bir başka ifadeyle Afganistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke İngiltere olmuş; 'ulusal,' fakat yetersiz Afgan Ordusu İngiltere savaşı sayesinde rüştünü isbat etmişti.

Hindistan ile komşu olan ve Londra'nın Büyük Ortadoğu Projesi çerçevesinde İran aleyhine tesis etmek istediği müstakbel Büyük Afganistan'ın bu ideale ulaşması nasıl mümkün olabilirdi? Nitekim devletin kuruluşu aşamasında Amanullah Han'ın uygulamak istediği tarafsızlık politikası; yüzyıllık bir süreçte Kâbil'in sürekli olarak yalpalamasına ve kararsız kalmasına yol açacaktı. Bu yalpalama 20. yüzyılın son çeyreğinde kanlı bir kargaşaya dönüşüyordu. SSCB'nin güdümündeki Babrak Karmal Afganistan'ı Bolşevik Ordusu'na işgal ettirmişti. Anglo-Amerikan Emperyalizm Moskova'ya karşı harekete geçti. Kızılordu işgaline karşı Taliban'ı ve dinsel aşiretleri organize etti. Bolşevikler çekilince Taliban ve El Kaide Anglo—Amerikan Emperyalizmi'nin bölgedeki varlığına savaş açtı. Bu kez de 11 Eylül 2001 komplosu ile düğmeye basıldı. Amerikan ve İngiliz ordularının forse ettiği batılı güçler –NATO– Afganistan'ı işgal etti. Bu kez de Kâbil, emperyalistler tarafından işbirlikçi Hamit Karzaî'ye teslim edildi. Sonra da sıra Irak'ın işgal edilmesine geldi. Böylece Kuzey Afrika ve Ortadoğu, hızla yayılan Aglo-Amerikan işgaliyle ve saldırılarıyla tanıştı.

BOP veya GOP(Kuzey Afrika-Ortadoğu-Asya)'un kapsamı içinde kalan devletler ve hudutlar tasfiye edilmeye; yeniden –emperyalizmin çıkarlarına uygun olarak- yapılandırılmaya başlandı.

Hemen farkedilebileceği gibi tüm bu gelişmelerin ve sürecin başlangıcı yine 20. yüzyılın ilk çeyreğinde tesis edilen Afganistan'daki siyasî yapıya dayanıyordu. Amanullah Han da ardılları gibi, amaçladığı tarafsızlık ve bağımsızlık politikasını tam anlamıyla uygulayamamıştı. Çeşitli etmenlerin yanı sıra bunun bir nedeni de emperyalizmin her zaman cepheden vurmamasıydı. Nitekim 'operasyon bölgesinde' suikastlar, entrikalar, ihanetler ve ikiyüzlülük siyaseti; mücadeleyi kanlı ve kirli bir boyutlara taşıyordu. Bu kanlı ve kirli politikanın kurbanları ise Talat, Enver ve Cemal paşalar oluyordu.

Kendi varlığını ve mücadelesini de yaşamsal derecede yakından ilgilendiren Kâbil-Moskova antlaşması için-varını yoğunu ortaya koyarak açıkça mücadele

eden Cemal Paşa Kâbil'deki yönetime adeta rest çekerek İngiltere'yi 'başdüşman' ilan etmişti. Böylece Cemal Paşa Afganistan'da, köşeye sıkışmış olan Londra'nın adeta boğazını sıkıyordu. Ancak Paşa'ya ne Moskova gerektiği gibi sahip çıkıyor, ne de Londra ona yaşama hakkı tanıyordu.

Cemal Paşa Paris dönüşünde Tiflis'te suikasta kurban gidecek; Kâbil yolunda şehid edilecekti. Fatura ise; 'Küresel Oligarşi'nin' ve 'Anglo-Amerikan Emperyalizmi'nin' siyasî bir aracı olarak kan döken 'Ermeni Terörü'ne' ve teröristlerine kesilecekti.

Paşaların ve Devletlerin Kaderinde Yaşamsal Dönemeç

1921 yılının Eylül ve Ekim aylarında cereyan eden olaylar ve gelişmeler hem Enver, Cemal ve Mustafa Kemal paşaların; hem de İngilizlerin saldırılarına uğrayan Türkiye, Türkistan ve Afganistan devletlerinin kaderinde yaşamsal bir rol oynuyordu. Bu yaşamsal rol ise Sakarya Savaşı'na programlanmış ve odaklanmıştı.

İngiltere'nin desteklediği işgalci Yunan Ordusu, Millî Mücadele'nin merkezi olan Ankara üzerine yürümüş, Polatlı yakınlarına ulaşmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın kumandası altındaki kuvvetler düşmanı Sakarya'nın batı sahillerine atıyor ve orada durdurmaya çalışıyordu. Sakarya nehri Ağustos ve Eylül ayı boyunca Türk milleti bakımından adeta bir 'Sırat Köprüsü'ne dönüşmüştü. Büyük bir özveri ile gerçekleştirilen direniş 17 Eylül 1921 günü, Yunan kuvvetlerinin geri çekilmeye başlamalarıyla birlikte zaferle sonuçlandı.

Yaşamsal nitelikteki Sakarya savunması, Doğu'nun ve Batı'nın egemen güçlerinin bakışlarının buraya odaklanmasına neden olmuştu. Herkes Anadolu'nun kaderini belirleyecek olan bu savaşın sonucunu büyük bir hazırlık içinde, bekliyordu. Savunma hattının çökmesi halinde Anadolu; bir tarafını ve cephesini de Rusya'nın belirleyeceği çokuluslu savaşa sahne olabilirdi. Ya da direnişi Türk Ordusu kazanacak ve Anadolu'nun egemenliği Türk milletinin askerî ve siyasî iradesine bağlanacaktı.

Uluslararası güç odakları gibi, bu vuruşmalarda ve boğuşmalarda aktif rol üstlenmiş olan içerdeki ve dışarıdaki Türk paşaları da gelişmeleri büyük bir hassasiyetle ve adeta tetikte, izliyorlardı.

Bu olayda Mustafa Kemal Paşa belirleyici ve tarihsel bir konumda idi. Bu savaşı kazanması durumunda sadece Anadolu'ya hükmeden ordulara kumanda etmekle kalmayacak; İslâm âlemine önderlik eder bir konumda bulunan Türk Devleti'nin kaderinde ve geleceğinde de söz sahibi olacaktı. Böylece tüm umutlarını Türkiye'nin 'bağımsızlığına' ve gücüne bağlamış olan Orta Asya Türklüğü ve Müslümanlığı da Mustafa Kemal Paşa'yı adeta doğal bir lider olarak kabul edecekti. Anti-emperyalist mücadele içinde savaşarak kariyer yapan Mustafa Kemal Paşa'nın bu 'siyasî ve askerî' kimliği, Asya'nın derinliklerine kadar nüfûz edecek bir kurtuluşun da adeta rehberi; hattâ 'Kutup Yıldızı' olacaktı.

Bu tabloyu en iyi tesbit eden ve değerlendiren şahıslardan biri ve başta geleni ise hiç şüphesiz Enver Paşa idi. Gerçi bu süreçte Türkiye'nin dışına düşmüş, mücadeleden uzak bir konumda kalmıştı. Ama yine de Rusya'da gerçekleşen Ekim İhtilâli'ni iyi değerlendirmişti. Marksist veya komünist olmamasına karşın 'anti-emperyalist', hatta bunun da ötesinde 'anti-İngiliz' konumu nedeniyle Moskova'nın desteğini arkasına almıştı. Moskova'daki Bolşevik yönetim ise, Anadolu'daki direnişin çökmesi halinde bölgeyi İngilizlere teslim etmemek amacıyla müdahale zorunda kalabileceğini hesaplıyordu. Bu işi de Türk Ordusu'nda ve Müslüman dünyada hâlâ büyük bir saygınlığa sahip bulunan Enver Paşa üzerinden yapmayı planlıyordu.

Nitekim daha Türkiye'den ayrılırken hazırlamış olduğu planın merkezine Rusya'yı oturtan Enver Paşa, bu aşamada olabildiğince Almanya'dan uzak durmuş; akrabası olan (Nuri, Halil, Kazım Orbay vb. gibi) paşalarla birlikte Moskova-Kafkasya ekseninde ciddî biçimde güç kazanmaya ve Moskova-Ankara ekseninde de etkin bir faktör haline gelmeye çalışmıştı.

Tüm askerî gözlemciler gibi Enver Paşa da Yunan Ordusu'nun Anadolu'daki ilerleyişini ve Sakarya hattında yaşanan gelişmeleri büyük bir endişe ve hassasiyet ile izliyordu. Nitekim Yunan Ordusu'nun Ankara varoşlarına dayandığı günlerde Anadolu'daki pek çok aydın ve subay gibi o da endişeye ve umutsuzluğa kapılmış; en kötü ihtimali gözönüne alarak bir takım hazırlıklar yapmıştı. Bu hazırlıkların hedefini ise kaçınılmaz olarak askerî bir gücün başında Anadolu'ya girmek ve Sakarya'da yenilmesi halinde Türk Ordusu'nun yardımına koşmak düşüncesi teşkil etmişti. Bu endişelerini ve Kafkasya'da ordu kurarak Anadolu'ya girmek düşüncelerini de Mustafa Kemal Paşa ile paylaşmıştı.

Doğaldı ki bu durumda, Moskova da gelişmelere seyirci kalmayacaktı. Bir yandan Enver Paşa'yı teşvik edip desteklerken, diğer taraftan da kendi çıkarlarını

gözeterek Bolşevik Ordusu'nu bu kez Anadolu'ya sokmayı hesaplamıştı. Bunda hiç şüphe yok ki Anadolu'yu İngiliz Emperyalizmi'nin ele geçirmesi kadar; Ankara'nın Asya'daki ve Ortadoğu'daki prestiji de büyük rol oynamıştı. İşbirlikçi İstanbul'un Hilafet'ten kaynaklanan dinsel egemenliği altındaki Asya Müslümanları üzerindeki olumsuz etkileri kaçınılmaz olacaktı. İşgal altına giren ve yokolmanın eşiğine gelen Anadolu Türk Devleti'nin ve Türk milletinin emperyalizme teslim olmak yerine, uzanan bu yardım elini tutmak istemesi, yaşamsal bir refleks olarak görülecek ve kabul edilecekti. (Yeşil Ordu Cemiyeti için bkz. Ek 10)

İşte bu nedenle, 'kader günleri'sırasında Enver Paşa 31 Temmuz 1921 tarihinde Moskova'dan ayrılıyor, 10 Ağustos 1921 günü Batum'a gidiyordu. Bu süreçte Kafkasya'da faaliyet gösteren ve özellikle Ermeni çetelerine karşı vuruşan (Enver Paşa'nın amcası) Halil Paşa da Moskova'dan ayrılarak bir kez daha Anadolu'ya giriyor, Trabzon'a geliyordu. Halil Paşa ile Enver Paşa'nın Anadolu ile ilgili düşünceleri ve yürüttükleri faaliyetler; kimi çevreler tarafıdan olumlu, kimi çevreler tarafından da son derece olumsuz bakış açılarından yorumlanıyordu. Olumsuz bakış açısına sahip olanlar –ki onların yaklaşımları hiç de samimi olmadığı için, Enver Paşa'nın ve akrabalarının bazı girişimlerini farklı yorumlayarak istismâr ediyorlardı– Enver Paşa'nın, akrabalarının, arkadaşlarının ve eski İttihatçıların bu aşamada gerçek niyetlerinin şiyasî bakımdan yeniden örgütlenerek Anadolu'nun yönetimini ele geçirmek olduğunu ileri sürüyorlardı. Paşa'nın ve yakın çevresinin bazı girişimleri ve eylemleri de onları haklı çıkaracak görünüm yansıtıyor, olumsuz izlenimler doğuruyordu.

Nitekim, Türkiye'den ayrıldıktan sonra Enver Paşa konusuna pek de sıcak ve samimi bir yaklaşım göstermeyen Cemal Paşa, daha önceki mektubunun sonunda da belirttiği gibi Moskova'ya gidiyordu. Asıl amacının Enver Paşa ile Moskova'da buluşmak olduğunu kaydeden Cemal Paşa bu amacını gerçekleştiremiyordu. Zira Enver Paşa 31 Temmuz 1921 günü Batum'a geçmek üzere Moskova'dan ayrılmış bulunuyordu. Cemal Paşa Moskova'da iken, Enver Paşa Kafkasya'da idi.

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya

Cemal Paşa Moskova'da bazı görüşmeler ve soruşturmalar yapıyor, kendi imkanlarıyla bilgi topluyor ve 12 Kasım 1921 günü Mustafa Kemal Paşa'ya şu 'uyarı' telgrafını çekiyordu:

"Mülâzım Süreyya Beyle takdim ettiğim mektuplardan ahvâl-i umûmîye malûm-ı samileri olmuştur. Ahiren Moskova'ya muvasalatımda Enver ve Halil paşaların Anadolu'da teşebbüs etmekte oldukları husûsâta vâkıf oldum. (Cemal Paşa burada Enver Paşa'nın Anadolu'ya girme projesini ve bazı faaliyetleri kastediyor. M.Ç.) Bu teşebbüsâta nihayet verdirmek için bütün mevcûdiyetimle çalışıyorum. Pek yakın bir zamanda nâil-i maksat olabileceğime itimâdım kavîdir. Neticeyi birkaç güne kadar gideceğim Almanya'dan arz ederim. Afganistan hakkındaki teşebbüsâtım pek muvaffakiyetli neticelenmiştir. Almanya'da pek kısa bir müddet kaldıktan sonra tekrar Afganistan'a avdet edeceğim. Avamir-i devletlerinizi (emirlerinizi) Fethi Bey'in (Fethi Okyar) bildiği Münih'teki adresime işâr buyurursanız müteşekkir olurum. Afganistan için istediğim zâbitânı bizzat intihâb etmek emelindeyim. Süreyya Bey'in bu iş için serian İstanbul'a izâmını rica ederim. Muvaffakiyet-i ahirenizden (Sakarya zaferini kastediyor.-M.Ç) dolayı bütün ruhumla arz-ı tebrikât ederim."[1]

Hemen kaydetmek gerekir ki Enver Paşa ile yandaşlarının Anadolu'ya geçme projeleri ile ilgili olarak pek çok spekülasyon yapılmasının yanı sıra, özellikle Trabzon merkezinde son derece önemli bir takım gelişmeler de cereyan ediyordu.

Anadolu'ya Girme konusu ve 'İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'

Bugüne kadar tam manâsıyla aydınlatılamamış olan ve fakat üzerinde ilgili her 'yetkilinin' kendi bakış açısına göre ortaya çeşitli iddialar atarak yorumlar yaptığı 'Enver Paşa'nın Anadolu'ya girme teşebbüsü'; bu aşamadan sonra cereyan edecek olayları da derinden etkilemişti. Zira adıgeçen iddia sahiplerine göre; Anadolu'nun kapısı bu olaylar ve gelişmeler sonucunda kendisine kapandığı için Enver Paşa, son çareye başvurmuş ve 'Turan'a' yönelmişti.

Farklı kaynakların iddialarına ve ortaya çıkardıkları belgelere 'binaen' Enver Paşa'nın Anadolu'ya girme teşebbüsü şöyle cereyan etmiş ve 'akim' (sonuçsuz) kalmıştı.

---

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S.414.

1918 yılından sonra gelişen olaylara paralel olarak yurt dışındaki İttihatçılar; biri Berlin, diğeri Moskova olmak üzere iki ana merkezde ayrı gruplar oluşturmuşlardı. Fakat Talat Paşa'nın şehid edilmesi üzerine Enver Paşa Berlin'e gitmiş, buradaki grubun liderleri ile görüşerek iki merkezi birleştirmiş; Moskova'ya da Berlin grubunun önemli simaları olan Bahaeddin Şakir, Dr. Nâzım ve Bedri beyler ile birlikte dönmüştü. Bunlara daha sonra Küçük Talat Bey de katılmıştı. Bu arada Ankara, Talat Paşa'nın, İttihatçıların yurt içine karışmayacağı, dışarıda faaliyet gösterecekleri konusundaki vaadine bağlı kalınması konusunda; Ankara'nın Moskova Elçisi Ali Fuat Paşa vasıtasıyla Enver Paşa'yı uyarmıştı. Paşa da, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin onayı dışında hareket etmeyeceği konusunda Fuat Paşa ile mutabakata varmıştı.

İttihatçıların bundan sonra izleyecekleri politikalar hakkında Ankara ile Moskova yönetimleri arasında da bir mutabakat sözkonusu idi. Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin İttihat ve Terakki mensuplarının durumuyla ilgili özel bir strateji uyguluyordu. Buna göre; Rusların İttihat ve Terakki mensuplarıyla görünürde resmî bir ilişkileri söz konusu değildi. Bununla birlikte Türk halkının haklarında beslediği sevgiyi bildikleri ve onların da siyasetle pek uğraşmamaları nedeniyle, Rusya'da yaşamalarına gözyumuluyordu. Ayrıca; İslâm âleminde Bolşeviklik yapmaksızın, emperyalist ülkelere ve gerici yönetimlere karşı devrimci bir yaklaşımla, ihtilalci İttihatçılarla işbirliği yapmaya sıcak bakıyorlardı.

Bu arada İttihatçılar da bu işbirliğine uygun davranıyor; BMM Hükümeti'ne karşı hiçbir muhalif girişimde bulunmayacakları yönünde güvence veriyorlardı. Ancak Moskova'daki yönetimin içten içe ve örtülü olarak Ankara'nın 'içişlerine' müdahale etmek konusunda hevesler beslediğini, bunu da İttihatçılar üzerinden gerçekleştirmek eğiliminde olduğunu herkes hissediyordu. Sovyet yönetimi yine de bu konuda dışarıya asla renk vermiyordu.

Ne var ki özellikle Dr. Nâzım'ın da Moskova'ya gelmesinden sonra bu 'hisler ve duyumlar' Ankara'yı rahatsız ediyordu. Bu nedenle Moskova temsilcisi Ali Fuat Paşa üzerinden Enver Paşa ile temas kurularak şu hususlarda (bir kez daha) sözleşiliyordu:

- Enver Paşa ve arkadaşları Türkiye'ye geçmek arzusundan kesinlikle uzak duracak; İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdı şeklinde İslâm memleketlerinde çalışacak ve Türkiye'nin içişlerine kesinlikle karışmayacak.
- Genel amaç, emperyalizmle mücadele olacak, komünizmle işbirliği yapılsa

bile komünizme gidilmeyecek. İslâm memleketlerinde yapılacak örgütlenme ve mücadele sırasında Türkiye'nin çıkarları propaganda edilecek ve Ankara mânen desteklenecek.

- Sovyet yönetimi istese bile İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Türkiye'ye karşı kesinlikle kullanılmayacak.
- Barış yapılıncaya kadar Türkiye bu ihtilâl örgütü aleyhinde bulunsa bile, Türkiye'nin mevcut hükümetine karşı hiçbir girişimde bulunulmayacak.[1]

Aslında her iki taraf da bu anlaşmaya sonuna kadar sadık kalacak; hiçbir sorun, dışarıya yansıtıldığı derecede büyük olmayacaktı. Fakat gerek yurt içindeki, gerekse yurt dışındaki bazı ihtiras sahipleri, ikiyüzlü davranan yabancı devletlerin ajanları ve kimi sözde Ankara yanlısı görünen iki yüzlü entrikacılar; sürekli olarak dedikodular pompalayarak, taraflar arasına –sorunlar yaratarak ve anlaşmazlıkları körüklüyerek- paşalar hayattayken aralarına nifak sokacak, vefatlarından sonra da çeşitli yöntemlerle bu tür faaliyetlerini günümüze kadar sürdüreceklerdi.

Bu mutabakatlara varıldıktan sonra Enver Paşa'nın başkanlığındaki İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı, 1921 yılında ilgili memleketlerden çağrılan delegelerin katılımıyla Roma'da ve Berlin'de iki kongre gerçekleştirdi. Bu kongrelerde şu kararlar alınmıştı:

"1. İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı hakkındaki nizamnâme aynen kabul edilmiş ve nizamnâmenin birinci maddesini teyiden emperyalizm ile mücadeleye her şekil ve sûrette devam edilmesi kararlaştırılmıştır.

2. Emperyalizm ile mücadeleyi idâme ettirebilmek üzere bu tarz mücadeleyi kabul eden müslim ve gayrimüslim bütün milletlerle ve kezalik maksadımıza hâdim bütün sınıflarla teşrîk-i mesâi edilmesi kabul olunmuştur. Teşkilâta dahil olmayan siyasî ve içtimaî ihtilâl programlarını takibeden millet veya sınıflarla teşrîk-i mesâide yalnız emperyalizm ile mücadelede tevhid ve iştirâk-i mesâi esâsı kabul edilmiş olup her taraf, kendi veya içtimaî programını aynen muhâfaza hakkını hâiz olacaktır.

3. Anadolu'daki hükümet-i hâzıra bugünkü şekil ve mücadelesi itibariyle emperyalizm ile ihtilâf halinde bulunduğundan Anadolu, bugünkü mücadelesinde

[1] Ali Fuat Cebesoy, *A.g.e.*, S.223.

ve istiklâlini müdâfaâda devam ettiği müddetçe İslâm memleketlerinde bilcümle teşkilât-ı ihtilâliye ile kendisine yardım edilmesi esâsı kezâlik kabul edilmiştir.

4. Merkez-i Umûmî tarafından tahrir ve kongreye teklif edilmiş olan ihtilâl dahilî nizâmnâmelerinin ve muhtelif memleketlerdeki ihtilâl usullerini tayin ve irae eden izâhnâmelerin aynen kabulü ile bunların serian ittihada dahil memleketlerde tatbikine devam ederek her memleketteki ihtilâl teşkilâtını tensîk etmek ve bu memleketlerde ihtilâl hareketlerini takviye eylemek çarelerinin temini Merkez-i Umûmî'ye tevdi olunmuştur.

5. Fırka teşkilâtı vücûda getirilerek veya teşriî meclisleri olmayan memleketlerde cemiyetin maksadımıza göre çalışacak Kuva-yi İcrâîye rüesâ ve âzâsıyla anlaşarak, kanûnen ve meşrûan çalışmak mümkün olan memleketlerde bu sûretle ve mümkün olmayan memleketlerde dahi gizlice çalışılması esas itibariyle kabul olunmuştur. Bu cümleden olmak üzere Türkiye'de makam-ı saltanat ve hilafeti muhâfaza ve komünist olmamakla beraber halk hâkimiyetine istinat etmek ve emperyalizm ile mücadeleyi esas meslek kabul etmek ve sulhü müteakıb dahilî kongrede şekl-i kati almak üzere geçen sene programını tanzim etmiş olan ve 'Halk Şûralar Fırkası' nâmı altında bulunan İttihat ve Terakki Fırkası'nın dâhilinde 'İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nın' hukuk ve menâfii mahsusasını müdafâa etmesi itibariyle bunun hükümet-i hâzıra ile münasebetlerinin tanzimi ayrıca teemmül edilmiştir (etraflıca düşünülmüştür). Bu cümleden olmak üzere hükümet-i hâzıra maksada hadim oldukça kendisiyle mücamelekâr (iyi geçinilecek) bir vaziyet alarak ona yardım etmesi ve Anadolu menâbîinden (kaynaklarından) de maksada göre azami istifadenin temini tensib edilmiştir.

6. Şimdiye kadar olduğu gibi Rus Sovyet Hükümeti ve Üçüncü Enternasyonal ile diğer hükümetler ve teşkilât nezdinde azami istimâl-i nüfûz ve tesir ile Türkiye'nin bugünkü mücadelesine maddî ve mânevi azami yardımın temini.

7. Hindistan ihtilâl harekâtının takviyesi için bir taraftan Afganistan'ın takviyesi ve diğer taraftan da bu hususta tetkikat-ı mahallîye göre tanzim edilen projelere müstenit bulunan tekliflerin Sovyet Fırkası Hükümeti tarafından kabul ve tatbik edilmesinin temini müzakere edilmiştir.

8. Esasen evvelce temas edilmiş olan Cava, Yemen ve Somali'de daha müessir bir sûrette çalışmak çarelerinin temini teemmül edilmiştir.

9. Bütün bu kararların tatbiki ve teşkilâtın tekemmül ve tevsîi için vesâit-i maddîye inzârıyla Merkez-i Umûmî'nin tavzifi karargir olmuştur.

10. Bu hususta evvelce muâvenet vaadetmiş olan Üçüncü Enternasyonal ve Rus Sovyet Hükümeti ile bilmüzakere ittihâz-ı karara memûren ber vech-i âti arkadaşların Moskova'ya izamı (getirilmeleri) kararlaştırılmıştır."[1]

Kongrelerde alınan kararları içeren bu nihaî belgeden de anlaşılacağı gibi İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı özellikle iki odağa; Sovyet Rusya'ya ve Üçüncü Enternasyonal'e dayanıyordu. Gücünü ve gereksinim duyduğu her şeyi bu kaynaklardan temin edeceği anlaşılıyordu. Bu yönden bakıldığında belgenin 5. maddesi son derece önem kazanıyor ve haklı olarak Ankara'yı endişeye sevkediyordu. Zira bu maddede; "...Türkiye'de makam-ı saltanat ve hilafeti muhafaza ve komünist olmamakla beraber halk hakimiyetine istinat etmek ve emperyalizm ile mücadeleyi esas meslek kabul etmek ve sulhü müteakıb dahilî kongrede şekl-i kati almak üzere geçen sene programını tanzim etmiş olan ve 'Halk Şûralar Fırkası' nâmı altında bulunan İttihâd ve Terakki Fırkası'nın dâhilinde İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'nın hukuk ve menâfii mahsûsasını müdâfaa etmesi itibariyle bunun hükümet-i hâzıra ile münâsebetlerinin tanzimi ayrıca teemmül edilmiştir" deniyordu. Ortaya çıkan bu tablonun Ankara yönetimi tarafından kabul ve hazmedilmesi kolay değildi.

Her şeyden önce Ankara'da faaliyet halindeki BMM'ye karşın; yurt dışında kurulmuş olan bir örgüt, içişleri ve ülkenin geleceği hakkında kararlar alabiliyordu. Ayrıca bu irade; İttihat ve Terakki Fırkası'nı Halk Şûralar Fırkası'na dönüştürerek örgüte bütünüyle el koyma hakkını kendisinde bulabiliyordu. Kaldı ki İttihat ve Terakki 1918 yılının Ekim ayında, İstanbul'da yapılan kongre ile Teceddüt Fırkası'na dönüştürülmüştü. Oysa BMM yasalarına göre o sırada ülkede Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti ile ona karşıt olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan başka bir siyasî örgütün kaydı bulunmuyordu.

Bu nedenle kurulan Halk Şûralar Fırkası'nın dışardan içeriye sızarak yurt içinde gizlice çalıştığı ve bir 'malûm zümrenin' hareketi olacağı; bunun İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'nın 'özel hukukunu ve çıkarlarını savunması' bakımından 'ihtilâlci bir yöntem' uygulayacağı da anlaşılıyordu.

Ankara'ya bağlı bir çevrenin iddiasına göre, Talat Paşa'nın şehadetinden sonra Birinci Dünya Savaşı'nın sorumluluğunu üzerine almış olan Enver Paşa, bu he-

[1] Ali Fuat Cebesoy, *A.g.e.*, S.223-225.

sabı vermeden Halk Şûralar Fırkası'nın -ki bu aynı zamanda İttihat ve Terakki anlamına geliyor, daha sonra da bu adı kullanıyordu- başına geçmişti. İddiaya göre; Enver Paşa böylece Türkiye'nin de başına geçmeyi ve kaderine hakim olmayı istemişti.

Onlara göre Paşa böyle davranarak daha önce "memleket işlerine karışmamak" konusunda verdiği sözde durmamıştı. Onun böyle davranmasında ise başta Dr. Nâzım Bey olmak üzere çevresinde toplanmış olan 'muhteris İttihatçıların' telkinleri rol oynamıştı.

Yine bu iddia sahiplerine göre 1921 yılının Temmuz ayında, Batı Cephesi'nde uğranılan Kütahya ve Eskişehir yenilgilerinden sonra, ordunun Sakarya nehrinin gerisine çekilmesi; Ankara'daki millî direnişin kırılacağı endişesini doğurmuştu. Bu nedenle ülke içinde yönetimi ele geçirmek isteyenler, ortaya çıkan fırsatı değerlendirmek istiyorlardı. Bu zeminde Enver Paşa 28 Temmuz günü Hariciye Komiseri Çiçerin ile gizlice ve acele bir görüşme yapmış; 30 Temmuz günü de Moskova'dan ayrılarak Kafkasya'ya doğru trenle, hareket etmişti. Bu yolculuk sırasında Enver Paşa'ya; Dr. Nâzım, Dr. Yüzbaşı Faik, (Kurmay Binbaşı Naim Cevat Bey'in teyzesinin oğlu) Hikmet beyler refakat ediyorlardı.

Bu sırada Tuapse'de istirahat eden Halil (Kut) Paşa da ailesiyle birlikte Batum'a gitmişti. Alınan bilgiye göre tüm bunların yanı sıra Ruslar on-onbeşbin kişilik bir Kızıl-Müslüman silahlı gücünü de Bakü'ye hareket ettirmiş bulunuyordu.

Ancak Enver Paşa bakımından -tüm bunlar gerçek olsa bile- Anadolu içlerine doğru ilerleyen Yunan Ordusu'nu durdurmak için –ki bu konuda Ankara ile mutabakat halinde olduğunu ileri sürüyor ve büyük olasılıkla da doğruyu söylüyordu– alınması gereken doğal önlemlerden başka bir şey değildi. Zira Rusya'ya gelen haberlere göre Anadolu'da irticaî ayaklanmalar memleket sathına yayılmış ve güç durumda kalan hükümet Kayseri'ye nakledilmişti. Batı Cephesi'nin çökmesi ve Anadolu'nun emperyalistler tarafından tamamen işgal edilmesi karşısında Sovyet Rusya'nın seyirci kalması da mümkün değildi. Üstelik bu durum Londra'yı da kara kara düşündürüyordu. Rusya'nın Batı Cephesi'ni fiilen yeniden kurmak istemesi durumunda –Moskova'nın– bu konuyu Enver Paşa'ya ihâle etmesinden daha tabiî bir davranış elbette ki olamazdı.

Ancak tüm bunlara gerek kalmayacaktı. Nitekim daha o günlerde İsviçre üzerinden gelen haberler, yenilgi söylentilerini yalanlıyordu. Türk Ordusu'nun Sakarya Cephesi'nde önemli bir yığınak yaptığı bildiriliyordu. Buna paralel olarak Moskova-Ankara iletişim bağlantısı da iyi çalışmıyor, Anadolu'dan sağlıklı haber-

ler alınamıyordu. Özellikle Ağustos'un ikinci yarısından sonra –Sakarya Savaşı'nın en kanlı dönemi idi– iletişim tamamen kesilmişti. Bu aşamada Sovyet yönetimi Anadolu içlerine bir ordu gönderilmesi konusunu ciddî olarak düşünüyor ve ele alıyordu. Gerçi, Sakarya Cephesi'nden bazı olumlu haberler ulaşıyordu. Ama Moskova bu haberleri biraz da duymazdan geliyordu. Moskova, Anadolu harekâtı için Enver Paşa'yı hazırlıyor ve yönlendiriyordu.

İddiaya göre Rus yönetiminin bu eğiliminde Enver Paşa'nın da etkisi olmuştu. Kendisinin bu girişimini Ankara'nın da onayladığını, zaten Ankara ile koordineli hareket ettiğini; Ankara'nın Batılı odaklarla anlaşma yapması ihtimali bulunduğunu, oysa kendisinin yönetimi ele geçirmesi durumunda Bolşeviklerle daha kapsamlı ve samimi ilişkiler tesis edeceğini söyleyerek Sovyet yöneticilerini ikna etmişti.

Ancak bu aşamada devreye Ankara'nın, Moskova Elçisi Ali Fuat Paşa giriyor; böyle bir harekâtın Moskova Antlaşması'na aykırı olacağını söyleyerek uyarıyordu. Ayrıca harekâtın sonucunun ve Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesinin ortaya çıkaracağı sakıncaları anlatıyor, Moskova'nın bu girişimden vazgeçmesini istiyordu.

Bu ve benzeri müdahaleler Enver Paşa'yı bir hayli tedirgin etmiş, tepki göstermesine neden olmuştu. İddiaya göre Moskova'dan, Batum'daki sırdaşlarına yazdığı mektuplarda Ankara'daki yönetimi şiddetle eleştiriyor, bu kötü yönetimin nedeninin Mustafa Kemal Paşa olduğunu ima ediyor ve dış işlerinin iyi idare edilmediğini ileri sürüyordu. Bu arada Anadolu'daki teşkilâtı ile de haberleşerek onları takviye ettiğini, gerektiğinde derhal Anadolu'ya gireceğini de kaydediyordu.

Hemen belirtmek gerekir ki Enver Paşa ile Ankara'nın arasının açılması konusunda bir başka iddiaya göre de şu 'mektup hadisesi' cereyan etmişti:

Enver Paşa Moskova'da iken amcası Halil Paşa'ya bir mektup göndermişti. Fakat bu mektup Moskova'daki bir Türk tarafından açılmış; içeriği Tuapse Konsolosluğu vasıtasıyla Ankara'ya bildirilmişti. Bunun üzerine Ankara harekete geçmiş, Moskova yönetimine kendilerinden başka hiç kimsenin muhatap alınmamasını bildirmişti. (Not: Bu konuya tekrar değinilecek. M.Ç.) Aynı zamanda Moskova'daki Ataşemiliter Binbaşı Saffet (Arıkan) vasıtasıyla Enver Paşa burada adım adım takip edilmeye de başlanmıştı.[1]

---

[1] *Şehit Enver Paşa*, Nevzat Köseoğlu, Ötüken Neşriyât, İst. 1980, S.410.

Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya

İddia düzeyinde kalmış olsa bile bu ve benzeri olaylar nedeniyle Ankara ile Enver Paşa arasında bazı sorunlar çıkmış bulunuyordu. Bu bağlamda Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya 16 Temmuz 1921 tarihli bir mektup yazıyordu. Enver Paşa bu mektubunda bütün sorunları ortaya koyuyor ve bir bakıma olayların perde arkasına da ışık tutuyordu.

Moskova, 16 Temmuz 921

Anadolu Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal Paşa'ya

"Muhterem Paşam,

Yusuf Kemal ve Rıza Nur beyler Moskova'da iken Berlin'den avdetimde, gerek bunlara ve gerekse Fuat Paşa biraderimize hariçteki tarz-ı mesâîmizi ve size yazdığım mektupta ve gönderdiğim nizâmnâme ve programda izâh ettiğim veçhile, hariçteki tarz-ı mesâînin memlekette bir Fırka'ya istinat etmesi lüzumunu bildirmiştim. Bu sırada ise, gerek Rus doktorları ve gerek bizim doktorların muayenesi neticesinde kendisinde veremin başlamış olduğu Halil Paşa'nın memlekete gitmesi ve havası mutedil bir yerde oturması cümlece muvafık görülmüş ve bu suretle Tuapse'ye hareket etmişti.

Kendisinin hareketinden sonra gelen mektuplar; ailesinin de Taşkent'e gitmek üzere Trabzon'a geldiğini, mamafih kendisini oraya çağırdığını, Fuat Paşa bir akşam Afgan sefaretinde, Halil Paşa'nın Anadolu'dan gelecek izni Tuapse'de beklemesini söylemiş olduğunu anlatması üzerine, anlamadığım tuhaf bir vaziyet karşısında bulunduğunu hissettim. Halbuki Tuapse'ye giden Halil Paşa, hareminin gelmiş olduğunu anladığından ve Fuat Paşa'nın izin gelip gelmediğini anlatan telgrafı zannımca iki hafta uzadığından, Trabzon'a hareket etmiş. Size yazdığı telgrafa rağmen, Avrupalılar İttihat ve Terakki manevrası başladı diye üzerimize yüklenirler buyurarak ve sonra da siz Bolşeviklerle münasebette bulundunuz diyerek memleketten çıkmasında ısrar edilmiş, o da ailesi geldikten sonra çıkmıştır.

Sonra, bunu müteakıb Küçük Talat Bey tevkif ettirilerek çıkarılmış olduğunu buraya gelince anladım. Biraderim Nuri'nin de Erzurum'da kalebend edildiğini

öğrendim. Size malûmât vermek üzere Fuat Paşa'ya bildirdiğim İstanbul ve Trakya işi için Naim Cevat Bey'i İstanbul'a göndermiş iken, kendisinin Erzurum'dan vaktiyle izinsiz gitmiş olduğu vesilesiyle, Amasra'ya uğrayan motörden aldırarak İstanbul'a gitmesine muhalefet edilip Ankara'da mevkuf bulunduğunu da haber aldım. Her şeyi size açık bildirdiğim halde, akraba ve hele arkadaşlarımın bu muameleye maruz olmalarını doğru bulmuyorum. Binaenaleyh size bir kere daha vaziyeti berveçhi ati(aşağıda olduğu gibi) izah etmeyi muvafık buldum."[1]

Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 16 Temmuz 1921 tarihli mektubun giriş kısmı olan yukarıdaki bölüm; Ali Fuat Cebesoy'un 1955 yılında yayınlamış olduğu *Moskova Hatıraları* adlı yapıtında -her nedense- yer almamıştı. Ali Fuat Cebesoy mektubun bu bölümünü atlamış ve devamı olan aşağıdaki bölümü yayınlamakla yetinmişti. Oysa yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı gibi Enver Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu mektubun bu, giriş kısmında duyduğu rahatsızlığın hangi gelişmelerden kaynaklandığını açık bir biçimde ortaya koymuş; bilahare yurt dışına çıktıktan sonraki faaliyetlerini anlatarak da bir bakımı açıkça ve cesaretle Mustafa Kemal Paşa'ya hesap vermişti. Üstelik bu hesabı verirken de siyasî bakımdan eleştirilerini en sert biçimde ifade etmişti.

Paşa mektubunda şunları belirtiyordu:

"1. Memleketten çıkınca, ben Kafkasya'da kalmalarını İzzet Paşa Kabinesi vasıtasıyla temin etmiş olduğum kuvvetlerin yanına gitmek ve diğer arkadaşların da hariçte bulunarak siyaseten çalışmak ve dahildeki arkadaşlar üzerine düşmanlarımızın hücûmunu kısmen tahfif etmek için Meclis-i Umûmî kararıyla çalıştıklarını biliyorsunuz.

2. Ben, Kırım'da kalıp Kafkasya'ya geçmeye savaştım. Birçok tehlikelere rağmen muvaffak olamadım. Sonra Berlin'de bulunan arkadaşlarla görüşmek üzere Talat Paşa merhumun arzusu üzerine oraya gittim. Müzakerenin neticesi, o anda Anadolu'ya imdadın ancak Rusya'dan geleceğini anlayarak Bahaeddin Şakir Beyle Rusya'ya hareket ettim. Halbuki bir sene zarfında iki defa tutularak beş ay hapis olmak ve altı defa tayyareden düşmek suretiyle nihayet Moskova'ya geldim. Halbuki son mahbusiyetim zamanında kararlaştırdığımız vech üzere Moskova'ya

[1] Hüseyin Cahit Yalçın, *A.g.e.*, S.89, 90.

başka tarikle gelen Cemal Paşa ve arkadaşları bu sırada Moskova'ya gelmiş olan Halil Paşa ile birlikte Anadolu'ya yapılacak yardımı temine çalışmışlardı. Verilen karar veçhile bir taraftan bunu teminle beraber İngiltere'ye karşı hareket etmek üzere Halil Paşa'nın İran'a ve Cemal Paşa'nın Afganistan'a geçmesi kararlaştırılmış ve bu sûretle hareket olunmuştur. Bu sırada Cemal Paşa tarafından Zât-ı Âlinize yazılan mektuba Mülazım İbrahim Efendi'nin getirdiği cevapla gerek Halil'in ve gerekse Cemal Paşa'nın Anadolu hesabına bir şey yapmamalarını emretmişsiniz. Bunun üzerine tabiî olarak onlar, belki vakitsiz olmakla beraber bu arzunuza tevfik-i hareketi muvafık görmüşler ve Anadolu'ya resmen merbût olmayarak yardım ve maksada hizmete devam etmişlerdir.

Ben geldiğim zaman Bekir Sami Bey ve rüfekasını buldum. İki aydan beri Moskova'da bulunuyorlardı. Ben bu arzunuzu haber alınca, Çiçerin'in sualine karşı resmen bir vazifem olmadığını, yalnız bugün her sûretle Anadolu'ya yardım edilmesine taraftar olduğumu söyledim. Bekir Sami Bey'in arzusu üzerine yalnız bir kere Çiçerin'e Anadolu Hükümeti taraftarı olduğumu göstermek için beraberce gittim. Ve sonra da aynı arzu üzerine yalnız arkadaşların husûsî müzakeresinde bulundum. Ruslar henüz müzakereye bile başlamamışlardı. Çünkü Yusuf Kemal Bey biraderimiz "Bunlar Anadolu'nun komünist olmasını isteyecekler, biz de olmağa karar verdik. Binaenaleyh gene neden müzakere olmuyor?" diyorlar ve sabırsızlanıyorlardı.

Ben husûsi olarak Berlin'de hapishanede tanıştığımız Radek ve rüesa ile işin bir an evvel halline çalıştım. Nihayet müzakere başladı ve Yusuf Kemal Bey biraderimizin zannı gibi Bolşeviklik teklif edilmedi.

Maddî yardıma gelince, bunda da ne verirse alınması prensibinin takibedilmesi muvafık olacağı ve böylece Anadolu'nun Rusya'dan bir şey geliyor diye maneviyatının artacağı ve Avrupa da Anadolu, Bolşeviklerle anlaştı diye bizi daha kuvvetli ve mehîb (heybetli) göreceğini ileri sürerek bildiğiniz ilk maddî anlaşmaya çalıştım. Fakat hiçbir vakit resmen Anadolu nâmına hareket etmedim. Sonra Bakü'ye geldiğimde de değil, yalnız Türkiye'de, fakat bütün İslâm memleketlerinde derhal aksi tesiri görüleceğine ve böylece İngilizlere yardım edileceğine kani olduğum için Türkiye ve Şark'ta komünizm taraftarı olmadığımı alenen kongrede söylediğim gibi Anadolu halkının menfaatine daha muvafık ve cidden ezilen halkı düşünür, idare esâsına müstenit bir programla (Küçük) Talat Bey ile bu iki arkadaşın Anadolu'ya gitmesine karar verdik.

O zaman Kazım Karabekir Paşa ve Zât-ı Sâmileri komünist esasını kabul eder gibi görünmüş olduğunuzdan, tabiî bu hususta yaptığımızı değil, yalnız size fikrimi yazmakla iktifa etmiştim. Bilahare Ankara'dan aldığım mektuptan ve buraya Üçüncü Enternasyonal'e gelen delegelerden **Zât-ı Âliniz diktatörleri olmak üzere** Çerkez Ethem ve diğer bazı arkadaşların Ankara'da Komünist Fırkası'nı teşkil buyurduğunuzu anladım. **Burada Tevfik Rüştü Bey kardeşimize, ben komünistliğin memleketimizin vaziyet-i içtimâîyesi ve iktisâdîyesi için doğru ve mümkün olmadığını bilmekle beraber âleme karşı gülünç vaziyete girilmemek üzere hiç olmazsa komünist görünmüş arkadaşların bir kısmının bu fikirde sebat etmesi lazım geleceği mütâlaâsında bulundum. Hatta Sovyet idaresinin ilanı ile diktatörlüğünüze karar verdiğinizi ve buna muhalefet edildiği, mümanaat ederek memlekete muzır olabilecek bu teşebbüsün vücut bulmasına muvaffak olduklarını, diktatörlüğünüze muhalefet ettiklerini iddia edenlerden işittim.**

3. Bakü'den avdette Bekir Sami ve Yusuf Kemal beyler bulunmadığından İbrahim Tali ve Seyfi beylerle birlikte Çiçerin ve Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Kamanefle olan müzakerede Seyfi Bey, ikiyüzbin tüfek ve saire isteyince, bunu o günkü ihtiyaçlarını, Polonya cephesinden geçerken gördüğüm Rusların vermeyerek, gene işin sürüncemede kalması mütalaasıyla Ruslara ne verilirse kabul edeceğimizi söyleyerek, işi maddiyâta dökmeye çalıştım. Ve bu sûretle bir miktar altın para ile on beş bin tüfek ve sâirenin teminine muvaffak olundu. Yalnız Ruslara bu sırada Almanya'ya giderek oradan silah ve sâire, vereceklerini söylediklerinden seyahatteki tehlike ve müşkilât husûsunda arkadaşların evhâmına bakmayarak Berlin'e gittim. Fakat o sırada Lehistan sulhu olunduğundan Ruslar, oradan silah almağa hâcet kalmadığını söylemeleri üzerine avdet ettim.

Bakü'de iken Kazım (Karabekir) Paşa biraderimize yazdığım mektupta kendisinin ve sizin o kadar arzu ettiğiniz veçhile Rusların Ermenistan'a bir harekât yapmayacaklarını muhakkak bildiğimi, halbuki Şark Cephesi beklerse, Ermeniler kuvvetleneceğinden Harb-i Umûmî'nin sonundaki gibi beklemeden elde bulunan kuvvetle taarruz etmekten başka çare olmadığını, aksi halde onlar hücum ederek bizi ezeceklerini izah etmiş ve böylece harekete Sovyet Hükümeti'nin şimdi ses çıkaramayacağını da anlatmıştım.

4. Berlin'den avdette burada Fuat Paşa ve diğer arkadaşları buldum. Ben Anadolu'nun iktisâb ettiği muvaffakiyet şerefini mâl edinmek mülâhazasıyla hiçbir

vakit resmen Anadolu Hükümeti nâmına işe girişmediğimiz halde Moskova'ya gelmekte olan Anadolu Hükümeti azalarının daha yolda gelirken; "Enver Paşa ve diğer arkadaşların bizimle münasebeti yoktur" diye her önlerine gelen Ruslara söylemelerini gene bir şeye hamledemedim. Bununla beraber Rusların vaziyetini gördüğümden ve Londra'da bir şey çıkmayacağını anladığımdan, arkadaşlara Londra mukarreratını beklemeden Ruslardan azami istifâdenin teminine çalışılmasını tavsiye ettim.

Karahan ve Çiçerin üzerine Halil ile husûsî sûrette tazyik ederek üç sancağın, fazla olarak Iğdır kazasının bize bırakılmasına çalıştıksa da, bu meselemiz de hiçbir vakit resmen sizin nâmınıza değil, ancak memleketin bir ferdi olmak itibariyle husûsî olmuştur. Hatta sonra arkadaşların sineması (filmi) alınırken Ruslar benim de bulunmamı ısrar ettikleri halde ben, bütün şerefin bunu resmen yapanlara mahsûs olması lazım geldiğini ileri sürerek kabul etmedim. Yalnız Ruslarla artık mesele halledildiğinden, arkadaşlar giderken hâricî teşkilâtımızın da inikat edecek (toplanacak) İttihat ve Terakki kongresine kati şekli taayyün edecek bir programla fırka şeklinde arkadaşların bir kısmının bizim anti-emperyalist programımıza memlekette vasıta olmasını ve böylece İngiliz ve Fransızlara karşı daha müsait bir vâsıta-i tesir bulacağımızı düşündük. Bu sûretle Anadolu'ya şimdi azami faydayı vermekle beraber, sulhtan sonra da bütün ihtilâle sevkettiğimiz İslâmlarla çalışmakta devam imkanı olacağını bildirmiş ve hatırıma bir başka ihtimâl gelmediğinden her şeyi açık olarak arkadaşların isimlerini de ilâve ederek yazmış ve giden Yusuf Kemal ve Rıza Nur beylerle Fuat Paşa'ya da anlatmıştım.

Şimdi bütün bu açıklıklara rağmen siz karşınızda bir hasmınız varmış gibi hareket ediyorsunuz.

Evvelce de dediğim gibi ben ve arkadaşlarım iki seneden beri takip ettiğimiz memleketin ve İslâm'ın hâlâs emelini güdüyoruz. Bununla beraber memlekette halka müstenit ve cidden onun menfaatini düşünür bir fikirle çalışmak taraftarıyız. Eğer Zât-ı Âliniz bizi rakip telakki ediyorsanız yanılıyorsunuz. Bu aklımızdan geçmemiştir. Bizce memleketin kurtulması esastır. Değil bunu sizin gibi uzun seneler beraber çalıştığımız bir arkadaş, belki Ferit Paşa gibi bir haris ihtiyar yapabilseydi, ona karşı da hürmet besler ve muvaffakiyetine, yardım ederdik.

Cenab-ı Hakk'ın şimdiye kadar size yâver kıldığı talihinize biz de hürmet ederiz. İktidarınızı ise bundan evvel takdir ettiğimden Harbiye Nezâretim ve ondan sonraki hareketimle belli olduğundan, buna dâir fazla bir şey söyleyemem.

Sizden, cidden sizi seven bir kardeş gibi rica ediyorum.

Şimdi mevkiinize bakarak sizi iğva (ayartma, azdırma, baştan çıkarına) edenlere uyup memlekette bir şahsın ve yalnız bir kısmın tahakkümüne doğru gitmeyiniz. Yoksa gene lüzumsuz tazyikler ve bunların neticesi feveranlar zuhur edebilir."

"Bugün emin ol ki, bütün vatanını seven herkes, olan biten her şeye rağmen sizin muvaffakiyetinize çalışıyor. Çünkü senin muvaffakiyetin Anadolu'nun muvaffakiyeti demektir. Fakat eğer, siz şimdiden kanunsuz hareketler ve lüzumsuz şiddetlere giderseniz korkarım ki, hayırlı bir netice vermez. Millet, Sultan Hamit idaresi zamanındaki millet değildir. Artık tahakküme fazla dayanamaz.

Bak seni bütün arkadaşlarım nâmına temin ediyorum. Bizim hiç mevkide ve memuriyette gözümüz yoktur.

Bana gelince, ben yalnız ideal takib edeceğim. O da İslâm'ı ezen Avrupa canavarlarıyla pençeleşmek için Müslümanları harekete getirmek. Bunun için benden çekinmeyin. Vehme düşerek böylece düşmanlarımıza memlekette yeni bir mücadele çıkacak ümitlerini verdirmeyin. Lüzumsuz şiddeti bırakın. Bekir Sami Bey ve diğer arkadaşlarla gönderdiğiniz haberlerden memlekete gelmemizi istemediğinizi anlıyorum. Eğer bunun Halil'e de şümûlü olduğunu bilseydim, memleketin hatırı için onun da veremden ölmesine katlanır ve göndertmezdim.

Şimdi sen, ben başta olmak üzere arkadaşların gelmemesini istiyorsun değil mi? Sebep de güya, bizim gelmemizle memlekette ikilik çıkacak diyorsun değil mi?

Halbuki ben ve arkadaşlarım o kanaatteyiz ki, eğer memlekette bulunsaydık, belki de bugün devam eden lüzumsuz tazyiklere hiç hacet kalmayacaktı. Çünkü herkes görecekti ki, biz tazyik edilenleri aleyhinize değil, teskin edecek ve daha kolaylıkla yürütecektik. Mamafih şimdilik Moskova'da bulunarak hâriçten memlekete yardım etmemize devam ettiğimizden gelmiyoruz.

Fakat bunu da itiraf etmemiz gerekir ki, hiçbir sebeb-i kanunî olmayarak memleket hâricine nefiy (sürgün) şeklindeki arzunuza ilelebet tahammül, bize hakikaten pek ağır ve sefilâne gelir. Mamafih vatan için şimdi buna da katlanıyoruz. Binaenaleyh hâriçte kalmanın maksad-ı umûmimiz olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmaya çalıştığımız İslâm âlemi için faydasız ve belki de tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz. İşte o kadar.

Şimdi gene kemâl-i hürmetle gözlerinizden öper, Cenab-ı Hakk'tan senin için yücelikler ve İslâm ve vatana nafi büyük büyük muvaffakiyetler dilerim."[1]

Enver

Enver Paşa'nın 16 Temmuz 1921 tarihli, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı tarihsel mektup burada bitiyordu. Ancak Enver Paşa'nın hemen ertesi günü, yani 17 Temmuz 1921 tarihiyle Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup daha yazdığı ileri sürülüyordu. Bu mektup bir bakıma 16 Temmuz tarihli mektubun 'zeyl'i niteliği taşıyordu. İddia edilen mektubun yazılmasına ise Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yer alan Enver Paşa ile ilgili yorumda bir takım iddialarda bulunulması neden olmuştu.

Enver Paşa; Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı ileri sürülen 17 Temmuz 1921 tarihli mektupta şu satırlara yer veriyordu:

17 Temmuz 1921

"Halil ve sâireye yapılan haksız muameleler üzerine bir defa daha vaziyeti tavzih ederim. Benim ve bütün arkadaşların fikir ve niyetini anlamak için Moskova'da sefiriniz Fuat Paşa kardaşımız vasıtası ile bir mektup göndermiştim. Halbuki bugün Hâkimiyet-i Millîye gazetenizde emrinizle intişâr eden makaleyi İstanbul gazetelerinde okudum.

Bunun ne maksatla yazıldığını anlamadım değil. Ben geçen sene Moskova'da iken Bekir Sami Bey'in tarafınızdan yürüttüğü mütâlaâyı makul bulmuştum. Zira Konya tedibi, Yozgat ve sâire vekayii ile aleyhinize dönen efkâr-ı umûmîye, belki de benim gelmemle yanlış bir fikir neticesi çok galeyana gelir diyerek, o zaman da muzır olan böyle bir hâli vatanın menâfii ile muvâfık bulmayarak, ricanıza âmennâ demiştim.

Şimdi muvaffakiyet belirince tabii maksadınızı gösterdiniz. Beni ve arkadaşlarımı şahsî emellerinize engel sayıyorsunuz. Pekâlâ! Fakat bunun için yalan söylemeye veya söyletmeye neden kendinizi mecbûr görüyorsunuz?

Paşa Hazretleri. Ben Bolşeviklerden şahsî bir menfaat temine çalışsaydım, sizlerin Bolşevik olduğunuz zaman ben Bakü'de hakikati ve ne olduğumu âleme ilan ederek, hatta orada bazılarının manâsız taarruzuna uğramayı da göze aldır-

[1] Ali Fuat Cebesoy, *A.g.e.*, S. 231-235; Hüseyin Cahit Yalçın, *A.g.e.*, S. 89-94.

mazdım. Halk Şûralar Fırkası programı esâsının ise o zaman Bakü'de halkı tenvir etmek üzere yazılmış olduğunu pekâlâ biliyorsunuz. Halil Paşa ve Talat Bey'e yazılan mektuplar herhalde hariçteki maksatlar ve Anadolu hakkında da size yazmış ve burada Fuat Paşa ile anlaşmış olduğumuz şekilden başka bir tarzı imâ eder bir şekilde olamayacağıdır. Benim mütarekeden sonraki hayatımı sanki bilmiyormuş gibi Hâkimiyet-i Millîye'ye yalan söyletiyorsunuz. Sonra benim Almanların veya başkalarının maksâdına hizmet etmediğimi de söyletiyorsunuz. Evet, Harb-i Umûmî'de ben İngiliz ve Rus kuvvetlerini Anadolu'ya çektim. Fakat bunun da harbin asıl netice-i katiye istihsâl olunacak noktasından bunları uzaklaştırmak ve harbi kazanmak için olduğunu pekâlâ takdir edersiniz. Fakat halktan hakikat saklamak için onun kanacağı şekilde söylemek lazım.

Propagandacılarınız eğer bizim Rusya'dan gelerek altı vilayette büyük bir Ermenistan teşkil edeceğimizi işaa gibi mantıksız yalanlarda bulunurlarsa, umduğunuz muvaffakiyet hâsıl olmaz. Fakat olsun...

Bununla maateessüf Trablus'tan beri bildiğim ahlâk-ı şahsîyenizin bugün vardığınız mevkide bile tebeddül etmediğini görüyorum. Ve benim yalnız iktidarınıza bakarak görmek istemediğim diğer noksanlarınızı artık göze sokacak surette belli ettiniz. Ben yine sükunetle arkadaşlarla birlikte başta Türkiye olmak üzere İslâm'ın rehâsı için olan sâyimizde(çalışmamızda) ilerleyeceğiz.

Bütün bu şahsî hırslarınıza rağmen Cenab-ı Hakk'ın şimdiye kadar yaver olan tâli'inizi yine vatanın selametine hadim kılmasını dilerim. Fakat sizi şahsî hırsınıza mağlup olarak bu kadar küçülmüş gördüğümden dolayı teessüf ederim.

Allah hepimizi doğruluktan ve iyilikten ayırmasın. Hepimize bahşetsin. Âmîn."[1]

Gerek Hüseyin Cahit Yalçın, gerekse Ali Fuat Cebesoy tarafından araştırma ve anılarında yer verilen 16 Temmuz 1921 tarihli kapsamlı bu mektuptan sonra; Enver Paşa'nın hemen ertesi günü, 17 Temmuz 1921 talihli bir mektup daha yazdığından hiçbir yerde tek kelime bile bahsedilmiyordu. 17 Temmuz tarihli bu mektupta Enver Paşa Mustafa Kemal Paşa'yı ağır bir dille itham etmiş ve kabulenilmesi mümkün olmayan cümlelerle suçlamıştı. Tarihsel öneme sahip olan bu mektup sadece tek bir kaynak tarafından; Masayuki Yamauchi adlı Japon araştır-

[1] *Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa*, Masayuki Yamauchi, Bağlam, İst. 1995, S. 233, No. 117.

macı tarafından, *Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa* adlı kitapta kullanılmıştı. Üstelik bu kitap Türkiye Cumhuriyeti'nin tasfiye edilmesi sürecinin başladığı 1995 yılında yayımlanmıştı.

(Enver Paşa'nın iki gün arka arkaya mektup yazması ne kadar manidarsa, Ankara'da basılıp İstanbul'a ulaşan Hâkimiyet-i Millîye gazetesine Enver Paşa tarafından adeta günü gününe cevap yazılması da o derecede inanılırlıktan uzak görünüyor. Kaldı ki mektubun Mustafa Kemal Paşa'ya ulaşıp ulaşmadığını tahkik etme olanağı da bulunmuyor. Bütün araştırma kitaplarında olduğu gibi bu kitapta da yer alan bütün mektupları bu 'şüpheci yaklaşımla' ele almak ve mümkünse en az iki kaynaktan kontrol ederek 'adresine ulaşıp ulaşmadığı' konusunda bir karara varmak en doğru uygulama olur. Bu bakımdan Masayuki Yamauchi tarafından Enver Paşa'ya mâl edilen bu 'tarihsel mektubu' da aynı titizlik ve şüphecilikle ele almak gerekir. –M. Ç.)

Trabzon ve Halil Paşa Olayı

Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu bu –şiddetli ifadeler içeren– mektup, hemen anlaşılacağı gibi büyük bir kırgınlığı ve kızgınlığı ifade ediyordu. Bu durum ise birkaç nedenin bir araya gelmiş olmasından kaynaklanıyordu.

Her şeyden önce Ankara; Enver Paşa ile arkadaşlarının memlekete dönerek mücadeleye girişeceğini gözönünde bulundurarak bir dizi önleme başvurmuş; bu arada baskıcı yöntemlere de müracaat etmişti. Bundan rahatsız olan, Gazi Paşa'nın 'kimi pek yakındaki siyasî muhalifleri', bu uygulamaların kendileri bahane edilerek gerçekte Enver Paşa'yı hedef aldığını ileri sürmüş, durumu Enver Paşa nezdinde bu şekilde ortaya koymuşlardı.

Gerçi Mustafa Kemal Paşa doğrudan bir tavır almamıştı. Ama yakın çevresi biraz da 'kraldan fazla kralcı' davranarak onun adına hareket etmişler, bu yoldan Enver Paşa'yı hedef almışlardı. Böylece Enver Paşa son derece rahatsız edilmişti.

Burada hemen kaydetmek gerekir ki; -nasıl yapıldığı yeterince açıklığa kavuşturulamamısına karşın- Millî Mücadele'nin başından beri Ankara'nın önüne bir sorun halinde gelen ve Mustafa Kemal Paşa'ya karşı yürütülen muhalefetin en önemli merkezi olan 'Trabzon Meselesi' ile Enver Paşa ve arkadaşlarının faaliyetleri örtüştürülmüş bulunuyordu. Bunda hiç şüphe yok ki İttihat ve Terakki kimliği ile Enver Paşa'nın adını kullanarak kanun ve ahlak dışı bir takım eylemlerde

bulunan şahıslar da büyük rol oynamışlardı.

Trabzon limanı ve şehri, Kafkasya ile Anadolu arasında stratejik bakımdan 'kapı' durumunda bulunuyordu. Bu nedenle Enver Paşa'nın yakın arkadaşları, akrabaları ve adamları sık sık buraya gelip gidiyor; yerel İttihatçılarla temas ediyor, birbirleriyle bu şehirde buluşup konuşuyor ve çeşitli planlar yapıyorlardı. Dolayısıyla bu aşamada her türlü muhalefetten rahatsızlık duyan Ankara'nın bütün dikkati Anadolu'nun bu 'kritik bölgesi' üzerinde toplanmıştı. Trabzon şehri ve bölgesi bu nedenle her türlü siyasî spekülasyona ve manipülasyona açık bir duruma gelmişti.

Buna bir de Trabzon'un Ankara'ya bağlı hareket etmek konusunda uzun bir süre kararsız davranması ve bu yönde bazı olumsuz olaylara sahne olması eklenince durum, daha da hassas ve karmaşık bir görünüm kazanmıştı. Bu karmaşıklık içinde Halil Paşa'nın Trabzon'a gelmesi; zaten teyakkuz halinde bulunan Ankara'yı çeşitli iddia ve kışkırtmalar çerçevesinde harekete geçirmişti. Bu olay Enver Paşa'yı daha da üzmüş ve kızdırmıştı.

Mektubunda Mustafa Kemal Paşa'ya sitemde ve eleştiride bulunmasına yol açan 'Halil Paşa Olayı' şöyle cereyan etmişti:

Mustafa Kemal Paşa'nın Halil Paşa ile geçmişte hiçbir sorunu olmamıştı. Hatta Mütareke'nin ilan edildiği günlerde tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilen Halil Paşa buradan kaçıp kurtulduktan sonra Ali Fuat Paşa'nın köşkünde misafir kalmış; Çermik'teki kaplıcada Mustafa Kemal Paşa ile buluşmuştu. Halil Paşa'nın sağlığı bozuk olduğu için de Mustafa Kemal onu otomobiline almış, Sivas'a birlikte gitmişlerdi. Bu yolculuk sırasında Mustafa Kemal, Halil Paşa'nın eşinin kendisine 500 lira verdiğini ve bu paranın o ana kadar işlerine çok yaradığına söylemişti. Ayrıca kendisi ile ilgili iki seçenek bulunduğunu; birincisinin İzmir Cephe Kumandanlığı, ikincisinin ise Şark'a (Kafkasya ve Asya) gitmek olduğunu belirtmiş, şöyle konuşmuştu:

"Rusya değişmiştir. Azerbaycan ve İranla değişik kombinezonlar yapabiliriz ve böylece para ve teçhizât temini mümkün olabilir sanırım... Şark'ın yardımının önemini anlarsın, orada bir nefes yolu açmak zorundayız. İcab ederse, bu nefes yolundan Şark'a çekilmek bile düşünülebilir. Bu nefes yolu bizim için önemlidir."[1]

---

[1] *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş?*, Taylan Sorgun, Kumsaati Yayınları, İstanbul, 2007, S.238.

Halil Paşa da verilen mesajı almış ve hemen Kafkasya'ya gitmişti. Bu yolculuk hayli uzun sürmüş, Paşa; Erzurum, Nahcivan, Karabağ, Bakü güzergahını izlemiş, yeğeni Nuri Paşa ile buluşarak burada Ermenilere karşı savaşmıştı. Daha sonra Moskova'ya gitmiş, Çiçerin ve Karahan ile tanışıp görüşmüş; Ankara'ya altın ve silah sevkedilmesinde rol oynamış, sevkiyata fiilen katılmıştı. Daha sonra bir süvari fırkasıyla Azerbaycan'da yeniden Ermenilerle savaşa girmiş, Türkiye-İran sınırını aşarak Doğu Bayezid'e gelmiş, aynı zamanda Kazım Karabekir'in Kurmay Başkanı olan -Enver Paşa'nın eniştesi- Kazım (Orbay) Beyle buluşmuştu.

Bilahare Bakü üzerinden tekrar Moskova'ya gitmişti. Burada Enver Paşa ile buluşmuş, birkaç gün sonra da Dr. Nâzım, eski Polis Müdürü Bedri ile Bahaeddin Şakir beylerle bir araya gelmişlerdi. Ayrıca Ankara'dan gelen Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Saffet (Arıkan), Dr. İbrahim Tali, Seyfi, Tevfik Rüştü (Aras) ve Fuat (Cura) beyler de Moskova'da bulunuyor; hep birlikte görüşüyor ve Ankara hesabına çalışıyorlardı. Ankara'dan gelen heyettekiler kendilerini Komünist Parti temsilcileri olarak tanıtıyorlardı.[1]

Halil Paşa Moskova'da Sovyet yönetimi ile ortak bir plan yapıyor; onların da onayı ila Difsal - Şuşter petrol bölgelerine sızarak va Basra Körfezi'ne sarkarak İngilizlere bir darbe vurmayı amaçlıyordu. Ancak bunun için 16.000 kişilik, 8-10 bataryalı bir fırka oluşturulması gerekiyordu. Bu fırkanın Türkistan, Başkırdistan, Kazak ve Kafkas Türklerinden meydana getirilmesi kararlaştırılmış; Sovyet yönetimi de bunu onaylamıştı. (Daha önce Cemal Paşa'nın bahsetmiş olduğu İran Harekâtı bu idi.)

Buna paralel olarak Doğu Türkistan'ı da bağımsızlığa kavuşturmak amacıyla Kaşgar'a gitmek üzere harekete geçiyordu.

Önce Taşkent'e giden Halil Paşa burada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programını esas alarak bir 'ihtilâl cemiyeti' kurdu. Bu cemiyetin programı derhal çeşitli dillere çevrilerek bölgeye dağıtıldı. 'Orta Asya İttihad ve Terakki Cemiyeti' kısa zamanda önemli sayıda yandaş kazanıyor ve çevreya yayılmaya başlıyordu. Ancak bir süre sonra Enver Paşa, çektiği bir telgrafla kendisini acele olarak Moskova'ya çağırmış; Halil Paşa bir asker treniyle derhal Moskova'ya dönmüştü.

Moskova'ya ayak bastığı anda; daha önce de sözü geçen va pek çok siyasî olumsuz gelişmeye neden olan –daha önce de değinilen– ünlü 'mektup hadisesi' cereyan ediyordu.

---

[1] *Bitmeyen Savaş, A.g.e.*, S.264.

Moskova'ya iner inmez bir Türk subayı, o sırada Berlin'de bulunan Enver Paşa'nın yazmış olduğu mektubu Halil Paşa'ya uzatıyordu. Paşa bu mektubun zarfının açılıp, yeniden kapatılmış olduğunu hemen fark etmiş, fakat aldırmamıştı. Enver Paşa mektubunda şunları yazıyordu:

"Amca,

Sovyet erkânı ile temasının sık olduğunu bilirim. Benim tarafımdan kendilerine şu teklifi yap: Azerbaycan, Dağıstan, Başkırdıstan, Kazakistan, Türkistan, Türkmenistan gibi Türklük mıntıkalarından seçilmek suretiyle bir süvari ordusu teşkil edildiği takdirde, bu ordu ile Anadolu'ya geçmek ve Yunanlıları hiç beklemedikleri bir zamanda herhangi bir cenahlarından vurarak neticeye gitmenin Millî Mücadele cephesini fevkalade takviye olacağını, Yunan Ordusu'nun paniğe, kapılarak denize dökülmesinin işten bile olmayacağını izah et..."[1]

Halil Paşa bu talimat doğrultusunda harekete geçerek Çiçerin ve Karahan ile görüşmeler yapıyor; fakat önce ilgi gösterip sonra da savsakladıklarını fark ediyordu. Bu arada açılmış olan mektubun içeriği de Tuapse'den telgrafla Ankara'ya bildirilmişti. Bunun üzerine Ankara derhal Moskova nezdinde girişimde bulunuyor; Enver ve Halil paşalara güvenmeleri durumunda başlarına iş açılacağını bildiriyordu. Böylece Sovyet yönetimi paşalara karşı daha da tedirgin bir havaya giriyordu.

Enver Paşa Moskova'ya gelmiş, fakat Halil Paşa Rusya'nın kötü havasından olumsuz etkilenerek ciğerlerinden rahatsızlanmıştı. Doktor, ciğerlerini zayıf ve sağlıksız bulduğu için hava değişikliği yapmasını, Kırım veya Kafkasya'da istirahat etmesini salık veriyordu. Halil Paşa da -kendi ifadesiyle- havası daha mutedil olduğu için Trabzon'a gitmeyi tercih ediyor; hem de 'bir görev verilmesi durumunda yurt içinde hizmet ederim' diye düşünüyordu.

Böylece bir motora binerek Karadeniz yoluyla Trabzon'a geliyordu.

Halil Paşa'nın her ne kadar Trabzon'a gelişini sağlık gibi elzem ve meşrû bir nedene dayandırmasına karşın, Ankara ikna edilememiş olacak ki; Paşa karaya ayak bastığı anda, iskelede Trabzon Fırka Kumandanı Miralay Nuri Bey ile birlikte kalabalık bir heyet tarafından karşılanıyordu. Yanında Halil Paşa'nın eski ya-

[1] Bitmeyen Savaş, *A.g.e.*, S.272.

veri Fuat Bey'in de bulunduğu Miralay Nuri Bey lafı fazla uzatmadan; "Paşam, size olan sevgimi ve bağlılığımı bilirsiniz. Böyle olmasını istemezdim. Ankara'dan aldığımız bir emirde sizin, Trabzon'da ikametinize müsaade edilemeyeceği bildiriliyor" diyordu.[1]

Daha önce Halil Paşa'nın eşi, çocuklarıyla birlikte Trabzon'a gelmiş ve iki aydan beri kendisi ile temas kurmaya çalışmıştı. Fakat bunu başaramamış, parası kalmadığı için küçük oğlu Cengiz'i de yanına alarak İstanbul'a dönmüştü. Bu arada kızı Şükriye ile büyük oğlu Aydın Trabzon'da, tanıdık bir ailenin yanında kalmışlardı. Halil Paşa bu durumu öğrenince Nuri Bey'e, hemen geri dönmesinin imkansız olduğunu söylüyor ve ; "Siz bir asker olarak aldığınız emri tatbik ediyor, bana tebligatta bulunuyorsunuz. Ben birkaç gün burada kalacağım ve bu arada Ankara ile muhaberede bulunarak size müsbet veya menfi bir emir getireceğim" diyordu.[2]

Ne var ki Halil Paşa'nın şehre geldiği haberi duyuluyor; Trabzon bir anda canlanıyor, kalabalık heyetler halinde gelen şehirliler Paşa'ya, Rusya'ya dönmek istese bile buna müsaade etmeyeceklerini söylüyorlardı. Kendisini Trabzon'da ağırlamak istiyor, bu konuda adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Bir süre sonra da bu ziyaretler kendiliğinden bir gösteri şeklini alıyordu. Bu arada Halil Paşa'yı da Soğuksu'da adeta bir kale görünümü veren Kostaki'nin köşküne yerleştirmişlerdi. Ayrıca Paşa'yı, herhangi bir baskına ve tutuklamaya karşı 30-40 kadar silahlı adam koruyordu. Eşraf ise Paşa'ya, bunun birşey olmadığını, gerekirse 3.000 silahlı adamla kendisini koruyabileceklerini söylüyorlardı.

Halil Paşa ertesi gün Mustafa Kemal Paşa'ya şu telgrafı çekiyordu:

"Rusya'da sıhhî durumumun bozulması üzerine doktorlar böyle bir yerde istirahatimi tavsiye ettiler. Buraya geldiğimde Fırka Kumandanı, Trabzon'da kalamayacağımı tebliğ etti. Bu kararı yersiz buldum. Bu yanlış kararı ikinci bir emirle tashih ettireceğinizi tahmin ve rica ederim. Bahusus beni aramak üzere Trabzon'a gelen ve bilahare çocuklarımı burada bırakarak dönmek üzere İstanbul'a giden refikamla birleşmeden de va'detime (Bir işi geciktirmek için belirtilen zaman) imkan bulunmamaktadır."[3]

---

[1] *Bitmeyen Savaş, A.g.e.*, S.273.

[2] *Bitmeyen Savaş, A.g.e.*, S.273.

[3] *Bitmeyen Savaş, A.g.e.*, S.274.

Halil Paşa bu telgrafına Mustafa Kemal Paşa'dan bir cevap alamıyor, fakat Fırka Kumandanlığı'ndan da herhangi bir baskı görmüyordu. Bilahare eşi İstanbul'dan Trabzon'a dönmüş ve Halil Paşa ailesiyle birlikte üç ay boyunca adıgeçen köşkte kalmıştı.

Ne var ki Trabzon'da tansiyon bir türlü düşmüyor, silahlı adamlar Paşa'nın çevresinden eksik olmuyor, silahlar her bahane ile ateşleniyor; bu durumun nerelere varacağı bir türlü kestirilemiyor, bilinemiyordu.

Sürekli gerginlik karşısında Trabzon Valisi Yanyalı Naci Bey sık sık Paşa'yı ziyarete geliyor, her gelişinde de ; "Aileniz isterse İstanbul'da, isterse Trabzon'da ikamet edebilir. Her iki şekilde de kendilerine bütün yardımlarda bulunuruz. Yalnız sizin mutlaka Trabzon'dan uzaklaşmanız icab ediyor. Bunu sizden rica ediyoruz" diyordu.[1]

Hem sağlığı, hem de yılların biriktirdiği aile özlemi Paşa'nın Trabzon'dan gitmesine elvermiyordu. Ancak eşi sonunda dayanamamış, 'böyle bir anda memlekette ikilik yaratmasını ve yeni bir iç cephe açılmasını doğru bulmadığını, kendisi nereye giderse çocuklarıyla birlikte oraya geleceğini' söylemiş; Halil Paşa'yı Trabzon'dan gitmek konusunda cesaretlendirerek teşvik ve ikna etmişti.

Halil Paşa kararını Vali'ye ve Fırka Kumandanı'na bildirdi. Onlar da bu durumu süratle ve heyecanla Ankara'ya ilettiler.

Ancak Trabzon halkı, Enver Paşa yanlısı İttihatçılar ve İttihatçı görünümü altında kabadayılık yapan Kayıkçılar Kahyası Yahya ile adamları Paşa'nın Rusya'ya gitmesine şiddetle muhalefet ediyorlardı.[2] Bunlar Ankara'nın kararına eskiden

---

[1] *Bitmeyen Savaş*, *A.g.e.*, S.275.

[2] Milli Mücadele sırasında Trabzon'da Ankara'yı temsîlen görev yapan General Sami Sabit(Karaman) anılarında Kahya Yahya'ya da temas ediyor ve onun hakkında şunları kaydetmiş bulunuyor:

"...Bu adam Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin, biri Küçük Talat olmak üzere iki müşavir azadan biridir. Trabzon'a ilk çıkışımda bana tanıtılan bu adamın Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne yaslanarak Hükümet'in bütün nüfûzunu elegeçirmiş ve rivayete göre bir de İskele Hükümeti kurmuş ve mesela ihracattan mezkûr cemiyet nâmına rüsûm istifasına başlamış olduğunu öğrenmiştim.

İşte bu Kahya'dır ki mahalli hükümetin âciz vaziyetinden de istifade ederek son zamanlarda tahliye ettirdiği mahkumlarla asker firarîlerinden bin küsûr mevcutlu bir tabur teşkil ve baştan aşağıya teçhiz ve teslih ettirmiş. Enver bu mektubunda anlattığına göre 'Ali' nâm-ı müsteârı ile bu taburun başına geçecek ve Topal Osman'ı tanziren (benzeyerek) güya Millî Mücahede'ye katılmak üzere Ankara'ya gidecek ve Deli Halil'in fırkasına

beri sürekli karşı çıkmış, olayları zaten mümkün olduğunca tırmandırmışlardı. Trabzon'daki bu muhalefet Ankara'daki Meclis'e de yansımıştı. Daha sonra Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in başını çektiği muhalifler, Mustafa Kemal Paşa'yı devamlı surette rahatsız edecek ve uğraştıracaklardı. Sonra da Ali Şükrü Bey ortadan kaldırılıp öldürülecek, onu öldüren Topal Osman Ağa ise bu cürmünün bedelini hayatı ile ödeyecekti.

Bu aşamada Trabzon'daki muhalefetin, direnişin ve kimi yolsuzlukların elebaşılığını yapan Kayıkçılar Kahyası Yahya silahlı bir tehdit odağı oluşturmuş bulunuyordu.

Bu tablo içinde Halil Paşa eşinin de telkinleriyle bu tür olaylara daha fazla bulaşmamak ve olumsuz bir etken teşkil etmemek amacıyla Trabzon'dan ayrılıyordu. Burada görevli Azerbaycanlı bir Yüzbaşı vasıtasıyla Moskova ile temas kuruyor, talebini bildiriyordu. Moskova derhal Tuapse'deki Komünist Parti Merkez Binası'nın kendi ikametgahına tahsis edildiğini haber veriyordu. Bunun üzerine Halil Paşa beraberinde eşi, eşinin bir çocukluk arkadaşı, çocukları ve emireri Ali Çavuş olduğu halde kiralık bir motora binerek Trabzon'dan Rusya'ya hareket ediyordu.[1]

Bütün bunlara rağmen özellikle Enver Paşa'nın Buhara'ya gitmesinden sonra Kafkasya'da kalan İttihatçılar ile bunların yurt dışındaki uzantıları boş durmayacak, muhalefetin dozunu arttıracak, yarattıkları olumsuz olaylar birbirini izleyecekti. Bu süreçte olaylara Halil Paşa'nın adı da karışacak; sürekli gündemde kalacak, gıyabında çeşitli spekülasyonlar ve suçlamalar yapılacaktı.

Kayıkçılar Kahyası Yahya'nın durumuna ve akıbetine gelince...

Kahya Yahya'nın adı daha önce de birçok 'kirli ve karmaşık' olaylara karışmıştı. Bunlardan biri de Mustafa Subhi ile 14 arkadaşının Karadeniz'de öldürülmesi olayı idi.

Bilindiği gibi Mustafa Subhi Bey ve arkadaşları Kafkasya'da Türkiye İştirâkiyûn Fırkası'nı kurmuşlardı. Bu Fırka'nın temsilcileri olarak da Birinci Doğu Halkları Kurultayı'na katılarak orada, Moskova'nın ilgisini ve rağbetini görmüşlerdi. Kongre 1920 yılının Eylül ayında toplanmış; Mustafa Subhi ve arkadaşları Aralık ayında katledilmişlerdi.

---

dayanarak bir darbe-i hükümetle Mustafa Kemal'i alaşağı edecek Başbuğ'yu elegeçirecek!.." (*Trabzon ve Kara Hâtıraları 1921-1922, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa*, General Sami Sabit Karaman, Selüloz Basımevi, İzmit, 1946, S.31, 32.)

[1] *Bitmeyen Savaş, A.g.e.*, S.276.

Söylenti ve iddialara göre Mustafa Subhi'nin Sovyet Rusya'da yürüttüğü faaliyetler hem Enver Paşa'yı, hem de onun İttihat ve Terakki'den vefakar dostu olan Kazım (Karabekir) Paşa'yı son derece rahatsız etmişti. Mustafa Subhi ile arkadaşlarının Anadolu'ya gelmesi sırasında Karabekir şiddetli eleştirilerde bulunmuş; iddiaya göre bu eleştiriler avamı harekete geçirecek kadar yönlendirici olmuş ve adeta kışkırtma boyutlarına ulaşmıştı.

Bu zeminde Mustafa Subhi ve arkadaşları Aralık ayında, Kayıkçılar Kahyası Yahya'nın temin ettiği bir motorla Trabzon limanından ayrılmış, fakat Kahya Yahya'nın arkadan yetişen adamları tarafından açık denizde boğularak öldürülmüşlerdi. Bilahare Kahya Yahya'nın işlediği cinayetle ilgili söylentiler ve yakıştırmalar yayılınca, Yahya da bir bakıma kendini savunmak amacıyla bu işi tek başına kararlaştırmadığı ve kendiliğinden yapmadığı konusunda imalarda bulunmaya; örtülü olarak da Kazım Karabekir Paşa'yı işaret etmeye başlamıştı.

Ne var ki aradan bir hayli zaman geçip de olay biraz unutulduktan ve Kahya Yahya'nın zorbalıkları artık dayanılmaz bir dereceye vardıktan sonra; o da esrarengiz bir cinayete kurban gitti.

Kahya Yahya, Halil Paşa'nın Trabzon'dan ayrılmasının ardından Kafkasya'ya gitmiş; orada bir takım olaylara karıştıktan sonra tekrar yurda dönmüştü. Dönüşünden kısa bir süre sonra da Trabzon'daki kışlalara yakın bir yerde, iki arkadaşıyla birlikte üç şahıs tarafından silahla vurularak öldürüldü. İddiaya göre katillerden ikisinin üzerinde askerî üniformalar bulunuyordu.

Bu cinayetten sonra olayı tahkik etmek üzere Ankara'dan Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey geliyordu. Ali Şükrü Bey yaptığı inceleme ve soruşturmalar sonucunda, Mustafa Kemal Paşa'nın muhafızı Topal Osman Ağa'yı işaret ediyor; cinayeti onun işlettirdiğini ileri sürüyordu. Böylece dolaylı olarak Mustafa Kemal Paşa töhmet altında kalıyordu. Topal Osman Ağa, Ali Şükrü Bey'in bu suçlamasını unutmuyordu. Oysa Ali Şükrü Bey o sırada Kahya Yahya'yı Kazım Karabekir'in öldürttüğü ile ilgili iddiaların ve dedikoduların da önünü almış bulunuyordu.

Ali Şükrü Bey bilahare Meclis'teki muhalefetini iyice tırmandırmış; diğer arkadaşlarıyla birlikte 'sözde İttihatçı' bir çizgide doğrudan Mustafa Kemal'e karşı başlatılan bir harekette yer almıştı. Lozan Muahedesi'nin görüşüldüğü günlerde Musul Meselesi nedeniyle Mustafa Kemal'i itham etmiş; kürsüde konuşan Mustafa Kemal Paşa, Ali Şükrü Bey'in üzerine yönelmiş ve eli cebine gitmişti. Bu tablo karşısında 'durumdan vazife çıkaran' Topal Osman Ağa da kısa bir süre sonra Ali

Şükrü Bey'i öldürerek ortadan kaldırıyor; bunun bedelini ise canı ile ödüyordu.

Tüm bu olaylar dizisinde başrolü oynayan Kayıkçılar Kahyası Yahya ile birlikte; Trabzon'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yöneticilerinin adları bir hayli yolsuzluğa, tatsız, karmaşık ve kirli olaylara karışmış bulunuyordu.

Karabekir'in Trabzon Raporu

Bu olumsuzlukları Şark Cephesi Kumandanı Kazım (Karabekir) Paşa, 13 Mayıs 1922 günü 13. Fırka Kumandanlığı'na, Trabzon Vali Vekili Sami (Sabit Karaman) Bey'e ve 9. Kolordu Kumandan Vekili Rüştü Paşa'ya bir yayın vesilesiyle gönderdiği mektubunda şöyle özetliyordu:

"Trabzon'da münteşir İstikbal gazetesi müstafi (istifa eden) Müdâfaâ-i Hukuk Cemiyeti'nin şimdiye kadar yaptığı lâyık hizmetlerinden, fedâkârlık ve hamiyetlerinden bahsetmekte ve birçok hususta cihet-i askerîyeyi ve o vakit Fırka Kumandanı bulunan Rüştü Paşa'yı işhâd eylemektedir (şahit göstermektedir).

Her zamandan daha ziyâde vahdete muhtaç olduğumuz İstiklâl Muhârebeleri hengâmında tefrikayı intaç edecek efâl ve neşriyâttan ictinâb etmek (geri durmak) lâzım ve vaktiyle Trabzon'da cereyan etmiş vakayi ve hadîsâta mâzî ma mâzî (geçmiş geçmişte kalır) deyip geçmek ve elele verip çalışmak muktezî iken, yalan yanlış neşriyâta kalkışmak ve buna da orduyu şahit göstermek katiyen doğru değildir. Trabzon'da yeni olduğunuz için şimdiye kadar cereyan eden ahvâlden sizi biraz tenvir etmeyi münasip gördüm:

1. Mütârekenin akabinde İstanbul Hükümeti'nin aldığı melun şekil üzerine İstanbul ile her türlü muhâberâtın kat'ı emredildiği vakit; Trabzonlular nâmına denerek sekiz imza ile bana âtideki telgrafı çektiler:

> "Paşa Hazretleri; muhâberât-ı resmîyenin adem-i icrâsı ehemmiyet-i mevkiyesi malûm olan memleketimizin menâfi ve siyasetiyle kabil-i telif olmadığını telakki buyurursanız muhâberât-ı resmîyenin kemâkan (resmî haberleşmenin eskiden olduğu gibi) icrâsına müsaade buyurulması ve diğer kolordu kumandanlarına da bu bâbdaki isti'lâfımızın tervici emrinde delâlet buyurmanızı selâmet-i memleket nâmına bilhassa istirhâm eyleriz."

Makine başına gelenler meyanında bilhassa Müdâfaâ-i Hukuk Cemiyeti Reisi olan Hacı Ahmed ve âzâdan Hâfız Mahmud ve Hatibzâde Emin imzaları da vardır.

2. 16 Mart 1920 İstanbul Vakası (İngilizlerin İstanbul'u işgal etmesi ve Meclis'i basması. -Murat Çulcu) üzerine Ankara'da Hükümet-i Millîye teessüs edip noksan mebuslarını toplarken bazı Trabzonluların teşvikâtı neticesi olarak Trabzon muhitinde intihâbâta yanaşılmamış ve bu sûretle Ankara'nın meşrû Hükümet-i Millîyesi tanınmamak istenmiştir. İstikbal gazetesinin bugün işhâd ettiği Rüştü Paşa'nın bu bâbda yana yakıla bana çektiği mufassal ve müdellel şifresi üzerine intihabâtın icrâsı için o vakit Vali bulunan Hamit Bey'e âtideki telgrafı şifreli olarak vermiştim:

"Her tarafta hummalı bir surette intihâbât yapıldığı halde Trabzon Livası'nda henüz işe başlanmaması mûcib-i hüzün ve teessürdür. Meclis-i Millîmiz süngülerle basılmış ve namus-u millîmize darbeler vurulmuştur. Bugün hükümet yoktur. Mevcût olanlar, Mısır, Fas ve emsâli hükümetlerden daha zelîl bir mevkidedir. Millet mukadderâtını bizzat tayin etmekte gecikirse takarrüb eden en büyük ve hayırlı istifâde fırsatı da kaçırılmış olur. Maâhâza ekseriyet-i millet zaten toplanmakta olduğundan bu hususstaki mücânebet ve teehhür Trabzon için mûcib-i hacalet olabilir. Esâsen Trabzon geçen millî münâzaâda da bu kabil ihmâl gösterilmiş ve bittabi mûcib-i tenkid ve teessür olmuştu. İcâb edenlerin tenvir ve irşâdıyla hamâset-i biraderânelerinin müstereddit insanları vazife-i millîyelerini ifâya sâik olmasını arz ve istirhâm eylerim."

3. İstanbul'un Anadolu mücâhitlerini hurûc-u alessultan göstererek katillerini (öldürülmelerini) tavsiye eden mâhud fetvâsına mukabil Anadolu ulemasının çıkardığı fetvâ-yi şerif Trabzon Müftüsü tarafından imzalanmamıştır.

4. İşte bu vakayiidir ki 1336 Ermeni Harekâtı'na Trabzon'daki 3. Fırka'nın da iştirak ettirilmesine lüzûm-u kati olduğu halde mahza Trabzon'daki muhalif cereyanların kabarmasına meydan kalmamak için mezkûr fırka Trabzon'da tutulmuş ve bu sûretle Trabzonlular da seferberlikten müstesna kalmışlardır.

5. İngilizler tarafından Mütareke'nin akabinde Trabzon ambarlarında mevcut olan mühimmâtın talebinde, bombardımandan korkarak bunların derhal teslimi için cihet-i askerîyeye tesir yapmaya kalkışmışlardır.

6. Pontusçuların propagandaları neticesinde Yunanlıların Trabzon'u işgal edeceklerine kanaat getiren bazı Trabzonlular derhal Pontus Rumlarıyla yekdiğerini himâye edeceklerine dâir söz almaya ve mütekabil ahd ve peymân eylemeye kalkışmışlardır.

7. En son vakalardan olmak üzere Yahya Kahya tavassutuyla Enver'i getirmek için kurulan dolabın bütün vesaiki elegeçmiş iken, bunun Sivas'ta beraatine karar verdirilerek Trabzon'a iade ettirilmekte olduğu anlaşılmıştır.

Bütün bu vakayi buhran devremizde önayak olduğu şahsî emeller peşinde ortaya atılan ve bilahare Müdâfaâ-i Hukuk Merkezi kisvesine bürünen şahsiyetlerin ilkaatından ileri gelmiştir. Trabzon'un sahilde bulunması ve haricin bütün tesirâtına maruz kalması, oradaki vahdeti ihlâl etmek ve bu yüzden şimdiye kadar parlak olan Trabzon tarihi lekelenmektedir. Cihet-i askerîyenin bu muhâlefetlerden dolayı çektiği müşkilât; muhârebe meydanlarında duçar olduğu müşkilâttan az değildir. Millî istiklâlimizin üçüncü yıldönümünde dahi vahdeti ihlâl edecek böyle muhalefetler ihdâsına mani olacak tedâbirin iş başına gelmesinin temini için cihet-i mülkîye ile müşterek mesâide bulunulması pek elzem ve zarûrîdir.

Şube 2'den 13. Fırka Kumandanı'na ve bera-yı malûmât Rüştü Paşa'ya ve Vali Vekili Sami Beyefendi'ye yazılmıştır."

Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa aynı tarihli yazısına şu ilaveyi de yapmıştı:

"1. Müstafi Trabzon Müdafaa-i Hukuku, gördüğü hizmetlere orduyu işhâda başladığından cephece mazbût malûmâtı 3/5/1338 tarihinde maiyet kumandanlara bildirmiştim. Meselenin Meclis-i Millî'ye intikalini Trabzon gazetelerinden henüz öğrendiğimden bera-yı malûmâtı arz eyliyorum.

2. Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye'ye, Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne, Dahiliye Vekaleti'ne.

Şark Cephesi Kumandanı
Kazım Karabekir

Trabzon Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi'nin mevaşi (koyun, keçi, inek vs., hayvanlar) ve eşya-yi ticarîyeden aldıkları meblağ ve gayri kanûnî hareketleri hakkında bittanzim Umûr-u Şeriyye Vekili Mustafa Fehmi Efendi Heyet-i Tahkikîyesi'ne takdim edilen liste suretidir.

1. Gümrük varidatına muâdil bir derecede eşyâ-yi ticârîyeden alınmakta olan rüsûmun miktarıyla nerelere sarfedildiği.

2. Kayıkçılar Kethüdası âlet ittihâz edilerek koyundan iki liradan yarım lira ve sığırdan dört liraya kadar alınan rüsûmun mühim bir yekûna baliğ olduğu ve bu paranın anlaşılmasına Gümrük İdaresi ve bilhassa vapur kumpanyaları defterinin şahid-i adil olacağı ve bu bâbda istima edilecek şahitlerin ifadeleriyle de sabit olacağı.

3. Harb-i Umûmî'yi müteakıb vatanımız, emsâli görülmemiş bir felâket uçurumuna yuvarlandığı bir anda yalnız kendi nefislerini düşünerek ve anavatanı yüzüstü bırakarak Rusya'ya evvelce firâr eden Enver Paşa'ya iltihak etmek üzere Trabzon'a uğrayan Küçük Talat Beyle Halil Paşa'ya -ki bilahare Anadolu harekât-ı millîyesiyle kabil-i telif olmayan efkâr ve niyât besledikleri sabit olmuştur- gösterilen büyük nakdî muavenetlerin Müdâfaâ-i Hukuk Teşkilâtı'nın istihdâf eylediği müdâfaâ-i memleket gayesiyle hiçbir vech-i münasebeti olamayacağı ve bu mebaliğin bu sûretle sui istimal edildiği.

4. Anadolu harekât-ı millîyesi taazzuv ederek adeta hiçten bir hükümet halini iktisâba başladığı nâzik bir anda Cemiyet-i İslâmîye nâmı altında Ankara'ya muhalif bir vaz (konum) alan, vatanı karagünlerinde terkeden ikbal düşkünü, hodperest İttihâd ile bura, Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziye-i Müstafiyesi'nin teşrik-i efkâr eyledikleri.

5. Kayıkçılar Kethüdası'nın (Yahya Kahya) vatanın menâfi-i âlîyesininin âmir bulunduğu husûsâtın aleyhine olarak ezcümle gayrimüslimlerden hizmet-i askerîyeye çağrılanların vapurlar ile İstanbul'a ve memâlik-i ecnebîyeye kaçırılması ve bu suretle büyük mebâliğ dercedilmesi.

6. Kulüp Heyet-i Merkezîyesi âzâsından Mehmed Salih ile Kayıkçılar Kethüdası Yahya efendilerin cihet-i askerîyeye ait buradan ve Araklı'dan yüzlerce ray ve demiri kaçırdıkları ve bu bâbda Ambarlar Müdüriyetiyle makam-ı aidî nezdinde muhâberât cereyan eylediği.

7. Müdâfaâ-i Hukuk Cemiyeti Reisi Hacı Ahmed Efendi belediyeye ait onbinlerce ray demirlerini ardiyesine doldurduktan sonra makamının kendisine bahşeylediği nüfûz ve kudret tesiriyle demirleri Samsun ve sâir cihetlere sevkederek servetini tezyid eylediği.

8. Geçen sene bugünlerde Rusya'dan gelmekte olan Mustafa Subhi ve İzmir Maarif Müdür-i Esbâkı Ethem Nejat Beyle oniki arkadaşı denizde motör içinde

katledildikten sonra nezdlerinde bulunan lâakal otuzbin Rus ve Osmanlı altınını ve birçok mücevherâtı Müdâfaâ-i Hukuk nâmına alarak sui istimal edildiğinin bütün memleket halkınca malûm olduğu.

9. İki seneden fazla bir müddet devam eden Rus işgali zamanında mecbûr-u muhâceret olan Türklerin emlâkinin nısıf bedelât-i icâreleri, avdetlerinde hicret yüzünden sefil düşen sahiplerine verilmek hiss-i insanîsiyle Belediye Sandığı'nda Rus Hükümeti tarafından tediye edilmiş mebâliği azimenin Müdâfaâ-i Hukuk ve belediye reis-i sâbıkı Hacı Ahmed Efendi tarafından tesellüm edilerek sahiplerine verilmediği.

10. Anadolu harekât-ı milîyesinin ilk doğduğu günlerde düşmanlarımızın memleketimize akın ve halkımızı tehdide yeltendikleri zamanlarda bilumûm tehlikelere göğüs gererek ilk Muhâfaza-i Hukuk Cemiyeti'ni teşkil eden memleketin namuslu evlâtlarının ne gibi esbâb tahtında (sebepler altında) olarak heyet-i mezkûre meyanından ayrıldıklarının tahkik buyurulması.

11. Dokuzuncu Ordu Kumandanlığı tarafından 150.000 okka mısır ve zahîre sahil ahalisine tohumluk ve yiyecek olmak üzere Of ambarından teslim edilmiş olduğundan, bunun o sene zarfında hangi kuraya ve ahaliden kimlere verildiğini bir kişiden işitmek mümkün olmadığı ve işbu vatanın Harb-i Umûmî'nin sonlarına doğru 1334-1335 senesinde Üçüncü Ordu kuyudâtından meydana çıkarılmasının mümkün olduğu.

12. Yine aynı Ordu Kumandanlığı'nın Trabzon şehrinin Ruslar tarafından pek ziyâde miktarda tahribâta maruz kalmasına mebni muhâceretten yurtlarına avdet edecek ahalinin refah ve saâdetine yardım olmak ve meh-mâ emken harab yerlerin sahiplerini sefâletten kurtarmak maksadıyla Rusların bırakmış olduğu kereste, cam, çivi, külliyetli çimento ilh., ganâim ve levâzımât-ı inşâîyenin hîn-i ihlâsta belediye emrine cihet-i askerîyeden devredilmiş olduğu halde bu mevâddan, bu şehir dâhilinde zarardîde olan halktan hiçbirinin istifâde etmediği ve bunların muntazam ve gayrimuntazam hesâbâtının meydanda olmaması sui istimâlin bürhan-ı kat'i (kesin delil) olduğu.

13. Mevâşinin miktâr-ı sevkiyâtının yukarda isimleri zikredilen mahallerden tahkik buyurulması ve Müdâfaâ Cemiyeti'ne verilen mebaliğ mukabilinde kayıkçılar nezdinde ilmühaberler mevcut olacağı cihetle bu kısmının dahi nazar-ı itibâra alınması.

14. Adliye hakkında müşahhas bir madde ve bir vak'a irâesine lüzum yoktur. Halkın yoklanması ve bilhassa köylünün dinlenmesi vakayi-i mahallîyenin içyü-

züyle tedkiki ve şu sûretle gerek asâyiş, gerek hak ve adâlet noktasından meydana gelmiş vakayiin esbâb ve avamilinin aranması, Trabzon'daki adliyenin mânâ ve mahiyeti hakkında vicdanı tenvir edeceği.

Ondört maddeye, merbûten Meşihat Vekil-i Sabıkı Mustafa Fehmi Efendi Hazretleri Heyet-i Tahkikiyesi'ne takdim edilen istidâ sûreti:

Kayıkçılar ve Mavnacılar Kahyası merhum Yahya Efendi'nin fecia-yi katlini tahkik etmek üzere, kuvve-i teşriîye ve icrâîyeyi hâiz olmak gibi bir salâhiyetle reisleri bulundukları heyet-i muhteremenin şehrimize vürûdu pek ziyâde mûcib-i mahzûziyetimiz olmuştur. Fakat İstinaf Reisi Hilmi, Bidâyet Ceza Hâkimi Hasan Fehmi ve Merkez Müdde-i Umûmîsi Ali ve hükkâmı iğfal eden Dava Vekili Halil beyler bu muhitten teb'id edilmedikçe bu katil keyfiyetinin birinci ve ikinci derecede âmil ve mürettiblerinin meydana çıkarılması mümkün değildir. Merhumun katli bir mesele-yi münferîde olarak nazar-ı itibâra alındığı takdirde müsmir bir netice elde etmek zannederiz ki gayri kabildir. Bu vaka hadisât silsilesinde bir halka veya bir takım mukaddemâtın bir neticesi olmakla evvelki halkaların, mebdelerin bilinmesi ve bunun için de merhûmun Müdâfaâ-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesiyle olan tarihi münâsebâtının anlaşılması iktizâ eder. Bundan başka alâkası dolayısıyla merbûten takdim kılınan listede münderic ondört maddenin ayrıca tahkik edilmesini rica ve bu sûretle hakyânın mevki ve vaziyet-i içtimâiyesi iyice kavrandıktan sonra yürütülecek tahkikatın müsmir netâyice vardırılacağını ümit eder ve iki numaralı listede muharrer şuhût bilistima ondört madde hakkında icâbeden tahkikat-ı amika yapılıp mesûlleri tecziye edilmedikçe Müdâfaâ-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi'nin eşhâs, devlet ve insaniyetin hukuk ve vicdânına vâki olan taarruzâtının mütevellidi tabiîsi olan ihtilâfâtı hâzıranın izâlesinin muhal bulunduğunu arz ile takdim-i ihtirâmât eylerim efendim hazretleri."

13 Ağustos 1338/1922 tarihini taşıyan bu 'istidâ' ile Kazım Karabekir Paşa'nın Trabzon'da cereyan eden olaylara açıklık kazandırmaya çalıştığı resmî yazışmalar sona eriyordu. Bu metinlerden anlaşılacağı gibi Kazım Karabekir Paşa Yahya Kahya'nın katledilmesini; savaş boyunca bu bölgede gerçekleştirilen yolsuzluklarla irtibatlandırıyordu. Karabekir özet olarak cinayet ve yolsuzlukların arkasında 'mafios' karakterli bir çetenin varlığına dikkati çekiyordu.

Yazının bundan sonrasında Kazım Karabekir tekrar Enver Paşa meselesine dönüyor ve Paşa'nın Kafkasya'dan ayrılarak Orta Asya'ya yönelmesine temas ediyordu. Karabekir Paşa şunları kaydediyordu:

"Enver Paşa'nın son harekâtı hakkında doğru malûmât:

Enver Paşa kendisinin bu şerâit altında Anadolu'ya gidemeyeceğini anlayınca Batum'dan yanında Hacı Sami ve Halil Paşa'nın yaveri Muhittin efendilerle birlikte Buhara'ya Cemal Paşa'ya mülâkî olmaya gidiyor. Halbuki Cemal Paşa daha evvel hareket ettiğinden görüşemiyorlar. Hacı Sami Batum'da Enver'e bir teklifte bulunuyor:

'Kuvvetsiz Türkiye'ye girilemez, Türkistan'a gidelim, orada mühim teşkilatımız var. Büyük kuvvetlerle Kafkasya'ya döneriz, Anadolu'ya da hâkim oluruz.'

Enver Paşa eli boş durmaktan ise bu fikre kapılıyor."[1]

Sakarya Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasına kadar Enver Paşa ile olumlu ve samimi bir iletişim içinde bulunan Kazım Karabekir Paşa, Yunan saldırısı savuşturulduktan ve düşmanın gücü kırıldıktan sonra doğal olarak Enver Paşa'ya yönelik davranışlarını ve üslûbunu da değiştiriyordu. Onun tam bir maceraperest olduğunu imâ eden ifadeler kullanarak Enver Paşa'yı 'itibarsızlaştırarak' bir bakıma 'dışlıyor', böylece Ankara'nın güvenini 'yeniden' kazanmaya çalışıyordu. Hiç şüphe yok ki bunda; Kazım Karabekir Paşa'yı yakından ilgilendiren Trabzon Olayı (Yahya Kahya Olayı ve Halil Paşa Olayı) da rol oynamış bulunuyordu. Zira Mustafa Subhi ve arkadaşlarının öldürülmeleri ile ilgili olarak Karabekir'in adı uzun bir süre gündemde kalıyor, dikkatleri üzerine toplamış görünüyordu. Kaldı ki Kazım Paşa Sami Sabit Karaman'a Trabzon görevini verirken de; "Sami Bey, Enver işi azıttı; Ankara benden şüphe eder gibi görünüyor" diyerek Ankara ile Enver Paşa arasında kendine özgü bir siyaset uygulayarak açığa düştüğünü adeta itiraf ediyordu.[2]

Ancak şurası da bir gerçekti ki; Sakarya'dan sonra gelişen olaylar, değişen davranış ve söylemler, Enver Paşa'yı bir hayli kızdırmıştı. Paşa'nın, Mustafa Kemal'e yazdığı –iddia edilen– mektup, onun ruhsal durumunu ve kırgınlığını belirgin bir şekilde ortaya koymuştu.

Herkes Enver Paşa'nın bir şey yapacağını hissediyor, fakat ne yapacağı kestirilemiyordu.

Bu süreçte Ankara'dan Batum'a gizlice gelen İttihat ve Terakki'nin önemli liderlerinden Hafız Mehmed Bey, Enver Paşa ve arkadaşları ile bir görüşme yapa-

---

[1] Kazım Karabekir, *A.g.e.*, S.340-346.

[2] Karaman, *A.g.e.*, S. 30.

rak, yine gizlice Ankara'ya dönmüştü. Adı Teşkilât-ı Mahsûsa ile birlikte anılan, BMM'nin I. Dönem'inde Trabzon milletvekilliği yapan, ayrıca 8 Şubat 1921 ile 19 Mayıs 1921 tarihleri arasında 2. İcra Vekilleri Heyeti'nde Celaleddin Arif Bey'in yerine Adalet Vekilliği görevini üstlenen Hafız Mehmed Bey ile Enver Paşa'nın bu aşamada yaptığı görüşme, büyük önem taşıyordu. Hafız Mehmed Bey'in 1912 yılında Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki mebusluğu yaptığı ve yıllar sonra İzmir Suikastı'na karıştığı için de 13 Temmuz 1926 günü İzmir'de asılarak idam edildiği gözönüne alınacak olursa, bu görüşmenin; Ankara-Batum 'muhalefet hattında' ne denli yönlendirici ve belirleyici olduğu kendiliğinden ortaya çıkıyordu.

Nitekim bu görüşmenin ardından Enver Paşa 31 Ağustos 1921 tarihini taşıyan bir mektup kaleme alıyordu. Bu mektubun altında İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umûmîsi'nin mührü bulunuyordu. Ayrıca mührün üzeri de Enver Paşa'nın müstear adı olan Ali yazısıyla onaylanmış idi.

Enver Paşa bu mektubunda Hafız Mehmed Bey ile yaptıkları görüşmede nelerin konuşulduğunu anlatıyor ve mektubu Türkiye'deki teşkilâta gönderiyordu. Mektupta şu hususlar dile getirilmişti:

"Muhterem kardeşler;

1. Hafız Mehmed Efendi geldi. Kendisi 'memlekette hiçbir şey yapılmasın, teşkilât da olmasın, çünkü kendisinin tarifi veçhile dünyada fenaların fenası olan Sarı Paşa kuşkulanır. Sonra Yunanlıları bırakarak ... uğraşmağa ve böylece vatana fenalık getirmeye başlar', dedi ve Ankara'daki ahvâli anlattı. Münakaşa neticesi teşkilâtın, derhal bir hareket yapmamak üzere ve icabında iş görmek üzere vücut bulmasına kani oldu. Fakat anladığımıza göre, biraz Küçük Talat Paşa'yı kıskanmış. Birçok aleyhinde bulundu ve teşkilât olarak sizleri aşağı gördü. Sonra diğer bir teklifte bulundu ki, şimdilik sizinle görüşünceye kadar "evet" dedik.

Ali Bey'in (Enver Paşa'nın) Hafız'ın akrabasından Mustafa mı, İsmail Ağa mı, bunların etrafında ve kendisinin cephe-i harbe, sevkedeceği gönüllüler arasına karışarak gitmesi ve orada bu sûretle harpte vazife yapmış; şimdi bu vazifeyi Sarı Paşa'nın dediği gibi hareket için değil, vatan için sadece bir gönüllü gibi yapmış olacak. Bu gönüllüler Trabzon Fırkası'na gideceğinden bu fırka da diğer arkadaşımız (Deli) Halit Bey kumandasında olduğundan, icabında ona yakın bir kıtada bulunmuş olur.

2. İşte fikir budur. Bunu fena bulmadık. Fakat fikrimizce, sizinle görüştükten sonra kendi emin arkadaşlarımızdan bir gönüllü grubu beraber göndermek kabil olursa, böylece işi yapmaktır. Meselâ Trabzon'da böyle bir grup emin arkadaşlarımızdan biri emrinde bulunursa, biz Ali Bey'in böyle gönüllü olarak nefer gibi gitmesini muvafık buluruz. Hem de böylece millet de bizim mevki için değil, fakat din ve vatan için çalıştığımızı anlamış olur ki; fena düşünenlere en büyük darbedir. Bununla beraber diğer taraftan da teşkilâtımıza germi verir. Böylece hazırlanmış oluruz. Ve vatanı da bu türlü tehlikeden koruruz.

Binaenaleyh sizinle orada mı olur, burada mı olur bir kere görüşmemiz lazım gelecektir. Kendisi ne sivil, ne askerî memurlardan hiç kimseye, ne teşkilâta ve ne de Batum'a gelmesi hakkında Trabzon'da bir şey söylemediğini ve hatta tezkeresini Zekeriye Bey'in elden yaptırdığını söyledi. Biz de yüzüne vurmadık. Maamafih avdette Zekeriye Beyle görüşecek ve Batum'da yalnız Rüstem Bey ve Halil Paşa ile görüştüğünü söyleyerek onları bizim harekette bulunamayacağımıza ikna edecektir.

Burada komünistler kendisini tevkif ettirmeğe ve seyahatine mani olmağa kadar çalıştılarsa da, Halit kurtardı. Şimdilik bu kadar kardeşler."[1]

(Mektupta bahsedilen Sarı Paşa Mustafa Kemal Paşa'dır. Ali Bey daha evvel işaret ettiğimiz Enver Paşa'nın takma adıdır. Halit Bey Meclis'in önünde arkadaşlarıyla kavga ederken vurulan rahmetli (Deli) Halit Paşa'dır.-A.F.C.)

Gerek Kazım Karabekir Paşa'nın bahsetmiş olduğu; Orta Asya'dan ordu getirip Anadolu'ya girmek projesi, gerekse Ali Fuat Cebesoy'un kitabına aldığı bu mektupta ortaya konulan 'mantık dışı' proje, Enver Paşa'nın şehid olmasından çok sonraları, gıyabında ortaya atılan –yanıtlaması mümkün olmayan– iddialar düzeyinde kalıyor; ne doğrulanabiliyor, ne de yalanlanabiliyordu. Ne var ki, bu mektuptan kısa bir süre sonra Enver Paşa'nın ortadan kaybolması ve bilahare Buhara'da ortaya çıkması; mektubun gerçekliği, inanılırlığı ve doğruluğu hakkında ciddî şüpheler yaratmıştı.

Ancak, gerçek olan bir husus varsa o da, İttihat ve Terakki (Halk Şûralar Fırkası)'nın içerdeki ve dışardaki temsilcilerinin katılımıyla 5 Eylül 1921 günü bir kongre düzenlediği idi. Bu kongrede, Anadolu'nun durumu enine boyuna tartışı-

---

[1] Ali Fuat Cebesoy, *A.g.e.*, S.236-237.

lıyor, alınan kararlardan bir kısmının da Büyük Millet Meclisi'ne bildirilmesi kararlaştırılıyordu. Bu hususlar şöyle sıralanıyordu.

"1. Sakarya'da Yunanlıların adem-i muvaffakiyetlerini kemâl-i şükranla zikrederek, tahaddüs eden yeni vaziyette merdut (kovulmuş, püskürtülmüş) düşmanın ve hâmisi İngilizlerin derhal sulha yanaşacaklarını ihtimal dahilinde görmeyen ve bu sûretle harbin daha uzun müddet devam edeceğine kail olan kongre, memleketin kuva- yi umûmîyesinin galebe ve istiklâlin istihsâline kadar müttehîden bu maksada tevcihi lazım geldiğini ve buna nazaran elbirliği ile en müessir tedâbirin ittihâzı icâbettiği teemmül etmiştir.

2. Kapitalist ve emperyalist düşmanların takib etmekte oldukları imhâ ve istismar politikası karşısında herhangi bir endişe ve tereddüt saikasıyla hâricî ve dâhilî siyaset üzerine iras edeceği mazarratlardan bahisle İttihat ve Terakki (Halk Şûralar) Fırkası âzâlarına karşı memleketten (ihraç, tevkif ve menn-i duhûl) gibi ittihâz edilen mukarrerât ve bu bâbda yapılan neşriyât Mücadele-i Millîye'nin takviyesi, selâmet-i cereyanı ve Ankara Hükümeti'nin düşmanlar müvacehesinde hâiz-i itibar olması gibi umûmî ve siyasî hiçbir menfaat temin etmedikten başka, gerek dâhilde ve gerek hâriçte memlekette bir ikilik mevcut olduğunu ihsas etmiş olduğu kemâl-i teessüfle görülmüştür. Maahaza bu tarzdaki mukarrerât hürriyeti tehdit (tahdit) ve vatandaşlardan en mukaddes haklarını nezzetmiş olması itibariyle rûh-u meşrûtiyete ve kanuna tamamiyle muhalif bir hâl ihdas etmiştir.

3. Memleketi sevk ve idare eden ricâl-i hâzıranın mübârezede (çatışmada) galebeyi temin için her türlü kuvvet menba (kaynak) ve unsurlardan istifâde etmek cihetini iltizam etmesini hayatî ve siyasî vâcibülittiba bir tâzimle gören kongre, artık mephus (sözü edilen) kuyudu gayri tabiîyenin ref'ile beraber bütün ihtimaller teemmül edilerek muayyen ve müsbet prensipler etrafında toplanacak ve bu sûret-i meşrûada siyasî ve millî vazifelerini ifa edebilecek olan fırkaların inkişâf ve taazzuvlarına mani olmamayı hükümet-i hâzıranın ve halkın menâfi-i aslîyesi icâbatından addetmektedir.

4. Buna binâen bir taraftan harbin uzun zaman devam edeceği, diğer taraftan fırkanın asla bir tefrika demek olamayacağını ve esasen gayri mütecânis ve siyasî, iktisadî ve içtimaî esâsâtı kendisine şiar edinmeyen bir zümreye veya kuvve-i müsellehaya istinâtla icrâ-yi hükümet mazîde yapılan hatalara nazaran asla müsbet ve müessir bir netice veremeyeceğini nazar-ı dikkate alan kongre, vücutları

tahte-z zeminde (yeraltında) bulunan muavin ve mürakib fırkalar gibi İttihat ve Telakki (Halk Şûralar) Fırkası âzâlarının her türlü gayritabii ve gayri kanuni bahane ve kayıtlardan âzâde bulundurulması ve meşrû bir sûrette çalışabilmek için de kanunun kendilerine temin ettiği serbestîden istifade ettirilmesi taht-ı vücûbda görülmüştür.

6. Anadolu halkının deruhte ettiği millî mücadelede cepheyi takviye suretiyle yağmagir fütuhatçılara karşı galebeyi temin için hiçbir husûs nazar-ı dikkate alınmayarak yardımda bulunmayı, bundan evvelki içtimâlarında millî ve siyasî bir vecibe olarak kabul eden kongre, hükümetçe takib edilmekte olan şâyân-ı teessüf harekâta nihayet verilerek bugünkü müşkül ve tehlikeli anlarda düşmanlara karşı kuvvetli görünmek ve aynı zamanda hâriçteki teşebbüsâtımızı Anadolu ref'ine daha müessir bir sûrette tevcih edebilmek için ma'r-ül beyan (daha önce beyan edilen) teklifâtın Büyük Millet Meclisi'nin nazar-ı ıttılaına iblağ edilmesini bir vazife-i vatanîye addeder."[1] (Tam metin için bkz. Ek 11)

Bu belgenin altında 'Kongre İcra Bürosu' olarak Halil (Kut), (Dr.) Nâzım ve (Küçük) Mehmed Talat beylerin imzalarının yanı sıra ; "Kongrece kabul edilen yukarıdaki mukarrerât (kararlar) Büyük Millet Meclisi'nin nazar-ı ıttılaına arz olunur" ibaresi, 9 Eylül 1921 tarihi ve sadece 'Enver' imzası bulunuyordu.

Bu belge incelendiğinde; Hafız Mehmed Bey ile yapılan görüşmenin içeriğini özetleyen belge ile arasında büyük bir farklılık olduğu, gözleniyordu. Zira birinci belge tam bir komplo hazırlığını beyan ediyor, ikinci belge ise Enver Paşa'nın bizzat imzasını taşıyan bir 'barışma teklifi' anlamına geliyordu.

Ankara ile Batum arasında bu süreçte birçok iç ve dış 'sabotörün' faaliyet gösterdiği hesaba katılacak olursa; neyin gerçek neyin gerçek dışı veya sahte olduğunun anlaşılamamasını olağan karşılamak gerekiyordu.

Keza; Eylül ayının sonlarına doğru Enver Paşa'nın ortadan kaybolmasını da bu bağlamda değerlendirmek ve bir başka çelişki olarak ele almak gerekiyordu. Zira, Ankara ile bu denli temas halinde bulunan ve üçüncü şahıslara göre bütün emeli bir şekilde yurda girerek siyasî otoriteye ortak olmakta odaklanan Enver Paşa'nın bir anda fikir değiştirerek başka amaçlara yönelmesi pek de akıl kârı ve inandırıcı gibi görünmüyordu. Ancak olaylar bu yönde gelişiyordu. Pek çok 'dos-

[1] Ali Fuat Cebesoy, *A.g.e.*, S.237-238.

tu ve düşmanı' tarafından Anadolu'ya girerek her şeyi berbat etmesi beklenen/korkulan Enver Paşa Eylül ayının sonuna doğru Batum'dan ayrılıyor ve uzun bir süre kendisinden haber alınamıyordu. Nihayet 19 Ekim günü Moskova'daki Cemal Paşa'ya bir telgraf geliyor ve Enver Paşa bu telgrafta Buhara'da olduğunu bildiriyordu (Bkz. Ek 6).

Enver Paşa'nın Buhara'ya gitme kararı alırken yanındakilerden biri de Hacı Selim Sami(Kuşçubaşı) Bey idi. Hacı Sami Bey daha sonra tanıklık ettiği kararın alınması anı ile ilgili gözlemlerini şöyle, anlatıyordu:

"Bolşevikler Enver Paşa'dan istifade edemeyeceklerini anlayınca Sovyet topraklarını terketmesini istediler. O da 'Türkiye'ye gideceğim' dedi. Bunun üzerine Bolşevikler Paşa'yı Tiflis'e kadar gönderdiler. Paşa Tiflis'te bulunduğu sırada Bakü'de Şark Milletleri Kurultayı da toplanmış bulunuyordu. Muhtelif bölgelerden gelmiş bulunan delegeler, bilhassa Hindistan Müslümanlarının Hilâfet Cemiyeti temsilcileri Enver Paşa'nın da bu konferansa iştirak etmesi için Bolşeviklere baskı yapıyorlardı. Bu baskılar üzerine Paşa'nın konferansa katılmasına ve bir konuşma yapmasına müsaade edildi. Bunun üzerine Hindistan Müslümanları ve Buhara delegelerinden seçilen bir heyet Tiflis'e gelerek Paşa'yı Bakü'ye götürdüler. Paşa konferansta konuşmadı. Fakat fikirlerini bir yazı ile okuttu. Konferanstan sonra tekrar Tiflis'e hareket ederek amcası Halil Paşa'nın ikametgahında misafir kaldı. Burada Paşa Türkiye'ye girmek fikrini Halil Paşa'ya açmış, fakat o bu fikri tasvip etmemişti. Burada bulunduğumuz sırada bir daha da bu fikir üzerinde konuşulmadığı gibi durulmadı da.

Paşa Bakü'de bulunduğu sırada Türkistan delegeleri onu Buhara'ya davet etmişler ve devam eden Millî Mücadele'nin başına geçmesini istemişlerdir. Esasında Bolşevikler Paşa'nın Tiflis'i terk etmesini istiyor ve tazyik ediyorlardı. Paşa Bolşevikler'in bu tazyiki karşısında buralarda fazla kalamayacağını anlayınca Buhara'ya gitmeye karar verdi. Bunun üzerine Azerî milliyetçilerinin himmetiyle 'Ali' isminde sahte bir pasaport temin edilerek gizlice Buhara'ya hareket edildi."[1]

Aslında Enver Paşa'nın bu kararı ve hareketi pek çok kimseyi şaşırtıyor, bir bakıma herkeste 'sürpriz etkisi' yapıyordu. Ne var ki bir kişi, buna hiç şaşırmamıştı. O da Mustafa Kemal Paşa idi. Zira o, çok iyi biliyordu ki; Enver Paşa, Talat

---

[1] *Türkistan'da Enver Paşa'nın Umûmî Muhaberât Müdürü Molla Nâfiz'in Hatıraları, Sarıklı Basmacı*, Ali Bademci, Ötüken Yayınları, İst., 2010, S. 56, 57.

Paşa'ya verdiği söze sadık kalmış, daha 1919 yılında varılan mutabakatı ihlal etmemişti. Sakarya Zaferi ile Anadolu'nun savunmadan taarruza dönüşen hareketi güvenceye kavuştuktan sonra gerçek konumu olan 'Asya Misyonu'na dönmüştü.

Buna en fazla üzülenler ise hiç şüphe yok ki; İttihat ve Terakki ile Enver Paşa'nın adını kullanarak Anadolu'ya dönmek ve siyasî ikbal elde etmek isteyen kimi fırsatçılar idi. Onlar ve Mustafa Kemal Paşa'nın yanında görünüp de kendisine karşı oyunlar oynayan çıkarcılar, arkasına sığındıkları Enver Paşa gibi, önemli bir 'istismar aracını' yitirmiş oluyorlardı.

Enver Paşa'nın bu aşamada Asya'da başlatacağı ayaklanmalar; Anadolu'ya karşı olumsuz niyetler beslediği ortaya çıkmış bulunan Sovyet yönetimini hayli rahatsız edecekti. Zira Bolşevik yönetimi; İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'nın İngiliz Emperyalizm'i kadar Bolşevik otoriteye karşı da 'hayırhah' duygular içinde olmadığını biliyordu. Üstelik; Asya'da açılacak yeni bir cephe, Büyük Taarruz'un arifesinde bulunan Ankara'nın üzerindeki SSCB baskısını ve tehdidini hafifleterek elini daha bir rahatlatacaktı.

Anadolu-Asya eksenindeki tarihsel strateji bir kez daha işleme konuluyor; İngiliz Emperyalizmi'ne karşı Afyon Ovasında açılan cephenin bir ucu Türkmenistan'a, Çin'e ve Hindistan/Afganistan dağlarına dayandırılıyordu. Kısacası bütün iddialar ve spekülasyonlar sözde kalıyor; 'Asya Misyonu' gerçeği her şeyin üzerini örtüyordu.

IV

ENVER PAŞA BUHARA'DA

Paşaların Asya Misyonu'nun ikinci ayağını (birinci ayak İslâm âlemi) Türk dünyası teşkil ediyor, bu misyonun sınırlarını ise ana hatlarıyla Orta Asya'da Türkistan adı verilen coğrafya belirliyordu. Muazzam genişlikteki bu kara parçası 5 milyon 200 bin kilometrelik bir alanı kapsıyor; kuzeyden Sibirya, güneyden Hindistan, doğudan Çin ve batıdan Hazar Denizi ile çevrilmiş bulunuyordu. Amuderya ve Sîr-i Derya ile sulanan son derece verimli topraklara sahip bölgeye Türkistan adı veriliyor ve burada 19. yüzyıl başında 35 milyon insan yaşıyordu. Aral ve Lübmir göllerinin yer aldığı Türkistan toprakları; petrol, gümüş, altın ve kömür başta olmak üzere son derece zengin maden yataklarını içeriyor ve yılda üç kez ürün veriyordu. Uçsuz bucaksız otlaklarında ise büyük sürüler halinde küçük ve büyük baş hayvanlar yetiştiriliyordu. Bu nedenle Türkistan'ın madenleri, ünlü Karagöl derisi, yünü, ipeği, pamuğu; dünya piyasalarında işlem görerek ürün fiyatlarında belirleyici oluyordu.

Türkistan 18. yüzyılın ilk yarısında idarî bakımdan iki ana bölgenin birini oluşturuyordu.

Özellikle Rusya'da gerçekleşen 1905 İhtilâli'nden sonra Orta Asya'daki Türk dünyası iki ana bölgeye/eyalete ayrılmıştı. Doğu Türkistan'ı ve Kazakistan'ı da kapsayan bölgeye Bozkır Eyaleti; bugünkü (Batı) Türkistan, Tacikistan, Özbekistan ve Kırgızistan'ı kapsayan bölgeye ise Türkistan Eyaleti deniyordu.

Ancak daha 18. yüzyılın ilk yarısında Türkistan, idarî bakımdan hanlıklara bölünmüştü. Bu hanlıklar arasında en uzun ömürlü olanları ise Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları idi. Ne var ki 18. yüzyılın başından itibaren bu verimli ve zengin topraklara Çarlık Rusyası göz dikmiş; 1730 yılından başlayarak Türkistan topraklarını ele geçirmeye ve işgal etmeye başlamıştı. Orenburg'tan itibaren bu saldırılar 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş, derinlik ve başarı kazanmış, 1853 yılında Hokand Hanlığı'nı yıkarak, Buhara Hanlığı'nın sınırlarına dayanmıştı.

Rus istilâsı karşısında en güçlü ve kararlı direnmesine karşın Buhara Hanlığı da fazla dayanamıyor; 1868 yılında Buhara Emîri Muzaffer Han Zirebolak'ta yaptığı 12 maddelik bir anlaşma ile Rusya'nın 'himayesi' altına giriyordu. 350 bin kilometrekarelik hanlık toprakları üzerinde 3 milyon 500 bin kişi yaşıyordu. Rus yönetimi bu hanlığı, içişlerinde kısmen serbest bırakmıştı.

Buna göre Buhara Emîri 12 bin kişilik silahlı bir kuvvet bulundurabilecekti. 285 bin kilometrekarelik Hive Hanlığı da 2 milyon nüfusu ile benzer bir statüde bulunacaktı. Buhara Hanlığı gibi Hive de ekonomik, malî ve ticarî alandaki bütün faaliyetleri Ruslara bırakacaklardı. Bu hanlıklar uluslararası ilişkilerde Rusya'nın hegemonyası altında bulunacak ve Petersburg tarafından temsil edileceklerdi. Hive Hanlığı Rusların iznini almadan para basamayacak; Hive Hanlığı ise altın ve gümüş sikke kesmekte serbest olacaktı.

Fakat Rus yönetimi Türkistanlılara bu kadarlık bir özgürlüğü bile çok görüyor, yapılan anlaşmaları da yok sayarak 1885 yılında bütün Türkistan'ı işgal ediyordu. Böylece bu coğrafyada yaşayan insanlar tam anlamıyla esir durumuna düşüyor, işgalci Rus kuvvetleri onlara adeta nefes bile aldırmıyordu.

Çarlık yönetiminin üzerlerinde tesis ettiği bu ağır baskı ve tahakküm karşısında Türkmenler her şeye karşın zaman zaman ayaklanmaktan ve donanımlı Rus kuvvetleri ile son derece kanlı çatışmalara girmekten geri durmuyorlardı. Bu nedenle bağımsızlık ve özgürlük düşüncesi Türkistan'da her zaman varlığını hissettirmiş; yerli halk Rus işgalini hiçbir zaman içine sindirememiş ve benimseyememişti.

Türkistan halkının isyancı ruhu ve başeğmez tavrı için için bağımsızlık ateşini körüklüyordu. Bunu bilen Rus yönetimi ise Bozkır Eyaleti'ni ve Türkistan Eyaleti'ni, tesis ettiği 'Genel Valilik' yönetimi ile kontrol altında tutuyordu. Bozkır Genel Valiliği ile Türkistan Genel Valiliği Türklere ağır baskı uygulayarak Rus tahakkümünü devam ettirmeye çalışıyordu.

Ne var ki tahakküme karşı özgürlük ve bağımsızlık talebi 1916 yılında bir kez daha başkaldırarak gerçek yüzünü ortaya koymuştu. Birinci Dünya Savaşı'nın en kanlı aşamasında insan gücüne gereksinim duyan Rus yönetimi orduda hizmet gördürmek amacıyla Türkistan'dan asker toplamaya başladı. Bunlara 'amele' deniyordu. Rus Ordusu'nda amelelik yapmak Türkmenlerin onurunu kırıyor, onları adeta tutsak durumuna düşürüyor, esir muamelesi yapılması anlamına geliyordu. Bu nedenle halk, Türkistan'ın her tarafında ayaklanmaya başladı. Özellikle

Cizak, Dörtyol ve Yedisu vilayetlerinde büyük isyanlar patlak verdi. Bu ayaklanmalar birbirinden uzak yerlerde meydana geliyor, fakat aynı nedenlere dayanıyordu.

İsyancılar müstebit Rusları topraklarından çıkarmak, Rus işgalinden kurtulmak, bağımsız ve özgür bir devlet kurmak istiyorlardı. Fakat son dönemini yaşayan ve büyük zorluklarla karşı karşıya bulunan Çarlık yönetimi yine de bu ayaklanmaları bastıracak otoriteyi tesis ediyor, aşırı güç kullanarak çok kan döküyordu. Bunun sonucunda Türkistanlılar başeğmek zorunda kaldılar.

1917 yılında Bolşeviklerin Çarlık rejimini çökerterek yönetime el koymaları, Türkistan halkı tarafından da büyük bir coşku ve heyecanla karşılanıyor, destekleniyordu. Bunun gerçek nedeni ise devrimcilerin Rusya'da yaşayan her halka; 'kendi kaderini tayin etme hakkını' tanıyacaklarını vaadetmeleri idi. Bu nedenle ihtilâl Rus proleteryası kadar Rus olmayan milletler tarafından da coşku ve sempati ile karşılanmış, desteklenmişti.

Fakat vaatler kısa zamanda unutuldu. Devrimden sonra kurulan geçici Kadet Hükümeti, sonra da Sosyalist Kerenski Hükümeti geri adım attılar ve 'milletlerin kendi kaderini tayin etme hakkını' rafa kaldırdılar.

Her şeye karşın Türkmenler özgürlük ve bağımsızlık konusunda son derece kararlı davranıyor, ödün vermiyorlardı. Türkistanlılar Taşkent'te Şûra-yi İslâm (İslâm Kurultayı) adlı bir örgüt kurdular. Bunu, 1917 yılının Ocak ayında atılan daha ileri bir adım izledi. 10 Ocak günü Mustafa Çokayoğlu'nun başkanlığında Hokand şehrinde 4. Büyük Kurultay toplandı. Burada alınan bir kararla Türkistan'ın 'muhtariyeti' (otonomisi) ilan edildi. Hokand'ta bir de hükümet kurulmuş ve Mehmed Can Tınışbayoğlu hükümet başkanı olmuştu.

Otonom Türkistan Hükümeti'nde şu üyeler yer alıyordu:

Hâricîye Nâzırı Mustafa Çokayoğlu, Dâhilîye Nâzırı Abdurrahman Orazoğlu, Harbiye Nâzırı Ubeydullah Hoca, Maliye Nâzırı Şah Ahmedoğlu, İaşe Nâzırı Abidcan Mahmudoğlu, Nafıa Nâzırı Mîr Âdil, Ziraat Nâzırı Hidâyet Ağaoğlu, Maarif Nâzırı Nâsır Han, Ekalliyetler Nâzırı Hertzfeld.[1]

Bu genç ve dinamik hükümet işe büyük bir şevk ve heyecanla başladı. Fakat hürriyet ve özgürlük vaadleri ile işbaşına gelen Bolşevik Hükümeti Türkistan'daki otonomiyi bile içine sindiremiyor, kurulan hükümeti tanımıyordu. Bolşevik yöne-

[1] *Türkistan Milli Hareketleri*, Türkistanlı Abdullah Receb Baysun, İst. 1945, S.7, 8.

timi bununla da kalmıyordu. Hokand şehrini topa tutarak yıkıyor, tulumbalarla petrol sıkarak şehri yakıyordu. 11 Şubat 1918 günü de kurulan millî hükümeti dağıttı.

Ancak hükümetin bu saldırıları Türkmenistan'daki özgürlükçü düşünceyi ve bağımsızlık tutkusunu ortadan kaldırmıyor, daha da körükleyerek ateşlendiriyordu. Böylece 1916 yılında başlayan ayaklanmalar daha geniş taban bularak yaygınlaşıyor, Türkmenler ile Rus yönetimi arasında başlayan mücadele, Sovyetler Birliği döneminde daha da sertleşerek ve derinleşerek devam ediyor, çok kanlı boyutlara ulaşıyordu.

Bolşevik yönetimi ayaklanan Türkmenleri 'eşkiya' olarak kabul ediyordu. Bunun nedeni asilerin sürekli baskınlar yapmaları ve Ruslara karşı saldırgan tavır sergilemeleriydi. Ruslar bu nedenle 'millî hareketi' 'Basmacılık' diye adlandırıyor, onların 'baskın yapan eşkıya' olduğunu bu yoldan vurgulamaya çalışıyorlardı. Buna karşılık Hokand'da başlayan 'bağımsızlık hareketi' kısa zamanda Fergana bölgesine yayılarak 'millî bir kalkışmaya dönüşüyordu. Rusların her türlü önlemi almasına ve aşırı güç kullanmasına karşın Hokand, hareketin merkezi olmuştu.

Türkistan'da muhtariyet rejiminin ilan edilmesinden önce Mergilan ve Hokand çevresinde; İrgeç ve Mehmed Emin beyler çok sayıda adamlarıyla birlikte Basmacılık yapıyor, Rusları rahatsız ediyorlardı. Nitekim Hokand faciasından sonra büyük bir infiale kapılan İrgeş Pehlivan ile Mehmed Bey şehir dışına çıkarak düzenli bir kuvvet oluşturdular ve mücadeleyi başlattılar. Bunlar başıbozuk bir hareket olarak başlayıp gelişiyor, daha sonra da birbirleriyle adeta rekabete girişiyorlardı. Bu olumsuz gelişme millî kuvvetlerin birleşmesine izin vermiyor, dağınık kalmasına yolaçıyordu. Bunlar ayrı ayrı kuvvetler halinde Ruslara nefes aldırmıyorlardı. Bir süre sonra Mehmed Bey şehid oldu.İrgeç Bey'in yerine de Büyük İrgeç Bey geçmişti.

Basmacıların gerçekleştirdikleri eylemler Fergana'nın çeşitli merkezlerinde geniş yankı uyandırıyor, aynı anda birçok yerde başkaldırılar patlak veriyordu. Fergana'da Şîr Mehmed, Helhoca, Mahkem Hacı, Rahman Kul, Aman Pehlivan, Muhiddin, Eş Mehmed, İslâm ve Ahund beyler bağımsızlık amacıyla Ruslarla göze göz, dişediş bir mücadeleye atılmışlardı.[1]

Bir süre sonra Şîr Mehmed kendisini Emîrleşkeri İslâm (İslâm askerlerinin

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.9.

Emîri) ilan etti ve Fergana'da, bağımsızlık mücadelesinin başına geçti. Onun liderliği altında bağımsızlık mücadelesi planlı bir harekâta dönüştü. Bununla da yetinmeyen Şîr Mehmed, idarî bakımdan bir yönetim kurarak Ruslarla büyük ve düzenli bir savaş başlattı.

Hive'de Durum

1919 yılında Hive Hanlığı makamında, Kongurat kabilesinden İsfendiyar Han bulunuyordu. Hive Hanlığı 1883 yılından beri Rus himayesi altında kalmış ve aradan geçen süre zarfında aydın bir zümre, genç ve milliyetçi bir kuşak yetişmişti. Ancak bu aydın gençlerden rahatsız olan dinsel bakımdan son derece tutucu ulema grubu, Hive Emîri İsfendiyar Han'ı bunlara karşı kışkırtıyordu. Aydınlar 1918 yılında üzerlerindeki baskılar nedeniyle yönetime başkaldırdılar. Ancak mücadeleyi İsfendiyar Han kazanıyor ve aydınlar Hive'yi terkederek Taşkent'e göçediyorlardı.

Çağdaşlaşma yanlısı olan Pehlivan Niyaz Han Taşkent'e gelerek Hiveli gençleri çevresine topladı ve İnkılâb Komitesi Merkezi'ni kurdu. Buna paralel olarak Cuma Sultan Muradoğlu da Dörtgöl'de kurulan İnkılâb Komiteleri'ni yönetiyordu. Hive'de kalan dava arkadaşları Bağican Bey ise buradaki gizli faaliyetlerini sürdürüyor; Taşkent ve Dörtgöl'deki örgütlerle devamlı temas halinde bulunuyordu.

1919 yılında Hive'de yeni bir ayaklanma patlak verdi. Emîr İsfendiyar Han öldürüldü. Yerine Abdullah Han geçirildi. Fakat aydınlar kısa süre sonra onu da alaşağı ettiler. Kendi girişimleriyle bir devrim yaparak Harezm Halk Şûraları Cumhuriyeti'ni kurdular. Pehlivan Niyaz Han da Cumhurbaşkanı seçildi. Ne var ki Cüneyt Han yeni yönetime başkaldırarak isyan etti.

Yeni yönetimin tek düşmanı Cüneyt Han değildi. Harezm Halk Şuraları Cumhuriyeti'ni Bolşevik Rus yönetimi de hazmedememişti. Böylece Cüneyt Han ve Bolşevikler elele vererek Cumhuriyeti yıkmayı başardılar. Bu Cumhuriyet'in yerine Harezm Proleter Şuralar Cumhuriyeti'ni kurdular. Böylece Sovyetler Birliği merkezî otoritesi, Hive Hanlığı'nı bir kez daha kendi hegemonyası altına almış bulunuyordu. Fakat Hive halkı hâlâ bağımsızlık umudunu yitirmemişti. Özgürlük ve bağımsızlık ateşi içten içe yanmağa devam ediyordu.

Buhara'da Durum

Çarlık rejimi 19. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'daki Türk topraklarına karşı emperyalist ve işgalci bir anlayışla saldırıya geçince; Hokand ve Hive hanlıkları ciddî bir direniş gösteremiyor, teslim oluyorlardı. Böylece Rus kuvvetleri kısa zamanda Buhara Hanlığı'nın sınırlarına dayanıyordu. Buhara'daki kuvvetler Ruslara karşı mümkün olduğu kadar direnerek Buhara'nın bağımsızlığını korumaya çalışıyorlardı. Ancak üstün Rus kuvvetleri buna izin vermediler. Zireborak meydan savaşını kazanarak Buharalıları teslim olmak zorunda bıraktılar. Buhara Emîri Muzaffer Han Ruslarla Zireborak'da bir anlaşma yapmak mecburiyetinde kalıyor ve 12 maddelik Zireborak Anlaşması imzalanıyordu.

Bu anlaşmaya göre Buhara dışişlerinde Rusya'ya bağımlı duruma getirilmiş, içişlerinde ise -geniş çapta- serbest bırakılmıştı.

Ruslar Buhara'ya karşı, Hokand ve Hive'den daha dikkatli ve yumuşak bir politika izlemişlerdi. Zira Buhara, Türk dünyasının gözünde dinsel ve kültürel bakımdan saygın bir merkez durumunda ve özel bir konumda idi. Ruslar Hindistan'daki İngiliz yönetimini dikkate alarak da böyle davranıyor, Hive'yi İngilizlerin kucağına itecek girişimlerden kaçınıyorlardı. Aşırı şiddet ve baskı uygulamak yerine temkinli davranıyor, Buhara'yı kimseyi tedirgin etmeden ve farkettirmeden, yavaş yavaş işgal etmek istiyorlardı.

Rus yönetimi bu siyasetin bir gereği olarak Buhara'ya 7 kilometre uzaktaki Kagan'da siyasî bir temsilcilik merkezi kurdu. Amaç, Buhara Hükümeti'nin siyasî uygulamalarını buradan takip etmek, yönlendirmek ve zaman içinde Hanlığı, içişlerinde de bağımlı duruma getirmekti. İzlenen bu politikadan da anlaşılacağı gibi Bolşevikler, 12 maddelik Zirebolak Anlaşması'nı benimseyememiş, yeterince içlerine sindirememişlerdi.

Kagan'daki Rus Siyasî Temsilciliği sık sık bahaneler uydurarak Buhara'nın sınırlı serbestliğine müdahale etmeye başladı. Buhara Emîri her ne kadar Ruslara karşı 'uyumlu bir politika' izlemeye çalışıyorsa da, siyasî temsilciliğin yerli-yersiz müdahaleleri buna izin vermiyordu. Muzaffer Han 1882 yılında vefat etti. Yerine oğlu Abdülahad Han yönetimi eline aldı. Yeni Han öncelikle orduda ıslahat yapmak istiyordu. Zira Zirebolak Anlaşması'na göre Buhara Hanlığı 12 bin kişilik bir kuvvete sahipti. Ayrıca anlaşmaya göre içişlerinde serbestti ve ordusunu kendi kaynaklarıyla ıslah edebilirdi.[1]

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.11, 12.

Ruslar bu ıslahata hem izin verdi, hem de yardımcı oldu. Hükümet, Rus Ordusu'nda kullanılmayan eski model 2.000 tüfeği ve birkaç topu Buhara Hanlığı'na hediye etti. Bir süre sonra Abdülahad Han gerçek yüzünü göstermeye başladı.

Yeni Han ağır baskılar uygulayarak halkın üzerindeki vergi yükünü arttırdı. Rus yönetimiyle bütünleşmeye başladı. Yatırım yapmıyor, toplanan serveti hazinede tutuyor, her geçen gün Bolşevik yönetimine yeni ödünler veriyor, hoş görünmeye çalışıyordu. Bu arada Buhara'ya gelen Rus amelelerin sayısı da günden güne artıyor; yaşam koşulları düzeliyor, daha kalıcı bir şekilde yerleşik düzene geçiyorlardı. Rus amelelerin yerleştiği mahaller kısa zamanda kasabalara ve büyük şehirlere dönüşüyor, Buhara'nın demografik yapısı Ruslar lehine değişiyordu. Ayrıca Rus Hükümeti sınır güvenliğini bahane ederek sınıra askerî yığınak yapıyor, istihkâmlar kuruyor, mevcut anlaşmaya aykırı olarak Buhara gümrüklerine müdahalelerde bulunuyordu. Rusların yetkileri ve imkanları günden güne artıyordu.

Ruslar nihayet aradıkları fırsatı 1910 yılında yakaladılar. O yılın Muharrem ayında Buhara'da yaşayan Şiîler ile Sünnîler arasında önce anlaşmazlık çıktı. Şiî olan Astanakul Kuşbeyi (Başveziri) azledildi. Yönetimdeki diğer Şiîler de görevlerinden uzaklaştırıldı. Ruslar Şiî-Sünnî uzlaşmazlığını kışkırtarak çatışmaya dönüşmesini sağladılar. Daha sonra da Buhara'da yaşayan Rusların cangüvenliğini bahane ederek Buhara tren istasyonunda bir Siyasî Polis Komiserliği (Prostofluk) kurdular. Böylece Zirebolak Anlaşması'na aykırı olarak Buhara'nın içişlerine resmen müdahale etmek yolunda önemli bir adım atmış oldular. Nitekim Rus Prostof kısa süre sonra sadece burada yaşayan Rusların işleriyle ilgilenmekle yetinmeyecek; hiç çekinmeden Buhara'nın yönetimine doğrudan müdahale etmeye de başlayacaktı.

Buhara Emîri adeta inzivaya çekilerek tüm bu olumsuz gelişmeleri seyretmekle yetiniyordu. Kaldı ki, 1910 yılında Haydarâbâd Sarayı'nda vefat etti. Yerine Âlim Han Buhara Emîri oldu.

Âlim Han başlangıçta bazı olumlu icrâatlar yapıyor; fakat halkın Ruslara karşı daha özgürlükçü ve bağımsızlıkçı bir politika izlenmesi yolundaki taleplerine yeterince cevap vermiyor, veremiyordu. Zira Âlim Han eğitimini Rusya'da görmüştü. Bu nedenle hayli uzun bir süre Buhara'dan uzak kalmış, adeta yabancılaşmıştı. Hepsinden önemlisi de Rusya'nın Buhara Hanlığı'na karşı uyguladığı yıkıcı ve yokedici siyaseti yeterince kavrayamıyor, gerekli önlemleri almıyordu. Bu neden-

le Ruslar meydanı daha da boş buldu. Rus yönetimi istediği gibi hareket ediyordu. Bölgeye her vesile ile çok sayıda Rus uzmanlar gönderiliyor, bunlar hem büyük servetler kazanarak zengin oluyor, hem de zamanlı-zamansız Buhara'nın yönetimine müdahale ediyorlardı. İstedikleri tayinleri yaptırıyor, işbirlikçi bürokratları işbaşına ve önemli makamlara getirtiyorlardı. Böylece Rus yönetimi Buhara Hanlığı'nı geniş çapta hegemonya altına almayı başarmış; bağımsızlığını ve özgürlüğünü olabildiğince sınırlamıştı.

Buhara Hanlığı'nda yaşayan Müslüman halkın gözünde Han aynı zamanda kutsal bir kimliğe ve dokunulmazlığa sahipti. Bu nedenle davranışlarının doğru veya yanlış olması önem taşımıyor, sorgulanmıyor, sorumlu tutulmuyordu. Halkın nezdinde Han ne yaparsa yapsın doğruyu yapmış sayılıyordu. Dolayısıyla tutucu Müslümanlar Han'ın politikasına karşı gelmemek için Ruslarla işbirliği yapılmasına; Buhara'nın bağımsızlığını ve özgürlüğünü günden güne yitirmesine seyirci kalıyorlardı. Şeriatçılara göre Han ne yaparsa yapsın doğrusunu yapardı ve ona muhalefet edilmezdi.

Ancak geçen süreç içinde her şeye karşın Buhara'da çok ciddî bir eğitim reformu da gerçekleştirilmişti. Bu alandaki gelişme şöyle cereyan etmişti:

Rusya'daki yeni eğitim sistemini inceleyen Gicdavanlı Curebay, 1900 yılında Buhara'da bu sistemi örnek alan bir okul açtı. Fakat bu okul uzun ömürlü olmadı ve kısa sürede kapandı. Daha sonra Kazanlı tüccar Bornaçef ile arkadaşları çağdaş öğretmenler getirerek Buhara ve Kagan'da yeni usule uygun okullar açtılar. Bu okullara sadece Rus uyruğundaki Tatar çocukları devam edebiliyor; Buharalılar rağbet etmiyordu.

1908 yılında Mirza Abdülvanid Bey'in yönetimi altında Buharalı çocuklar için yeni okullar açıldı. Ayrıca büyükler için de gece kursları düzenlendi. Buhara Hükümeti bu okulları resmen sahiplenmişti. Üstelik 70 yaşındaki Müftü Damla İkram ile zengin tüccar 80 yaşındaki Buribay da bu eğitim sistemini maddî ve manevî yönden hararetle desteklemişti. Ancak dışardan Ruslar, içerden taassup baskı yapıyor, çağdaş ve modern okulların kapatılmasına neden oluyorlardı. Böylece 'çağdaş eğitim' adeta yeraltına indi. Evlerde ve gizli olarak yapılıyordu.

Bütün bu çabalar sonucunda yetersiz de olsa, çağdaş eğitim almış ve çağdaş dünya görüşüne sahip bulunan genç bir kuşak yetişmişti. Bu gençler milliyetçiydiler ve bağımsızlık talep ediyorlardı. Diğer taraftan gelişmenin en temel kuralı olarak da fikir, vicdan ve basın özgürlüğü istiyor, bunları savunuyorlardı.

Diğer taraftan Ruslar 1904-1905 Savaşı'nda Japonlara yenildiler. Moskova'nın uğradığı bu yenilgi, Rus hegemonyasından kurtulmaya çalışan Türklerin bağımsızlık konusundaki umutlarını arttırdı ve onlara ayrı bir mücadele gücü kazandırdı. Buna bir de Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen 1908 Devrimi eklenmişti. 1908 Devrimi ile Osmanlı İmparatorluğu Anayasal düzene geçmiş, İran da bir devrim yaparak Osmanlıları izlemişti. Her zaman Önasya'daki gelişmeleri yakından izlemiş olan Orta Asya, bu konuda da etkilenmişti. Meşrutiyet, Orta Asya'daki özgürlük ve bağımsızlık özlemine yeni bir heves katmış, coşku ve heyecan her tarafa sirayet etmişti.

Gerçekleştirilen devrimleri Orta Asya'ya yansıtmak isteyen Âlimoğullarından Ahmed Can, Abdülvahid Rafi, Abdülkadir, Sadreddin Aynî ve Osman Hoca birleşerek Terbiye-i Etfal adlı gizli bir örgüt kurmaya karar verdiler.

Bu aydınlar 1908 yılının Nisan ayında Buhara'nın Gazyan mahallesinde Osman Hoca'nın evinde bir toplantı çerçekleştirdiler. Gizli örgütün amacını şu iki temel ilke ile sınırladılar:

1. Metafizik zihniyete ve onun örgütüne karşı mücadele etmek.

2. Metafizik zihniyetten halkı kurtarmak ve yüzyılın gereklerine göre şekillendirmek. (Metafizik ile dinsel taassup kastediliyor. M.Ç.)

Bu iki temel ilke, istisnasız tüm gençliği ve halkı kucaklıyor; topyekün bir 'çağdaşlaşma mücadelesinin' başlamasına ve kitleselleşmesine zemin hazırlıyordu. Gizli örgüt sürekli olarak illegal okullar ve kurslar açıyor; bu arada Türkistan'ın çeşitli yörelerinden öğrenciler toplanarak eğitim amacıyla devamlı İstanbul'a gönderilip, geri getirtiliyordu. Bu yoldan İstanbul ile Türkistan arasında adeta gizli bir münasebet, örtülü bir köprü de tesis edilmişti. Bunun bir sonucu olarak İstanbul'da da Buhara Tamim-i Maarif Cemiyeti adı altında bir şube açıldı. Bu örgüt Sadık Aşuroğlu, Abdurrahman ve Fikret beyler tarafından yönetiliyordu.

Kısa bir süre sonra yine İstanbul'da yaşayan Bayican, Abdülrauf Fıtrat, Golceli Abdülaziz, Âlimoğlu Ahmed Can, Alim Can İdris beyler tarafından yeni ve çağdaşlık yanlısı bir örgüt olarak Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti kuruldu. Bu örgütler her türlü olumsuzluğa ve güçlüğe rağmen yılmadan çalışıyor; Türkistan'dan İstanbul'a gönderilen öğrencilerin sayısı günden güne artıyordu.[1]

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.15,16.

Sürdürülen zorlu mücadele olumlu sonuçlar verdi. Gizli olarak kurulan eğitim örgütleri 1912 yılında açığa çıkarak aleniyet kazandı. Çağdaş eğitim kurumları resmen faaliyet göstermeye başladılar. Ayrıca bölgede Turan ve Buhara-yi Şerif adlı iki gazete de yayın hayatına girmişti. Buhara'da elde edilen bu başarılar Türkistan'ın her tarafında geniş yankı uyandırıyor, yeni bir coşkunun nedeni oluyordu.

Ancak bu gelişmeler Bolşevik yönetimini rahatsız ediyordu. Ruslar yeni fikir cereyanlarından, eğitim reformundan, özellikle de Türkistan'dan İstanbul'a öğrenci gönderilmesinden ve Osmanlı yönetimi ile temas kurulmasından hiç hoşlanmamışlardı.

Rus yönetimi bu konularda Âlim Han'a baskı yapıyor, sürekli olarak uyarıyordu. Âlim Han daha fazla dayanamadı. 1913 yılında gazetelerin yayınını durdurdu. 1914 yılında ise okulları kapattı. Buhara Emîri bu eğitim kurumlarından Ruslar kadar rahatsızlık duymuştu. Zira uyanık ve milliyetçi gençler Âlim Han'ın tahtını ve otoritesini de tehdit ediyorlardı. Âlim Han biraz da Rusların baskısını öne sürerek kendi iktidarını güvence altına almak istemiş, böyle davranmıştı.

Buhara Emîri özellikle cumhuriyetçi fikirlerden rahatsızlık duyuyor, hanlık rejiminin devamı için elinden gelen çabayı gösteriyordu. Bu nedenle çıkarları gereği Ruslarla aynı paydada buluşuyordu. Moskova Âlim Han'a hem baskı yapıyor, hem her türlü desteği veriyordu. Buna rağmen gençler arasında yayılan çağdaş fikirleri önleyemiyor ve yok edemiyordu. Türkistanlı gençler tarihlerine sahip çıkıyor, geleceklerini de bu tarihsel bağımsızlık, özgürlük ve kahramanlık üzerine inşa etmek istiyorlardı. Gerçi Buhara'da gazetelerin yayın hayatına son verilmişti. Ama, bu kez de Kırım'ın Bahçesaray'ında İsmail Bey Gaspıralı sahneye çıkmıştı. Gaspıralı'nın burada yayınladığı Tercüman gazetesi bütün Türk dünyasında yeni bir umudun bayraktarlığını yapıyor, çağdaş düşünceyi yayarak ve sütunlarını yeni fikirlere açarak gençliğe yeni bir güç katıyor; birlik, umut ve coşku aşılıyordu.

'İntibah ve Cedit' Karşısında 'Kadîm'

Bu süreçte Türkistan'da en çok 'İntibah' ve 'Cedit' sözcükleri duyuluyor, ağızdan ağıza dolaşıyordu.

İntibah; 'uyanma', 'canlanma', 'kendine gelme', 'uzuvların canlanarak hareket geçmesi', 'uyanıklık' anlamlarına geliyordu.

Cedit ise; 'yenilik', 'yenileşme', 'yenilenme' anlamını taşıyordu.

Emîr Âlim Han milliyetçi/çağdaş, genç aydınlara 'Cedit' adını vermişti. Bu - gruba girenler 'Ceditler' sözcüğü ile tanımlanıyordu.

Ceditlerin karşısında yer alarak muhalefet eden 'eski rejim yanlılarına', çağdaş düşünce karşıtlarına, dinsel taassup içinde bulunanlara, şeriatçılara ve aydın gençleri yani Ceditleri 'gavurlukla' itham edenlere de Kadîm, deniyordu. Kadîm sözcüğü 'eski' anlamına geliyor ve 'muhafazakârlar-tutucular' için kullanılıyordu.

Böylece Türkistan halkı Âmir Han'ın Emirliği sırasında Ceditler ve Kadîmler olmak üzere iki kampa, kanada ayrılmıştı.

Kadîmler, Ceditleri dine aykırı hareket etmekle ve şeriatı reddetmekle suçluyorlardı. Bunlar hem yeni fikirleri, hem de bu fikirleri savunanları yoketmeye ve öldürmeye çalışıyorlardı. Kadîmlere paralel olarak Rus Prostof'u (Komiseri) da dükkanları ve evleri basarak halkın huzurunu bozuyor, yapay nedenler uydurarak milliyetçiler üzerinde baskı tesis ediyordu.

İşin ilginci; devrimci Sovyet idaresinin yerelde tutucu ve şeriatçı Kadîmlerle adeta aynı amaca hizmet etmeleri, çağdaş düşünceyi ve bağımsızlıkçı gençleri ezmeye çalışmalarıydı.

Millî duyguları rencide eden Rus saldırılarını önlemek amacıyla Nasrullah Kuşbeyi (Başvezir) harekete geçti. Buhara Hükümeti'nin memuru olan Mirza Oruç Cibaçi'yi Buhara Prostof'u yaptırdı. Böylece Rus Prostof'a alternatif oluşturdu. Her iki Prostof arasında şiddetli bir rekabet ve örtülü mücadele başladı.

Ruslar Mirza Oruç Cibaçi'den son derece rahatsız olmuşlardı. Buna paralel olarak milliyetçi gençler, gelir sağlamak amacıyla Bereket ve Maarif adlı şirketler ile bir de kitabevi kurdular. Emîr ve Ruslar gençlerin faaliyetlerini engelleyemiyor, önleyemiyorlardı. Ruslar bu bölgeye Türkiye'den Türkçe yayınlar getirilmesine karşı da sert önlemler almışlardı. Baskınlar yapıyor, her şeye el koyuyor ve ağır cezalar uyguluyorlardı. Türkiye'den gelenlerin hiçbirine ve hiçbir şeye bu bölgeye girme izni vermiyorlardı. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında önlemleri daha da sıkılaştırıp sertleştirmişlerdi. Bölgeye giren herhangi bir Türk vatandaşını bulabilmek için yapmadıkları zulüm kalmıyordu. Buna karşılık Buhara Prostof'u Mirza Oruç, bu gibi şahısları koruyor, Rus kuvvetlerinden başarıyla gizliyor ve Türkistan topraklarından geçirerek Afganistan'a sevkediyordu.

Diğer taraftan Rus Öğretmen Okulu Müdürü ve Türkistan'daki misyonerlerin lideri konumundaki Şarkiyatçı Astreomof da yayınladığı Türkistan adlı Türkçe ve

Sredneazya (Orta Asya) adlı Rusça gazeteler vasıtasıyla Ceditlere karşı yürütülen faaliyetleri destekleyerek yönlendiriyordu.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı-Rus Savaşı'na paralel olarak Orta Asya'daki Türk-Rus mücadelesi de kızışarak tırmanış gösteriyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nda

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başlayınca Çarlık yönetimi Türkistan'dan ve Kafkasya'dan ücret karşılığı gönüllü toplamaya başladı. Bu gönüllülerden Korkunç Fırka (Dikidivizya) adı altında süvari birlikleri kuruldu ve bunlar Almanya Cephesi'ne gönderildi.

1915 yılının son çeyreğinde yönetim cephelerde kazmacılık, hafriyat ve amelelik yapmak üzere Türkistan'da, hegemonyası altındaki vilayetlerde ve diğer bölgelerde seferberlik ilan ederek adam toplamaya başladı. Basın organları seferberliğin amele toplamak için ilan edildiğini ileri sürüyorlardı.

Seferberlik adı altında amele toplanması haberleri halk arasında tepkiye ve büyük bir infiale neden oldu. Onlara göre askerlik şerefine layık görülmeyen aşağılık adamlar amele yapılıyordu ve bu uygulama onur kırıcıydı. Ayrıca Rus Ordusu Müslüman ve Türk Osmanlı askerleriyle savaşıyordu. Bu durum Türkistan halkının yönetime karşı husumet beslemesine neden olmuştu.

Halk heyecan ve galeyan halindeyken; 1916 yılının Mayıs ayında Semerkant'ta bir 'kongre' toplandı. Bu kongreye Taşkent'ten Münevver Kari, Hive'den Pehlivan Niyâz, Buhara'dan Osman Hoca, Cizak'tan Kari Kâmil, Hokand'dan Abid Can başta olmak üzere önde gelen aydınlar katıldı. O sırada Türkistan'ın pek çok bölgesinde ayaklanmalar patlak vermişti ve ortalıkta büyük bir karmaşa hüküm sürüyordu.

Kongreye katılan üyeler; 'Türkistan'dan amele toplanması projesinin yasallaşmasını engellemek ve buna rağmen yasallaşması durumunda kararı geri aldırmak amacıyla ayaklanmalar başlatmak' konusunda oy birliğiyle karar aldı.[1]

Ne var ki kongrenin bu kararı yine de etkili ve caydırıcı olmadı. 8 Temmuz 1916 günü Çar'ın yayınladığı buyruğa dayanarak Rus Harbiye Nezâreti Türkistan

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.19.

Genel Valisi'ne bir yazı gönderdi ve Türklerden amele toplanmasını emretti. Böylece orduda, Rus amelelerden boşalan yerler, yerli halktan toplanacak amelelerle doldurulacaktı. Bu karara göre Türkistan Genel Valiliği bölgesinden 250 bin amele toplanacaktı. Bunların da 87 bini Sîr-i Derya'dan, 60 bini Seniçe'den, 50 bini Fergana'dan, 38 bini Semerkant'tan, 15 bini ise Hazar ötesinden alınacaktı.[1]

Türkistan Genel Vali Vekili General Erofer, seferberlik emrini halka ilan etmek gereğini bile hissetmeden uygulamaya koydu. Bu durum bardağı taşıran son damla oldu. Huzursuzluk eyleme dönüşmeye başladı. Böylece entellektüel düzeyde 50 yıl boyunca oluşan ulusal bilinç ve birikim, silahlı ayaklanmalara dönüşerek kanlı meyvalarını verdi.

Tepkiler arttıkça Çarlık yönetiminin uyguladığı baskılar ve aldığı önlemler de ağırlaşarak sertleşiyordu. Türkistanski Vidomesti gazetesinin 167 sayılı nüshasında bir emirnâme yayınlanarak yerli halkın demiryolu ile seyahat etmesi yasaklandı. Halk Rus bürokratlarını ve subaylarını gördükleri yerde saygı ile selamlamak konusunda yükümlü kılındı. Ayrıca ayaklanmalara paralel olarak Rus kuvvetleri camileri, ibadethâneleri, medreseleri yakıp yıkıyor, Türkistan'daki şehirleri baştan başa harap etmeye hazırlanıyorlardı. Bunu da yine hükümetin emri ile yapıyorlardı.

Hükümet sıkıyönetim ilan etti. Diğer taraftan Çarlık rejimi de her yerde çatırdıyor; Türkmenler gibi Rus işçi ve köylüleri de merkezî otoriteye başkaldırıyorlardı. Ülke hızla 1917 Ekim İhtilâli'ne doğru yol alıyordu.

Türkistan'daki huzursuzluk artarken Taşkent'te halk 11 Temmuz 1916 günü Eskişehir Polis Dairesi'nin önünde toplanarak büyük bir gösteri yapmaya başladı. Bunun üzerine Rus polisleri silahlarını çekerek göstericilerin üzerine ateş açtı. Aynı şekilde göstericiler de polislere silahla yanıt verdi. Protesto gösterisi kısa zamanda çatışmaya ve halk ayaklanmasına dönüştü. Taşkent'e Yenişehir'den takviye Rus kuvvetleri sevkedildi. Bunlar ayaklanmayı bastırıncaya kadar çok sayıda gösterici, polis ve asker yaşamını yitirdi ve yaralandı. Fakat olaylar bununla sınırlı kalmadı. Rus yönetimi divan-ı harb kurarak sorumluları yargılıyor ve 35 kişi idama mahkum ediliyordu. Bunun yanı sıra çok sayıda Taşkentlinin malı ve mülkü divan-ı harb kararıyla müsadere edildi.

---

[1] *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917*, Nadir Devlet, TTK Yay., TTK Bas., Ankara 1999, S.234.

Taşkent'te başlayan ayaklanma 15 Temmuz günü Cizak'a sıçradı. Cizak Bey'i Abdurrahman Bey, Çarlık yönetimine karşı Cihad-ı Mukaddes ilan etti. 21 Temmuz günü Rus garnizonu basıldı. 'Kaymakam Afanasyas' Alayı'na saldıran mücahitler Cizak Kumandanı Raken ile birlikte buradaki memurları öldürdüler.

Bir isyandan çok, iç savaşı andıran gelişmeler karşısında Rus Hükümeti, daha kapsamlı ve sert önlemler almak gereğini duydu. Bu nedenle Türkistan'ı iyi tanıyan ve tam anlamıyla bu halka düşman olan General Korapatkin, olağanüstü yetkilerle donatılarak 22 Temmuz 1916 günü Türkistan Genel Valiliğine ve Askerî Komutanlığı'na tayin edildi.

General Korapatkin ilk iş olarak Türkistan'dan toplanacak amelelerin sayısını, 'sözde' verilen bir ödün olarak, 250.000'den 220.000'e indirdi. Buna karşılık Türkistan halkını sindirmek için en şiddetli kararları almaktan da kaçınmıyordu.

Diğer taraftan Fergana Valisi Miralay İvanof da ayaklanmayı bastırmak için askerî harekât başlatmıştı. Rus kuvvetleri 3 Ağustos 1916 günü Cizak şehrine saldırıp şehri yaktı, yıktı. Olaylar sırasında sadece göstericiler değil, beşikteki çocuklar bile kılıçtan geçirildi. Binlerce insan öldürüldü.

Buna rağmen Fergana ayaklanması tam anlamıyla bastırılamamıştı. Olaylar ve çatışmalar yer yer devam ediyordu. Endican, Mergilan va Nemengan büyük olaylara sahne oluyor, çıkan çatışmalarda çok kan dökülüyordu.

Zakaspi ve Dörtyol bölgelerinde Cüneyt Han'ın yönettiği düzenli ve donanımlı Türkmen kolları Ruslar bakımından büyük tehdit ve tehlike oluşturuyordu. Aynı şekilde Yedisu vilayetinin Pişpek kazasında Cantayoğulları'ndan Şabdan Batur Hanlığı'nı ilan etti. Bastırılamayan ayaklanma büyüyor, Türkmenler Rus köylerine baskınlar yaparak yüklü miktarda cephaneye ve silaha elkoyuyorlardı.

General Korapatkin Sîr-i Derya Valisi Madridof'un kumandası altında ayaklanma bölgelerine büyük kuvvetler sevketmişti. Bu kuvvetler Türkmenlerle şiddetli çatışmalara girdiler. Ezici Rus kuvvetleri karşısında bir kısım Türkmen kolu İran'a çekilmek zorunda kalınca Ruslar, isyanı bastırdıklarını zannettiler. Oysa ayaklanma yer yer devam ediyordu.

Nitekim Yedisu vilayetinde Rus egemenliği yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu.

Daha önce Türkiye'den gelmiş olan Teşkilât-ı Mahsûsa'dan Çerkes Hacı Selim Sami (Kuşçubaşı) Bey'in arkadaşları ve adamları, bütün Kırgızları Ruslara karşı direnişe geçirmeyi başarmışlardı. Ayrıca önemli kazanımlar elde ederek durum-

larını ve kuvvetlerini güçlendirmişler; Ruslar bakımından ciddî bir tehdit haline gelmişlerdi.

Bu sırada Rus Genelkurmay'ı tarafından tayin edilen General Korapatkin Taşkent'te, General Kolbavom ise Almaata'da büyük Rus kuvvetleriyle operasyonlar yapıyorlardı. Bu kuvvetler hem asilerle çarpışıyor, hem de Türkmenlerden zorla amele toplayarak cepheye sevkediyorlardı. Kaldı ki; Türkmen isyancıları karşısında ellerindeki kuvvetler de yetersiz kalmıştı. General Kolbavom Moskova'dan Yedisu vilayetine mükemmel donanımlı bir ordu daha gönderilmesini talep etti.[1]

Çarlık yönetimi ayaklanmalara katılanların tümünü öldürerek hayvanlarına el koymak konusunda bir karar aldı ve hiç çekinmeden uygulamaya koydu. Bu karar, halka açıkça duyuruldu.

General Korapatkin göçer Türkmenlerin yaşama koşullarını ortadan kaldırmak doğrultusunda bir dizi önleme de başvurdu. Örneğin; göçerlerin yararlandığı bütün çeşmeler, kuyular ve su kaynakları kurutularak toprakla örtüldü. Rus sivilleri ve bölgeye yerleştirilen Rus göçmenleri silahlandırılarak Türklerin üzerine saldırtıldı. Türkmen köyleri, obaları ve diğer yerleşim birimleri yağmalandı. Rus göçmenleri büyük katliamlar gerçekleştirdiler ve her yeri talan ettiler. Binlerce Türkmen canını kurtarabilmek için Doğu Türkistan'a göçetmek zorunda kaldı.

1917 İhtilâli'nden Sonra Buhara

1917 yılında Çarlık rejiminin yıkılmasından sonra kurulan geçici hükümet; Türkmenistan'daki Genel Valilik uygulamasını sona erdirerek buranın bir 'heyet' tarafından yönetilmesine karar verdi. Böylece Şipkin adlı bir Rus uyruğunun başkanlığı altında; Sadri Maksudî, Mehmed Can Tınışbay, Bukey Hanoğlu Ali Han, General Abdülaziz Devletşin, Preobra Jenski, Lipovskiy, Pelyatevskiy ve Şkapski adlı temsilcilerden meydana gelen bir heyet oluşturuldu.

Aralarında, Türkmenler nezdinde en fazla prestije ve saygınlığa sahip olan üye, 40 milyon Türk'ün haklarını Rus Duması'nda savunan; aynı zamanda Türkistan Maarif ve Vakıf işlerinden sorumlu olan Sadrî Maksudî (Aksal) Bey idi. Heyet oluşturulduktan sonra geleneğe uyan bazı üyeleler Sadri Maksudî Bey'in başkanlığında saygı gösterisinde bulunmak üzere Buhara'yı ziyaret etti.

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.21.

Sadri Maksudî Bey açık fikirli ve çağdaş eğilimli bir adam olduğu için, Buhara Emîri Âlim Han'ın milliyetçi ve aydın gençlerle diyalog kurmasını, işbirliği yapmasını istiyordu. Bir fırsat yaratarak bu düşüncesini açmak istemişti. Konuyu dünyanın genel durumuna getirince Âlim Han derhal araya girdi. Kendisinin siyasetle uğraşmadığını ve ilgilenmediğini söyleyerek Sadri Maksudî Bey'i adeta susturdu. Buhara Emîri'nin bu tavrı, kendisinin Ruslardan son derece çekindiğini, hatta onlarla işbirliği halinde olduğunu ortaya koymuştu.

Oysa milliyetçi gençler, yani Ceditler; Çarlık rejiminin yıkılmasından yararlanmak amacıyla propaganda yapmak, halkı uyandırmak ve eyleme geçirmek istiyorlardı. Bu nedenle Emîr Âlim Han'ın bir an önce halka söz ve basın özgürlüğü tanımasını bekliyor bunu şiddetle istiyorlardı. Bu talep aynı zamanda köklü bir reform hareketinin başlatılması anlamına da geliyordu.

Emîr görünürde bu gençlerin isteklerine olumlu yanıt veriyor; gerçekte ise onlara korkunç bir tuzak hazırlıyordu. Âlim Han 1917 yılının Nisan ayında gençlerin reform konusunda çalışmalarına izin verdi. Ayrıca bu girişime muhalif olanları da görevlerinden alarak yerlerine yeni atamalar yaptı. Âlimoğulları'nın yenilikçi kanadından olan Şerif Can Mahdum ile Abdüssamed Mahdum, önemli görevlere getirildi.

Ceditler elde ettikleri özgürlükler ve kazanımlar karşısında büyük bir heyecana ve coşkuya kapılmış; eğlence ve kutlama törenleri yapıyorlardı. Onların bu coşkusuna, karşıtları olan muhalifler de katılıyorlardı.

Ne var ki durum hiç de dıştan göründüğü gibi değildi. Zira Buhara Emîri Âlim Han, Rusya'daki devrimin Buhara'ya sıçramasından çekiniyordu. O nedenle aldığını söylediği kararları uygulamak konusunda hiç de samimi değildi.

Nitekim milliyetçi aydın gençler bir yandan kutlama şenlikleri yaparken diğer taraftan, kendilerinden yana olduğunu sandıkları Erk'teki Nasrullah Kuşbeyi'ne (Başvezir) bir heyet gönderdiler. Bu heyete Ata Hoca başkanlık yapıyordu. Nasrullah Kuşbeyi bu heyeti kabul etti. Fakat onlara, durumun hiç de zannettikleri gibi olmadığını, Emîr'in kendilerine gönderdiği buyrukta her şeyin eskisi gibi devam edeceğini ve durumda hiçbir değişiklik yapılmadığını bildirdiğini söyledi. Nasrullah Kuşbeyi, Emîr'in yazılı buyruğuna dayanarak heyetteki üç kişiyi tutuklattı ve hapse attırdı.

Heyet üyesi Nezrullah Bey iki kez 75'er sopa dayak cezasına çarptırıldı. Cezanın infazı sırasında dövülerek öldürüldü. Hacı Mîr Baba bir kez 75 soba dayağa

mahkum oldu ve cezası infaz edildi. Heyetteki üçüncü üye olan Abdurrahim Han ise Ferganalı olduğu için Rus uyruğu sayıldı ve dayak yemekten kurtuldu. Bu arada tutuklanan Cedit Sadreddin Aynî de 75 sopa dayak cezasına mahkum edilmişti.

Bu iki yüzlü davranış ve Âlim Han'ın verdiği gizli emirler Kadîmleri cesaretlendirerek eyleme geçirdi. Şeriatçı, mutaassıp ve cahil Kadîmler, sakallı hocaların arkasından "Ah! Din ve şeriat elden gidiyor" diyerek sokağa döküldüler. Bu durum diğer muhalifleri de kışkırttı. Böylece milliyetçi, reformcu, aydın Ceditlere karşı kanlı bir hareket başladı. 'Yobazlar' gençlerin üzerine saldırtılıyorlardı. Düzenlenen 'reform şenlikleri' bir anda felakete; irticaî bir ayaklanmaya dönüşmüştü. Reformcuların evleri basılıyor, her şeyleri yağmalanıyor, Ceditler katlediliyor, öldürülüyor, yaralanıyorlardı. Saldırı ve katliamdan kurtulmaya çalışan gençler Rus kolonisi olan Kagan'a kaçıyor, mutlak bir ölümden güçlükle canlarını kurtarabiliyorlardı. Yakalanan birçok genç de Buhara'da hapse atılıyordu.

Bu karşı hareketi Buhara Emîri Âlim Han el altından yönetiyor; hürriyetçi-reformcu hareketi bastırıyor, milliyetçi-aydın gençleri korkutarak sindiriyordu. Ne var ki Kagan'a sığınan Ceditler geçici Rus Hükümeti'ne başvurarak isyanın içyüzünü bildirdiler ve katliamın durdurulmasını istediler. Rus geçici hükümeti de Âmir Han'a şu telgrafı çekmişti:

"Hürriyet ve terakki hareketini temsîl eden Buhara gençliğine karşı çıkan isyanda hükümetinizin eli olduğu anlaşılmıştır. Rusya'nın himayesi altında bulunmanız dolayısıyla memleketinizde cereyan eden hürriyet ve teceddüt hareketlerini himaye etmeniz, prensiplerimiz icabındandır. Aksi takdirde milliyetçi Buhara gençliğini Rusya himaye etmek mecburiyetinde kalacaktır."[1]

Rus müdahalesinden çekinen Emîr, isyanı yatıştırmak zorunda kaldı. Böylece Buhara'da ortalık bir parça durularak sakinleşti.

Fakat Emîr Âlim Han yine de ikiyüzlü politikalar izlemekten vazgeçmiş değildi. Rusya'nın ültimatomu karşısında Âlim Han'ın takındığı ılımlı görünüme inanan Ceditler kaçtıkları Semerkant, Taşkent, Hokand taraflarından Kagan'a dönerek Şûra-yi İslâm Cemiyeti'nde çalışmaya başladılar. Emîr, görünürde onları affetti. Fakat el altından gizlice İmamkulu adlı bir Kâdim'in başkanlığında, acımasız bir terör ve cinayet örgütü/çetesi kurdurmuştu. Sonra da Buhara'da ve bölge-

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.27.

de sokağa çıkma yasağı ilan etti. Böylece terör örgütünün katilleri, geceleri evleri basıyor, önceden saptanan milliyetçi gençleri öldürüyorlardı.

Örneğin; Emîr'in eski Başkumandanı Celil Bey'in 20 yaşındaki Ceditoğlu Halil Beyican ile arkadaşı Hüseyin Bey, milliyetçi Şerif Bey'in evine misafir gitmişlerdi. Terör timi o gece evi bastı. Halil Beyican ile Hüseyin Bey boğularak öldürüldüler. Emîr'in buyruğu ile sözde tahkikat başlatıldı. Ama bu bahaneyle ev sahibi Şerif Bey de zindana atıldı.[1]

Buhara'da artık bu tür saldırılar ve komplolar sık sık tekrarlanıyordu.

Rus temsilci Miller devreye girerek Âlim Han'a baskı yapıyor, o da Ceditler ile Kadîmleri barıştırmak bahanesiyle Erk'de bir toplantı düzenliyordu. Âlim Han bu toplantıda taraflara Ceditliği ve Kadîmliği bırakmalarını telkin ediyordu. Ceditler özgürlük talebinde, Kadîmler de şeriatın uygulanmasında ısrarcı olacaklarını belirttiler. Emîr, ağlayarak toplantıyı terketti. Kadîmler, Ceditlerin temsilcilerini katletmek üzere yeniden harekete geçtiler. Kan dökülmesini Rus temsilcinin gönderdiği askerî birlik önledi.

Daha sonra ulemadan İdil-Urallı Âlim Han Hazret de, başkanlığı altında oluşturduğu bir heyetle Kagan'a gelerek arabuluculuk yapmak istedi. Fakat Buhara Emîri taraftarlarının tepkisi ile karşılaştı. Âlim Han sorunun, milliyetçi Ceditlerin silah gücüyle çözümlenebileceğini söyleyerek geri dönmek zorunda kaldı.

Buna rağmen bütün suçları Buhara'da ıslahat yapmak, vatanlarını imar etmeyi istemek, milletlerini uygarlık düzeyine çıkarmayı amaçlamak olan Ceditler, yine de kan dökmekten kaçınıyorlardı.

Bununla birlikte Ceditler; Buhara ve Hive hanlıklarında olduğu gibi Fergana, Semerkant, Taşkent ve diğer Türkistan şehirlerinde de reform taleplerini seslendirmeyi inatla sürdürüyorlardı.

Zor Günlerin Anıları

Bu süreçte Türkistan'da meydana gelen olayları ve oluşumları Taşkent İslâm Şurası temsilcilerinden ve Türkistan devrimcilerinden Müftü Sadreddin Han anılarında şöyle anlatıyordu:

"1917 yılında Rus İnkılâbı'ndan istifade ederek Türkistan İslâmları'nı bir kuv-

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.27.

vet etrafında toplamak niyeti ile arkadaşların yardımıyla Taşkent'te Şura-yi İslâmîye teşkiline muvaffak olduk. Fikrimiz Türkistan'da yapılacak Teşkilât-ı İslâmîye'nin, Şûra-yi İslâmîye nâmına münhasır olmasıydı. Maalesef Türkistan'da bulunan Tatar kardeşlerimiz kendilerine mahsus ittifak cemiyeti teşkil ettiklerinden, Şûra-yi İslâm'a bir ihtilâf doğdu.

Medreselerin ıslâhına çalışılırken Han taraftarlarının teşvikâtı ve kendi noksanlarımızdan dolayı ulema tarafından hücûma maruz kaldık. Şûra-yi İslâmîye tarafından neşredilen Necât-ı İslâm ismindeki gazetemiz çok yaşamadı.

Kısa bir müddet içinde muteriz olan ulema ile anlaşabildik. 1917 yılında cereyan eden Yedisu Faciası'nı teskin için Şûra-yi İslâm'ın teşebbüsiyle Ruslar ve Şûra-yi İslâmîye tarafından intihâb edilen merkezî yerlerde, Şûra-yi İslâmîye şubelerinin de teşkiline muvaffak oldum. Avdetimde bazı sebepler dolayısıyla ulemalarla Şûra-yi İslâm âzâlarından aralarında yine bir ihtilâf çıktığını gördüm. Artık ulemanın tuğyanı çok şiddetli olduğundan aralarını bulmak kabil olamadı. Çaresiz gençler tarafında kalıp ulemaya karşı mübârezeye mecbur kaldık.

Rusların (demokrat, reformcu vesâir) mevcut olan fırkalarına karşı bizde de - gençleri terakki yoluna sevk ile Türkistan'ın istiklâli için çalışan gizli fırkadan başka- resmî bir fırkaya lüzum görüldü. Ruslar tarafından proğramı tasdik edilen Türkistan Adem-i Merkeziyet Fırkası 1917 yılının Eylül'ünde resmen teşekkül etti.

Taşkent ve Fergana, umûm şehir ve kasabalarında Mehmed Emin Efendizâde ve sâir arkadaşların teşvikiyle âzâlar kaydedilerek merkezi Taşkent olmak üzere mahallî idareler tesis edildi. Programı neşredilen bu fırkaya Fergana gençleri ve ulemaları da bilâtefrik âzâ olmuşlar.

Nihayet 1917 Birinciteşrin (Ekim) Vakası'nda merkez-i Şûra-yi İslâm, Mustafa Çokay Bey'in riyasetinde toplanarak ve Kerenski taraftarlarıyla birleşerek Bolşeviklere karşı mukabil harekete geçmeye karar verdi. Bu kararın icrâsı için çok ısrar edildiyse de Türkistan Merkez Komiseri Koruveçenko ve refiki Darir, İslâmlara emniyetsizlik göstererek silah vermekten çekindi.

Taşkent kışlasına imdat suretiyle girebilen 200 kadar talebeyi silahlandırmaya muvaffak olabilmiştik. Taşkent Eskişehir muhafazası için de milislerden maada yüzelli kadar talebeyi müsellah edebildik.

Bolşeviklerle Menşevikler arasında yedi gün devam eden muhârebede mağlubiyetlerini hisseden Menşevikler silahlarını vermeyi bir ganimet bildiklerinden Taşkent gençliğine 3 bin silah verdiler. Sekizinci gecede Menşevikler teslim olup

şehre Bolşevikler hâkim olunca Şûra-yi İslâm merkezi genç âzâlarıyla Hokand'a çekildi.

20 gün sonra umûm Türkistan'dan husûsî ilanlar ve gazetelerle toplanacak olan Büyük Kurultay'a mümessiller davet edildi.

1917 Birincikanun (Aralık) 10'unda Hokand şehrinde toplanan fevkalade ülke kurultayı Türkistan'ın muhtariyetini ilan etti. O esnada Türkistan'da zuhûr eden kıtlık dolayısıyla halkın hükümete nakdî yardımı kifayetsiz görüldü. Taşkent'teki silahların da Hokand'a nakli kabil olamadı.

Fergana, ulema ve meşayihleri tarafından yazılmış bir arîza ile Endicanlı müderris Necmeddin Makdum ve hükümet tarafından da Abid Can Mahmudoğlu Cenab Ali, Emîr-i Buhara Hazretleri'ne yardım talebi için Buhara'ya gönderildiyse de maalesef Emîr'in; Şimdi yardım edemem (Ukrayna, Kırım, Kafkasya, İdil ve Ural illerindeki milletler esaret zincirlerini kırmağa çalışırken Buhara Emîri'nin bu cevabı hayret ve teessürü mûcibtir) cevabıyla döndüler.

Hokand şehri etrafında Basmacılık yapmakta olan İrgeş Pehlivan 200 askeriyle Hokand şehrinin Muhafız Kumandanlığı'na alındı.

Türk kardeşlerimizin de bilgilerinden istifade etmek için Abid Can Mahmud ve Mehmed Emin Efendizâde, Bakü tarafına gönderilmişti. Bu sırada Taşkent ulemalarıyla gençlerin arası yine pek gergin bir hal almış olduğundan arkadaşlar tarafından Münevver Kari (Kari Hafız demektir) (Türkistan millî hareketleri rehberlerinden Münevver Kari 1933'de Ruslar tarafından idam edilmiştir) vasıtasıyla Taşkent'e çağrıldım. Taşkent'te ulemalara karşı gençlere muin olarak müftü ve müderrislerden mürekkeb Fukaha Cemiyeti teşkil edilmişti. Taşkent'e varıp bu cemiyette çalışmaya başladım. Ulemaların nâşir-i efkârı olan Elizah mecmuasına karşı Fukaha Cemiyeti'nin nâşir-i efkârı olacak edebî, içtimaî, siyasî İzhar-ül Hak namında bir mecmua neşrine muvaffak oldum.

1918'de Hokand Faciası vukua geldi. Bolşevikler tarafından takibe maruz kaldığım için bir müddet gizlendim. Umûmî emniyet avdet edince yine mecmua neşrine devam ettim. Bu esnada Abid Can ve Efendizâdeler Bakü'den birkaç muallim ve zâbit kardeşimizle beraber Taşkent'e geldiler.

Sabık Bayburd Kaymakamı Yusuf Ziya Bey mahfî (gizli) İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'ne alınarak yeniden cemiyetin program ve nizamnâmeleri tanzim edildi. Türkiye askerleri Bakü'ye müteveccih iken cemiyet tarafından Türkistan vaziyetini milletin diliyle cemiyetin âmâlini arzetmek için Abid Can Mahmud, Mîr Adil,

Mîr Ahmed Fergana'dan; Ubeydullah Hoca ve ben Taşkent'ten, Hacı Merdankul Semerkant'tan; Seyyid Nâsir Mîr Celil Türkistan (Türkistan ülkesinde Türkistan ismiyle bir şehir vardır) şehrinden heyet-i murahhasa olarak 1918'de Moskova Sefiri (Osmanlı Devleti'nin elçisi) vasıtasıyla evraklar gönderilip Abid Can Mahmud ve Ubeydullah Hoca Moskova'da kalıp biz İstanbul'a geldik. Talat ve Enver paşalarla Hariciye Nâzırı Nesim Bey ve Merkez-i Umûmî âzâlarıyla görüştük.

Bugünlerde Nuri Paşa kumandasındaki İslâm Ordusu Azerbaycan'ı işgal etmişti.

Bana Türkiye pasaportu verilerek Türkistan'ın vaziyetini Avrupa'ya bildirmek için Kadı Abdülreşid, Köprülü Fuad beyler ve sâir arkadaşlarla birlikte İsviçre'ye, gönderildim. Avusturya'da inkılâb olduğundan vapurumuz Odesa'ya döndü. Kiyef'de Sefir Muhtar Bey'e müracaat edildiyse de müsbet bir netice alınamadığından İstanbul'a dönüldü. İttihâd ve Terakkî Fırkası âzâsından Galip Kemal Beyle görüştüm. Almış olduğum intiba ile Sulh Kongresi'ne memleket namına murahhas göndermek arzusuyla 1919 Şubatı'nda Taşkent'e avdet ettim. Cemiyet huzurunda seyahatimiz hakkında izahat verdim. Merkez-i Umûmî tarafından verilmiş emirle cemiyetin ismi Millî İttihâd'a tebdil edildi. Mahmud Hoca Behbudî, Seyid Nazir Efendi, Merdankulu ve arkadaşları Hokand Hükümeti tarafından tam bir vekâlet ile sulh kongresine giderlerken maalesef yolda, Karşi vilayetinde, Buhara Emîri'nin emriyle öldürüldüler. Bunlardan Seyyid Nâsir Efendi Çarcöy tarîkiyle Tiflis'e giderek oradaki İngiliz murahhaslarına müracaat ediyor. (Buhara Emîri'nden vekâlet olursa maalmemnuniye ne lazımsa yaparız) cevabını alıyor. Maalesef o vakit Buhara Emîriyle görüşmek kabul olmadığından bu teşebbüsümüz de akim kaldı.

1919 senesinde Taşkent'te bulunan Cemal Paşa ile Cemiyet işleri hakkında görüştüm. Paşa birkaç gün sonra Afganistan'a hareket etti. Halil Paşa ve Hacı Sami Bey de Taşkent'ten ayrıldılar.

1920 yılında Buhara'da bulunan komite merkezinin emriyle Arif Kerimî ve Yusuf beyler İngiltere'ye ve Japon hükümetlerine Türkistan'ın vaziyet-i hâzırasını bildirmek üzere çıktıkları yolculukta Evliya Ata şehrinde bütün evraklarıyla beraber Rus Çekası tarafından yakalandıklarını haber aldım. Civarda bulunan mücahid Rahmankul tarafına kaçtım. Fergana Mücahid Kumandanı Şîr Mehmed Beyle görüştüm. Dönerken aramızda Fergana harbi kısmının Müdürü Hemdem Hacı'nın hıyanetiyle Bolşeviklere teslim edildim. Hokand şehrinde 12 gün istintak edi-

lerek (sorgulanarak) Taşkent'e gönderilip, orada da 4.5 ay istintak edildim. Evrakların uydurma olduğunu ikrâr ile böyle bir cemiyetin mevcudiyetini inkâr ettim. Neticede idamıma hükmettiler.

O gün Taşkent halkının cami ve sokaklarda yaptıkları tezahürât (gösteriler) Bolşeviklerin nazar-ı dikkatini celbediyor, aynı zamanda Cemal Paşa'nın Petrese (Türkistan Umum Çeka Reisi) müracaatları sayesinde idam hükmü geri alınarak 5 yıl hapsime karar verildi."[1]

1917 yılının Ekim ayında geçici Kerenski Hükümeti düşüyor, Lenin'in başkanlığında Bolşevik Hükümeti kuruluyordu. Fakat Buhara Emîri bu hükümeti tanımamıştı. Oysa Lenin, çeşitli kapitülasyonları ve daha önce Rusya'ya kazandırılmış olan ayrıcalıkları içeren 12 maddelik Zirebolak Anlaşması'nı lağvetmişti.

Ancak Emîr Âlim Han sadece kendi çıkarlarını düşünüyor; koşullardan yararlanarak Buhara'nın bağımsızlığını ilan etmek fırsatını kullanmıyordu. Hive ve Buhara hanları Bolşevik yönetiminin kalıcı olacağına inanmıyor, Çar'ın ergeç geri döneceğini düşünüyorlardı. Bu nedenle işi ağırdan alıyor, statükoyu korumaya ve kendi otoritelerini sürdürmeye çalışıyorlardı. Oysa bu kez yanılıyorlardı.

Türkistan'daki Bolşeviklerin lideri ve Taşkent'te kurulan Sovyet Hükümeti'nin Başkomiseri olan Kalisof, 1918 yılının Şubat ayında, yanındaki askerî birlikle Kagan'a geldi. Burada Buhara Emîri'ne, hükümeti tanıması konusunda bir nota verdi.

Emîr bu notayı cevaplamak yerine savaş hazırlıkları yapmaya başladı.

Buna karşılık Ceditler, farklı bir politika izliyorlardı. Onlar Bolşeviklerle olumlu temas kurdular. Buhara Emîri'nin tahttan indirilerek yerine amcası Şehzâde Sıddık Han'ın çıkarılması, kurulacak Buhara meşrûtî hükümetinin tanınması ve kapitülasyonların kaldırılması koşuluyla merkezî Bolşevik Hükümeti'ni tanıyacaklarını bildirdiler. Bu konuda taraflar mutabakata varınca da Ceditler silahlanarak Kalisof'un kuvvetleriyle birlikte hareket etmeye başladılar.

Bu sırada Âmir Han, Osman Bey'i Kuşbeyi (Başvezir) yaptı. Miralay (Toksaba-Albay) Şemsi Bey'i Kagan civarına gönderdi ve savaş hazırlıklarına hız verdi. 2 Mart 1918 günü ise Emîr'in askerleri Kalisof'un kuvvetleri ve milliyetçi gençlerle çatışmaya başladılar. Savaş Ceditlerin lehine gelişiyordu. Emîr Alim Han, çevreden beklediği kuvvetler henüz gelmediği için zor durumda bulunuyordu. Zaman

[1] *Türkistan Milli Hareketleri*, Türkistanlı Abdullah Receb Baysun, İst. 1945, S.29-34.

kazanmak amacıyla milliyetçi gençlerle temas kurdu ve pazarlığa girişti. Onlarla ateşkes yapmak istediğini ve bir 'mütareke heyeti' göndermelerini istedi. Ceditler, askerlerinin silahlarını teslim etmeleri koşuluyla görüşebileceklerini bildirdiler. Emîr derhal heyeti göndermelerini talep etti. Böylece 21 kişilik bir mütareke heyeti Buhara'ya gönderildi. Ayrıca Ceditler tarafından kurulan Buhara geçici hükümetinin üyeleri de trenle -nasıl olsa Emîr'in askerlerinin silahsızlandırılacağı düşüncesiyle- Buhara'ya hareket ettiler.

Tüm bunlar Buhara Emîri'ne istediği zamanı kazandırmış, beklediği takviye kuvvetleri Buhara'ya gelmişti. Bu nedenle Âlim Han, verdiği ateşkes sözünü tutmayarak askerlerine yeniden saldırı emri verdi ve ateş açtırdı. Erk'in önündeki meydanda toplanmış olan mütareke heyetindeki 21 kişiden 18'ini öldürttü. Canını zor kurtaran üç üye güçlükle Kagan'a dönebildi. Âlim Han demiryolunu tahrip ettirdi. Telgraf ve telefon hatlarını kestirdi. Buhara'ya gelen tren de yolda kalmış; yolcular zorunlu olarak geri dönmüşlerdi. Böylece savaş, gençlerin aleyhine gelişmeye başladı.

Bu koşullar altında Kalisof Âlim Han'a mütareke yapmayı önerdi. Bir taraftan da Kagan'ı tahliye ediyordu. Milliyetçi gençler, halk, Kalisof'un adamları ve Rus göçmenler hem Emîr'in tahrip ettirdiği demiryolunu onarıyor, hem de Kagan'dan Kızıltepe'ye doğru geri çekiliyorlardı. Emîr ateşkes için Kalisof'a bir heyet gönderdi. Âmir Han ilk koşul olarak Kalisof'a milliyetçi gençlerin tümünün kendisine teslim edilmesini önerdi.

Kuşatma altında yiyecek ve mühimmattan yoksun bulunan Kalisof bu koşula olumlu yanıt vermeye hazırlanıyordu. Durumu farkeden Ceditler; "Ya hürriyet, ya ölüm!" diyerek başarılı bir 'yarma hareketi' gerçekleştirdiler. Silahlı gençler Kettakorgan'a doğru ilerlemeye başladılar. Buna paralel olarak Semerkant'tan çıkarak Nurata, Hatırcı, Kermine vilayetlerini ele geçiren bir Rus birliği, duruma ağırlığını koymaya başladı. Ayrıca Aşkabad yönünden ilerleyen bir başka Rus birliği de Çarcuy (Çarcöy, Çarköy, Carcöy gibi çeşitli sözcükler halinde geçiyor) ve Karagöl vilayetlerini işgal etti. Durumu haber alan Emîr ile adamları gençlerin teslim edilmesi koşulundan geri adım atmak zorunda kaldı.

Bu arada ortaya başka bir sorun çıkmıştı.

Kermine, Hatırcı, Nurata vilayetlerini işgal eden Rus kuvvetleri çevredeki ve Semerkant yolundaki köyleri yağmalıyor, talan ediyorlardı. Milliyetçi gençler ise bir yandan Rusların elindeki ganimetleri toplayarak sahiplerine iade ediyor, di-

ğer yandan da durumu Kalisof'a bildirerek yağmayı engellemesini istiyorlardı. Gençler yeni yollar yaparak ve demiryollarını onararak Semerkant'a kadar ulaşmışlardı.

Bu süreçte Emîr ile Kalisof anlaşarak yeni bir muahede imzaladılar. Ancak Emîr anlaşmaya, ganimetlerin iade edilmesi koşulunu koymakla yetinmiş, eline geçen fırsatı yeterince değerlendirememişti. Bu nedenle kapitülasyonlar yerinde kalmıştı.[1]

Buhara-Afganistan Ekseni (Rusya- İngiltere ve Emirler)

Buhara Emîri Âlim Han, Kalisof ile anlaştıktan sonra Afganistan ile ittifak kurmanın yollarını araştırmaya başladı. Afganistan Emîri Habibullah Han'a bir heyet ve çeşitli armağanlar gönderdi. Habibullah Han da çeşitli armağanlarla karşılık verdi. Ne var ki görüşmeler devam ederken Habibullah Han öldürülüyor, yerine Amanullah Han geçiyordu. Amanullah Han derhal İngilizlerle savaşa tutuştu. Üçüncü Afgan- İngiliz (1919) Savaşı'ndan bağımsızlığını elde ederek ve güçlenerek çıkan Amanullah Han Rusya'daki Bolşevik rejimi sorunsuz bir şekilde tanıyor, Moskova ile dostluk tesis ediyordu.

Amanullah Han tüm bunları gerçekleştirirken diğer taraftan Rusya'ya ve Türkistan'a Mehmed Veli Han başkanlığında bir heyet göndererek destek ve yardım istedi.

Aşkabad'da İngilizler, Orenburg civarında Dütof'un reisliği altında Kazacı Hükümeti, İdil - Ural ve Batı Sibirya'da Kolçak Hükümeti Bolşeviklerle savaşıyorlardı. Bu nedenle Moskova-Türkistan yolu kapalıydı. Hive'de Cüneyt Han Bolşeviklerle çatışıyordu. İngiltere, Buhara Emîri'ne bir heyet gönderdi. Hive ile birleşerek Ruslara karşı hep birlikte mücadele etmeyi önerdi. İngilizler ortak bir cephe kurulması durumunda her türlü yardımı yapmayı vaadediyordu. Fakat Âlim Han Bolşeviklerle yaptığı dostluk anlaşmasına sadık kaldı. İngilizlerin önerisini kabul etmedi. Ayrıca Bolşevik ordularının Buhara üzerinden geçerek İngilizlerle savaşmalarına da izin verdi.

Buna karşılık Semerkant'a giden Ceditler yeniden örgütlenerek Emîr'e karşı

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.37.

güçlenmiş ve faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı. Gençler Semerkant'ta bir ay kaldıktan sonra diğer şehirlere dağıldılar. Merkez olarak da Taşkent'i seçtiler. Semerkant, Kettakorgan, Kagan, Kerki, Çarcöy, Mervu, Aşkabad ve Kersenâbâd şehirlerinde örgütlendiler. Taşkent'te Feyzullah Hoca, Uçkun; Mirza Abdülkadir, Kurtuluş; Semerkant'ta Abdülrauf Fıtrat ve Hürriyet adlı gazeteleri yayınlamaya, halkı uyandırmaya ve eğitmeye başladılar. Ayrıca çeşitli yayınlar yapıyor, risaleler basıyor, bunları halka dağıtıyorlardı.

Buna karşılık Emîr de Buhara'da boş durmuyordu. Milliyetçi gençlere karşı sabıkalı ve adi suçlulardan yararlanarak paralı asker topladı. Cezaevlerini boşaltarak silahlandırdığı bu askerlere yerel dilde 'Şirbece' deniyordu. Halkın malı, mülkü, ırzı, namusu, canı bu kötü ve ahlaksız 'Şirbece'lerin insafına bırakılmıştı. Ceditlerin ve yakınlarının mallarına, mülklerine hanlık tarafından elkonuluyor, kendileri zindana atılıyor, bazan da öldürülüyorlardı. 'Ceditlik' bir iftira bahanesi olmuştu. İşinde gücünde insanlar bu yoldan suçlanarak hapsediliyor, öldürülüyorlardı. Kimi zaman da aynı bahaneyle soyguncular tarafından soyuluyorlardı.

Bu zorba-haşere yalnızca Şirbeceler değildi. Devlet ricali de ellerindeki imkanlarla soygunculuk, yağmacılık ve yolsuzluk yapıyorlardı. Bunların arasında Emîr'in akrabaları ve makbul adamları olan; Mirza Ürkenci, Osman Kuşbeyi, İmamkul Divanbeyi, Kadı Kelan Burhaneddin, Latif, Ahrarkul, Karşi Damla Kutbeddin, Damla İbadullah Mahdum, Reis-i Kelâm Musannif, Damla Muzaffer Hoca da yer alıyordu.[1]

Buhara'daki kötü yönetim bununla da sınırlı kalmıyordu. Sürekli cinayetler işleniyor, muhalifler ortadan kaldırılıyordu. Muhaliflerin üzerinde ağır bir baskı hüküm sürüyordu.

Emîr, gençlik liderlerinden Mirza Muhiddin'e Kerensâbâd'da suikast yaptırarak onu vurdurttu. Mirza Osman'ı bir bahane ile yakalatarak Rikistan'da idam ettirdi. Gençlik liderlerinden Feyzullah Hoca kendisini vurmaya gelen Emîr'in adamını yaraladı, fakat affetti. 19 yaşındaki Cedit, Abdurrahman Mahdum'u 90 yaşındaki babası Müftü İkram'ın önünde, Âlim Han'ın amcası Ekrem Hantöre idam ettirdi. Şehresbaz gençlik liderlerinden İslâmkul Bey öldürülünce, halk ayaklandı. İsyan Ekrem Hantöre tarafından şiddetle bastırıldı. Karşi Kadısı'nın yeğeni Abdülvekil Mahdum ile Nasrullah Kuşbeyi'nin oğlu idam edilerek öldürüldüler.

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.38.

1917 yılında Hokand'da kurulan Türkistan Hükümeti'nin İstanbul'a göndermiş olduğu Semerkant'lı Mahmud Hoca Behbudî ve Merdan Kul; Farşi'de, Emîr tarafından öldürtüldüler.

Buhara'daki yönetim gün geçtikçe gemi azıya alıyor, yolsuzluklar her yere yayılıyor ve Âlim Han'ın baskıcı rejimi Buharalıları canlarından bezdiriyordu. Taşkent'e gidip gelen Buharalılar bütün umutlarını Ceditlere bağlamışlardı. "Bizi bu korkunç vaziyetten kurtarınız! Artık tahammülümüz kalmadı" diyerek buradaki örgütten yardım istiyorlardı.

Bu sırada Cemal Paşa Taşkent'e geldi ve muhaliflerin burada düzenlediği toplantıya katıldı. Toplantıda Buhara Emîri Âlim Han'ın şiddete ve yolsuzluğa dayanan yönetimini 'takbih' etti. 'Çirkin ve katlanılmaz' bulduğunun altını çizdi.

Cemal Paşa bununla da yetinmeyerek herkese düşen ilk görevin Âlim Han'ı Buhara Emîrliği'nden uzaklaştırmak olduğunu açıkça ifade etti.[1]

Buna karşılık Ceditler amaçlarının iktidarı ele geçirmek olmadığını; öncelikle yüzyılın gerektirdiği uygarlık ve çağdaşlık yolunda ilerlemeyi istediklerini söylüyorlardı.

Bu aşamada Buhara'dan Taşkent'e adeta bir 'muhalefet göçü' başlamıştı. Buhara'da bunalan halk akın akın Taşkent'e gelerek Ceditlere katılıyordu. Bunların arasında Bolşeviklik eğilimini benimseyen büyük bir muhalefet kitlesi de bulunuyor, bunlara 'İştirakiyûn' adı veriliyordu. Böylece Taşkent'teki muhalifler; İştirakiyûncular ve milliyetçi/inkılâbçılar olmak üzere iki ana grupta toplanmışlardı.

Bolşevikliği benimseyen İştirakiyûncular son derece zengin bir ailenin oğlu olan Mirza Abdülkadir Muhiddinoğlu ile Kazanlı Necib Hüseyin Bey tarafından yönetiliyorlardı. Mirza Abdülkadir Bey ideolojik olarak değil, siyasî bakımdan Bolşevikliği benimsemiş görünüyordu. Nitekim milliyetçi gençleri de bir başka milyonerin oğlu olan Feyzullah Hoca idare ediyordu. Bu iki grup, bir üst kurul konumundaki İstiklâl Merkez Komitesi ile bağlantılı hareket ediyordu. Nitekim Taşkent'teki merkez komiteleri çok kısa süre içinde Yeni Çarcöy'e taşınmış; burada Sabircan Yusufoğlu'nun katılmasıyla büyük bir kongre toplamışlardı. İki muhalefet kanadı bu kongrede birleşme kararı aldı.

Buna paralel olarak 29 Ağustos 1920 günü İstiklâl Merkez Komitesi de Kagan'da olağanüstü kongreyi topladı. Bu toplantıda geçici hükümet başkanlığına

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.41.

Mirza Naim Han seçildi. Nâzırların reisliğine de Feyzullah Hoca getirildi. Feyzullah Hoca'nın kabinesi şu üyelerden oluşuyordu:

Nâzırlar Şûrası Reisi ve Hâriciye Nâzırı Feyzullah Hoca, Harbiye Nâzırı Abdülhamid Arif, Maliye Nâzırı Osman Hoca, Maarif Nâzırı Kari Yoldaş, Adliye Nâzırı Mükemmeleddin, Dahiliye Nâzırı Ata Hoca, Sıhhiye Nâzırı Hasan Bey, Ziraat Nâzırı Muhtarcan.[1]

Buhara'da Cumhuriyet İlan Ediliyor

Nâzırlar Şûrası Reisi Feyzullah Hoca derhal Buhara Emîri Âlim Han'a bir ültimatom çekti. Devleti derhal Buhara İnkılâb Komitesi'ne teslim etmesini istedi. Âlim Han ültimatomu reddederek hemen savaşı başlattı. Bu ihtimali gözönüne alan Ceditler de savaş hazırlıklarını tamamlamış, bekliyorlardı. Ceditler ve Bolşevikler aynı anda Buhara, Hatırcı, Kermine, Karşi, Şehr-i Sebz, Kerki şehirlerine saldırdılar. Bu kuvvetler kısa zamanda Eski Çarcöy'ü teslim aldılar. Buhara'ya kaçmaya çalışan Vali Mirza Selim Bey yakalanarak hapse atıldı. Diğer şehirler de direnmeden inkılâbçılara teslim oldular. Buna karşılık Buhara direniyor, çevresindeki savaş devam ediyordu.

Emîr Âlim Han nihayet 1 Eylül 1920 günü Buhara'yı terkederek Gicdivan'a; bilahare Şarkî Buhara'nın merkezi olan Hisar vilayetine gitti. Oradan da Duşanbe şehrine kaçtı. Âlim Han Buhara'yı ele geçiren Ceditlere karşı buradan mücadele etmek istiyor, fakat başarılı olamıyordu.

Mengit sülalesinin son Emîri olan Âlim Han, çevresiyle birlikte 18 Şubat 1921 günü Türkistan topraklarını tamamen terkederek Afganistan'a geçti. Buharalı zengin tüccar Mukimoğlu Yusufbey 1922 yılının Haziran ayında Avrupa devletleri ile Cemiyet-i Akvam'a başvurarak Âlim Han'ın tekrar Buhara'yı teslim almasını isteyecekti. Fakat bu girişim sonuçsuz kalacaktı. Yusufbay'a her taraftan olumsuz yanıt verilecekti.

Emîr'in Buhara'dan ayrılması ile birlikte savaş sona erdi. Geçici hükümet Buhara'ya gelerek yerleşti. Merkezî İnkılâb Komitesi İcra Komitesi Reisliği'ne Mirza Abdülkadir getirildi. Bazı nâzırların değiştirildiği hükümet yönetime elkoydu.

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.42.

Âlim'in zulmüne alet olanlar yargılandı ve idam edildi. Bir kısım sanıklar aklanarak serbest bırakıldı.

Hükümet ilk iş olarak Bolşevik Rus Hükümeti ile bir anlaşma imzaladı. Rusya'ya daha önce tanınmış olan kapitülasyonlara son verildi. Buna göre demiryolları, telgraf ve telefon hatları, Amuderya'da vapur işletme hakkı Ruslar tarafından millî Buhara Hükümeti'ne devredildi. Ancak Bolşevikler malî ve askerî bakımdan Buhara'nın bağımsızlığını kabul etmemişlerdi. Bu arada Buhara Hükümeti buradaki Fars kültürel örgütünü de dağıtarak Türk kültür örgütlenmesini gerçekleştirdiler. Milliyetçi Ceditler Türkçeciliğin de öncülüğünü yapıyor, dilde milliyetçi davranıyorlardı.

Buhara Hükümeti derhal Şarkî Buhara'ya el attı. Burada da millî bir hükümet kurulması için Maliye Nâzırı Osman Hoca Vekil Muhtar unvanıyla Buhara'nın doğudaki vilayetlerine gönderildi. Zira buralarda hâlâ Emîr Âlim Han'ın adamları işbaşında bulunuyordu. Bazı Basmacılar da onlarla işbirliği yapıyor, yer yer çatışmalar çıkıyordu. Buna paralel olarak Ruslar da devreye girerek siyasî entrikalar çeviriyor; her şey birbirine karışıyordu. Bolşevikler birçok kişiyi öldürüyor, hapse atıyorlardı.

Bu arada Osman Hoca'nın kardeşi Ata Hoca Vekil Muhtar oldu. Duşanbe'de düzenlenen İkinci Kongre'ye katıldı. Burada Basmacı Reisi Devletmend ile uzun bir görüşme yaptı. İki lider aralarında anlaştılar ve Şarkî Buhara'da da millî hükümet kuruldu.

Fakat bu gelişme Bolşevik yönetimi son derece rahatsız etti. Ruslar ortalığı daha da karıştırıyor, herkesi birbirine düşman ediyor, kimin dost kimin düşman olduğu artık anlaşılamıyordu. Ruslar bu durumdan yararlanarak pek çok kimseyi öldürüyor, idam ediyor, ortadan kaldırıyorlardı. Bu arada Vekil Muhtar olan Süreyya Bey de hapse atıldı.

1921 yılında Buhara'da İkinci Kurultay toplandı. Burada, Buhara'da kurulan yeni devletin şeklinin ne olacağı konusu kapsamlı olarak tartışıldı ve delegeler Halk Cumhuriyeti olması konusunda mutabakata vardılar. Yapılan seçim sonucunda Osman Hoca Cumhurbaşkanı seçildi.

Osman Hoca yaptığı konuşmada millî hükümetin birinci görevinin; halkın bağımsızlık ve özgürlük taleplerine cevap vermek olacağını vurguladı.[1]

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.46.

Gerçi Buhara Cumhuriyeti kurulmuştu ama, Emîr'in taraftarları pek çok yerde hâlâ varlığını ve otoritesini sürdürüyordu. Üstelik Rus birlikleri de henüz Buhara topraklarından çıkmış değildi. Rusya ile malî ve askerî sorunlar devam ediyordu.

Ruslar Buhara'yı Sovyetleştirmek istiyorlardı. Bu nedenle millî hükümeti alaşağı etmeyi amaçlıyor, bu yönde yoğun biçimde faaliyet gösteriyorlardı. Buhara Hükümeti ise Rus askerlerinin çekilmesine, Buhara'nın siyasal ve ekonomik bakımdan tam bağımsız bir duruma gelmesine çalışıyordu.

Buhara Cumhuriyeti 'anayasal bir devlet' olarak kurulmuştu. Buna göre bir de parlamento oluşturulmuştu. 40 üyeden oluşan bu parlamentonun verdiği onayla Cumhurbaşkanı Osman Hoca, 850 kişilik bir kuvvetle ve beraberinde Harbiye Müsteşarı Ali Rıza Bey olduğu halde incelemelerde bulunmak üzere Şarkî Buhara'ya gidiyordu. Bolşevik yönetim Şarkî Buhara'nın merkezi olan Duşanbe'yi Tacikistan Cumhuriyeti'nin de merkezi yapmış; adını Stalinâbâd olarak değiştirmişti.

1921 yılının Kasım ayında Osman Hoca Duşanbe'ye gelirken, Enver Paşa da Buhara topraklarına ayak basıyordu.

Sakarya - Buhara Ekseninde Mustafa Kemal ve Enver Paşa

1921 yılının Eylül ayında Mustafa Kemal Paşa Sakarya'da Yunan Ordusu ile savaşıyor; Enver Paşa Batum'da Sakarya Savaşı'nın sonucunu bekliyor ve her iki paşa da Buhara'da cereyan eden gelişmeleri büyük bir dikkatle izliyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Buhara'ya -dolayısıyla Orta Asya'ya- olan ilgisini bireysel bir yaklaşım olarak sınırlamamıştı. Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi İsmail Subhi (Soysallıoğlu) Bey'i 'tetkikat-ı ilmîye' mensubu sıfatıyla Buhara'ya göndererek, Buhara'ya olan ilgisini aynı zamanda kurumlaştırmıştı. İsmail Subhi Bey Buhara'da incelemelerde bulunmuş, çeşitli görüşmeler yapmış; Buhara millî hareketininin düzenlenmesine katkıda bulunmuştu. Hatta Zeki Velidî (Togan) Bey'i Türkistan Millî Birliği Başkanlığı'na seçtirmişti.[1]

---

[1] *Yaver Muhiddin Bey'in Hatıralarında Enver Paşa'nın Son Yılları*, Hazırlayan Dr. Yusuf Gedikli, Ufukötesi Yayınlar, İst., 2003, S.200 Dipnot 26. Togan-BTTYT, 415,s.vd.

TBMM'nin ve Mustafa Kemal Paşa'nın özel temsilcisi olan İsmail Subhi Bey 30 maddelik sosyal ve siyasal bir kural-kaide rehberi hazırlamış; bu rehber Ceditler tarafından hararetle benimsenerek sahiplenilmişti.

İsmail Subhi Bey ayrıca Cemal Paşa tarafından Buhara'ya getirilmiş olan, Osmanlı/Türk subayları ile de buluşmuştu. Bu subaylar ona vatana dönmek istediklerini bildirmiş; TBMM temsilcisi de subaylara şu telkinde bulunmuştu:

"Aziz kardeşlerim! Türkistan'da kalarak buradaki soydaşlarımıza yardımcı olmak da Türkiye'deki hizmetler kadar büyüktür. TBMM'de sizin faaliyetlerinizden söz açacağım. Buradaki çalışmalarınız dolayısıyla Türkiye'deki gibi görev yapmış sayılmanızı temin edeceğime söz veriyorum. Hatta Moskova'ya dönüşte bizim büyükelçimiz Ali Fuat Paşa'ya durumunuzu anlatarak sizlere maaş verilmesini sağlayacağım."[1]

Üstelik Subhi Bey bu subaylara Moskova Büyükelçiliği'nden ödeme de yaptıracaktı. Bu sırada Cemal Paşa tarafından çağrılmış olan Binbaşı Osman Bey (Harputlu), Yüzbaşı Emin Bey, Üsteğmen Mehmed Sadık Bey (Samsunlu), Üsteğmen Nafi Bey (Manastırlı), Yedeksubay Mehmed Bey (Ayaşlı), Yedeksubay Halil Bey (Bartınlı), Tüfekçi Arif Bey, Mızıka Hocası Sait Cemal Bey Buhara'da görev yapıyorlardı.[2]

Tüm bu oluşum, girişim ve gelişmeler hem Mustafa Kemal Paşa'nın şahsen, hem de TBMM'nin kurumsal olarak; özelde Buhara'daki olaylarla, genel olarak ise Orta ve Güney Asya'daki durumla ne denli yakından ve derinden ilgilendiğini gösteriyordu.

Yeri gelmişken bir kez daha belirtmek gerekir ki Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa'nın bu zemindeki politikaları ve tutumları bir zıtlaşma veya çatışma göstermiyordu. Mustafa Kemal ve Enver paşaların arasında olabilecek zıtlaşmalardan ve çatışmalardan yarar uman 'dış düşmanlar' ile onlarla fikir ve çıkarbirliği içinde bulunan 'içerdeki uzantılar' Enver Paşa'nın Batum'a gelmiş olmasını en kaba biçimde istismar etmişlerdi. Daha sonra bu istismar 'tarihsel bir gerçek' görünümüne sokularak günümüze kadar da sürdürülecekti. Kaldı ki şu veya bu nedenle Mustafa Kemal-Enver paşaların çatışmasından bireysel çıkar uman kimi şa-

---

[1] *Yaver, A.g.e.*, S.21; Dipnot 27. Timur Kocaoğlu, *"Türkistan'da Türk Subayları"* Anlatan Raci Çakıröz.

[2] *Yaver, A.g.e.*, S.21; Dipnot 28. Timur Kocaoğlu, *"Türkistan'da Türk Subayları,"* Anlatan Raci Çakıröz, TDTD, Temmuz 1987, 7. sayı, 43.s.

hıs ve odaklar da işlerine geldiği için; Enver Paşa'nın Batum'a gelişini Ankara üzerinde bir 'tehdit şeklinde' göstererek, istismarcılara katılmışlardı.

Oysa Enver Paşa'nın Batum'a geliş nedenleri -kendisinin de onayı ile- Berlin'-de yayınlanan ve bir bakıma Paşa'nın resmî sözcülüğünü de yapan Liva'ül-İslâm (İslâm Sancağı) adlı mecmuanın 15 Ocak 1922 tarihli nüshasında bir 'tekzibnâme' şeklinde kaleme alınmış ve anlatılmıştı. *'Redd-i Erâcif, İzâh-ı Hakikat' (Asılsız İddiaların Reddi, Hakikatin İzâhı)* başlıklı yazıda 'Batum Olayı'nın gerçek nedeni şöyle anlatılıyordu:

"(...)

Enver ve Mustafa Kemal paşalar arasında mübayenet (ihtilâf)! ve zıddiyet! mevcud imiş. Enver Paşa ve arkadaşları Bolşevik imiş! Sovyet Hükümeti'nden alacakları yahut Kafkasya'da teşkil edecekleri kuvvetler veyahut vilâyât-ı sitte! (Altı vilayet. Ermenilerin talep ettiği Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretül Aziz, Sivas) elviye-yi müstahlâsa-yı selâseyi vaadetmek! suretiyle Ermenilerden! vücuda getirecekleri bir ordu! ile Anadolu'ya yürüyecekler! imiş. Enver Paşa, Acara Hükümeti'ni! iskat ve bir takım arkadaşları ile beraber idare-yi hükümeti gasbeylemiş. Enver Paşa'nın bazı harekâtı, rüfekası (arkadaşları) tarafından protesto edilmiş, daha neler olmamış, neler olmamış?!

(...)

"Maksâd-ı mahsûsla düşmanlar ve bazı bedhahlar (kötülük isteyenler) tarafından işa'a olunan (yayılan) ve gazete sütunlarına derc ettirilen bu gibi müstekreh (iğrenç) yalanlar, elbette Enver Paşa ve arkadaşlarının hamiyet ve vatanperverliklerine leke iras edemez (getiremez). Esasen Anadolu Hükümeti'nin resmen tekzib eylemiş olduğu bu çirkin şayiaları tekzibe bile layık bulmamıştık. Fakat bu türrehat (saçmalıklar) maateessüf İstanbul'un temkinli, ağır başlı ve hamiyetli gazetelerinde bile yer bulduğu içün hâiz olduğumuz sahih (doğru) malûmâta ve kat'i salahiyete istinaden bu gibi şayiâtın külliyen ve harfiyyen yalan ve kiz-i sarih (açık yalan) olduğunu dost ve düşmanlarımıza ilan ve tebliğ ederiz.

Wilson Prensipleri, Mondros Mütarekesi gibi yaldızlı taahhüdât ve mukavelâtın birer alet-i iğfalden başka bir şey olmadığı, kuvvet karşısında, hakkın ve zulmün karşısında adlin henüz hiçbir mevkie sahip bulunmadığı bütün cihan ve bahusûs bizim gibi imha edilmek istenilen milletler nazarında bir kere daha taahhün etmiştir (belirlenmiştir). Millî ve dinî mevcudiyetimize karşı tertib edilen

müthiş suikasd, İstanbul'da düşmanın şer ve fesadına baziçe (oyuncak) olan beş on kimse müstesna olmak üzere umûrn Türk milletini sarsılmaz, tecezzi (parçalanma) kabul etmez bir kitle haline getirmiş ve ricalini ikaz eylemiştir. Bu hal şübhesiz Enver ve Mustafa Kemal paşalar arasındaki uhuvvet (kardeşlik) ve samimiyeti de tarsin eylemiştir (sağlamlaştırmıştır).

Enver Paşa mahza tezvirâta (sırf yalan dolanlara) sedd çekmek maksadıyla aylardan beri Anadolu hududundan, Kafkasya'dan, Berlin'den ve Moskova'dan binlerce kilometre uzakta bulunuyor.

Enver Paşa ile arkadaşları Kuva-yi Millîye'nin bidayet-i zuhurundan (ortaya çıkışının başlangıcından) beri duçar-ı tereddüd ve iştibah olmamıştır. Zeydin ve Amrın (falan filan şahıs anlamında) irşad ve ikazından müstağni (haric) bulunan bu zevât kendilerine yabancı olmayan Mustafa Kemal Paşa ile mülkî ve askerî arkadaşlarının hamiyet ve dirayetlerinden, şecaat ve fedâkârlıklarından, Anadolu dilâverlerinin besâlet (yiğitlerinin cüretkârlık) ve kahramanlıklarından emindirler. Düşmanın mukaddes vatandan def ve tardına ve Misâk-ı Millî'nin tamâmi-yi husûl (tamamlanmasına) ve tatbikine, itminan-ı kalble (kalp huzuruyla) muntazırdırlar. Dahil ve haricde sevgili vatan içün her vakit ifna-yi vücûdu (kendini fedâyı) vazife ve şeref telakki ve memlekette ikilik ihdâsına çalışan düşmanları takbih ve telin ederler.

Anayurtlarını murdar düşmandan tathir etmekten (temizlemekten) başka bir emeli ve gayesi olmayan Türklerin arasına ikilik sokmak imkanı olmadığını, nâmerd düşman akıbet takdir edecek ve inşallah yakın bir atide Misak-ı Millî hududu haricine def olup gidecektir."[1]

Enver Paşa'ya karşı kullanılan ve günümüze kadar da devam eden bir başka 'istismar konusu' da Paşa'nın 'Orta Asya Misyonu' oluyordu. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında canları Enver Paşa'nın aldığı kararlarla yanmış olan -başta İngiltere- iç ve dış odaklar; Paşa'nın Türkmenistan'da gerçekleştirdiği faaliyetleri 'hasta bir zihniyetin sonu belirsiz macerası' olarak nitelendiriyor, bütün aşağılama ve hakaretlerini de bu 'kendilerinden menkul varsayım' üzerine inşa ediyorlardı.

---

[1] *Yaver, A.g.e.*, S.67-70; *Enver Paşa'nın Sürgünü*, İhtilalci İslâm Birliği ve Liva el-İslâm Dergisi, Selçuk Gürsoy, Salyangoz yayınları, İst.2007, S.301-306.

Olabilecekleri daha önceden gözönüne alan Enver Paşa, Öğüt gazetesine yazdığı bir mektupta Orta Asya misyonuyla ilgili geniş bir açıklama yapıyor ve bunu hem kamuoyuna, hem de gelecek kuşaklara bir 'manifesto' şeklinde sunuyordu.

Öğüt gazetesi Selanikli Abdülgani Ahmed Bey tarafından önce Afyon'da, sonra da Konya ve Ankara'da yayınlanmıştı. Yayın hayatına 1 Eylül 1917 günü haftalık olarak başlamış, bilahare günlüğe dönmüştü. Kuva-yi Millîye'yi ve İstiklâl Harbi'ni desteklemiş, İngilizler aleyhine sert bir ifade kullanarak halkı uyarmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle 7 Temmuz 1921 günü Ankara'ya taşınmış ve yayınına burada devam etmişti. Gazetenin Başyazarlığını Feridun Kandemir yapıyordu. Gazete 9 Mayıs 1923 günü yayın hayatına son verecekti.[1]

Enver Paşa'nın Orta Asya ile ilgili bu kapsamlı mektubu Moskova'dan yazılmıştı. 21 Nisan 1921 tarihini taşıyor ve gazeteden alıntılayan Liva-ül İslâm'ın Haziran 1921 tarihli nüshasında yayınlanıyordu.

Enver Paşa bu mektubunda kendi imzasıyla aynen şu satırlara yer veriyordu:

Moskova, 21 Nisan 1921

"Birçokları gibi siz de ne yaptığımı, ne düşündüğümü merak etmişsiniz. Hakikaten şimdiye kadar hakkımda gazete sütunlarında yazılanlara bakıp da bir mana çıkarmak mümkün değildir. Binaenaleyh şimdiye kadar olan sükûtu bırakarak arzunuzu imkân derecesinde yerine getirmeye çalışacağım. İlk 1908 İhtilâli'nden evvel ve inkılâbda ve onu müteakiben Trablusgarb ve Balkan Harbi'nde, Harb-i Umûmî'de takib ettiğim fikir ne ise bugün de o'dur. Bu da pek basittir.

Avrupa ve Amerika'nın işletilen (çalıştırılan) amelesinden ziyada sıkılan, canı çıkarılırcasına işlettirilen esir Şark'ın içinde bütün Avrupa nüfusuna muadil olan dörtyüz milyonluk İslâmı kurtarmak için bu kitleyi harekete getirmektir. Fas'tan tâ Hind'e, Çin'e, Cava'ya kadar uzanıp giden hisleri ve tali'leri (talihleri, kaderleri) bir olan bu insan yığınını şimdiye kadar Türkiye'ye zarar gelir diye açıkça harekete getirmeye savaşmaktan çekindik. Harb-i Umûmî'den evvel ve harb esnasında bu yoldaki teşebbüsler de derhal semere vermeyecek, mevzii çalışmalardan ibaret bir başlangıçtı. Fakat dünya mücadelesinde harbe girişmemiz sayesinde Rusya'da yıkılan ceberrutî Çar idaresi yerine geçen Bolşevik idaresi, bu İslâm âlemini ezen, kanını emen Avrupa Emperyalistleri karşısında barışamaz kanlı bıçak (lı) bir düşmanlık olarak çıkınca, İslâm âlemi de şimdilik bu suretle nefes alacak bir dost buldu.

---

[1] *Yaver, A.g.e.*, S.71.

Bir taraftan bu idare sayesinde Rusya Çar idaresi zamanında kara cahil kalmaya veya Ruslaşmaya mahkûm olan Müslüman gençliği benliğini tanımağa başlarken, diğer taraftan İzmir'in işgaliyle kalbinden vurulmak istenildiğinden dolayı irkilen Türkiye, bu Bolşevik Rusyası'nın maddeten az, fakat manen çok yardımının inzimamıyla (ilavesiyle) doğruldu ve hududlarının şark ve garbından saldıran küçük emperyalistlere karşı koyabildi. Hatta bu sayede Avrupa'nın İngiltere başta olmak üzere büyük ve galib emperyalistlerini de kendisiyle anlaşmaya mecbur etti.

İşte bu sıralarda ben de denizde, karada, havada ve hapishanelerde birçok kaza ve bela savuşturduktan sonra Moskova'ya gelmiş bulundum ve bu Avrupa Emperyalizmi'nin hasm-ı canı olan memlekette,başta Türkiye olmak üzere bütün Müslüman memleketlerinin ve bunlarla tevhid-i mesâi edecek olan diğer ezilen memleketler halkının kurtulması esasından ibaret olan çalışmaya devam ettim. Bunda tabiî birçok arkadaşlarım beraberdir. Bu suretle mesela Cemal Paşa kardeşim ve arkadaşları Afganistan'da çalışırken, Talat Paşa Berlin'de, diğer bu fikirde müşterek olanlar her tarafa dağılmış uğraşıyorlardı. Tabiî bunda ne fırkacılık, ne de başka bir ivaz-ı şahsî (şahsî beklenti) vardır. Bu bir kanaat ve hayatımda lezzet duyduğum bir kurtuluş mücadelesidir. ***Bence eski koca Osmanlı ilinin nihayet, hakikaten, aşağı yukarı yalnız bir avuç Türküyle kalan Anadolu, şimdi arkadaşlarla beraber hedefimizi teşkil eden bu kurtulma uğraşmasına mani olmayacak bir şekil almıştır. Bir kere ben ve arkadaşlarım Anadolu'ya tâbî her Türk ve Müslüman gibi elimizden geldiği kadar, mukabilinde hiçbir şey beklemeksizin yardım etmeğe savaşmakta isek de, resmî veya yarım resmî bugünkü Anadolu Hükümeti namına hiçbir teşebbüste bulunmadığımız gibi vuku bulan müracaatlara da Anadolu'dakileri (adres) gösterdiğimizden İngiliz, Fransız ve sâir emperyalist hükümetlere karşı olan mücadelemizde Anadolu'yu bizim yüzümüzden kimse sıkıştıramaz.***

Diğer cihetten Arabların şimdi böyle yapayalnız kalması, oraları cebrî bir merkeziyete bağlamak için sarfedilen Türk emeklerinin heba olmasına ve Müslüman kardeş kanının İslâm zararına dökülmesine nihayet vermiş ve bu suretle Arabları da, asıl düşman olan Avrupa Emperyalizmiyle, kendi kuvvetleriyle Türklerin yaptığı (gibi) mücadeleye mecbur bırakmıştır. Binaenaleyh şimdi görüyoruz ki bir sürü esirler ve mahkumlar derekesine inmiş olan İslâmlar âlemi; Arablar, Türkler, Acemler, Afganîler, Hindular aynı düşman karşısında birbirlerine dayanmağa muhtaç bir halde bulunuyorlar.

İşte bu hal, hedefimiz olan bu âlemi kurtarmakta. Kurtarmak, ümîd-i necâtının (kurtuluş ümîdinin) Anadolu'dan gelecek bir Türk Ordusu'nda veya Bolşevik Rusya'dan gelecek bir Kırmızı (Kızıl) Ordu'da değil, ancak her ezilen milletin kendi kuvvetleriyle harekete gelmesinde ve bu harekâtın da aşağı yukarı bir program ve maksad dahilinde tevhidiyle, gönül rızasıyla bir teşrik-i mesâide olduğunu anlamak da bize tabiî bir yardımcı oldu. (Bu bakış açısı Mustafa Kemal Paşa tarafından 'ölünceye kadar' savunulmuş; ardından gelenlerce de 'ulusal bir siyaset' olarak benimsenmişti. -Murat Çulcu) İşte böylece garbde ezilen ameleyi kurtarmak için onları kapitalizm ve emperyalizme karşı ihtilâle sevketmek üzere kırmızı (kızıl) bayrağını açan komünizm ile bu emperyalizme karşı mücadele hududuna dek yollarımız birleşti ve İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'nın ayyıldızlı kırmızı bayrağı altında Avrupa amelesinden bin kat daha fena vaziyette kurun-i vusta (ortaçağ) esirleri gibi kırbaç ve ölüm tehditleri altında işletilen (çalıştırılan) İslâm âlemini ihtilâle sevke çalışıyoruz.

Bu mücadele öyle bugün yarın değil, belki beş on ve hatta elli sene sonra neticesini verecektir. Bundan dolayı da buna hayal diyenler bulunuyor. Fakat biz, bu işe biz görelim diye sarılmıyoruz. Yegane düşüncemiz bu harekâtı esaslı ve hükümetlerin siyasetleriyle değişmeyecek ve herhalde hedefe vâsıl oluncaya kadar dayanacak, sağlam bir teşkilâta bağlamaktır. Biz geçici ve muvakkat muvaffakiyetlerle kendimizi avutmak istemiyoruz. Böyle parlayıp sönen yalaza yerine İslâm âlemi üzerine kurulmuş İngiltere, Fransa, ilh... gibi devletlerin tahakküm kâşanelerini en sonu (nda) çökertecek (şekilde) beslenmiş ve daîmî bir ateş yakmak istiyoruz. İşte birçoklarının hayal sandığını biz, hakikat diye görüyor ve iman ediyoruz. Akıdeleri uğrunda hakiki bir imanla çalışan kırk sahabe nasıl elli senede Türk'e, Araba, Acem'e milliyetlerini gönül rızasıyla bir iman uğrunda fedâ ettirecek harikalar göstererek dörtyüz milyon halkı necâta götürdülerse; biz de şimdi bu dörtyüz milyon Müslümanın kendisini bilmesini ve kurtarmasını istiyoruz. Kendimizi hürriyete sevkederken aklımızdan, başkalarını esir etmek geçmez.

Bunun için bu halkın, bahusus gençliğinin bilgi ve iman silahıyla silahlanmasını ve boynundaki esâret zincirini silkip atmasını istiyoruz.

İşte, bütün bu imanla sarıldığımız iş hakikaten, bugün kendisine verdiğimiz Türkiye ismi derecesinde yalnız kalmış Osmanlı Türkleri'ne böylece yalnız dua ile değil, fakat topu, tüfengi, aklı, zekası ile kurtuluşta yardım edecek ve ona yük olmayacak bütün bir âlem hazırlamak istiyoruz. Tabiî hâriçten bunu isterken Türkiye'ye de;

şimdiye kadar İslâm'ın ve Şark ezilenlerinin pişdarında (önünde) bulunmuş ve bu âlemi milyonlarca evladını fedâ ederek korumuş olan Anadolu Türkleri'ne de, kendilerini mesud edecek ve hakikaten o kahramanları artık şahıslar veyahud mahdud eşhas elinde oynatacak olmakdan kurtaracak, kendi işlerini kendileri görecek ve kurtulacak diğer Müslüman âlemine de nümûne olacak bir idare elde ettirmeyi hedef edinmişizdir.

Bunda hiçbir anane veya fırka modası yoktur. Bizim istediğimiz halkın kendi kendisini idaresine, halkın hakimiyetine gitmemizdir.

Fakat buna giderken zaten kırıla kırıla bir avuç halktan ibaret kalan Anadolu'nun daha ziyade boşalmaması içün halkın manâsız incitilmemesi gözetilecektir. Biz istiyoruz ki; artık bir hükümet ordusu, bir esir Anadolu halkını işletmesin ve halk da kendisini köle farzederek her yapılana boyun eğmesin ve her işi hükümetten beklemesin. Bu gönüllü esaretten hakikaten kurtulsun. Bunun içün de halkı idare edecek kendisi olsun. İdare makinasına koşulacaklar gitsin kendisini halka beğendirsin, onunla anlaşsın ve koklaşsın, onun derdini dileğini bilsin, öylece işe koyulsun. Yoksa eğer Anadolu'nun nurlu dediğimiz aklı erenleri bu hakikati tanımamak ister ve halkı topla, tüfenkle kendine râm etmeyi düşünürse, hem kendisine ve hem de Anadolu halkına yazık eder. Sonra o esir gibi idareye alıştırdığı Türklerle birlikte emperyalizm arabasına bir daha kurtulmamak üzere koşulmuş kalır.

İşte buna mani olmak ve Türkiye'de ve diğer İslâm memleketlerinde istediğimiz gibi hakikaten yalnız umûmun nef'ine (faydasına) çalışmakta haris olan ve şahsı nâmına yalnız bu, kurtarmak ve umûma faydalı olmak akidesinden başka bir şey gözlemeyen bir gençlik görmek ve yetiştirmek isteriz. Biz komünist değiliz. Fakat herhalde halkı mezara götüremeyeceği zenginlik hırsına sevkedecek, ihtikâr (aşırı kazanç) aleyhindeyiz. Ve aynı zamanda geri bırakacağı evladını tenbelliğe sevkten başka bir şeye yaramayan mal yığmak hevesine mani olacak ve çalışanların yaşadıkça rahat yaşamalarını temin edecek usullerin vaz'ı (konulması) taraftarıyız. Hulasa biz maarifte, refahta, terakkide işleten bir ekalliyetin değil, işleyici olan halkın düşünülmesini esas biliriz. Bunun için de Halk Şûra Fırkası proğramının Anadolu'da tatbiki ile tecrübesine, bir hürriyet-i hakikiyeye taraftarız ve o kanaattayız ki bu suretle halkı zorlamağa hâcet kalmadan umûmâ bir refah temini mümkündür.

Tekrar ediyorum:

Ben ve arkadaşlarım herhalde bu hedefe doğru giderken ne post kavgası ve ne de başka bir emel peşindeyiz. Biz öyle istiyoruz ki iyi iş, iyi iş diye yapılmalı ve bundan

dolayı nasdan (insanlardan) değil, hatta Cenab-ı vahib'ül-âtâyadan (ihsanları bağışlayan Cenâb-ı Allah'tan) bile mukabilinde bir ivaz (karşılık) beklenmemelidir. Bizim için hedefe yaklaştığımızı anlamanın vereceği hazz-ı manevî her şeye faik ve çalışmağa devam için kâfidir. Heman (O) Cenâb-ı Hakk hepimize hakka matuf gayretlerimizde yardımcı olsun."[1]

Enver Paşa'nın bu mektubunun imza yerinde Enver Paşa'nın rumuzu olan elif harfi bulunuyordu.

Enver Paşa mektubunda Talat, Cemal ve Mustafa Kemal Paşa arasında, üzerinde mutabakata varılmış olan Türk ve İslâm Birliği projesinin esasları ile ilgili önemli vurgulamalar yapmıştı. Daha sonra çeşitli vesilelerle Mustafa Kemal Paşa tarafından da üzerinde durulacak ve defalarca vurgulanacak olan; Türk ve Müslüman milletlerin öncelikle, birbirlerinden ayrı olarak kendi iradeleriyle kendi kaderlerine el koymaları; ancak ondan sonra bir birlik oluşturmaları ideali/ilkesi Enver Paşa tarafından bu mektupta açıkça ve kesin bir şekilde ifade edilmişti. Enver Paşa bu temel ilkeye ek olarak 'demokrasi' ilkesine de yer veriyordu. Böylece Paşa, bu aşamada yüklendiği Asya Misyonu'nu; 'özgürlük, bağımsızlık ve demokrasi' şeklinde özetlemiş bulunuyordu.

Mektuptaki bir başka husus ise Enver Paşa'nın 'nereden gelirse gelsin' her türlü emperyalizme karşı çıkması ve Müslüman âleminin genelinde uygulanan dış ve iç odaklı 'emek sömürüsünün' bir an önce sona erdirilmesine çalışacağını taahhüt etmesi idi.

Enver Paşa bu ilkelerin oluşturduğu siyasal zeminde kendi misyonunu ve rolünü de; ihtilâllerin ve bağımsızlık savaşlarının başlatılmasının liderliğini yapmak olarak belirlemiş ve benimsemişti.

Enver Paşa'nın Enternasyonal'deki Konuşması

Bir başka ifade ile Mustafa Kemal Paşa Anadolu İhtilâli ile İstiklâl Harbi'nin kumandanlığını ve liderliğini üstlenerek hedefe yöneltecek; Enver Paşa ise Anadolu Harekâtı dışındaki Türk ve Müslüman milletleri eyleme geçirerek zafere ta-

---

[1] *Yaver, A.g.e.*, S.71-77; *Liva-ül İslâm, A.g.e.*, 15 Haziran 1337 (1921), sene 1, numero 6.

şıyacaktı. Böylece başını Türkiye'nin çekeceği 'İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı' şemsiyesi altında siyasal, ekonomik ve askerî zeminde özgür ve bağımsız büyük bir Türk ve Müslüman birliği coğrafyası hayata geçirilecekti.

Enver Paşa; Öğüt gazetesi ile Berlin'deki Liva-ül İslâm mecmuasında yayınlanan mektubunda ortaya koyduğu fikirleri ve ideallerini 2 Haziran-12 Temmuz 1921 tarihleri arasında Moskova'da toplanan Üçüncü Enternasyonal'in Üçüncü Kongresi'nde de dile getirmişti. Buhara'ya hareket etmeden birkaç ay önce yaptığı bu konuşma, Enver Paşa'nın üslendiği misyonda ne denli kararlı olduğunu da gözler önüne seriyordu. Bilahare 15 Ağustos 1921 tarihli Liva-ül İslâm mecmuasının 1. sene, 2. sayısında yayınlanacak olan nutkunda Enver Paşa şunları söylemişti:

"Bakü Şark Milletleri (Kurultayı) İçtimaı'ndan beri geçen zaman bir seneye yaklaşıyor. Bahr-i Muhit-i Atlasî (Atlas Okyanusu)'den Afrika şimâlini geçerek tâ Çin'e kadar, Bahr-i Muhit-i Kebîre mümtedd (Büyük Okyanus'a uzanan) beşte dört ekseriyeti Müslamanlık gibi, insanları hürriyete teşne (susamış) kılan bir akide ile bağlı beşyüz milyon insandan fazla olan bu halkın istihsal-i hürriyete doğru olan bu harekâtını nazar-ı memnuniyetle görüyoruz.

İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'na dahil olan Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarb, Mısır, Arnavutluk, Yemen, Suriye, Irak, İran, Hindistan ihtilâl teşebbüslerinin faaliyeti ve elde edilen netâyic (neticeler) ümîdimizi süratle kuvvetlendiriyor.

Bütün bu teşkilâta istinad noktası olmakla beraber yegane hür kalmış olan Türkiye'deki arkadaşlarımız, o zamandan beri Sovyet Rusyası sulh devresine girdiği halde, silahlarını terk etmemiş; yapayalnız, bir zulüm dünyasına karşı mücadelelerinde devam ediyorlar. Türkiye'nin vaziyetine bakılırsa şimdiki vaziyet geçen sene bu zamandaki vaziyete göre pek çok farklı bulunduğu anlaşılır.

Şark'ın ufak emperyalistleri olan Taşnakların, Komünist Partisi'ne terk-i mevki etmesiyle hâsıl olan vaziyet dünya emperyalistleri hesabına beyhûde akmakta olan Türk ve Ermeni kanının artık durmasına bir vesile-i hasene (güzel bir vesile) olmuştur.

Şark tehlikesini bertaraf eden Türkiye, Garb'da da İngiliz Emperyalistleri'nin kör hizmetçisi olan Yunanîlere ise iki defa haddini bildirdi. Yakında bu tehlikeyi de bütün bütün def ederek Anadolu halkına pek muhtaç olduğu sulhü getirecek bir surette hakkın galebe edeceğine ümîd-i kat'imiz vardır.

Bu mücadele Anadolu halkının aralarındaki her türlü hususî fikir ve maksatları

bir tarafa bırakarak elbirliğiyle çalışmasıyla vâsıl oldukları neticedir. Bu da bütün mazlum milletler için istihsâl-i hürriyet mücadelesinde bir misâl teşkil eder.

Fas'ta Fransızların milyarlar sarfına mukabil elde ettikleri netice, Fas ihtilâlcilerinin tevsîi faaliyetine ve taraf taraf Fransız Emperyalistleri'ni mağlub etmelerine mani olamamıştır. Fas'taki teşkilatımızın mühim uzuvlarından olup, Şarkî Fas'ta kahramanca mücadelâtıyla isbât-ı celâdet (kahramanlığını isbat) etmiş bulunan kardeşimiz Emîr Abdülkadirzâde Emîr Abdülmalik'i, rüfeka-i cihadını (cihad arkadaşlarını) burada hürmetle yâd etmeden geçemem.

Geçen seneden beri muhtelif noktalarda münferiden uğraşan ihtilâl rüesâsını merkezî teşkilata rabt hususunda görülen muvaffakiyetler bize pek büyük ümidler vermiştir. İhtilâlin henüz hazırlık devresinde bulunduğu Cezayir, Tunus hakkında fazla bir söz söylemeyerek yalnız ümidimizin burada da pek kuvvetli olduğunu söyler, Trablusgarb'a geçeriz.

Burada on senedir devam eden mücadele milyarlarla para ve yüz bin İtalyan neferinin mahvına sebep olduğunu ve bugün bütün manâsıyla bura halkının İtalyan tahakkümüne galib geldiğini, son üç sene zarfında İtalyan Ordusu'ndan yalnız Trablus'ta yetmiş bin tüfeğin zabtedilmiş ve otuzbeş bin neferin mahvedilmiş olduğunu söylersek bura hakkında iyi bir fikir edinilmiş olur. Şimdi burada teessüs eden idare tamamiyle halk tarafından müntehib (seçilmiş)' ve heyet-i merkeziye elindedir.

Burada teşkilatımız ihzarât (hazırlık) devresini çoktan geçirmiş, müsellah (silahlı) ihtilâle geçerek istihsâl-i hürriyet etmiş memleketi bizzat idare eden bir vaziyette bulunmuştur.

Bin kilometreden uzun bir sahilin yalnız Bingazi de dahil olduğu halde dört noktasında tutunabilmekte olan İtalyanlar buradan hiçbir faide görmedikleri halde, her sene birkaç milyar frank sarfetmektedirler. Fakat kâmilen tard edilmeleri uzak değildir.

Mısır'a dâir fazla söz söylemek istemeyiz. Daha geçenlerde İngiliz hâkimiyetine karşı sopa ile, taş ile hücum eden halkın techizi (donanımı) ikmâl edilince Mısır'da, başka sahnelere şahid olacağız. Mısır'da İttihâd'a dahil olan Hizb-ül Vatanî, Serbest Nil ve Terörist Cemiyetleri, hele son Zaglul Paşa (Daha sonra Başbakan) teşebbüsünden sonra, tamamiyle fikrimize gelerek; hürriyetin ancak kuvvetle alınacağını, yoksa tahakküm eden emperyalist hükümetin ihsânını dilenmenin manâsız bir tezellül (alçalma) olacağını anlayarak ona göre hazırlanmaktadırlar.

Daha Şark'a geçmeden Arnavut milletinin harekât-ı istihlaskârânesinden (kurtuluş hareketinden) bahsetmek isteriz. Garbdan İtalya, cenubdan Yunanistan, şark ve şimalden Sırbistan emperyalistlerinin hücumlarına uğrayan bu cesur kavmin garbdaki kısmının müdafaa-i nefisten galib çıktığını ve bugün tamamiyle müstakil ve müstevlilerini tardetmiş olduğunu görerek müftehir bulunuyoruz. Vakıa henüz dünkü mağlublar ve yoldaşları olan zâlimler istiklâllerini tanımak istemiyorlarsa da, hür Rusya'nın zâlim emperyalistlere de bu hususta iyi bir ders vererek, bu milletle münasabâta gireceğini ümid ederiz.

Türkiye'den tekrar bahse lüzum görmüyoruz. Yalnız Trakya kıtasında müstevlilerin tecridine karşı onbinlerce can fedâ ettikleri halde Trakyalıların hâlâ mücadelâtına devam etmekte bulunduklarını ve keza Anadolu'nun garb kısmında Yunan Cephesi gerisinde şimdiye kadar ikiyüz bin erkek, kadın, çoluk, çocuk, bazı yerde diri diri yakılmak suretiyle Yunan vahşileri tarafından imha edildiği halde, burada müdafaa-i hürriyet için uğraşmağa devam edildiğini söylemeden geçemeyiz.

Bîçare İran halkının da hiçbir taraftan ümid beklemeyerek kendi kendisini kurtarmak mecburiyetinde olduğunu ve bu suretle burada İttihâd'ımıza dahil teşkilatın başladığını maalmemnuniye görüyoruz.

Hindistan'da ise İttihâd'a dahil olmakla beraber, şimdiye kadar mukavemet-i müslihâne (barışçıl direniş) ile istihsâl-i hürriyete varılacağına kani olarak ta'biyece (taktik açısından) bizden ayrılan arkadaşlarımızın, nihayet demire demirle mukabeleden başka çare olmadığını anlayarak hakiki ihtilâl yoluna girdiklerini görmekle müftehiriz. Bundan başka Cava'daki Şeriat el-İslâm Cemiyeti ve sâire cem'iyyatın aynı maksatla bizimle müttehid bulunduklarını ilave ederiz.

İşte biz İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı Mısır'da Kıptîler ve Hindistan'da Hindular ve Suriye'de Hıristiyanlar gibi aynı zulmün tesirinde bulunan mazlum gayrimüslim milletlerle tevhid-i mesâi ettiğimiz gibi, mücahedelerini kemâl-i tebcil (büyük yüceltme) ve hayretle takib ettiğimiz İrlanda kahramanlarıyla münasebât-ı dâimede bulunuyoruz.

Arkadaşlar!

İşte biz bu mesâimizle, bizi ezen aynı emperyalistlere karşı mücahedede sizinle beraber bulunduğumuz hakkında Bakü'de verdiğimiz sözde sabit kadem olarak bugün sizi aynı hiss-i hürmetle selâmlar ve hasseten Fransız ve İtalyan arkadaşların

bu hususta gösterdikleri samimi hüsn-i kabule teşekkür ederiz. Üçüncü Enternasyonal Şark milletlerine hürriyetlerinin istihsâlinde verdiği söze bağlı kaldıkça, bizlerin daima yanıbaşınızda en samimi cidal (mücadele) dostu olarak kalacağımızı tekrar ederiz.

Bu hususta komünist arkadaşlardan, Şark milletlerinin istihlâsı (kurtarılması) esnasında Rusya Komünist Partisi'nin hükümet üzerinde lazımgelen tesiri icrâdan halî kalmayarak, eski Rusya dahilinde bulunan akvâm-ı sâirenin (diğer kavimlerin) hassaten Çar idaresi zamanında pek çok tazyike maruz kalmış ve Sovyet idaresinin tesisine pek çok kan dökmüş olan Müslüman kitlesinin mev'ud (vaadedilen) serbestîlerinin halelden vikayesine nigehbân (bozulmadan korunmasına bekçi) olacaklarına emniyetimiz kavidir.

Bence Şark milletleri arasında emperyalistlerin yapmakta oldukları propaganda da kendiliğinden hükümden ıskat edilmiş olur. Arabistan'a gelince; esasen kendilerine idarede ve hukukta aynı mevkii vermiş olan Türklerden himaye suretiyle ayırdıkları Arap memleketlerine müstevli olan İngiliz ve Fransız gasıbları (gaspçıları) hakkında ve bunların pençesine geçmiş olan memleketlerin bunlara kaça mal olduğunu, oralarda eski sükûn ve refah yerine bugün kıtal (öldürme) ve zulüm kaim olduğunu bilmeyen yoktur. Fransızların daha dün kendilerini hüsn-i kabul ettiklerini bağıra bağıra söyledikleri Suriye'de 24 Haziran'da General Guru'nun yalnız gömleğinin koluna isabet eden iki kurşun ile tercümanının katl ve Fransızların Şam Hükümeti'ne reis yaptıkları Hakkı el Azm'a isabet eden üç kurşun; Suriyelilerin Fransız işgalini ne kadar hüsn-i telakki ettiklerini gösteren iyi bir delildir. Fakat iş bununla kalmayacaktır.

Arkadaşlar!

Suriye Fransız Emperyalizmi'nin mezarı olacaktır.

Arkadaşlar, Fransızların müstemlekât askeri hem sizin, hem de bizim için tehlikeli görünüyor. Fakat 1857 Hint İsyanı'nı tedkik ederseniz bu teşkilâtın iyi çalışarak herhalde bize pek nafi (yararlı) olacağını anlamakta gecikmezsiniz. Suriye için müttefikleri İngilizlerin buranın şarkında bir emâret teşkiline teşebbüsünü Fransız Emperyalistleri'ne hazırlamakta oldukları tuzak ve sonra eski Suriye Emîri Faysal'ı Irak Kralı yaparak bu cihetten Fransızlara karşı oynamak istedikleri oyun, bunlar arasında yakında bize fâideli ve ferah-bahş (sevinç verecek) büyük ihtilâfların çıkacağını gösterir.

Yemen'de arkadaşlarımızla teşrik-i mesai eden ve dört milyon halk tarafından müntehib (seçilmiş olan) İmam Yahya'nın, İngilizleri Hudeyde'den kovmak suretiyle İngiliz Emperyalizmi'ne karşı gösterdiği mukavemet şâyân-ı zikirdir.

Arabistan şibh-i ceziresinin (yarımadasının) merkezinde, Riyad Emîri İbn-el Suud da ecnebî tahakkümüne karşı mücadelede dâimdir. Irak'ta da Trablus (un) tahlisinde (kurtarılmasında), Afrika merkezine doğru yirmidört milyon halk arasındaki mühim teşkilatlarıyla bizimle teşrik-i mesâi ederek Trablus ve Bingazi'nin tahliyesine yardım etmiş olan Sünûsîlerin büyük reisleri Seyid Ahmed Şerif kardeşimizin etrafında toplanmış olan Necit Emîri İbn-el Reşid, Ganze Reisi Hacim ve Şemer Reisi Cüheynilerin gittikçe tekâmül etmekte olan mücahedât teşkilâtlarının öyle İngilizlerin uydurma kralları önünde aldanmayacak ve kırılmayacak kadar kuvvetli olduğunu söylemekten geri duramam.

Burada İngilizlerin el'an yüzyirmi bin nefer beslemekte ve altmış milyon altın sarfetmekte olduklarını söylersem bu harekâtın ehemmiyeti anlaşılır.

İşte geçen sene Şark Milletleri Kongresi'nde Bakü'de zikrettiğim esasât sabit kalmak üzere beşeriyetin bütün ezilen kısmıyla refah ve hürriyet-i umûmîsinin teminine yürümekte azmetmiş olarak hepimiz için muvaffakiyetler temenni ederiz.

Arkadaşlar!

Geçen sene de dediğimiz gibi, emperyalistler arasında 1914'de başlamış olan harb hâlâ devam ediyor. Gözleri doymak bilmeyen bu canavarlar yere devirdiği mazlum milletlerin vücûdu üzerinde daha çok didişeceklerdir.

Yeter ki biz dünya ihtilâli için hazırlanmakta devam edelim de, vakt-i münâsibinde elbirliğiyle hareket ederek hep birlikte kurtulalım. Zaman bizim lehimize çalışıyor. Uyumayalım, cesaretle ilerleyelim. Elbette son galebe bizimdir. Çünkü biz mazlumuz, haklıyız.

'El-Hakku ya'lû ve lâ yu lâ aleyhi' (Üstün olan Hakk'tır. Hakk'tan üstün yoktur. Arapça)"[1]

[1] *Enver Paşa'nın Sürgünü, İhtilalci İslam Birliği ve Liva el-İslam Dergisi*, Selçuk Gürsoy, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007, Liva el-islâm Mecmuası 15 Ağustos 1337/1921, Yıl 1, Sayı 11, 1 Eylül 1337/1921, Yıl 1, Sayı 12.

Enver Paşa Buhara'da

Enver Paşa Üçüncü Enternasyonal'in Üçüncü Kongresi'nde yaptığı konuşmada Orta Asya'daki Türk dünyasının durumuna birkaç cümle ile temas ederek adeta geçiştirmişti. Oysa birkaç ay önce Öğüt gazetesine göndermiş olduğu ve Liva-el İslâm'da yayınlanan mektubunda Türk ve İslâm ittihadı çerçevesinde Orta Asya'daki Türk dünyasına hangi açıdan baktığını ve nasıl bir amaç güttüğünü açık bir dille ifade etmiş, yaklaşımını ortaya koymuştu.

Kaldı ki -onun da izniyle- Liva-el İslâm, Enver Paşa'nın Ankara ile siyasî bakımdan en ufak bir farklılığının olmadığını ve Batum'a gelmesinin amacını da izah etmişti. Bütün bu açıklamalar Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa'nın aynı 'projenin' Anadolu ve Asya boyutlarını paylaştıklarını da gözler önüne sermiş bulunuyordu.

1921 yılının Ağustos-Eylül aylarında Türk Ordusu'nun Yunanlı işgalcileri Sakarya'da durdurması, Enver Paşa bakımından Anadolu'da yapacak bir iş olmadığını gösteriyordu. Üstelik Enver Paşa'nın Batum'daki varlığı 'münâfıklar' tarafından istismar ediliyor; Paşa'nın düşmanları onu Ankara'ya karşı kullanmaya ve yönlendirmeye çalışıyorlardı. Bu durumun bir an önce önüne geçilmesi gerekiyordu. Böylece Paşa, tüm dikkatini Asya'nın derinliklerine çeviriyordu.

Moskova'daki Bolşevik yönetimi 'İslâm İhtilâl ve İttihât Cemiyeti'nin o zamana kadar gerçekleştirmiş olduğu icrâattan pek de memnun değildi. Zira onların nezdinde komünist olmadığını söyleyen Enver Paşa bekleneni vermemişti. Buna karşılık Cemal Paşa bu süreçte Afganistan'da ve Türk dünyasında daha dikkati çeken işler yapmış, özellikle Hindistan'daki İngiliz yönetimini bir hayli rahatsız etmişti.

Ancak Rus yönetimi Enver Paşa'dan yine de umudunu kesmiş değildi. Paşa her şeye karşın Türk ve İslâm âleminde yaygın bir prestije sahipti. Adı sevgi, saygı ve umutla anılıyordu. Oysa Moskova, özellikle Türkistan'da, Buhara'da ve diğer bölgelerde durmadan yükselen ve şiddetlenen milliyetçi dalgadan ve bağımsızlık taleplerinden büyük rahatsızlık duyuyordu. Bu nedenle Ekim İhtilâlcileri daha önce verdikleri; "milletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkına saygılı davranacakları" sözünün gereğini yapmak konusunda hiç de hevesli davranmıyorlardı. O da bir yana, Çarlık Rusyası'nın eski politikalarını sahiplenmeye; Türk ve Müslüman uyruğa karşı acımasız davranmaya başlamışlardı.

Bununla birlikte Bolşevik yönetim Enver Paşa'nın Türkistan'a gitmesine yine de karşı çıkmıyor, hatta heveskâr görünüyordu. Moskova bunun yararlı olacağını bile düşünüyordu. Sovyet yönetimine göre Enver Paşa Türk ve Müslümanlar arasındaki prestijini ve saygınlığını kullanarak burada birikmiş olan siyasal enerjiyi, ortak düşman saydıkları Hindistan üzerine yöneltebilir, İngiliz yönetimini tehdit edebilir; böylece hem Sovyetler Birliği üzerindeki bağımsızlık taleplerinin oluşturduğu baskıyı hafifletebilir, hem de İngiltere'nin başına daha büyük ve yeni bir sorun çıkarabilirdi.

Enver Paşa bu koşullar altında Türkistan'a gitmek kararı alıyordu. 28 Eylül 1921 günü, beraberinde Yaveri Muhiddin Bey ve Hacı Selim Sami Bey olduğu halde Batum'dan ayrıldı.[1]

"Orada (Buhara'da) Cemal Paşa ile görüşecekler, Buhara ve Türkistan ahvalini tedkik edeceklerdi. Cemal Paşa Kâbil'den Moskova'ya gelmek üzere hareket etmişti ve Doktor Nâzım Bey daha evvel biz Batum'dan çıkmadan evvel telâkiyi (buluşmayı) temin etmek üzere yola çıkmış, Buhara'nın Çarcu (Çarcöy) kasabasına kadar gitmişti.

Batum'dan Buhara'ya doğru bu gidiş bittabiî mütenekkirâne (tabiî gizli) bir gidişti. Bu noktada mümkün olduğu kadar seyr-ü seferimizi hârice sızdırmamaya çalışıyorduk. Ermeniler buralarda yine başkaldırmaya muvaffak olmuşlardı. Tiflis'e vardığımız vakit vücûdumuzdan haberdar olan yalnız Rusya'nın Kafkas siyasî mümessili olarak Tiflis'te oturan Logrand (Legrand)'dı. Logrand bizi istasyonda sekreterini göndererek karşıladı.

Trenlerde bize husûsî kompartıman ayrılıyordu. Enver Paşa'nın kıyafeti sivildi. Kendisine benimle beraber bir de Hacı Sami refakat ediyordu.

Bakü'de Hariciye Komiserliği bize bir bina tahsis etti. Burada misafir kaldık ve burada yalnız Komiser Mirza Hüseyin Davudofla görüştük. Mirza Hüseyin Davudof bizim maksad-ı millîyemize müteveccih harekâtımızı başlıca teslih edenlerden (kolaylaştıranlardan) biri idi."[2]

Sivil giyinmiş olan Enver Paşa bu sırada 'Ali' adını kullanıyor ve yolculuk sırasında zamanın büyük bir bölümünü okuyarak geçiriyordu. Enver Paşa ile beraberindekiler Bakü'den bir gemiye biniyor -mevsim sonbahar olmasına karşın son

---

[1] *Şehit Enver Paşa*, Nevzat Köseoğlu, Ötüken Yayınları, İst., 2008, S.499.

[2] *Yaver*, *A.g.e.*, S.77, 78.

derece güzel bir havada ve durgun suda seyahat ederek- Hazar Denizi'ni geçerek doğu sahilindeki Krasnavodsk/Kerasnâbâd (şimdiki adı Türkmenbaşı)'ta Türkistan topraklarına ayak basıyorlardı. O andan itibaren Sovyet yönetimini de kuşkulandıracak şekilde Türkmenler ve özellikle gençler tarafından büyük sevgi görüyorlardı.

Ne var ki Enver Paşa bu yolculuk sırasında karşılaştığı büyük yoksulluk, yoksunluk, cehalet ve Sovyet yönetiminin Türkler üzerinde uygulamakta olduğu aşırı baskı ile karşılaşıyor, büyük bir hayal kırıklığına uğruyordu. Hatta bazı yorumlara göre Enver Paşa'nın Bolşevik yönetimle ilgili düşünceleri bu yolculuk sırasında değişmeye başlamış ve gördüklerinden son derece etkilenmişti.

"Krasnavodsk'tan öteye seyahatimiz büsbütün şâyân-ı dikkat bir şekil almıştı. Bu âlem yalnız kitaplarda gördüğümüz ve nâdiren kendilerine karışan fertlerle temasa geldiğimiz bir âlemdi. Fakat geniş, geniş olduğu kadar bizden ve bize merbut (bağlı) bir âlemdi. Kalbimiz şimdiye kadar bu yeni âlemi duymuş, fakat gözümüz bu menâzırı (manzaraları) görmemiş, kulaklarımız bu keskin esvâtı (sesleri) çokluk işitmemişti. Aşkabad'da, Merv'de ufak tevakkuflar (molalar) ve bazı temaslardan sonra dört gün süren bir yolculukla Katman istasyonunda, yani Buhara'nın Rus tarafında, alelada bir yolcu gibi hiç nazar-ı dikkati celbetmeyecek surette indik ve bir kahveye girdik. Burası ibtidaî bir yapı idi. Burada yeni bir hayatın eşiğinde olduğumuzu tamamen hissediyor ve bu yeni hayatın inkişafını bekliyorduk.

Tesadüf, garip bir merhale oldu. Enver Paşa'yı burada bu vazi' (salaş) kahve içinde tanıyıp teşhis eden bir zât zuhur etti.

Bu zât Türkmen rüesasından (reislerinden) biri idi. Paşa ile Bakü Kongresi'nde beraber bulunmuş, simasını oradan hıfzetmişti. Aramızda Enver Paşa'yı görünce geldi;

- Siz Enver Paşa değil misiniz? diye sordu. Paşa merhum, kendisini saklamaya lüzum görmedi. "Evet" cevabını verdi ve bu cevap Enver Paşa'nın Buhara'ya vürûdu için velveleli bir ilan hükmüne geçti.

Reis bizi aldı. Bir araba ile evine götürdü. Pilav, et, buranın başlıca makbul ve müntahab (seçkin) iki yemeğiyle izaz ve ikram olunduk ve ev sahibi tarafından da Buhara'ya vürûdumuz (gelişimiz) Hâriciye Nâzırı'na bildirildi."[1]

---

[1] *Yaver, A.g.e.*, S.92, 93.

Bu sırada Buhara, Osman Hoca'nın Cumhurbaşkanı olduğu bir Nâzırlar Şûrası (bir çeşit kabine) tarafından yönetiliyordu.

Enver Paşa Aşkabad, Merv, Bayramali ve Çarcöy yoluyla geldiği Buhara'da içten gelen bir sevgi ve sevinçle karşılanmıştı. Halk Bolşevik Çeka ajanlarından bile çekinmeden; "Yaşasın Turan! Yaşasın Din-i Muhammediye! Yaşasın Enver Paşa!" diye bağırıyor, tezahürat ve gösteri yapıyordu. Bu gösteriler Enver Paşa'yı son derece duygulandırıyor, Sovyet yönetiminin ise endişesini arttırıyordu. Halk Paşa'ya sevgisini ve saygısını göstermek amacıyla akın akın kendisini ziyarete geliyordu.

Enver Paşa Buhara'ya geldikten sonra hemen temaslara başlamıştı. Öncelikle millî hükümetin üyeleri ile konuşuyor, onların görüşlerini alıyor, milliyetçi gençlerle toplantılar yaparak durumu tartışıyor, anlattıklarından yararlanıyor, bilgi sahibi oluyordu. Milliyetçi gençlerin hepsi Ruslara karşı harekete geçilmesi konusunda tam bir fikirbirliği halinde idiler. Ancak bir kısmı bu harekâtın derhal başlaması gerektiğini söylüyor, diğer bir kısmı ise harekâtın şimdilik ertelenmesini; Enver Paşa'nın bir süre Afganistan'da kalarak temaslarda bulunmasını ve bu harekât için Afganistan'ın desteğini ve yardımını sağlamasını öneriyordu.

Buhara yolculuğu sırasında Enver Paşa'ya refakat eden iki kişiden biri olan Hacı Selim Sami Bey, bilahare Molla Nâfiz Bey'e Buhara'daki temaslarla ilgili gözlemlerini şöyle anlatıyordu:

"Paşa Tiflis'ten hareketinde amcası Halil Paşa'nın yaveri Bartınlı Muhiddin'i de yanına alarak birlikte sâlimen Buhara'ya vardık. Paşa Buhara'ya varışımızdan hemen sonra Cumhuriyet Hükümeti erkânı ile temasa geçti. O zamanın Hükümet Reisi bulunan Feyzullah Hoca, Paşa'ya yüz vermedi. Fakat Mirza Abdülkadir ve Mirza Rahim beyler Paşa'ya çok itibar gösterdiler. Derhal Şarkî Buhara'daki Basmacı hareketini tanzim etmek üzere faaliyete başlamasını istediler. Feyzullah Hoca bu fikre tamamen muhalif kaldı. "Böyle bir hareket Bolşevikleri darıltır. Durup dururken başımıza iş açarız" diyordu. Mirza Abdülkadir ve diğer hükümet üyeleri onunla aynı fikirde oldukları için Feyzullah Hoca kimseye sözünü tutturamadı. Bunun üzerine Guzar cihetine bir seyahate çıkarak Paşa'nın gelişinden habersizmiş gibi, aynı gece Buhara'yı terk etti. Bolşeviklerin dışında Paşa'nın Buhara'da kalmasına engel olacak kimse yoktu. Onlar da Paşa'nın burada olduğunu bilmiyordu. Varılan karara göre şartlar ne olursa olsun Enver Paşa Buhara Hükümeti'nin misafiri olarak burada kalacak ve Türkistan'ın muhtelif mıntıkalarındaki

Millî Mücadele hakkında bilgi edinecek, icab ettiği zaman silahlı mücadele'ye katılacaktı.

Buhara'da kaldığımız müddet içerisinde; Kafkas Cephesi'nde Ruslara esir düşmüş ve Bolşevik İhtilâli'nden istifade ederek Sibirya'daki kamplardan kurtularak Türkistan'a gelmiş ve Buhara Cumhuriyeti'nde vazife almış olan Osmanlı zâbitleri ile tanıştı. Aynı zamanda buraya gelen Basmacı önderleri ile de fikir alış verişinde bulundu. Bu meyanda Semerkant'tan gelen Başkurdistan eski Cumhurbaşkanı ve Türkistan Milli İttihat Cemiyeti Başkanı Ahmed Zeki Velidi Bey ile de uzun görüşmeleri oldu ve kendisinden Fergana, Taşkent, Semerkant havalilerinde millî hareket hakkında mufassal malûmât aldı. Neler konuşulduğu hususunda kimsenin bilgisi yoktur. Konuşma ve görüşmeler ikisi arasında cereyan etti. Ancak Paşa, Zeki Velidi Bey'e çok itibar ediyordu. Sonradan anladık ki; Zeki Velidi Bey Paşa'nın Basmacılara katılmasına kesinlikle taraftar olmayıp, onun Afganistan'a gitmesini ve gerekirse Cemal Paşa ile birlikte hareketi oradan idare etmesini tavsiye etmiş."[1]

Zeki Velidî Bey(Şeytan Efendi) Anlatıyor...

1917 Ekim Devrimi ile birlikte tüm Rusya'da 'özgürlük rüzgarları' esmeye başlamıştı. Bu 'genel coşku' Bolşevik yönetimin 'her milletin kendi kaderini tayin edebileceği' ilkesinin benimsendiğini açıklamasıyla doruğa çıkmış ve eyleme dönüşmüştü. Özellikle Türk-Müslüman halklar birbirleri ardına özerkliklerini ve bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardı.

Nitekim İdil-Ural Türkleri, Tatarlar ve Başkurtlar da muhtariyet ve bağımsızlık çalışmaları yapıyorlardı. Aslında Tatarlar ile Başkurtlar tarih boyunca birlikte hareket etmişlerdi. Bu aşamada Başkurtlara Ahmed Zeki Velidi (Togan) Bey, Tatarlara ise Sadri Maksudî Bey liderlik yapıyorlardı.

Tarihsel gelenek bakımından birlikte hareket etmeleri gerekirken Zeki Velidî Bey böyle davranmamış; ilan edilen Tatar Cumhuriyeti'ne katılmamıştı. Başkurtlar kendi başlarına hareket etmişler, Başkurdistan Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdi. Zeki Velidi Bey de Cumhurbaşkanlığı görevini üstlenmişti.

---

[1] *Sarıklı Basmacı, A.g.e.*, S.57, 58.

Zeki Velidi Bey bu süreçte Basmacılar tarafından 'Şeytan Efendi' diye adlandırılıyordu. Zira Ruslara karşı 'şeytanca planlar' uyguluyor, kılıktan kılığa giriyor, önemli bir istihbarat elemanı gibi çalışıyordu.

Molla Nafiz Bey onun bu 'şeytanca' yöntemlerini anılarında şöyle anlatıyordu:

"Ahmed Zeki Velidi Bey Bolşevik İhtilâli'nden istifade ederek istiklâllerini ilan etmiş bulunan Türk ülkelerinden birisi olan Başkurdistan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanıdır. Çarlığı ortadan kaldırmak maksadı ile Lenin'in bol keseden attığı yalan palavraları sırasında İstiklâl Bayramı yapan diğer mazlum milletler gibi Başkurtlular da Zeki Velidi'nin kurduğu, körpe bayrağı altında saadete kavuştuğu bir sırada ani olarak kızıl sürülerin istilasına maruz kalmış, parlayan ümit güneşi kızıl dumanlarla perdelenince başlarında başbuğları olduğu halde Başkurt halkı ve yeni teşekkül etmiş olan ufacık ordusu ile görülmemiş gayretler sarfederek âfete karşı koymuş, aylarca çarpışarak kan dökmüş, ölmüş ve öldürmüştür. Fakat kat kat üstün olan düşman kuvvetlerinin karşısında dağılmak zorunda kalmış bulunan Başkurt Ordusu'nun bakiyesi ile Türkistan toprağına iltica etmiştir. Esasen Büyük Türkistan'ın bir parçası sayılan Başkurt ülkesinin kahraman evlatları yurtlarının kaderini Türkistan'ın kaderine bağlı gördüklerinden Türkistanlılarla beraber çalışmaya karar vererek işe koyuldular. İşte Zeki Velidi'nin aramızda bulunmasının sebebi buydu. O emrindeki subay, aydın ve askerleri Basmacı saflarına kattı. Kendisi de merkezi Semerkant'ta olmak üzere Türkistanlı münevverlerden müteşekkil Millî İttihat Cemiyeti adıyla bir teşekkül meydana getirdi. Yanındakiler kendisini bu Cemiyet'in başına getirdiler. Böylece Zeki Velidi Türkistan Millî Mücadelesi'nin selahiyetli bir ferdi olarak çalışmaya başladı.

Zeki Velidi Bey'i Türkiye'ye geldikten sonra şahsen tanıdım. Türkistan Millî Mücadelesi esnasında birçok mektup ve tavsiyelerini okuyarak gıyaben tanıyordum. Enver Paşa zamanında da karargaha birçok faydalı raporları geldi, okudum. En son Bolşeviklerin Türkistan'da girişecekleri harekât için büyük bir ordunun Türkistan'a sevkedildiğini ve bu ordunun bir kısmının Taşkent'e vardığını, ayrıca hareket istikametini bildiren tafsilatlı raporu da almış ve ondan sonra izini kaybetmiştik. Bu müthiş badirenden Enver Paşa'nın cephesini haberdar ettikten sonra neticenin vahametini kestirmiş, Türkistan'ı terketmek zorunda kalmıştı.

Zeki Velidi Bey'i Türkistan'da çalıştığı sıralarda tanıyanların anlattıklarına göre kendisine Basmacılar 'Şeytan Efendi' derlermiş. İkametgahı, ne yiyip içtiği belli değil, kimseye görünmez, bir at bir kamçı; dostu, ahbabı yok; sabahleyin Taş-

kent'te akşam üzeri Semerkant'ta, iki gün sonra bir bakarsın Aşkabad'da görünür, çöldeki mücahitler arasında geceleri kıyafet değiştirip Bolşevik birliklerinin içine kadar girer, askerleri ile ahbaplık eder, Basmacılar hakkındaki fikirlerini öğrenir, bazan dilenci kıyafetinde Bolşevik kumandanlarının yanına kadar sokulur, konuşulanları dinlermiş.

Zeki Velidi Bey mücahitlere karşı yapılacak baskınları öğrenerek vaktinde haberdar etmekle, Bolşevik saldırılarını boşa çıkardığı gibi, birliklerine mücahitler tarafından pusu kurdurup birçok zayiatlar verdiriyordu. Çok tehlikeli yerlere yanında bir çakı bıçak olmadığı halde pervasızca giriyor; bazen başında kocaman sarık, sırtında uzun cübbe, ayağında yırtık yarım pabuç olduğu halde cami kapısında görülüyor, bazen göğsü bağrı açık, sırtında perişan bir hırka, önünden arkasından paçavraları sarkmış, kuşağının altında kocaman bir 'Nasbay Kalpağı' anturun kutusunu kama gibi yerleştirmiş sersem sersem Bolşevik garnizonlarının kapısında Rus nöbetçilerinden ekmek dilenirken görülüyor."[1]

Bu denli akıllıca ve 'şeytanca' yöntemler uygulayarak amaçlarına ulaşmaya çalışan Zeki Velidi Bey aynı zamanda Türkistan Millî Birliği(TMB)'ni yönetiyor, ilgili çevrelerde adını duyuruyordu. Zeki Velidi Bey'i diğerlerinden farklı kılan en önemli husus ise Cemal Paşa ile sürekli haberleşmesi, fikir alış verişinde bulunması idi. Zira Zeki Velidi Bey bir süre önce Cemal Paşa ile tanışmış, kendisiyle çeşitli konularda tartışmış; fikirleri tam manâsıyla uyuşmasa bile kurdukları diyaloğu kesmemişti. Zeki Velidi Bey Cemal Paşa ile ilgili anılarını şöyle kaleme almıştı:

"(2-5 Ağustos tarihleri arasında toplanan Türkistan Millî Kongresi'nde Orta Asya Millî Müslüman Cemiyetleri İttihadı kurulduktan sonra)Bizim işimiz Türkiye'nin büyüklerinden Cemal ve Halil paşaların Türkistan meselesiyle ciddî meşgul olmaları idi. Bu surette Türkistan meseleleri ile meşgul olacaklarını bildirmeleri üzerine aldığımız kararlar oldu. Cemal Paşa daha bir sene önce Taşkent ve Buhara üzerinden geçerek Kâbil'e gitmişti. Halil Paşa ile Hacı Sami Bey de Taşkent'e gelmişlerdi. Kaşgar taraflarına geçmek istiyorlardı. Bunların Ortaasya meselesine münasebetleri sırf Türkiye'nin menafii bakımındandı. Onların fikri Türkistan işini Türkiye'ye yardım bakımından yürütmek, Batı'da müttefiklere karşı kaybedilen savaşı Ortaasya'da devam ettirmekti. Cemal Paşa, Afganistan'ın yardı-

[1] *Sarıklı Basmacı, A.g.e.*, S.59-61.

mıyla Hindistan'da isyan çıkaracağını ve Türkistan'da isyan halinde olan Türkleri de Sovyetlerin yardımıyla kendi İslâm Ordusu'na alabileceğini zannederek ciddî hareketlerde bulunuyordu. Kendi maiyetinden Ragıp Bey isminde bir subayını Kari(Qari) Kâmil ismindeki bir Ferganalıyı, Basmacı reislerine verilecek mektuplarla Buhara'ya göndermişti.

Ben bu zevatla görüştüm. Ragıp Bey, Cemal Paşa'nın fikirlerini şifahi olarak anlattı. Bunlar tamamiyle hayalî fikirlerdi. Biz ise Türkistan davasına ancak Türkistan mikyasında yapılacak bir iş nazarıyla bakıyorduk. Bunun Türkiye'deki harekâtla, Hindistan'da İngiliz hakimiyetini yıkmak fikriyle karıştırılmasına muhaliftik.

Cemal Paşa'dan gelen zevat Fergana'daki bazı Basmacı reisleriyle Rusların müsaadesiyle görüşebildilerse de Ruslar onlara asla inanmadılar ve Taşkent'te tevkif ettiler. Biraz sonra serbest bırakıp Kâbil'e gitmelerine müsaade ettilerse de Buhara'ya uğramalarına izin vermediler. Ben Cemal Paşa'nın fikirlerinin bir hayal olduğunu kendisine ihsas etmekten ve onu kırmaktan sakınmıyordum.

Ragıp Bey ve Kari Kâmil Kâbil'e gönderildikten az sonra Fergana Basmacılarını temsil eden birisi(zannedersem Sami Kari idi) Buhara'ya gelerek Kari Kâmil'in Basmacılarla temastan sonra orada Cemal Paşa hakkında tam bir menfi fikir hâsıl olduğunu kendisine Basmacılığı İngilizlere karşı Hindistan sınırlarına çekip, Türkistan'ı tam olarak Ruslara bırakmak niyeti isnad olunduğunu büyük bir esefle anlattı.

Ragıp Bey ve Kari Kâmil ile Taşkent ve Hokand'da konuşan Özbek ve Kazak aydınlarından birkaçı o aralık Buhara'ya gelmişlerdi. Onlar; Cemal Paşa meğer ne yapacağını bilmeyen bir maceraperestmiş. Hangi Basmacı Hindistan'da İngilizlere karşı savaş için gider, dediler.

Hulasa bizimkilerde hâsıl olan intiba Şekspir'in Kral Lear için söylediği; "Ben öylesine büyük işler yapmak istiyorum ki dünyayı sarssın, fakat bu işlerin ne olabileceğini kendim de bilmiyorum" mısralarını hatırlatıyordu.

Paşa'nın itibarını sarsan bu hareketlerden dolayı çok üzüldük.

Çünkü Türkiye büyükleri hakkında halkımızda güveni kıracak bir hareketin sadır olmasını hiç istemiyorduk. Biz de "Paşa Ön ve Orta Asya işlerini toptan gören bir zattır. Biz ise ancak mahallî işlerimizi biliriz" diyerek onun ortaya attığı sözleri tevil ediyorduk ve bunları Paşa'nın bilmesini de istemiyorduk. Basmacı reisleri tarafından Cemal Paşa'ya; "Siz bizi Ruslara teslim etmemelisiniz" mealinde-

ki acı lisanla yazılan mektupları da Kâbil'e göndermeyip Cemal Paşa'ya, Ruslara inanmamış ve mücadele halinde olan Basmacılar arasında 'terk-i muhasemat' fikirlerini hatırlatan mektuplar yazmaktan sakınması gerektiğini ve Türkistan işleri ile Türkistan Millî Birliği'nin meşgul olmakta olduğunu, Basmacılarla temaslarını bu yolla yapması icab ettiğini kendisine bildirdik.

25 Temmuz 1921 tarihiyle Buhara hariciye kuryesi vasıtasıyla Kâbil'e Cemal Paşa'ya benim imzamla ve Cemiyet nâmına gönderilen mektubun kopyasını kendimiz 1923'te Kâbil'e geldikten sonra elde etmiştik. Bunda ezcümle şöyle denilmişti:

Maksadımız... Rusları bizim metalibimizi kabule mecbur edecek yolları bulmak, millî cemiyetimizi kuvvetlendirmek ve mücahid teşkilâtına asrî, millî , siyasî ruh vermek. Aralarında girip çalışarak Emîr taraftarlarını ve mutaassıpları Basmacılara tesir edemeyecek şekilde uzaklaştırmak, onların yerine Millî Birlik Cemiyeti'ne sadık ve faydalı şahsiyetleri tayin etmek ve bu Basmacı teşkilâtını genç münevver istiklâlcilerin askerî, onların muntazam çeteleri haline sokmaktır.

Eğer Ruslar Türkistan, Kazakistan ve Başkurdistan'da askerî ve iktisadî işleri yerli Müslümanlara vermeğe razı olurlar, Buhara ve Hiyva'nın tam istiklâlini kabul ederlerse, onlarla sulh akdedip tekrar münasebet kurmaya hazırız. Aksi takdirde Sovyetlere karşı dahilden ve hariçten taarruzlara başlanacağı günlerde kati surette ciddî bir askerî ve siyasî kuvvet sıfatıyla meydana atılmağa hazırlanmaktayız. Türkistan'ın her üç(doğu, güney ve batı) mıntakasına Taşkent'i her hususta merkez edineceğiz. Şimdi Doğu Buhara'da Sovyet sistemi esnasında millî hükümet kurup resmî asker teşkiline, komşularımız olan Afganistan, Çin ve İran ile samimi münasebet tesisine ehemmiyet veriyoruz.

Sizden ricamız, Orta Asya'daki siyasetimizi, koca Türkistan mukadderâtını İslâm âleminin halâsı için tertip olunan planlara kurban etmemek esasına göre ayarlamanızdır. Türkistan'a ait bütün teşebbüslerinizi ancak bizim Türkistan Millî Komite Merkezi vasıtasıyla yapınız ve bu Cemiyeti bir tarafta bırakarak, Basmacılarla ve millî cidale iştirak eden diğer zümrelerimizle temas etmemeniz, umûmî menfaatiniz iktizâsındandır.

Elyevm Doğu Buhara'da bulunan Buhara Emîri'ne hiç kimse tarafından bir nevi müzaheret falan olmaması lazımdır. Böyle bir müzaheret Cemiyetimize karşı düşmanca hareket telakki edilecektir.

Bir defa daha hatırlatalım ki; Bolşeviklerin, müstemlekeleri Avrupa kapitalist

devletleri elinden kurtarmak hakkında söylemekte oldukları sözlerine ve yazılarına samimi olarak sadık kalacaklarını tasavvur etsek bile Türkistan, kendi mukadderatını, kapitalizmle sosyalizmin akıbeti şimdilik meçhul olan mücadelelerine bağlayamaz. Türkistan'a ait siyaset işte bu esaslara göre tayin edilmelidir.

Cemal Paşa'nın mümessillerini hapisten kurtarıp Kâbil'e gönderdiklerinde bunlara Buhara'ya uğramak müsaadesi vermediklerinden Buhara'daki Afgan Elçisi Abdürresul Han'a 10 Ağustos'ta tekrar bir mektup gönderdik. Ruslarla devam ettirdiği muhaberelerinden hiçbir netice çıkmadığını bildirerek Türkistan davasını Rusların Afganistan ve Hindistan siyasetleriyle karıştırmamasını rica ettik."[1]

Zeki Velidi Bey bundan sonra Semerkant'a çekilerek faaliyetlerini burada sürdürüyor; bununla birlikte Cemal Pasa ile irtibatını da kesmiyordu. Anılarından da anlaşılacağı gibi Semerkant'a çekilen Zeki Velidi Bey ile Cemal Paşa ve çevresinin arasındaki münasebet Türkistan mücadelesinin yanı sıra Afganistan üzerinden Rusya ve İngiltere siyasetlerini de kapsıyor; fakat derinliği pek de kestirilemiyordu. Unutmamak gerekir ki Zeki Velidi Bey bu anıları Cemal Paşa'nın şehid edilmesinden onyıllarca sonra yazmıştı. Söz konusu olan iddiaların taraflarca tekzip edilmesi veya doğrulanması artık mümkün değildi.

Kaldı ki onun Cemal Paşa ile olan yazışmaları başta olmak üzere, yürüttüğü faaliyetler ve tesis etmiş olduğu münasebetler kendisinin Enver Paşa nezdinde önem kazanmasına ve ciddîye alınmasına yol açmış bulunuyordu. İşin ilginç tarafı ise Zeki Velidi Bey'in; Cemal Paşa'yı Türkistan siyaseti bakımından eleştirirken, Enver Paşa'ya da Türkistan'ı bırakıp Afganistan'a gitmeyi ve orada Cemal Paşa ile birlikte mücadele etmeyi salık vermesiydi.

Hiç şüphe yok ki Buhara'ya gelen Enver Paşa; Ahmed Zeki Velidi Bey'in o zamana kadar yürüttüğü çalışmaları, ilginç/farklı fikirleri ve Cemal Paşa ile temasları konusunda geniş bir 'istihbârî' bilgiye sahip bulunuyordu. Gerçi daha önce Bakü Kurultayı'nda aynı toplantılara katılmış; fakat tanışıp konuşmamışlardı.

Enver Paşa-Zeki Velidî Bey Buluşması

Ancak aradan geçen süre zarfında Zeki Velidi Bey de önemli bir şahsiyet durumuna gelmiş, çevresini etkileme gücü kazanmıştı. Bu nedenle Enver Paşa Bu-

---

[1] *Hatıralar*, Prof. Zeki Velidi Togan, Tan Matbaası, İstanbul, 1969, S.376-379.

hara'ya geldikten bir süre sonra Semerkant'taki Zeki Velidi Bey'e haber göndererek konuşmak istediğini bildirmişti.

Hacı Sami Bey'in "Ne konuştuklarını bilmiyoruz" dediği Enver Paşa-Zeki Velidi buluşmasının perde arkasını Zeki Velidi Bey onyıllarca sonra anılarında etraflı bir şekilde şöyle kaydediyordu:

"Eylül ve Ekim aylarında bize Buhara'daki Türkiyeli subaylardan Ali Rıza vasıtasıyla, o zaman Moskova'da bulunan Enver Paşa'dan birkaç mektup ve bir de bazı mecmualar gelmişti. Liva-ül İslâm ve başka isimlerde olan ve Berlin'de neşrolunan bu mecmualarda Enver Paşa ve arkadaşları 'İslâm âleminin birliği nâmına müttefikler aleyhine ve Sovyetlerle anlaşma lehine' propagandada bulunuyordu. Türkiye'nin müttefiklerle haklı ve hayatî hesapları ile Türkistan'ın Sovyetlerle ölüm kalım mücadelesini birleştirmek mümkün olmadığından Enver Paşa'nın bu propagandasına çok canımız sıkılıyordu. Türkistan'daki kıyam hareketlerine katılabileceği haberi de gelmişti. Biz gizli siyasî faaliyette bulunmakla beraber bu mücadeleyi Sovyet müesseselerinde ve Komünist Partisi'nde resmen çalışan arkadaşlarımızla tam bir anlayış içinde hareket ediyorduk. Bunun için Türkistan'da bizim mücadelemiz Rusya'nın iç meselesi olarak kalmalı, resmî yaşayan arkadaşlarımız Türkistan Müslümanları'ndan kurulmuş resmî Kızıl Millî Ordu nüvelerini büyütmek, Sovyet müesseselerinde ve partide Müslüman münevverlerinin saflarını genişletmek, dış memleketlerle temas edilirse bunu katiyen açığa vurmamak azminde idiler.

Bu yüzden Başkurdistan'dan gelmiş bir bataliyon Başkurt millî kıtasını, hemen Basmacılar safına çıkarmam mümkündü. Fakat Turar Rıskulov gibi kimseler bunların(bunlar resmen hükümet işlerinde çalışan kimselerdi) Basmacılara iltihak etmeyip, Sovyetlerin resmî ordusuna dahil millî kıtalar olarak kalmasını, böyle kıtalar çoğalıp Basmacılardan da bu millî orduya iltihakları matlup olanlarını resmîleştirmek mümkün olursa o vakit bizim gibi gizli cemiyet faaliyetlerinde olanların da Buhara veya Doğu Buhara'da resmen faaliyete geçmemiz gerekeceğini bildiriyorlardı.

Çok gözetlenen Turar Rıskulov'u göremiyorduk. Fakat hükümet ve parti erkânından başkalarıyla, Semerkant'da ve Taşkent'teki Başkurt askerlerinden bazı neferler ve Dinşa'nın arkadaşları(haberler) getirirlerdi. Aynı zamanda Türkistan'da Sovyet revolusyoneri ve Ukraynalıların millî teşkilatları ile de temasımız yerinde idi.

Enver Paşa da işe karışır ve alenen Sovyet aleyhtarı bir cephe alacak olursa, bunlar da müttefik devletlerden yardım alamayacaklarından Türkistan'daki kıyam hareketleri hem içerideki, yani hükümet dairelerindeki arkadaşlarımızdan ve hem de dışarıdan tamamiyle tecrit edilmiş olacaktık. Ortaya atılan şiarlar büyüdüğü halde, eldeki vesait şimdiye kadar mevcut olana nisbetle pek de küçük olacaktı.

Bana Enver Paşa'nın Türkistan'a gelmek fikrinde olduğunu bildirdiler. Bizde vaziyeti komitemizde müzakere ettik. "Buraya gelmeyip kenardan bize yardım etse daha iyi olur" diye cevap verdik.

Bu arada Buhara'da Rusların siyaseti bizim için çok müsait bir şekil almış oldu. Mirza Abdülkadir ve Feyzullah Hoca grupları arasında devam eden mücadelede o güne kadar güya her iki tarafı tutuyor gibi görünen Ruslar, 27 Eylül'de Feyzullah Hoca tarafını tuttuklarını resmen açıkladılar. Çünkü Feyzullah Hoca Ruslarla daha sıkı münasebette idi. Bizim Buhara'nın muhtelif şehirlerinde Harbiye Nâzırı Arifov'un eliyle kurduğumuz garnizon teşkilatının Basmacılara iltihakı imkanını, yani onların ne maksatla kurulmuş olduklarını Feyzullah biliyordu. Hatta Arifovla konuşmasında; "Garnizonlarımızın hakiki kumandanı Zeki Velidi-dir" dediğini duymuştum.

Bizim garnizonlarımıza Kermine'de eski yaverim İbrahim İshakov'un rehberliğinde kurduğumuz askerî mektepte okuyan talebelerin bizzat İbrahim'in kendisinin, hatta Harbiye Nâzırı Arif'in Sovyetler safını, yani resmî hayatı bırakıp Basmacılara iltihak etmeleri icab ediyordu. Mirza Abdülkadir'in dayandığı Polis Müdürü Mirza Muhittin, Feyzullah'ın hakiki düşmanı olduğundan hemen Basmacılarla temasa geçerek kendi polisleriyle onlara iltihak etti. Yani hadiseler kendiliğinden gelişiyor ve biz onlar karşısında hazırlıksız bir vaziyette kalıyorduk. Mirza Muhittin; "Ben Basmacılara iltihak ediyorum, ama nerede bulunmalıyım ve ne yapmalıyım" diye adam göndererek cemiyetime müracaat etti.

Derken birgün Enver Paşa'nın bazı arkadaşlarıyla Buhara'ya gelmiş olduğuna dair haber; ikinci gün Enver Paşa'nın kendisinden; "Ben Buharadayım. Hemen buraya gelmenizi rica ediyorum" diye küçük bir mektup geldi. Buhara'ya 20 Aralık'ta gelmiş imiş (Bu tarih yanlış olsa gerek. M.Çulcu).

Ben hiç durmadan atıma bindim ve tek başıma Buhara'ya gittim. 23'nde ben; Buhara'dan bana bildirdikleri yere, şehrin dışında, Afganistan Sefarethânesi'ne geldim. Sefir sonradan çok yakın dostum olan, kendisiyle Kâbil'de ve nihayet

Berlin'de çok görüştüğüm Abdürresul Handı. "Geldiğinizi bildirerek şimdi Paşa'ya haber gönderdim" dedi. Aradan bir saat bile geçmeden Paşa geldi. Yanında Yaveri Muhittin Bey vardı.

Enver Paşa'yı hayatımda ilk defa görüyordum. Sivil giyinmişti. Halbuki ben onu resimlerde hep askerî kıyafette görmüştüm. Koltuğa oturur oturmaz; Cemal Paşa'nın Kâbil'den gelmiş (olduğunu), Doktor Nâzım'ı da Çarcuy demiryolu istasyonuna gönderip Cemal Paşa'yı karşılatmış ise de Rusların Cemal'in Buhara'da trenden inmesine ve kendisiyle görüşmesine müsaade etmediklerini, Taşkent'te de tutmayıp hemen Moskova'ya göndermiş olduklarını söyledi ve bu hadiseye çok üzüldüğünü ilave etti. Sonra kendi meselelerini konuştuk.

Rusların onları ancak kötü şekilde istismar etmek siyasetini güdecekleri hakkında Cemal Paşa'ya yazdıklarımda haklı olduğumu söyledi. Kendisinin Buhara'ya kadar gelmiş iken, Türkistan için faydalı olabilecek ne gibi işler yapabileceğini ve kendisine bu hususta ne gibi tavsiyelerde bulunacağımı sordu. 'Ben öyle karar verdim, şöyle yapacağım' diye bir iddiası yoktu. Doğrusu şaşkındı.

"Buhara'daki Türkiyeli subayların benimle temasta olanları, siz gelince Basmacılara iltihak edeceğinizi söylediler. Bu da bir yoldur. Diğer bir yol da buradan Afganistan'a geçmeniz olacaktır. Buna Ruslar müsaade etmezler. Ama size bu işi yapmak kolaydır. Burdalık denen yerden kolaylıkla geçebiliriz. Orada teşkilatımız sağlamdır" dedim.

Paşa Basmacılara geçmesini neden muvafık görmediğimi sordu. Ben de; "Evvela bu mücadele Rusya'nın iç meselesi olarak başlamıştır. Bizim Bolşevik düşmanı olarak muhtelif Rus kuvvetleri ve partileriyle anlaşıp iş görmemiz, hatta icab ederse Sovyetlerle tekrar barışmak imkanlarımız var. Siz karışınca ve Cemal Paşa'nın yaptığı gibi Hindistan Ahrar Hareketi ile bağlanınca bu bir milletlerarası mesele şeklini alır. Sovyetler bu hususta samimi olmadıklarından bu da Rusya aleyhtarı bir hareket şeklini alır. **Halbuki müttefikler size ikinci bir Wilhelm nazarıyla bakıyorlar. Biz dışardan yardım almak imkanını bulacağımızı düşünüyorduk.**

Siz bu harekete katılınca bu imkanlar ortadan büsbütün kalkacaktır. Meselemiz hazırlıksız bir halde milletlerarası bir şekil almış olur. Beyaz Rus zümreleri toptan bizden kaçar. Cemiyetimize alenen Basmacılar hareketine iltihak etmek icabedecek. Resmen iş başında bulunan arkadaşlarınız ya Basmacılara kaçmak veyahut bizimle münasebetlerini hemen kesip fiilen Sovyet tarafını tutmak icab

edecek. Sovyet cephesinde ve partide çalışmakta olan yüzlerce arkadaşımız bize bugüne kadar Rusya'nın bir iç meselesiyle uğraşıyoruz, diye bakıyorlar ve bize yardım ediyorlardı. Onlar dış memleketlerle anlaşmaları macera sayıyor, teminatı olmadığı için de ona yanaşmıyorlar.

Bilhassa İngilizlerin 1918 yılında Türkmenistan'a girdikleri halde yerli halkı tutmayıp Beyaz Rusları tutmuş olmaları çok fena bir intiba bırakmıştı. Hele 1918 sonlarında Sibirya'ya gelen Fransız ve Amerikan kuvvetlerinin Başkurdistan ve Kazakistan hükümetlerine karşı tam menfi vaziyet alarak bunların Başkurt ve Kazak hükümetlerine ve onların, teşkil ederek dayanmakta oldukları millî ordularına karşı tam düşmanca vaziyet almış olmaları ve hatta hükümet azalarını ve subaylarımızı askerî cephe mahkemelerine vererek öldürtmek istemeleri, hiçbir yerde unutulmuş değildir.

İngilizler o zaman kendilerine iltihak etmiş ve beraberce çalışmış olan Türkmenleri bile giderken öylece bırakıp gitmişlerdi. Şimdi biz istiklâl davası yüzünden dünya ile temas etmeğe başlarsak, parti merkezinde çalışan arkadaşlarımızın pek çoğu bize vaziyet alacaklardır. İkincisi; Sovyetler şimdi Lehistan cephesinde kuvvetlenmektedirler. O meseleyi tavizlerle çabuk hallederlerse bütün kuvvetlerini buraya sevkedebilirler. Bu sene Türkistan'da mahsul az. Hiçbir vadi 4-5 binden fazla askeri barındıramaz. Halbuki Afganistan'a geçer ve orada Hindistan meseleleriyle uğraşmayıp Türkistan meselelerini oradan idare etmek işiyle meşgul olursanız çok faydalı olur.

Meselelerimizin pürüzlü tarafı Buhara Emirliği meselesidir. O gitmiştir. Onu artık getirmek istemeyiz ve gelemez. O cedidliğe ve size düşmandır. Burada kendisine sadık çeteler vardır. Onlar size karşı hareket edecekler. Halbuki her şeyden evvel Emîr'in çetelerine iltihak etmek mecburiyetindesiniz. Siz Afganistan'a geçerseniz belki Buhara Emîri ile görüşüp onu yola getirebilirsiniz. Amanullah Han buna elbette müzaheret eder.

Belki Afganistan vasıtasıyla dış memleketlerden ve İran'dan yardım temin etme yolunu ararsınız. Basmacı rehberleriyle temasta bulunur instructorlar gönderirsiniz. Biz de burada kendi siyasetimize devam ederiz. **Emîr'in de tam itimadını ve müzaheretini temin ettikten sonra belki İngilizlerle de anlaşabilirdiniz. O vakit Türkistan'a gelir ve harekâtı bilfiil idare edersiniz. Bizim Cemiyetimize tâbî bütün kuvvetler sizin hizmetinizde bulunur.**

Yoksa arkası sağlam olmayan işe karışmaktan ekseriyet sakınır. Halbuki Sovyetler, bizim talep ettiğimiz "Millî Kızılordu'ya dayanan Millî Türkistan Sovyet

Hükümeti" umdesini hemen kabul edip arkadaşlarımızı kolayca aldatabilirler. Sizin hareketinizi Panislamizm ve Pantürkizm olarak tanıtacaklardır. Halbuki bunlar bizde burada popüler değildir.

Diğer taraftan siz Cihan Harbi'nde Rus milletinin büyük bir hasmı olarak sivrildiniz. Beyaz Rus zümreleri bunu hiç unutmazlar. Sizin bu işe açıkça karışmanız Türkistan'da Beyaz ve Kızıl Rusların birleşmesine sebep olabilir. Afganistan'a geçerseniz bize Beyaz Ruslarla ve anti-Sovyet gruplarla temas imkânlarımız da açık kalır.

Cemal Paşa bir senedenberi Afganistan'da bulundu. Sizi şimdi Buhara'da soruşturmaları dolayısıyla anladığınız hakikati, ona anlatmağa muvaffak olamadık. Afganistan'da Hindistan işleriyle meşgul olmamak şartıyla yapacağınız işler muhakkak semereli olacaktır" dedim.

Enver Paşa; "Arkadaşlarınız İslâm milletlerinin ve Türklerin vahdetini neden istemiyorlar?" dedi.

Ben de ona; "Türkistan da avam ancak Osmanlı Halifesi'ni bilir. O da Türkiye Sultanıdır. Türkiye Türklerinin Türkçe konuştuğunun farkında değildir. Münevverler bunu bilir ama, kültür birliğimizden habersizdirler. Diğer taraftan Ruslar Panislamizm ile Pantürkizm'i o kadar menfur bir şey olarak gösteriyorlar ki; Ruslarla iş gören insanlar bu mefkûrelerden uzak durmak lüzumunu hissediyorlar. Hiç unutmamak icab eden diğer bir husus da bura Türk halkının ancak kendi dertleriyle meşgul olmaları. Türk siyasî vahdeti meselelerini hiç işitmemiş olmalarıdır. Bu fikri hacılar bile bilmez. Bilen varsa İstanbul'da tahsil görüp gelen birkaç talebeden ve Türk Yurdu okuyucularından ibarettir. Başka hiç kimse yoktur. Burada herkes Türkistancıdır.

Hazar Denizi'nin güneyinde İranlı, kuzeyinde Rus ahalisinin kesafetine dair istatistik malûmâtı olan adamlar Türkiye ile Türkistan'ın müşterek siyasî davası olacağını düşünmezler bile. Aradaki münasebetin ancak İslâmiyet ve Türk kültürü esâsında inkişâf ettireceği yolunda propaganda yapılabilir. Buna vaziyet müsaittir. Her Türkmen, Özbek ve Kazak; "Kuvveti varsa Türk gelsin bizi alsın" der.

Panislamizm ve Pantürkizm'den kaçınır görünen münevver Rusların bu işin mümkün olmasına inanmaları yüzünden korktuğunu görünce, bu fikre inandığından Rusların kendisine karşı münasebetinin sertleşeceğini görür.

Yoksa Türklerin vahdetini istemeyen münevver yoktur. Hayal peşinde koşup Rus'u boşuna kızdırmayalım, der. Yahut da sadece gafildir" dedim.

Enver Paşa benim bütün konuştuklarımı dikkatle dinledi. Sonra dedi ki:

"Sizin gösterdiğiniz iki yoldan; yani buradaki kıyam hareketlerinin başına geçmek veya Afganistan'a geçmekten başka daha bir yol var. O da geri, Moskova'ya dönüp oradan Sultan'ın yanına gitmek. ("Sultan" diye Berlin'de bulunan hanımını kastediyordu.) Türkistan işlerine karışmamak" dedi.

Ben de; "Bu sizin bileceğiniz iş. Yalnız, burada benim konuştuklarımın tesiriyle hareket etmeyin. Ben tamamiyle hususî fikirlerimi söyledim. Siz başkalarını da dinleyin. Bana: "Siz Paşa'yı çevirmişsiniz" demesinler. Madem ki bir defa Buhara'ya kadar gelmişsiniz, bundan Türkistan istiklal mücadelesi için faydası dokunacak şekilde istifade etmemiz lazım. Berlin'de de Talat Paşa'nın başına gelenin sizin başınıza gelmeyeceğini kim temin edebilir" dedim.

Afganistan Elçisi Abdürresul Han tevazu ile bizzat çay getirip ikram ediyordu. Paşa'ya karşı hürmeti çok büyüktü. Bizim konuşmalarımıza bir kelime bile karışmadı. Bizi tamamiyle kendi başımıza bıraktı. Akşam yemeğini de orada yedik.

Paşa gidince ben de o akşam orada kaldım."[1]

Zeki Velidi (Togan) Bey Afganistan Sefareti'nde tek başına kalınca düşüncelerini toparlayarak bir metin halinde kaleme almıştı. 14 maddeden oluşan bu metnin esasını; Enver Paşa'nın Basmacı harekâtına katılmasının doğuracağı sakıncalar teşkil ediyordu. Bu yazıyı o gece Paşa'ya ulaştırmıştı.

Zeki Velidi Bey ertesi sabah Sefaret'ten ayrılarak, Buhara'da daha önce kaldığı Hekim Beylerin evine gidiyordu. Akşam üzeri Buhara Hariciye Vekili Haşim Şayık'ın evine geçmişti. Enver Paşa, yanında Yaveri Muhiddin ve Hacı Sami Beyler olduğu halde buraya geldi:

"Askerî pantolon giymişti ve ayaklarında tabanı kalın lastikli Alman çizmesi vardı. 14 maddelik yazımı okuduğunu ve mesele üzerinde düşünmekte olduğunu; Türkistan Basmacılarının vaziyeti hakkında gerçek olarak ne varsa öğrenmek istediğini söyledi. Ben de bu hususta bildiklerimi, muhtelif Basmacı gruplarının sayılarını, reisleri ve karakterleri hakkında bildiklerimi ve öğrendiklerimi söyledim.

Orada öğrendim ki Buhara'da nüfûz sahibi olan bazı münevverler ve bilhassa Mirza Abdülkadir ve Semerkant'lı dostu Ekabirşah, Paşa'nın mutlaka Türkistan kıyam hareketlerinin başına geçmesini istemişler. Ben buna karşı "Mirza Abdül-

---

[1] *Hatıralar*, *A.g.e.*, S.384-389.

kadir, Feyzullah Hoca ile mücadelede mağlup olmuş, Ruslar da şimdi Feyzullah tarafını tercih etmiş olduklarından ve kendi adamlarından bazıları da Basmacılara iltihak etmiş olduğundan elbette böyle diyecektir. Mirza Abdülkadir'e bakmayıp başkalarıyla konuşsanız daha iyi olur" dedim.

Bir de Hacı Sami Paşa'nın Afganistan'a gitmesinin ömür zayi etmek olacağını ve Amanullah'a güvenmenin de hata olacağını söyledi. Bu zat kendisinin 1916 yılı Yedisu İsyanı'ndaki rolünü büyüterek konuşuyor ve "İşte bendeniz bir sade Türk olduğum halde koca Kırgızistan'ı ayağa kaldırdım. Sizin(yani Enver Paşa'nın) şöhret ve itibariyle Türkistan'da ne kıyametler koparırız" diyordu.

Ben de o dakikada bunu tashih ederek; "1916 yılı kıyamı propaganda ile değil, Çar'ın yerli halkı harp işlerine almak hakkındaki 25 Haziran fermanı neticesinde umûmî galeyan şeklinde meydana çıkmıştı. Zât-ı Âlînizin ve arkadaşlarınızın ancak kıyamın nihayetine doğru Kırgızların Çin'e geçeceği zaman Karakol kasabası civarında Şabdan Batıroğullarına iltihak ettiğini işittik. Ben Paşa'ya vaziyeti bütün çıplaklığıyla arz ettim ve ediyordum. Onu yanlış harekete sevketmekten muhakkak ki kaçınırım" dedim.

Bununla Hacı Sami'nin sözlerindeki mübalağaya Paşa'nın dikkatini çekmek istedim. Hacı Sami bundan münfail oldu. Ben, bu akşam Paşa gittikten sonra Rus casusları takip eder diye bu evden çıkmadan orada uyudum."[1]

Enver Paşa gittikten sonra hayli geç bir saatte Hacı Sami Bey eve geliyor ve Zeki Velidi ile özel bir görüşme yapıyordu. Hacı Sami Bey, Zeki Velidi'den Enver Paşa'nın Berlin'e dönmesi halinde orada öldürülebileceğini söylüyor ve Türkmenistan'da kalmak yönünde ikna edilmesi için yardım istiyordu. Hacı Sami Bey; "Paşa'nın buraya gelmesi büyük bir fırsattır. Bu hareketlerden bir netice çıkar veya çıkmaz. Fakat Enver Paşa'nın bu işe karışması ile bu iş cihanşümul bir ehemmiyet kesbeder. Türkistan bu nesilde kurtulmazsa, Paşa'yı ve sizi şiar edinecek olan müstakbel bir nesil bu vatanı kurtarır. Paşa sizin sözlerinize çok ehemmiyet veriyor. Zinhar ona Almanya'ya geri gitmesi caiz olmadığını söyleyin" diyordu.

Zeki Velidi Bey ile Enver Paşa üçüncü kez bir araya geldiler.

"Üçüncü akşam konuştuğumuzda Paşa'ya Hacı Sami'nin tesir etmekte olduğunu gördüm. Paşa bana "Zeki Bey, yoksa siz benim Türkistan'da çalışmamı istemiyor musunuz?" dedi.

---

[1] *Hatıralar, A.g.e.*, S.390.

Ben de; "Maazallah Türkistan'da sizin gibi büyük binlerce fedâîye iş var. Bu memleketi ancak fedâîler kurtarır. Milletlerarası vaziyet şimdi milletlerin hürriyeti istikametinde inkişaf edecek. Müstemlekeler ortadan kalkacak. Türkistan da bir gün kurtulacaktır. Fakat memleketinizin bugünkü vaziyeti bakımından söz söyledim. Fikir ve mütalaamı sordunuz. Ben de bildiğimi ve anladığımı, fazla veya eksik olmadan arzetmek mecburiyetindeyim" dedim.[1]

Görüldüğü kadarı ile Zeki Velidi Bey'in (çeşitli şekillerde yorumlanabilecek) konuşmaları Enver Paşa'yı etkiliyor ve bir aralık Afganistan'a gitmek konusunda eğilim de gösteriyordu. Nitekim dördüncü buluşmada Paşa Afganistan'a geçmek konusundan Ruslardan yardım isteyebileceğini; yardım etmemeleri halinde kendi olanaklarıyla gidebileceğini söylemişti. Zeki Velidi de bu konuda kendisine yardımcı olabileceklerini belirtiyordu. Nitekim bu yolculuk için Zeki Velidi Bey kendisine bazı haritalar da tedarik ediyordu. Buna paralel olarak da Zeki Velidi Bey Cemiyet'in Çarcöy ve Burdalık şubelerinden Türkmenler getirtiyor; Burdalık, Sakarkuduk, Andhoy güzergahından Afganistan'a yapılacak yolculukta Enver Paşa'ya refakat etmeleri talimatını veriyordu.

Ancak Enver Paşa Kagan'daki Rus Konsolosu'nun Cemal Paşa hakkında; "Cemal'e yol vermek şöyle dursun, sizin de buralarda ne gibi işlerle meşgul olduğunuzu pek iyi biliyoruz" demesini tekrar gözönüne alarak fikrini değiştiriyordu. Bu açık tehdidi algılayan Paşa Rusların kendisini de Cemal Paşa'yı da öldürmek niyetinde olduklarını düşünüyordu.

Zeki Velidi Bey Enver Paşa ile yaptığı son görüşmeyi şöyle kaydediyordu:

"Buhara'dan ayrılıp Semerkant'a gitmek üzereydim. Paşa ile yine biraz görüştüm. İşleri sürüncemede bıraktığını, Doğu Buhara'ya geçeceğini, orada Basmacılarla münevverleri toplayıp bir kongre tertip edeceğini söyledi. Bana da kendi kararını, Hiyva'ya, Kazakistan'a, Fergana ve Türkmenlere Cemiyetimiz nâmına bildirmemi, onların da Doğu Buhara Kongresi'ne gelmelerini temin eylememi teklif etti. Ben Kongre'ye mümessiller gelmesini temin etmenin imkansızlığını, Afganistan'a geçmesinin münasip olacağını bir daha hatırlattım. Bu itirazlardan hoşlanmadı.

Ben ertesi günü de yola çıkamadım. Çünkü Paşa bir (kez) daha görüşeceğini bildirmişti. Mirza Muhittin Hakimbay'ın evinde mahrem arkadaşlarımızdan iki üç

---

[1] *Hatıralar, A.g.e.*, S.391.

kişiyi çağırdık. Paşa bize belki de Basmacılara geçeceğini anlattı. "Mamafih daha birkaç gün var. Senin dediklerini de hâlâ düşünüyorum. Eminim ki bütün sözlerinde samimisin. Burdalık yolundaki hazırlığı da bırakmayalım" dedi. Gözlerinden yaş akıyordu."[1]

Zeki Velidi Bey'in anılarından da anlaşıldığına göre Enver Paşa kendisini güvende hissetmiyor, ölüm tehlikesi altında yaşıyordu. Bunda da en büyük rolü Kagan'daki Rus Konsolosu Jurinev'in yaptığı tehdit dolu konuşmalar oynamış bulunuyordu.

Enver Paşa bakımından Buhara, bu aşamada hiç de güvenilir bir yer değildi. Burada uzun süre kalamazdı.

Her şeyden önce Sovyet ajanları kendisini adım adım takip ediyor, bunların verdiği istihbarata paralel olarak Bolşevik yönetim Enver Paşa'nın çalışmalarından ve temaslarından giderek daha fazla rahatsız oluyordu. Bir taraftan Rus yönetiminin duyduğu tedirginlik, diğer taraftan da bazı Ermeni suikastçıların sinsi takibi Enver Paşa'yı bir an önce karar almaya zorluyordu.

"Ermeni suikasti buraya yetişmişti. Aynı gün öğrenmiştik ki Bakü tarîkiyle (yoluyla) muvasalatımızı takip eden gün Buhara'ya üç yolcu gelmiştir ve bu üç Ermeni, Enver Paşa'nın Buhara'ya geçtiğini öğrenerek kendisini ifna (imha) etmek talimâtını tatbike memur edilmiştir."[2]

Gerçi Buhara Emniyet-i Umûmîye Müdürü Kazım ile yardımcısı Halil beyler (bunlar Osmanlı subayları idi) bu üç Ermeni'yi yakalamışlardı. Ama Buhara Enver Paşa bakımından yine de güvenilir bir yer olmaktan geniş çapta çıkmıştı. Üstelik Cemal Paşa ile Buhara'da buluşma ihtimali de kalmamıştı. Oysa Enver Paşa, Cemal Paşa ile buluşmak amacında olduğu için Doktor Nâzım Bey daha önce Çarcöy'e gitmişti. Fakat Cemal Paşa bir an önce Moskova'ya gitmek amacıyla Buhara'ya uğramaktan vazgeçmişti. Doktor Nâzım Bey de Taşkent'e gitmiş, orada Cemal Paşa ile buluşmuş va ikisi birlikte Moskova'ya geçmişlerdi. Bu nedenle Enver Paşa, Cemal Paşa ile Buhara'da buluşamamış, görüşememişti.

Enver Paşa Buhara'da kaldığı süre içinde halkın durumunun göründüğünden de kötü olduğunu fark etmişti. Bu durum eski ve yeni Rus yönetimlerinin tutumundan kaynaklanıyordu.

---

[1] *Hatıralar, A.g.e.*, s. 391-392.

[2] *Yaver, A.g.e.*, S.98.

"Bu temasların hulasası Ruslar, Bolşevikler aleyhinde bir silsile-i tazallümden (şikayet silsilesinden) ibaretti. Bolşevikler memlekete girerken neler, ne refahlar, ne saadetler vaadetmişlerdi. Halbuki bugün bu refah ve saadet yerine memlekette bir sefâlet bırakmışlar, kaçmışlardı. Buhara'nın asırdîde (yüzyıllar görmüş) servet ve sâmânı Moskova'ya akıp gitmişti. Buhara'ya harben girdikleri için bir kere şehir yanmış, harab olmuştu. Emîr'in hanesinde ve tâ Emîr Timur zamanından kalma vagonluk mücevherât ile altun evani (kabkacaklar) Moskova'ya aşırılmıştı. Herkes evindeki altun, gümüş kıymetli eşyayı sokağa atıyor, böylece Rus zulmünden kurtulmak yolunu arıyordu. Buhara'nın dokuz vilayetinde zulüm var, işkence var, gasb ve garet var, Rus mujiklerinin ırza tasallutları var, fakat bir zerre refah yoktu.

Buhara istiklâli, cumhuriyeti, Şûralar (Sovyet) Hükümeti hep birer unvandan ibaretti. İşin iç tarafı Rusların malikânesi idi. İktisadî, askerî, siyasî bütün bir millete ait olması lazımgelen münasebetler, Rusların bu millet aleyhine müteveccih idaresi elinde idi. Enver Paşa'nın kafasında bu fecayi, kendi gözüyle görmüş olduğu fecayie zamm (facialara ek) olarak, tahammül olunmaz bir ateş ve sıklet (sıkıntı/ağırlık) peyda ediyordu.

Krasnavodsk'taki acı manzara ve elim mukayese Enver Paşa'nın gözünün önünden bir türlü silinmiyordu. Bolşeviklerde milliyet ve din farkı yoktu. Fakat işte Ruslar bütün vesait-i nakliyeleriyle, bütün mal ü menalları (varları ve yokları) ile beraber gidiyorlar. Buna mukabil Türk ve Müslüman esirler çırılçıplak sürünüyorlar, süründürülüyorlardı ve işte Enver Paşa cançekişen sekiz muhacirin ağzına zemzem yerine süt dökerek onların nefeslerindeki ıztırabı kendi eliyle söndürmeye savaşıyordu. Bütün bu sözler, bu hikayeler, bu temaslar Enver Paşa'yı Rusya aleyhine sevk ve tahrik eden âmiller, müşevvikler (teşvikler), vesilelerdi."[1]

Şurası muhakkak ki Yaveri Muhiddin Bey'in de kaydettiği gibi gördüğü manzara ve saptadığı adaletsizlikler Enver Paşa'yı etkiliyor, mücadeleye atılmak yönünde düşünce ve davranışlarını belirliyor, kesinleştiriyordu. Ancak bunların çok daha öncesinde Enver Paşa daha Batum'dan yola çıkarken ne yapması gerektiğini yeterince muhakeme etmiş ve kararını vermişti. Bu etkenler daha çok verdiği kararın ne kadar doğru olduğunu kanıtlıyor, doğruluyordu. Üstelik onu mücadeleye sevkeden etkenler bununla da sınırlı değildi.

---

[1] *Yaver, A.g.e.*, S.102, 103.

Buhara'ya geldikten on-oniki gün sonra Rus Elçisi Yurinof kendisini ziyaret etti. Paşa da hemen ardından iade-i ziyarette bulundu. Bu görüşme büyük önem taşıyordu. Çevirmenliğini Rusya'nın Şark Dilleri eğitimcilerinden Aleksandroviç'in gerçekleştirdiği görüşmede Enver Paşa Yurinof'a, Cemal Paşa'nın Afganistan'a ne zaman döneceğini sordu. Yurinof Cemal Paşa'nın Afganistan'a gitmesine artık izin verilmeyeceğini söyledi. Bununla da yetinmedi. Yüzüne ve tavırlarına bir takım anlamlı ifadeler vererek; "Sizin de buralarda ne surette çalıştığınızı biliyoruz" diyerek Paşa'ya, Buhara'dan ne zaman ayrılacağını sordu. Onun bu sözleri ve tavırları Enver Paşa ile Moskova'nın yollarının ayrılmış olduğunu gösteriyordu. Paşa bir an önce Buhara'dan ayrılmak zorunda olduğunu anlamıştı.

Bu arada Nâzırlar Şûrası Reisi ve Hariciye Nâzırı Feyzullah Hoca Kerki'ye inceleme gezisine giderken Behbudî (Karşi) şehrinden, Cumhurbaşkanı Osman Hoca ile telefonla konuşuyor ve ona, Enver Paşa'nın Buhara'ya geldiğini, Hariciye Nezareti'nde misafir edildiğini bildiriyordu.

Osman Hoca 3. Ordu'da Enver Paşa ile birlikte çok uzun süre çalışmış olan Hasan Bey'i aradı. Tirmiz'e bağlı Pattakesar'deki birliklere kumanda eden Hasan Bey, Osman Hoca'nın yazdığı özel mektubu da alarak Buhara'ya, Enver Paşa'yı görmeye gitti. Cumhurbaşkanı Osman Hoca bu mektubunda şifreli bir ifade kullanarak Enver Paşa'ya, geldiğinden duyduğu memnuniyeti bildiriyor, kendisine destek olacağını kaydediyordu. Bu arada geçici Buhara Hükümeti de Moskova'nın uyguladığı politikalardan rahatsızlık duyuyor; Buhara ile Moskova arasında Paşa'nın arabuluculuk yapmasını istiyordu. Enver Paşa bu talebi kabul ederek yine 1921 yılının Ekim ayı içinde Sovyet Rusya Halk Komiserliği Konseyi'ne şu mektubu yazmıştı:

> "Sovyet Rusya'nın liderliğinde, devrimci, muhtar (otonom) Buhara'nın yardımları sayesinde, Müslüman Asya, İngiliz Emperyalizmi'nden kurtarıldı. Buhara'da işgal edilen bölgede bulunan Kızılordu, düşman ordusu gibi davrandığı için Halk Komiserliği Konseyi'nden geri çekilmesi rica edildi. Zor şartlar altındaki Müslüman halkın son erzakları, Kızılordu tarafından alındı. Bu yüzden halk, Sovyet Rusya'ya memnuniyetsizliğini gösterdi. Yağmalanan gayrimenkullerin ve değerli eşyaların yurtdışına çıkarılmasına son verildi. Doğu Buhara'daki ayaklanma genişledi. Cumhuriyet'in diğer bölgelerine bu ayaklanmalar sıçradı. İstihbaratçı ve Rus askerleri tarafından hükümetteki Buhara komiserlerini hırpalayıp hareket alanları en-

gellendi. Moskova aleyhtarı davranışlar genç Buharalılarda da görülmeye başlandı. Sovyet Hükümeti, Doğu Cephesi için ortaya çıkan bu tehlikeli durum hakkında bilgilendirildi. Buhara halkına hürriyet hakkı tanınmalıdır. Buhara halkının isteği üzerine, Sovyet Rus Hükümeti ve Buhara Cumhuriyeti'nin yapacağı görüşmelerde Buharalıları temsil etmeye hazırım. Bu teklifimin en kısa zamanda cevaplanmasını ve bu münazaralar için temsilcilerin ayarlanmasını, ne zaman ve nerede olacağını belirlemenizi rica ediyorum. Münazaraların Buhara'da, 1921 Aralığı'nda yapılmasını tavsiye ederim."[1]

Sovyet yönetimi bu mektupta kaydedilen hususları ve önerileri ne dikkate almış, ne de Enver Paşa'ya bir cevap vermişti. Üstelik Enver Paşa'nın bir 'İngiliz ajanı olduğu dedikodusunu' yayıyor, onu halkın ve dostlarının gözünde küçük düşürmeğe, güvensiz bir düzeye indirmeğe çalışıyorlardı.

Hiç şüphe yok ki Bolşevikler, Enver Paşa'nın kendi paralellerinden ve kontrollerinden giderek uzaklaştığını, daha bağımsızlıkçı ve milliyetçi bir çizgiye yöneldiğini görerek saptamışlardı. Yaptığı özel görüşmelerin içeriğini ve Paşa'nın niyetlerini de anında öğrenmişlerdi. Bu uzaklaşma, sonunda kaçınılmaz olarak sıcak çatışmaya dönüşecek; bu coğrafyadaki Müslümanlar ile Türkler tüm dikkatlerini ve güçlerini kuzeydeki düşmana yönelteceklerdi. Moskova'ya göre bu durum güneydeki İngiliz yönetimini ve kuvvetlerini rahatlatacaktı. Dolayısıyla Enver Paşa izlediği politika ile Bolşevik Rusya'ya karşı, İngiliz Emperyalizmi'ne hizmet ediyor olacaktı. Ruslar bu bakış açısından hareket ederek 'İngiliz ajanlığı' hikayesini ve iddialarını ortaya atıyor, adamları ve işbirlikçileri ile yayılıyor ve kimi çevrede etkili de olabiliyorlardı. Bu ve benzeri nedenlerle Enver Paşa zamanın artık aleyhine çalıştığını hissediyor, elini çabuk tutması gerektiğini düşünüyordu.

Kaldı ki Sovyet Hükümeti ile Emîr Âlim Han ve temsilcileri Enver Paşa'ya karşı ortak bir cephe oluşturmaya başlamışlardı. Bolşevikler, Enver Paşa'nın Buhara, Türkistan, Afganistan ve Hindistan Emîrliği'ni üstlenmeye hazırlandığı iddiasını ortalığa yaymış; bu propaganda ile eski Buhara Emîri Âlim Han'ı, Paşa'ya karşı kışkırtmışlardı. Emîr, önceleri bu telkinleri pek de ciddîye almamıştı. Ancak Enver Paşa'nın kendisine haber vermeden Buhara'ya gitmesini büyük bir şaşkınlıkla karşılamıştı.

---

[1] *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi, Türkistan Türklüğü Milli Mücadelesi*, Dr. Baymirza Hayit, Babıali Kültür Yayıncılığı, İst. 2006, S.266-267.

Bu ortamda Enver Paşa Buhara Cumhuriyeti'nin hükümet üyeleriyle, Sovyetlerin dışişlerinden sorumlu komiseri Karahan ve Türkistan Millî Birliği Başkanı Zeki Velidî ile görüşmeler yapmıştı. Osman Hoca, Harbiye Nâzırı Yardımcısı Ali Rıza Bey, Harbiye Nâzırı Abdülhamid Arif ve diğer milliyetçi liderler, Enver Paşa'nın Türkistan Millî Mücadelesi'nin askerî liderliğini üstlenerek harekete geçmesini istiyorlardı. Enver Paşa'yı millî mücadelede istemeyen tek kişi ise Zeki Velidî (Togan) Bey idi.

Zeki Velidî Bey, –anılarında da anlattığı gibi– Enver Paşa'ya Türkistan'da değil de Afganistan'da faaliyet göstermesini telkin ediyor, Bolşeviklere de yarar sağlayabilecek şekilde İngiltere'ye paralel bir söylem kullanıyordu. Zeki Velidî Bey, Enver Paşa'ya yazdığı –daha önce anılarında bahsettiği gibi 14 maddelik– mektupta şöyle diyordu:

> "Şimdiye kadar Türkistan hareketi, Basmacı hareketi ve yasadışı siyasî teşkilât Rusya'nın iç meselelerine karşı mücadelede bir yol bulmuşlardı. Şartlar zorlandığı zaman, Bolşevik muhalifi, sosyal devrimci partilerle ortak bir çalışma yapabiliriz. Bolşevikleri zor bir duruma sokarsak, taleplerimizi kabulleneceklerdir. Kızılordu'ya bağlı Millî Türkistan, Sovyet Hükümeti'nin kurulmasını kabul ederse, Bolşevikler ile ortaklığımız olacaktır. Savaşa karıştığınız taktirde, Türkistan hareketi Pan-İslâmist hüviyete bürünecektir. Afganistan'a gidip oradan Türkistan hareketini desteklemek sizin için en iyisi olacaktır."[1]

Ancak Enver Paşa Buhara'da kaldığı 23 gün zarfında bazan kararsızlık geçirse de; Bolşeviklerle işbirliği yapmanın Türkistan sorununun çözümüne yardımcı olmayacağı gibi, daha büyük sorunlara yolaçabileceğini saptamıştı. Rus partileri ile işbirliği yapmanın imkansızlığını da görmüştü. Üstelik bu durum pek de sürpriz ve şaşırtıcı değildi.

Unutmamak gerekir ki Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı çerçevesinde üç yıl boyunca Rusya ile savaşmıştı. 1877-78 Rus Harbi'nin ve 1912 Balkan Harbi'nin yaraları henüz kapanmamıştı. Zeki Velidî Bey ona Ruslarla -şöyle veya böyle- işbirliği yapmayı öneriyordu. Ama, Enver Paşa bir süre sonra kendisine yazdığı cevapta; "Şu anda kendimi vatanımdayımışım gibi hissediyorum. Bu savaş kutsal-

---

[1] Dr. Baymirza Hayit, *A.g.e.*, S.268.

dır. Beni, halkın destekleyeceğine şahit olacaksınız. Kafkaslarda da fazlasıyla dostumuz mevcut" diyordu.[1] Enver Paşa'nın bu yanıtı, vermiş olduğu SSCB'ye karşı savaş kararının kesinliğini de ifade ediyordu.

Tüm bu gelişmeler ve oluşumlar arasında –daha önce de belirtildiği gibi– yine de en belirleyici olanı Rus Elçisi Yurinof'un davranışı ve sözleri olmuştu. Cemal Paşa'nın Taşkent üzerinden Moskova'ya gittiğini ve artık Afganistan'a dönmeyeceğini -ki bu sözleri daha sonra kanlı bir olayla gerçekleşecekti- söyleyen Yurinof'un, kendisinin de hangi amaçlarla Buhara'da bulunduğunu bildiklerini ifade etmesi, Enver Paşa'yı derinden etkilemişti. Ona göre Yurinof, dilinin altında gizlemeğe çalıştığı halde; Rus Çeka'sının eninde sonunda kalleşçe planlar ve baskı yaparak kendisini ortadan kaldıracağını ima etmişti.

Yaveri Muhiddin Bey'in iddiasına göre Enver Paşa Çeka tarafından ortadan kaldırılmak veya Türk dünyasını ayağa kaldıracak olan ihtilâl bayrağını Buhara'da açmak seçeneklerinden birini tercih etmek zorunda kalmıştı. Paşa ikinci seçeneği tercih edecekti. Enver Paşa Asya'daki Türk ihtilâlinden bir Türk Federasyonu doğacağına ve bu federasyonun merkezinin de Semerkant olacağına inanmış ve karar vermişti.

"Paşa (Bartınlı) Halil Bey'i çağırdı. Lazım gelen bedel tedariki için talimat verdi. Halil Bey tensik (tanzim) edilmiş Buhara kuvvetlerine kumanda ediyordu. Bu kuvvetler az çok bizim kıyafet-i askerîyemizi almışlardı. Başlarında kalpak vardı. Bunlardan yirmibeş otuz kişilik bir süvari müfrezesi ihzâr etti (hazırladı).

8 Teşrinisani (Kasım) 1921 Salı -kimine göre Cuma- günü sabah erken, bu yirmibeş kişilik Ferganalı süvari müfrezesi ile Mülazımevvel (Üsteğmen) Manastırlı Nafi ve Süvari Yüzbaşısı Hasan efendiler, Enver Paşa, ben (Muhiddin Bey) ve Hacı Sami'den mürekkeb bir kafile, Erk (Başkent'te hükümdarın veya Emîr'in oturduğu, hükümet merkezinin bulunduğu, tahkim edilmiş mahal, iç kale.-Ş.N.) yani arzettiğim Buhara Sarayı'nın kapısı önünden geçerek geyik (ceylan) avına çıkıyordu."[2]

Enver Paşa ve beraberindekiler her ne kadar 'av' gerekçesiyle dönmek üzere Buhara'dan çıkıyor gibi görünüyorsa da gerçekte; Rusya'ya karşı Türkistan'ın Millî Mücadelesini başlatmak kararının bir sonucu olarak Buhara'dan ayrılmıştı.

---

[1] Dr. Baymirza Hayit, *A.g.e.*, S.269.

[2] *Yaver*, *A.g.e.*, S.104, 105.

Böylece bir daha geriye dönmemek üzere silahlı mücadeleye doğru ilk adımı atıyordu. Enver Paşa Buhara'dan ayrılmadan kısa bir süre önce kararlılığını ortaya koyan şu açıklamada bulunmuştu:

"Türkistan'ın bağımsızlığı için savaşmak şart oldu. İnsanlık dışı bu hayata katlanarak yaşamak isteyen ve ölümden korkan insan, gelecek nesillerin lanetini hak etmiştir. Hürriyetimiz için savaşmalı, gelecek nesillerin kölelikten ve boyunduruktan arınmış halde yaşaması için ölümü göze almalıyız."[1]

Enver Paşa'nın ilk amacı Basmacılık yapan mücahitlerle birleşmek idi. Beraberinde yine Hacı Sami ve Muhiddin beylerin yanı sıra Yüzbaşı Hasan ve Manastırlı Nafi beyler bulunuyordu. Emniyet Müdür Muavini Halil Bey daha önce Kavak kapısından çıkmış, yol güzergahında keşif yapmış; bilahare Karşi yolunda Enver Paşa grubuyla birleşmişti. Paşa ve adamları ertesi gün Karşi civarında İşan'da kalıyor, üçüncü gün Kabadiyan civarında bir köye geliyorlardı. Enver Paşa buradan Osman Hoca ile Ali Rıza Bey'e mektuplar yazdı. Bu mektupları Halil Bey sahiplerine ulaştırdı.

Enver Paşa Osman Hoca'ya Buhara'dan ayrıldığını ve Efgana yakınında olduğunu bildiriyordu. Bu mektup 11 Kasım 1921 tarihini taşıyordu.

Cemal Paşa'dan Enver ve Mustafa Kemal Paşalara

Böylece Enver Paşa'nın kanlı ve ölümle bitecek son yolculuğu başlamıştı.

Bu arada Cemal Paşa da Enver Paşa'nın Buhara'da olduğunu öğrenmiş ve adeta 'infiale' kapılmıştı. Paşa 15 Kasım 1921 tarihli bir mektup yazıyor ve Enver Paşa'ya uyarılarda bulunarak düşüncelerini açık bir ifade ile bildiriyordu. Cemal Paşa, Enver Paşa'ya bir an önce Berlin'e dönmesini telkin ettiği mektubunda şu hususlara yer veriyordu:

"Bu mektubumu sana karşı biraz muğber olarak yazıyorum. Senden ayrılalı birbuçuk sene geçti. Şimdiye kadar yekdiğerimizle ancak vasıta-i muhâberât ile temâsta bulunduk. Birbuçuk sene zarfında birçok ahvâl ve hadisât cereyan etti. Ve şimdi öyle bir devreye girdik ki, müstakbel teşebbüsâtımız için gayet sakin ve

[1] Dr. Baymirza Hayit, *A.g.e.*, S.269.

kati kararlar vermemiz lazımdır. Bu lüzum ve ihtiyaç olanca üryanlığı ile ortada dururken ve ben Moskova'ya geldiğim halde senin adeta koşa koşa buraya gelmen icâbederken, mahiyeti bence meçhul ve daha doğrusu maksad-ı umûmî-i mukaddesâtı tehlikeye koyabilecek bir mâhiyeti hâiz bazı efkâr ve mütâlaâya tâbî olarak senin Buhara'ya gelmekliğini ve orada kalmak için musirr (ısrarlı) olmanı katiyen doğru telakki edemem. Sana düşündüklerimi, korkularımı, heyecanlarımı şifahen söylemek üzere Doktor Nâzım ile Bedri'yi Buhara'ya gönderiyorum. Allah aşkına inat ve ısrarı terket. Kırk yılda bir kere, bu sesi candan, yürekten ve bütün manâsıyla seven arkadaşının, kardeşinin sözünü dinle ve Doktor Nâzım ile beraber serian Moskova'ya avdet et. Halil ve Küçük Talat'ı İran'a gönderme. Onların dahi hemen Moskova'ya gelmelerini temin et. Ve kendin vakit kaybetmeden Berlin'e gel. Orada Malta'dan çıkmış olanlarla umûmî bir kongre akdedelim. Ben bütün teşebbüsâtımdan, mütâlaâtımdan sizleri haberdâr edeyim. Birlikte bilmüzâkere müşterek bir mesâi planı tanzim edelim. Mütekabilen işe başlayalım. Bugünkü ahvâl ve vaziyet-i umûmîye itibariyle bundan daha doğru bir hareket olamaz. Sana dört gözle Almanya'da muntazır olan (bekleyen) bu kardeşine daha ziyâde intizâr (bekleme) azabı çektirme. Emin ol ki, eğer Buhara'da kalmakta ısrâr edecek olursan, bütün birbuçuk senelik mesâimizin semerâtı kâmilen mahvolacaktır. Bu son teşebbüsümüzü de böylece kendi elimizle mahv ve harab edersek artık bizim için hayata elvedâ etmekten başka çare kalmaz.

Almanya'ya gelirken Hacı Sami ve Halil Paşa ile Küçük Talat'ı da beraber getirmek ve Moskova'da Doktor Nâzım'ı bırakmak münâsib olur. Bedri ve Nâzım beyler daha çok tafsilât vereceklerinden, fazla bir şey yazmayacağım."[1]

Hatırlanacağı gibi Talat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında yapılan mektup teatisinde adı geçmeyen Cemal Paşa, 'Orta Asya Misyonu'na' önce Enver Paşa tarafından dahil edilmiş; o da 'durumdan vazife çıkararak' Talat Paşa ile mutabakata varmış ve Afganistan projesine sahip çıkmıştı. Ne var ki daha ilk andan itibaren Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektuplardan da anlaşılacağı gibi 'Asya Misyonu'nun' tamamına talip olmuş, adeta Enver Paşa'yı devre dışına çıkarmanın yollarını aramıştı. Belki de bunu farkeden Enver Paşa, bu son aşamada Cemal Paşa'ya hiçbir haber ve bilgi vermemeyi tercih etmiş, adeta sürpriz yapmıştı. Zira

---

[1] *Moskova Hatıraları*, Ali Fuat Cebesoy, *A.g.e.*, S.281, 282.

Enver Paşa'nın son dönemde Cemal Paşa ile irtibatı tamamen kestiği ve onunla istişare etmeden kararları tek başına verdiği anlaşılıyordu. Cemal Paşa, Enver Paşa'ya yazdığı bu mektubun bir suretini Ali Fuad Paşa vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya da ulaştırmıştı.

Cemal Paşa 5 hafta kaldığı Moskova'dan Almanya'ya hareket etmek üzere olduğu sırada, 16 Kasım 1921 günü Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazıyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine yazmış olduğu 10 Temmuz 1921 tarihli mektubunda faaliyetlerinin takdir edildiğini bildirmesinden de cesaret alarak, 'Asya Misyonu'nu tek başına üstlenmek konusundaki kararlılığını bir kez daha açıkça ortaya koymaktan kaçınmıyordu. Cemal Paşa şunları kaydediyordu:

"Kardeşim Mustafa Kemal Paşa

10 Temmuz tarihli mektubunuzu kemâl-i sürûrla okudum. Mesâi-i acizânemin Heyet-i Vekile nezdinde şayeste-i takdir görmüş olması mesâi-i müstakbelem için bana pek büyük bir cüret ve kanaat bahşetti. İtimat edersiniz ki Vusta-yi Asya (Orta Asya) İslâm muhitinde pek karib bir âtide şâyân-ı takdir ve hürmet teyakkuz-ı umûmî husûle gelecek ve Anadolu'nun vücûda getireceği azametli saltanat-ı millîyenin kıymettar peykleri halinde dünkü düşmanlarını mecbur-i tazim ve terkim edeceklerdir. Refakatimde benimle beraber çalışan arkadaşlar hakkında lütûf ve inayetinize bilhassa arz-ı şükran eylerim. Uzatmış olmamak için gayet kısa bir cümle ile şunu söyleyeyim ki, 10 Temmuz tarihli mektubunuzla beni hakikaten pek müteşekkir bıraktınız. İşte şimdi kalbimde âti-i teşebbüsâtım hakkında büyük bir cüret hissediyorum.

Moskova'ya gelmek üzere olduğumu ve geldiğimi şimdiye kadar almış olacağınız müteaddit mektuplarım ve tebligatlarımla anlamışsınızdır. İşte bu mektubumu da Moskova'dan hareket etmek üzere olduğum sırada yazıyorum. Moskova'da beş hafta kaldım. Bu müddet zarfında neler yapmış ve nelere teşebbüs etmiş ve muvaffak olmuş bulunduğuma dair Afgan Emîri Hazretleri'ne yazdığım mufassal bir mektup pek güzel izâh eder. O mektubun bir suretini leffen size takdim ediyorum. Ruslara karşı ne suretle istimâl-i lisân etmekte (dil kullanmakta) olduğumu da gene bir suretini takdim ettiğim memorandum pek güzel izâh eder.

Enver Paşa'nın teşebbüsât-ı âhiresi (son girişimleri) hakkındaki mütâlaâtım da kendisine son yazdığım mektupla, Emîr'e yazdığım mektuptan anlaşılıyor. Eğer hakikaten Enver Paşa'yı Buhara'dan geri almazsam bütün birbuçuk senelik

mesâimi mahvetmiş olacağım. Buna muvaffak olmak için olanca şiddetimle çalışıyorum.

Halil, Küçük Talat ve elhasıl Enver teşebbüsâtının erkânını Kafkasya'dan uzaklaştırmak üzereyim. İşte bu sayede siz, sizi rahatsız eden ve işleri ihlâl etmesi kaviyyen melhuz olan bir teşebbüsten kurtulmuş olacaksınız. Buhara teşebbüsünün alacağı son şekilden sizi ancak Berlin'de haberdar edebilirim. Bu arîzam size ne zaman vâsıl olacaktır, bilemiyorum. Binaenaleyh bunun cevabını doğruca Moskova'ya yazarsanız müteşekkir kalırım. İstediğim mütehassıslarla zâbitânın miktar ve esamisi hakkında Süreyya Bey'den malûmât-ı lâzıme almış olacaksınız. Bunları lûtfederseniz işlerim kesb-i sühûlet etmiş olur. Fethi'nin ve diğer rüfekanın hürmetle gözlerinden öperim kardeşim."[1]

Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu bu mektup üç paşa arasında başgösteren uyumsuzluğun ilk habercisi oluyor ve adeta 'sonun başlangıcını' haber veriyordu. Zira Cemal Paşa Enver Paşa'ya 'Asya Misyonu' konusunda adeta 'rest çekme' aşamasına geldiğini açıkça ortaya koyuyor ve bunun arkasının geleceğini de işaret ediyordu. Cemal Paşa bu davranışını meşru bir nedene dayandırmaya çalışıyor; Enver, Halil, Küçük Talat Bey ve yakın çevrelerinin Anadolu'ya girmelerini engellemek konusunda aktif bir rol oynadığını ima ediyordu. İmanın da ötesinde adeta bu konuda Mustafa Kemal Paşa'ya güvence veriyordu. Buradan da anlaşılacağı gibi Cemal Paşa; Enver Paşa ile arkadaşları aleyhine bir tavır içine girmiş olan Ruslarla dirsek temasında olduğu izlenimini verecek bir hava da yaratıyordu.

Cemal Paşa'dan Amanullah Han'a

Cemal Paşa'nın Rusya ile giriştiği yakın işbirliği, özellikle askerî bakımdan ciddî bir derinlik kazanmış bulunuyordu. Paşa Moskova'da Amanullah Han adına ve ondan aldığı yetki ile Bolşevik yönetimle ciddî bir pazarlığa girmiş ve kendi ifadesine göre başarılı da olmuş görünüyordu. Bu durumu hem Ankara'ya hem de Amanullah Han'a karşı kendi pozisyonunu güçlendirecek bir koz olarak da değerlendirmek istiyordu. Ne var ki Enver Paşa'nın Buhara'ya gitmesi bu aşamada Cemal Paşa bakımından ciddî bir risk oluşturuyordu.

---

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S.415-416.

Cemal Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 15 Kasım 1921 tarihli mektubunun bir yerinde Amanullah Han'a yazdığı mektuptan da söz etmişti. Bu mektubun bir suretini zarflayarak Ankara'ya, Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırmıştı. Paşa bu mektubunda Afgan Emîri'ne, Moskova'da gerçekleştirdiği temaslar ve elde ettiği kazanımlar hakkında tafsilatlı şekilde bilgi veriyor ve -uzun mektubunda- şöyle diyordu:

"Şevketmeab Efendimiz

Bugün Zât-ı Şâhânelerine büyük bir istirahat-i kalb ve vicdan ile şu mufassal arîzamı yazabildigimden dolayı ne kadar seviniyorum. Moskova'ya muvasalatımın (varmamın) bugün birinci ayıdır. Bu müddet zarfında icrâ ettiğim müzakerâtı muvaffakiyet-i kâmile ile neticeye isâl ettirdim. Ve bütün maksatlarıma nail oldum. Beni bu muvaffakiyete mazhar eden Cenab-ı Hakk'a nasıl teşekkür edeceğimi bilemiyorum. Bakınız hadisât ne suretle cereyan etti:

Moskova'ya muvasalatımın ertesi günü Çiçerin ile mülâkat ettim. Bu mülâkatımız esnasında en evvel Rus-Afgan ittifak muahedesinin tamamen tatbik edilmesi lüzumunda ikimiz de mutabık kalmıştık. Ondan başka muahede haricinde Afganistan'a verilmesi lazımgelen şeylerin de bir listesini Çiçerin'e vermiştim. Çiçerin bu eşyayı neden dolayı istemekte olduğumu isbat edecek bir memorandum yazmaklığımı rica etti ve müzâkeremiz böyle nihayet buldu. İki gün sonra Harbiye Komiseri Trotski'nin muavini Skalanski'nin beni görmek istediği haberi verildi. Ben o sırada bir suretini leffen takdim ettiğim muhtırayı yazmış olduğumdan, muhtıra da beraberimde olduğu halde Skalanski'ye gittim. Uzun uzadıya konuşmaktan ise bütün maksadımı ve planlarımı pek güzel izah etmekte olan muhtıramı kendisine okudum ve Afganistan için istediğim şeylerin bir listesi ile muhtırayı kendisine bıraktım.

Benim ile hemfikir olduğunu ve nokta-i nazarımın kabul olunması için benimle müttefikan ve müttehiden çalışacağını vaad etti. Ertesi gün akşam üzeri Çiçerin ile ikinci mülâkatımız vuku buldu ve gayet kısa bir mükalemeden sonra kendisinden ayrıldım. Bu mükaleme esnasında Çiçerin beni pek ziyade tereddüde ve şüpheye düşürecek tarzda idare-i lisân etmiş ve beni gayet şiddetli bir lisân istimâline mecbur etmişti. Çiçerin'in nezdinden çıkar çıkmaz doğruca Sefir Surits'in ikametgahına gittim. Çiçerin ile mülâkatımdan katiyen memnun olmadığımı söyledim ve dedim ki:

"Eğer siz, Rus - Afgan muahedesi madem ki imza edilmiştir, artık bundan sonra Afganistan bizden ayrılmaz zannında bulunuyorsanız pek ziyade aldanıyorsunuz. Emîr Hazretleri muahedeyi memleket için temin edeceği menâfii nazar-ı dikkate alarak tasdik buyurmuşlardır. Eğer şimdi bu menâfiin temini imkanı olmadığını görürsek elbette biz de başka bir tarzda bir hatt-ı hareket tayininde kendimizi haklı buluruz. Bâhusûs ben sizin tarafınızdan pek büyük fedâkârlıklar temin edilebileceğini ümit ettiğim için sizinle teşrik-i mesâi ettim. Şimdi dilediklerimi yapmazsanız, bundan sonra benimle çalışmak istemediğinizi anlamağa mecbûr olurum. Ben bu vaziyetin kemâl-i süratle tenvir edilmesini şiddetle talep ederim."

O sırada gece saat onikiye gelmiş olduğu halde Surits hemen Çiçerin ile görüşmek üzere oraya koştu. İki gün sonra sabahleyin pek erkenden oturduğum hâneye geldi. Çiçerin'in iki gece evvelki ifadâtına yanlış mana vermiş olduğumu ve Çiçerin'in benim ile tamamen hemfikir olup yalnız bu kadar mühim mesâile bizzat karar vermek salahiyeti dahilinde olmadığından, salahiyettar zevât ile müzakereden sonra bana bir cevap vereceğini söylemek istemiş olduğunu ve muhtıramın muhtevî olduğu efkâr ve mütâlaâtı musibeye (isabetli değerlendirmelerime) tamamen iştirak ettiğini ve talepleri mutedil bulduğunu söyledi ve ertesi günü de Trotski ile görüştüm. Trotski hakikaten şeytanın kendisidir, demek muvafık olur. Gayet cevval bir zekaya, geniş bir kudret-i beyana, metin ve hiçbir tehlikeden sakınmaz bir cüret-i teşebbüse malik olan bu adam, Rus İnkılâbı'nın ruhuna hâkim unsur-i mühimmeden birini teşkil eder. Hemen mükalemeye başlar başlamaz, anladım ki muhtırayı büyük bir dikkatle okumuş ve her noktası hakkında uzun uzadıya düşünmüş ve kararını vermiştir. Mükalememiz cihan siyaseti üzerinde devam etti.

Rusya'nın Polonya ve Romanya ile olan münasebetlerinden ve daha doğrusu münasebetsizliklerinden, Fransa ve İngiltere'nin takip etmekte oldukları siyasetten ve sâireden uzun uzadıya bahseyledik. Ve bu sahada başlayan mükalemelerimizi nihayet, Rusya'nın Şark siyasetine intikal ettirdik. Trotski bana dedi ki:

"Biz bu mücadele-i umûmîye esnasında bütün Şark milletlerinin müttehit bir kütle halinde müşterek düşmanların karşısına çıkmaları lazımgeleceği hakkındaki nokta-i nazarınıza tamamiyle iştirak ederiz. Bu itibarla Osmanlı Türk Hükümeti'nin kuvvetlenmesine ne büyük bir inhimâk ile muavenet etmeği kabul ediyorsak, Afganistan'ın kuvvetli bir devlet halini intisab etmesine de o derece, ehem-

miyet verir ve kendisine elimizden gelen her türlü muaveneti yapmayı lazım telakki ederiz. Sizin talep ettiğiniz esliha (silahlar) ve sâirenin Afganistan'a verilmesini ben esas itibariyle kabul ediyorum. Çiçerin dahi bu fikirde olduğundan ikimiz müştereken Komiserler Meclisi'nde bu metalibi dermeyan ederek kati neticeye isâl edebileceğimizi ümit ederim. Beş gün sonra size kati cevabı isâl ederim."

Bu tarzda cereyan eden mukalemelerimiz esnasında Zât-ı Şahaneleri hakkında Trotski'nin lisânından sâdir olan mütâlaât-ı hürmetkârâne cidden mûcib-i iftiharım oldu. Trotski ile bu mukalememizden üç gün sonra gerek Komiserler Meclisi'nin ve gerek Komünist Parti İcrâ Komitesi'nin en nafiz ve en cesur âzâsından olan Stalin ile görüştüm. Bu mukalememiz tam üç saat sürdü. Bu müddet zarfında hemen bütün noktalarda Stalin ile mutabık kaldık. O da istediklerimi verdirmek hususunda bütün mevcudiyeti ile çalışacağını beyan etti ve Hindistan inkılâbı mesâili için bademe hiçbir kimse ile temasta bulunmayacaklarını ve bu hususta bana serbesti-i tamme vereceklerini beyan eyledi.

Bu mükalememden dört gün geçer geçmez Surits beni ziyarete geldi. Benim Afganistan'a müteallik nokta-i nazarımla, talep ettiğim hususlardan esliha ve sâireye müteallik olanların kâmilen ve paranın da kısmen kabul olunduğunu bildirdi. Bir iki güne kadar bana resmen tebliğ edileceğini ifade eyledi. Filhakika iki gün sonra Harbiye Komiserliği'ne davet edildim. Orada Skalanski karar-ı katiyi bana tebliğ eyledi. Bu karara nazaran suretini Bedri Beyle gönderdiğim memoranduma merbût cedvel-i mahsûsunda beyan ettiğim esliha ve cephanenin itası esas itibariyle kabul olunmuş ve bunlardan beş batarya seri ateşli Fransız sahra topu ile üç makineli tüfek bölüğü, dört bin adet İngiliz tüfeği, sekiz milyon tüfek cephanesi, bir milyon mitralyöz cephanesi hemen şimdi ita olunacak ve mütebakisi peyderpey sevkedilecektir. Bunlardan başka maiyetime celbedilecek Osmanlı zâbitânı maaşâtına sarfedilmek üzere bana bir sene için oniki bin Rus altını verilmesi karargir oldu. Ben bu iş için otuz bin altın, yani takriben dokuzyüz bin rupi talep etmiştim. Onlar yalnız üçyüz bin rupi kabul ettiler. Bu neticeden son derece memnunum. Skalanski ile mükalememizden birkaç gün sonra Moskova Sovyetleri Reisi ve Komünist Fırkası'nın icrâ komitesi azasından olan meşhur Kamenef'in hânesinde hususî bir çay ziyafetine davet olundum. Orada iki üç saat kadar kendisiyle başbaşa konuştuk. Hindistan ihtilâllerinin şimdiki eşkâl ve mahiyeti ve Şimalî Afrika memleketlerindeki ihtilâl teşebbüslerimiz hakkında uzun

uzadıya malûmât verdim. Onunla da hemen bütün noktalarda mutabık kaldık. Kamenev bu teşebbüslerini Şark milletlerini kurtarmak için ihtiyar olunacak yegane hatt-ı hareket olduğuna kani olduğunu ve bütün arkadaşlarının hemfikir olduklarını söyledi. Trotski, Stalin ve Kamenev bu mükâlemelerimiz esnasında daha başka şeylerden de bahsettiler. O noktalarda da mutabık kaldık ise de, bunları her türlü ihtiyata riayet etmiş olmak için kağıt üzerine yazmayacağım ve inşallah Kâbil'e avdetimde şifahen arzedeceğim. Yalnız şu kadar söyleyebilirim ki, Türkiye-Afganistan ve Rusya itilâfına diğer bir iki devletin daha ilâvesiyle tahassül edecek kitle-i muhteşemenin her türlü muhâcemât-ı hâricîyeye, mukavemet edebilecek bir mahiyette olduğuna kanaat ettiğimizi mütekabilen birbirimize anlattık.

"Muhtıramda Fergana'ya, Buhara'ya, İran'a ve sâireye müteallik olarak yazdığım husûsât için kati mükâlemeye girişmedim. Zira bu noktalar gayet nazik şeyler olduğundan Rusları ürkütmeksizin bir münâsib mübahase zemini bulmak icab ediyordu. Yalnız Çiçerin, Kamenev ve Stalin, Rus-Afgan muahedesinin harfiyen tatbik ve icrâ olunacağını ve Kouchk arazisi meselesinin dahi bu cümleden olduğunu sarahaten beyan eylediler. Ben Koushk arazisi meselesi için ve muhtelit (karma) komisyon teşkili lazımgeleceğini bu komisyonda benim de bulunmaklığım münâsib olacağını Çiçerin'e söyledim. Almanya'dan avdetimde yeni sefir dahi buraya gelmiş olacağından benim teklifâtım dâiresinde hemen işe başlayacağımızı söyledi. Benim bu husûsta hiç şüphe ve tereddüdüm yoktur. Dedikodulara, faraziyâta müstenit beyhûde ve bilumûm mütâlaât ve ifşaâta katiyen ehemmiyet vermemenizi istirhâm eylerim. Almanya'dan avdetimde yeni sefir ile beraber bütün muallak meseleleri hal ve faslederiz ve muallak hiçbir iş bırakmamış olduğum halde inşallah Kâbil'e avdet eylerim.

Şimdi Zât-ı Şâhânelerine bir parça da sâir meselelerden bahsetmek isterim.

Moskova'ya geldiğim sırada Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki ihtilâfların en had ve en şedid devreye girmiş olduğunu ve hatta Enver Paşa'nın bazı rüfekası ile beraber Anadolu ile daha yakından iştigal etmek maksadıyla Batum'a gitmiş olduğunu haber almıştım. Bunun umûmî teşebbüslerimiz ve menâfi-i azîme-i İslâmîye nokta-i nazarından ne kadar büyük mazarratlar tevlid edeceğini bildiğimden hemen Moskova'ya gelmesi hakkında Enver Paşa'ya bir telgraf yazdım. Fakat kendisi telgrafımı almazdan evvel belki bana Buhara'da mülâki olur mülâhazası ile oraya gitmiş olduğundan bittabiî bir netice çıkmadı. Bilahare

Enver Paşa'nın Buhara'da olduğunu kendisinden aldığım bir telgrafnâmeden de anlar anlamaz hemen Moskova'ya gelmesi lüzumuna dâir oraya bir telgraf çektim. Bedri Bey'in şifahen arz edeceği bazı mülâhazât ve mütâlaât-ı mahsûsaya kapılmış olan Enver Paşa'nın Buhara'da ve Halil Paşa ile sâir arkadaşlarının Batum ve havalisinde bulunmalarını hiç arzu etmediğimden, bu mütâlaâtı müşarünileyhe arz etmek ve kendisinin Moskova'ya ve oradan Almanya'ya gelmesini temin etmek üzere Bedri Bey'i ve Enver Paşa'nın rüfekasından Nâzım Bey'i Buhara'ya gönderdim. İşin iktisâb edeceği kati şekil bittabiî Efendimize şifâhen arz edilecektir. Enver Paşa ile beraber Almanya'da gayet etraflı ve esaslı bir konuşmamız ve ahiren Malta'dan çıkmış ve Avrupa'ya gelmiş olan arkadaşlarımızla bir umûmî kongre akdetmemiz, müstakbel mesâi tarzımızı gayet kati bir sûrette tesbit için bence fevkalade mühimdir. Bu maksadıma vüsûl için son derecede çalışıyorum. Bakalım Enver Paşa'yı inadından sarf-ı nazar ettirebilecek miyim? Eğer müşarünileyh inadında musırr (ısrarcı) kalırsa bizim işlerimiz nokta-i nazarından telâfisi gayri kabil zarara sebep olacaktır. Heman Cenab-ı Hakk encâmını hayretsin.

Mustafa Kemal Paşa ile nokta-i nazarımız gayet müttehittir. Üç gün evvel müşarünileyhten aldığım mektubun bir sûretini leffen Zât-ı Şâhânelerine arz ve takdim ediyorum. Mektubun meali pek sarih olduğundan bu bâbda ayrıca mütâlaât ilavesini lüzumsuz addediyorum.

Bu defa Almanya'da bulunduğum sırada müşarünileyh ile daha sarih bir surette muhabereye muvaffak olacağım. Buradan da kendilerine ahvâl-i umûmîye hakkında uzun bir mektup yazdım. İran'ın temin-i intizâmı ve İran Ordusu'nun tensiki husûsundaki mütâlaât ve mülâhazâtımı müşarünileyhe yazarak orada da bir sınai faaliyet küşad ettireceğim. Afganistan için celbini faydalı gördüğümüz Türk mütehassıslarını da bir an evvel intihâb ettirerek Batum tarîkiyle sevkettireceğim.

"Ben bu defa Almanya'ya gider gitmez bilhassa Afganistan işleri için Fransa ve İtalya ricâli ile temasa geleceğim. Afganistan'da bir devlet bankası, Mezar-ı Şerif ile Kâbil arasında bir şimendifer inşası ve Afganistan madenlerinin işletilmesi husûslarını temin için gayet vâsi teşebbüslerde bulunacağım. Öyle ümit ediyorum ki, bu teşebbüsâtımda tamamen muvaffak olarak avdet edeceğim. Zât-ı Şahaneleri'nin âmâl-i mukaddeselerinde muvaffak olmaları benim için yegane bir gıda-yı ruhtur. Bu uğurda hiçbir fedâkârlıktan geri kalmayacağıma tamamiyle

itimat buyurabilirsiniz. Rusya'nın bugünkü ahvâl-i dâhiliyesinden Bedri Bey mufassalen malûmât ita edebileceğinden bunların tafsilinden sarf-ı nazar ediyorum.

Yalnız şurasını ilâve edeyim ki Afganistan'ın en hayırhah dostlarından olan Surits'in Taşkent'e tayin edilmesi ve Afganistan ile olan münasebetlere müteallik işleri deruhte etmesi, bizim için pek hayırlı addolunabilir. İngiltere ile olan muahede-i siyasîye akdedilmiş olduğu hakkında burada deveran eden havadis pek ziyade memnuniyetimi mucib oldu. İngilizlerin her türlü zevahire rağmen Afganistan ile dostâne münasebet idâmesi lüzumundan sarf-ı nazar edemeyecekleri hakkında Zât-ı Şâhâneleriyle müşterek ve müttehit mütâlaâtımızda aldanmamış olduğumuza en büyük delil olan bu hadise, bence pek kıymettardır. Afganistan'a dört-beş senelik sükûnet kazandırabilirsek bu müddet zarfında Zât-ı Hümâyûn-u Şahriyârîlerinin hummalı mesâisi sâyesinde Afganistan'ın zîşevket bir devlet-i muazzama halini iktisâb ettiğini görmek bütün Afganistan dostları için mümkün olacaktır. Bu nokta-i nazardan İngiliz-Afgan muahedesini pek faydalı ve mühim addederim. Maahaza Ruslarla münasebetlerimizdeki samimiyete hiçbir suretle halel getirmemek, Fransa ile İtalya ve Amerika'nın Afganistan ile doğrudan doğruya siyasî ve iktisadî münâsebetlere girişmelerini temin etmek elzemdir. Cenab-ı Hakk bu mesâide Zât-ı Şâhânelerinin ve size sâdık olanların muini ve zahiri olsun.

Teşebbüsâtımda muvaffak oldukça sıhhatim kesb-i kuvvet ediyor, hele muvaffakiyet-i kâmile ile Kâbil'e avdet ve hâk-i pây-i hümâyûn-i şehr-yârîlerine arz-ı ubudiyet edeceğim günleri tasavvur ettikçe kuvve-i teşebbüsiyem bir kat daha artıyor.

Pek ziyade uzamış olan arîzama artık nihayet vereceğim. Zât-ı Şâhânelerine gayet sâde ve açık bir lisân ile bütün hakâyıkı arzettim. Bedri Bey'den daha ziyade tafsilât alınabilir. Eğer çaresini bulabilirsem Avrupa'dan da Efendimiz'e arîzeler takdim edeceğim.

Baki Zât-ı Şâhânelerinizin mübârek ellerinizi kemâl-i tâzim ve iştiyak ile öperek hıfz-ı samedaniye emânet eylerim, Şevketmeab Efendimiz."[1]

Afganistan Emîri Amanullah Han'a yazmış olduğu bu mektuptan da anlaşılacağı gibi Cemal Paşa bu aşamada Rusya ile son derece yakın bir işbirliğine girmiş ve bir bakıma Amanullah Han'ı da Rusya'nın bölgedeki politikasına dahil etmiş

[1] *Moskova Hatıraları, A.g.e.*, S.283-289.

gibi görünüyordu. Üstelik verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Rusya ile pazarlık yaparken de Amanullah Han'ın gerektiğinde bölgede kendisine başka dostlar bulabileceğini de imâ etmişti. Bu imâ'nın arkasında hiç şüphe yok ki; İngiltere'nin (ama özellikle de Fransa'nın) gölgesi bulunuyordu. Nitekim İngiltere (ve diğer emperyalist) ülkelerle yapılacak antlaşmaların Afganistan Devleti bakımından ne kadar yararlı olabileceğini hararetle ifade etmekten kaçınmamıştı.

Kaldı ki Cemal Paşa İngiltere kozunu Rusya'ya karşı sadece bir 'blöf' olarak kullanmakla yetinmemiş; Amanullah Han'a yazdığı mektupta da İngiltere ile –kısa süre önce şiddetle karşı çıktığı– bir anlaşma yapmasının yararlı olacağını ima etmekten geri durmamıştı. Moskova'nın bu 'şantajı' ve 'iki yüzlü politikayı' sineye çekmesi elbette ki mümkün olamazdı.

Cemal Paşa bununla da yetinmemişti. Kendisine göre uyguladığı, siyasî ilişkiler yelpazesini daha da genişletmek eğilimi içine girmişti. Hem Londra'yı, hem de Moskova'yı aynı anda rahatsız edecek Berlin ve Paris gibi bazı başkentleri de gündemine almaktan çekinmemişti. Amanullah Han'a yazdığı kapsamlı ve hayli 'şaşırtıcı' mektup, ondaki bu 'değişimi' belirgin ve çarpıcı biçimde gözler önüne seriyordu.

Örneğin; daha düne kadar adeta göğüs göğüse savaştığı ve Moskova'nın ağzını kullanarak 'emperyalist' olmakla itham ettiği Fransa'nın ve İtalya'nın yönetimleriyle de ilişkiler tesis ettiğini, yakın bir gelecekte bu ülkelerin devlet ricaliyle görüşmeler yapacağını bildiriyordu. Bu tablo Cemal Paşa'nın bir bakıma 'kamp değiştirdiğini' gösteriyor; Rusyasız bir 'itilâf' yapılanması ile içiçe geçtiğini de ortaya koyuyordu.

İşin ilginç tarafı ise; bütün bu politikalarında Mustafa Kemal Paşa ile de tam bir mutabakat halinde olduğunu kaydetmesi idi.

Cemal Paşa Amanullah Han'a yazdığı mektupta son derece şaşırtıcı ve üzücü bir yaklaşımla Enver Paşa'yı da çekiştirmekten geri kalmıyordu. Afgan Emîri'ni bir bakıma Enver Paşa'ya karşı 'uyarıyor', daha doğrusu kışkırtıyordu. Bunu yaparken de Enver Paşa'dan duyduğu bireysel rahatsızlığını dile getirmek yerine; Paşa'yı bir bakıma Ankara'ya ihanet etmiş olmakla töhmet altında bırakıyordu. Cemal Paşa tüm bunları anlatırken kendisine pâye çıkarmaktan da geri durmuyor; sanki o zamana kadar Enver Paşa'yı kendisi yönetmiş ve kontrol altında tutmuş gibi bir dil kullanıyordu. Cemal Paşa bu tavrı ile Enver Paşa'yı devre dışı bırakmaya çalışıyordu.

Ne var ki bir hususta yanılıyor, büyük bir hata yapıyordu. Moskova yönetimi, İştirakiyûn Fırkası'nın Başkanı Mustafa Subhi ile arkadaşlarının Karadeniz'de öldürülmelerinden büyük bir rahatsızlık duymuş; o zamandan beri de Enver Paşa'nın tüm faaliyetlerini ve ilişkilerini şüphe ile karşılamıştı. Moskova, Enver Paşa'nın gerek Kafkasya'daki, gerekse Asya'daki faaliyetlerini büyüteç altına almıştı. Zaten komünist olmadığını açıkça söylemekten çekinmeyen Paşa'nın Moskova'ya karşı samimi davranmadığını farketmişti. Bu nedenle Paşa'nın Buhara'ya gidiş nedenini biliyor; onu en kısa zamanda 'zararsız duruma getirmek' amacıyla izliyordu. Enver Paşa da bunu bildiği için Buhara'dan 'av bahanesi' ile ayrılmış ve silahlı mücadeleye doğru ilk adımı atmıştı.

Tüm bunları belirleyen Moskova'nın; Türk ve İslâm âleminde Rusya aleyhine, cereyan eden olumsuz gelişmeleri ve Cemal Paşa'nın 'İtilâf Devletleri' ile başlattığı esrarengiz ilişkileri görmezden gelmesi mümkün olabilir mi idi?

Dahası... Yıllardır İngilizler ile Ruslar arasında 'ikili' politikalar geliştiren Amanullah Han, kendisine ne kadar güvenebilir; arkadaşlarını bile harcamaktan çekinmeyen Cemal Paşa'ya eskisi kadar nasıl itimat edebilirdi? Rusya, Amanullah Han'a İngiltere ile anlaşma yapmasını telkin edebilecek bir Cemal Paşa'yı affedebilir miydi? Bu süreçte Anadolu'da İngiliz Emperyalizmi'ne karşı ölüm kalım mücadelesi veren ve Rusya'nın dostluğuna ihtiyaç duyan Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın bu 'ikiyüzlü' politikalarını onaylayıp, destekleyebilir miydi?

Kısacası bu aşamada Cemal Paşa büyük bir hata yapıyor; kendisini herkesten daha akıllı zannederek, aynı anda bütün odakların güvenini yitiriyordu.

Cemal Paşa Amanullah Han'a yazdığı mektubun bir suretini Mustafa Kemal Paşa'ya göndererek adeta 'kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla' taktiği uyguluyor; Rusya ile girdiği işbirliği konusunda Ankara'nın kendisini de hesaba katmasının yerinde olacağı mesajını veriyordu.

Bu sırada ortalığa yayılan bir dedikodu Cemal Paşa'yı hayli endişelendirmişti. Bu dedikoduya ve gazetelerde yer alan bazı haberlere göre Cemal Paşa, Anadolu'ya geçme girişiminde Enver Paşa ile birlikte hareket etmişti. Bu haberler Cemal Paşa'yı son derece rahatsız etmiş; Ankara ile kurduğu ilişkileri bu hassas aşamada olumsuz etkilemesi ihtimali, onu telaşlandırmıştı.

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya

Nitekim Cemal Paşa, 16 Kasım 1921 tarihli mektubunun hemen arkasından Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup daha yazıyordu. Cemal Paşa bu mektubunda Enver Paşa'ya gıyabında şiddetle hücum ediyor; yayılan dedikoduların ve yazılan haberlerin bir namus meselesi olduğunu vurguluyor, kendisine duyulan güvenin devam etmesi konusunda son derece titiz bir dil kullanarak açıklamalar yapıyor, bazı taleplerde bulunuyordu.

Cemal Paşa mektubunda şu satırlara yer veriyordu:

"Kardeşim Mustafa Kemal Paşa

Moskova'dan Ali Fuat Paşa vasıtasıyla takdim ettiğim mufassal mektubu yazdıktan sonra İsmet Beyle birlikte Almanya'ya geldik. Münih'e muvasalatımda ailemi ve çocuklarımı hamdolsun âfiyette buldum. Seyahatimiz pek büyük sühûletle cereyan etti. Sizi şahsıma ait tafsilât ile meşgul etmekten ise doğrudan doğruya maksada gireceğim.

Bence bugünün en mühim meselesi Enver'in son teşebbüsâtıdır. Bu mecnunu Anadolu'da sizin başınıza belâ olmaktan meneden talihe müteşekkir olduğum halde, onu müteakıb teşebbüs ettiği işten dolayı son derecelerde müteheyyicim (coşkuluyum/heyecanlıyım). Anadolu'ya ve size karşı artık hiçbir şey yapamayacağını tamamiyle anladıktan sonra mutlaka bir iş yapmak ve her ne suretle olursa olsun kendisinden bahsettirmek cinnetini izhâr eden bu zât, bu sefer de Rusya Hükümeti aleyhine Buhara ve Türkistan ve Fergana'da bir ihtilâl çıkarmak fikrine düşmüş ve hemen işe başlamıştır.

Bunun neticesinde gerek memleket için ve gerek Şark muhit-i İslâm için en ufak bir fayda ve en ehemmiyetsiz bir muvaffakiyet ümidi mevcut bulunsa idi hiç de telaş etmezdim. Fakat bir taraftan belki yüz binlerce Müslüman ve Türk'ün daha mahv ve helâk edilmesini ve bir taraftan da benim Afganistan ve Türkistan ve Buhara'da teşebbüs ettiğim işlerin duçar-ı akamet olmasını mucib olmaktan başka bir netice vermeyecek olan bu son teşebbüsten de bu mecnûnu sarf-ı nazar ettirmek benim için bir vazife halini kesbetti. Ve daha Moskova'da iken kendisine gayet şedid ve tevbihâmiz (azarlarcasına) bir mektup yazdım. Ve daha sâir bazı teşebbüslerde bulundum.

Bu defa Münih'e gelir gelmez Rusya Hâriciye Komiseri Çiçerin'e bir mektup yazarak Enver'in son teşebbüsü hakkındaki nokta-i nazarımı kendisine izâh et-

tim. Maktubun Türkçe bir sûretini aynen leffediyorum. Benim korktuğum şey Rusların, Enver dolayısıyla benim hakkımda da şüpheye düşerek Afganistan'ın Rusya tarikiyle Anadolu ile temasta bulunmasına mani olmaları ve Anadolu'dan ve İstanbul'dan Afganistan'a celbedeceğimiz zâbitân ve sâir erbâb-ı ihtisasın Rusya tarîkiyle mürûrlarına müsaade etmemeleri ve Afganistan'a vermeyi taahhüt ettikleri bundan evvelki mektubumda arzettiğim malzeme-i harbiyeyi vermekten imtina eylemeleridir. Çiçerin'e yazdığım mektuptan maksat budur. Bakalım bu son hezeyanların tesirât-ı muzırrasını izâleye muvaffak olabilecek miyim?

Enver'in bir fikr-i mahsûs (özel düşünce) ile teşkil ettiği 'İslâm İttihâdı' nâmındaki teşkilâtın bilkülliye lağvedilmesini ve artık böyle delice teşebbüssâttan vazgeçmelerini Enver'in Moskova ve Berlin'deki rüfekasına (arkadaşlarına) ihtar ettim. Ve badema böyle benim bilgim olmayan teşebbüsât için, benim ismimi kullanmağa mezun olmadıklarını ve benim kendileriyle hiçbir münasebet-i şahsîyem olmadığını kendilerine söyledim. Zannediyorum ki müteşebbislerini hâcil etmekten (yüzlerini kızartmaktan) başka bir fayda temin etmemiş olan bu iş de böylece nihayet bulmuştur.

Yalnız buraya gelmiş olan son İstanbul gazetelerinde Enver'in Batum'daki teşebbüsâtına benim de iştirâk ettiğim hakkındaki havadisi görünce pek ziyade müteessir oldum. Eğer benim Enver'in Batum ve Anadolu teşebbüsâtıyla hiçbir alakam olmadığına dair Büyük Meclis Hükümeti erkânından birinin bir gazete muhabirine enterviyöv tarzında bir ifadesini neşrettirecek olursanız, benim namusumu ikmâl etmiş olursunuz. Afganistan'daki hidmâtımın (hizmetlerimin) sizce müstahsen ve menâfi-i dâhilîye ile mütevâfık olduğuna dair Anadolu'da münteşir gazetelerden birinin, menbaı maçhul bir havadis veya fıkra neşretmesi de teşebbüsâtımdaki muvaffakiyetim için pek müfit olabilir.

Mülazım Süreyya Bey ile takdim ettiğim mufassal mektup ile melfufâtını şimdiye kadar mütâlaa buyurmuş olacaksınız. Afganistan için istediğim zâbitan ile erbâb-ı ihtisası evamir ve talimâtınız dairesinde intihâb ve Afganistan'a sevk etmek üzere kariben nezdinize sizin de hâiz-i itimad-ı fevkaladeniz olan İsmet Bey'i daha mufassal bir mektubumu hâmilen izam edeceğim. O zamana kadar Afganistan'a hiç kimsenin gönderilmemesini rica ederim.

Berlin'de bulunduğum sırada Amerika'nın Associated Press vekili (temsilcisi) Mr. Weygand ile görüştüm. İngiltere Hâriciye Nezâreti'nin 7 Eylül tarihiyle Rusya Hükümeti'ne verdiği notanın benim hakkımdaki fıkrâtına cevaben yazdığım bazı şeyleri mûmaileyh vasıtasıyla neşrettirdim. Bu sırada bana dedi ki:

"Bundan bir ay evvel, Yunan Kralı Konstantin 'Türk-Yunan Mücadelesi' unvanı altında bizim matbuatımız vasıtasıyla ve bizzat kendi imzasıyla mufassal ve tamamen Türklerin aleyhinde bir makale neşretmişti. Ben isterdim ki aynı matbuat Mustafa Kemal Paşa'nın Kral Konstantin'e cevaben bizzat kendi imzası tahtında yazacağı bir makaleyi de neşretsin. Fakat maatteessüf bu hususta birçok vasıtalara müracaat ettiğim halde şimdiye kadar hiçbir şey elde edemedim."

Bu zâtın fikrini pek ziyade musib telakki ederim. Herhalde Konstantin'in makalesini şimdiye kadar okumuşsunuzdur. Ona tarafınızdan yazılacak mufassal cevabı Roma veya Berlin'deki sefiriniz vasıtasıyla Berlin'de Otel Adlon'da sakin Mr. Weygand'a isal ettirecek olursanız, Amerika'nın laakal ondört-onbeş mühim gazete ve rövisiyle neşredilmesini temin eylemiş bulunursunuz.

Bu meseleye pek ziyade ehemmiyet vermenizi ve bilhassa Berlin'deki Mr. Weygand ile istihbarat vesâitinizin teması kaybetmemesini rica ederim.

Ben iki ay kadar Almanya'da kalacağım. Müteakiben Moskova'ya (Fransa ve Paris ziyaretinden bahsetmiyor.-M.Ç.) avdet edeceğim. Eğer bu müddet zarfında zîre (aşağıya) dercedeceğim adrese iki satırlık bir cevabınızı alırsam son derecelerde sevineceğim. Zira sizinle nokta-i nazar ihtilâfımız olmadığını gösteren bir mektubunuz benim teşebbüsâtımda daha metîn ve cüretkâr olmaklığımı intaç ediyor.

Fethi'nin (Okyar) ve Rauf'un (Orbay) benim için gözlerini öpünüz. Rauf'un aleyhimde söylenen bazı alçakça iftiralara karşı merdâne ve metinâne sebkeden müdâfaâtını haber aldım. Kendisine karşı ebediyen müteşekkir olacağım. Ben âtiyen namusumu ancak sizin gibi, Fethi ve Rauf ve sâire gibi beni cidden tanıyan ve seven arkadaşlarımın muâvenetleriyle ikmâl edebileceğim. Aleyhimde söylenen şeylerin kâmilen bir iftiradan ve suizandan başka bir şey olmadığını isbat edecek delâil-i maddîyeye mâlik olmakla beraber herhalde bunların kuvvetli deliller olduklarını isbat için arkadaş muâvenetine muhtaç olacağım. Ben bugün içinizde yok yere ve bigayrihakkın namusuna leke sürülmüş bir arkadaşınızım. Beni yükseltmek, namusumu iade etmek için kati muâvenetlerinize muhtacım. Ve bu muâvenete sizden bihakkın intizâr ediyorum. Eğer irae edeceğim delail-i maddîye (el ile tutulur kanıtlar) sizin temin-i kanaatinize kâfi gelirse, siz de o zaman mukteza-yi uhuvveti (kardeşlik gereklerini) icrâ edersiniz.

Maahaza ben mücadelât-ı umûmîyenin nihayetine kadar sabretmek isterim. Sizin de mazhar-ı takdiriniz olan teşebbüsât-ı hâricîyemde kemâl-i metânetle de-

vam ederim. Şayet bu teşebbüsâtım sırasında ölürsem benim ikmâl-i namusuma medar olacak vesâik-i maddîye ve tahrîrîyeyi haremim size tevdî edecektir. Ve İsmet Bey de bu vesîkaların nerelerde saklı olduğunu bilir. İşte o zaman evlatlarımın namussuz bir isim taşımamaları için benim ikmâl-i namusuma ait teşebbüsâtı sizlerden beklerim.

Başka yazacak şimdilik bir şeyim yok. Hasretle gözlerinizi öperim kardeşim."[1]

Ahmed Cemal

Adresim:

Madam Cemal Pacha

Museum Str. I

München

(Mektubun zarfı haremim nâmına olacak ve derûnu bittabiî bana ait bulunacaktır.) (Bkz. Ek 12)

Mustafa Kemal Paşa'dan Cemal Paşa'ya

Ne var ki Cemal Paşa bu mektuptan daha önce de Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazmış ve bu mektubu 13 Aralık 1921 günü Ankara'yı ziyaret eden Ukrayna Fevkalâde Temsilcisi General Frunze vasıtasıyla kendisine iletmişti. Ancak bu mektup bulunamıyor; içeriğinin ne olduğu da bu nedenle anlaşılamıyordu. Fakat Mustafa Kemal Paşa Cemal Paşa'ya 2 Ocak 1922 tarihinde bir cevap yazıyordu. Bu cevaptaki ifadelerden Cemal Paşa'nın (elde edilemeyen mektubunda) Enver Paşa ve kendi durumu ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa'ya, bazı işlemler yapılması ve önlemler alınması konusunda bir takım telkinlerde bulunduğu anlaşılıyordu.

Mustafa Kemal Paşa 2 Ocak 1922 tarihli mektubunda Cemal Paşa'ya cevap verirken şu hususlara değiniyordu:

"Kardeşim Cemal Paşa;

Süreyya Beyle gönderdiğiniz mektup ve melfufâtı (Cemal Paşa'nın Yaveri Süreyya Beyle Kâbil'den gönderdiği 29 Temmuz 1921 tarihli mektup) aldım. Gerek

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S.416-418.

bunların ve gerek ötedenberi göndermiş olduğunuz raporların muhteviyâtı gerek beni ve gerek sâir rüfekayı vaziyet ve mesâinizden çok memnun bıraktı. Sizi mesâinizde muvaffak etmek ve vaziyetinizi tarsim etmek için pek müsâit bir zemin hazırladı. Afganistan işlerimizi tanzim için münasib kararlar alındı. Bu mukarrerat cümlesinden olmak üzere Fahri Paşa'yı (Fahrettin Türkkan-Medine'yi son terkeden kumandan. 1925 tarihine kadar Kâbil Elçisi) sefir tayin ettik. Fakat Ukrayna Ordusu Başkumandanı Kamarad Frunze (Ukrayna fevkalade temsilcisi olarak 13 Aralık günü Ankara'ya gelmişti) ile gönderdiğiniz mektup muhteviyâtı, oradaki mütâlaât ve nesâyih (nasihatler) bizi sukut-ı hayale uğrattı, müteessir ve iğbirara (kırılmaya, gücenmeye) sevketti. Bu mütâlaâttaki isabetsizliği ve bu tarz-ı telakkinin sizi de ne kadar mutazarrır edebileceği hakkında Fethi Bey'in yazdığı mektup kâfi izâhâtı hâvîdir.

Eğer Münih'ten gönderdiğiniz 30 Kasım 1921 tarihli mektubunuzu almamış olsaydım, sizinle muhâbere ve münâsebette bulunmakta bizzarûr içtinâb edecektim. Paşam, Türkiye'de tahmin edemeyeceğiniz derecede bir inkılâb olmuştur. Bütün manâsıyla bir halk hükümeti teşekkül etmiştir. Teşriî ve icrâî salahiyetleri kendinde cemmeden (toplayan) Türkiye Büyük Millet Meclisi bilcümle umûr-ı devlete bizzat vaz'-ül yeddir. Hiçbirimiz bu Meclis'in tasvibine mazhar olamayacak icraatta bulunamayız. Şüphesiz bu şâyân-ı takdir ve iftihar bir haldir. Şunun veya bunun bâzû (pazu) kuvvetiyle ve zorbalıkla vaziyete hakim olmasına ihtimal yoktur. Akıl ve ferâset ve ilm-ü iktidar ancak rolör olabilir. Bu evsâfın başında da millet ve Millet Meclisi'nin bütün mana-yı şâmille emniyet ve itimâdına ve itibarına mazhar olmak şartı vardır. **Binaenaleyh sen şöyle veya böyle hareket edersen Enver memlekete girer gibi tehditlerin manâsı yoktur. Ancak bu mahiyet ve zihniyet, gülünç telakki edilmekten başka bir tesire mâlik olamaz.**

Size arkadaşça yapabileceğim nesâyih (nasihatler) şunlardır:

Evvela: Türkiye halkının idare ve akide şekillerinde inayet-i hakk ile husûle gelmiş olan inkılâbın mahiyetini ehemmiyetle tedkik ediniz. Bu hususta tenevvür için her türlü vesâit ve vesâile müracaat faydalıdır. Bu takdirde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ve Reisi'nin ve Heyet-i Vekile nâmındaki Türkiye İcra Heyeti'nin ve bunların millete karşı olan vaziyet ve salahiyetlerini anlayacaksınız.

Saniyen: Memleket ve millet nazarında iâde-i mevki ve itibar için sakin ve mütevekkil ve herhalde acelesiz müsbet ve maddî mesâi sarfetmek zarûreti var-

dır. Bu mesâinin çok büyük olmasından ziyade hüsniniyetle ve cidden menâfî-i millete makrun (yakın) ve müteveccih olduğu kanaatini verecek mahiyette olması hâiz-i ehemmiyettir. **Bu takdirde sizi seven dostlarınız sizin için çalışmak zeminine mâlik olabilirler. Aksi takdirde isminizi yâdetmekten bile içtinâb edebilirler.**

Salisen: Efâl ve harekâtınızda isbat için behemehal Ankara'nın sık sık talimat ve nesâyihine ihtiyaç zarûridir. Kardeşçe nasihatlerimiz hem hakkınızdaki muhabbet ve uhuvvet-i kadîmenin ve hem de memleketin vaziyet ve icâbât-ı hakikiyesine tevafuku itibariyle herhalde **şuradan ve buradan alabileceğiniz tesirlerle** kıymetini kaybetmekten mahfûz bulundurulmalıdır. Gayri bu mektuba açık ve kati kanaatinizi ve mütebeddil kararınızı bildirir cevaba intizâr edeceğim. Bizim kararımızın gayet kati ve tarz-ı hareketimizin gayrimütebeddil (değiştirilmez) olduğunu ve hiçbir tesire tâbî bulunamıyacağını takdir edersiniz.

Enver'in sözü ile hareketin ve hatta herhangi noktada onunla teşrîk-i mesâinin mûcib-i nikbet ve vahamet olduğunda hâlâ tereddüde mahal yoktur. Sizin mâzîde de en büyük hatanız, ağleb-i ihtimâl, vicdanınıza muhalif olarak onların içinde kalıp kendi inisiyativinizi terketmiş olmanızdır.

Bu samimi nasihatlerimi dinler ve harekâtınızı ona tevfik ederseniz zamanın lehinizde çalışacağından emin olabilirsiniz.

Buradaki dostlarınız, bir gün sizi memlekette ve sine-i millette mevki ve itibar sahibi görmekten ne kadar mesut olacaklarını ve bunun için her fırsattan lehinizde istifâdeden geri durmayacaklarını emniyetle kabul ediniz.

Frunze yoldaşla bilmünâsebe sizin ve Enver'in hakkında görüştük. Ona yalnız sizin için söylenmesi icab eden tarzda mütâlaâtta bulundum. Öteden beri Rus sefirlerine aynı tarzda beyanâtta bulunduğum gibi, Fuat Paşa'ya da hakkınızdaki iş'aratım bu yoldadır.

Fethi ve Rauf ve sâir arkadaşlarla beraber tahassürle gözlerinizden öperiz kardeşim Paşam.

İsmet Bey'in vürûduna intizâr olunacaktır."[1]

Mustafa Kemal Paşa bu mektubuna ek olarak zarfa koymuş olduğu 'hamiş' niteliğindeki ikinci ve kısa bir mektubu da Süreyya Bey'e vererek Cemal Paşa'ya

[1] Yrd. Doç. Dr.Hülya Baykal, S.420-422.

gönderiyordu. Mustafa Kemal Paşa bu mektubunda ise; Cemal Paşa'nın Rusya ile olan iyi münasebetlerine dikkati çekiyor, altını çiziyordu. Yine 2 Ocak 1922 tarihini taşıyan bu mektubunda Mustafa Kemal Paşa şu satırlara yer vermişti:

"Cemal Paşa Hazretleri'ne.

Muhterem Paşam

Afganistan'da ifa eylediğiniz hidmât (hizmetler) pek mühim ve menâfii millet ve memleketimiz için nâfidir. Dürüst harekâtınızla Ruslarla olan dostluğumuzun dahi samimiyetini tezyîd edebilirsiniz.

Harekât ve mesâinizde bir takım serserilere kapılmadığınızı ve kapılmayacağınızı teyid eden malûmâta memnuniyetle muttali bulunuyoruz.

Bundan sonra dahi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin nokta-i nazarı ve Hükümetimizle Rus Hükümeti arasında mevcut ve her gün mütezâyid dostluğun icâbâtı dâiresinde hareket etmek husûsundaki karar ve kanaatinizin isabetini takdir ederim. Mesâi ve gayretinizin millet nazarında görünür ve takdir olunur âsâr-ı fi'liyyesine mazhariyetinizi kemâl-i samimiyetle Allah'tan tâzarru ederek gözlerinizden öperim Paşam."[1]

Mustafa Kemal Paşa her iki mektubu da Türkiye Büyük Milleti Meclisi Reisi ve 'Başkumandan Mustafa Kemal' 'titri' ile imzalamıştı. Paşa'nın ikinci mektuptaki ifadeleri tamamiyle Cemal Paşa ile Moskova arasındaki iyi ilişkilerin altını çiziyor ve onun Orta Asya'daki faaliyetlerinin Rusya'yı rahatsız etmediği ima ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın Cemal Paşa'ya yazmış olduğu bu mektup birçok bakımlardan büyük önem taşıyordu.

Her şeyden önce Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın genel olarak davranış biçiminden rahatsız olmuş bulunuyordu. Bunun ilk nedenini hiç şüphe yok ki Cemal Paşa'nın, Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmek hazırlığı sırasında takınmış olduğu –mektuplarda kaydedilmeyen– tavır teşkil ediyordu. Şurası muhakkak ki Mustafa Kemal Paşa da Enver Paşa hakkında pek olumlu düşünceler taşımıyordu. Ne var ki, 1919 yılının zorlu ve olumsuz koşullarında her türlü yardıma ve desteğe ihtiyaç duyulması nedeniyle, İttihatçı liderlerle bir takım mutabakatlar

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S.423.

yapılmıştı. Gerek Kafkasya'nın Ermeni ve Rus tehdidi altında kalması, gerek Orta Asya'da Rusya'nın meşgul edilmesi amacıyla ayaklanmalar başlatılması ve gerekse Afganistan üzerinden Hindistan'daki İngiliz yönetimi üzerinde baskı tesis edilerek Anadolu'nun karşı karşıya bulunduğu saldırıların ve tehditlerin savuşturulması bakımından özellikle Enver Paşa'nın askerî imkanlarına ve kadrolarına ihtiyaç duyulmuştu. Mustafa Kemal Paşa hem İttihatçı liderlerin bu şekilde yararlı işlerle meşgul edilmesi, hem de Anadolu dışında tutulmaları bağlamında Talat Paşa ile de tam bir 'fikir birliği' etmişti.

Fakat 1921 yılının ikinci yarısında koşullar hızla Ankara'nın lehine değişmeye başlamıştı.

Yunan Ordusu Sakarya'da durdurulmuş, Fransa ve İtalya ile anlaşılarak onlar geniş çapta safdışı edilmiş, İngiltere her alanda kendi derdine düştüğü için Anadolu işgalini ikinci plana atma eğilimine girmiş; hepsinden önemlisi de Ankara ile Rusya aralarında kalıcı ve kapsamlı bir anlaşma yaparak birbirlerine karşı yardımlaşma ve saldırmama güvencesi vermişlerdi. Kafkasya sorunu karara bağlanmış, Ermeni meselesi dondurulmuş, Türk-Rus hududu belirlenmiş, 'dostluk' güven verecek şekilde pekiştirilmişti.

Buna bir de Sakarya ve İnönü savaşlarında elde edilen başarılar eklenince Ankara hayli rahatlamış; tünelin ucunda zafer pırıltıları görülmüştü.

Eğer Sakarya'da amaçlanan başarı sağlanamamış ve Yunan Ordusu savunma hatlarını yarmış olsa idi; hiç şüphe yok ki 'hakkında ölüm fermanı' bulunan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları bu kez de sırtlarını doğuya yaslayacak;-Mustafa Kemal Paşa'nın değimi ile- 'doğuda bir dayanma noktası' arayacaklardı. Bu nokta ise salt Bolşevik Ordusu olmak yerine; Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Müslümanlardan ve Rusya'daki Müslüman esirlerden oluşturacağı Kafkas Ordusu veya o zamanki adı ile Yeşil Ordu olacak, bu seçenek tercih edilecekti. O zaman hakkında ölüm emri bulunan İttihatçı liderlerle, hakkında ölüm emri bulunan Kuva-yi Milliyeciler hiç çekinmeden ve açıkça, yeniden kader birliği yapabileceklerdi.

Fakat Sakarya'da amaca ulaşılıp da Anadolu üzerindeki askerî baskı bir parça da olsa hafifleyince; bu kez Kafkasya'daki Enver Paşa ile onun arkasındaki Bolşevik desteği yeni bir tehdit ve tehlike mahiyetini alıyor ve gerçek apaçık ortada duruyordu. Bu arada önemli bir olay da cereyan etmiş; İttihatçı liderlerin bağlı oldukları eski Sadrazam Talat Paşa, öldürülmüştü. Talat Paşa'nın 15 Mart 1921 günü Berlin'deki evinin yakınında Sogomon Tayleryan adlı Ermeni'nin silahından

çıkan kurşunlarla yaşamını yitirmesi; yurtdışındaki İttihatçıların lidersiz kalmasına yol açmıştı. Aralarında en kıdemli ve en rütbeli olduğu için de Enver Paşa Talat Paşa'nın yerini almış; karar mercîi durumuna yükselmişti. Talat Paşa bu aşamada Anadolu'nun rahat bırakılması ve İttihatçıların Mustafa Kemal Paşa'nın önünde engel teşkil etmemesi konusunda titiz davranıp, Mustafa Kemal Paşa ile vardığı mutabakata sonuna kadar bağlı kalırken, şimdi Enver Paşa, farklı bir davranış sergilemeye başlıyordu. Koşulların, Anadolu'ya girmesini zorunlu kıldığını düşünüyor; bu konuda kararlı ve inatçı davranıyordu. Sakarya zaferi, koşulları değiştirmişti ama Enver Paşa'nın düşünceleri pek de değişmemişti.

Mustafa Kemal Paşa'nın şimdi, heyecan içinde Anadolu'ya girmeye hazırlanan Enver Paşa'yı kırmadan ve tepkiye sevketmeden sakinleştirmesi, durumu normale dönüştürmesi; aynı zamanda da Enver Paşa'yı ve çevresini Anadolu'dan uzak tutması gerekiyordu. Tüm bu nedenlerle Enver Paşa'nın 'Asya Misyonu' en 'ehven-i şer' çözüm olarak benimseniyordu.

Bu, sadece Mustafa Kemal Paşa açısından değil, Londra bakımından da en uygun çözüm şekli olarak görünüyordu. Böylece İngiltere, başına onca büyük derdin açılmış olduğu bu süreçte, giderek en büyük tehdit haline gelen Bolşevik Rusya'nın Enver Paşa üzerinden Anadolu'ya -ve dolayısıyla, sıcak denizlere ve Ortadoğu'ya- nüfûz etmesi olasılığını; onu Asya'ya yönlendirerek ortadan kaldırmış olacaktı. Bu tablo bir bakıma 'Bolşevik dolaylı tehdidine karşı' Anadolu ve Londra'yı aynı ortak paydada buluşturuyordu.

İşin ilginç tarafı; Enver Paşa'nın Orta Asya Misyonu'nun Londra ile Ankara'yı bir başka bakımdan da aynı ortak paydada buluşturmuş olmasıydı. Zira Enver Paşa'nın burada tetikleyeceği ayaklanmalar ve karışıklıklar, kaçınılmaz olarak onu, SSCB yönetimi ile karşı karşıya getirecek, Paşa Bolşevik kuvvetlerini meşgul edecek; böylece Hindistan'daki İngiliz yönetimi daha güvenli bir ortama kavuşacaktı. Üzerindeki baskı kalkacak olan Hindistan'daki İngiliz yönetimi zaman içinde Afganistan Emîri Amanullah Han ile anlaşma zemini bulacak ve bölgedeki etkinliğini arttırarak yayacaktı. **Buna paralel olarak Bolşevik yönetiminin dikkati Orta Asya Müslümanlarına toplanınca, Anadolu'daki yönetim de daha rahat nefes alabilecek, yeni ve çok seçenekli siyasetler oluşturabilecekti.**

Hemen kaydetmek gerekir ki Enver Paşa, Türkiye'den ayrıldıktan sonra çok uzun bir süre Moskova ile son derece sıkı bir işbirliği yapmıştı. İngiliz Emperyalizmi'nin saldırganlığı karşısında Ankara gibi Enver Paşa da Rus desteğini zorun-

lu bir güvence olarak algılamıştı. Ancak hiçbir zaman o Bolşevik olmamış, komünizmi benimsememişti. 'Halklar Şurası'nı bir 'yerinden yönetim şekli' ve halkın yönetime katılımı olarak görmüş, fakat 'İştirakiyûn Hareketine' düşünüldüğü kadar samimi yaklaşmamıştı. Enver Paşa amacını ve konumunu Üçüncü Enternasyonal'de açıkça ortaya koymuştu. Zaten SSCB yönetimi de ilk rahatsızlığı burada duymuştu. Üstelik Mustafa Subhi ve arkadaşları da Enver Paşa'nın (ve Kazım Karabekir Paşa'nın) Trabzon'daki güçlü adamı Kayıkçılar ve Mavnacılar Kahyası İttihatçı Yahya tarafından katledilmişlerdi.

Dolayısıyla Enver Paşa'nın Orta Asya'ya giderek 'İhtilâlci İslâm Birliği' şemsiyesi altında 'ayaklanmaları' tekeline alması ve bu hareketin kaçınılmaz ana hedefini; Orta Asya'daki Türk ve Müslüman toplumların üzerinde hegemonya tesis eden Bolşevik Rus yönetimlerinin teşkil etmesi, hiç de sürpriz olmayacaktı. Kaldı ki Enver Paşa'ya göre Moskova yönetimi de kendisine verdiği desteği keserek ve yardım etmeyerek ihanet etmişti. Gerçekten de Moskova bu süreçte İngiltere ile bir barış anlaşması yapmanın yollarını arıyor, zeminini hazırlamaya çalışıyordu. Enver Paşa'nın Orta Asya misyonunun gereklerini yerine getirmeye başlamasıyla birlikte Anadolu rahatlayacak; İngiltere güçlenen Ankara yönetimini daha fazla dikkate almak ve önem vermek zorunda kalacaktı. Hem de Orta Asya'da başı derde girecek olan Moskova yönetimi, bir zamanlar birlikte hareket ederek desteklediği Enver Paşa'nın bu eylemleri nedeniyle Ankara'yı sorumlu tutamayacak, suçlayamayacaktı. SSCB yönetiminin yaklaşan felaketi görmemesi mümkün değildi.

Bu önemli aşamada son derece hassas, yaşamsal ve her türlü olumsuz sapmaya açık çok yönlü bir siyaset izleyen Mustafa Kemal Paşa'nın durumunu zora sokabilecek en şiddetli tepki Cemal Paşa'dan gelmişti. Cemal Paşa Enver Paşa'ya adeta 'cepheden saldırarak', sorunu Ankara'ya kadar da uzatmıştı.

Cemal Paşa her şeyden önce Asya ve Afganistan misyonunu tek başına sahiplenmek ve Enver Paşa'yı buralardan uzak tutmak istiyordu. Üstelik kafasındaki planın Moskova ve Paris tarafından onaylandığı ve teşvik edildiği de anlaşılıyordu. Nitekim Cemal Paşa Kâbil'den Münih'e giderken Moskova'ya uğramış ve burada beş hafta kalmıştı. Bilahare Münih'ten sonraki güzergahı Berlin'den geçerek Paris'te son bulmuştu. Oysa hakkında ölüm kararı bulunan Cemal Paşa bakımından 'İtilâf Devletleri'nden biri olan Fransa pek de güvenli bir ülke konumunda değildi. Buna rağmen Paşa'nın Paris'e gitmesi ve hatta Fransız devlet adamlarıyla görüşmeler yapması son derece düşündürücü idi (Bkz. Ek 7-12).

Kaldı ki Mustafa Kemal Paşa son mektubunda; "...memleketin vaziyet ve icâbât-ı hakikiyesine tevafuku itibariyle herhalde şuradan ve buradan alabileceğiniz tesirlerle kıymetini kaybetmekten mahfuz bulundurulmaktadır" diyerek; 'şuradan ve buradan' sözcükleri ile Rusya'yı ve Fransa'yı kastediyordu. Hemen kaydetmek gerekir ki bu aşamada Almanya'ya karşı Fransa ve Rusya geleneksel ittifakı devam ettiriyor, Fransa Rusya'dan çok, İngiliz siyasetlerinden tedirginlik duyuyordu. Bu nedenle Asya siyasetleri birbiriyle örtüşüyor; her ikisi de Cemal Paşa'ya sıcak bakıyorlardı. Zira Cemal Paşa Rusya'nın desteğini arkasına alarak –görünürde– sadece Hindistan'daki İngiliz yönetimine karşı siyasî mücadele sürdürüyordu. Fakat Afgan Emîri'ne İngiltere ile dostluk telkin ederken başka amaçlar da güdüyordu.

Cemal Paşa -kendisi bakımından belki de haklı olarak- Mustafa Kemal Paşa'yı, Enver Paşa'nın sözü ile hareket etmekle itham ediyor, Paşa'nın gözettiği hassas dengeleri görmüyor veya görmezden geliyordu. Mustafa Kemal Paşa da buna son derece sert ve suçlayıcı bir tepki gösteriyor, ona karşı ağır bir üslup kullanarak 'nasihatler' ediyordu.

Kemal Paşa bununla da yetinmiyordu. Nasihatlerine kulak vermesi ve uyması halinde zaman içinde kendisi ile ilgili olumlu gelişmeler kaydedilebileceğini, hatta memlekete dönerek saygın bir yaşam sürebileceğini de belirterek, kendisine açık bir kapı bırakıyordu.

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya

Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın 'Rusya ve Fransa' ilişkileri konusunda 'şunun ve bunun' diyerek 'ihsas' ettiği husus, kısa zamanda gerçeklik kazanacaktı.

Cemal Paşa onun bu mektubuna ilk yanıtı -ki bu telgraf bir ön bilgi izlenimi veriyordu- 11 Mart 1922 tarihini taşıyan bir telgrafla –sürpriz şekilde ortaya çıktığı– Paris'ten veriyordu. Cemal Paşa'nın; Paris'te Ankara Hükümeti adına temaslarda bulunan Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey vasıtasıyla iletilen bu mesajı, duygularını yansıtması bakımından fazla bir şey ifade etmiyordu. Cemal Paşa bu 'not şeklindeki yazısında' şu maddelere yer veriyordu:

"Ankara'da Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne

1. Süreyya ile gönderdiğiniz mektubu (Mustafa Kemal Paşa'nın 2 Ocak 1922 tarihli mektubu) aldım. Bütün icrâat ve teşebbüsâtımda efkâr ve mütâlaâtınıza

tamamiyle iştirak ederim. Enver'in son zamanlardaki efali onunla aramızdaki münasebâtı bilkülliye (tamamen) katetmiştir. Süreyya ile gönderdiğim mufassal mektuplarla Feyzi Bey'in getirdiği mektubumdaki mütâlaâtımda tamamiyle sabit kademim (durmaya devam ediyorum). Bütün hariçteki teşebbüsâtımda, Ankara'dan mülhem olmayı ve her teşkilâtımı Ankara'ya bağlamayı ötedenberi esas meslek ittihaz ettiğim gibi atiyen de ruhen ve cismen Ankara'ya merbût olarak çalışacağımı beyan ederim.

2. İsviçre'nin en sahib-i nüfûz askerlerinden Miralay Fonjala eğer sizin taraflardan bir davet-i resmîye alırsa Ankara'ya gelip Türk Ordusu'nun harekâtını takip ve İsviçre efkâr-ı umûmîyesine (kamuoyuna) bildireceğini vaadetti. Bu zâtın İsviçre'de bahusus gençlik âleminde pek büyük nüfûzu vardır. Yunanlıların elindeki Miralay Fayler'e karşı kullanabileceğiniz pek mühim bir vasıta olur. Yusuf Kemal Beyefendi'ye bu hususu arzettim. Münâsib telakki buyurursanız kendisinin Ankara Hükümeti namına resmen davet edilmesi hususunun müşarünileyhe iblağını rica ederim.

İsviçre'de efkâr-ı umûmîyeyi lehimize tahvil için bundan büyük bir fırsat elinize geçemez. Yunanlılar Fayler'e yüzbin İsviçre frangı harcırah verdiler. Fonjala'nın harcırahını siz de ona göre tehdit edersiniz. Herhalde ellibin İsviçre frangından aşağı olmaz.

3. Paris seyahatimin ne suretle husûle geldiğini bir ay sonra nezdinize hareket edecek olan İsmet Beyle göndereceğim mufassal mektupta arzedeceğim."[1]

Gerçi Cemal Paşa her konuda Ankara ile aynı görüşleri paylaştığını belirtiyor ve Mustafa Kemal Paşa'nın gözünde, duruşunun sağlam ve değişmez olduğunu büyük bir güvenle kaydediyordu. Ama; bu süreçte Mustafa Kemal Paşa'nın düşünceleri ve icrâatları da hayli değişmiş bulunuyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın General Frunze vasıtasıyla gönderdiği mektubu aldıktan sonra derhal harekete geçmiş ve 29 Aralık 1921 günü Moskova'daki temsilci Ali Fuat (Cebesoy) Bey'e şu telgrafı çekmişti:

"Ahiren Ankara'ya muvasalat eden Ukrayna Sefiri Yoldaş Frunze ile Cemal Paşa'nın gönderdiği bir mektupta bizim vaziyet ve efkârımızla kabil-i telif olma-

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S.424.

yan ve hâlâ eski zihniyetin idâmesine matuf tavsiyelerinden anlaşıldığına nazaran müşarünileyh (Cemal Paşa) Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni keyif ve arzuya göre sevk ve idare olunur mahiyette zannediyor. Ben milleti İttihat ve Terakki bayrağı altına davet edemem. Ankara'ya nasihat vermek değil, Ankara'nın tamamen nokta-i nazarı ve talimâtı dairesinde hareket etmekle nafi olabileceğini ve binaenaleyh tashih-i fikir edinceye kadar kendisiyle idâme-i münâsebâtta mazur bulunduğumu tebliğ etmenizi rica ederim."[1]

Mustafa Kemal Paşa; Cemal Paşa ile tüm irtibatı askıya almasının nedenini her ne kadar Paşa'nın Millet Meclisi'nin iradesini adeta yok sayması olarak göstermiş ise de; bunda hiç şüphe yok ki güvensizlik yaratan ilişkilerinin yanı sıra, ortaya konulan görüşler ve kullanılan olumsuz üslup da rol oynamış bulunuyordu. Nitekim Cemal Paşa'nın bundan sonra yazmış olduğu uzun mektup, Ankara'nın kendisine karşı değişen tavrından duyduğu rahatsızlığı da pek açık bir şekilde yansıtıyordu. Cemal Paşa ilk kez Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bu kadar 'eleştirel' ve sert bir dil kullanıyor, ortaya çıkan görünüm iki paşa arasında da iplerin kopma noktasına geldiğini bir bakıma 'haykırıyordu.'

Cemal Paşa Paris'ten Ankara'ya dönen Yusuf Kemal Bey vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 24 Mart 1922 tarihli bu mektupta şöyle diyordu:

"Kardeşim Paşa

Süreyya Beyle gönderdiğiniz mektubu aldım. Münderecâtı beni son derecelerde düşündürdü. Ben hiçbir dakika sizi tehdit etmeyi hatır ve hayalime getirmedim. Evvelâ, ne siz ne de ben tehdit ile kanaatlerini, düşüncelerini değiştirecek insanlardan değiliz. Kamarad Frunze ile gönderdiğim mektupta Enver'e dair dermeyan ettiğim mütâlaât münhasıran telif-i beyan gayesine mübteni idi. Eğer istediğim gibi teşrih-i mesele edemeyerek sizi hiç istemediğim halde gücendirmiş, kalbinizi incitmiş isem bundan cidden müteessir olacağım.

Enver evvelâ benim malûmâtım hâricinde Anadolu'da bir hareket-i mahsûsada bulunmak emelini beslemiş. Bilahare birçok taraflardan aldığı vesâya neticesi olarak bu fikrinden vazgeçmiş. Ve benimle mülakat etmek üzere Buhara'ya gitmiş. Orada beni bulamayınca o muhitte ahmakça iş görmeğe çalışan bazı 'contre-

[1] *Tarihi Mektuplar*, Hüseyin Cahit Yalçın, Tanin Gazetesi, 19 Aralık 1944.

revolutionnaire' (karşı devrimciler)lerle teşrîk-i mesâi etmiş ve Ruslar aleyhine Türkistan'da ve Buhara'da ve Hive'de bazı teşebbüslerde bulunmuş. Ben maatteessüf kendisine pek uzak bulunduğum için, yazdığım birçok mektuplara rağmen bunlara mani olamadım.

Nihayet, son zamanlarda aldığım malûmâta göre Afganistan'a iltica etmiş. Fakat bu hareketleri ile benim Rusya'da başladığım işleri gayet büyük tehlikelere ilka etti. İşte bundan dolayı ben kendisini itham ediyorum ve bütün dostlarıma karşı bu hareketinden dolayı kendisini muahezeden geri durmuyorum. Bu da Afganistan'a avdetimde, Almanya'ya geçip orada ailesi nezdinde sakin bir hayat geçirmeğe başlaması lüzumuna kendisini iknaa çalışacağım. Eğer buna muvaffak olursam tarik-i mesâimizden en büyük tehlikeyi kaldırmış olacağız.

Kanaatimi arkadaş hatırı için tebdil etmekte bulunduğuma dâir mektubunuzda beyan ettiğiniz fikri kabul edemem. Ben kanaatimi arkadaş hatırı için tebdil etmem. Ancak müttehiden iş görmek menfaat-i vatan icâbâtından olduğuna kanaat hâsıl ettiğim zamanlarda, kendi kanaatimde sabit kalmak şartıyla, arkadaşlarımı yalnız bırakıp onlardan ayrılmayı münasib görmem. Harb-i Umûmî esnasında hakkımda yapılan binlerce iftiralara karşı ses çıkarmamış olmaklığım, hatta kendimi müdafaayı bile, harbin nihayetine tehir etmekliğim münhasıran bu fikirden ileri gelmişti. Sizi temin ederim ki, Enver gerek Anadolu'nun zararını ve gerek Rusya ile Anadolu arasındaki münasebâtın bozulmasını icâbettirecek hareketlerde bulunmak istedikçe ona karşı kemâl-i şiddetle mümanaat ederek onunla katiyen teşrik-i mesâi etmeyeceğim. Yalnız teşrik-i mesâi etmeyeceğim değil, son teşebbüsâtıyla artık onun için şu beş-on sene zarfında faydalı iş görebilmek imkanını tasavvur edemediğimden, her işi terk ile ailesinin nezdine gelip sakin bir hayat geçirmesini temine çalışacağım. Tekrar ederim, size Kamarad Frunze ile yazdığım mektuptaki mütâlaâtın sâiki Enver'i zararlı olabilecek harekâttan menetmek maksadı idi. Hiçbir zaman sizi tehdit etmeği hatır ve hayalime bile getirmedim. Aramızdaki samimiyet ve rabıta-i uhuvveti ben o kadar metîn ve gayrikabil-i zevâl tasvir etmiştim ki, size fikrimi gayet sarih ve açık bir lisân ile bildirmeğe salahiyetim vardır, zannederim.

Fethi'nin yazdığı mektubu henüz okumadım; zira Fethi'nin bana mektup yazdığını bilmediğim için Paris'te bulunduğum sırada Münih'e gelmiş olan Süreyya Bey'e yazdığım mektupla sizin mektubunuzu göndermesini yazmıştım. O da yalnız sizin mektubunuzu göndermiş ve Fethi Bey'in mektubunu göndermekten çe-

kinmiş. İki üç güne kadar Münih'e avdetimde onu da okur, ona da cevap yazarım.

Fakat hulasaten ve sarahaten şunu tekrar edeyim ki, siz sulh-i millîyi istihsâl edinceye kadar bütün kudret ve mevcudiyetimle sizinle beraber çalışacağım. Sizin mevkiinizi zaafa uğratacak her teşebbüsü telin edeceğim. Bütün teşebbüsât-ı hâricîyemde, sizden mülhem olarak her teşkilâtımı sizin bir şubeniz addedeceğim. Hulasa, sulh imza edilinceye kadar sizden ayrılmayacağım. Sulhün imzasını müteakıb memlekete gelerek evvelâ kendimi temizleyeceğim. Yani eski arkadaşların sâyesinde şahsıma sürülen lekeleri kökünden tathire çalışacağım ve mesâi esnasında sizden de azami muâvenet talep edeceğim. Ondan sonra sizinle uzun uzadıya görüşerek siyasî kanaatimle siyasî kanaatiniz arasında tevafuk-ı tam görürsek sizinle beraber sonuna kadar çalışacağım. Eğer kanaatlerimizde ihtilâf görürsek yine hayatımın sonuna kadar size dost kalmak şartıyla bir sûret-i tesviye bulacağım. İşte azizim, hiç tebeddül etmesi imkanı olmayan bir hatt-ı hareket. Bundan sonra size her ne yazarsam, her ne söylersem saiki hep sizin muzafferiyetinizi temin emeli olduğuna itimat ediniz. On gün evvel size buradan bir telgraf yazmıştım. İsviçreli General Fonjala'nın Ankara'ya davet edilmesini teklif etmiştim. Bu teklifi yine tekrar ederim. Bu adama vereceğiniz ellibin frank ile gazetelere sarfedeceğiniz bir milyon franktan ziyade fayda temin edeceksiniz. Rica ederim, bunu ihmal etmeyiniz. Burada herkes bizi lâzımı gibi propaganda yapmamakla itham ediyor. Propagandanın en doğru şekli eşhâs-ı malûme ve marûfenin imzalarından istifâde etmek ile temin olunur.

Mütareke teklifine, sulh şerâitine ve sâireye dâir mütâlaâtımı söylemekten hazer ediyorum. Bu yalnız sizin işinizdir. Her taraftan yüzbinlerce ukala size mutlak birçok şeyler söyleyecekler. Bunlara bir de ben ilave olmayayım. Yusuf Kemal Bey buraların ahvâlini size tafsilât-ı kâmilesiyle arz eder. Cenab-ı hakk muvaffakiyet ihsan etsin.

Benim Paris'e gelişim evvela mevki-i iktidarda bulunduğu sırada Mösyö Briand (Fransa Başbakanı) tarafından izhâr edildi. Pasaportu vize ettiler, ben de buraya geldim. Poincare (Briand'dan sonra Fransa Başbakanı) ve Peretti (Dönemin Fransa Dışişleri Bakanlığı Dış ilişkiler Müdürü) ile sebkeden mükâlemâtımızı aynen leffediyorum. Okuduktan sonra rica ederim, yakınız. (Bkz. Ek 12) Dün de Briand ile görüştüm. Hepsi Orta Asya'daki ve Afganistan'daki teşebbüsâtımızı gayet âkilâne telakki ediyorlar ve beni bu işte teşçi

ediyorlar. Bugün Poincare'den bir yevmî mülâkat tesbit etmesini rica ettim. Bittabi burada üç haftadan beri kalışım onun tarafından izhâr olunan arzuya mübtenî idi. Eğer Pazartesi, günü, yani üç gün sonra kendisini görebilirsem Salı günü Paris'i terk ile Münih'e gideceğim ve oradan doğruca Moskova'ya azîm olacağım. İsmet Bey'i birlikte Moskova'ya götüreceğim. Orada ahvâli görüp Enver'in son teşebbüsü hakkında bir şüpheyi davet etmemiş olduğuna kanaat getirirsem, o zaman Afganistan için istediğim şeyleri size arzetmek ve onları sizden alıp bana göndermek üzere İsmet Bey'i Moskova'dan Ankara'ya göndereceğim.

Bir de, şöyle bir fikir daha besliyorum. Acaba Fethi Bey o zaman Kars'a veya Tiflis'e veya Bakü'ye gelse. Ben de oraya gelsem ve kendisiyle görüşsem, yazı ile ifadesi mümkün olmayan birçok şeyleri şifahen görüşerek halletsek ve tamamiyle anlaşsak, muvafık olmaz mı? Herhalde bu, sizin bileceğiniz iştir.

Şimdilik anlatacak, arzedecek bir şeyim kalmadı. Fethi ve Rauf beylerin ve diğer arkadaşların hürmetle gözlerini öperim. Bana vereceğiniz bir talimât varsa, doğruca Moskova'ya yazmanızı çok rica ederim. Eğer Moskova'ya suret-i mahsûsada bir kurye ile bu mektubun cevabını isâl ederseniz ben Moskova'ya gelir gelmez orada hazır bulurum.

Son söz: Bütün ruhumla ve cismimle sizinle beraber çalışmaktan başka bir fikrim yok!

Baki suret-i mahsûsada gözlerinizi öperim kardeşim."[1]

Bu mektup aslında Cemal Paşa'nın başından beri izlediği politikayı apaçık ortaya koyuyor; kendisinin Fransa ile olan bağlantısını pek belirgin bir şekilde deşifre ediyordu. Savaştan önce Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere-Fransa safında yer alması için çaba sarfeden, savaşın arifesinde Fransa'ya giderek bu yönde temaslarda ve telkinler de bulunan; önerisini Paris üzerinden Londra'ya da aksettiren ve fakat red cevabı alan Cemal Paşa, 'Frankofon' tavrını ve siyasetini artık gizleme gereği duymuyordu. Ne var ki bu aşamada uyguladığı Afganistan politikasının Bolşevik Rusya ile Fransa'yı memnun etmesine rağmen İngiltere'yi çileden çıkaracağını ve Hindistan'daki İngiliz yönetiminin ondan son derece rahatsız olduğunu yeterince fark edemiyor veya ciddîye almıyordu.

---

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S.425-428.

Bir başka ifade ile değişen koşullar Enver Paşa'yı Bolşevik Rusya ile; Cemal Paşa'yı ise Rusya ve Fransa paralelindeki Hindistan siyaseti nedeniyle İngiltere ile karşı karşıya getiriyor, tam anlamıyla 'düşman' ediyordu.

Bu durumu farkında olan tek 'Paşa' ise; Ankara'daki Mustafa Kemal Paşa idi. O herkesle iletişim içinde bulunuyor, kimin ne yaptığını yakından izliyor, nerede doğru nerede yanlış hareket edildiğini zamanında farkediyordu. Ne var ki Ankara'nın çıkarlarını tehdit etmedikçe veya riske atmadıkça hiçbir duruma müdahale etmiyor, gerektiğinde 'lisân-ı münasiple' uyarılarda bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşa uluslararası konjontürün neyi gerektirdiğini en doğru şekilde teşhis ediyor, ona göre bir siyaset izliyordu. Bu aşamada ise ne Cemal Paşa ve ne de Enver Paşa ile açıktan ittifak yapmak bir yana; birlikte görünmenin bile imkansız olduğuna karar veriyordu.

Ne var ki Enver Paşa bu aşamada Ankara'dan ve Anadolu'dan umudunu kesmiş; Asya'nın derinliklerinde, Bolşevik Rusya ile adeta 'ölüm-kalım hesaplaşmasına' girişmiş bulunuyordu.

Cemal Paşa ise arkasına aldığı Bolşevik Rusya ve Fransa'nın desteği ile daha da coşkulu bir şekilde Afganistan politikasına sarılıyor; bu desteklerle birlikte izleyeceği politikanın sonunda Anadolu kapılarının da kendisine açılmak zorunda kalacağını düşünüyordu. Yazmış olduğu mektubun satıraralarından Mustafa Kemal Paşa'ya bu mesajın verilmeye çalışıldığı anlaşılıyordu.

Şurası da muhakkak ki Cemal Paşa bu mektuplaşmalara paralel olarak Ankara'da Rauf (Orbay) , Fethi (Okyar), Refet (Bele) , Kazım (Karabekir) beylerle de temas halinde bulunuyordu. Hatırlanacağı gibi birkaç yıl sonra Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa karşısında oluşan muhalefetin liderliğini yapacak, Kazım ve Refet beyler de onun yanında yer alacaktı. Fethi Bey ise daha sonra Serbest Fırka'nın liderliğini yapacak, bu partinin İzmir'de gerçekleştirdiği mitingde Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa ağır sözlerle hedef alınacaktı.

Kısacası Cemal Paşa izlediği politika ile İngiltere kadar Ankara'da da soru işaretleri ve rahatsızlık yaratmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın Cemal Paşa'ya yazdığı 'nasihatlerin' altında tüm bu muhtemel gelişmelerin ipuçlarını bulmak elbette ki mümkündü. Ancak Cemal Paşa şimdi, Ankara'dan çok Paris'e ve Moskova'ya dikkat ediyor; oradan aldığı destekle ve güçle bildiği yolda yürümeye devam ediyordu. Üstelik, Moskova'nın Enver Paşa ile başının derde girmiş olmasını 'mevhum-u muhalifinden' kendi hesabına bir kazanç olarak da görüyor; Bolşevik yönetimi-

nin bölgedeki tek partnerinin kendisi olması nedeniyle yolunun daha da açılacağını varsayıyordu. Oysa yanılıyordu. Onun Fransa ile bu denli açık bir işbirliği içinde bulunması Londra kadar Moskova'yı da rahatsız etmişti.

Cemal Paşa Paris'ten Münih'e geçiyor ve buradan 12 Nisan 1922 günü Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup daha yazıyordu. Bu mektupta da ılımlı bir dil kullanıyor; mektubun ana hedefini yine Enver Paşa teşkil ediyordu.

"Aziz kardeşim Mustafa Kemal Paşa

Münih'e beş gün evvel avdet ettim. Fethi Bey'in mufassal mektubunu ve Süreyya Beyle gönderdiğiniz gazetelerle Büyük Millet Meclisi'nin Kavannin Mecmuasını (Kanunlar Mecmuası) kemâl-i dikkat ve ehemmiyetle okudum ve beş günden beri bunlar üzerinde derin derin düşündüm. Mektubunuzun münderecâtını bir kere daha gözden geçirdim. İşte size cevabım ve tetkikattan sonra verdiğim kararları ihtiva edecektir.

Evvela, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu (1921 Anayayası sayılabilir)'nu istikbâl-i memleket için atılmış olan adımların en hayırlısı addediyorum. Heyet-i Vekile'nin vazife ve salahiyetlerine dâir olan kanunun esna-yi müzâkeresinde Meclis'e karşı verdiğiniz izâhât-ı müfîdeyi pek derin bir hiss-i hürmetle okudum ve takdir ettim. Maahaza Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nu henüz çok tafsilâta arz-ı ihtiyaç eden bir kanun olmak üzere telakki ediyorum. Meselâ meclis âzâsının tarz-ı intihâbı zikredilmemiş; kaç binde bir Türk'ün bir âzâ intihâbına hakkı olacağı zikredilmemiş. Aynı durum vilâyet ve kaza ve nevâhi meclisleri hakkında da mevcut. Sekizinci maddede beyân olunan ve vekillerin suret-i intihâbına dâir olan kanun da henüz yapılmamış. Halife'nin meclise karşı mevkii ne olacak? Bundan da bahis yok! Hulasa esâsâtını tamamiyle tasvib ettiğim Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nuzu pek noksan buluyorum. Acaba bunu ne vakit ve ne şekilde ikmâl etmek istiyorsunuz?

Saniyen; memleket ve millet nazarında iâde-i mevki ve itibar için sakin ve mütevekkil ve acelesiz bir halde çalışmak lazım geleceğine dâir olan mütâlaâtınıza tamamiyle iştirak ederim. Üç seneden beri sebkeden mesâimin tarz ve mahiyeti zannediyorum ki bu ihtarınıza tamamiyle tevafuk etmektedir. Bundan sonra da şimdiye kadar mazhar-ı tasvibiniz olan dâirede sakin ve mütevekkil ve hüsniniyete ve milletin menâfiine hâdim bir surette çalışacağıma itimât etmenizi rica ederim.

Salisen; efâl ve harekâtımda isabet için behemehal Ankara'nın sık sık talimât ve nesayihine muhtaç olduğuma itimadım vardır. Fakat siz de beni habersiz bırakmaktan tevekki etmelisiniz (sakınmalısınız). Zira memleketten pek uzak yerlerde çalışmaya mecbur olduğum için sizinle temasım eğer uzun müddet duçar-ı inkıta olursa bittabiî ben de nasıl bir hatt-ı hareket ihtiyacına mecbûr olduğumu tayinde müteredditt kalırım. Bu sebeple laakal (enaz) ayda bir defa sizden mufassal mektuplar almalıyım.

Afganistan'a Fahri Paşa'yı sefir olarak göndermiş olduğunuzdan dolayı bilhassa arz-ı şükran ederim. Artık bir parça masraftan çekinmeyerek laakal ayda bir defa Kâbil'e kadar bir kurye göndermenizi istirham edeceğim. Kurye zâbitinizin ta Kâbil'e kadar gelmesine lüzum yoktur. Ankara ile Tiflis arasında bir irtibat tertip edilirse Tuapse'den Bakü'ye gönderilir; Bakü ile Buhara arasında da sevkedilir. Buhara ile Kâbil arasındaki kurye son merhaleyi icrâ eder. İşte bu sayede ben de sizden her ay talimât-ı lâzimeyi alarak memleketle alâkama bir halel getirmiş olmam.

Mektubunuzun bir fıkrasında, mektubunuza açık ve kati kanaatimi ve gayrimütebeddil kararımı bildirmemi istiyorsunuz. İşte ben de bu mektubumla açık ve kati kanaatimi ve gayrimütebeddil kararımı arz ediyorum:

Enver'in iki sene zarfında irtikâb ettiği iki azim ve gayri kabil-i af hata, bundan sonra onunla hiçbir noktada teşrîk-i mesâi etmekliğime imkan bırakmamıştır. Bundan sonra benimle Enver arasında iş ve güç birliği görmek ihtimâli yoktur.

Sizinle olan mesâi şirketini bâlâda arz ettiğim esâsât dâiresinde akdetmişimdir. Cenab-ı Hakk bizi netice-i mesûdeye irsal etsin.

Beni bir gün memlekette ve sine-i millette görmek husûsunda izhâr ettiğiniz arzu ile bilseniz yaralı kalbime ne kadar merhemsâz oldunuz. Size çok, pek çok teşekkür ederim kardeşim.

Şimdi sizden bazı ricalarda bulunacağım:

1. Zannediyorum ki Enver'in son zamanlarda Şarkî Buhara'da ve Fergana'daki teşebbüsâtı Sovyet Hükümeti'nin pek ziyade vesvesesini mûcib olmuştur. Ankara'daki Rus Sefiri ve Moskova'daki Ali Fuat Paşa vasıtasıyla Rusya Hâriciye Nezâreti'ne; "Cemal Paşa'nın Afganistan'da ve Hindistan hudutlarındaki teşebbüsât ve icrâatı Ankaraca tamamiyle tasvib edilmekte ve bu icrâatın teshili için Ankaraca her bir muâvenet yapılmaktadır. Cemal Paşa tamamen Ankara ile müttehit ve

müttefik olarak bu teşebbüsâtta bulunmaktadır. Binaenaleyh Sovyet Hükümetinin Cemal Paşa hakkında azami itimat ve emniyet izhâr etmesi ve her türlü teslihât göstermesi makasıd-ı müşterekemizin istihsâli için elzemdir" tarzında, doğrudan doğruya sizin nâmınıza bir tebligatta bulunulursa pek ziyade faydayı intâç etmiş olur.

2. Yine zannediyorum ki Enver Afganistan'a girdikten sonra veya girmezden evvel Afgan Emîri'ni Ruslar aleyhine teşvike başlamış ve bu hususta hayli muvaffak olmuş. Halbuki ben bunu pek ziyade muzır telakki ediyorum. Binaenaleyh gayet seri bir kurye vasıtasıyla Afgan Emîri'ne tarafınızdan bir mektub-i mahsûs gönderilmesini rica ederim. Bu mektupta, Enver'in Sovyet Rusya aleyhindeki teşebbüsât-ı âhiresini âlem-i İslâm'ın selâmet ve saâdeti nâmına pek muzır telakki ettiğinizi ve Ruslara karşı ihtiyar edilecek en âkilâne siyaset-i İslâmîye'nin Cemal Paşa tarafından öteden beri hâk-i pây-i Emîrânelerine arz ve iblağ olunan siyaset-i devlet olduğunu ve sizin bana tamamiyle itimat etmiş olup sefirinize benimle hüsn-i münasebette bulunması için direktif verdiğinizi derhatır ederseniz, Emîr'i hatalı bir siyaset takibinden kurtarmış oluruz. **Bu sayede Enver'in o havalide hiçbir kıymet ve ehemmiyeti kalmaz.**

Eğer bu iki ricamı kabul edecek olursanız, Moskova'da Ali Fuat Paşa'ya yazacağınız bir şifre ile keyfiyeti bana tebşir ediniz ki; ben de Ruslara karşı daha büyük bir cüret ve metanetle icrâ-yi faaliyet edeyim.

Afganistan'a gönderilmesini rica ettiğim zâbitan ile mütehassıslar hakkında Moskova'dan İsmet Bey vasıtasıyla takdim edeceğim mektupta izâhât-ı kâfîye vereceğim. Paris'ten takdim ettiğim arîza ile telgrafnâmede, İsviçreli Miralay Fonjala'yı Ankara'ya davet etmemizi arz etmiştim. Bu mektubumda da bu lüzumdan kemâl-i ehemmiyetle bahsedeceğim. Bu fikrimi muhibbe-i sâdıkımız Madam Gaulis'e (Fransız kadın gazeteci Bertne Georgies-Gaulis) de açmış idim. Mûmâileyha bunun musib bir şey olduğunu beyân eyledi. Hakikaten Miralay Fonjala pek ziyade sahib-i nüfûz bir zâttır ve bizim hakkımızda efkâr-ı hayırhâne beslemektedir. Bu bâbda zerre kadar tereddüt buyurmamanızı ve kendisine 50.000 İsviçre frangı harcırah vermenizi çok rica ederim. Münih'e geldiğim zaman bu fikrimi Servet-i Fünûn sahibi Ahmed İhsan Bey'e açmıştım. Eğer Ankaraca tasvib olunur ve yalnız masarif-i râhiyyesi (yol masrafları) temin edilirse kendisinin Miralay Fonjala'ya mihmandarlık vazifesi yapmak üzere onunla beraber Ankara'ya gelmeye hazır ve âmâde olduğunu bildirdi. Ahmed İhsan Bey, Fonjala'ya telkin et-

mek istediğiniz efkâr ve mütâlaâtı telkin için en münâsib vasıtadır, zannediyorum. Eğer kabul olunursa, evâmirinizi iblağ edebilmeniz için gerek Fonjala'nın ve gerek Ahmed İhsan Bey'in adreslerini zîrde yazıyorum.

Madam Gaulis, size arz olunmak üzere bana bir şey söyledi: "Paris'te bir propaganda merkezi tesis için Matbuat Müdüriyetiniz tarafından bir Fransız gazetecisine müracaat olunmuş. Bu husûsta galiba iki üç milyon frank kadar bir para tahsis edilecekmiş."

Madam Gaulis, bu tarz-ı mesâiyi tasvib etmiyor ve gazetelere böyle 'sübvansiyon' vermektense, işte böyle; Miralay Fonjala gibi Fransız âyân ve mebusanından, ulema ve füzelâsından bazı zevâtın masârif-i râhiyyeleri temin edilmek sûretiyle Ankara'ya davet edilmelerini ve onlar vâsıtasıyla propaganda yapılmasını münasip görüyor. Ben zannediyorum ki, Madam Gaulis bu husûsta kendisine müracaat edilmemiş olmasından dolayı biraz müteessirdir. Herhalde Fransız efkâr-ı umûmîyesinde mühim bir mevki elde etmiş olan bu kadın ile Ankara'nın daha ziyade meşgul olmasını pek mühim telakki ederim.

Benim Poincare'den Afganistan için talep ettiğim hususât meyanında müşterek dostumuz Georges Reymond'un (İllustration dergisinin muhabiri) Orta Asya ve Afganistan'a bir seyahat yapması noktası da vardı. Bu nokta kabul edildi. Zannediyorum ki yakında Reymond'un Mersin ve Adana tarîkiyle Ankara'ya gelmesine müsaade edilmesine dâir de bir istirhâmnâme alacaksınız. Reymond'u sizin de pek sevdiğinizi bildiğim için onun Ankara üzerinden de seyahatini tasvib edeceğinizi ümit ederek kendisine bu tarîki tavsiye ettim. Reymond'un Kafkasya'dan ve Türkistan'dan geçerek bana mülâki olmasına müsaade edilmesini Moskova'ya gittiğim zaman Rusya Hükümeti'nden rica edeceğim ve alacağım seyahat vesîkalarını İsmet Bey yeddiyle Ankara'ya göndereceğim. Fakat şayet İsmet Bey geçirecek olursa siz oradaki Rus Sefiri'nden lüzumu olan vesîkaları istihsâl buyurunuz. Bir zâbit vasıtasıyla kendisini Tiflis ve Bakü üzerinden Afganistan'a izâm edersiniz.

Paris'ten gönderdiğim mektubun hatimesinde Fethi Bey'in mümkünse Kars'a veya Tiflis'e kadar bizzat gelmesini ve orada benimle şifahen görüşmesini rica etmiştim. Yine bu lüzum her gün daha ziyade nazarımda tebârüz ediyor. Herhalde sizlerden birisiyle şifahî bir mülakata eşedd-i ihtiyaç (şiddetli ihtiyaç) hissediyorum.

Mektubumu Fethi Bey'in haremi ile gönderiyorum. Zannediyorum ki azami olarak kırk gün sonra bu mektubum yeddinize vâsıl olacaktır. Ben de o sırada Moskova'da bulunacağım. İşte o zaman bana vâsıl olacak bir telgrafınız beni son derecede sevindirecektir.

Kemâl-i iştiyâk ile gözlerinizi öperek bütün teşebbüsâtınızda mazhâr-ı muvaffakiyât-ı İlâhîye olmanızı temenni ederim kardeşim. İsmet ve Süreyya ve Nusret beyler ellerinizi öperler. (Nusret ve Süreyya beyler Cemal Paşa ile birlikte Ermeniler tarafından 21 Temmuz 1921 günü şehit edileceklerdir.-M.Ç.)

Size Moskova'dan alınan bir fotoğrafımı takdim ediyorum. Süreyya ile gönderdiğiniz fotoğrafa çok teşekkür ederim."[1]

Cemal Paşa ile yapılan bu son mektuplaşmalar sürecinde Mustafa Kemal Paşa büyük bir gizlilik ve süratle Yunanlıları Anadolu'dan atmaya yönelik Büyük Taarruz'un hazırlıklarına girişmiş bulunuyordu. Şurası da muhakkaktı ki; gerçekleştirilecek olan bu son saldırı büyük bir askerî gücü gerektiriyordu. Bu nedenle her türlü savaş araç gerecine ihtiyaç duyuluyordu. Mustafa Kemal Paşa bu savaş araç gereçlerini elde edebilecek en önemli dost ülkenin Sovyetler Birliği olduğunu görüyor ve Moskova ile daha yakın temas ve işbirliği içine giriyordu. Dolayısıyla Cemal Paşa'nın Rusya ile olan yakınlığını ve bir takım ilişkilerini bu süreçte değerlendirmeyi de uygun buluyordu.

Nitekim Cemal Paşa'nın Afganistan misyonu konusunda Rusya'ya verilmesini tavsiye ettiği yazıyı geciktirmeden gönderiyor ve talebinin yerine getirildiğini bildiren 20 Haziran 1922 tarihli telgrafı da o sırada Hariciye Vekili olan Yusuf Kemal Bey vasıtasıyla Moskova'daki Cemal Paşa'ya iletiyordu.

Ankara, 20.6.338

"Arzu ettiğiniz, Rus Sefiri vasıtasıyla Moskova'ya iblağ edilmiştir. Afganistan'a ait hususat hakkında zaten Fahri Paşa'ya talimat verilmiştir."[2]

---

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S.428-433.

[2] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S.433.

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya Son Mektup

Cemal Paşa bakımından en büyük sorunu; Enver Paşa'nın Orta Asya'da yürüttüğü çalışmaların amaçları doğrultusunda gelişmemesi ve yöredeki Bolşevik kuvvetlerini tehdit ederek uğraştırmaya başlaması teşkil ediyordu. Enver Paşa'nın Türkistan'da gerçekleştirdiği ayaklanma ve Bolşevikler karşısında yükselmeye başlayan 'kontr-Bolşevik' hareket, bu aşamada Moskova'nın dostluğuna –ve silahlarına– şiddetle ihtiyaç duyan Mustafa Kemal Paşa'yı da ciddî biçimde düşündürüyordu. Ne var ki Mustafa Kemal Paşa yine de Enver Paşa ile ilgili olarak uluslararası alanda bir tepki sergilemiyor, eleştirilerini belirli bir çevre ile sınırlıyordu.

Bunlara paralel olarak Cemal Paşa pozisyonunun kuvvetlendiğini hissettikçe Ankara ile daha yakından ve daha açıktan münasebet tesis etmek istiyor; Mustafa Kemal Paşa ile doğrudan temas kurmaya çalışıyordu. Zira Fransa ricali ile yaptığı görüşmeler onu Mustafa Kemal Paşa nezdinde hayli prestij kazandırmıştı. Bu aşamada bulduğu çözüm ise Kars veya Tiflis'e giderek -ve mümkünse Trabzon'a ulaşarak- buradan Mustafa Kemal Paşa ile 'telgraf' başında da olsa 'doğrudan' konuşmaktı.

1922 yılının Haziran ayı başında Cemal Paşa'nın zihnini bu konular meşgul ediyor ve Bakü'den Tiflis'e gidiyordu. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'ya son mektubunu da Bakü-Tiflis treninde yazmıştı. Bu mektup 9 Haziran 1922, Pazartesi tarihini taşıyordu.

Cemal Paşa son mektubunda Mustafa Kemal Paşa'ya hitâben şu satırları kaleme almıştı:

"Sevgili kardeşim Mustafa Kemal Paşa

Bu mektubumu Tiflis'te yazacaktım. Fakat bize dediler ki, bu trenin Batum'a muvâsalatında İnebolu'yu tutan bir İtalyan postası varmış, onu kaçırırsak onbeş gün daha icâb edermiş. Bizim ise artık kaybedilecek zamanımız kalmadığı için İsmet'in Tiflis'te kalmayarak doğruca Batum'a geçmesini ve oradan ilk vapurla İnebolu'ya ulaşmasını tensib ettim ve binaenaleyh bu mektubumu da sallana sallana trende yazmaya mecbur oldum. Sizin asker gözleriniz böyle yazılar okumaya elbet alışıktır. Şimdi iki gözüm, Vusta Asya (Orta Asya) için, daha doğrusu bütün Müslüman Asyası için bugünün en mühim meselesi Enver'in Buhara'da teşebbüs ettiği iştir. Enver avantüriyelerin yapabilecekleri en son işini de yaptı. Kendisini

Buhara Emîri ilan etti. Ve buna bir şekl-i meşrûtî vermek için sâbık Buhara Emîri de Enver nâmına terk-i saltanat etti. Buhara uleması emâretin meşrûiyeti hakkında fetvâlar istar ettiler. Binaenaleyh şimdi bizim Enver, Buhara Emîri nâmı altında Buhara Hükümet-i Cumhuriyesi aleyhine harb ediyor. Sovyet Rusya Hükümeti de Buhara Cumhuriyet Hükümeti'nin müttefiki sıfatıyla, ordusuyla o hükümete yardım ettiğinden bittabiî onlarla Enver arasında muhârebe ilan edilmiş bulunuyor. Orta Asya'daki İslâm âlemi ile Rusya'daki İslâm âlemi Enver'in bu teşebbüsü üzerine büyük bir intibâha uğradılar. Herkes Enver'in bu hareketinde haklı olduğunu teslim ediyor. Maahaza bunun vakitsiz olduğunu söyleyenler de az değil! Ben bu mektubumu mufassal yazmak ve bu taarruz ve mesâili gayet esaslı suretle teşrîh etmek isterdim. Fakat trende bu kadar mühim bir meseleyi tetkike matuf uzun yazılar yazmak kabil olmayacak zannediyorum.

Enver teşebbüs ettiği bu hareketle Ruslara karşı da, Asya âlem-i İslâmı'na karşı da ilan etti ki; Ruslar Müslümanların âzâdîsi ve serbestîsi için birçok şeyler vaat ettikleri halde, bunların hiçbirini yapmadılar ve Müslümanlar için asla duruma başka çare kalmadı. Ve binaenaleyh onların başına geçti ve Ruslarla hoş geçinmek hakkındaki karar-ı katisine, kendi öz vatanının Ruslardan ümit ettiği menâfî-i maddîye ve manevîyeye rağmen Rusya aleyhine mücadeleye karar verdi. İşte şimdi Enver, Orta Asya'da ve Afganistan'da böyle bir şahsiyet olmak üzere kabul olunuyor ve tebcîl ediliyor. Bu sözlerimi mübalağaya veyahut bir maksad-ı husûsa hamletmeyiniz. Hakikat ayniyle böyledir ve böyle zamanlarda en sâlim kararlar verebilmek için hakikatları aynen ortaya koymak şarttır. Adi şakilere, Çakırcalı Efe gibi basbayağı yol kesicilere velayet isnad edecek zihniyette bulunan kitle-i âvâm, Enver Paşa gibi mücahidîn-i İslâmîye'nin sergerdesi telakki edilen bir zâtın, dârât ve haşmeti terk ederek dağların müşkül ve öldürücü hayatına razı olduğunu görür de onun hakkında neler tasavvur etmez?

Acaba Enver bu hareketinde muvaffak olabilecek mi? Bence hayır, bin kere hayır! Enver katiyen muvaffak olamaz ve Enver'in teşebbüs ettiği hareket ne kadar çok mukavemet ederse neticede, duçar olacağı harabî o kadar şedîd olacaktır. Enver'in bu teşebbüsünü, o halde biz nasıl karşılamalıyız? Onu hiç, gayri vâkî gibi telakki ederek meskût geçiştirelim mi? Takbih ettiğimizi alenen söyleyelim mi? Bir parça ümîd-i muvaffakiyet varsa hiç olmazsa azıcık ve meselâ mânen teşvik edelim mi? Eğer Rusya Sovyet Cumhuriyeti'nden Anadolu için fevâid-i maddîye istihsâli emelinde isek bittabiî Enver hareketini sükût ile geçiştiremeyiz. Ta-

raftar veya aleyhtar olduğumuzu izhâr etmek mecburiyetindeyiz. Bunu yalnız Rusya Hükümeti'ne karşı ağızdan kulağa tarzında söylemek de kifâyet etmez. Behemehal alenen bir şey söylemek lâzım. **Zira bugün Rusya'da umûmîleştirilmek istenen fikir; "Bu hareket Enver-Sovyet Rusya ihtilafı değil, Rus-Türk asırdîde mücadelesinin yeniden başlamasıdır" fikridir. Bizim yalnız resmî zevât lisânından arşivlerde kalacak sûrette sebkedecek takbihâtımız "tazıya tut, tavşana kaç" kabilinden telakki olunuyor.** Hatta Çeka'nın en mühim rüesâsından biri olan Peters, bana bilâtereddüt demişti ki:

"Buhara'da ve Türkistan'da efkâr-ı umûmîye bu Buhara işinin sizin tarafınızdan mahirâne bir surette izhâr edildiği ve Enver Paşa'nın icrâ memuru olarak gönderildiği zeminindedir. Ve sizin Türkistan ve Buhara Müslüman âlemindeki takdir-i manevîniz Enver Paşa'nınkinden çok yüksektir. Binaenaleyh sizin tarafınızdan Enver Paşa'nın teşebbüs-i ahirinin alenen takbih edilmemesi filhakika sizin de Enver Paşa harekâtında müşârik (ortak) olduğunuz hakkında bizde bir şüphe tevlit edebilir."

İşte bu mükâleme üzerine idi ki ben de İsmet Bey vasıtasıyla size gönderdiğim enterviyöyü İsvestia gazetesiyle neşrettirmeğe mecbûr olmuştum. Ruslar enterviyöyü benim yazdığım gibi neşretmediler; fakat fikr-i umûmî yine o'dur.

Fakat iş bununla bitmez. Biz Enver'e karşı gayet sarih ve kati mevkiimizi tayin etmeli ve onun hareketini tasvib edip etmediğimizi açıkça söylemeliyiz. Afgan Emîri'ne yazdığım mektubun bir sûretini size gönderiyorum.

"Enver Paşa bir hatâ-i azîm-i siyasî irtikâb etmiştir. Ona yapılacak muavenetlerden hiçbir netice ve muvaffakiyet çıkmaz. Enver behemehal mağlub olacaktır. Mağlubiyeti ne kadar şedîd bir mukavemet zuhûra getirse âlem-i İslâm için zarâr o kadar büyük olacaktır. Binaenaleyh, Enver'e yardım etmek bir hatâ-i azîmin temaddisini istemek demektir" dedim. Ve bunda sizin de benimle hemfikir olduğunuzu ilave etmekten tereddüt etmedim. Ben eminim ki siz sûret-i katiyede benim fikrimdesiniz. Fakat yine eminim ki Anadolu'da da nâfehimler, Enver hareketinde bir ulviyet tasavvur edeceklerdir. İşte onları tenvir etmek ve Anadolu'nun Enver hareketi hakkındaki kanaat-ı mantıkasını bütün cihada ilân etmek, zannediyorum ki Orta Asya İslâm âleminin müdir-i vicdanı olması için iki seneden beri pek çok emekler ve himmetler sarf ettiğim Anadolu Büyük Millet Meclisi Reis-i Âlîsi için bir vazifedir. Enver bu son harekâtı neticesinde şüphe yok ki hiç menzilesine inecektir. Fakat siz bütün âlem-i İslâm'ın minnettarâne ve istirhâmkârâne

nazarlarının initafgâhı olan Gazi Mustafa Kemal Paşa, bu zavallı Müslümanlara Enver'in şimdiki teşebbüsâtında fenâlıklarını şimdiden söylemek, onları merhametsizce cezalara duçar olabilecekleri çılgınca teşebbüslerden tevekkiye dâvet etmek mecburiyetindesiniz. O zaman ne olur? Vusta Asya milletlerinin halâs mücâhedesini takib etmekte bulunan benim gibi arkadaşlarınız daha büyük bir kuvve-i kalb ile mücâhedelerinde devam edebilirler. Ve o âlemi, Ankara'nın layenfek bir peyki haline getirmeye sâi bulunurlar. En mühimi de Rusya Sovyet Cumhuriyeti, Ankara'nın ve onun sayesinde bütün âlem-i İslâm'ın kendisine hakikaten dost olduğunu görerek Anadolu'ya yapacağı muâvenetleri mertebe-i azamiye irsâl eder. (Mustafa Kemal Paşa öneriye uymuyor Enver Paşa'nın harekatını resmen kınamıyordu.)

Bu seferki hareketimden bir gün evvel (Sovyet Dışişleri Müsteşarı) Karahan nezdinde berâ-yi vedâya gitmiştim. Onlar benim sizinle ya şifâhen veya telli telgraf vasıtasıyla görüşmek üzere Türkiye'ye gitmek üzere olduğumu bildikleri için bana aynen şu sözleri söyledi:

"Cemal Paşa, rica ederim Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne benim tarafımdan Rusya Hâriciye Komiserliği nâmına iblağ ediniz ki Ali Fuat Paşa Hadisesi[1] haddi-

---

[1] Moskova'da Ali Fuat Paşa Hadisesi:

Cemal Paşa'nın bahsettiği 'Ali Fuat Paşa Hadisesi' aslında Paşa'nın şahsı ile ilgili bir olay değildi. Meselenin aslı şu idi.

Moskova'daki elçilik binası ihtiyaca yeterince cevap veremediği için 1921 yılının Mayıs ayında, Bolchaya Dimitrova Sokağı'nda bir evin bir numaralı dairesi elçilik hizmetlerine tahsis edilmişti. Elçilik ataşelerinden Yüzbaşı Rıza Bey ile İdris Çora Bey burada çalışıyor; bazı memurlar da bu binada misafir ediliyorlardı.

Dairenin telefonları 21 Nisan 1922 günü saat 18.30'dan 02.00'ye kadar kesilerek cevap vermeyince telaşa neden oluyor, personel ile elçilik arasında bir türlü haberleşme imkanı sağlanamıyordu. Saat 02.00'den sonra ataşemiliter ve ataşe elçiliğe gelerek Rusların tecâvüzüne uğradıklarını bildiriyorlardı.

Yapılan araştırma ve soruşturma sonucunda; Orşovski adlı bir Rus Yüzbaşısı'nın şüpheli davranışları ve buraya sürekli gelip gitmesi nedeniyle Rusların Çeka örgütünün adamlarının, aşırı bir şüphecilik ve gereksiz bir işgüzarlıkla daireye girdikleri, memurları tehdit ettikleri, onlara kötü muamele yaptıkları, binada arama gerçekleştirdikleri anlaşılıyordu. Bu sırada Çeka ajanlarının başında bulunan Komiser Muavini Siminof hiçbir uyarıyı dikkate almıyor, uluslararası hukuk ve diplomasi kurallarını hiçe sayıyor, Türk personele karşı son derece kötü davranıyordu. Bunun üzerine Türk memurlar, bu davranışın devam etmesi halinde direneceklerini söylüyorlardı. Fakat tehdit ve baskılar saat 18.30'dan, geceyarısından sonra 02.00'ye kadar devam ediyordu.

zatında elîm bir hadise olmakla beraber Ankara Hükümeti ile Rus Sovyet Cumhuriyeti arasındaki dostluğa en ufak bir zarar iras edebilecek mâhiyetten pek uzaktır. Her ne cereyan ederse etsin, bizimle Ankara Hükümeti arasında hiçbir sûretle haleldâr olmayacak samimi bir dostluk paydar olacaktır. Buna Mustafa Kemal Paşa Hazretleri emin olsunlar. Zât-ı Âlîniz, Ankara Hükümeti ile aramızdaki dostluğun en mühim âmillerinden biri olduğunuz için size çok müteşekkiriz ve ümit ederiz ki Asya İslâm âlemi ile Rus Sovyet Cumhuriyeti arasındaki münasebât-ı dostânenin takviyesine matuf olan mesâinizde kemakân devam edeceksiniz."

Hakikaten o gün Karahan'ın mükâlemâtında bir tahavvül vardı. İki aydan beri birkaç defa gördüğüm Karahan'da büyük bir tahavvül görüyordum. Aynı tahavvül Şark-ı Karib Umûr-ı Müdürü olan Postortof'da da görülüyordu. O gün Karahan'ı görmüş olan Moskova Sefareti Başkatibi Aziz Bey de Karahan'ın ifâdâtında Türkiye hakkında büyük bir tahavvül fikri olduğunu hissetmiş. Şimdi bundan bir netice çıkarsa sizin Enver Paşa'nın son teşebbüsü hakkında ittihâz edeceğiniz, vaziyetin resmen ve alenen ilanından başka bir şey olamaz. İşte o zaman bir büyük

---

Daha sonra telefonlar yeniden açılıyor, Sovyet ilgili makamlarıyla temas kurularak görüşmeler yapılıyor; Çeka ajanları Yüzbaşı Emin Bey ile bazı evrakları alarak birlikte götürüyorlardı. Daha sonra da Yüzbaşı Emin Bey'e son derece kötü davranıyorlardı.

Bunun üzerine Moskova Elçisi Ali Fuat (Cebesoy) Paşa devreye giriyor, Hariciye Komiserliği nezdinde olayı protesto ediyor ve bir dizi girişimde bulunuyordu. Hemen ardından da Türkiye, Hariciye Komiserliği'ne bir nota veriyordu. Bilahare Ali Fuat Paşa olayı protesto etmek amacıyla elçilikten ayrılmaya ve yurda dönmeye karar veriyordu. Bunun üzerine Rus makamlarının sert tavrı biraz değişiyor; Sovyet Hariciye Komiser Vekili Karahan, Ali Fuat Paşa'ya 25 Nisan tarihiyle aşağıdan alan bir mesaj gönderiyordu. Fakat yine de özür dilemiyordu. Daha sonraki yazışmalarda ise Türk ataşelerinin Rus Hükümeti'ne karşı casusluk teşkilâtına katılmalarının üzüntü ve şaşkınlıkla karşılandığını bildiriyorlardı.

Türk makamları buna karşı Hariciye Komiserliği'ne ikinci bir nota veriyor; Ali Fuat Paşa ise elçilik görevinden ayrılma kararında ısrar ediyordu. Nitekim 10 Mayıs 1922 günü beraberinde; Binbaşı Ziya, Yüzbaşı Saim, İdris, Mehmet Emin beyler ve on Türk askeri olduğu halde Moskova'dan trene binerek ayrılıyordu. Heyet 20 Mayıs günü Batum'a ulaşıyor, burada beş gün kaldıktan sonra bir İtalyan vapuruna binerek de Trabzon'a geliyordu.

'Ali Fuat Paşa Hadisesi' diye anılan bu olay, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ihtilâlden sonra cereyan eden ilk 'gerginlik' olarak kabul ediliyordu. Nitekim bu olaydan sonra ilişkiler, eski samimiyet ve sıcaklığından bir hayli şey kaybediyor, eskisi gibi olmuyordu. (Ali Fuat Cebesoy, *A.g.e.*, S.329-345)

fayda hâsıl olacak ki siz Rusya'dan birçok paralar, silahlar, malzeme talep ve istihsâl edebileceksiniz. Ve bu sayede bu senenin sonbaharı nihayetinde Yunanlılara bir hareket-i taarruzîye icrâsına muvaffak olacaksınız.

Aman kardeşim! Garb'dan gelecek vaatlerin hiçbirine itimat etmeyiniz. Size ancak Rusya'dan muavenet-i maddîye gelebilir. Yunanlıları uzun müddet Eskişehir-Ankara hattında tutmak da câiz değil. Bunun için muhtaç olduğunuz vesâiti Ruslardan isteyiniz. Eğer Moskova'da sizin ve Rusların itimad-ı katisini kazanmış bir sefiriniz bulunursa (Ali Fuat Paşa 10 Mayıs 1922'de Moskova'dan ayrılmış yerine Ahmed Muhtar (Mollaoğlu) görev yapmıştı) Ruslardan sizin için pek az bir zamanda mühim şeyler istihsâl etmek mümkün olur.

Mektubumda hiçbir intizâm kalmadığını görüyorum. Fakat heyet-i umûmîyesi düşüncelerimi size iblağ edebilir.

Ben şimdi biraz da İran'dan bahsedeceğim. İran bugünkü vaziyetine nazaran bizim pek büyük bir ehemmiyetle ayağımızı basacağımız bir mevkidir. Orada İngiliz nüfûzu sallanıyor. Rus nüfûzu, Çeka'sı giremiyor. Yerliler birşeye muktedir değiller. O halde işte Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kuvvet ve kudretle yerleşebileceği bir Müslüman memleketi daha. Rica ederim İran'a mühim bir sefir gönderiniz ve ona mühimce bir miktar da para veriniz. Moskova'daki sefiriniz vâsıtasıyla Rusya Hükümeti ile anlaşarak İran'da müşterek bir plan takibi suretiyle İngiliz nüfûzunu tard ve def edebileceğinizi ve İran'ı müdahelât-ı hâriciyeden sıyanet edecek veçhile tensik ve ıslah edebileceğinizi söyleyiniz. Ve onlardan da alacağınız vesâitle sefirinize tefrik edeceğiniz ataşelik ve mütehassıslar vasıtasıyla İran'ı Afganistan gibi tensik ve ıslâh ediniz. Bunlar kabil-i icrâdır ve pek çok mesâiye müftekâr değildir. Yalnız pek güzel bir sefir intihâb ediniz ve ona salahiyet-i vâsia (geniş yetkiler) veriniz. Afganistan, İran ve Bakü sefirleriniz arasında pek samimi rabıta temin ediniz. Onları bizzat şahsınızla idare ediniz, direktiflerinizi siz veriniz. Pek yakın bir zamanda öyle bir kitle husûle gelir ki...

Şimdi söylediklerimi hulasa edeyim:

1. Evvela sizinle makina başında görüşmeye behemehal muhtacım. Binaenaleyh beni ya Kars'a veya Trabzon'a sizin davet etmenizi isterim. Bu benim Afganistan'da, Vusta Asya'da ve Moskova'da mevkiimi fevkalade takviye edecektir.

2. Enver'in harekâtı hakkındaki kanaatinizi mübeyyin (meydana koyan) Afgan Emîri'ne benim vâsıtamla bir mektup gönderiniz. Mektubu İsmet Bey'e veriniz, bana getirsin.

3. Moskova'ya gayet faal, zeki ve Rusların tamamiyle itimadını hâiz birisini sefir gönderiniz. Ruslarla aramızda en ufak bir emâre-i ihtilaf gözükmemeli. Bu aralık Ruslardan çok şey koparmak mümkündür.

4. İran'a bir mükemmel heyet-i sefâret gönderiniz. Bol malzeme-i nakdiye şarttır.

5. Enver'in harekât-ı ahiresini tevbih (tekdir) eder tarzda muayyen beyanâtta bulununuz.

Ben böyle düşünüyorum. Eğer sizin başka mütâlaânız varsa Kars'ta makina başında görüştüğümüz zaman uzun uzadıya yazarsınız. Mütâlaâtımı başkaca yazarım ve ortaya bir hakikat çıkarırız.

Artık yazacak bir şeyim kalmadı. Arkadaşlarınızın gözlerinden öperim. İsmet'in Ankara'ya muvasalatının ertesi günü Muhtar Bey vasıtasıyla göndereceğiniz telgarafa büyük bir sabırsızlıkla intizâr edeceğimi arz ederek, gözlerinizi öperim kardeşim!"

Cemal

Nezâretim zamanında Bahriye Seryaveri olan Nusret Bey de beraberimdedir. Gerek o ve gerek Süreyya ellerinizi öperler. Nusret de eğer Anadolu Büyük Millet Meclisi Ordusu kadrosuna tayin edilirse müteşekkir olurum kardeşim!

İsmet Bey'in memuriyeti hakkında yapılan haksızlığın halledileceğine hiç şüphe etmiyorum."[1]

Tarihe Tanıklık Eden İsmet Bey anlatıyor

Türkiye'den ayrılıp Avrupa'ya geçtiği andan itibaren Cemal Paşa ile temas halinde bulunan ve İsviçre'ye yerleşmesine önayak olan Yaver İsmet Bey, büyük bir şans eseri olarak Tiflis'e gitmiyordu. Cemal Paşa Nusret va Süreyya beyler ile birlikte son yolculuğuna çıkıyor; İsmet Bey'i ise Ankara'ya gönderiyordu. Böylece 21 Temmuz 1922'da Tiflis'te gerçekleştirilen suikastta Cemal Paşa ile birlikte, Nusret ve Süreyya beyler de yaşamlarını yitirerek şehit oluyorlardı. Buna karşılık

[1] Yrd. Doç. Dr. Hülya Baykal, *A.g.e.*, S. 433-439; Dipnot no 100, Askerî Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı Atatürk Arşivi, Dosya: 109-A, Fihrist:22/1-10.

ölüm yolculuğunda onlardan ayrılan İsmet Bey, son süreçte yaşananların tek tanığı olarak hayatta kalıyordu. Daha sonra 'Karadoğan' soyadını alacak olan İsmet Bey, Cemal Paşa'nın 'ölüme yürüdüğü' son devrede cereyan eden ve tarihsel bakımdan büyük önem taşıyan karmaşık olayların içyüzünü, kendi gözlemleri ve değerlendirmeleriyle birlikte 'Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz' adlı tarih dergisine kapsamlı bir şekilde anlatabilecekti.

Cemal Paşa'nın 'tek yaveri' olarak tanımlanan İsmet (Karadoğan) Bey bu tarihsel konuşmasında Cemal Paşa'nın Ruslar tarafından öldürtüldüğünü ileri sürüyor ve şunları dile getiriyordu:

"Evvela şunu söyleyeyim ki; Enver Paşa'nın Türkistan'daki isyan hareketi başladığında Ruslar, Cemal Paşa'yı öldürmeyi kafalarına koymuşlardı.

Bunu bu kadar kati söyleyişimin sebebini, aşağıda izâhât verdikçe anlayacaksınız...

Biz Afganistan'da iken bir gün Moskova'da bulunan Enver Paşa'dan bir telgraf aldık. Cemal Paşa'ya hitaben yazılmış bu telgrafında Enver Paşa diyordu ki: "Birkaç güne kadar size haberler vereceğim. Fakat sizinle görüşmem lazım. Siz Afgan hududuna gelir misiniz? Yoksa ben Kâbil'e mi geleyim?"

Cemal Paşa telgrafı aldıktan sonra Afgan Emîri Amanullah Hanla görüştü. Ve görüşme neticesinde Enver Paşa ile hudutta buluşma kararlaştırıldı.

Ben o vakit -artık sıfatımızı kaale almayarak bana karşı pek samimi dostluk tezahürleri gösteren rahmetli- Cemal Paşa'ya dedim ki: "Ben Enver Paşa'nın bu telgrafından hiçbir şey anlamadım. Madem ki birkaç güne kadar hayırlı haberler verecektir ve Moskova ile Kâbil arasındaki telsizin ne kadar müşkülâtla çalıştığını ve bazan haftalarca arıza yaptığını biliyor. O halde hayırlı haberlerini vermek için neden birkaç gün daha beklemiyor? Yok eğer sizinle görüşmek istiyorsa, emir buyurun da Kâbil'e gelsin!.."

Cemal Paşa'nın bana cevabı şu oldu: "Çocuğum!.." dedi. "Ben Enver'i hiç buraya sokar mıyım?"

Bunun üzerine Enver Paşa'ya 'Ümmüderya' kenarında 'Çiharcuy' (Çarcöy) istasyonunda randevu verildi. Ve bu randevuya icâbet için Kâbil'den hareket ettik. Onbeş, yirmi günlük bir yolculuk sonunda tam randevuya yetiştiğimiz halde, Enver Paşa meydanda yoktu.

Çiharcuy istasyonunda bir jandarma mülazımievveli (teğmen) bizi beklediğini

söyleyerek durumu anlattı. Meğer Enver Paşa, Doktor Nâzımla birlikte -Anadolu'ya geçmek üzere- Batum'a gitmişler. Fakat hava bozukluğundan dolayı Karadeniz'e açılamadıkları için bu teğmenle Doktor Nâzım'ı bizimle buluşmak üzere buraya göndermişler...

"Peki, Doktor Nâzım nerede?" diye sorduk.

Meğer o da Cemal Paşa'yı beklemeden Buhara'ya gitmiş.

Cemal Paşa, bu hale fena halde sinirlendi ve derhal Buhara'ya hareket kararı verdi. Ertesi gün Buhara'ya varışımızda, Buhara Hükümeti erkânından -ki hemen hemen hepsi vaktiyle Sultan Hamid tarafından celbedilerek İstanbul'da okutturulup yetiştirilmiş, Galatasaray veya Mülkiye Mektebi mezunu münevver kimselerdi- ve orada yerleşmiş Türklerden müteşekkil büyük bir kalabalık tarafından harâretle istikbâl edildik (karşılandık).

Fakat Doktor Nâzım yine meydanda yoktu. Sorduk, bir gün evvel geldiğini ve burada kendisine bir hayli para verildiğini, ondan sonra, galiba Taşkent'e gittiğini söylediler. Biz de Buhara'da fazla kalmayarak, Taşkent'e hareket ettik. Taşkent istasyonunda da Cemal Paşa büyük merâsimle karşılandı. Bir de baktık, karşılayıcılar arasında Doktor Nâzım da var. Cemal Paşa karşısına gelen Doktor Nâzım'a, Enver'in nerede bulunduğunu sordu. "Batum'a gitti" ve arkasından da "Anadolu'ya geçecek" cevabını alınca, o iyi ve daima munis insan, bir anda barut kesildi:

"Siz deli misiniz? Cani misiniz? Memleket bu vaziyette iken, böyle yapılır mı? Görmüyor musunuz, Anadolu dört bir tarafını sarmış olan düşmanlarla mücadele halindedir. Böyle bir zamanda oraya gitmek ihanettir!" diye öylesine azarlıyordu ki, neredeyse parçalayacak diye korktuk.

Zira Cemal Paşa eski İttihatçıların memleket işlerine müdahalesi şöyle dursun, hudutlarımız yakınında bile bulunmalarını doğru bulmadığını daima söyledi.

Fakat yapılacak bir şey yoktu. Cemal Paşa hep beraber Moskova'ya gitmek kararı vermişti. Moskova'da; Afganistan Ordusu teşkilâtı, silah cephane ve sâiresine dâir birçok işlerimiz vardı. Cemal Paşa orada bir kolordu teşkilâtı yapmak istiyordu. Afganistan'da, ordu namına mevcut olan bir piyade, bir süvari alayı ile iki mantelli bataryayı inzibat altına sokan da yine Cemal Paşa idi.

İşlerin halli için Hariciye Komiseri Çiçerin, Harbiye Komiseri Troçki ve Stalin ile temas ettik ve Afganistan'a yapılacak yardım temin edildi.

Bu görüşmeler sona erdiği sırada bir sabah Çiçerin, Paşa ile görüşmek istedi-

ğini telefonla bildirdi. Yanına gittiğimiz zaman bize bir telgrafnâme uzattı. Bunda Buhara'daki mümessili şunu yazıyordu; "Enver Paşa ve arkadaşları ava çıkmışlar ve henüz dönmemişlerdir."

Biz Moskova'ya vardığımız günlerde Enver Paşa'dan bir telgraf gelmişti. Cemal Paşa'ya; "Kâbil'e dönecek misiniz? Dönmeyecekseniz ben gideyim" diyordu. Cemal Paşa bu telgrafa Çiçerin, yani hariceye vasıtasıyla; "Sizi Moskova'da bekliyorum" dediğinde, Cemal Paşa Çiçerin'den "Behemehal Moskova'ya gelmesi için Enver Paşa'ya lâzımgelen vâsıtanın bulunmasını" rica etmişti.

Şimdi mümessilden gelen bu telgraf ne idi? Cemal Paşa bunu görünce beyninden vurulmuşa döndü. Fakat Çiçerin'e belli etmemek için; "Aman sakın bir kazaya uğramış olmasın?" diye vaziyeti örttü.

Ertesi gün sabahleyin, Çiçerin bizi yine davet etti ve ikinci bir telgraf uzattı. Bu da yine Buhara'daki Rus mümessilinden geliyor ve "Enver Paşa ve arkadaşları Ümmüderya kenarında bir karakolumuzu basarak, silahlarını alıp kaçmışlardır ve Afgan hududuna doğru gitmiş olmaları muhtemeldir" diyordu.

Biz tabiî dona kaldık ve Cemal Paşa Çiçerin'e; "Yanımızda bulunan eski Halep Valisi ve İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey'i husûsî talimatla Enver Paşa'nın her türlü hareketlerine mani olmak üzere derhal Afganistan'a göndereceğini" söyledi. Moskova'dan Almanya'ya hareket ettik. Bir müddet geçtikten sonra Cemal Paşa aldığı haberlerden pek (Dizgide karışmış.-M.Ç.) hareketlerini takbih ile yakında Moskova'ya dönüşünde birlikte tedbirler düşüneceklerini Çiçerin'e yazdı.

1922 Mayısı'nda tekrar Moskova'ya dönüşümüzde, Ruslardan çok soğuk muamele gördük. Ve artık Afganistanla alakadar olmayacaklarını açıkça bildirdiler. Hatta Hâriciye Komiser Vekili Karahan dedi ki:

"Cemal Paşa!.. İsterseniz burada kalın, isterseniz Afganistan'a gidin, isterseniz Almanya'ya dönün!.. Nasıl isterseniz öyle hareket edin!.. Fakat bundan sonra bizden bir yardım beklemeyin. Afganistan'a gittiğiniz takdirde, Afganlılarla bizim aramızdaki münâsebetler, sizin oradan ayrıldığınız zamanki gibi iyi bir vaziyet almadıkça, biz artık Afganistanla meşgul olmayacağız."

Karahan'ın böyle söylemesinin sebebi vardı. Enver Paşa oraya gidince Afgan Emîri Amanullah, ona Kâbil'den para ile yardımcı olarak Afgan zâbitleri göndermişti.

Cemal Paşa, Karahan'a şu cevabı verdi:

"Ben Afganistan'a gitmek niyetindeyim. Fakat daha evvel, Türk hududunda, telgraf başında, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istiyorum."

Ruslar buna muvafakat ettiler. Biz de trenle Tiflis'e gittik.

Ben Cemal Paşa'nın; "Bütün Orta Asya vaziyetini, siyasî durumu ve Ruslarla Afganlıların halini, Enver'in hareketlerinin tepkilerini uzun uzadıya anlatan" raporlarını Ankara'ya götürecektim. Hareketten evvel Cemal Paşa'dan, çok tehlikeli bir yer olan Tiflis'i bırakıp, Borjom'da istirahat etmekte olan Türk dostu Frunze'nin yanında kalmasını, çok ısrarla rica ettim.

"Peki, peki!.. Gideriz!.." dedi. Fakat gitmedi. Ben hasta idim. Sıtma... Bu halde istasyona gitmek üzere arabaya binmek üzere iken Cemal Paşa da yanıma binmek istedi. "Aman Paşam, istasyon kalabalık, tehlikeli... Sizin gelmeniz doğru olmaz" dedim. Ses çıkarmadı. Ondan evvel mümessillikte iken Muhtar Bey Paşa'ya; "Aman Paşam. İsmet Bey hasta, ateşi var. Başka birini gönderseniz iyi olur" dediği zaman da Paşa şöyle şaka etmişti: "Yok canım. O alışıktır. Ona kırağı dokunmaz."

Arabaya binerken beni kucakladı. Yanaklarımdan öperek; "İsmet, acaba bir daha seni görebilecek miyim?" diyerek pek müteessir oldu. Ben de; "Mustafa Kemal Paşa ile görüşüp, hemen döneceğim, size iltihak edeceğim" dedim.

Hareketimden üç dört gün sonra Ermeniler tarafından değil, Rusların 'Çeka' teşkilatı tarafından vurdurulmuştur. Katil Gürcüleri de, sonra işittiğime göre Tiflis Hapishanesi'nde yine Ruslar harcamışlardır!

Tiflis'te günlerce peşini takip etmişler. Moskova'da bulunduğumuz sırada da Enver'in harekete geçişini müteakıb bizi Çeka'ya çağırıp, uzun uzadıya, üç-dört saat 'Enver ile alâkamız, onunla muhâberede bulunup bulunmadığımız' hususlarında sorguya çekmişlerdi. Tabiî ne kadar 'Hayır' desek inanmıyorlar ve içlerinden; "Yarın bunların da Enver gibi yapmayacakları ne malûm? İyisi mi temizleyelim!.." dedikleri şüphesizdi.

Ben felaket haberini yolda iken İnebolu'da aldım. Yoluma devam ederek Ankara'ya varışımda elimdeki evrâkı Mustafa Kemal Paşa'ya teslim ettim ve lâzım olan izâhâtı verdim. Mustafa Kemal Paşa çok müteessirdi, "Ah! Niye gelmedi?..." diyordu."[1]

---

[1] *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz, 31 Mayıs 1962*, C.2, S.14, Sayfa 36-38, *Anlatan, Cemal Paşa'nın sağ kalan tek yaveri İsmet Karadoğan*, İst., 1962.

Enver Paşa'nın Asya Seferi

Enver Paşa'nın 'son seferi' olan 'Asya Seferi'ne ve onun ölümü ile sonuçlanacak olaylar zincirinin öyküsüne gelince...

Enver Paşa 8 Kasım 1921 günü beraberinde Tirmiz Garnizon Kumandanı Hasan Bey, Hacı Selim Sami, Bartınlı Muhiddin, Manastırlı Mülazımevvel Nafi beyler ve 30 kişilik bir milis kuvveti olduğu halde 'ceylan avı bahanesiyle' Buhara'dan ayrılmıştı. Paşa'nın gerçek niyeti Basmacılar ile buluşmak ve birlikte hareket ederek Ruslara karşı savaşmaktı. Buhara Emniyet Müdür Muavini Bartınlı Halil Bey de, Baysun yolunda kendilerine katılmıştı.

Enver Paşa ile adamları daha sonra ana yoldan ayrılarak dağ yoluna sapmış, Afganistan hududu yakınındaki Feyzâbâd ile Şîrâbâd arasındaki Kabadiyan (Kabadijan) civarında bir köye yerleşmişlerdi. Tirmiz Milis Müdürü Osman Efendi/Ağa da burada kendilerine iltihak etmişti. Paşa buradan Cumhurbaşkanı Osman Hoca'ya bir mektup göndermiş, Afganistan yolunda olduğunu bildirmişti. Paşa'nın bu aşamada temel amacının, eski Buhara Emîri Âlim Hanı, Basmacıları ve Buhara'daki millî hükümet ile taraftarlarını (Ceditleri ve Kadîmleri) uzlaştırarak geniş bir cephe meydana getirmek olduğu anlaşılıyordu. Bu amaçla da hem Cumhurbaşkanı Osman Hoca ve Başbakan Feyzullah Bey ile temas halinde bulunuyor, hem de Basmacıların arasına katılmak düşüncesiyle Şarkî Buhara'nın derinliklerine doğru yol alıyordu. Ne var ki olaylar hiç de sandığı kadar olumlu gelişmeyecekti.

Tirmiz Garnizonu Kumandanı Hasan Bey'i, Basmacıların hâkim olduğu Cilligöl (Yılığgöl)'e öncü olarak, haber vermek üzere göndermişti. Cilligöl ağaları da Paşa için karşılama töreni düzenliyor ve Molla Nefes (Nafiz) Bey'i görevlendiriyorlardı. Yenimezar köyünden Başçarbağ köyüne gelen Enver Paşa halkın sevgi gösterileriyle karşılandı. Ancak geceyarısı Cilligöl üzerine gelen Togayseri sergerdelerinden Astanakul Toksaba, askerlerini uzakta bırakarak Paşa'nın yanına gelmiş silahların teslim edilmesini istemişti. Şurası muhakkak ki o, Lakay İbrahim Bey'in isteğini iletiyor, bu işi de örtülü bir şekilde yapıyordu. Ancak bunun saygısızlık olacağı kendisine söylenince çekip gitti. Bu durum bir sorun olduğunu gösteriyordu.

Aslında sorun, eski Buhara Emîri ile mevcut Buhara Hükümeti'ni destekleyen Ceditler arasındaki uyumsuzluktan ve zıtlaşmadan kaynaklanıyordu. Âmir Han,

bilindiği gibi Basmacıları destekliyor, bu nedenle de bölgede seviliyordu. Oysa Enver Paşa'ya katılmış olan Osman Efendi/Ağa, Buharalı Ceditlerin adamı idi. Buna benzer bir duruma tüm mücahitler arasında rastlanıyordu. Ne var ki Enver Paşa bu sorunu şimdiye kadar dikkate almamıştı. O Rusya karşısında yekpare bir cephe düşünmüş, bu esas doğrultusunda hareket etmişti. Fakat bu sorun daha yolun başında, Cilligöl'de kendisini gösteriyordu.

Enver Paşa ve 70 kişiyi bulan müfrezesi Cilligöl'e geldi. Burada Türkmen ve Kazan reisleri tarafından hararetle karşılandı. Paşa Türkmen reislerinden Abdülsettar İşbaşı adlı şahsın evinde misafir ediliyordu. Böylece Rus yönetiminin egemenlik bölgesinden çıkmış, mücahitlerin hakimiyet alanına girmişti. Fakat tesanütsüzlükler de hemen o gece yapılan konuşmalar sırasında kendisini göstermeye başladı. Zira tartışmalar genellikle Lakay İbrahim Bey adı çevresinde dönüp dolaşıyordu.

İbrahim Caka Toksaba Bey (Caka, dedesinin adı-Toksaba Albay rütbesi) Şarkî Buhara'da 15.000 hanelik Lakay kabilesinin reisi idi. Lakaylar savaşçılığını koruyan, yiğit ve cesur yaradılışlı insanlardan oluşan bir kabile idi. Türkmen, Kazak, Karluk ve Marka denilen bütün Türk kabileleriyle, Farsça konuşan ve Tacik adı verilen mücahitlerin Başkumandanı konumunda idi. Bunlar Emîr Âlim Han'ın taraftarı idiler. Zira Buhara'da Bolşevik yöntemleri ile tesis edilen millî hükümetin, Osman Hoca'nın, arkadaşlarının ve özellikle de Ceditlerin aleyhinde idiler. Kısacası Lakay İbrahim Bey'in Basmacıları Osman Hoca'nın temsil ettiği Buharalılara ve Ruslara karşı idiler.[1]

---

[1] Buhara'dan ayrılarak Asya'nın derinliklerine doğru ilerlemeye başlayan Enver Paşa'yı en çok uğraştıran yerel güçlerin basında Lakaylar ve onların lideri konumunda bulunan Lakay İbrahim yer alıyordu. Lakay İbrahim'in adamını göndererek silahların teslim edilmesini istemesiyle başlayan bu karşılaşma Enver Paşa'nın canını sıkıyordu. Enver Paşa Lakayları tanımak için beraberindeki Molla Nâfiz'e başvuruyor; kendisinden Lakaylar hakkında bilgi vermesini istiyordu.

Molla Nâfiz bu gelişmeyi anılarında şöyle anlatıyordu:

"Yeni hadiseyi Paşa duyunca benden Lakaylar hakkında malûmât istedi. Ben de kendilerine etraflıca konunun gelmiş ve geçmişini anlattım:

Lakayların reisi olan İbrahim Bek ve avanesinin Şarkî Buhara'daki Türkistan Millî Mücadelesi'ne en az Bolşevikler kadar zararı dokunmaktadır. Bunlar Özbek kabilesinin bir oymağıdır. Bu oymak da Esenbeyli, Badratlı diye iki kola ayrılır. Gölap Vilayeti'nin kuzeyi ile Belcivan Vilayeti'nin güneyindeki bozkırlarda ve Hisar Vilayeti'nin güneydoğusunu çevreleyen ovalarda köylerde yaşarlar. Buğday ve arpa ziraati ile uğraşırlar. Kala-

Bu nedenle Cilligöl'de geçirilen o gece yapılan konuşmalar ve tartışmalar bu eksen etrafında cereyan ediyordu.

---

balık ve çalışkan oldukları için bol miktarda mahsul alırlar. Aynı zamanda da köylerinin çevresinde ziraate müsait olmayan dağlık mıntıkalarda koyun, at ve sığır yetiştirirler. Oldukça zengin olanların ekserisi Buhara Emîrliği'nin rütbelerine sahiptirler. Mansıpdarların halk üzerinde büyük nüfûzları vardır. Genel olarak Lakay halkı çok çalışkan, namuslu ve misafirperverdir. Âlim Han Afganistan'a kaçınca o havalide hiçbir otorite kalmadı. Yeni hükümet de henüz otoriteyi eline alamadığı için karışıklık başgösterdi. Bu hercümerç içerisinde tabiatıyla birçok avanturisler peyda oldu. İşte böyle tiynetleri bozuk çapulcular, bu çalışkan ve samimi insanların cehaletinden faydalanarak etraflarına birçok delikanlı topladılar.

İbrahim Lakay o namuslu insanlar arasında fenalıklarıyla temayüz etmiş bir kişidir. Kendisi fakir bir köylünün çocuğudur. Hayata atıldığından itibaren hırsızlıkla geçinmiştir. Ele avuca sığmaz, muhitin en uzak taraflarından at çalar. Bazen elegeçer dayak yer. Hulasa binbir çeşit macera ile yoğrulmuş, kapıdan kovalasalar pencereden giren takımından haydut yaradılışta bir mahluk... Âlim Han Buhara'yı terk ederek Hisar'a geldiği zaman fırsatı ganimet bilen İbrahim Lakay, etrafına kendi kafasına uygun kırk-elli kişi toplayarak Emîrciler safında Cumhuriyet kuvvetlerine karşı cephe almış, Emîr'i müdafaaya girişmişti. Az zamanda firarî Emîr'in teveccühünü kazanarak onun iltifatını nâil olmuş ve 'Karakul Beyliği' rütbesini almıştır.

İbrahim Lakay şu anda kendini Emîr'in varisi telakki etmektedir. Civarda yerleşik Tacik, Katagan, Karluk, Kazak, Türklen köylerini basıyor, yağma ediyor, eline ne geçerse alıp götürüyordu. Kendi oymağından olmayan rütbe sahibi zenginlere de tahakküm ediyordu. Bu herifin zulmü civar halkı susturduğundan Gölap havalisindeki Lakayları da şımartıyordu. Bunlar da aslında bir sığır çobanı olan Togay Sarı isminde bir serserinin etrafında toplanarak yağmaya koyuluyorlardı. Bunlar talimatı İbrahim'den alıyorlardı. Lakay yağmacılarından canlarını ve mallarını korumak için diğer kabileler tıpkı bizimle Kazaklar gibi birleşmişlerdi.

Togay Sarı'nın da yaptıkları saymakla bitmez. Emîr Âlim Düşenbe ve Korgantepe'de tutunamayarak Gölap Kalesi'ne iltica ile buradan Afganistan'a kaçtıktan sonra, kale Cumhuriyet güçlerinin eline geçmişti. Togay Sarı, Lakay olmayan halktan topladığı dört bin kadar silahlı kişi ile kaleye bir baskın yapmıştı. Cedidî askerler kaleyi korumak için havaya ateş açmışlarsa da dinleyen olmamış ve bu insanların bir çoğu geri durmak isterken Togay Sarı adamları tarafından öldürülmüşlerdir.

Enver Paşa'ya geç vakitlere kadar buralardaki durumu anlattım. Birgün; "Bu Lakaylar 50 bin asker çıkarabilirler mi" diye son bir sual sordu. Ben de; "Çıkarabilirler" diye cevap verdim." *Molla Nâfiz'in Hatıraları*, Sarıklı Basmacı, *A.g.e.*, S.81-83.

Tuza, Ekmeğe ve Kur'an-ı Kerîm'e...

Enver Paşa Basmacı reislerini ayrı ayrı dinledikten sonra onlara hitaben bir konuşma yapıyor ve şunları söylüyordu:

"Ben sizlerin Bolşevik esâreti altında neler çektiğinizi duydum ve gördüm. Size bir refah vaadi vererek, yerine sizin bütün refah ve saâdetinizi türlü zulüm ve işkence vasıtasıyla yurdumuzdan söküp alan zaleme (zalimler) karşısındasınız. İnleyip dururken, köylerinizin harap, mallarınızın talan edildiğini görürken, size yardım etmek için geldim. Hakiki İslâm hissiyle mütehassis olan her bir Türk, bu söylediklerime inanır. Çünkü bu söylediklerim görülen ve bilinen bir hakikattir. İnşallah İbrahim Bey de böylece söylediklerimin doğruluğuna inanacaktır ve ölünceye kadar bizimle beraber çalışacaktır."[1]

Onun bu sözleri, orada bulunanları son derece duygulandırmış, derinden etkilemiş ve gösterdiği inanç ve iman herkese sirayet etmişti. Bunun üzerine toplantıda bulunan Türkmen ve Kazak reisleri adına Abdülsettar; "Madem ki öyledir, siz de bizim adâd-an'anatımıza uyarak bizimle beraber çalışacağınıza dair ekmeğe, tuza, Kur'an-ı Kerim'e and içmelisiniz" dedi. Böylece Enver Paşa ve beraberindekiler Cilligöl'de 'tuz, ekmek ve Kur'an-ı Kerim' üzerine ant içtiler.[2]

Cilligöl'deki en önemli gelişmelerden biri de ayyıldızlı bayrağa bir de -Ergenekon'da Türklerin kurtuluşunu simgeleyen- Kurtbaşı'nın asılması olmuştu.

Enver Paşa, Lakay İbrahim Bey ile buluşmak ve yüzyüze konuşmak istiyordu. Bu amaçla Cilligöl'den hareket ederek Korgantepe'ye doğru yola devam etti. Kurgantepe'ye 10 kilometre kala 3.000 Belcivanlı mücahitle karşılaşıldı. Bunlara İbrahim Bey'in kumandanlarından 80 yaşındaki Togay Sarı kumanda ediyordu. Enver Paşa Togay Sarı ile konuşarak, olumlu bir diyalog kurdu. Yemekler yenildi ve yeminler tekrarlandı. Ancak Togay Sarı daha ileri gitmemesi, aksi takdirde Lakay İbrahim Bey'den eziyet görebileceği konusunda Enver Paşa'yı uyarıyordu. Kaldı ki Togay Sarı ile İbrahim Bey'in arası da o kadar iyi değildi. Togay Sarı Paşa'yı, kendisiyle birlikte Belcivan'a gitmek konusunda ikna etmeğe çalışmış, fakat başarılı olamamıştı. Enver Paşa yörenin en güçlü kumandanı olan Lakay İbrahim Bey ile birleşmek ve önemli bir kuvvet oluşturmak istiyordu.

Bu nedenle Enver Paşa ve beraberindekiler doğrudan İbrahim Bey'in Kara-

---

[1] *Yaver, A.g.e.* S.110.

[2] *Yaver*, Age, S.110, 111.

mendi'deki kışlağına yöneldiler. Kışlağa 5 kilometre kala Paşa'yı bir heyet karşıladı. Ancak Paşa, hiç de olumlu karşılanmamıştı. Kendisinden şüphe ediliyor, kimi adamlarının silahları çalınarak taciz ediliyordu.

Lakay İbrahim Bey ertesi gün Karamendi kışlağına gelerek, Paşa ile buluştu. Ancak o da dostça davranmıyordu. Lakay İbrahim Bey Enver Paşa'yı adeta esir almıştı.

Bu olayın içyüzünü yıllar sonra Osman Hoca şöyle anlatacaktı:

"Enver Paşa Buhara'dan ayrıldıktan sonra Basmacı denen mücahitlere katılmağa karar veriyor. Bunu pek makul sebeplerle doğru bulmayanlar, bütün gayretlerine rağmen Paşa'yı kararından vazgeçiremiyorlar.

Bu suretle Enver Paşa, mahiyetindeki bazı zâbitler ve yüzaltmış kadar erle Korgantepe'de Lakay İbrahim'in dostlarından 2.500 kişilik bir Basmacı çetesinin reisi bulunan 80 yaşındaki Togay Sarı ile görüşüyor ve bu zâtın misafiri oluyorlar. Togay Sarı, Enver Paşa'ya çok konukseverlik ve saygı gösteriyor; şerefine ziyâfetler veriyor. Fakat verilen ziyafet sırasında Enver Paşa'nın memleketten uzaklaşmış bulunan son Buhara Emîri aleyhine bazı sözler söylemesi, oradaki Emîr taraftarı olanları gücendiriyor. Ve halk, o anda Enver Paşa'ya 'Emîr aleyhtarlığı' damgasını vuruyor.

"Osmanlı Devleti padişahlarından Sultan Abdülhamid'i de tahtından bu atmıştır" diye, Enver Paşa hakkında söylentiler ve propagandalar alıp yürüyor. Bu suretle Enver Paşa Emîr taraftarı 20.000 kadar nüfusu bulunan İbrahim Lakay'ın itimadını kaybetmiş oluyor.

Durumu hisseden Enver Paşa da behemehal Lakay İbrahim ile konuşmak istediğini Togay Sarı'ya anlatıyor ve ertesi günü buradan ayrılarak Aral köyünde Ali Merdan Toksah'a misafir oluyorlar. Buradan Lakay İbrahim'in köyü olan Karamendi'ye hareket ediliyor. Orada Abdürrahman Toksalan'ın evinde misafir edilirken asker de diğer evlere yerleştiriliyor. Ali Merdan Toksah ile köy ağaları Paşa'ya ve maiyetine gereken hürmeti gösteriyorlar. Fakat Paşa ve maiyetindekiler, bir an evvel görüşmek istedikleri Lakay İbrahim'in gecikmesinden şüpheye düşüyorlar. Lakay İbrahim gelecek diye bekleyerek geceyi orada geçiriyorlar. Sabahleyin erkenden uyanır uyanmaz Paşa bir de bakıyor ki, misafir olduğu evin etrafı askerle çevrilmiştir. Bu vaziyet karşısında Paşa hiç istifini bozmuyor, soğukkanlılığını muhafaza ediyorsa da etrafındakiler sinir içinde ateş püskürüyorlar.

Bu hareketin sebebini sorup anlamağa vakit kalmadan, Lakay İbrahim çıkage-

liyor. Yanında birkaç da kumandan var. Paşa'yı; "Hoşgeldiniz aziz misafirimiz" diye selamlıyor.

Enver Paşa da bundan cesaret alarak; "Çok kuvvetli bulunmak lâzımgeldiğinden, millî hükümetle birleştiği takdirde kuvvetin artacağını ve böylece yurdu düşmandan temizlemenin daha kolay olacağını" anlatıyorsa da, bunları dinler gibi görünen Lakay İbrahim, bu sözlerin hiçbirine kıymet vermeyerek Paşa'ya; "Artık benim yanımda kalacaksınız, misafirim olacaksınız!" diyerek sıvışıveriyor.

Biraz sonra Lakay İbrahim'in gönderdiği bir heyet, son derece nazik davranışla Paşa ile maiyetindekilerin silahlarını alıyorlar.

Paşa'nın maiyetindeki askerler, silahlarını vermek istemiyorlar. Bu manzara Paşa'nın gözlerini yaşartıyor. Nihayet erler de, tekrar edilen emri ağlaya ağlaya yerine getiriyorlar. Ertesi günü Paşa ve maiyetindekiler İbrahim Lakay ile beraber Göktaş'a doğru hareket ediyorlar. Ortayüz tepesinde davul zurnalarla karşılanıyorlar ve İbrahim Lakay, Paşa'yı karargâhında, evine bitişik, iki odalı bir küçük binada, muhafaza altında misafir ediyor. Paşa'nın askerlerini de yakın köylere dağıtıyorlar. Bütün bu olup bitenleri ben, Duşanbe vilayetine geldiğim zaman haber aldım. Enver Paşa'yı, Lakay İbrahim'in elinden kurtarmak için askerî kuvvet gönderebilirdim. Fakat böyle bir hareketi, Paşa'nın hayatı için tehlikeli buldum!

Bu işi, Paşa'nın hayatını katiyyen tehlikeye sokmadan, ustalıkla yapmak lazımdı.

Bunun için Cumhurbaşkanı sıfatıyla, Buhara-Türkistan Millî Birlik Fırkası Teşkilâtı'na beyannâmeler göndererek, tavsiyelerde bulundum. Tavsiyelerimi, ilk defa Karatekin vilayeti mücahitleri vatansever kumandanlarından İşan Sultan ile Fudayl Mahdumlar dinlediler. Bilhassa İşan Sultan derhal harekete geçti. İkiyüz mücahit askeri ile birlikte Karatekin'den hareketle, İbrahim Lakay'ın merkezi olan Göktaş'a yakın bir yerde karargâhını kurdu ve İbrahim Lakayla Paşa hususunda müzakereye başladı. Diğer taraftan mutemedim olan, Lakay liderlerinden Ruzî Toksaba da İşan Sultan ile beraber çalıştı, ona yardım etti. İbrahim Lakay'ı kandırmak için bu ikisi elele çok gayret gösterdiler. Nihayet İbrahim Lakay Enver Paşa'yı serbest bırakacağına söz verdi. Ve bu işi şöyle yapmayı muvafık buldu:

İbrahim Lakay; İşan Sultan'ın Enver Paşa'yı ziyaret etmesini kabul etti ve Enver Paşa'ya da; "İşan Sultan sizi ziyarete gelecektir. Bu zât çok muhafazakârdır. Bu sebeple onu, size vereceğim selle -yani sarıkla- ve çapan -yani cübbe- yi giyerek kabul etmenizi rica ederim" dedi.

Bu ricayı kabul eden Enver Paşa da, Fatih Camîî hocaları veya bizim Buhara mollaları kisve ve kıyafetine girerek, İşan Sultan'ın ziyaretini kabul etti. İkisi başbaşa, uzun bir konuşmadan sonra, İşan Sultan'ın köyündeki karargahına döndü. Enver Paşa da İbrahim Lakayla Rahat köyüne hareket ettiler. Ve İbrahim Lakay bir sabah Enver Paşa'ya haber vermeden askerleri ile beraber, asıl karargâhının bulunduğu Göktaş köyüne gitti. Paşa da bulunduğu yerde, yani Rahat köyünde muhafızsız, nöbetçisiz ve tamamiyle serbest bırakılmak sûretiyle, hürriyetine kavuşturulmuş oldu. Bu sûretle üç ay süren -fakat kendisine sorulsa bir ömür boyu sürmüş olduğunu söyleyeceği- esâret hayatından kurtulan Enver Paşa, Rahat köyünde hür ve serbest olarak iki hafta kadar kaldıktan sonra, İşan Sultan'ın karargâhı olan Muin köyüne gelince fevkalâde büyük tezahüratla karşılanıyor. Ertesi günü de Buhara-Türkistan mücahitlerine hitâben şu tarihi beyannâmeyi yayınlıyordu:

"Ey Buhara-Türkistan hürriyet ve istiklâlci gazileri. Küffârın barışmaz düşmanı olan ben; muhafaza-i din ve vatan için mücâhede eden siz gazilere naçizâne selamlarımı arz ederim. Bu andan itibaren Buhara-i Şerif, Hayve (Hive) ve bütün Türkistan'ı istilâcı Moskoflardan kurtarmak için çalışan siz gazilere iltihak ediyorum... Bütün askerlik hayatımda edindiğim tecrübe ve müşâhedelerimi Moskoflara karşı kullanacağım. Allahın rızası için siz mücahitlerin bana göstermekte olduğunuz hüsn-i kabul ve itimadınıza dayanarak Buhara, Hayve ve bütün Türkistan silahlı kuvvetlerine şu tavsiyede bulunuyorum... Ayrı ayrı muhârebeleri bir tarafa bırakıp Moskoflara karşı olan muhârebelerinizi bir merkezden idare ediniz ve benim kumandam altında toplanınız... Ve bilvesile mücahit ve gazi kardeşlerim, sonsuz hürmet ve saygılarımı yüksek huzurlarınıza sunarım.-Gazi Enver"[1]

Lakay İbrahim'in Enver Paşa'yı serbest bırakmasında Osman Hoca'nın gayretlerinin yanı sıra Afganistan Emîri Amanullah Han'ın baskıları; bu iş için gönderdiği temsilcisi Nurullah Han'ın temasları ve çabaları da rol oynamıştı.

Serbest kalan Enver Paşa 28 Ocak 1922 günü Düşanbe'yi hedef alan bir harekâta başlıyor, emrindeki mücahitleri esaslı bir şekilde düzenleyerek Ruslarla sürekli çatışmalara giriyordu. Bu harekâtın Enver Paşa tarafından yönetildiğini anlayan Ruslar telsizle Taşkent, Buhara ve Semerkant'taki garnizonlardan yardım istiyorlardı. Fakat buna rağmen Ruslar pek fazla direnemiyor, Şarkî Buhara'nın

---

[1] *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, Türkpetrol, C.1, S.403-405; *Buhara'nın ilk ve son Cumhurbaşkanı Osman Hoca anlatıyor: Enver Paşa'yı Nasıl Kurtardım?*

merkezi Düşanbe'yi boşaltmak ve milliyetçilere terketmek zorunda kalıyorlardı. Ruslar Seraya yönünde, perişan bir şekilde çekiliyorlardı. Bir ara, gelen yardıma güvenerek karşı saldırıya geçmek istediler. Fakat Enver Paşa'nın savaşçıları tarafından bir kez daha mağlup edildiler.

Enver Paşa, 1922 yılının Şubat ayında Puluhakiyan'da geçici bir karargâh kuruyor; bütün gücüyle de çevredeki bağımsızlıkçı güçleri tek bir kumanda altında birleştirmeye çalışıyordu. Fergana Başkumandanı Şîr Mehmed Bey'e, Şehrisebz taraflarındaki mücahit kumandanları Danyal ve Cebbar beylere ve Semerkant çevresindeki mücahit kumandanı Açil Bey ile Afganistan'da bulunan Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca'ya birer temsilci ile mesajlar gönderdi. Bu yoldan onları topluca hareket etmeye ve beraberliğe davet ediyordu.

Enver Paşa'nın Puluhakiyan karargâhına Türkistan'ın her yerinden yoğun bir ilgi başlamıştı. Çeşitli yerlerden çok sayıda askerler geliyordu. Bunlar Paşa'nın beraberinde getirdiği subaylar tarafından eğitiliyorlardı. Nafi Bey'in yönetiminde Dihnev'de faaliyet gösteren fişek ve bomba imalathanelerinde cephane yapılıyordu. Bu arada Afganistan Emîri Amanullah Han tarafından da 27 deve yükü silah ve mühimmat ile birlikte 4 deve yükü gümüş para yardım gönderilmişti. Amanullah Han, Afganistan'ın Harbiye Nâzırı Nâdir Han'ı Enver Paşa ile sürekli temas ve yardımlaşma halinda bulunmakla görevlendirmişti.

Paşa'ya bağlı kuvvetler Baysun şehrine sürekli saldırılar düzenliyor, yürüyüşler yapıyor, Rusları rahatsız ediyor, korku içinda bırakıyorlardı. Bu çatışmalardan birinde Enver Paşa da kolundan hafif şekilde yaralanmıştı.[1]

Ültimatom

Düşanbe Olayı Rus yönetimini son derece şaşırtmış, kızdırmış ve tepkiye sevketmişti. Moskova yönetimi Taşkent'ten Buhara'ya üç kişilik bir heyetle Elçi Yurinof'u göndererek millî hükümete bir ültimatom vermişti. Bu ültimatomda; "1. Buhara Hükümeti'nin derhal Reisicumhur Osman Hoca'yı hain ilan etmesi, 2. Düşanbe Vakası üzerine Sovyetler ile bozulan münasebetlerin yeniden tanzim edilmesi, 3. Buhara Ordusu'nun Türk Frond kumandası altına verilmesi" isteniyordu.[2]

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.84.

[2] Baysun, *A.g.e.*, S.85.

Bu arada mücahitlerin Şehrisebz civarındaki harekâtı bütün şiddeti ile devam ediyordu. Ruslar Tal karargâhı civarından büyük kuvvetlerin koruması altında geçebiliyorlardı. Zira mücahitler artık çevreye hâkim olmuşlardı.

Bir yandan Buhara civarında başlayan silahlı harekât, diğer taraftan Enver Paşa'nın Puluhakiyan'da millî mücadelenin başına geçerek kazandığı zaferler Moskova'yı hayli güç durumda bırakarak kara kara düşündürüyordu. Ruslar, Buhara Nâzırlar Şûrası Reisi Feyzullah Hoca'yı Moskova'ya çağırarak adeta kulağını çekmiş; gereken tedbirleri alarak bu sorunu kökten çözeceklerini açık bir dille ve tehdidâmiz şekilde ifade etmişlerdi.

Bunun hemen ardından büyük bir Rus kuvveti, mitralyöz ve toplarla teçhiz edilmiş olarak Tal köyündeki mücahit karargahına saldırtıldı. Üç gün devam eden savaşın ilk günü çok şiddetli bir şekilde cereyan etti. Karargâh topa tutuldu. Fakat cansiperâne bir direniş gösterildiği için Ruslar karargâhı ele geçiremediler. İkinci ve üçüncü günü saldırılar hafifledi. Umutlarını yitiren Ruslar geri çekildiler. Ne var ki Bolşevikler, çok daha büyük bir kuvvetle saldırmak üzere hem hazırlık yapıyor, hem de takviye kuvvet alıyorlardı.

Bunu öğrenen Buhara Harbiye Nâzırı Abdülhamid Arifoğlu durumu bildirince Tal karargâhındakiler, burayı terketmek kararı aldılar. Cebbar Bey bu karara karşı çıkmıştı. Onu ikna etmek için hayli uğraştılar. Nihayet mücahitler karargahı boşaltıp uzaklaşarak, kayıp vermeden canlarını kurtardılar. Mücahitler karargâhı terkederken şans da yardım etmişti. Çöken yoğun sisin içinde karargâha saldırmak amacıyla gelen Ruslar, yanlarından geçip giden mücâhitleri görmemişler ve taraflar şans eseri çatışmaya girmemişlerdi. Tal'den çıkan mücâhitler yeni karargâhlarını Guzar'da kurdular ve Enver Paşa'ya da bilgi verdiler.

Bu arada Buhara Harbiye Nâzırı Abdülhamid Arifoğlu Bey de 350 kadar askeriyle birlikte, Cumhurbaşkanı Osman Hoca ile Ali Rıza Bey'in tavsiyelerine uyarak Enver Paşa'nın Kâfirun'daki karargâhına giderek onun kuvvetlerine iltihak etmişlerdi.

Bu arada Tal karargâhından çıkarak Guzar'a yerleşen 1.800 kişilik silahlı kuvvet de Enver Paşa'dan gelen emirle Kâfirun'a doğru hareket etti. Ancak Ruslar bu kuvvetin Enver Paşa'ya katılmasını engellemek için saldırıya geçti. Derbend ve Tengiharem'de büyük çarpışmalar oldu. Ancak Ruslar hiçbir başarı elde edemediler.

Bu büyük mücahit kuvvetinin Kâfirun karargahına gelişi muhteşem bir man-

zara oluşturdu. O gün Enver Paşa 'Asya Misyonu'nun en parlak, en heyecan verici ve en yüceltildiği günlerinden birini yaşadı. Bu sırada orada bulunan ve yaşananlara tanıklık eden Abdullah Receb Baysun, daha sonra gördüklerini anılarında şöyle kaydedecekti:

"Paşa'nın karargâhına vardık. Bir katlı kerpiç evinin önündeyiz. Atlarımızdan indik. Takdim merâsimi ifadelendiremeyeceğim kadar heyecanlı oldu.

Senelerden beri ismini işittiğimiz Enver Paşa'nın yanındayız. Gözlerimiz gözlerinde. Dalgalanan ayyıldızlı bayrakların altında güneş gibi parlıyor. Milyonlarca insanın istiklâl ümidi bu güneşin nuruyla var olacak. Başında Türkistan'ın meşhur Karagöl derisinden kahverengi kalpağı, hâki renkteki elbisesi, açık renk çizmesi içinde o kadar dinç ve sevimli ki... Balık etindeki vücûdüne, çenesini çeviren siyah sakalı ayrı bir halâvet veriyordu.

Kapının önünde yüksekçe olan yolun üstünde Paşa, İşan Sultan, Erkân-ı Harb Reisi Hasan, kumandanlarından Nafi, Halil, Faruk, Danyal, Şeref, Cebbar, Abdülresul, Allahkulu beylerle sâir kumandanlar sıra ile durdular. Geçit resmi yapan askerlerin "Yaşa! Varol Paşa!.." sesleri kırlardan dağlara, göklere çarpıyor, dağlarda, göklerde, aynı dileği tekrarlıyordu. Bu coşkun heyecan Paşa'nın gözlerini yaşartmıştı.

Asker hazırlanan yerlerde istirahate çekildi. Biz de Paşa'nın yer minderleriyle döşenmiş olan odasına gittik.

Türkistan âdeti üzere Gökçaylar içilerek vaziyet hakkında konuşmalar yapıldı. Arzu, gaye, düşünce ve kararlar arasında görülen birlik, neşemizi bir kat daha arttırıyordu."[1]

Kâfirun karargâhında Enver Paşa hem tam bir kumandan ve asker, hem de adeta münzevî gibi yaşıyordu.

Geç yatıp erken kalkıyor, askerlerin eğitimiyle yakından ilgileniyor, özellikle silah temizliğine önem veriyordu. Hatta mitralyözleri bizzat temizlemekten büyük keyif alıyor, askerleriyle ve kumandanlarıyla dostça konuşup onlardan bilgi alıyordu. Planlar yapıyor, sürekli okuyor ve haritalar üzerinde çalışıyordu.

Diğer taraftan da sabahları erken kalkıp namaz kılıyor, yanından ayırmadığı Kur'an-ı Kerim'i okuyor, dua ediyordu. Halkın geleneksel yaşamına uyum sağlamaya çalışıyor; unutulmak üzere olan âdetlere bile titizlikle uyuyordu. Bu nedenle de yerel halkın sevgisini ve saygısını kazanmıştı.

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.89.

"Bir gün Paşa, Baysun vilayetinden iltihak eden birkaç genç ile konuşurken, gençlerden biri eline geçirdiği bir komünist gazetesini Paşa'ya verdi.

Gazeteye şöyle bir göz gezdiren Paşa, bir sahifesini göstererek gence; "Oku bakalım!" dedi.

Gazeteyi eline alan genç okudu: "Bütün dünya işçileri, birleşiniz!.."

Birden asabileşen Paşa pek çabuk sakinleşti. Gülerek;

"Hayır oğlum! Bu bir hayaldir. Sen kafanda daima bütün dünya Türklerinin birleşmesini yaşat!.." dedi."[1]

Bu 'Türkçülük' yaklaşımına paralel olarak Anadolu-Asya ekseninin bir bütün oluşturduğu konusundaki kararlılığını da asla gözardı etmiyor, yeri geldiğinde açıkça ortaya koymaktan ve ifade etmekten kaçınmıyordu. Onun, Baysun üzerine yaptığı saldırılardan büyük rahatsızlık ve endişe duyan Buhara Emîri Âlim Han'ın, kendisine hitâben yazdığı "Memleketiniz düşman istilâsı altındadır. Askerî kuvvet ve kudretinizi kendi vatanınızı kurtarmak için sarfetseniz daha iyi olur" mealindeki mektuba verdiği yanıtta; 'Anadolu-Asya ortak misyonunu' açık bir şekilde dile getiriyordu. Enver Paşa ona cevap verirken; "Benim vatanımı kurtaracak adamlar var. Merak etmeyiniz, çalışıyorlar... Burası da benim vatanımın bir parçasıdır. İnsanlarının damarlarında dolaşan kan benim damarlarımdaki gibi Türk kanıdır. Burası Rus memleketi değil, hâlis bir Türk ülkesidir" diyordu.

Bütün bu örnekler Enver Paşa'nın 'Anadolu-Asya eksenini' toplumsal zeminden yoksun, sadece söylemde kalan 'siyasî bir proje' olarak görmediğini; birbirinden ayrı da olsa yekpâre bir toplumsal yapının doğal sonucu olarak değerlendirdiğini gösteriyordu.

'Misâk-ı Millî Kurultayı' ve Stratejik Kararlar...

Türkistan'ın önde gelen komutanları Kâfirun karargâhında Enver Paşa'nın emri altında toplanmışlardı. Bunların arasında Buhara Harbiye Nâzırı Abdülhamid Arifoğlu, Behbudî'den Nazar Pehlivan ve Destan Toksabalar, Düşanbe'den Rahman Mingbaşi, Monla (Molla) Niyaz Toksaba, Kerki'den Abdürrahman Toksaba, Şîrâbâd'dan Mehmed Ali, Babadağ'dan Hayıt, Külâb ve Belcivan'dan Abdül-

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.90.

kadir Âşur, Paşa Hoca, Abdülkayun Toksabalar, Meççah'dan Nusret ve Yusuf beyler bulunuyordu. Ayrıca Afganistan Kralı Amanullah Han cephane ve subaylarıyla birlikte Efdaleddin Han'ın kumandası altında 260 silahlı asker ve özel temsilci olarak da Ahmed Han'ı Kâfirun'a göndermişti.

Keza Fergana Mücahitleri Genel Kumandanı Şîr Mehmed Bey, kardeşi Ferganalı Rûz Muhammed Bey kumandasında 100 kişilik bir kuvveti Kâfirun karargâhında görevlendirmişti. 1500 kişilik silahlı kuvvetle birlikte Karatekin Mücahit Kumandanı Fuzeyl Mahdum da Kâfirun'a katılmıştı. Semerkant Mücahit Kumandanı Açil ve Behram beyler, Garbî Buhara'dan Abdülkahar Öretepe ve Meççah'dan Ahmed Han da diğer pek çok Türk Bey'i gibi zengin armağanlar ve bağlılık mektuplarıyla birlikte Kâfirun'a gelmişlerdi.[1]

Kısacası Kârfirun karargâhında büyük bir kuvvet ve saygın bir komutanlar-beyler heyeti toplanmıştı. Halk mücâhit ordusunun ve karargâhının ihtiyaçlarını büyük bir özveri ile seve seve karşılıyor; Rus saldırganlarının önünde, kendilerini şimdi daha fazla güvende hissediyordu. Enver Paşa o kadar güçlenmiş ve çevresinde saygınlık uyandırmıştı ki; Lakay İbrahim Bey bile yaptıklarından pişmanlık duyuyordu. Lakay, askerlerini Puluhakiyan'da bırakarak ziyaretine geliyor; Enver Paşa tarafından da güler bir yüzle karşılanıyordu.

Enver Paşa önceden ilgili her tarafa haberciler göndererek Nisan ayı ortasında büyük bir 'Misâk-ı Millî Kurultayı' düzenleneceğini duyurdu. Bu Kurultay son derece ciddiye alınmış, günlerce hazırlık yapılmıştı. Nihayet 15 Nisan 1922 günü Kâfirun karargâhına gelen tüm kumandanların, beylerin ve Türkistan temsilcilerinin katılımıyla Misâk-ı Millî Kurultayı, gerçekleştirildi. Kurultay'da Emîr Âlim Han'ın özel temsilcisi Cüre Hoca da hazır bulundu. Kurultay'da, Türkistan'da başlatılacak olan büyük ihtilâlin stratejik esasları konuşulup tartışıldı. Görüşmeler sırasında herkese söz hakkı tanındı ve düşüncelerini açıkça ifâde etmelerine imkan verildi. Nihayet stratejik esaslar üzerinde tam bir mutabakat sağlandı ve şu kararlar alındı:

1. Şarkî Buhara'nın düşmandan temizlenen yerlerinde düzenli ve silahlı askerî kuvvetler meydana getirilecek ve bunlara savaş usulleri gösterilecek.

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.90, 91.

2. Henüz ihtilâl çıkmayan yerlere seyyar kuvvetler gönderilerek, yerel halkın harekete geçmesine çalışılacak.

3. Her vilayette ihtilâl hareketlerini yönetmek için bir kumandan tayin edilecek.

4. Askerî kuvvetlerin iâşesi için zekât ve hıraç yeterli olmadığı takdirde halktan servetine göre bir vergi alınacak.

5. Bu para işleri için de bir zekâtçı tayin edilecek.

6. Her vilayette düşmandan temizlenen yerlerde, yerel bir hükümet kurulacak ve idâresi düzenlenecek.

7. Kumandan ve beyler tayin edilmemiş olan yerlerde, tarafımızdan kumandan, vali ve zekâtçı tayin edilecek. Kendi kendini yönetebilecek duruma gelen yerlerde bunların tayini için sergerdeler tarafından bize zamanında haber verilecek.

8. Kumandanlar bütün askerî işlerle yakından ilgilenecekler; Beyler azoke (azıklar) ve diğer askerî levazımın hazırlanmasıyla meşgul olacaklardır. Ve üst kumandanlara asker ve sâir sağlanmasında yardımda bulunacaklardır. Halkı zulüm ve cefadan korumakla beraber, memleketin yönetimine memur olan zekâtçılar, zekâtın toplanmasından sorumludur.

9. Her vilayetin kumandanı ve beyleri her gün merkeze birer rapor göndereceklerdir. Eğer durumda asayiş sağlanmışsa haftada iki defa rapor gönderebilirler.

10. Vilayetlerde merkez tarafından gönderilen vekiller Başkumandan adına resmî yazışmaları imzalayacaklar.

11. Merkez kumandanlığı tarafından işaret edildiğinde ve yahut birbirine yakın olan kumandanlardan birinin düşman tarafından sıkıştırılması halinde yardım isterse oraya en yakın olan kumandanlar derhal mümkün olduğu kadar çok kuvvetlerle yardıma koşmalıdırlar.

12. Düşmanın bulunduğu şehirler ve yerler eğer düşmanın kuvveti azsa gece baskını veya hücum ile ele geçirilmelidir. Eğer düşmanın kuvveti çoksa sadece muhasara ederek düşmanı gıda maddelerinden mahrum bir duruma sokmak, düşmanın bulunduğu yerleri daima gözaltında bulundurmak, yoldan geçen düşman birlikleri üzerine baskın yapmak.

13. Düşmanın muhabere aletleri olan telgraf, telefon tellerini tahrip etmek.

14. Düşmanın casus teşkilâtına karşı pek kuvvetli davranarak onları şiddetli şekilde cezalandırmak. Buna karşılık bize hizmet edeceklerin günâhları da varsa af ile muamele edilmesi.

15. Alınacak esirlere karşı hoş muamele yapmak.

16. Bütün askerî ve siyasî harekâtın idaresi Enver Paşa'nın uhdesine müttefikan tevdi edildi.[1]

Bu kararların altında "Damâd-ı Halife't-ül Müslîmîn Emîr-ül İslâm Leşkeri Seyyid Enver" unvanı ve resmî mühür yer alıyordu. Ayrıca kararlar Hicrî 1340/1922 tarihini taşıyordu.

Ancak kongrenin aldığı en önemli karar Türkistan'ın özgürlüğü ve bağımsızlığı için yürütülecek olan askerî ve siyasî harekâtın tüm yönetiminin ittifakla Enver Paşa'ya bırakılması idi. Alınan tüm kararlar beyannâmelerle ve temsilciler gönderilerek Türkistan'ın her tarafına duyurulmuştu.

Rusların Endişeleri ve Girişimleri

Bir yandan Enver Paşa'nın başarılı faaliyetleri ve tüm Türkistan'da ihtilâlci mücâhitlerin kazandıkları zaferler, diğer taraftan hızla örgütlenilmesi ve alınan stratejik kararlar Moskova'yı her gün biraz daha endişeye sevkediyordu. Bir süre önce Feyzullah Hoca'yı Moskova'ya çağırarak Buhara millî hükümetine ültimatom veren ve tehditler savuran Bolşevik yönetimi, karşısına çıkan bu örgütlü askerî ve sivil güç ile; Enver Paşa'nın stratejik başarısı nedeniyle yöntem değiştirerek diyalog ve uzlaşma yollarını araştırmaya başlamıştı.

Rusları en çok Semerkant civarında Şehrisebz'de yürütülen faaliyetler rahatsız ediyordu. Ruslar arasında yılgınlık giderek yayılıyordu. Buna bir de Enver Paşa'nın Baysun'un doğusunda kazandığı yerler, Düşanbe başarısı ve Kâfirun'da oluşturduğu önemli kuvvet eklenmiş bulunuyordu. Buna paralel olarak Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca'nın da Ruslara karşı büyük bir ayaklanma hazırladığı haberleri geliyordu.

Tüm bu hususları gözönünde bulunduran Moskova yönetimi; Enver Paşa ile - geçici bir zaman için- uzlaşmanın yollarını ararken, Türklerden oluşturulan bir

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.92, 93.

'uzlaşma heyeti'ni Baysun'a göndermişti. Uzlaşma arayışında Rusya'nın o sırada Polonya ile de savaş halinde bulunması rol oynamıştı.

Uzlaşma heyetinin elinde, Ruslar tarafından Enver Paşa'nın hakimiyetine bırakılacak olan yerleri gösteren bir de harita bulunuyordu. Buna göre Bolşevikler, Şarkî Buhara'daki Darvaz, Karatekin, Külâb ve Düşanbe gibi yerleri -bir başlangıç olarak- Enver Paşa'ya bırakmayı; Polonya sorunu halledildikten sonra buralara, yeni yerlerin de eklenebileceğini vaadediyorlardı. Ruslar bu zeminde müzakerelerin başlamasını istiyor ve öneriyorlardı.[1]

Rusların bu önerisini; aracı yaptıkları, Baysun eşrâfından Osman Ake, Kâfirun karargâhına gelerek iletmişti. Ancak Enver Paşa, Osman Ake'yi huzuruna kabul bile etmemişti. Sadece elindeki belgeyi aldırıp incelemişti. Buna paralel olarak Baysun'da bekleyen uzlaşma heyeti üyelerinden Abdullin tarafından da Hasan Bey'e bir mektup yazılarak Paşa'nın, barış önerisini dikkate alması telkin edilmişti.

Enver Paşa Osman Ake'yi üç gün beklettikten sonra cevap verdi. Paşa; "Ancak sulh; Türkistan topraklarında bulunan Rus askerlerinin çekilmesi ile kabildir. Kumandanı bulunduğum mücahitler; istiklâl ve hürriyet için son nefesine kadar döğüşmeye ant içmişlerdir" diyerek kendi koşulunu bildiriyordu.[2]

Bu yanıt karşısında Bolşevik yönetim tam bir sessizliğe gömüldü. Hiçbir tepki vermedi. Ne ki Enver Paşa'ya bir mektup yazan Zeki Velidî Bey, son derece önemli bir uyarıda bulundu. Türkistan Millî Birliği adlı gizli örgütün başkanlığını yapan, Bolşevik Rus yönetimi ile de bazı temasları olan Zeki Velidî Bey Enver Paşa'ya bir süre için Afganistan'a çekilmesini telkin ediyordu. Zeki Velidî Bey bunun nedenini, Enver Paşa'yı ciddî biçimde uyararak şöyle açıklıyordu:

"1922 Haziranı'nda Moskova'dan Türkistan'a dönen Millî Birlik âzâları Moskova Hâricîyesi'nin Paşa'ya evvelâ sulh teklif edeceğini, bu teklif kabul edilmediği takdirde, Polonya ile olan muhârebelerin bitmesi üzerine General Kamenev ve Budienni kumandalarında 100.000 kadar askeri Türkmenistan mücâhitlerinin üzerine sevkedeceklerini öğrenmişler. Bu hareketin mücâhitler için büyük bir fe-

---

[1] *Moskova Hatıraları, 21/11/1920-2/6/1922*, Yazan General Ali Fuat Cebesoy, Vatan Neşriyatı, İst. 1955, S.323.

[2] *Moskova Hatıraları*, *A.g.e.*, S.323; Baysu, *A.g.e.*, S.94, 95.

laket olacağını düşünen cemiyet, Sovyetler tarafından vâki olacak sulhü kabul ederek şimdilik Afganistan'a gelmesi için Enver Paşa'ya bir mektup yazılmasına karar vermiş ve verilen bu kararı Rus muharriri Maksim Gorki vasıtasıyla Sovyetlere bildirmiştir."[1]

Ancak Enver Paşa bu uyarı ve telkinleri de dikkate almıyor, bir kenara itiyordu. Bu arada Enver Paşa'nın büyük harekâta başlamasından önce Türkistan mücâhitlerinin direnişi ve saldırıları gittikçe şiddetlenerek yoğunlaşmış bulunuyordu. Buna paralel olarak halkın desteğini ve katkısını kazanmış olan Basmacılık/Korbaşılık hareketi de etkinlik kazanıyor, Rusların üzerindeki baskıyı olabildiğince arttırıyordu.

Enver Paşa ve Korbaşılar/Basmacılar

1917 yılından beri başkaldıran Türkistanlılar arasında en şiddetli direnişi gösterenlerin ve Rus yönetimine en ağır darbeleri indirenlerin başında Korbaşılar/Basmacılar yer alıyordu. 1921 yılının Ekim ayında Buhara'ya gelen Enver Paşa da av bahanesi ile buradan ayrılırken, Garbî Buhara'da faaliyet gösteren Basmacılarla irtibat kurmayı ve onlarla bütünleşerek birlikte hareket etmeyi amaçlamıştı. Nitekim Enver Paşa Cilligöl'e geldiğinde Fergana'da bulunan Osmanlı subayı Sarışın İsmail Hakkı Bey'i yanına çağırmıştı. Basmacı Kumandanı Şirmed Bek, aralarında kayınbabası Muzaffer Han'ın da yeraldığı bir heyeti İsmail Hakkı Beyle birlikte Cilligöl'deki Paşa'nın yanına göndermişti. Paşa bu heyeti büyük bir memnuniyetle kabul etmiş, Fergana millî mücadelesi hakkında etraflıca bilgi almıştı. Ayrıca Şarkî Buhara Kölab Korbaşısı/Basmacısı Devletmend Bek de Paşa'nın sürekli olarak yanında görevlendirilmişti. Devletmend Bek ölünceye kadar Paşa ile birlikte hareket edecekti.

Böylece Buhara ila Fergana Korbaşıları arasında tam bir beraberlik ve koordinasyon sağlanıyor; Enver Paşa'nın harekâtı buna dayanarak 1922 yılının Şubat ayında başlıyordu.

Nitekim, 1922 yılının Şubat ayında Puluhakiyan köyünde Bolşeviklerle girişi-

---

[1] *Moskova Hatıraları, A.g.e.*, S.325.

len mücadelede Enver Paşa ile Şirmed Bek resmen birlikte mücadele etmiş ve çarpışmışlardı. Şirmed Bek şimdi de Fergana'da tam anlamıyla bir ölüm kalım mücadelesi veriyordu.

Enver Paşa bu arada Şirmed Bek'e yazdığı mektupta karşı karşıya bulundukları durumu özetlemiş, toplanacak Misak-ı Millî Kurultayı'nı şöyle haber vermişti:

"Muhterem fedakâr mücahid arkadaşlarım.

Cenab-ı Allah'ın yardımıyla düşman-ı din olan Bolşevikleri Düşanbe, Yürci, Seriasyab, Dihnev, Kabadiyân şehirlerinden çıkardık. Düşanbe ve Kabadiyan müstesna, bu şehirleri düşman harpsiz tahliye etmiştir. Bolşevik kuvvetlerinin kısm-ı küllîsi Baysun garnizonunda bulunuyor. Buna mukabil Darvaz, Babadağ, Dihnev, Karadağ, Cilligöl askerlerinden müteşekkil kuvvetlerimiz Baysun şehrini muhasara etmiş bulunmaktadır. Bu şehirde muhârebe devam etmektedir.

İnşallah an-karibi zaman (yakın zamanda) bu şehri de istirdâd edeceğiz. Fisebil-illah (Allah yolunda, karşılık beklemeden) yapmakta olduğumuz gazadan semere alabilmemiz için, şuurlu ve bilgili müttehiden çalışmak icab ediyor. Onun için, bu ittihadı bizzat teşekkül ettirebilmemiz için, Baysun civarında toplamak istediğimiz Misâk-ı Millî Kongresi'ne iştirâkinizi istiyorum. Bizzat teşrifinizi mümkün görmediğiniz takdirde, bu toplantıda sizi temsil edebilecek, dirayetli kumandanlarınızdan birkaçını iştirâk ettirmeniz elzemdir. Elbirliği ile çalışmak sizden, nusret Allahtandır. Bâki Hüda'ya emanet ederim. Şubat 1922."[1]

Bu mektubu 'Damâd-ı Halife't-ül Müslîmîn' unvanıyla imzalayan Enver Paşa bir süre sonra İsmail Hakkı Bey vasıtasıyla Şirmed Bek'e Misâk-ı Millî Kurultayı'nın tarihini de bildirerek 9 maddelik bir tamim gönderdi. Bu tamimde millî mücadelede dikkat edilecek hususlar yer alıyordu. Daha sonra Kurultay'da belirlenecek stratejik kararların bir 'önsözünü' oluşturan tamimde Enver Paşa şu hususları belirtmişti:

Muhterem Mücâhid;

1. Düşanbe, Kabadiyan düşmanlardan alındı. Bu şehirleri tahliye eden düşman Tirmiz ve Baysun garnizonlarına sığınmış bulunmaktadır.

---

[1] *Korbaşılar, A.g.e.*, S.382.

2. Maiyetimde bulunan mücahidler ile Baysun garnizonunu muhasara ettim. Gece gündüz düşmanı tazyik etmekteyiz.

3. Yurdunuzu düşmandan kurtarmak için ilk iş birleşmektedir. Mücahidlerin birbirine inanması, itaat etmesi, düşüncelerinize hürmet etmesi şarttır. Düşmanın hareketleri hakkında doğru malûmât almak sûretiyle yurdun hangi yerinde bulunursanız bulunun yekvücûd bir kitle manzarası arzederek düşmana karşı kuvvetli bulunmanız lazımdır. Binaenaleyh hepiniz aynı vatanın evlatları bulunmanız hasebiyle münferid nizâ ve ikilikleri ortadan kaldırıp, bir bayrak altında toplanıp, tek bir ideale hizmet etmenizi rica ediyorum.

4. Muhterem vatanperver mücâhidler! Karşınızdaki düşman kuvvetleri yurdunuzun yabancısıdırlar. Kendilerinin iaşe merkezleri uzaktır. Binaenaleyh, onlar, yurdunuzun nimetleriyle kendilerini besliyorlar. Birinci vazifeniz, bulunduğunuz muhitte düşmanın iaşe yollarını kapamaktır. Bu hususta çok titiz olmanız şarttır. Halk tarafından düşmana erzak satılmasına veya hibe olarak verilmesine; düşman için at, merkeb vs., nakil vasıtalarının verilmesine kati surette mani olunuz.

5. Düşmanın kendileri tarafından iaşe temin etmeleri için çıkardığı müfrezelerine baskınlar yapmak veya münasib yerlerde pusuya düşürmek suretiyle daimî taciz yolu ile mani olmağa gayret ediniz.

6. Düşman, garnizonlarını takviye için şehirden şehire veya Moskova'dan gönderilen, Bolşevik kuvvetlerinin istifâde edebileceği demiryolu, şose yolları ve köprüleri devamlı kontrolünüz altında tutarak, hareketlerini haber alır almaz tahribât icrâ ederek düşmanın hareketini aksatmaya gayret ediniz.

7. Her leşkerbaşı (mıntıka kumandanı) posta teşkilâtı kurup, komşu leşkerbaşılarının vaziyetlerini öğrenip, icâbında yardım göndermek veya istemek yolunu icâd edin. Her onbeşgünde her kumandan durumunu karargâh-ı umûmîye (genel karargah-Kâfirûn) bildirsin.

8. Umûmî Karargâh Baysun şehri civarında (güneyinde) Kâfirûn köyünde tesis edilecektir.

9. 10 Nisan 1922'den sonra yapılacak kongrede bulunmak üzere heyetlerinizi göndermenizi rica ederim. Mart 1922[1]

Enver Paşa bu tamimi 'Buhara Mücâhidîn-i İslâm Kumandanı Damâd-ı Hila-

[1] *Korbaşılar, A.g.e.*, S.383-385.

fet-ül Müslîmîn' unvanıyla imzalıyordu. Bu arada Enver Paşa'nın gönderdiği Sarışın İsmail Hakkı Bey, Buhara mücadeleleri ile ilgili sözlü talimâtı ve haberleri de ayrıca Şirmed Bek'e naklediyordu.

Misâk-ı Millî Kurultayı'nın toplandığı 1922 yılının Nisan ayında Şirmed Bey de bir 'Askerî ve İdarî Şura' toplamak üzere hazırlıklar yapıyordu. Bu arada kardeşi Rûzî Muhammed Bek kumandasında 100 kişilik süvari müfrezesini, Fergana Korbaşılarını temsil etmek üzere Kâfirûn karargâhına göndermişti. Rûzî Muhammed Bek, ağabeyi Şirmed Bey'in Enver Paşa'ya yazdığı mektubunu da götürdü. Basmacıların kumandanı Şirmed Bey mektubunda şunları yazıyordu:

"Cenâb-ı Enver Paşa Hazretleri'ne

Baysun şehrini muhasara ederek savaşmakta olduğunuza memnun olduk. Bize gönderdiğiniz mektup çok memnunluk hâsıl eyledi. Bu mektubu komşu Korbaşılarımıza gönderdik.

Ruslara karşı Fergana memâlikinde bizim askerlerimiz savaşmakta iken, bugünlerde üzerimize büyük Rus kuvvetleri gelip etrafımızı sarmak maksadıyla her taraftan saldırmaktadır.

Sizin emrinize kalabalık bir kuvvetle gelmek isterdik! Fakat Rusların saldırıları çok şiddetlendi. Bu sebepten dolayı kendim ziyaretinize gelemedim. Yerime korbaşılarımızdan küçük kardeşim Rûzî Muhammed Bek'i gönderdim. Bizim selamımızı arzedecek. Emrinizde kalıp sizin müsaadeniz olana kadar hizmetinizde bulunsun."[1]

Şirmed Bey bu mektubu 'Fergana Umûm Leşker-i İslâm Başlığı Cihangir Şîr Muhammed' unvanı ile imzalamıştı.

Rûzî Muhammed Bek Enver Paşa tarafından özel bir ilgi ve ikram ile karşılandı. Paşa'nın emri ile en önde çarpışan bir fedaî mangasına kumandan tayin edildi. Rûzî Bek şehadetine kadar da Enver Paşa'nın yanında vuruşmak istiyordu. Ne var ki Şirmed Bek zor durumda kalınca kardeşini yanına çağırmak zorunda kalacaktı.

Bu aşamada Semerkant, Şarkî Buhara ve Hive millî mücadelesinin yönetimini kendi şahsında toplayan Enver Paşa, Şirmed Bek ile de kesintisiz irtibat kurarak

---

[1] *Korbaşılar, A.g.e.*, S.385, 386.

Türkistan Korbaşılığını/Basmacılığını Ruslar bakımından büyük bir tehdit durumuna getirmişti. Enver Paşa ve Türkistan Korbaşılığı/Basmacılığı, bu aşamada yaygın bir şöhret kazanmış, elde edilen başarılar dünya gündeminde konuşulur olmuştu.

Bu nedenle Kızılordu'nun Türkistan Cephesi de genişlemiş, askerî yığınak yoğunlaşmıştı. Cephe Kumandanı Frunze'nin emrinde 200.000'in üzerinde bir Rus kuvveti bulunuyordu. Sovyet yönetimi; Birinci, Dördüncü ve Beşinci Bolşevik orduları ile birlikte, Özel Türkistan Ordusu, Gönüllü Kızıl Kuvvetler ve Tatar Kuvvetleri bütün güçleriyle Şubat ayından itibaren Türkistan cephelerine yığılmış durumdaydılar.[1]

İşte bu ortamda Kâfirûn karargâhında düzenlenen Misâk-ı Millî Kurultayı'na paralel olarak Şirmed Bek'in liderliğinde bir araya gelen Korbaşılar da Gerbaba'da; aynı gün (15 Nisan 1922) Askerî ve İdarî Şûra topladılar.

Bu Şûra'da Bolşeviklerin arka arkaya verdikleri ültimatomlar değerlendiriliyor; Enver Paşa'nın yaptığı gibi Şûra tarafından dikkate bile değmez bulunarak reddediliyordu. Korbaşılar Şûra'da mücadeleye devam kararı aldılar. 20 Nisan'a kadar devam eden oturumlar sonucunda Korbaşılar askerî ve idarî zeminde yeni kurullarını oluşturdular.

Şûra sonunda öncelikle bir Korbaşılar Askerî Harekât Merkezi İdare Meclisi oluşturdu ve görevliler seçildi. Daha sonra Merkezî Mülkî İdare Meclisi kuruldu. Buna paralel olarak 4 kişilik İstiklâl Mahkemesi Merkezî Teşkilâtı ve kurtarılmış bölgelerde de 83 kişilik İstiklâl Mahkemeleri Taşra Teşkilâtı belirlendi.

Şirmed Bek'in Türkistan Millî Kurultayı (Askerî ve İdarî Şûra) ayrıca, Türkistan Millî Mücadelesi'nin bir bütün olduğunu öngören ve Sovyetlerin Türkistan'ı boşaltmasına kadar mücadelenin süreceğini âmir olan geçici bir anayasayı da kabul etmişti.[2]

Nisan ayında Enver Paşa'nın kumandası altındaki Kâfirûn karargahında toplanan Misak-ı Millî Kurultayı'na katılan temsilciler burada 30.000 kişilik bir kuvveti temsil etmişlerdi. Fergana'da 100.000 kişilik Kızılordu askerine karşılık Korbaşılar 70 çatışma noktasında 60.000'in üzerinde bir kuvvet bulundurmaktaydı. Bunlar dağınık bir şekilde savaşıyorlardı. Fergana sırtlarında Şirmed Bek 20.000, Aman Pehlivan ile Rahmankul 8.000 kişilik kuvvetlerle Balıkçı'dan Sîr-i Derya'ya

---

[1] *Korbaşılar, A.g.e.*, S.387.

[2] *Korbaşılar, A.g.e.*, S.392, 393.

kadar uzanan geniş alanda üstün Bolşevik kuvvetleri ile vuruşuyorlardı. Keza Nur Muhammed Bek Gerbaba-Yeketüt'te 8.000, İsmet Bek Endican'da 4.000, Muhittin Bek Alay'da 10.000 kişilik Korbaşı birlikleriyle savaşıyorlardı.

Korbaşıların direnişi 1922 yılının bahar aylarında büyük bir inanç ve yiğitlikle devam ediyor, Rus kuvvetleri tüm çabalarına karşın başarılı olamıyorlardı. Bu direniş Haziran ayı ortalarına kadar böyle devam etti.

Ancak Bolşevikler Haziran ayının başından itibaren Gerbaba üzerine daha büyük kuvvetlerle saldırmaya başladılar. Buradaki karargâhı koruyan Nur Muhammed Bek sadece beş gün dayanabiliyor, büyük kayıplar veren birliklerin gücü zayıflamaya ve dağılmaya başlıyordu. Bunun üzerine Şirmed Bek, Balıkçı çevresinden Gerbaba'ya geçiyor ve harekâtın ağırlık merkezi de Gerbaba'ya kayıyordu.

Buradaki kanlı savaş 25 gün devam etti. 3.000 mücâhit şehid düştü. 1.500 mücâhit de tutsak edildi. Gerbaba, Yeketüt, Bostan, Bozala ile üç Korbaşı merkezi, Bolşevikler tarafından ele geçirildi.

Şirmed Bek tam bir ölüm kalım savaşı vererek Alay dağlarına çekilmek istiyor, fakat Ruslar doğudan gelerek ricat yolunu kesiyordu. Şirmed Bek güç durumda kalmıştı. Emrindeki kuvvetler sürekli kırılıyordu. Şirmed Bek 15 Temmuz'a kadar Endican ve Oş üzerinden Özkend'e çekilebildi. Fakat burada da durum son derece kötü, hatta korkunç idi. Şirmed Bek buradaki Rus kuşatmasını 10 gün büyük bir özveri ve yiğitlikle vuruştuktan sonra yarabildi.

25 Temmuz günü Şirmed Bek, Enver Paşa'dan bir mesaj aldı. Buna göre Enver Paşa da çok kötü bir durumda idi ve adeta son kozunu oynuyordu. Enver Paşa Şirmed Bey'den yardım istiyordu. Korbaşıların kumandanı Karavul'daki Nur Muhammed Bek'i 2.000 kişilik bir kuvvetle Enver Paşa'ya yardıma gönderdi. Şirmed Bek de durumu haber alır almaz Paşa'nın vuruştuğu Şarkî Buhara'ya hareket etti.

1922 yılının ağustos ayının başında Özkend'den hareket eden Şirmed Bek 4 Ağustos 1922 günü Alay kasabasına ulaştı. Burada Muhiddin Bek ile buluşmak istemişti. Ama bu mümkün olamadı. Üstelik Alay çevresinde devam eden çatışmalarda da sürekli kayıplar vermekten kurtulamadı. Son bir ay zarfında emrindeki kuvvet 20.000 kişiden, sadece birkaç bine inmişti. Durum artık ümitsiz görünüyordu.

Büyük Bolşevik Harekâtı

Korbaşıların/Basmacıların bu denli ağır yenilgilere uğraması; hem Enver Paşa'nın elde ettiği ciddî başarılar, hem da Misâk-ı Millî Kurultayı'nda alınmış olan stratejik kararlar karşısında Bolşevik yönetimin işi son derece sıkı tutmaya başlamasından ve milliyetçilere karşı büyük kuvvetlerle harekâta geçmesinden kaynaklanmıştı. Bolşevik yönetimi bu hazırlıklara çok daha önceden girişmiş, zamana yayarak geliştirmiş ve son aşamada da öldürücü darbeyi indirecek bir aşamaya getirmişti.

Bir başka ifade ile Ruslar, Polonya Savaşı sırasında ikinci bir cephe açmaktan uzun süre kaçınarak, Türkistan'a ve Enver Paşa'ya karşı yerel komünist örgütler ve işbirlikçi odaklarla ortak çalışmalar, siyasal ve askerî hazırlıklar yapmakla yetinmiş; Batı Cephesi'nde rahatladıktan sonra da doğuda harekâta başlamışlardı.

Rusların hazırlıkları ve harekâtı şöyle gelişmişti.

Buhara Komünist Partisi Merkez Komitesi, Merkez İcra Komitesi ve Buhara Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu 2 Ocak 1922 günü ortak bir toplantı yaptı. Bu toplantıda Şarkî Buhara'nın yönetimi ile ilgili olarak bir Diktatörlük Komisyonu kurulması kararlaştırıldı. Bu komisyonun başkanlığına Hacı Mirbaba Muhsinov, başkan yardımcılığına Âlimcan Akçurin, Sekreterliğe Ahmed Kemal getirildi. Üyelikleri ise Rahşan Baymuradov ile Hacı Ziyadullah paylaştı.

Komisyona; 'Olağanüstü Dikta Komisyonu' adı veriliyor, fakat halk arasında bunlara 'Buhara Cellâtları!' deniyordu. Bunun nedeni komisyonun geniş yetkilerle donatılmış olması ve yetkilerini acımasızca kullanması idi.

Örneğin; Şarkî Buhara'daki bütün devlet organları komisyonun emrine verilmiş, sınırsız kararnâmeler yayınlamaya ve uygulamaya yetkili kılınmış, bütün devlet sektörleriyle ilgili kararlar alabilecek, uygulama yapabilecek, ölüm cezaları verebilecek ve herkesi tutuklayabilecek erklerle donatılmıştı. Komisyon ayrıca; Sovyet Rus Hükümeti'nin askerî temsilcileriyle ortak çalışmaya ve askerî mahkeme kurmaya da yetkili bulunuyordu.[1]

Komisyon 5 Ocak 1922 günü çalışmaya başladı. Kısa bir süre sonra da Enver Paşa karşısında etkili olamadıkları ve gerektiği gibi faaliyet gösteremedikleri için Sovyet birliklerine katılarak Buhara Hükümeti'nin, Sovyet yönetiminin siyasî ve askerî bir kuklası durumuna düştü. Türkistan Komisyonu Başkanı Gusev, Rusya

[1] Dr. Baymirza Hayit, *A.g.e.*, S.279.

Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne 16 Şubat 1922 günü bir rapor yazarak Şarkî Buhara'daki durumu kısaca bildirdi. Gusev, Afganistan'ın Kızılordu'yu Buhara'dan çıkarmak amacında olduğunu belirtiyor, Buhara Hükümeti'nin yeniden yapılandırılmasını istiyordu. Bunun hemen ardından, 22 Şubat 1922 günü Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu, Buhara'nın durumunu ele alarak görüşüyordu.

Bu toplantıda Sovyet Rusya Devrim Savaş Konseyi'nin 1 Mart 1922 gününe kadar askerî bakımdan gerekli yığınağı yapması ve Şarkî Buhara'nın 'millî mücadele unsurlarından' temizlenmesi için gerekli önlemleri alması kararlaştırıldı. Buna bağlı olarak 27 Şubat 1922 günü Bolşevik Ordusu Başkumandanı Kamenev, Sovyet Rusya Halk Komiserliği Şûrası Başkan Yardımcısı'na bir mektup yazarak, Basmacıların an be an güçlenerek Buhara'da duruma hakim olduğunu, bunu engellemek almacıyla derhal önlem alınması gerektiğini bildirdi.

Kamenev yerelden kuvvet oluşturmanın mümkün olmadığını, Şarkî Buhara'da mücadele edilebilmesi için de 5 milyon rubleye ihtiyaç duyulduğunu kaydediyordu.

Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu 1 Mart ve 13 Mart 1922 günlerinde peşpeşe iki kez bu sorun ile ilgili olarak toplandı. Bu toplantılarda Kamenev'in taleplerine olumlu yanıt verilerek; özel tugaylar oluşturulması ve Buhara'da yürütülecek silahlı mücadele için gerekli ödemelerin yapılması kararlaştırıldı. Ayrıca Merkez Komite'nin Politbürosu; Türkistan bürosunun bütün üyelerine, Buhara ve Fergana bölgelerinde Basmacılığın yok edilmesinin en önemli görev olduğu bildirerek, dinamik önlemler alınmasını teşvik ediyordu.

Ne var ki Mart ayı sonunda Bolşeviklerin Türkistan Cephe Komutanlığı Komünist Parti Merkez Komutanlığı'na; Şarkî Buhara'nın gönüllü olarak Rusya'dan ayrıldığını ve insiyatifin tamamen Basmacıların eline geçtiğini haber verdi. Bunun nedeni Enver Paşa'nın Düşanbe'yi ele geçirmesi, Rus birliklerinin Korbaşılar tarafından uzaklaştırılması ve Buhara şehir merkezinin de Afganlı Nabi Han tarafından kuşatılması idi.[1]

20 Nisan 1922 günü Moskova'daki Bolşevik yönetimi bir kez daha Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Politbürosu'nu Türkistan sorununu görüşmek üzere topladı. Politbüro üyeleri Türkistan'a savaş ilan edilmesini kararlaştırdı. Son durum hakkında bilgi edinilmesi için da Ordzonikidze'yi görevlendirdi. Ordzonikid-

[1] Dr. Baymirza Hayit, *A.g.e.*, S.279, 280.

ze hem cephenin durumunu inceleyecek, hem de Korbaşıların ortadan nasıl kaldırılabileceğini araştıracaktı.

28 Nisan 1922 günü Komünist Parti Merkez Bürosu Gusev'e telgraf çekerek Merkez Komite'ye bağlı Türkistan Bürosu'nun emrindeki bütün kuvvetleri Basmacı/Korbaşı hareketini ortadan kaldırmak üzere saldırıya geçirmesini emretmişti.

Rusya Orduları Başkumandanı Kamenev 5 Mayıs 1922 günü Merkez Bürosu Sekreteryası'na Basmacı hareketinin gücü ve karakteri hakkında bir rapor yazarak, Basmacılığa karşı yürütülen savaşın bu aşamada pek de umut verici olmadığını bildirmişti. Kamenev aynı zamanda mücadelenin daha kararlı yürütülmesi gerektiğini da belirtmişti. Bundan bir gün sonra, yani 6 Mayıs 1922 günü Sovyet Rusya Cumhuriyeti'nin Buhara'daki temsilcisi Kozivniko da Basmacıların Şarkî Buhara'da güçlenerek çok iyi örgütlendiğini, başkent Buhara'nın tehdit altında olduğunu bildirdi. Ordzonikidze ise milliyetçilerin Buhara yönetiminden uzaklaştırılmasını istiyordu. 16 Mayıs 1922 günü Ordzonikidze Moskova'ya şu hususları bildirdi:

"Bizim az etki altında kalan komünistlerimizden meydana gelen gruplar Türkistan'ı siyasî anlamda hakimiyetleri altına alamazlar. Bazıları Basmacılık'ın şehirlerdeki memnuniyetsiz gruplarla hiç şüphesiz irtibat halinde olduklarını gizlemeye gerek dahi duymuyorlar. Enver Paşa ile Basmacılık arasındaki bağlantı inkâr edilemez. (...) Dört yıllık savaşın sonucu olarak burada ilginç bir durum meydana gelmiştir. Proleteryanın ve çiftçi diktatörlüğünün yerine bazı silahlı gruplar, bölgeler ve vatandaşlar üzerinde yetkili olan feodal organizasyonlar ortaya çıkmıştır. Mahalli komünistler Türk Komisyonu'nun ve Türkistan Merkez İcra Komitesi adına bu feodallerle barış pazarlıkları yapmaktadırlar. Diğer taraftan sistematik savaş sürdürülebilecek yeterli sayıda birlik yoktur."[1]

Bu rapor Bolşevik yönetimi üzerinde son derece etkili oldu va Türkistan Millî Mücadelesi'ne karşı Rusya'da adeta genel bir seferberlik başladıldı. 0 sırada Enver Paşa ve Basmacılar/Korbaşılar da her yerde, harekete geçmiş, giriştikleri savaşlarda ve gerçekleştirdikleri baskınlarda önemli başarılar elde etmişlerdi. Nite-

[1] Dr. Baymirza Hayit, *A.g.e.*, S.282.

kim Enver Paşa ele geçirdiği bölgelerde, emrindeki kuvvetleri stratejik öneme sahip 15 noktada üslendirmiş bulunuyordu. Bu stratejik noktalar ve mevzilendirilen kuvvetler şöyle bir tablo oluşturuyordu:

Güney Kerki'de 800 mücahit ile Yusuf Mirahur, Baysu bölgesinde 4.500 mücahit ile Enver Paşa ve Lakay İbrahim Bey, Jurtschi-Denau'da 1.000 mücahit ile Hasan Toksaba, Guzazar-Derbend arasında 200 mücahit ile Danivar, Karşi şehrinin kuzeydoğusunda Bahram Bek, Kuzey Karşi'de Osman Bek, Nurata dağlarında Abdülkahhar, Kuzey Ziyaddin'de Sultan Bek, Kattakorgan yöresinde 800 mücahit ile Karakul Bek, Maçe'de Nusrat Bek, Düşanbe'de 1.000 mücahit ile İşan (Eşan) Sultan, Feyzabâd'da Kayim Toksaba, Belcivan'da 2.000 mücahit ile Devletmend Bek, Kızılsu nehri, Kölab ve Belcivan arasında Togay Sarı.[1]

Bu arada Enver Paşa Misâk-i Millî Kurultayı'nı da toplayarak hem kuvvetlerin yönetimini merkezileştiriyor, hem de stratejik esasları belirleyerek harekâtı etkin bir şekilde yönetip yönlendirmeye başlıyordu. Elde edilen başarılar karşısında Rus yönetimi Enver Paşa ile uzlaşma yolları aramış, bu arada da zaman kazanarak seferberliğini geliştirmiş, hazırlıklarını tamamlamıştı.

Fakat -daha önce de kaydedildiği gibi- Enver Paşa Rusların uzlaşma girişimlerini reddetmişti. Paşa bununla da kalmadı. 19 Mayıs 1922 günü Rus Hükümeti'ne, diplomatik bir nota verdi. Enver Paşa'nın verdiği notada şu hususlar yer alıyordu:

"Sayın Halk Komiseri Narimanov'un dikkatine!

Bu karar Rusya Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti halklarının en yüksek makamı olan Yüksek Meclis tarafından hazırlanmıştır. Sizden ricam, bu kararı Komiserlik Konseyi'ne ve Rusya Merkez İcra Komitesi'ne takdim etmenizdir. Talebim üzerine Rusya Merkez İcra Komitesi ve Komiserlik Konseyi cevaplarını gönderene kadar, Rusya Sovyet Cumhuriyeti'ne savaş ilan etmekten vazgeçmiştir. Ben Buhara, Türkistan ve Hive halklarının hür ve bağımsız yaşamak isteklerini size iletmekle görevliyim. Bu bağımsızlık talebi Sovyet Rusyası tarafından kabul edilmelidir. Konsey, Rusya Sovyet Cumhuriyeti İdaresi'ne hâlihazırda Hive, Buhara ve Türkistan sınırları içerisinde yer alan Kızılordu'nun 14 gün içinde Rusya'ya geri çağrılmasını istemektedir. Aynı süre içerisinde Rusya Sovyet Cumhuri-

[1] Dr. Baymirza Hayit, *A.g.e.*, S.282.

yeti'nin yönetim kuruluşları, bahsi geçen ülkelerde kapatılmalıdır. Halk Komiserliği Meclisi'nin bu kararı kabulü ile birlikte siyasî tutuklular ve rehineler serbest bırakılacaklardır. Hive, Buhara ve Türkistan halklarının en yüksek konseyi, sizden (Sayın Komiserim), Sovyet Silahlı Kuvvetleri'nin Genelkurmay Başkanı Kamanev'e ve Savaş Komiseri Troçki'ye Müslüman Halk Ordusu ve Kızılordu birlikleri arasında kan akıtılmasını önlemek için Kızılordu birliklerinin Rusya'ya geri çağırılmalarının gerekli olduğunu bildirmenizi rica ediyorum. Hive, Buhara ve Türkistan Halkları Yüksek Konseyi'nin Rus halkı için duyduğu derin muhabbet, Müslüman ülkelerin bağımsızlığı için yürütülen bütün düşmanca faaliyetlerin durdurulmasını sağlamaktadır. Söz konusu halklar, şartlar ne olursa olsun, her zaman kanunlara ve düzene saygılı olmuşlardır. Bugün demogojik ve anarşist faaliyetler sebebiyle baskı rejimine boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Sovyet Rusya idaresi, sahtekâr komiserlerin tahakkümü altında bulunan ve bölgelerini yabancı Moskovalıların zulmünden kurtarmak için silahlara sarılan Müslüman halkların isteklerini önemsiz gördüğü takdirde, Sayın Komiserim; Yüksek Konsey'in bu açıklamasının size arz edilmesinden iki hafta sonra kendi sağduyuma göre davranacağımı bildirmek isterim.

Ekte 11 Nisan 1922 tarihinde Rusya Merkez İcra Komitesi tarafından şahsıma gönderilen emri de size geri gönderiyorum."[1]

Enver Paşa, o sırada Azerbaycan Halk Komiserleri Şûrası Başkanı olan Narimanov'a hitaben kaleme aldığı bu notayı; 'Hive, Buhara ve Türkistan Orduları Başkumandanı' unvanı ile imzalamıştı.

Rus Hükümeti Enver Paşa'nın notasını dikkate almadı. Cevap bile vermedi. Moskova o sırada zaten Enver Paşa'yı 'Doğu halklarının düşmanı ve İngiliz ajanı' olarak ilan etmişti. Üstelik Türkistan, Buhara, Harezm (Hive) Komünist Parti merkezleri 19 Mayıs 1922 günü Taşkent'te bir toplantı yaparak bu yerlerin ekonomilerini birleştirdi. Böylece Moskova buraların ekonomisini tamamen denetim altına alarak, girişeceği büyük askerî harekâtın parasal önlemlerini de tamamlamış oluyordu.

Kızılordu, 1922 yılının Haziran ayında Molla Abdülkahhar ile Danyel Bey'in kuvvetlerini Buhara ve Karşi'den çıkarmayı başardı. Bu aşamada Enver Paşa'ya karşı başlatılan harekâtı, Rus Orduları Başkumandanı Kamenev yürütüyordu.

---

[1] Dr. Baymirsa Hayit, *A.g.e.*, S.287-288.

Böylece Rus Genelkurmayı uzun zamandır hazırlandığı Orta Asya harekâtını başlattı. Askerî ve siyasî otorite diğer tüm sorunları bir yana bırakarak bütün dikkatini bu bölgeye ve Enver Paşa'ya yöneltmişti. Moskova'nın içinde bulunduğu bu durum Ankara bakımından büyük bir önem ve güvence oluşturuyordu.

Orta Asya'daki bu gelişmelere paralel olarak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları da Anadolu'da Yunan işgalcilerine karşı var güçleriyle mücadele ediyor, direniyorlardı. Türk kurmay heyeti ise 1922 yılının Ağustos-Eylül ayında gerçekleştirilecek olan Büyük Taarruz'un yaşamsal nitelikteki hazırlıklarını yürütüyordu. Aynı dönemde Orta Asya'da cereyan eden gelişmeler, Rus ve İngiliz genelkurmaylarının tüm dikkatlerini buraya çevirmesine neden oluyor; zamanın bu iki süper gücü zorunlu olarak Türk ve Yunan ordularını Anadolu'da başbaşa bırakıyorlardı.

Bir başka ifade ile bu aşamada ne Moskova Anadolu ile ilgili herhangi bir fırsat kollayabilecek durumda bulunuyor, ne de İngiltere Kuva-yi Milliye' yi ve Ankara'daki Meclis'i gözden çıkarabilecek bir riski göze alabiliyordu. Orta Asya'da cephe açan Rusya'nın Anadolu'ya karşı da hırçınlaşması, hiç kuşkusuz İngiltere'nin ekmeğine yağ sürecekti. İngiliz Ordusu'nun Yunan efzunlarıyla Anadolu bozkırında silah arkadaşlığı yapması ise Türkiye'yi Batı'dan tamamen koparacak, böylece Rusya'nın ekmeğine yağ sürecekti.

Bu durum adeta kaçınılmaz bir sonuç ortaya çıkarıyor; Orta Asya ve Ortadoğu yeni paylaşımlara sahne olurken, Anadolu'nun egemenliğini Türk süngüleri belirliyordu. İşte bu sonucu doğuran etkenlerin ilk sıralarında Enver Paşa'nın 'Asya Misyonu' yer alıyordu. Asya Misyonu'nun diğer ucu da Anadolu'da ve Ankara'da otoriteyi temsil eden Mustafa Kemal Paşa'nın ellerinde bulunuyordu.

Sovyet birlikleri 1922 yılının Haziran ayında, Enver Paşa'ya karşı yürüttükleri mücadeleyi Baysun civarında yoğunlaştırdılar.

Rus Ordusu Buhara'da taktik olarak iki kola ayrıldı. Bir kol Buhara'yı kuşatmış olan Abdülkahhar ile savaşıyordu. Diğer bir kol da kendi içinde ikiye ayrılmıştı. Bu kollar da aynı anda, 15 Haziran 1922 günü Enver Paşa'nın emrindeki kuvvetlere karşı saldırıya geçti.

Soldaki Rus birlikleri Denav, Hisar, Düşanbe, Kâfirnihan ve Feyzâbâd'a doğru ilerliyordu. Sağdaki kuvvetler ise Şerâbâd, Kokayti, Tirmiz, Kabadiyân, Korgantepe, Költab ve Belcıvan yönünde hareket ediyordu. Her iki kol da savaşarak Kabadiyân'a ulaşıyordu. 22 Haziran günü burada kanlı bir savaş oldu ve 180 mücahit

şehit düştü. Ruslar Enver Paşa'nın Afganistan'a çekilme güzergahını keserek, kapatmaya çalışıyordu. Çatışmalar Derbent ve Baysun'da yoğunlaşıyordu. Korbaşılar burada da 200 şehit vermişlerdi. Keza Kâfirun civarında da kayıplar önemli boyutlara ulaşmıştı.

Rus Orduları Başkumandanı Kamenev 15 Haziran 1922 günü Kagan'dan Moskova'ya şu telgrafı çekti:

"Şarkî Buhara'daki son durumu bildiriyorum. 15 Haziran sabahı sol taraftan harekâta başlayan birliklerimiz, Baysun'dan yola çıkıp, Enver Paşa'nın Rabat ve İnkabad'ın güneydoğu ve doğu savaş hatlarında bulunan Basmacı çetelerine karşı şiddetli bir hücuma geçmişlerdir. 5. Türkistan Alayı akılcı bir manevrayla Rabat'tan, yaklaşık 1.700 düşman askerinin bulunduğu Kuroplay ve Kâfirnihan'a taarruz etti. Saat 7 sularında 5. Alay muhafızları, 1. Süvari Alayı'nin da yardımı ile sözkonusu olan yerleri zorlu çatışmalar sonucunda ele geçirmişti. Bu çatışmalarda düşman tarafından yaklaşık 200 kişinin başı kesilmiştir."[1]

28 Haziran 1922 günü sabaha karşı ileri karakol kumandanı, büyük Bolşevik kuvvetlerinin Kâfirûn karargâhını kuşatmak üzere olduğunu haber verdi. Gelen Rus kuvvetleri son derece kalabalık ve mükemmel bir şekilde teçhiz edilmişlerdi. Mevcut mücahit gücü ile bu düzenli ordunun karşısında fazla direnilemeyeceğini gören Enver Paşa derhal Kâfirûn'dan ayrıldı. O sırada Rus askerleri de buraya girmeye başlamışlardı. Enver Paşa ve adamları bu sırada Rusların üzerine ateş açarak bir hayli kayıp verdiriyor, zaman kazanıyordu. Bu arada karargâhtan çıkan Korbaşılar da uzaklaşma fırsatı bulmuşlardı.

Kâfirun'dan en son ayrılan yine Enver Paşa oldu. Mücahitler ise çarpışa çarpışa 15 kilometre uzaktaki Karlok'a doğru çekildiler. Seriasya-Dibnew yoluyla Yurçi'ye gidiyorlardı. Buna karşılık Ruslar, ele geçirdikleri yerlere yerleşmek ve güvenliklerini tam manâsıyla sağlamak amacıyla yavaş hareket ediyor, bu nedenle harekâtı ağırlaştırıyorlardı. Buna rağmen çatışmalar yer yer devam ediyordu. Enver Paşa ve arkadaşları büyük bir mahrumiyet ve yoksunluk içinde bulunuyorlardı. Ancak yine de umutsuz değillerdi.

Mücahitler Karadağ-Hisar yolunu kullanarak 10 Temmuz 1922 günü Düşanbe'ye ulaştı. Enver Paşa da bu şehre ilk kez gelmişti. Ancak burada uzun süre kalmak niyetinde değillerdi. Zira Bolşevik Ordusu peşlerindeydi ve saldırmaları da

---

[1] Dr. Baymirza Hayit, *A.g.e.*, S.290.

an meselesiydi. Kaldı ki Enver Paşa Düşanbe'de iken Cebbar Bey'in Şehrisebz taraflarında üvey kardeşi tarafından şehit edildiği haberi geldi.

Bu arada Lakay İbrahim Bey de Düşanbe'de Paşa'yı ziyaret etti. Yanında Kâfirun karargâhından kaçarak Afganistan'a geçerken yakalamış olduğu Fuzeyl Bey de bulunuyordu. Aslında ikili oynayan ve Rus kuvvetleri kadar Millî Mücadele'ye zarar veren Lakay İbrahim Bey hâlâ entrika çevirmeye devam ediyordu.

Kısa bir süre sonra da Rus askerlerinin Düşanbe'ye yaklaştığı haber alındı.[1]

Enver Paşa tehlikeyi öğrenince iki seçenekten birini tercih etmek zorunluluğuyla karşı karşıya geldiğini fark etti. Bu seçeneklerden biri Düşanbe'de kalmak ve düşmana karşı direnmekti. Diğeri ise Düşanbe'den çıkarak yola devam etmek, uygun bir yerde mevzilenmekti. Enver Paşa ikinci seçeneği tercih etti. Paşa ve adamları Feyzâbâd'a çekildi. İşan (Eşan) Sultan, Darvaz'a gitmek üzere Enver Paşa'dan izin alarak buradan ayrıldı. Enver Paşa ise Tutkavul'a doğru yola devam etti.

"Bu güzellikler arasında yol alırken ağaçların gölgesi altında bir hayat gibi akıp giden Vahş nehri geçildi. Suyun içinde, ellerinde uzun saplı bir nevi eleklerle altın parçaları toplayan kadın ve çocuklar Paşa'nın dikkatini çekti. Verilen izâhât üzerine, bu coşkun suların Türkistan'ın dağlarından, ovalarından geçerken topladıkları bu altın parçaları Paşa'yı o kadar hayrette bıraktı ki, çalışan kadınlardan birini çağırarak konuştu. Toplanan bu altınlardan şimdiye kadar kendilerine ancak yüzde 20 kaldığını, üst tarafını emirler, zekâtçılar vasıtasıyla ellerinden aldıklarını söyleyen kadına Paşa, köylerinde mektep olup olmadığını da sordu. Kadının; 'Kim yapacak ki olsun. Doktorumuz bile yok' diye ıztıraplı şikayetine 'Hepsi geçecek!.. Hepsine kavuşacaksınız' dedi, atını sürdü."[2]

Elindeki merkezleri ve tutunabileceği stratejik noktaları birer birer kaybeden Enver Paşa, artık çıkışı olmayan bir yola girdiğini farkediyor ve buna bağlı olarak da elindeki kuvveti mümkün olduğu kadar dağıtmaya başlıyordu.

Tutkavul'dan sonra gelinen Gevrekli köyünde Amanullah Han tarafından destek amacıyla Afganistan Devleti adına gönderilmiş olan Efdaleddin Han da Paşa'dan izin alarak Afganistan'a dönmek üzere ayrıldı. Bu arada Enver Paşa tarafından Afgan subaylarına verilmiş olan rütbeler, Afganistan Devleti tarafından ay-

---

[1] Baysun, *A.g.e.*, S.103, 104.

[2] Baysun, *A.g.e.*, S.105, 106.

nen kabul edilerek kendisine bir jest de yapılmıştı. O sırada Ruslar ile savaş bütün şiddetiyle devam ediyordu.

Belcivan yöresinde, Aksu'ya yakın Permeci köyünde mola verildiği sırada Belcivan Kumandanı Devletmend Bey, askerleriyle birlikte Enver Paşa'yı ziyarete gelmişti. Bu sırada Ruslar da son derece yakınlarda bulunuyor, tehlike an be an artıyordu. Enver Paşa'nın emri üzerine Devletmend Bey düşmana karşı Belcivan deresinde önlem almak üzere geri gitti.

Ajanlar, Pusu ve Av

Rus Genelkurmayı birçok defalar büyük çatışmalara girdiği Enver Paşa'yı bir türlü ele geçirememişti. Çeşitli zaferler kazanmalarına karşın Enver Paşa'yı ortadan kaldıramamış olmanın hırçınlığı içinde idi. Bu nedenle harekâtı olabildiğince yaygınlaştırarak şiddetlendiriyordu. Buna paralel olarak da Sovyet İstihbarat Teşkilatı, Türkistan Cephesi İstihbarat Birimi ve çeşitli özel istihbarat kuruluşları devreye girmişlerdi.

1922 yılı başında Türkistan Olağanüstü Komisyonu Başkanı Peters, Çeka Başkan Yardımcısı Unşliht'ten usta bir istihbaratçının kendisine gönderilmesini istemişti. 1922 yılının Ocak ayında Türkçe ve Farsça bilen, ayrıca Türklerin arasında kullanılmak üzere özel olarak yetiştirilmiş olan Ermeni asıllı Agabekov (Azadov) adlı ajan, Peters'in yanına gönderildi.

Türkistan Cephesi Politbüro Üyesi Okotov, Rusya'nın Türkistan Dışişleri'nden Sorumlu Komiserlik Temsilcisi Yakovlev ile 'Azadov' takma adını kullanan Agabekov, Peters'in yardımı ile Buhara'ya gittiler. Askerî İstihbarat Servisi Şefi İppolitov, Enver Paşa'yı yakalamakla -en azından yerini belirlemekle- görevli bu özel ekibi korumakla görevlendirilmişti. Agabekov (Azadov) kendisini Buhara'da 'Beyaz Muhafızlar Ordusu'nda subay olarak tanıtıyordu.

Sovyet İstihbarat Teşkilâtı Agabekov (Azadov)'u Buhara Halk Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı Harekât Dairesi'ne yerleştirdi. Mayıs ayının sonunda yerli halktan bir de 'gezici tüccar grubu' oluşturuldu. Bu grup Agabekov (Azadov)'a bağlı idi ve Enver Paşa'yı bulmakla görevlendirilmişti.

Bu 'sözde' gezici tüccarlar, Sovyet makamlarından aldıkları tekstil ürünlerini, şeker gibi ana gıda maddelerini, çay, pirinç, tahıl, sabun, çaydanlık vs., mücahitlerin yoğun bulundukları yerlerde ucuz fiyatlarla halka satıyorlardı. Bu vesileyle halkla temas kuruyor, onlarla konuşuyor, olumlu ilişkiler tesis ediyor, her yere

rahatça girip çıkabiliyor, istihbarat topluyorlardı. Daha sonra elde ettikleri bilgileri; özellikle de Enver Paşa ve Korbaşılar ile ilgili haberleri Sovyet İstihbarat Teşkilatı'na iletiyorlardı. Adıgeçen tüccarların dördü Yahudi, üçü Acem, beşi Ermeni, biri Özbek, biri Tacik, ikisi Türk, üçü Hint Müslümanı ve ikisi de Rus asıllı idi. Aralarındaki bir Yahudi, bir Ermeni ve iki Rus istihbaratın gözde ajanları idi. Diğerleri ise ne yaptıklarını ve gerçek işlevlerinin ne olduğunu bilmeden onlarla birlikte çalışıyorlardı.[1]

Daha sonra Türkistanlılar tarafından 'Katil Ajan' diye adlandırılacak olan Agabekov (Azadov) 1922 yılının Haziran ayında mal yüklü eşeklerle Hisar ve Denav bölgesine gitmişti. Fergana Cephesi Askerî İstihbarat Bölüm Başkanı Osipov ile Abdurrahman adlı bir Türkistanlı da kendisine eşlik ediyordu.

Bu 'tüccar' grubu 1922 yılının Temmuz ayında Enver Paşa'nın geldiği Belcivan bölgesine girmişti. Agabekov (Azadov) nihayet amacına ulaştı ve Enver Paşa'nın Obdara köyünde olduğunu öğrendi. Osipov ile Abdurrahman'ı mal getirmek bahanesiyle Denav'a gönderdi ve onların vasıtasıyla Enver Paşa'nın yerini Özel Süvari Birliği Kumandanı Badconi'ye bildirdi. Durumu haber alan Kızılordu Buhara Grup Komutanı Kakurin 3 Temmuz günü 15. ve 16. alayları Enver Paşa'yı ölü veya diri ele geçirmekle görevlendirdi. Aynı gün bu alaylar bölgeye doğru harekete geçti. Görevli alaylar öncelikle Belcivan ve Obdara köyünü kuşatacaktı.

1922 yılının Temmuz ayı sonlarında Enver Paşa'nın Korgantepe'de 5 bin mücahidi bulunuyordu. Bu kuvvetin Bolşeviklerin 15. ve 16. alayları ile savaşması gerekiyordu. Enver Paşa ve adamları, çekildikleri Sangtud köyünde Ruslarla sıcak temas kurdular ve çatışma sonunda yenilgiye uğradılar. Bu yenilgiden sonra Paşa, elde kalan kuvvetleriyle Belcivan'a çekilmek istedi. Savaş üç gün devam etti. Kızılordu bütün imkanlarıyla bastırıyordu. 8.000 kişilik Ruslar top, mayın, uçak, tank, makineli tüfek, el bombası ve klor gazı kullanarak mücahitlere önce karşı koyuyor, sonra da hücum ediyorlardı. Belli ki Ruslar işi, şansa bırakmıyordu. Şehit düşen mücahitlerin sayısı 1.000'i bulmuştu. 1.700 mücahit de yaralanarak savaş dışı kalmıştı. Enver Paşa ise arazinin dağlık olmasından yararlanarak canını kurtarabilmişti. Rus birlikleri 20 Temmuz 1922 günü Belcivan'ı işgal ettiler.[2]

---

[1] Dr. Baymirza Hayit, *A.g.e.*, S.294.

[2] Dr. Baymirza Hayit, *A.g.e.*, S.292.

Bu yenilgiden sonra Enver Paşa yanındaki 30 savaşçısıyla birlikte Belcivan'dan 10 kilometre uzaktaki Obdara köyüne çekilmişti. Burası Enver Paşa'nın yaşamının son durağı olacaktı. Zira her yer Rus askerleri tarafından kuşatılmış durumdaydı.

1922 yılının Ağustos ayı bu koşullarda başlamıştı. 5 Ağustos 1922 günü ise Kurban Bayramı idi.

V

PAŞALARIN SONU

'Paşaların Asya Misyonu' kanlı bir şekilde sona eriyor, dört paşadan üçü kurşunlara hedef olarak yaşamını yitiriyordu. Dördüncü Paşa ise Ankara'da, düzenlenen suikasttan son anda kurtuluyor; Hindistan'dan gönderilen suikastçı idam edilerek, darağacında can veriyordu.

Asya Misyonu'nu planlayarak hayata geçiren ve diğer paşaların lideri konumunda bulunan Talat Paşa, bu yolda verilen -üç paşalardan- ilk şehid oldu. Talat Paşa Berlin'de, Hardenberg Strasse'de kendisine pusu kuran Sogomon Tayleryan adlı Ermeni suikastçının silahından çıkan kurşunlara hedef olarak yaşamını yitirdi.

15 Mart 1921 – Berlin

Türkiye'yi terkettikten sonra Berlin'e yerleşen ve buradan hem Ankara, hem de yurtdışındaki eski İttihatçı arkadaşlarıyla temas kurarak haberleşen Talat Paşa, Türkiye ile ilgili siyasî oluşumlar çerçevesinde hâlâ etkinliğini ve ağırlığını muhafaza ediyordu. Bu nedenle uluslararası ilişkiler ağı içinde de yer alıyor; Almanya'nın başkentinde yaşarken, İngiltere'nin önde gelen diplomatlarıyla da haberleşiyordu.

Onun bu ilişkilerine İttihat ve Terakki Fırkası'nın eski Genel Sekreteri Midhat Şükrü Bleda ve diğer arkadaşları suikasttan sonra ısrarla dikkati çekecek, suikast ile bu ilişkiler arasında da bir bağlantı olduğunu ileri süreceklerdi.

Araştırmacı siyasetçi Tevfik Çandar *'Talat Paşa-Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü'* adlı kitabında suikastı anlatırken aynı husus üzerinde duruyor, çalışmasında Dr. Nâzım Bey'in Câvid Bey'e yazdığı mektubu yayınlayarak konuya ışık tutuyordu.

Tevfik Çandar suikastı ve sonrasını şöyle irdeliyordu:

"Talat Paşa 1921 yılının Mart ayında (l5 Mart olarak biliniyor) İranlı bir Ermeni genci tarafından vuruldu. Olay uzun süredir oturduğu evin sokağında meydana geldi. O günlerde Ankara'dan olumlu bir yanıt alma umudu içindeydi. Aubrey (Herbert Aubrey uzun yıllar İstanbul'da, İngiliz Büyükelçiliği'nde çalışmıştır. İngiltere gizli istihbarat servisinin elemanlarından olduğu bilinmektedir. İstanbul'da bulunduğu sürece İttihat ve Terakki ileri gelenleriyle, özellikle Talat Paşa ile sıkı ilişkiler kurmuş, zaman zaman bu ilişkiler dostluk diye nitelenebilecek düzeye erişmiştir. Kendisinin en önemli görevi Bekir Sami heyetinin Londra Konferansı'na gelmesinden önce, Şubat 1921'de; Yani Talat Paşa'nın öldürülmesinden 1.5-2 ay önce, İngiltere Hükümeti'nin görevlisi olarak Paşayla görüşmesidir) ile temaslarından sonra Londra'dan aldığı haberlerde Bekir Sami'nin kendisiyle aynı paralelde konuştuğunu öğrenmişti. Bunu Ankara'nın politikası olarak değerlendirdiği için Mustafa Kemalle anlaşma ümidi ve dâhile girme konusundaki sabırlı ısrarlarının sona ermekte olduğuna bir işaret gibi kabul etmişti. Bilinmez, belki de haklıydı. Ama ömrü vefa etmedi. Yaklaşık üç yıldır Avrupa'da hiçbir koruma tedbiri almadan dolaşan ve çeşitli faaliyetlere karışan Talat Paşa'nın, bu sürenin sonunda Ermeniler tarafından keşfedilmesi gerçekten şaşırtıcıdır. İttihat ve Terakki önderlerine yönelik cinayetler peşpeşe işlenmiştir. Bahaeddin Şakir, Azmi Bey, eski sadrazam Said Halim Paşa ve Kemal Paşa Ermeni kurşunlarına hedef olmuşlardır. Ermenilerin niçin üç yıl bekledikleri kolaylıkla açıklanamayan bir noktadır. Belki Sait Halim Paşa'nın Malta'dan bırakılmasını beklediler diyebiliriz. Ama diğerleri gözönünde salınıp duruyorlar, bürolar açıyorlar ve bürolarda Ankara Hükümeti yanında uğraş veriyorlardı. (...)

Ne ki bir tek noktayı ısrarla belirtebiliriz. Bu Ermeni eylemlerinin hiçbiri bağımsız ve Ermeni çıkarları doğrultusunda yapılmış eylemler değildir. Tam aksine, emperyalizmin, o günlerde İngiliz Emperyalizmi'nin çıkarları için bu tetikler çekilmiştir. Ermeni terörü o günlerde İngiliz Emperyalizmiyle atbaşı gitmekteydi. Birbirleriyle uyuşmuşlardı.

Talat Paşa Berlin'de Charlottenburg'da, Hardenberg Strasse'nin 4 numaralı evinde kalıyordu. Sade bir yaşayışı vardı. Çevresinde Almanya'da bulunan eski İttihatçılar, genç öğrenciler ve diğer Türklerden oluşan bir grup bulunurdu. Doktor Bahaeddin Şakir ve Nâzım beylerle sık sık buluşur ve ülkedeki son gelişmeler konusunda düşünce alışverişi yaparlardı. Bu arada bazı yabancı dostlarınca bu

toplantıya katıldığı bilinmektedir. Katilin uzun süre kendisini takip ettiği ve bütün hareketlerini izleyerek cinayet planını hazırladığı söylenmektedir. Oysa yaşamı çok programlı olduğu için böylesine uzun bir inceleme gerekmezdi. Eşinin sonradan anlattığına göre cinayetin işlendiği gün çok tedirginmiş. Bu ölüm olayından sonra anlatıldığı için bir yerde eskilerin 'kuruntuyu dile getirme' dedikleri cinsten bir bilgi olsa gerek. Saat 11'e doğru sigara ve çorap almak için sokağa çıkmış. Ama alışveriş yapmasa da, güzel havalarda o saatte evden çıkarak bir yürüyüş yapar, yakındaki tütüncü dükkanına giderek orada biraz çene çalarmış. Yani sokağa çıkışının saati büyük bir olasılıkla katil ya da ona yol gösteren örgüt tarafından bilinmektedir.

Eşi sokağa çıktıktan sonra birkaç kere dönüp pencereye baktığını söylüyor. Olabilir de, olmayabilir de... Yalnız gerçek olan şu: Katil, evden çıktıktan birkaç dakika sonra kendisine yaklaşıp omuzuna elini değerek "Talat! Talat!.." diye sesleniyor. Adıyla çağrılan her insanın yapacağı insiyaki bir hareketle dönen Talat Paşa'nın başına çok yakından ateş ediyor. Çevreden gelenler katili kovalamağa başlıyorlar. Ellerindeki baston, şemsiye vb., gibi aletlerle vurarak yere yatırıyorlar. Derken polis gelerek olaya elkoyuyor. Sonra eşine haber veriliyor. Eşi "Silah seslerini duyunca içime doğmuştu" diyor. Her an ölümü bekleyen bir adamın eşinden beklenen bir söz. Yıllar boyunca Talat Paşa'nın adeta kerelerce karısına ve dostlarına söylediği bir söz var: "Ben yatağımda ölmeyeceğim"

Bu sözün etkisinde kalan bir eşin duyduğu ilk silah sesinde kocasını düşünmemesi olanaksız. (...)

"Talat Paşa'nın ölümü ve cenaze töreniyle ilgili ayrıntılı bilgi, haber ajanslarının verdikleri dışında, Dr. Nâzım'ın bir mektubunda bulunmaktadır. Bu mektubu buraya aynen alıyoruz:

"Azizim Câvid Bey,

Sâî (Talat Paşa'nın Almanya'da kullandığı ad) nâmına yazılmış 14 Mart tarihli mufassal mektubunuz, telgrafınızdan bir gün sonra geldi. Zavallı Talat Londra'ya gideceğinize dair İsviçre'den gönderdiğiniz telgraftan ne kadar memnun olduysa, bu mektubu da o kadar sabırsızlıkla bekliyordu."

"Katil son zamanlarda Talat'ın evinin tam karşısına tesadüf eden evde bir oda tutmuş, her gün panjurlarını indirdiği pencerenin arkasından Talat'ı tarassut altına alıyormuş. Mart'ın 15'ine tesadüf eden Salı günü Talat evden yalnız çıkmış.

Eldiven satın alınak üzere yola koyulmuş. Hardenberg Sokağı'nın 17 numaralı husûsî konağının parmaklıkları önüne geldiği zaman, arkasından gelen katil büyük hacimde parabellum revolveriyle, hemen üç dört parmak mesafede ve arkadan kafatasına bir kurşun sıkmış. Talat derhal teslim-i ruh etmiş ve taşlar üzerine yüzükoyun düşmüş. Katil revolveri yere atıp kaçmaya başlamış. Lâkin o sırada vakayı görenler tarafından yakalanmış, kafası yarıldıktan sonra polise teslim edilmiş. Onbiri çeyrek geçe Muhasebe Müdür-i Esbâkı Salim Bey bana geldi. Hardenberg Sokağı'nda birisinin ya öldürüldüğünü ya intihar ettiğini anlattı. Salim Bey vakaya 200-300 metre uzaktan şahit olmuş. Fakat merak edip de yere düşeni nazar-ı tetkikten geçirmemiş. Yalnız üzerindeki palto ile kunduralarının rengi hatırında kalmış. Bu rivayet bende hiç şüphe uyandırmadı. Beş altı dakika sonra Rüsûhi Bey geldi. Paşa'nın bana gelip gelmeyeceğini sordum. "Bir çeyrek evvel evden çıktı, çarşıya gitti, avdetinde buraya uğrayacak" dedi. Salim Bey paltosunun rengi ve kunduraları hakkında izâhât istedi. Rüsûhi Bey'in cevapları bizi endişeye düşürdü. Hemen kalkıp mahall-i vakaya gittik. Cesedin üzerindeki örtüyü kaldırınca biz de beynimizden vurulmuşa döndük. Muhafız bulunan polislere merhûmun hüviyetini bildirdik ve oradan çekildik. Müdde-i Umûmîlik tarafından tahkikat-ı ibtidâiyesi yapılmak için ceset saat bire kadar burada, bulunduğu yerde bırakıldı. Saat birde bir araba ile morga naklolundu. Cenaze merasimi yapılmak üzere Cumartesi günü sabahı eve nakledildi.

Cumartesi günü 11.30'da evde namazı kılındıktan sonra (başka kaynaklar namazın Berlin Camii'nde kılındığını ileri sürüyorlar) muvakkaten intihâb edilen bir mahalle nakledildi. Davetnâmeler, refikası ve Şark Kulübü nâmına gönderildi. Cenazede ümidimizin fevkinde bir kalabalık vardı. Bu kalabalığın en mühimini Talat'ın Türkiye'de tanıdığı resmî Almanlar teşkil ediyordu. Ondan sonra Şark akvâmı geliyordu. Reisicumhur, Başvekil, Hariciye ve Adliye nazırları, diğer erkân-ı hükümet taziye için memûr-u mahsûslar gönderdiler.

İmparatorluğun Başmabeyncisi de cenazede hazır bulunmuştur."

"Vakt-i münâsibinde İstanbul'a nakledilmek üzere ceset ba'de't tahnit muhafaza içinde tevdi olunan mahalde müteaddit nutuklar irâd edilmiştir. Türkler nâmına Baha (Dr. Bahaeddin Şakir), Araplar-nâmına Şekip Arslan ve Kudüslü Şeyh Abdülkadir, Acemler nâmına iki hatib, Azerbaycanlılar namına İdris, Mısırlılar nâmına iki genç, Almanlar nâmına Mösyö Günther ile Dr. Jack pek hararetli nutuklar irâd etmişlerdir. Hâzirûn bu nutukları tam iki saat ayakta dinlemişlerdir.

Şark akvâmının nutuklarının hulâsası; bu cinayet şahsî yahut millî intikamın değil, İslâm akvâmı hakkında takip olunan emperyalist siyasetin bir neticesidir. Biz bunun intikamını alacağız. Fakat caniler gibi masum kanı akıtmakla değil, esâret zincirlerini kırarak istikbâlimizi kazanmakla alacağız. Talat'ın mukaddes ruhu bu gaye için en büyük vazifesini oynayacaktır.

"Talat tekâyüd (hile) prensibini kabul etmiyordu. Bu hususiaki ihtarâtı sem'i itibara almıyordu. Bunun için kendisine suikastta hiçbir müşkülât yoktu. Katil ifadâtında Ermeni vekayiini kendine siper yapıyor ve beş senedenberi Talat'ın arkasını takip ettiğini söylüyor. Talat'ı öldürmek bugün ne kadar kolay idiyse, dün de iki sene evvel de o kadar kolay idi. Hele Almanya ihtilâlât içinde yuvarlanırken daha kolaydı. Öyle olduğu halde Talat'tan intikamını almak için dünyayı dolaştığını söyleyen bu milliyetperver katil ne için o sıralarda bu katli irtikâb etmedi de, tam Talat'ın kabine teşkili için resmî ve gayriresmî mehafilde çalışıldığı bir zamanda irtikâb etti. Bizce bu vakada Ermenilik Exploiter edilmiştir (Ermenilik kullanılmıştır). Fakat saik başka şeydir. O şeyin ne olduğunu keşfini, Alman polisinin zekâsına bırakıyoruz."[1]

Doktor Nâzım Bey'in Câvid Bey'e yazmış olduğu bu mektubun en önemli hususunu "Şark akvâmının nutuklarının hulâsası; bu cinayetin şahsî yahut millî intikamın değil, İslâm akvâmı hakkında takıp olunan emperyalist siyasetin bir neticesidir" cümlesi teşkil ediyordu. Buradaki 'emperyalist' sözcüğü ile hiç şüphe yok ki İngiltere'ye gönderme yapılıyordu. Pek çok kimse, özellikle de İttihatçı liderler bu cinayetin arkasında Londra'nın bulunduğunu ve Talat Paşa'yı 'Asya Misyonu' nedeniyle İngiltere'nin öldürttüğünü düşünüyor ve dile getiriyordu. Bunlardan biri de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ünlü Genel Sekreteri Midhat Şükrü Bleda idi. Midhat Şükrü Bey kaleme aldığı anılarında bu düşüncesini şöyle kaydediyordu:

"Talat Paşa'nın öldürülmesi hayli geniş akisler yapmış ve Alman otoriteleri gayet titiz davranmışlar. Anlatılanlara göre Talat Paşa Ren havzasında bir İngiliz gazetesinin temsilciliğini yapan Herbert Aubrey isminde bir gazeteci ile dost ol-

---

[1] *Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Tevfik Çavdar, Dost Kitabevi Yayınları, Ocak 1984, Ankara, 478-482.

muş ve kendisiyle sık sık buluşur, dünyanın ve Türkiye'nin genel politik durumundan sözederlermiş. Talat Paşa bu gazeteciyi pek sever ve onunla politik konularda konuşmaktan hoşlanırmış. Ne var ki bu arada Herbert Aubrey İngiliz gizli polis teşkilâtından olduğundan Talat Paşa ondan Türkiye'deki olup bitenler hakkında devamlı olarak bilgi alırmış. Bir bakımdan Aubrey politik konularda Talat Paşa'nın istihbarat şefi imiş. Bu dostluk devam ederken yine İngiliz polis teşkilâtında şef olarak görev yapan Sir Bazil Thamson, emrinde çalışan Herbert Aubrey'a Talat Paşa ile dost görünüp onu ortadan kaldırmak için bir suikast tertiplemesi emrini vermiş. Gaye yalnız Talat Paşa değilmiş, aynı zamanda Enver Paşa için de aynı suikast tertibi düşünülüyormuş. Herbert Aubrey bu suikasti tertiplerken tabiî İngiltere'yi işe karıştırmamak için vurucu kuvvet olarak yabancı kişileri kullanmak yolunu seçmiş. Bunun için de Berlin'de bulunan Ermeniler biçilmiş kaftan idi. Nitekim Aubrey böyle hazırlanmış ve günlerce işini görecek ajanlar arayıp bulmuş. Bunları özel olarak hazırlamış ve devamlı bir şekilde Talat Paşa'nın evi karşısında nöbette tutarak Paşa'nın davranışlarını ve günlük hayatını inceletmiş. Sonunda gayesine ulaştı ve böylece Talat Paşa İngilizlerin bir oyununa kurban gitti.

Talat Paşa'nın ölümünden bir bir buçuk ay kadar sonra Doktor Bahaeddin Şakir ve Azmi beyleri de Ermeniler öldürdü."[1]

Talat Paşa'nın Berlin'de öldürülmesi, 'Paşaların Asya Misyonu'nun adeta, tasfiyesinin başlaması anlamına da geliyordu. Bu cinayeti, Tiflis'te gerçekleştirilen yeni bir suikast izliyor; Ermeni teröristler bu kez de Cemal Paşa'yı hedef seçiyorlardı.

21 Temmuz 1922 – Tiflis

Talat Paşa gibi Cemal Paşa'nın da yaşamına kastedileceği ve onun gıyabında da kanlı bir pusunun hazırlanmakta olduğu suikasttan aylarca önce bir bakıma belli olmuştu. Bunun bir göstergesi olarak da Rus Elçisi Yurinof, Cemal Paşa'nın Afganistan'a ne zaman döneceğini soran Enver Paşa'ya; "O artık Afganistan'a dönmeyecek" yanıtını vererek adeta Paşa hakkında alınmış olan kararı kendisine

---

[1] *İmparatorluğun Çöküşü*, Mithat Şükrü Bleda, İttihat ve Terakki Katib-i Umumisi, Remzi Kitabevi, İst.1979, S.145, 146.

'tebliğ' etmişti. Gerçekten de Cemal Paşa bir daha asla Afganistan'a dönemedi. Zira 21 Temmuz 1922 günü Tiflis'te Ermeni teröristlerin kurşunlarına hedef olarak yaşamını yitirdi.

Cemal Paşa son akşam yemeğini Türkiye'nin Tiflis Elçiliği'nde, Muhtar Bey, Firuz (Kesim) Bey, Osman Kemal Bey, Yaver Süreyya ve Yaver Nusret beylerle birlikte yemişti. Rusların kendisine tahsis etmiş olduğu ikametgâhta kalıyordu. Beraberinde iki yaveri ile Firuz ve Osman Kemal beyler olduğu halde sefaretten ayrılmış, ikametgâhın bulunduğu sokağa sapmışlardı. Firuz ve Osman Kemal beyler ise kaldıkları Orient Otel'e gitmek üzere onlarla vedalaşarak yollarına devam etmişlerdi. Birkaç saniye sonra da meşum silah seslerini duymuş, korkunç manzara ile karşılaşmışlardı.

Suikastın son tanığı, 'eski dışişleri mensuplarından' Firuz (Kesim) Bey o gece yaşanan her şeyi yıllar sonra adeta yeniden yaşar gibi ve dakikası dakikasına hatırlayarak 'Yakın Tarihimiz' adlı tarih dergisine şöyle anlatmıştı:

"Tiflis'te o zamanki mümessilimiz -daha sonra Moskova ve Washinton Büyükelçimiz olan- mümtaz devlet adamı Muhtar Bey'deki akşam yemeğinde Cemal Paşa, yaverleri Nusret ve Süreyya ile -bilahare İstanbul Tramvay Şirketi Müşteriler Dairesi Müdürü olan- Hâriciye mensuplarından Osman Kemal ile ben vardım.

Yaver Süreyya o gün Ankara'dan dönmüş olduğundan, Anadolu ahvâli ve bilhassa cephelerdeki durumumuz hakkında edinmiş olduğu malûmâtı ve bu arada büyük Gazi'nin Cemal Paşa'ya karşı olan teveccüh ve iyi niyetlerini anlatıyor; gerek Muhtar Bey, gerekse Cemal Paşa iyi konuşan insanlar olduklarından, sofra bir sohbet havası içinde, pek neşeli sürüp gidiyordu. Süreyya'nın Ankara'dan getirdiği bir mektupta Cemal Paşa'nın Afganistan Ordusu'nun ıslahiyle meşgul olması için Kâbil'e dönmesi tavsiye ediliyordu.

Cemal Paşa, Afganistan'daki çalışmalarından pek memnundu. Bilhassa Afganlılardan ve Emîr Amanullah Han'dan gördüğü yakınlıktan pek mütehassisti. Afganistan'ın bir an evvel kuvvetli bir orduya sahip olması için elinden geleni yapmaktan çekinmeyeceğini ve bu işi bir gaye edindiğini söylüyordu.

Sofradan kalkınca Cemal Paşa Rusların kendisine tahsis ettiği ikametgâha dönmek istediğini söyledi. Tiflis'te örfî idare (sıkıyönetim) vardı. Gece sokağa çıkma yasağı dolayısıyla hepimize vesîkalar verilmişti.

Muhtar Bey herhalde bir önsezişle Cemal Paşa'nın gece sokağa çıkmasını katiyen istemedi ve adeta yalvarırcasına; "Paşam, burada kalın. Merak etmeyin, ra-

hatsız olmazsınız. Yatağımız var, yatın burada... Bu gece misafirimiz olun" diye dakikalarca rica etti. Yazık ki dinletemedi. Cemal Paşa, gayet neşeli ve kendisine has, kibar haliyle; "Sizi rahatsız etmeyelim Muhtar Bey... Zaten gideceğimiz yer de şuracıkta. Bu gece bu kadarlık kalsın. Yarın sabah elbette yine görüşeceğiz" diye, mutlaka gitmekte ısrar ediyordu.

Nihayet Muhtar Bey'e veda ile mümessillikten ayrıldık. Paşa önde, biz arkada hep birlikte sokağa çıktık. Birkaç adım ilerledikten sonra soldaki sokak başında, Osman Kemal ile ben, Paşa'ya veda ettik. Onlar o sokaktaki ikametgâhlarına gidecekler, biz de yolumuza devam ile meydanın ilerisinde misafir olduğumuz Orient Oteli'ne gidecektik.

Cemal Paşa'yı daha 4. Ordu Kumandanı bulunduğu sırada Şam'da tanıdığım için, benden her gördükleri yerde iltifatlarını esirgemezlerdi. Yine öyle, hayırlı geceler temennileriyle tatlı tatlı ayrılırken; Paşa hiç unutmam, bir lahza durakla-yarak; "Firuz oğlum" demişti. "Yarın tekrar görüşelim diyorum amma, istersen şimdi beraber gel. Bazı ahbablarımız gelecek, bizde hoşça bir vakit geçiririz."

(Ben)"Paşam, geç oldu. Müsaade edin, ben otele gideyim. Yarın sizi rahatsız ederim" dedim. "Pekiyi, beklerim..." diye elini uzattı. Öptüm. Yaver Nusret ve Süreyya ile de el sıkışarak ayrıldık. Onlar, köşesinde bulunduğumuz sokağa saptılar. Biz yolumuza devam ederken beş-on adım atmıştık ki, mübalağasız bir dakika sonra o sokaktan arka arkaya silah sesleri geldi.

Derhal olduğumuz yerde durduk. Hiç sesimiz çıkmıyordu. Donmuş kalmış gibi idik. Bir an tereddütten sonra ikimiz de vaziyeti kavramış olmanın heyecanı içinde ne sağa ne sola bakmadan birer gölge gibi dönüp koşarak mümessilliğe gittik.

Mümessillik de silah sesleriyle adeta yerinden oynamıştı. Herkes ayakta... Heyecan ve merak içinde...

Muhtar Bey ve mümessilliğin muhafızlarıyla birlikte vaka yerine gittiğimizde, ilk evvel yaya kaldırımı üzerinde yere serilmiş vaziyette Süreyya'yı gördük. Biraz ileride, Cemal Paşa da aynı vaziyette bîruh yatıyordu. Revolverine atmış olduğu sağ eli öylece kalmıştı... Cemal Paşa'nın iki adım ilerisinde kıvrılmış, bastonuyla yüzükoyun düşmüş Nusret'i gördük. Dikkat ettik. Mümessillikten çıkarken, Süreyya'nın elinde bulunan evrak çantası yoktu...

Bu esnada, bizim gibi silah seslerine koşuşanlarla, gayet tabiî olarak suikasttan haberleri olan hükümet erkânı, kumandanlar ve memurlar da geldiler. "Ne

oldu? Bu ne hal? Vah vah!.." gibi beylik ve yapmacık sözlerle acımızı teselli eder gibi görünenlerle aramızda gayet sathî konuşmalar geçti.

Muhtar Bey ertesi günü; "Allah rahmet eylesin" diyordu. "Bu akıbet zaten mukadderdi. Cemal Paşa gibi mühim şahsiyetleri imha etmeğe karar verilmiş olduğunu işitiyorduk. Kendisi de bunu biliyordu. Fakat "ölümden kaçılmaz, mukadder olan ölüm gelirse gelir" derdi. Dün gece, ne yazık ki sözümü dinletemedim. Bu faciayı ta'cil ettirdik, çok müteessirim."

Başka ne denebilirdi?

Ruslar, askerî kıtaları, bandosu ile muazzam bir cenaze alayı yaptırdılar ve Muhtar Bey'e hemen; "çok yakın bir zamanda katilleri yakalayacakları" hakkında kati teminat verdiler.

Benim bildiğime göre bu vaat bugüne kadar yerine getirilmemiştir."[1]

Yaveri İsmet (Karadoğan) Bey her ne kadar katillerin Gürcü olduklarını -çok sonra- kaydetmiş bulunuyorsa da Rus polisi Ermeni asıllı iki mütecavizi yakalıyordu. Tiflis'te yakalanan bu iki Ermeni suikastçının adları Karakin Lalayan ile Sergo Vartanyan idi.

Cemal Paşa'nın naaşı önce Tiflis'te toprağa verildi ve bilahara yurda getirilerek Erzurum'da ebedî istirahatgâhına defnedildi.

5 Ağustos 1922 - Dere-i Pâyân

Talat ve Cemal paşalar Berlin ve Tiflis'te gerçekleştirilen suikastlara kurban giderek hayata gözlerini yummuşlardı. Fakat Enver Paşa'nın ölümü öyle olmadı. O, Rus Ordusu ile vuruşarak öldü. Kimine göre de 'vuruşarak intihar' etti. Bununla birlikte Cemal Paşa ile Enver Paşa'nın akıbetleri yine de farklı olmamış; 10 gün kadarlık bir ara ile yaşama veda etmişlerdi. Böylece üç paşanın 'Asya Misyonu' başarıya ulaşamamış, yarım kalmıştı.

Enver Paşa'nın Türkistan Millî Mücadelesi'ndeki konumunu ve katkısını anılarında; –birinci elden tanık olarak– kapsamlı biçimde anlatan Abdullah Receb Baysun, aynı şekilde Paşa'nın son anlarına da tanıklık ederek kaleme almıştı.

---

[1] *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz, Anlatan Eski Hariciyecilerden Firuz Kesim, 28 Haziran 1962*, C.2, Sayı 18, Sayfa 131, 132.

Baysun 4-5 Ağustos 1922 günleri cereyan eden olayları ve Enver Paşa'nın 'dramatik-meşum sonunu' şöyle anlatıyordu:

"Ağustos'un 3'üncü günü... Paşa'nın neşeli günlerinden biri.. Ailesinden aldığı ikinci mektup; iki gün sonra gelecek olan bayramdan daha evvel neşe getirmişti. Hayatının birer parçası olan yavrularından ve ailesinden gelen bu ses hiçbir sevince benzemiyordu.

Devletmend Bey'in; bayram namazını beraber kılmak için Paşa'yı arkadaşlarıyla beraber -havalinin civarında olan karargahına- davetini Paşa memnuniyetle kabul etti. 1922 Ağustosu'nun dördüncü Perşembe günü kılınacak olan bayram namazına yetişmek için 30 kişilik bir grup gün doğmadan yola çıktı.

Enver Paşa ile beraber bayram namazını kılmak arzusu ile gelen kalabalık bir halkla birleşen bu grubu, askerleriyle Devletmend Bey karşıladı. Ulu ağaçların gölgeleri altında uyuyan suyun kenarında çaylar içildi.

Devletmend Bey'in takdim ettiği Tartuk'u, Paşa büyük bir memnuniyetle kabul etti. Türkistan'da Emîr ve Hanlara halk tarafından verilen hediyelere Tartuk denir. Paşa'ya verilen bu Tartuk da altın ve gümüş işlemeli bir cübbe ve bir sarıktan ibaretti.

Büyük bir cemaatle namaza duruldu. Allah-ü Ekber sesleri göklerin sonsuzluklarından yerlerin esrarı arasına iniyordu... Namaz bitti, tebrikler yapıldı. Buz gibi köpüklü kımızlar (kımız) içilerek yemekler yendi. Çok neşeli bir gün geçti. Akşam oldu. Dönülüyor... Paşa'nın mümanaatına rağmen kalabalık bir halk yarı yola kadar uğurladı.

Yolda Paşa'nın yüzünde solan günün hüznünü andıran izler belirmeğe başladı...

Gece saat 10... Paşa'nın yanında toplanmıştık. Bir hayli konuşuldu. "Gelecek bayram namazını inşallah Buhara'da kılarız" temennisinde bulunan Paşa'ya teşekkürler ediyorduk. Çekilen yurt hasretinden kendine hiçbir pay ayırmadan bu hasreti hafifletecek hikayeler anlatıyordu. Fakat halinde bir başkalık vardı. Yüzünde, gözlerinde bambaşka bir yas'ın derin gölgeleri göze çarpıyordu. Gece ilerlemişti. Kalktık. Paşa'nın bir şey söylemek istediği anlaşılıyordu. Soramıyorduk. Nihayet gülerek;

"Size verecek bir bayram hediyesi bulamadım. Arkadaşlığımızı belirten birkaç satır yazı yazsanız, mühürlesem. Günün birinde size beni hatırlatacak olan bu yazılar millî mücadele arkadaşlığımızın da birer hatırası olacağını düşündüm, dedi.

Memnuniyetle kabul ederek yanından çıktık.

Âtiyi göremeyen insan aczi içinde Paşa'nın bu bambaşka halini birbirimizden soruyor, iki ihtimal arasında dolaşıyorduk.

1. Yurt ve aile hasretini kamçılayan bayramın gelişi.

2. Millî hareketin son günlerindeki beklenmeyen olayları, Paşa'nın neşesini kırmış olabilirdi.

Arkadaşlarımızdan Nafi Bey, Paşa'nın istediği kağıtları hemen kâtiplerden Ömer Efendi'ye yazdırdı. Mühürletmek için Paşa'ya götürdü.

Gelen kağıtların altına Paşa'nın resmî mühürden, başka İstanbul Harbiye Mektebi'nde iken 1300 tarihinde yaptırdığı hususî mührünü de bastığını gördük.

5 Ağustos 1922. Cuma sabahı:

Karargâh derin bir sessizlik içinde, gecenin karanlığını koğan güneşin bahtımızı karartacağını bilmiyoruz.

Adeti üzerine erkenden kalkan Paşa; askerlerin geniş bir yerde toplanmalarını emretti. Askerin bayramını tebrik edecek harçlıklar dağıtacaktı. Saat altı... İleri karakoldan bir silah atıldı. Bu baskın hareketini bildiren bir parola idi.

Askerlerin yanına gitmek için atına binen Paşa; hemen dönerek bazı emirler verdi, yirmi kadar muhafız askeriyle silahın atıldığı tarafa koştu.

Rusların bu gibi taarruzları günlük işlerden olduğu için pek ehemmiyet vermemişti.

Rus askerleri gittikçe çoğalıyor... Bu taarruz günlük taarruza benzemiyor... Harp büyüyor...

Bu ciddiyeti anlayan Paşa derhal bütün kumandanların ve askerlerin harbe iştiraklerini emretti. Faruk, Danyal, Boribetaş ve sâir kumandanlar hep vazife başında...

Harp şiddetlendi...

Ruslar; bayram namazında baskın yaparak millî mücadele kumandanlarını, bilhassa Paşa'yı harpsiz esir etmeyi ve şu suretle gururlarına dokunan, tahammüllerini tüketen bu millî mücadele davasının ortadan kalkmasını tasarlamışlar...

Paşa'nın bayram namazını yanlışlıkla bir gün evvel kılması, bu planın tatbikini suya düşürmüş olduğundan Ruslar; Moskova'nın aylardan beri büyük ehemmiyetle hazırladığı bu hücuma geçmişlerdi.

Türkistan'ın her tarafındaki mücahitlerin üzerine aynı günde hücum eden Ruslar emellerine yine kavuşamadılar.

Ateş her tarafı sardı. Paşa yanında Hüseyin Nafiz, Eş Murad, Kerim beylerle Müslümankul (Rayef) ve askerler olduğu halde ilerledi. Karşı tepede düşman ile aralarında beş altı metre mesafe kalınca Paşa kılıcını çekiyor, Rusların üzerine atılıyor. Askerlere de 'hücum' diye bağıran Paşa; birkaç Rus'u öldürüyor. Harp şiddetleniyor.

Çok süratli olan bu ilerleyiş, düşmanı şaşırtıyor. Mitralyöz başında olan Rus askerleri 'teslim' diye bağırarak ellerini yukarı kaldırıyorlar. Fakat arka saftaki Rus mitralyözleri hemen çok şiddetle ateşe başlıyor.

Atıyla ateş içinde koşan Paşa'nın kalbine amansız bir kurşun giriyor. Paşa; "Allah" diyerek atından düşüyor. Ateşin şiddetinden yanına gidilemiyor. Ruslar işledikleri cinayetin farkında bile değiller... Şehadet haberi her tarafı bir yıldırım süratiyle sarıyor (Bkz. Ek 8).

Rusların ikinci bir kolu ile harbetmekte olan Devletmend Bey bu kara haberi duyunca bir an şuurunu kaybediyor:

"Ne?!.. Enver Paşa mı? Enver Paşa mı?... Şehid mi oldu?... Eyvah!.. Artık Enver Paşa yok mu?" diyerek kılıcını çekiyor. Askerlerine "Haydi!.. İntikam!.. İntikam!.. Bu intikamı almak farz oldu!" feryadıyla mahşeri andıran harbin içine atılıyor. 10 dakika sonra Devletmend Bey de şehid oluyor...

Harp yavaşlıyor. Mücahitlerin susmasını bir zafer diye kabul eden Ruslar da susuyor.

Bu büyük kanramanın cesedi Rusların eline düştü; diye çok üzülüyoruz, iki katlı felaketin altında eriyoruz.

Ümit güneşimiz sönmüş, karanlıklar içinde kalmıştık. Yer, gök ağlıyor. Kaybolan sadece bir insan değil, milyonlarca Türk'ün ümidi, istiklâli, zaferi, tarihi idi.

Kendimizden geçmiş, şaşkın, bitkin bir haldeyiz. Ne olacak? Ne yapacağız?...

Çegen tepesine geçmek için suyu çekilmiş olan dereye doğru inmeye başladık. İniyoruz... İndik... Çıkıyoruz... Bir Rus kolu dere kenarından hafif ateş ettiyse de hiçbir zarar veremedi. Yalnız birkaç dakika evvel Paşa'yı sırtında taşıyan Derviş adındaki at, gelen bir kurşunla öldü!..

Çegen tepesinin aşağısında Devletmend Bey'in köyünde toplanıldı. Başsız kalan bu mukaddes topluluğun kumandası muvakkaten Danyal Bey'e verildi.

Sabahleyin ihtiyar bir köy imamı geldi. Dere-i Pâyân'da Enver Paşa'nın cesedini gördüğünü haber verdi.

Bu haberi bir müjde saydık, hemen koştuk... Baktık ki Rusların götürdüğünü zannettiğimiz şehid Paşa burada yatıyor. Paşa'yı tanımayan Ruslar, üzerindeki elbise ve çizmelerini alıp gitmişler... Paşa'nın yerde yatan cesedini adeta gözyaşlarımızla yıkadık. Üzerine bayrak örterek etrafına nöbetçiler konuldu.

Kumandanlar derhal toplandı. Kabir yeri ve cenaza merasimi tesbit edildi.

Şehadet haberi dalgalar halinde her tarafa yayılıverdi. Bu kara haberi duyan kadın, erkek yollara dökülmüşler, inliye, ağlaya Çegen'e doğru geliyorlar. Çok kısa bir zamanda Çegen'de 25.000'den fazla insan toplandı. Bu kara habere inanmayan birçok insanlar hakikati gözleriyle gördükleri halde 'acaba doğru mu?' diye birbirlerine soruyorlardı. Halk bir sel halinde...

Ceset tabuta kondu... Hafızların tekbir sesleri, okunan mersiyeler, halkın feryadı yeri göğü inletiyordu. 30.000 kişinin elleri üzerinde gökkubbesinin altında şerefle sallandığını görmek istediği sevgili bayrağına sarılı olan tabutu ağır ağır ebediyet yolunda...

Paşa'nın ölüm acısına tahammül edemeyerek ateşin içine dalan Belcivan Kumandanı Devletmend Bey'in tabutuyla Paşa'nın tabutu yanyana...

Pınarı gölgeleyen iri ceviz ağacına yaklaşıyoruz. Acılar daha derinleşiyor. Ahret yolcularının kabirleri burada...

Yaklaştıkça kalblere çöken acı ölçüsüz, ifadesiz taşıyor. Bayılanlar var... Ellerimizin üstünde taşıdığımız bu kumandanı toprağın karanlıklarına terketmek istemiyoruz... Namazları kılınıyor. 30.000 kişinin acı sükûtunu haykıran Allah-ü Ekber sesi varlığın sırrına erişemeyen insan aczini feryat ediyor. İmam Efendi'nin yaptığı dinî merasim esnasında birçok bayılanlar oldu. Bunların arasında Kumandan Faruk Bey'in de birdenbire yere düştüğünü gürdük. Dinî merasim bitti... Paşa'dan ebediyen ayrılacağımız an gelmişti. Fanileri ebediyete götüren mezarlara tabutlar yavaş yavaş iniyor... Üzerlerine inen her toprak parçası Türkistan tarihine çöken bir matem, sonsuz bir elemdi. Cesedi toprağa, ruhu da kalblere gömülen Enver Paşa'nın mezarı Türkistan halkı için mukaddes bir ziyaretgâh oldu... Günlerce bu kabir etrafında Kur'anlar okundu.

Ey bahtsız Türkistan tarihi!.. Uzun yıllardır binlerce kahraman öz evlatlarının kararan tarih sayfalarını aydınlatmak için döktüğü kanlara, bir ışık yaratamadan bu varlık da karıştı. Daha ne vakte kadar böyle karanlık ve sessiz kalacaksın?

Artık burada işimiz kalmadı. Paşa'nın şehadetini icab edenlere yazacak, cevap alıncaya kadar muvakkaten bir kenara çekilecektik. Şehid olan Belcivan Kuman-

danı Devletmend Bey'in yerine geçen oğlu Abdülkadir Bey askerleriyle Belcivan'a hareket etti.

Kumandan Aşur, Toksaba, Abdülkayyum, Paşa Han ve Abdürrahim beyler Kölab taraflarına; diğer bir kısım kumandanlar da vazifeleri başına hareket ettiler.

Danyal, Halil, Nafi, İsmail Hakkı, Nafiz, Muhiddin, Mustafa, Şakul, Hüseyin, Faruk beyler ve sair arkadaşlar ile ben de Karatekin vilayet merkezi olan Garm'a, bir kısım asker ile birlikte hareket ettik. Burada Kumandan Fuzeyl Mahdum'un hazırlattığı eski hükümet konağında misafir edildik. Vazifeten Garbî Buhara taraflarına giden Azerbaycanlı Yusuf Ziya Bey de arkadaşlarıyla beraber geldi.

Yolda habersiz olarak bizden ayrılan Faruk Bey'in Danyal Beyle beraber çalışmak istemediği için Karadağ'daki mücâhitlere iştirak ettiği bilahare anlaşıldı.

Paşa'nın şehadetini bildirmek icab edenlere mektuplar yazıldı.

Kumandanlardan Halil ve Paşa'nın hususî hizmetlerinde bulunan Mirza Muhiddin beyler de şehid Paşa'nın tabanca ve kanlı çamaşırlarıyla, Afganistan'da bulunan Osman Hoca ve Sami beylere gönderildi.

Paşa'nın tabancası o zaman Afgan Harbiye Nâzırı olan Nadir Han'a Bedehşan'da takdim ediliyor, Sultan adındaki atı da isteği üzerine Miralay Ali Rıza Bey'e veriliyor. Afganistan'da murahhas-ı mahsus olarak bulunan Bartınlı Muhiddin, Halil ve Mirza Muhiddin beyler de Paşa'nın çamaşırlarını ailesine vermek üzere İstanbul'a hareket ediyorlar."[1]

Enver Paşa'nın şehadeti, en basit ve gerçekçi anlatımıyla neredeyse görgü tanığı olan Recep Baysun tarafından bu şekilde kaleme alınıyordu.

Böylece Asya Misyonu'nun ilk üç paşası birbiri ardına ebediyete intikal ediyor; onların varlığından ve Türk dünyası ile İslâm âlemindeki 'ihtilâlci-bağımsızlıkçı' faaliyetlerinden rahatsızlık duyan başkentler derin bir nefes alıyorlardı. Hiç şüphe yok ki bu başkentlerin ilk sıralarında Londra ve Moskova yer alıyordu.

Özellikle İngiltere Türkistan Millî Mücadelesi'nden çok Cemal Paşa'nın Afganistan faaliyetlerinin sona ermesinden memnuniyet duyuyordu. Zira Paşa'nın şehadetiyle birlikte Afgan Ordusu'ndaki 'çift başlılık' sona eriyor; otorite tamamiyle Amanullah Han'a geçiyordu. Cemal Paşa artık Han'ın üzerinde bir 'tehdit unsuru' olmaktan çıkmıştı. Böylece İngiltere Hindistan'daki varlığını daha da güvenceye

---

[1] *Türkistan Milli Hareketleri*, Yazan Türkistanlı Abdullah Receb Baysun, İst. 1945, S.107-113.

alacak şekilde Afganistan Emîri Amanullah Han nezdinde 'barışçıl' adımlar atıyordu.

Ne var ki 'Dördüncü Paşa' hayatta idi ve Türk-İslâm dünyası başta olmak üzere bütün ezilmiş halklara, bütün sömürülen milletlere ve emperyalizmin şiddetli baskısı altında yaşamaya mahkum olan bütün 'mazlum' insan topluluklarına örnek olacak şekilde, Anadolu'daki özgürlük ve bağımsızlık savaşını adım adım zafere doğru taşıyordu.

İngiliz Emperyalizmi'nin, üç paşadan 'kurtulduktan' sonra 'Dördüncü Paşa'ya' yaşam hakkı tanıması elbette ki düşünülemezdi.

Onun payına düşen tetikçiyi ise 'Hindistan Müslümanları' arasından seçecek ve göndereceklerdi.

VI

HİNDİSTAN'DAN GELEN SUİKASTÇI: MUSTAFA SAGİR

(Hüsamettin Ertürk ile Emin Âli Beyler Yazıyor...)

Millî Mücadele'nin en sıkıntılı ve zor devresi hiç şüphe yok ki 1920-21 yılları olmuştu. İngiliz Emperyalizmi bu aşamada hem savaş cephelerinde en yıkıcı saldırıları gerçekleştiriyor, hem de 'gayrinizâmî' savaş kurallarını en 'gayri-ahlakî' ve 'gayri-insanî' yöntemlerle uyguluyordu.

Londra Hükümeti İstanbul'daki İngiliz işgal yönetimi üzerinden, Osmanlı Sultan-Halifesi Vahdettin'i denetim altına alarak; askerî, siyasî ve dinsel bakımdan Mustafa Kemal ve arkadaşlarına karşı 'hoyratça' kullanıyordu. İngiliz -sözde- Liberalizmi'nin 'muhibbi' olmanın gereğini yapan Halife Vahdettin; 'İngiliz finans gücünden' aldığı teşvik ve yardımlarla dinsel otoritesini sorumsuzca sergiliyor; Müslüman Anadolu halkını, gayrimüslimlerin; özellikle de Ortodoksların peşine takarak Ankara'ya karşı 'başkaldırmaya' kışkırtıyordu.

Ankara'daki millî güçler bir yandan Sakarya siperlerinde emperyalist saldırganları 'can ve kan' pahasına durdurmaya çalışıyor; diğer taraftan da Sultan-Halife'nin 'İngiliz altınlarını' dağıtarak kışkırttığı sözde Müslüman 'zorba, haşere, eşkıya' işbirlikçi takımı ile başetmeğe uğraşıyordu. Bu arada işbirlikçi mütegallibe de Padişah'ın tutuşturduğu yangına adeta benzin döküyordu.

Ne var ki Birinci Dünya Savaşı'nın galibi ve zamanın 'süper gücü' sayılan İngiliz Emperyalizmi bunlarla da yetinmiyordu.

İngiliz İstihbarat Servisi hem 'Millî Mücadele' kadrolarının arasına nifak sokmaya çalışıyor, hem de hareketin efsane komutanı Mustafa Kemal Paşa'yı ortadan kaldırmak amacıyla cephe gerisinde komplolar, sabotajlar ve suikastlar düzenliyordu.

Hiç şüphe yok ki bu komploların başında Sultan-Halife makamında bulunan Vahdettin'in işbirlikçi Şeyhülislam ile birlikte ve İngilizlerin istekleri doğrultusunda kotarıp yayınladığı 'Ölüm Fermanı' yer alıyordu. Müslümanların Halifesi bir ferman çıkararak; Müslüman kadınların namusunu ve Türk milletinin onurunu İngiliz-Yunan mütecavizlerin tasalludundan ve insafsız çizmelerinin altından kurtarmaya çalışan Mustafa Kemal Paşa'yı ölüme mahkum ediyordu. Vahdettin bununla da kalmıyor; Kuva-yi Millîyecileri 'din ve devlet düşmanı eşkıya' ilan ediyor, sözde Müslüman işbirlikçi unsurların boy hedefi durumuna getiriyordu.

Böylece İngiliz Emperyalizmi'ne bu savaşta önemli bir avantaj sağlıyor, 'Kurtuluş Savaşı'nın önderlerini' son derece zor bir durumda bırakıyordu.

Sultan-Halife Vahdettin dinsel otoritesini, işgalci Yunan Ordusu'nu, Ortodoks Rum sivil halkını, Ermeni çetelerini ve işbirlikçi sözde Müslüman mütegallibe ile birlikte eşkıya, 'zorba-haşere' takımını aynı anda Ankara'ya karşı kullanan Londra'daki hükümet; bu komplo ve sabotajlarla da yetinmiyordu.

İngiliz Emperyalizmi doğrudan Mustafa Kemal Paşa'yı hedef alıyor; onu ortadan kaldırmak ve Anadolu direnişini 'başsız bırakmak' amacıyla istihbarat servisi 'şeytanca bir suikast' düzenliyordu.

Unutmamak gerekir ki; bu süreçte Hindistan'daki ve Afganistan'daki Müslümanlar; Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Anadolu'da sürdürülen bağımsızlık mücadelesini büyük bir coşku ile takip ediyor; bu 'onurlu savaşı' yürekten destekleyerek örnek alıyordu. Hindistan ve Afganistan'daki bu durum İngiliz Emperyalizmi'ni endişelendiriyor ve bu durum 'mütecavizleri', Anadolu'daki gelişmelerden daha fazla rahatsız ediyordu. Zira Hindistan ve Afganistan'daki Müslümanlar her an 'İngiliz boyunduruğuna karşı' ayaklanabilir; 'üzerinde güneş batmayan' İngiliz egemenliğini bir anda kendi kanında boğabilirdi.

Bu nedenle Sakarya boylarında vuruşan Müslüman Anadolu askerleriyle, Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı'nda vuruşmuş olan bağımsızlıkçı Hint-Afgan mücahitlerin arasındaki gönül bağının koparılması, Londra bakımından yaşamsal bir gereklilik arzediyor, bunun gerçekleştirilebilmesinin yollarını arıyorlardı.

Öyle bir 'operasyon' yapılmalıydı ki; hem Anadolu'daki 'onurlu Müslümanlar' başsız, umutsuz ve çaresiz bırakılmalı, hem de Anadolu ile Hindistan-Afganistan arasında kurulmuş olan 'anti-emparyalist' köprü yıkılmalı, gönül bağı koparılmalı ve bütün ilişkiler tahrip edilmeliydi. Böylece Anadolu ile birlikte Hint-Afgan Müslümanların yeşeren bütün umutları soldurulmalı, 'bağımsızlık ruhu' bir daha dirilmemek üzere öldürülmeliydi.

Bu amaçlar doğrultusunda da Mustafa Kemal Paşa hedef seçilmiş, onun ortadan kaldırılması için özel olarak -sözde- bir Hint Müslümanı Mustafa Sagir 'tetikçi' seçilmişti.

İngiliz istihbaratının seçkin bir elemanı ve 'suikast tetikçisi' olan Mustafa Sagir, aldığı özel görevle 1920 yılının Mayıs ayında İngilizlerin ünlü İron Dog (Demir Köpek) adlı zırhlısı ile İstanbul'a getirildi. Bu İngiliz casusu ve suikastçısı İstanbul'da İngiliz İstihbarat Subayı ünlü Yüzbaşı Bennet tarafından karşılanıyordu.[1]

Peşaverli Suikastçı

1877 yılında Peşaver'de doğan Mustafa Sagir, babasının küçük yaşta evi terketmesi nedeniyle İngiliz İstihbarat Subayı Captain Peith'in koruması altına girmişti. İngiliz ajanı, çocuk yaştaki Mustafa Sagir'i İngiliz Hükümeti'nden sağladığı burs ile okutuyor, iyi bir eğitim gördürüyordu. Tam bir İngiliz ajanı olarak yetiştirilen Sagir önce Bombay'a, sonra da Londra'ya gönderildi. Sagir buralarda Arapça, Türkçe ve Acemce öğrenmiş, özel bir eğitim almış, Cambridge Üniversitesi'ni de başarıyla bitirmişti. İntelligence Servis onu Şark ülkelerinde ajan-provokatör olarak kullanmayı amaçlıyordu. Nitekim öncelikle Afganistan'a gönderiliyor, özellikle Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı sırasında işgalci İngiliz kuvvetleri lehine önemli başarılar elde ediyordu. Afganistan'daki bu faaliyetleri Mustafa Sagir'in istihbarat servisindeki prestijini hayli arttırmış, ona saygınlık kazandırmıştı. Londra ona o denli güveniyordu ki, kendisi bakımından yaşamsal bir nitelik taşıyan Mustafa Kemal Paşa'nın öldürülmesi görevini de bu gözde ajanına, Mustafa Sagir'e veriyordu.[2]

1920 yılının Mayıs ayında İstanbul'a gelen Mustafa Sagir derhal faaliyete başlıyor ve suikast hazırlıklarına girişiyordu. İşgal altındaki İstanbul'da çalışmalarını yoğunlaştırmış olan İngiliz İstihbaratı'nın yardımıyla buradaki Kuva-yi Millîye unsurları ve M.M. (Müdafaa-i Millîye) Grubu'nun elemanlarıyla da çeşitli vesilelerle ilişki tesis ediyordu.

---

[1] *Mustafa Sagir*, Yazan Murat Sertoğlu, Meraklı Kitaplar Serisi, Güven Basım ve Yayınevi, İst., s.3.

[2] *Mustafa Sagir, A.g.e.*, S.10.

İngiliz casusu, Türk ajan ve yönetici kadrolarını yanıltarak iğfal ediyordu. Bu aşamada adıgeçenlerden biri de ünlü Türk istihbaratçısı -ki M.M. Grubu'nun kurucularından- Yüzbaşı Emin Âli (Yaşın) Bey oluyordu. (Not - Emin Âli Bey'in bu konudaki açıklaması makalenin sonunda yer alacak.-M. Çulcu)

Mustafa Sagir bu kanaldan Ankara'ya da nüfûz etmeyi başarıyor ve bir yolunu bularak 1921 yılında Millî Mücadele'nin direniş merkezine giderek Mustafa Kemal Paşa'ya son derece yaklaşıyordu. Mustafa Kemal Paşa'yı hedefleyen suikastın gerçekleşmesine ramak kala Sagir'in amacı anlaşılıyordu. Bu İngiliz casusu deşifre oluyor, bilahare yargılanarak idam cezasına çarptırılıyordu. Nihayet cezası 'asılmak suretiyle' infaz ediliyor ve Sagir'in yaşamına son veriliyordu.

'Mustafa Sagir Olayı'na doğrudan veya dolaylı şekilde, pek çok istihbaratçının da adı karışıyordu.

Bunların başında Teşkilât-ı Mahsûsa'dan ve M.M. Grubu Başkanı Albay Hüsameddin Ertürk ile yine M.M. Grubu'nun kurucularından Yüzbaşı Emin Âli (Yaşın) da yer alıyordu. Nitekim yıllar sonra, 1956 yılında Hüsameddin Ertürk anılarını yazarak Cumhuriyet gazetesinde tefrika ettirdi. Ertürk anılarında Mustafa Sagir Olayı'nı başından sonuna kadar kaleme almış ve anlatmıştı. Ne var ki Emin Âli Bey kendisi ile ilgili bölüme bazı itirazlarda bulunuyor, gazeteye bir açıklama göndererek bu hususları aydınlatmaya çalışıyordu.

Hüsameddin Ertürk *'İki Devrin Perde Arkası'* adını verdiği tefrikasının -daha sonra kitaplaştırıldı- 28 Haziran 1956 günü Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan 59 numaralı bölümünden başlayarak Mustafa Sagir Olayı'nı aynen şöyle anlatıyordu:

Umûmî Harb senelerinde Suriye'deki Osmanlı Ordusu'nun Kumandanı ve bu havalinin Umûmî Valisi bulunan Bahriye Nâzırı Cemal Paşa, Şam'daki Hilâl-i Ahmer şubesine kayıtlı, tahminen 25 yaşlarında Nizamettin adındaki Hindli delikanlıyı, günün birinde Suriye'den İstanbul'a göndermiş ve eline bir mektup vererek onu Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Reisi, göz tabibi Doktor Esad Paşa'ya tavsiye etmişti. Doktor Esad Paşa da bu Hindli delikanlıyı evlâd-ı manevîyesi gibi bağrına basmış, onu Hilâl-i Ahmer teşkilâtında vazifelendirmiş ve maaşa bağlamıştı. Bütün bunlar kâfî gelmiyormuş gibi Teşkilât-ı Mahsûsa veya nâm-ı diğerle Umûr-u Şarkîye Dâiresi'nce de kendisine yardımda bulunulması ve gizli vazifelerde çalışması ricasıyla bana göndermişti.

Göz tabibi Doktor Esad Paşa gibi memleketin tanınmış değerli bir insanı tara-

fından bu derece desteklenen bir kimseye itimat etmek lazım geliyordu. Bu Nizamettin adındaki genci bizim Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan İşleri İstihbarat Şubesi Müdürü olan İngiliz Binbaşısı Hindli Miraceddin Bey'e göndermiş ve bu delikanlıya da lazımgelen talimâtı vermiştim. Fakat Nizamettin bir müddet sonra Esad Paşa'nın aleyhinde bulunmaya ve Binbaşı Miraceddin Bey'e Esad Paşa'nın Amerikalılar lehinde olduğunu söylemeye başlamıştı. Nizamettin diğer taraftan Doktor Esad Paşa'ya da Binbaşı Miraceddin Bey'in kuvvetli bir İngiliz muhibbi olduğunu söylüyor, böylece ikisinin arasını açıyor, elde edindiği malûmâtı da gizlice İngilizlere veriyordu. Hatta, Doktor Esad Paşa'nın fikirlerini iyice anlamak için Hindistan'daki İslâm ulemasıyla münevverlerinin hilâfına sadakatlerini izâh eden ve İngilizlerin buna tasvip ettiğini yazan bir kitabı da kendisine takdim etmiş, bu kitabı tercüme ettiren Paşa, buna rağmen İngiliz aleyhtarlığından vazgeçmemişti. Doktor Esad Paşa'nın kuvvetli bir İngiliz düşmanı olduğunu öğrenen Nizamettin, efendisini ele vererek, işgal senesinde onun Malta'ya sürülmesine sebep olmuştu.

İngilizler bir gece, geceyarısından sonra Doktor'un Cağaloğlu'ndaki evini basarak, refikasının feryatlarına bakmadan Doktor'u gecelik kıyafetiyle karga tulumba misâli kaldırıp bir otomobile atarak harp gemisiyle Malta'ya sürmüşlerdi. İşte bizim Hindli Binbaşı Miraceddin Bey bize Nizamettin'in kim olduğunu böylece tanıtmıştı. Fakat biz Nizamettin'i idare ediyor, hiçbir şey bilmiyor gözükerek hep onu takip ettiriyor, onun Kroker Oteli'ne muntazaman devam ettiğini, İngiliz gizli servisinde vazifeli olduğunu, mükemmel bir casus olduğunu biliyorduk. Günün birinde Nizamettin bana gelerek şöyle demişti:

- Hüsameddin Beyefendi, Hind İslâm âleminin mümessili olarak gizlice İstanbul'a gelmiş olan mühim bir zât sizi mutlaka görmek istiyor!..

- Bu mühim Hindli kimdir? İsmini bana söyleyebilir misin Nizamettin?...

- Evet efendimiz, bu zât Hindli Mustafa Sagirdir. Kendisinde Hind İslâm Cemiyeti'nin, Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne takdim edeceği mukaddes bir emânet ve mektup vardır. Ve milyonlarca altın para yardımı da Paşa'ya teslim etmek üzere gelmiştir.

- Söylediklerin çok güzel ama, İngilizler harıl harıl, İngiliz düşmanlarını aradıkları ve bazılarını evlerinde bastırıp geceyarısı yatak kıyafetiyle yakapaça, Malta'ya sürdükleri bir sırada, bu Hindli elini kolunu sallayarak nasıl oluyor da İstanbul'a geliyor, Kroker Oteli'ndeki efendilerin bundan acaba haberleri yok mu?... Ne dersin Nizamettin?..

Gözlerinin içine bakıyordum. Bu esmer ve sempatik delikanlı, bütün yakışıklılığına ve safiyatine rağmen, korkunç derecede hilekâr ve haindi. O da benim bu konuşmamdan şaşırmış kalmıştı. Sapsarı kesilmişti. Herhalde içini ezen bir takım tesirlerle düşünüyor, şöyle diyordu:

- Acaba, Hüsameddin Bey, benim ne mal olduğumu biliyor mu? Karşısında mükemmel bir İngiliz casusu bulunduğunu anlamış mıdır?

Nizamettin'in aklından geçenleri adeta duyuyor, hissediyordum. Gülerek sözlerime devam ettim.

- Benden ona tavsiye, İstanbul'dan geldiği yere dönsün. Şayet İngilizler onu ele geçirirlerse ya Bostancı'daki karargâhta yol işlerinde çalıştırırlar yahut da Çanakkale'de İngiliz kabristanında soluğu alır. Sen ona iyilik edeceksen böyle de!..

Nizamettin benim yanımdan çıkınca takip teşkilatımızda çalışan o tarihte rütbesi mülazımıevvel olan Saffet Bey'i memur etmiştim. Aldığım rapor şu idi:

Hindli Nizamettin bir tramvaya atlayarak, Tepebaşı'ndaki Kroker Oteli'ne gitmiş, bir müddet kaldıktan sonra yanında orta boylu, şişmanca, saçı sakalı matruş, kırmızı yüzlü, güzelce ve yaşı takriben 35 ile 40 arasında biriyle beraber çıkarak oradan İngiliz Sefareti'ne gitmişti. İşte bu kırmızı yüzlü, güzelce, şişman adam Hindistan'dan İstanbul'a gizlice geldiğini ve İngilizlerin aleyhine çalıştığını, Mustafa Kemal'e teslim edilmek üzere mukaddes bir sancak ile Hind Müslümanlarının millî hükümete yardımı olan milyonları aşan altını getirdiğini söyleyen Hindli, İngiliz casusu Mustafa Sagir'in ta kendisi idi. Birkaç gün sonra İstihkâm Miralayı Filibeli İsmail Hakkı Bey, Darülfünun'da okuyan oğlu Maksud'un Şehzadebaşı'ndaki husûsî dershanesinde Hindistan'dan gelmiş pek muktedir Hindli âlimden İngilizce ders aldığını söylemişti. Kafamda bir şimşek çakıverdi. Nizamettin'in söylediği bu fevkalade murahhas ile bu Hindli muktedir âlim arasında acaba bir münasebet var mı idi. Bana öyle geliyor ki bu iki adam birdi. Hemen İsmail Hakkı Bey'e;

- A birader, dedim. "Çocuğuna İngilizce öğretecek adam diye bula bula bu Hindli casusu mu buldun?"

İsmail Hakkı Bey neye uğradığını şaşırmıştı. Benden izâhât istiyordu. Kendisine şimdilik bir şey söyleyemeyeceğimi, fakat oğlunu bana derhal göndermesini tavsiye etmiş, diğer taraftan da ağzını aramak için Nizamettin'i buldurmuştum. Yaptığım tetkikat bana pek mühim hakikati öğretmişti. İsmail Hakkı Bey'in oğlu Maksud;

- Evet efendim. Kırmızı yüzlü şişmanca, pek tatlı konuşan bir Hindli. Türkçe de biliyor. Çok istifade ediyoruz, demişti.

Çocuğa daha fazla açılmak dikkati çekmesi bakımından tehlikeli idi. Nizameddin ise;

- Buraya kadar gelen bu muhterem Müslüman âlimin, Anadolu'ya geçememesi büyük talihsizliktir. Şimdilik hayatını kazanmak için İngilizce dersleri veriyor, demişti. O halde Hind İslâm âleminin büyük mümessili, Şehzadebaşı'nda İngilizce hocası idi.

Gizli teşkilâtımız, bir adam hakkında tam ve kat'i bir kanaat hâsıl etmeden, sarih ve maddî deliller eline geçmeden harekete geçmeyi asla terviç eylemezdi. Bütün bunları elde etmek için de uzun müşahedelere, derin tetkiklere ve hepsinden daha fazla sabırlı olmaya mecburiyet vardı. Zira Makyavel'in dediği gibi:

"Düşmanınızı öyle vurun ki, bir daha yerinden kalkamasın. Onu yaralar ve tekrar kalkmasına meydan verirseniz, o adamın intikamı müthiş olur!"

Biz de Hindli Mustafa Sagir'i tarassuda mecburduk. Fakat Mustafa Sagir, işlerini daha ilerleterek, genç darülfünunluları evine davet etmiş, çok mükemmel tefriş edilmiş odalarında duvarlarında sanatkârane yazılarla süslü ve kur'andan ayetleri, hadisten satırları ihtiva eden levhalarını göstermiş; Enver Paşa'ya, Mustafa Kemal Paşa'ya ait resimleri, hatıraları önlerine dökmüştü. Üstelik Mustafa Sagir, gençlere kapısının üzerindeki levhada yazılı kelimeleri de okumuştu.

(Türk ve Hind Uhuvvet-i İslâmîye Cemiyeti - İstanbul Merkezi)

Onlara mütebessim yüzü ve şeytanî nazarlarıyla bakarak şöyle diyordu:

- Geliniz arkadaşlar, hepinizi bu cemiyete kaydedeyim, ihtiyaçlarınızı temin, noksanları ikmâl edelim. Tahsil hayatınızı biraz kolaylaştıralım. Fakat bunları söylerken öyle insanî, müşfik bir poz takınıyordu ki, zavallı gençler, bu evliyadan zannettikleri insana doyamıyorlardı.

İşte bu kadar hesaplı, bu kadar tertipli bu profesyonel İngiliz casusu, İstanbul'da, işgal altında, İngilizlerin gözü önünde böylece İntellicens Servis'in direktifleri dâhilinde binbir türlü fırıldak çevirerek, bizim gizli teşkilâtımızın içine de sokulmuş, İstanbul'da kurulu üçüncü Karakol Cemiyeti Heyet-i Merkezîyesiyle sık sık temasa gelerek onlarla kısa zamanda içli dışlı olmuştu. Bu merkezde çalışan Erkanıharp Binbaşısı Filibeli Ali Rıza Bey, Fatih'teki Kıztaşı'nda kiraladığı ve tefriş ettiği bir evde Mustafa Sagir'i misafir etmiş ve onunla sık sık temasa geçmişti. Halbuki bu İngiliz casusu aynı evde gizlice Şeyhülislam Dürrizâde Abdul-

lah Efendi ile de buluşuyor, millî cephe aleyhine çeşitli kararlar alıyordu. Anadolu'daki mukavemetin elebaşılarını bu Şeyhülislam, verdiği fetvalarla gıyaben idama mahkum etmişti. İşte Mustafa Sagir, Dürrizâde'nin idam hükümlerini, tabancasıyla infaz edecekti. Yalnız İstanbul'daki gizli mukavemet yuvalarının başında kimler vardı. Merakı, bunları da öğrenmekti. İşe Karakol Teşkilatı'nın üçüncü merkezinden başlamıştı. Topkapı ve Şehremini'ndeki millî müsellâh kuvvetleri ilk defa teşkil gitmiş olan piyade Yüzbaşısı Emin Âli Bey, Mustafa Sagir'in hüsniniyeti üzerinde ısrar ediyor, benimle münakaşa eyliyordu. (...) İstanbul Merkez Kumandanı Emin Paşa, Emin Âli Bey'in evini askerle çevirip onu ele geçirmeğe kalkışmış, buna rağmen o gene hiçbir şey anlamamıştı. Emin Âli Bey güçlükle kaçıp Trakya'ya giderken kendisine verdiğim mektubu, teşkilâtımıza mensup Erkânıharp Miralayı Cafer Tayyar'a götürmüştü. Orada vazifeli idi. Sık sık Bulgaristan'a da geçiyordu. Benim Adliye Tevkifhânesi'nde mevkuf bulunduğum sırada, Mustafa Sagir işini uydurmuş, Üçüncü Karakol Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'nden mühürlü iki vesika alarak ve yanına bizim mahut Hindli Nizamettin'i katarak Varna tarîkiyle İnebolu'ya geçmek arzusunu izhâr etmişti. Talebi, Karakol Teşkilâtı'nca kabul edilmiş, bunlar Sofya'ya gelince Emin Âli Bey'i bulup üstelik Anadolu'daki millî hükümetin dostu Bulgar Mebusu Açkof'un delaletiyle General Protkirof Fırkası'nın mestur tahsisâtından (örtülü ödeneğinden) para alarak Varna'dan motora binmişler, fakat yolda havanın muhalefetinden İğne Adası'na uğrayınca Yunanlılar tarafından tevkif edilerek Atina'ya gönderilmişler, orada İngilizlerin yardımıyla kurtulan Mustafa Sagir İstanbul'a dönmüş, fakat gizli teşkilâtımızın gözü boyanmak için bu casusu İngilizler, 17 gün Arapyan Hanı'nın zindanlarında tevkif etmişti. Buradan güya kaçarak saklanan Mustafa Sagir, gece Üçüncü Karakol Teşkilâtı'nın yardımı ile İdâre-i Mahsûsa'nın vapurlarıyla ve elindeki K.G. parolalı vesika ile İnebolu'ya çıkmış, Erkânıharp Kaymakamı Kemalettin Sami Bey (Paşa) tarafından fevkalede merasimle karşılanmıştı.[1]

Tefrikanın burasında adından geniş bir şekilde bahsedilen ve 'safiyâne bir yaklaşımla' Mustafa Sagir'e güvenmesi eleştirel bir üslupla anlatılan Yüzbaşı Emin Âli Bey bu konularla ilgili olarak Cumhuriyet gazetesine bir açıklama göndermişti. Cumhuriyet gazetesi o tarihte açıklamaya yer vermemiş ve Emin Âli Bey'in Mustafa Sagir ile ilgili anıları bir bakıma tozlu raflarda unutulmuştu.

---

[1] *2 Devrin Perde Arkası*, M. M. Grubu Başkanı Albay Hüsameddin Ertürk, Pınar Yayınevi, İst.1964, S.264-269.

Oysa Emin Âli Bey bu açıklamasında Mustafa Sagir Olayı ile ilgili bilinmeyenlere ışık tutuyor ve 'tarihe kayıt düşmek' bakımından son derece önemli 'ifşaatta' bulunuyordu.

"Mustafa Kemal'e Yazdığım Mektup..."

Emin Âli (Yaşın) Bey 'Cumhuriyet Gazetesi Yazı İşleri Müdürlüğü'ne' başlığı ile gönderdiği açıklamada, Mustafa Sagir Olayı ile ilgili bildiklerini aynen şöyle kaleme almıştı:

"Cumhuriyet'in 11466 sayılı nüshasında ve 'İki Devrin Perde Arkası' sütunlarında, Hintli Mustafa Sagir'e ait olan yazının beni alakalandıran kısmını, aşağıdaki izâhâtımla tenvir etmek (aydınlatmak) ve düzeltmek isterim. Neşrine müsaadenizi rica ederek...

Mustafa-El Sagir'i, İstanbul'da Erkanıharp Binbaşı Ali Rıza Bey'in (Millî Savunma Bakanı Emekli General Sayın Artunkal'ın) Kıztaşı'ndaki evlerine davet edildiğim zaman görmüştüm. Bu tanışmada Süvari Kaymakamı Aziz ve Erkanıharp Kaymakamı Mustafa (Merhum Orgeneral Muğlalı) beyler vardı. Mustafa-El Sagir, Hind İslâm Hilafet Komitası'nın, Orta Şark İslâm devletleri nezdine gönderdiği Murahhas Âzâ vesikasını taşıyordu. Konuşmamız kısa sürdü ve mevzu münhasıran; İslâm âleminin o zamanki perişan manzarasını mütâlaâdan ibâret kaldı.

Birkaç gün sonra, o kara günlerde millî teşkilâtımızın kudretli varlıklarından biri olan (Harbiye Nezâreti Umûr-u Şarkîye Şubesi Müdürü) Süvari Kaymakamı aziz arkadaşım Hüsameddin Beyle konuşurken, bu mütâlaâtı tafsilâtıyla kendisine hikaye ettim. Aramızda kısa bir müzakere geçti. Hüsameddin Bey Mustafa Sagir'in bir İngiliz casusu olması ihtimalinden kuvvetle bahsetti. Ben, muhtemel olmakla beraber, bir hakikate varabilmek için, işin tetkik edilmeğe değer mahiyette olduğu fikrini ileri sürdüm.

Her geçen gün hadiselerle dolu idi. Yapılacak çok mühim işler vardı. Mustafa Sagir ile şahsen uğraşmaya lüzum görmedim. Onunla temasta bulunan o Grup'taki arkadaşlarımıza 'vaziyeti şüphe ile karşıladığımızı ve istihbarat işlerindeki ihtisasına kıymet verdiğim Hüsameddin Bey'in de ısrarla şüphede bulunduğunu' bildirdim ve kendilerini bu suretle ikaz etmekle yetindim.

Hüsameddin Bey'in, Mustafa Sagir'e ait hatırâtının 1'inci kısmına cevabım bundan ibarettir."

Emin Âli (Yaşın) Bey açıklamasının ikinci kısmında, kendisinin Trakya'ya kaçmasından sonra cereyan eden gelişmeleri ve Mustafa Sagir ile olan temaslarını da anlatıyordu.

Emin Âli Bey aynen şunları kaleme alıyordu:

"Mustafa Sagir ile ikinci görüşmem Sofya'da oldu. Evimin basılması üzerine ben, İngilizlerle Damat Ferit Paşa'dan kendimi kurtarmış, Roma'ya geçmek üzere Sofya'ya gitmiştim. Bir gün ziyaretime Filibe eşrâfından çok hamiyetli bir Türk olan M.V. Bey geldi. Bana Mustafa Sagir'in Sofya'ya geldiğini ve İstanbul'dan aldıkları talimata göre kendisini Anadolu'ya geçireceklerini söyleyerek hareket tarzları hakkında benden malûmât ve talimât istedi.

Ellerindeki vesika ve mektubu tetkik ettim. Vesâikin altındaki mühür, benim İstanbul'da ve K.G. 2'nci Heyet-i Merkezîyesi'nde ve Merkez Heyeti selahiyetli mümessili bulunduğum sırada kullandığım mühürdü. İşi etrafıyla inceledim ve Mustafa Sagir ile görüştüm. Ankara'ya mutlaka gitmek istediğini söyledi. Düşündüm... Ankara'ya... İyi!.. Fakat neden Sofya yolu ile?...

Bunun cevabı kolay oldu. Ve benim bu adam hakkındaki şüphem Teşkilât-ı Mahsûsa'nın faal başkanı Hüsameddin Bey arkadaşımdan çok daha fazla arttı.

Anladım ki bu centilmen ve Makyavel(ist) Hindli o sıra (cümlede kopukluk var) Mustafa Sagir'in yanına, bir milis kuvvetimin reisi olan Eyüplü Terlikçi nâmıyla anılan Hüseyin Efendi'yi memur ettim ve kendisine "Mustafa Sagir ile beraber Ankara'ya gideceksin. Her yerde, kimlerle görüştüğünü ve bütün hareketlerini kontrol edeceksin. Oraya varır varmaz bu mektubu hemen Paşa'ya vereceksin. Bu mektup, hayatından çok daha kıymetlidir. Bunu BİL..." dedim ve şu;

"Muhterem ve eşsiz Paşamız

Bir prezanta mektub ile nezd-i devletlerine giden Mustafa Sagir'in kendi iddiası gibi hayırlı bir insan olması muhtemel olduğu kadar muzır bir adam olması ihtimalinin de nazar-ı dikkate alınması kanaatinde bulunduğumu arz etmek benim kutsî bir vazife(m)dir. Onu, bir defa İstanbul'da; ikinci defa Sofya'da görmüş bulunuyorum. Hakkında kat'i bir malûmât ve kanaata malik değilim.

Bu vazifemi ifadan sonra, 15'lik iskodalarla (skodalarla) 10'buçukluk sahraların hududa yakın bir Balkan'a ihfa edilmiş olduğunu haber veriyorlar. Henüz tevsik edemediğim bu mevzuu ittila-i devletlerine arz ederim. Mutemedimiz Eyüplü Hüseyin Efendi Zât-ı Sâmilerine marûzâtta bulunacaklardır.

Mektubuma hitam verirken, tarihin Zât-ı Seniyyelerini çekip götürdüğü müntehâya vusûlünüz için kat'edeceğiniz çetin ve uzun yollardan muvaffakiyetle aşmanızı Allah'tan niyâz eder; teveccühât-ı sâmilerini rica ile tâzimât-ı fevkalademi arz eylerim muhterem Paşam."

münderecatlı mektubu verdim.

Teşkilât-ı Mahsûsa Şefi Hüsameddin Bey'in hikaye ettikleri Makedonya Bulgar İhtilâl Komitası Müessîsi General Protkirof'la değil, gerek General ve gerek İcra Komitesi Reisi Aleksandrof'un müşavirlerinden ve Sobranya âzâsından Dimo Açkof ve arkadaşı Munçef'le görüşerek bulunacak vâsıtanın temininde yardım etmelerini rica ettim.

İhtilâlcilerin parolası, kendilerine bilvâsıta veya bilâvasıta zararı dokunmayan işlerde karşılıklı yardımdır. Karşılıklı ebedi husûmetimize rağmen Makedonyacılar bu yardımı yapmaktan geri kalmadılar.

Mustafa Sagir ve arkadaşlarım Varna'dan Jozef'in motoru ile hareket ettiler. Motor şiddetli bir fırtına yüzünden İğne Ada limanına sığınmış ve böylece Yunan jandarmaları tarafından esir edilmişlerdir. Yapılan aramada, Mustafa Sagir'e verdiğim mektup elegeçmiş ve fakat Hüseyin Efendi kurnaz davranarak gizli mektubumu saklamağa muvaffak olmuştur. Yunanlılar Mustafa Sagir'den aldıkları mektubu tercüme ettirmek için İğne Ada eşrafından ve maruf bir insan olan Haydar Bey'e başvurmuşlardı.

Haydar Bey Millî Mücadele'nin Trakya Cephesi'nde çalışan arkadaşlardan ve Trakya Paşaeli C. (emiyeti) mensuplarındandır. Vaziyeti kavramış; Mustafa Sagir'deki mektubu kopya ettirmiştir.

Hüsameddin Efendi ise Haydar Bey'in durumunu sezerek kendisi ile mahrem surette konuşmuş ve Mustafa Sagir'in Yunanlılardan kurtularak Ankara'ya gitmesi ihtimali ile içi sızlamış ve ne bahasına olursa olsun elindeki gizli mektubu behemehal Paşa'ya göndermesini Haydar Bey'den rica etmiştir. Orada arkadaşlarımıza büyük yardımı dokunan Haydar Bey, bu vatanî vazifeyi de ifa etmiştir. Hüsameddin Bey arkadaşımızın işin bu safhasından haberdar olmadıklarını ve yahut hadiselerin hızla akıp gidişi arasında unutmuş bulunduğunu tahmin ederim.

Çünkü; 28 Şubat tarihli Taymis (Times) gazetesinin başmakalesinden tercüme hadisesi üzerine Harrington'un 'Beyannameler... 15 Mart İstanbul'un İşgali... Ferit Paşa Suikasti...'[1] gibi mühim vakalarda ve teşkilâtın kuruluşunda birbirimizi hayliden hayliye denemiş ve öğrenmiş bulunuyoruz. Bu ve emsâli olaylardaki uyanıklık Mustafa Sagir işinde o derin gaflete düşemezdi. Teşkilât-ı Mahsûsa Reisi'nin kıymetli hatırâlarının ikinci kısmına ait cevabım bundan ibarettir.

Zarûrî bir sebeple de olsa kendimin, tevazuumu ihlâl ederek yine kendi temas ettiğim işlerden bahsettiğim için özür dilemek mevkiinde olduğumu zannediyorum. O emsâlsiz mücâdelenin nice bin isimsiz kahramanı vardır Yarabbiiii!.."[2]

Emin Âli Bey'in açıklamaları Mustafa Sagir Olayı'nın pek bilinmeyen bir yönünü gün ışığına çıkarıyor, adeta tarihe önemli notlar düşüyordu. En azından o dönemde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'de yürüttüğü faaliyetleri ve çalışma tarzını bir bakıma gözler önüne seriyordu.

Hüsameddin Ertürk *'İki Devrin Perde Arkası'* başlıklı tefrikasında Mustafa Sagir Olayı ile ilgili ve anılarına şöyle devam ediyordu...

İşkenceci Mülazım Rıfkı ve Arkadaşının Gülünç Raporu

Millî Mücadele yıllarında İngilizlerin derdi, gücü, bu mücadeleye iştirak edenlerle, gizli teşkilât işlerinde çalışanları öğrenmekti. Bilhassa Veliaht Abdülmacid Efendi ile şehzadelerden ve İstanbul Hükümeti'ne sadakat gösterdikleri iddia edilen askerî paşalardan kimlerin hakikaten İngilizlerin dostu, kimlerin de düşmanı olduğunu meydana çıkarmak istiyorlardı. İşte Mustafa Sagir'in, Türkiye'ye gönderilişi sırf bu maksatla tertiplenmişti. Bunu bir türlü ne İstanbul Hükümeti, ne onun Polis Müdüriyet-i Umûmîyesi, ne de Kuva-yi İnzibatîye Kumandanlığı takdir ediyor, hakiki maksatları keşfedemiyordu. Bu tarihte İstanbul Merkez Kumandanlığı'nda çalışan ve ellerine geçen vatanperverlere işkence yaptıklarından dolayı, İşkenceci lakabıyla anılan Mülazım Rıfkı ve Adil beyler, kumandanları Emin Paşa'ya şöyle bir gülünç rapor sunmuşlardı.

---

[1] Bkz. *Ayrıntılarda Saklı Tarih*, Murat Çulcu, E Yayınları.

[2] Bu açıklamanın aslı bu kitabın yazarının arşivindedir.

"Hindli Mustafa Sagir isminde şüpheli bir şahıs, Fatih Dâire-i Belediyesi yakınında, Kıztaşı'nda kiraladığı bir hânede ikamet etmekte ve Anadolu'ya, millî hükümete hizmet eylemektedir. Hindistan'daki Hilafet-i İslâmîye Cemiyeti'ni burada temsil etmekte olan bu zâtın yeddinde külliyetli miktarda para bulunmakta, devamlı surette Anadolu ile muhabere eylemekte ve hânesine darülfünunlu gençleri toplayarak onlardan birçok kimseleri de ayrıca Kuva-yi Millîyecilere yazmakta ve bir çoğuna parasını dağıtmaktadır. Bu tehlikeli ve İngiliz düşmanı Hindli'nin tevkifine müsaadenizi arz ederiz."

Emin Paşa, derhal telaşa düşerek gerek Merkez Kumandanlığı emrindeki inzibatlarla, gerek Polis Müdüriyet-i Umûmîyesi'nin resmî ve sivil memurlarıyla mezkûr hâneyi sardırmış ve bizzat kapıyı çalarak Hindli Mustafa Sagir'e teslim olmasını ihtar eylemişti. Fakat Hindli bu ihtara aldırış etmemiş ve bunun üzerine İngiliz tabiyetinde bulunan bu Hindli için istihbarat memurlarıyla polislerin kendi casusları Mustafa Sagir'in hânesini sarıp kapısını kırarak onu tevkif etmeleri kadar gülünç bir komedi seyretmek her kula nasip olmamıştır. Bu suretle birkaç saat Merkez Kumandanlığı'nda mevkuf kalan Hindli Mustafa Sagir'in İngilizler tarafından derhal tahliye edilmesi Merkez Kumandanı Emin Paşa'ya da Hindli'nin ne maksatla geldiğini sonradan öğretmişti. Bu mevkufiyetten sonra iki atlı bir faytonla hanesine gelen ve bütün komşuların hayret ve merakını tahrik eden Hindli, hanesini ayet-i kerimeleri muhtevî levhalar, inkılâb taraftarı şahsiyetlerin resimleriyle süslemiş, bol miktarda Enver, Talat ve Mustafa Kemal paşalara ait hatıraları asarak gençleri aldatmak imkanını bulmuştu.

İngiliz İntelligence Servisi, Hindli Mustafa Sagir'i Veliahd Abdülmacid Efendi ile temasa getirmişti. Bu görüşme Veliaht'in kaldığı Bağlarbaşı'ndaki köşkte vuku bulmuş, kendisine Hind Hilafet-i İslâmiye Cemiyeti'nin murahhas-ı mesûlü süsünü veren bu zeki casusla konuşan Veliaht, büyük bir safiyetle Anadolu'ya oğlu şehzade Ömer Faruk Efendi ile geçmek istediğini ve Anadolu harekâtını idare etmek maksadını güttüğünü, bütün teferruatıyla Mustafa Sagir'e anlatmıştı.

Hind şeytanı, kendisi hakkında büyük bir itimat havası yarattıktan sonra hareketli ve idealist Veliaht'ı söyletmiş, bu suretle Abdülmecid'in bütün gizli maksatları İngilizlerce belli olmuştu. İngilizler müstakbel Osmanlı Padişahı'nın gaye ve emellerini bu kanaldan tamamen öğrenince, Padişah Sultan Vahdettin'in Veliaht'ı hakkındaki nokta-i nazarını değiştirmiş, onu ikaz ederek bu tehlikeli insandan korunmasını tavsiye eylemişlerdi. O tarihten sonra Veliaht ve köşkü İngiliz istihbaratçılarının tarassudu altına vaz edilmişti (konulmuştu).

Gizli teşkilatımız Mülazım Rıfkı ve Adil'in faaliyetlerini bir taraftan tesbit ederken, diğer taraftan İngilizce'yi iyi bilenlerden biri olan askerî ketebeden Zekâi Beyle arkadaşı, gene askerî katiplerden Vedat Bey'i, İngiliz istihbarat şebekesi içine sokmaya muvaffak olmuştu. Fransız irtibat komiserliğinde çalışan Piyade Yüzbaşı Hikmet Bey de Fransız istihbaratından elde ettiklerini bize bildirmekte idi. İstanbul üç İtilâf Devleti'nin idaresi altında üç mıntıkaya ayrılmış bulunuyordu. Beyoğlu ve Boğazlar İngilizlere İstanbul Yeşilköy'e kadar Fransızlara, Kadıköy, Üsküdar, Pendiğe kadar olan saha İtalyanlara bırakılmıştı. Biz de her üç bölgede çalışacak itimada değer arkadaşlara vazife dağıtmıştık.

Geceleri şapirograf makinesiyle teksir edilen bizim bültenlerimizi de vatanperver Türk kadınları evden eve taşımakta idiler. Bu bültenlerde işgal kuvvetlerinin mıntıkalara, hangi devletlerin nereye karıştığı, gece ve gündüz devriyelerinin bulunduğu yerler, İstanbul halkına muntazaman bildiriliyordu. Gizli istihbaratımızda, bize pek kıymetli hizmetler ifa eden İstanbul Hükümeti Harbiye Nezareti'nin Mektubî Kalemi'nde vazifeli Feyzullah Bey'i zikretmek isterim. Mümaileyh İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca bildiği gibi şark lisanlarından birkaçına da vâkıf idi. Zahiren İstanbul Hükümeti'ne hizmet etmekte olan Feyzullah Bey, hakikatte İstanbul Hükümeti Harbiye Nezâreti'nin bütün kararlarını günü gününe bizim gizli teşkilâtımıza bildirmekte idi. Rütbesi Piyade Mülazımı olan Saffat Bey'i bu devrin kahramanlarından biri olarak tanıtmak isterim. Zira zahiren Kuva-yi İnzibâtîye Zâbiti bulunan Saffet Bey, hakikaten millî cepheye sadık, gizli teşkilâtımıza dahil bir kimse olmakla kalmamış, her an temas halinde bulunduğu İngiliz Askerî İstihbarat Şefi mahut kumandan Bennet ve onun Muavini Yüzbaşı Königgam ile çalışmakta idi. (...)

Mustafa Sagir ve Yunus Nadi Arasında Bir Konuşma

İngiliz Casusu Hindli Mustafa Sagir, İnebolu'ya ayak atınca karşısında mihmandar olarak Erkanıharp Kaymakam Kemaleddin Sami Bey'i (Paşa) bulmuştu. Şehre çıkınca, büyük bir merasimle karşılanmış olan bu profesyonel casus maiyetine Kemaleddin Sami Bey'i alarak otomobille Kastamonu'ya gelmiş ise de orada kumandan bulunan Muhiddin Paşa, kendisine fazla yüz vermemişti. Hatta bu sebeple de kaymakamla kumandan arasında tartışma olmuş, fakat kafile yollarına devam etmişti. Çankırı'da fevkalade bir karşılama ve mükellef ziyafet İngiliz ca-

susunu beklemekte idi. Türkçe bilmesine rağmen Bahriye Mülazımısanisi Mehmed Âli Bey, Mustafa Sagir'in tercümanlığını ve hususî hizmetlerini ifaya memur edilmişti.

Mustafa Sagir, son derece memnun kaldığı bu şehirden ayrılarak ancak hava kararddıktan sonra Ankara'ya varabilmiş ve burada da büyük bir merasimle karşılanmıştı. Mustafa Kemal Paşa nâmına Antep Mebusu Kılıç Ali Bey başta olmak üzere Ankara Valisi ve Polis Müdürü, birçok mebuslar Mustafa Sagir'i Çankırı kapısında beklemekte idiler. Bu büyük kafile ile Hürriyet Oteli'ne gelen İngiliz casusu, kendisine tahsis edilen otelin üst katındaki daireyi işgal etmiş ve bütün dostlarına teşekkür ederek o gece istirahate çekilmişti. Ertesi günü Mustafa Sagir'i, Büyük Millet Meclisi'nde riyaset odasında kabul eden Mustafa Kemal Paşa Hazretleri, Hindli'nin getirdiği gayet kıymetli canfes kumaştan sırma ile işlenmiş ve üstüne 'Lailaheillallah Muhammeden Resulullah' yazılı sancak-ı şerifi alarak öpmüş ve bohçasının içine gene hürmetkârâne bir tavırla bırakmıştır. Mustafa Sagir, Büyük Meclis'in Reisi'ne;

- Paşa Hazretleri, demişti. "Bu mukaddes sancağı size Hindistan Hilâfet-i İslâmîye Cemiyeti Reisi Ulema-yi Benâmdan Ebül-fazl Hazretleri takdim ediyor. Hind Müslümanları, girişdiğiniz millî cihada tamamen iştirâk ediyor, mânen maddeten ellerinden geleni sizden esirgemiyeceğini vaadediyor ve bendenizi bu kararın tebliğine memur ediyor ve Zât-ı Devletleri nezdine fevkalâde mümessil olarak göndermiş bulunuyor."

Mustafa Kemal Paşa, bu sözlerden memnuniyet duyarak Mustafa Sagir'e iltifat etmiş ve meşhur Hindli'nin Millet Meclisi'nin Heyet-i Umûmîyesi'ne içtima esnasında takdimini maiyetlerine emretmişti. Hindli casus, bu arzusuna da nail olmuş, Meclis'te alkışlarla karşılanmış ve geniş mikyasta tezahürata vesile vermişti.

Hürriyet Oteli'nin üst katındaki dâiresinde her gün sabahtan akşama kadar birçok mebuslar, ulema ve üdebâ (edipler) ile görüşen, büyük bir hürmet gören Mustafa Sagir, bilhassa gazetecilerle tanışmak istemiş ve bu sırada kendisini ziyarete gelen Hakimiyet-i Millîye gazetesinin bir muhabiri işine pek yaramıştı. Mustafa Sagir muhabire şöyle sormuştu:

- Ankara'da kaç gazete var?

- Üç efendim, resmî bir gazete olan Hakimiyet-i Millîye haftada üç defa çıkıyor. Bir de yevmî gazete Yenigün vardır ki sahibi mebus Yunus Nadi Bey'dir. Bundan başka gene günlük çıkan ikinci gazete Yeni Dünya gelmektedir.

Bu görüşme sırasında idi ki odaya bir mebus grubu daha gelmiş ve bunların içinde orta boylu, biraz şişmanca, başında siyah kalpağı ile Yunus Nadi Bey de görünmüştü. Mustafa Sagir'in yanındakiler;

- İşte Yenigün gazetesinin sahibi ve başmuharriri Yunus Nadi Bey de karşınızdadır. Size bu hususta en çok selahiyetle malumat verecek yalnız o'dur (dediler).

Mustafa Sagir ayağa kalkarak yeni gruptakilerin ellerini sıkmış, Nadir Bey'e çok hürmetkârâne bir eda ile ;

- Müşerref oldum beyefendi. Sizden Ankara'daki matbuat hakkında malûmât almak istiyorum, demişti.

Yunus Nadi Bey kalpağını çıkararak terleyen alnını silmiş ve Hindlinin yanına oturarak;

- Buyurun beyefendi, eğer sizi memnun edebilirsem cidden bahtiyar olurum, demişti.

Bütün bu görüşmelere şahit olan gizli teşkilâtımızın en mutemet adamları, bize günü gününe rapor veriyor, Mustafa Sagir'i bir an gözden kaybetmiyor, konuşmalarını kelimesi kelimesine zabtediyorlardı. Biz de vaziyeti, şüphelerimiz tam ve kat'i delillere dayandığı zaman, Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye'ye mufassalan bildirmiştik. Mustafa Sagir bu mütâlaâtta Yunus Nadi Bey'e şöyle bir sual tevcih etmişti:

- Beyefendi, zannedersem Ankara'da pek az gazete çıkıyor.

- Doğrudur efendim. Baskımız da pek yüksek değildir. Burada gazete çıkarmanın ne kadar müşkül olduğunu takdir edemezsiniz. Evvelâ kağıttan pek büyük sıkıntı çekiyoruz. Hariçten getirttiğimiz kağıtlar bize çok pahalıya mal olmaktadır. Diğer taraftan baskı makinelerimiz de pek basit ve eski makinelerdir. Bir vilayet matbaasında daha iyi gazete basılması da mümkün değildir.

Hindli casus, muhatabının burada sözünü keserek;

- Halbuki bendeniz, Zât-ı Âlinizden birkaç bin Yenigün gazetesi satın alarak Hindistan'a göndermek fikrinde idim. Malum ya. Dindaşlar arasında ne kadar fazla propaganda yapılırsa, yardım o nisbette artar. Ankara'da çıkan bir gazeteyi görmek, Ankara'nın mukaddes havasını teneffüs etmek demektir. Ben daha başka esaslı bir şey düşünüyorum Yunus Nadi Beyefendi. Bizim yerli dilimiz Urdu lisanıyla Ankara'da bir gazete çıkarmak fikrindeyim. Hind Hilâfet Komitesi bunun için icab eden tahsisatı derhal vermeğe hazırdır. Bu takdirde propaganda işi cidden müessir olmuş olacaktır.

Yunus Nadi Bey bu teklif karşısında şaşırmış ise de Mustafa Sagir'in şeytanî hislerinden hiç şüphelenmemişti. Mustafa Sagir muhatabında bu alakayı uyandırdıktan sonra;

- Yenigün matbaasının yerini bilmiyorum. Bir gün bilhassa ziyaretinize gelmek ve sizinle bu hususu etraflıca görüşmek isterim, demişti.

Yunus Nadi Bey de misafirine;

- Her zaman sizi bekleyeceğim. Ne zaman matbaamıza gelirseniz bize şeref vermiş, bizleri sevindirmiş olacaksınız beyefendi, demişti.

O gün akşama kadar mebuslarla, Ankara'nın ileri gelenleriyle konuşan Hind Fevkalade Murahhası, gece yalnız kalınca eczalı mürekkeple Miralay Nelson'a (İşgal kuvvetlerinin İstanbul'daki İstihbarat Şefi) bir mektup yazmış, Ankara'da gördüğü hüsn-i kabulden ve Yunus Nadi Beyle tanışmasının ve teklifinin derhal hüsn-i neticeye eriştiğinden bahsetmiş, Ankara'daki havayı anlatmış ve yakında askerî kuvvetler hakkında pek kıymetli bilgiye sahip olacağını müjdelemişti. Bu ecza ile ve şifreli yazılan kağıdın üzerinde, tabiî mürekkeple ancak üç satırlık yazı okunmakta idi. Bu yazıda da Hindli Mustafa Sagir, Ankara'da dostların içine düştüğünü, gösterilen misafirperverlikten minnettar kaldığını, Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin iltifatlarıyla Yunus Nadi Beyefendi'nin gösterdiği anlayışı izâh etmekte idi.

Bu mektubun zarfı İstanbul'da Ramiz Bey'e yazılmıştı. Ramiz Bey Hindistan'ın İstanbul mümessili imiş. Hakikatte bu Ramiz, Bey Miralay Nelson'un ta kendisi idi.

Mektup İleri gazetesi muharrirlerinden Câvid Bey'e gidecek, onun delaletiyle İstanbul'da gizli çalışan Hind Hilafet Komitesi Cemiyeti'ne mensup Ramiz Bey'e verilecekti. Câvid Bey'e gelince, o da İngiliz İntelligence Servis hesabına vazife almış bir casustan başka bir şey değildi. Teşkilâtımız Mustafa Sagir'in Dahiliye Vekili Adnan (Adıvar) Bey'e bu mektubu nasıl tevdi ettiğini ve İstanbul'a göndermek istediği mektupların bu muhteviyatının nelerden ibaret olduğunu öğrenmişti. Bunun için de Adnan Bey'den mektuplar alınmış ve gizli usullerle, eczalı mürekkeple yazılan kısım aynen çıkarılmıştı. Cavid, takip edilmiş, mektup götürdüğü adam ve girdiği yer tesbit edilmişti.

Birkaç gün sonra Mustafa Sagir, Yunus Nadi Bey'in mütevazı Yenigün idarehanesini ziyarete geliyordu. Yunus Nadi Bey o zamanlar matbaada kendisinin oturduğu yegane koltuğu da bu misafirine ikram etmekte kusur eylemiyordu.

Mustafa Sagir sözü gene Urdu diliyle çıkarılacak gazeteye intikal ettirmiş, Yunus Nadi Bey de kendisine;

- Efendim, böyle bir gazetenin Ankara'da çıkarılması çok güçtür. Her şeyden evvel bu lisan için icab eden hurufâtı ve bu dili bilen mürettipleri bulmak lazımdır. Sonra burada basılan gazetenin Hindistan'a gönderilmesi de hayli gecikecek ve alâka temini de güç olacaktır, demiştir.

- Bunların hepsi kolay beyefendi. Hurufâtı ve mürettipleri Hindistan'dan getirtiriz. Fakat bilmezsiniz; Ankara'da serbestçe basılıp istediğiniz yazılarla süslenecek bir gazetenin Hindistan'da yaratacağı büyük hareket ne olacaktır? Mümessili bulunduğum Hind Hilafet Cemiyeti böyle bir gazetenin çıkarılması için her fedâkârlığı yapmaya hazırdır. Bilhassa Zât-ı Âlinizin nezâret ve idaresi altında basılacak böyle bir gazetenin maksadı her veçhile temin edeceğine kaniyim. Meselâ böyle bir gazete için ayda yirmibin İngiliz lirası kâfi mi?

Mustafa Sagir böyle yüksek rakamlarla küçük bir gazetenin basılmasını ileri sürerek Yunus Nadi Bey'in alakasını çekmeğe çalışmıştı.

- Bu gazetelerden kaç nüsha basılmasını düşünüyorsunuz?

Mustafa Sagir, muhatabını ikna ettiğine kani olarak:

- Üç, dört bin bizim için kafidir. Daha fazlasını Hindistan'a sevketmek müşkül olur.

- O halde zikrettiğiniz rakam pek fazladır. Hurufat ve mürettipler temin olununca böyle bir gazete çok ucuza mal olur.

Mustafa Sagir bu izâhâta rağmen komiteye kabul ettireceği tahsisâtı arttırmağa çalışıyor, hele gazete bir kere intişar edince bu rakamı iki misline çıkarmanın kendisi için işten bile olmadığını temin ediyordu. Velhasıl Mustafa Sagir, Yunus Nadi Bey ile pek kısa zamanda çok samimi ahbap olmuş ve gayesine en kestirme yoldan varacağını zannetmişti. Mustafa Sagir ile böylece mutabık kalan Yunus Nadi Bey, yapılacak işleri bir defa da Mustafa Kemal Paşa'ya arzetmeğe karar vermiş, misafirinin matbaadan ayrılmasını bekledikten sonra, Çankaya'ya gitmişti. Mustafa Kemal Paşa'ya, Mustafa Sagir'in Urdu diliyle çıkarmak istediği gazeteden bahsetmiş, Hind Hilafet Komitesi'nin birkaç yüz bin lira tutarındaki tahsisâtından bahsetmişti. Mustafa Kemal Paşa, Yunus Nadi Bey'i sonuna kadar dinledikten sonra gülümsemişti. Yunus Nadi Bey şaşırmıştı.

- Paşa Hazretleri, demişti. "Bu adam hakkındaki fikrinizi, müsaadenizle sorabilir miyim?..."

Paşa gayet sakin bir sesle;

- Casustur, casus!.. (demişti)

Yunus Nadi Bey sapsarı kesilmişti.

- Ne buyurdunuz Paşam, anlayamadım!..

- Anlaşılmayacak bir şey yok. Bu adam İngiliz casusudur. Hakkında gizli takibat var. Hakikat yakında bütün çıplaklığıyla meydana çıkacak... Yalnız siz kimseye bundan bahsetmeyiniz!..

Mustafa Sagir'i Tanıyan Mustafa Kemal...

Ankara'ya varışının ertesi günü Mustafa Kemal Paşa'yı Büyük Millet Meclisi'ndeki riyaset odasında ziyaret eden Hindli İngiliz casusu Mustafa Sagir, Paşa'ya 'Hindistan Hilafet-i İslâmîye Cemiyeti'nin sırma işlemeli mukaddes sancağını vermekle iktifa etmemiş, Hind Müslamanları arasında toplanmış olan ve miktarı 3 milyon altın liraya baliğ olan yardımın ne şekilde getirileceğini de sormuştu.

- Paşa Hazretleri, demişti. "Bu mütevazı meblağı Hind Müslümanlarının Anadolu mücadelesine, Türk ve Müslüman devletinizin istiklâl savaşlarına küçük bir yardımı dokunur ümidiyle getiriyoruz. Sizlere karşı en büyük yardımın Cenab-ı Hakk'tan geleceğine ve bütün âlem-i İslâm'ın manevî müzaheretine layık bulunduğunuza dair inancımız kat'i ve samimidir. Buna itimat buyurunuz Paşa Hazretleri!.."

Mustafa Kemal bu veciz sözler karşısında Hindli Mustafa Sagir'e bidâyette itimat etmiş, hatta sancağı gönderen meşhur Hindli dünyaca tanınmış Ebülfazl Abdülmennan Efendi Hazretlerine cevabî bir mektup da kaleme almış ve göndermişti. Bu mektubun muhteviyâtı aynen şöyle idi:

Abülfazl Abdülmennan Hazretlerine

Ankara

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkitabeti

Zabıt ve Kavannin Müdüriyeti Adet 1696/4621

Hindli kardeşlerimizin timsâl-i remzi olmak üzere irsâl buyurduğunuz sancağı büyük bir memnuniyetle aldım. Bu sûretle ibrâz buyurulan müessir hatırnevâzîden dolayı teşekkürler eylerim efendim.

Büyük Millet Meclisi Reisi

M. Kemal

Bu mektubu da yazdırarak tam bir emniyet havası içinde yaşıyan İngiliz casusu Mustafa Sagir, Büyük Millet Meclisi huzuruna çıkıp alkışlandıktan sonra ve Paşa'ya Hind Müslümanlarının yardımını pek yakın zamanda teslim edeceğini vaad eyledikten sonra, Hürriyet Oteli'nin üst katına çekilerek bir taraftan mebuslarla, şehrin ileri gelenleriyle temaslarına başlamış, diğer taraftan da aldığı malûmâtı eczalı mürekkeplerle yazarak İngiliz İşgal Kuvvetleri Kumandanı General Harrington'a ve onun muavini ve İstihbarat Şefi Miralay Nelson'a bildirmeğe başlamıştı. Gizli teşkilatımızın ajanları tarafından adım adım takip edildiğini bilmeyen bu adam, Ziya Paşa'nın dediği gibi;

- Sen herkesi kör, alemi sersem mi sanırsın!.. sözüne uygun bir rahatlık ve küstahlıkla işlerine devama koyulmuştu.

Bir müddet sonra temaslarına pek elverişli görmediği Hürriyet Oteli'nin üst katını terkederek Karaoğlan'da kendisine husûsî bir daire kiralamış, bunu alelacele tefriş ederek, daha rahat konuşma ve görüşme imkanları hazırlamıştı. Bütün derdi, devrin Dâhiliye Vekili Adnan (Adıvar) Beyle tanışmak ve bir takım kolaylıklara erişmekti. Evvelce de şunu tahkik etmişti. Adnan Bey, vazife-i mahsûsa ile daha önce Hindistan'da bulunmuştur. Hindistan Hilafet Komitesi âzâlarından bir kısmı ile tanışmaktadır. Bilhassa Hind Hilafet Komitesi Reisi Mehmed Ali Han'ın en iyi dostlarından biridir. O halde bütün bu bilgiye göre bir plan hazırlamak lazımdır.

Mustafa Sagir aynı zamanda Adnan Bey'in şahsiyeti, hüviyeti, mizacı hakkında da İstanbul'da iken kâfî derecede malûmât toplamıştır. Onun düşündüğü şu idi:

Şayet Adnan Bey'in itimadını kazanırsa, Ankara'da onun yapamayacağı hiçbir şey kalmayacaktır. Adnan Beyle Mustafa Sagir'in ilk görüşmesi, Büyük Millet Meclisi riyaset odasında olmuştur. Mustafa Sagir'in geldiğini haber alınca Adnan Bey bu İngiliz casusunu kapıda karşılamış ve fevkalade hürmet göstererek karşılıklı koltuklara yerleşmişlerdir. İlk söze Mustafa Sagir başlamıştı.

- Adnan Beyefendi, demişti. "Size dostumuz Mehmed Ali Han'dan çok çok selam setirdim. Size aynı zamanda kendisinin yazdığı şu mektubu da tevdi etmeğe memur edilmiş bulunuyorum."

Adnan Bey bu sözler üzerine samimi olarak büyük bir sevinç duymuş ve Mehmed Ali Han'ın sahte imzasını ihtiva eden mektubu açarken de şöyle konuşmuştu:

- Çok teşekkür ederim. Zahmet ettiniz. Kendileri nasıldırlar?

- Birkaç ay oluyor ki efendim, yanlarından ayrılmış bulunuyorum. İstanbul'da çok vakit kaybettim. Üstelik tevkif edilerek İngilizlerin beni attığı Arapyan Hanı'nın zindanlarında hapsedildim. Fakat çok şükür nihayet mukaddes Ankara topraklarına ayak basmış bulunuyorum.

- Evet efendim. İstanbul'da başınıza gelen bu şayan-ı teessür vakalardan haberdarız. Arapyan Hanı'nda ne kadar kaldınız?...

- Tam 17 gün beyefendi. Bu bana bir yıl kadar uzun geldi. Orada Aziz, (Süvari Kaymakamı, daha sonra İstiklal Mahkemesince isticvab olunmuştur) Rıza beyler gibi (Sevkiyatçı Binbaşı Ali Rıza Bey, İstiklâl Mahkemesince isticvab edilmiştir) vatanperverlere tesadüf ettim de çok daha büyük müşkülâta uğramaktan kurtuldum.

Konuşmanın burasında kahveler gelmişti. İkisi de yudum yudum içiyor, tatlı tatlı sohbet ediyorlardı. Adnan Bey bilhassa Hindistan ahvâline dâir sualler soruyor, Mustafa Sagir de Hindistan'da uyanan İngiliz aleyhtarlığından iftiharla bahsediyordu. Hind Müslümanlarının yakında istiklâllerine kavuşacaklarına dair delîller zikrediyordu. Sözün burasında muhatabının dikkatini çekmek maksadıyla Mustafa Sagir şunları söylemişti:

- Asıl seyahatimin sebebi, Hind Müslümanlarının topladığı altınları, hangi vasıta ile Ankara'ya teslim edebileceğimi tayin ve tesbit etmektir beyefendi.

- Bu hususu bilahare görüşürüz. Şimdi siz çok yorgunsunuz. Nasıl olsa bu mevzua temas edeceğiz efendim, diye cevap vermişti.

Aradan geçen birkaç gün sonra Mustafa Sagir elinde bir zarf olduğu halde Dâhiliye Vekili Adnan (Adıvar) Bey'i makamında ziyarete gelmişti. Ricası şu idi:

- Benim İstanbulla muhabere etmem elzemdir. Buradaki faaliyetim hakkında günü gününe rapor vereceğim. Bu raporlar İstanbul'dan telgrafla Hindistan'a bildirilecektir. Bunun için mektupları İstanbul'a ulaştıracak bir vasıta temin etmenizi sizden rica ediyorum.

Adnan Bey Mustafa Sagir'e şunu sormuştu:

- İstanbul'dan Hindistan ile hangi vasıta ile muhabere ediyorsunuz?

- İsveç, yani Stockholm yolu ile telgraflarımız Stockholm'e çekiliyor. Oradan da telsiz ile Hindistan'a veriliyor!..

- İstanbul'daki mümessiliniz kimdir?

- Ramiz Bey isminde bir zattır. Ona da mektubumu bir Türk gazetecisi ile göndereceğim.

- Kim bu gazeteci?...

- İleri gazetesi muharrirlerinden Câvid Bey!..

- Bizim mektup gönderecek vasıtalarımız var. Vereceğiniz bu zata ulaştırırız...

- Çok teşekkür ederim Adnan Beyefendi. O halde ilk mektubumu şimdi takdim ediyorum.

Böyle söyleyerek Mustafa Sagir, evvelce hazırlamış olduğu mektubu Adnan Bey'e uzattı. Mektup zarfın içine konmuş, fakat zarf kapatılmamıştı. Bu suretle yazılarının sansür edilmesini kabul ediyordu. Adnan Bey mektubu alarak masanın üzerine koydu. Mustafa Sagir mektupla beraber aynı adrese gönderilmek üzere bir de Yenigün gazetesi iliştirmişti. Çünkü bu gazetede Yunus Nadi Bey'e hitaben yazılan bir açık mektubu neşretmişti. Bu yazısında İngiliz casusu Hindli Mustafa Sagir, âlem-i İslâm'ın İngiltere'nin haksızlıklarına ve zulmüne karşı artık tahammül edemediğini, yer yer ayaklandığını ve bu zalim idareye karşı açılan bayrağı ilk önce Türklerin dalgalandırdığını anlatıyor, bütün Müslüman memleketlerin İngiltere'ye karşı Türklerle omuz omuza çarpışacağını ilan eyliyordu.

Adnan Bey mektubu ve gazeteyi İstanbul'a göndereceğini vaadetmiş, onu rahata kavuşturmuştu. Ramiz, bu nâm-ı müstearıyla Miralay Nelson'dan da bu Hindli casusa, hemen her gün mektup geliyordu. İngilizce yazılı satırlarda fevkalade bir şey yoktu. Fakat eczalı mürekkeple yazılmış ve onun altında satır aralarına düşen ikinci yazılarda ise kendilerince muharrer kelimelerle ifade edilen bambaşka mânâlar mevcuttu. İlk günlerde Postahane Müdüriyeti mektupları Hürriyet Oteli'nde ikamet eden Mustafa Sagir'e olduğu gibi gönderiyordu. Fakat M.M. Grubumuza mensup hamiyetli ve vatanperver adamlarımız kaşla göz arasında bu mektupları açarak ve bizce malum usullerle bu gizli yazıları okuyarak, mühim kelimeleri not ederek, casusun gizli faaliyetleri hakkında bir fikir edinmeye çalışıyor, bize de raporla bu hususları bildiriyorlardı. Biz İstanbul'da yaptığımız sıkı bir tetkik sonunda Ramiz Bey'in kim olduğunu meydana çıkarmış ve satın alınmış bir adam olan muharrir Cevid'in de hüviyetini tesbit etmiştik. İşte o zaman Dâhiliye Vekili Adnan (Adıvar) Bey'in dikkatini mektuplar üzerine çekmek düşüncesiyle teşebbüse geçmiş ve bu maksatla Ankara'ya bir kurye göndermiştik. Bu ikazımızı Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyâseti'ne de bildirmekte gecikmemiştik.

Mustafa Sagir üzerinde toplanan şüpheler, elan Ankara'nın siyasî muhitini, onun hüsniyetinden şüphe ettirecek vasıflarda değildi. Yalnız bir insan şâyân-ı

hayret bir seziş ve anlayışla, daha Ankara'ya ayak bastığı dakikadan itibaren Hindli'den şüphe etmiş, onun kendisine takdim ettiği sancaktan, vereceğini vaadettiği paradan, kendisinin her türlü hülûskârlığından mânâ çıkarmıştı. Bu uzağı gören zât, Mustafa Kemal Paşa'nın tâ kendisi idi. Etrafa hiçbir sızıntı vermemesi de şu fikre müstenid idi ve bunu merhum Kavaklı Fevzi Paşa (Mareşal) merhum sonradan şöyle anlatmıştı:

- Maksadım Ankara'da, İstanbul'daki millî müsellah kuvvetlerimizin, MAH (Millî Âmâle Hizmet) teşkilatımızın nasıl çalıştığını anlamaktı. Onun için sabırlı olmağa ve beklemeğe karar vermiştim. Tâ içimize kadar elini kolunu sallayarak ve bizim en kadim dostumuz gibi girdiği halde, binlerce insandan mürekkep bu gizli teşekküllerimiz, bakalım bu adamı anlamakta isabet edecek mi, diye merak ediyordum. Çok şükür ki bu habisi tanımakta onlar da gecikmediler!.. demişti. Evet, Mustafa Sagir'den Ankara'ya varır varmaz ilk defa şüphe eden, onu tanıyan büyük vatan çocuğu Mustafa Kemaldi.

Bizim raporlarımız üzerine Dahiliye Vekâleti Mustafa Sagir'in mektuplarına sansür koymuş, İngilizce yazıları tercüme etmiş, fakat bir şey çıkaramamıştı. Bu yazıların altındaki eczalı mürekkeple yazılan satırları ispat etmek için, orada çalışan kimyagerlerimiz marifetiyle, husûsî surette hazırlanmış ilaçlarla nihayet vaziyet ispat edilmişti. Bu sayede Mustafa Sagir, İstiklâl Mahkemesi önüne çıktığı zaman, kıskıvrak bağlanmış, yaptıklarını birer birer anlatmağa mecbur olmuştu.

O zaman; vaktiyle Almanya'da, Afganistan'da, Avrupa'da çevirdiği fırıldakların, döndürdüğü marifetlerin Türkiye'de kolay olamayacağını anlamıştı. Çünkü Türkiye'de de bir İntelligence Servis vardı. Ve bu da, en aşağı İngiltere'ninki kadar mükemmeldi. Üstelik o zaman adam tanımakta, şayan-ı hayret bir serzenişe mâlik, Mustafa Kemal de yaşıyordu.

İngiliz Casusunun Muhakemesi ve İdamı...

Birinci Cihan Harbi başlarında Teşkilât-ı Mahsûsamız çok mühim bir haberle heyecana düşmüştü. Veliaht Vahdettin Efendi, meşhur İttihatçılardan Yakup Cemil Beyle beraber bir hükümet darbesine teşebbüs etmişti. Yakup Cemil bidayette Enver ve Talat ile beraber hareket etmiş, Bâbıâli Baskını'nda bulunmuş, hükümeti devirmişti. Sonradan Başkumandan Vekili ile arası açılmıştı. Çok cesur ve

atak bir zâbit olan Yakup Cemil İttihatçıları ortadan kaldırmaya azmetmiş ve Veliaht ile anlaşmıştı. Bu işde İngiliz parmağı da vardı. Zira İttihatçıların Alman taraftarlığı, İslâm memleketlerinin hâmisi olan ve Hilafet makamıyla yakından alakalı bulunan İngiltere'nin hiç işine gelmiyordu. Yakup Cemil sağda, solda tasavvurlarını, hiç korkmadan, çekinmeden söylüyor, maksatlarıyla uygun bir takım işlere girişiyordu. Teşkilatımız, bütün bu tertipleri adım adım takip ederek vaktinde Enver Paşa'ya her şeyi bildirmişti. Nihayet sarih deliller karşısında her şeyi itirafa mecbur olan Yakup Cemil, zâbit olması dolayısıyla Harp Divanı huzuruna çıkmış ve seferde işlediği bu suçlardan dolayı Kağıthane'deki silah poligonunda kurşuna dizilmişti.

Umûmî Harb yıllarında İngilizler muvaffak olamadıkları bu taklibi hükümet teşebbüslerine, şimdi de millî hükümeti yıkmak suretiyle yeni bir şekil vermişlerdi. Bunun için, İngiliz casus mektebinden birincilikle çıkmış, o zamana kadar kendisine tevdi edilen bütün vazifeleri mükemmelen başarmış olan Mustafa Sagir'i bulmuşlardı.

İstanbul Karakol Teşkilâtı'nı atlatarak ve kendisine yardım eden gene İngiliz casus teşkilâtına mensup birkaç Türkle, tehlikeli ve muazzam bir işe girişmiş olan Mustafa Sagir, emsalsiz bir cesaret ve hileyi şahsında temsil etmişti. Hind Müslümanlarının mümessili sıfatıyla Ankara'ya gelmiş, kısa zamanda hükümet ve mebusların itimadını kazanmıştı.

Yalnız, hesaba katmadığı Türklerin de mukabil teşkilâtı olabileceği ve onun da en aşağı İngilizler kadar muvaffak bulunacağı keyfiyeti idi. Nitekim ilk şüpheler üzerine, Karaoğlan'da tefriş ettiği daire bir gece basılarak bütün muhaberatı, gizli evrakı polisin eline geçmiş ve teşkilâtımıza mensup mütehassıs elemanlar tarafından gizli mürekkep ile yazılan bu mektupların yazıları okunmuş, rümûzları çözülmüş, şifreleri halledilmiş, şüpheli hareketleri tefsir edilerek kat'i ve şaşmaz delillerle Mustafa Sagir'in casusluğu meydana çıkarılmıştı.

Şimdi bütün bunları itiraf ettirmek tarafı kalıyordu. Bunun için de yapılacak tek çare, bu tecrübeli casusu işkenceye tâbî tutmaktı. Onu penceresi tavanda olan bir odaya hapsetmişlerdi. Yediği yemekler ziyafet masasına yakışacak kadar zengindi. Ne isterse veriliyor, fevkalade ikram olunuyordu. Fakat dışarı çıkmasına, tuvalete gitmesine dahi müsaade olunmuyordu. Odasında bir oturak vardı. İhtiyacını ancak onunla karşılıyordu.

Tam on gün, havasına tahammül edilemeyen bu odada yaşamış, çıldıracak bir

hale gelmişti. Koku müthişti. Yatamıyor, uyuyamıyor, nefes alamıyordu. Mukavemeti kırılmış, dehşete düşmüştü. Nihayet onuncu gün her şeyi söyleyeceğini bildirmiş, Millî Emniyet huzurunda Ankara'ya ne maksatla geldiğini açıklamıştı. Mustafa Sagir bu beyanatında şöyle demişti:

- Miralay Lawrence, Osmanlı İmparatorluğu'nu altınlarla yıkmıştı. İngilizler beni de tabanca ile millî hükümeti ortadan kaldırmaya memur ettiler. Maksadım Mustafa Kemal'i vurmaktı. Bununla Türklerin İstiklâl Savaşı duracak, millî hükümet yıkılacaktı. Fakat muvaffak olamadık. Suç kimsenin değildir. Benimdir. Arkadaşlarım her şeyden haberi olmayan, hüsniniyet sahibi saf insanlardır. Yalnız para için bu yardımı yapmışlardır!.. Zira suikast planı benden başka kimse tarafından malûm değildir. Mustafa Kemal Paşa'yı da, Afgan Kralı'nı vurduğum gibi öldürecektim!.

Bu itiraf, elegeçen evrak, gizli dolaplarda bulunan tabanca ve bombalar, Mustafa Sagir'i darağacına götürecek kâfi delillerdi. Derhal İstiklâl Mahkemesi'nin huzuruna çıkarıldı. Heyet-i hâkime İhsan, Kılıç Ali ve Hüseyin beylerden mürekkebdi. Hindli casus hakkında vardıkları karar ittifakla idam olmuştu. Karar tebliğ edildiği zaman Mustafa Sagir'in her zaman pembe ve neşeli yüzü evvela mor, sonra sapsarı bir renk almıştı. Teşkilâtımızın mühim simâları bu mahkeme safhalarını takip etmiş, icab eden izâhâtı, heyet-i hâkimeye vermişlerdi. Fakat casus çabuk kendisine gelmiş, mahkeme kararını soğukkanlılıkla karşılamaya çalışmıştı.

İstiklâl Mahkemesi'nin bu husûsa ait kararı aynen şöyle idi:

"İngilizlerden aldığı talimât üzerine kendisine Hind Hilafet Komitesi'nin murahhası süsünü vererek casusluk yapmak üzere Ankara'ya geldiği ve Ankara'da İstanbul'da Ferid Cavid adresine kimyevî bir terkib ile gizli olarak yazmış bulunduğu mektuplarla Anadolu Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa hakkında mütemadiyen malûmât gönderdiği iddiasıyla mahkememize tevdi edilen İngiliz tebaasından Hindistan'ın Peşaver şehrinde mütevellid, 34 yaşlarında, Mustafa Sagir bin Zekeriya ile Mustafa Sagir'in İstanbul'da İngiliz hafiye teşkilâtı merkezine gönderdiği anlaşılan ve gizli mürekkeple yazılı raporlarını mahalline isal etmek suretiyle merkumun casusluğuna iştirak eylemek cürmiyle; keza mahkememize tevdi kılınan Dersaâdet'te mütevellid 42 yaşında İleri gazetesi heyet-i tahririyesinden Ferid Cavid bin Mehmed ile keza İngiliz casus teşkilâtına dahil olduğu ve Anadolu'da bilhassa Şeyh Sünûsî Hazretleri'nin ahvâl ve harekâtını yakından takip etmek üzere vazifelendirildiği iddia olunan 25 yaşlarında Bahriye mülazımlarından

Ürgüplü Arif Paşazâde Mehmed Ali'nin icrâ kılınan mahkeme-i alenîyelerinde Hindli Mustafa Sagir'in filhakika 10 yaşından beri mahza İngilizler hesabına casusluk yapmak üzere suret-i mahsûsada yetiştirildiği ve birçok yerlerde İngilizlerin nâm ve menfaatine casusluk yaptığı ve ahiren İngiliz Hâriciye Nezâreti'nin muvafakati ve İngilizlerin İstanbul'da casus teşkilâtına memûr ettikleri Miralay Nelson'un emriyle İstanbul'a gelip Anadolu'nun itimâdını kazanmış bazı kimselerle müştereken 'Türk-Hind Muadenet Cemiyeti' nâmıyla bir cemiyet kurduğu ve daha sonra Karakol Heyet-i Merkeziyesi'nden aldığı itimatnâme ve vesikayı hâmilen kendisine Hind Hilafet Komitesi Fevkalade Murahhası süsünü vererek Ankara'ya geldiği ve Ankara'da kimyevî bir terkib ve eczalı mürekkeple yazılmış mektuplarla İngilizlere mahrem hususları bildirdiği ve bu suretle casusluk yaptığı gerek elegeçen delillerle ve gerek kendi itirafları ve yapılan muhakeme esnasında şahitlerin beyanıyla mertebe-i sübuta vâsıl olan Hindli casus Mustafa Sagir'in salben idamına, Ferid Cavid bin Mehmed Cavid'in ise İstanbul'da İngiliz Casus Teşkilâtı Reisi olduğu anlaşılan İngiliz Miralay Nelson'un dâire-i itimadına girerek casus Mustafa Sagir ile bu teşkilâtın reisi Miralay Nelson arasında vâsıta-i muhabere olmak ve şu suretle gerek Mustafa Sagir'den gizli raporları Nelson'a, gerekse Nelson'dan aldığı talimatı Hindli casusa getirip götürmesi ve bunu yaparken de para alması, kendisinin Mustafa Sagir'in cürmüne iştirak ettiği kanaatini vermiş ise de Mustafa Sagir'in tevkifinden evvel, içine düşen bir korku ile Hindli'nin hakiki vazifesini sabık İstihbarat Komisyonu Reisi Binbaşı Rıza Bey'e, gerek Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektupla bildirmesi esbâb-ı muhaffife (hafifletici sebepler) addiyle merkumun tarih-i tevkifi olan 22 Mart 1337/4 Nisan 1921 tarihinden itibaren müebbed küreğe mahkumiyetine, gene aynı cürümlere iştirâk eden Bağdat Belediye Reis-i Sâbıkı İzzet'in, kasden İngilizler tarafından casus olarak Ankara'ya gönderildiğine dâir Mustafa Sagir'in zâtî ifâdesinden başka kanaatbahş bir ifadeye destres olunmamakla beraber İzzet'in Ankara'daki tarz-ı hareketinin câlib-i zan ve şüphe bulunması dolayısıyla merkumun dava-yi millînin bir netice-i mesûdeye iktiranına kadar hükümetin tensib edeceği bir mahalde kalebend edilmesine ve Bahriye Mülazimievveli Ali Efendi'nin casusluğu sabit olmadığı, yalnız kendisinin bu dava-yı millînin takibi için muktezî metîn bir seciyeye malik bulunmadığı anlaşıldığından bu zâtın da İstanbul'a iadesine, Mustafa Sagir hakkında müttefikan; Ferid Cavid, İzzet ve Mehmed Ali haklarında ekseriyetle ve cümlesinin vicahlarında karar verildi.

23 Mayıs 1337/6 Haziran 1921

İstiklal Mahkemesi âzasından bulunan Elaziz Mebusu Hüseyin Bey, diğerleri hakkındaki karara muhalif kalmasının sebebini tahriren şöyle izah etmişti:

"Ferid Cavid ile İzzet hakkındaki karara muhalifim. Zira Mustafa Sagir'in casusluğu ne derece mertebe-i sübuta vâsıl olmuşsa, diğerlerinin de buna iştirakleri o kadar âyân ve beyândır. Bahusus Nelson'un talimatı dahilinde çalışan ve Ankara'ya gelerek kimyevî mürekkeple yazılmış mektuplar getirmesi ve şifahî talimâtı hamil bulunması bu casusluğu tevil edilmez hale soktuğundan Ferid Cavid'in de idamını talep ederim.

İzzet'e gelince. Nelson'un bir mektubunda 'İzzet,Şeyh Sünûsî ile görüştü mü?' sorulması, Mustafa Sagir'in bir mektubunda bundan bahsedilmesi ve Ankara'da memuriyet isterken kaymakamlığa tayin edildiği halde gitmeyerek Şeyh Sünûsî'nin yanında kalmakta ısrar eylemesi, Nelson-Mustafa Sagir-Ferid Cavid'den mürekkeb şebekeye dahil olduğunu aşikar kılmakta olduğundan İzzet'in de idamı icab ediyor. Ferid Cavid'in Binbaşı Rıza Bey'e verdiği mektuplar muvazzaadır. Çünkü Mustafa Sagir'in tevkifinden sonra Dâhiliye Vekili'ne verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya yazılan mektup da Paşa'nın eline geçmeden İstanbul'dan gelen Şehzâde Ömer Faruk Efendi'nin getirdiği evrak içinde polis tarafından ele geçirilmiştir. Diğer taraftan Binbaşı Rıza Beyle Kaymakam Aziz Bey'in casustan sık sık para almaları, ancak ve son dakikada şüphelenmeleri beni tatmin etmediğinden her ikisi hakkında takibat icrâsına ve casusa tercümanlık yapan Bahriye Mülazımı Mehmed Ali'nin de sil-i askerîyeden tardiyle İstanbul'a iâdesini lüzumlu görüyorum."

Âzâdan Elaziz Mebusu Hüseyin Bey'in itirazı dikkate alınmamış ve İstiklâl Mahkemesi'nin yukarıya sûretini çıkardığımız kararı tatbik sahasına konmuş ve bir akşamüstü Hindli casus Mustafa Sagir, Karaoğlan çarşısına onbinleri aşan kalabalığı yararak getirilmişti. Süngülü bir askerî müfreze tarafından ihata edilmiş, eli kelepçeli, beyaz bir entari giydirilmiş olan casusun pembe yüzü, çerçevesiz gözlükleri uzaktan farkediliyordu. Çarşının ortasına kurulan darağacı önünde İstiklâl Mahkemesi Kâtibi Rıza Bey yüksek sesle mahkeme kararını okumuştu.

Halk, Ankara'ya Mustafa Kemal Paşa'ya suikasd tertibi maksadıyla gelen bu sahte Hind Hilafet Komitesi murahhasını süzüyor, nefretle ona bakıyordu. Hiç

kimse, insanları bu şeytan Hindli kadar aldatmamıştı. Ortada çıt çıkmıyor, karar okunurken herkes bir kelime kaçırmaktan adeta korkuyordu. Karar okunurken casus yavaş yavaş canlanmış, metanetini yeniden elde etmişti. Halbuki gelirken iki jandarmanın kollarında yürüyordu. Karar okunduktan sonra Refik Bey hazırlanmış olan yaftayı Mustafa Sagir'in göğsüne bir çengel iğnesi ile iliştirmişti. Bundan sonra Rıza Bey'in bir işaretiyle jandarmalar Mustafa Sagir'i idam sehpasının önüne getirmişlerdi. Bunun altında bir masa duruyordu. Mustafa Sagir metin adımlarla ilerledi. Çingene cellad Celal, ona iri siyah bir zeytin tanesi uzattı, ağzına koymak istedi. Mustafa Sagir sordu:

- Nedir o, afyon topağı mı?

- Hayır, zeytin tanesi. Bunu yutarsanız zahmet çekmezsiniz!..

- İstemez, böyle daha iyi!..

- Siz bilirsiniz. Şimdi masaya çıkacaksınız!..

Mustafa Sagir, etrafına baktı. Sonra kararını vermiş çevik bir insan gibi masaya fırladı. Herkes casusun gösterdiği soğukkanlılığa şaşmış kalmıştı.

Mustafa Sagir masaya çıkınca çingene cellad da yanına çıkmıştı. Yağlı ipi dikkatle bu semiz enseye geçirdi. İlmiği biraz küçülttü. Casus gözlerini yummuştu. Dudakları kıpırdanıyordu.

Çingene masadan aşağı atladı. Jandarma zâbitinin yüzüne baktı. Onun emri üzerine masaya bir tekme yapıştırdı. Masa gürültü ile devrildi. Direkler gıcırdadı. Lüks lambalarının ışığı altında Mustafa Sagir'in şişman vücudu üç direk arasında bir müddet sallandı. Çingene ipi biraz daha çekti. Doktor bir sandalyeye çıkarak kalbi muayene etti. Her şey tamamdı. Jandarmalar kelepçeleri çözdüler. Her casus gibi, Mustafa Sagir de mukadderatına bu suretle erişti."[1]

Suikast İngiliz Parlamentosu'nda

Mustafa Sagir'in Mustafa Kemal Paşa'ya karşı gerçekleştirmiş olduğu bu suikast girişiminin arkasında İngiltere Devleti'nin bulunması meselesi; 1939 yılında

---

[1] Cumhuriyet gazetesinde tefrika edilen *'İki Devrin Perde Arkası'* başlıklı anılar daha sonra kitap halinde yayınlandı. Yine *'iki Devrin Perde Arkası'* başlığını taşıyan kitap kapağında *'Hatıratı Anlatan Osmanlı İmp. Teşkilat-ı Mahsusasında ve M.M. Grubu Başkanı Albay Hüsamettin Ertürk, Yazan: Samih Nafiz Tansu'* ibareleri yer alıyordu. Yukarıda yer alan bölüm, Pınar Yayınevi tarafından 1964 yılında, İstanbul'da basılan kitabın 264-292 sayfaları arasında kaydedilmişti.

Alman basını tarafından gündeme getiriliyordu. Bunun nedeni ise Türkiye'nin bu aşamada, Almanya'nın savaş durumunda bulunduğu İngiltere ile ikili anlaşma imzalaması idi. Berlin'deki Nazi yönetimi Türkiye ile İngiltere'nin arasını açmak amacıyla Mustafa Kemal Paşa'ya yapılan suikast girişimini kullanmak istemiş; Alman basını bu doğrultuda yayınlar yapmaya başlamıştı.

Alman basınında yer alan haberlere göre Mustafa Sagir bu suikastı gerçekleştirmek amacıyla İngiliz İstihbarat Örgütü tarafından yetiştirilmiş ve kendisine 150.000 pound ödenmesi vaadedilmişti. Bu suikast girişimi nedeniyle de Türk istihbaratı tarafından yakalanmış, yargılanmış ve idam cezası infaz edilmişti.

Kaldı ki Mustafa Sagir'in İngiliz casusu olması nedeniyle asılmasının normal karşılanması; İngiltere'nin o sırada İstanbul'da görevli Yüksek Komiser Vekili Pattigan tarafından da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a çektiği 19 Mayıs 1921 tarihli telgrafla bildirilmişti.[1]

İngiltere'ye karşı husumetin yükselmekte olduğu Nazi Almanyası'nda gündeme getirilen Mustafa Sagir Olayı, Londra'yı son derece rahatsız etmişti. Zira bu aşamada Türkiye'nin dostluğuna büyük bir gereksinim duyan İngiliz yönetimi; Ankara ile arasının açılmasını istemiyordu.

Bu nedenle iddialar son derece dikkate alınıyor ve Murces Samuel tarafından bir soru önergesiyle İngiltere'de parlamento gündemine getiriliyordu. Önerge ile ilgili olarak parlamento kayıtlarına 13 Aralık 1939 tarih ve 37 sıra numarasıyla şu not geçiyordu:

"Bay Samuel Başbakan'a, Almanya'da eğitim görmüş genç bir Hintli'nin Mustafa Kemal'e suikast düzenlemek amacıyla İngiliz İstihbarat Örgütü tarafından 150.000 pound teklif edilerek kiralandığı ve yargılanarak ölüme mahkum edildiği ifade edilen Alman yayınındaki yanlışları tekzip etmek ve hatalı olduklarını kanıtlamak üzere hemen harekete geçip geçmeyeceğini sormaktadır."[2]

R 11517/7717/44 kayıt numarası ile parlamento gündemine alınan soru önergesini Sir E. Grigg yanıtlıyor ve şunları söylüyordu:

"Sir E.Grigg: Almanya'dan yapılan yayın benim de dikkatimi çekti. Bu tür uydurma icatların resmî olarak tekzip edilmesi onurunun verilmesinin istenmeyeceğini düşünmekteyim."

---

[1] *İngiliz Belgelerinde İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-İngiliz İlişkileri, 1938-1939*, Dr. Erdoğan Karakuş, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004, S.221; Dipnot no 358, Ö. Kürkçüoğlu, Age., S.180.

[2] Dr. Erdoğan Karakuş, *A.g.e.*, 141.

Bu yanıttan da anlaşılacağı gibi İngiliz yönetimi konunun tekrar gündeme getirilerek kurcalanmasına ve büyümesine yolaçacak bir yaklaşımda bulunmak yerine şimdilik susmayı tercih ediyordu.

Ancak Marcus Şamuel 'hem nalına, hem mıhına' bir üslup kullanarak konunun üzerine gidiyor ve sorusunu daha da rahatsız edici biçimde tekrarlıyordu.

Marcus Samuel şunları söylüyordu:

"Bay Samuel: Zeesen Lordu Hee-Haw olarak bilinen Alman yayıncının tuhaf ve hatalı olduğu kolayca görülebilecek yayınlar yapmak yoluyla Nazi Hükümeti'ni ve sinsi faaliyet örgütünü küçük düşürerek itibarını zedelemek için İngiliz Hükümeti'nden ücret aldığı konusundaki haberlerde geçerlilik payı var mı?"

Ve bunun hemen ardından Marcus Samuel sorusunu bir kez daha tekrarlıyordu:

"Tanıtma Bakanlığı Meclis Kâtibi'ne: Almanya'da eğitim görmüş genç bir Hintli'nin Mustafa Kemal'e suikast düzenlemek amacıyla İngiliz İstihbarat Örgütü tarafından 150.000 pound teklif edilerek kiralandığı ve yargılanarak ölüme mahkum edildiği ifade edilen Alman yayınındaki yanlışlıkları tekzip etmek için hemen harekete geçip geçmeyeceğini sormasına..."

Ancak bu soruya Sir E.Grigg'in verdiği cevaptan başka bir yanıt verilmiyor ve konu parlamentoda kapatılıyordu.

Böylece 'Asya Misyonu'nda belirleyici olan dört paşadan üçü; Talat, Enver ve Cemal paşalar değişik zamanlarda kurşunlara hedef olarak yaşamlarını yitiriyor, şehit düşüyorlardı. Paşalardan sadece, 'dördüncüsü'; Mustafa Kemal Paşa suikasttan kurtuluyor ve 'misyonun' en önemli savaşını; Anadolu'nun kurtuluş ve bağımsızlık mücadelesini zaferle sonuçlandırıyordu. Bu bağlamda 'Asya Misyonu'nun yaşayan tek 'lideri' olarak da hayatta o kalıyor; yoluna devam ediyor ve 'misyonunu' sürdürüyordu.

Misyonun iki ayağından birini oluşturan 'İslâm âlemi' daha baştan; Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda gerek işgal, gerekse manda yönetimleri altında esârete düşüyor, bağımsızlığını yitiriyor ve bir daha da kolay kolay özgürlüğünü ve egemenliğini 'gerektiği biçimde' elde edemiyordu. Ancak Müslümanların kurtuluş ve bağımsızlık ateşi yine de sönmeyecek; yönetimlerini genellikle 'işbirlikçi' liderlerin ve siyasetçilerin ele geçirmiş olmalarına karşın bu mücadele günümüze kadar da devam edecekti. Mücadelenin en önemli aşamasını Cemal Abdülnâsır'ın Sosyalizmi ve Baas hareketi teşkil edecekti. Batı emperyalizmi bunu bile hazme-

demeyerek 21. yüzyılın başında, bu hareketi de eski ve ilkel yöntemlere başvurarak (bombalayarak, işgal ederek, entrika, suikast, iç savaş, müdahale ve diğer militarist yöntemlerle) ortadan kaldıracak, Arapların özgürlük ve bağımsızlık taleplerini ezeceklerdi. (BOP ve GOP çerçevesinde bu savaşlar ve müdahaleler ayrı bir inceleme konusudur.)

Türk dünyasına gelince...

Doğu Türkistan, son olarak Kaşgar Devleti'ni de ortadan kaldıran Çinliler tarafından fiilen işgal edilmiş; işgalin tamamlanmış olduğu Çin yönetimi tarafından resmen açıklanmıştı.

Buna karşılık Türkistan ve Afganistan, Enver ile Cemal paşaların katkılarıyla da özgürlük ve bağımsızlıklarını yitirmemek için uzun bir süre direnmişlerdi.

Nitekim Afganistan, 1919 yılında İngiltere'ye karşı kazanmış olduğu bağımsızlığını çok uzun bir süre korumayı başaracak; Amanullah Han Ankara'nın zaferini büyük bir coşku ile karşılayarak Türkiye Cumhuriyeti ile sıkı dostluk ilişkileri tesis edecekti. Mustafa Kemal Paşa'nın da büyük destek ve katkılarıyla Afganistan, çağdaşlaşma yolunda önemli ilerlemeler kaydedecek; bu dünyevileşme, kalkınma ve gelişme sürecinde Hindistan'daki Müslüman hareket de desteklenecekti. Uzun vadede Pakistan ve Bangladeş, Hindistan'dan ayrılarak Hint Müslümanları bağımsızlıklarını elde edeceklerdi. Böylece Afganistan daha da güvenliğe kavuşacak, Hindistan ve Pakistan 'emperyalizmin' yıkıcı girişimlerine karşı Türkiye ile birlikte hareket edeceklerdi. (Bu ülkelerin soğuk savaş sırasındaki ve daha sonraki süreçteki durumları da ayrı bir inceleme konusu teşkil ediyor.)

Buna karşılık Türkistan aynı süreçte özgürlük ve bağımsızlığını elde edemiyordu. Enver Paşa'dan sonra bu coğrafyada kurulan cumhuriyetler tüm ayaklanma ve savaşları kaybederek zaman içinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin hegemonyası altına giriyorlardı. Böylece Türk dünyası kaderini, Moskova'nın kaderi ile birleştirmiş oluyordu...

Bu yöndeki gelişmeler şöyle cereyan edecekti:

12 Ekim 1920 günü Moskova, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra giriştiği son savaş olan Polonya-Rusya Savaşı'nı, Riga'da imzalanan antlaşma ile neticelendirdi. Böylece Rusya İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam edecek bir 'dış barış' sürecine girdi.

O andan itibaren de kendisinden ayrılmış kimi de bağımsızlığını kazanmış olan; Letonya, Estonya, Litvanya, Beyaz Rusya, Ukrayna, Kafkasya, Besarabya, Sibirya gibi memleketleri birer birer yeniden esaret altına almaya başladı.

Moskova öncelikle birer 'Baltık memleketi' olan Finlandiya, (kısmen) Polonya ve Besarabya'yı kendisine bağlayarak işe koyuldu. 1921 yılına kadar da Ukrayna ve Beyaz Rusya'yı ele geçirdi.

Türk ve İslâm dünyası ile ilgili Sovyet operasyonu çerçevesinde yine 1921 yılında; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan 'Kafkas Sosyalist Federasyonu'nu kurdular.

1922 yılında dört Bolşevik devletin temsilcileri Moskova'da toplanarak kendi aralarında bir antlaşma imzaladılar. Böylece Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği hayata geçirildi.

1924 yılında Özbekistan ve Türkistan cumhuriyetleri, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katılma kararı aldılar.

1929 yılında ise Özbekistan bölünerek, Taciklerin yaşadığı bölgeler ayrıldı. Tacikler kendi cumhuriyetlerini kurdular ve aynı yıl yedinci devlet olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dahil oldular.

1929 yılında kabul edilen SSCB Anayasası çerçevesinde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan oluşan birlik ile bir antlaşma imzalandı. Böylece Kafkas Sosyalist Federasyonu, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katıldı.

Keza Kazak ve Kırgız cumhuriyetleri de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne girdi ve SSCB'deki devlet sayısı onbire yükseldi.

Bu devletler görünürde birbirleri ile eşit haklara sahip bulunuyorlardı. Ancak yegane egemen, Moskova'daki Bolşevik yönetimi idi.[1]

Ortaya çıkan bu durum 20. yüzyılın sonuna; yani, SSCB dağılıncaya kadar devam edecekti.

21. yüzyılın başından itibaren Batı Emperyalizmi ve 'Küresel Oligarşi' tarafından dayatılmak istenen 'küresel egemenlik' çerçevesinde eyleme dönüştürülen Büyük Ortadoğu Projesi/Genişletilmiş Ortadoğu Projesi; Kuzey Afrika, Ortadoğu, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya'yı hedeflerken yine, bu zemine dayanmayı amaçlıyor.

---

[1] *Siyasi Tarih, 1919-1938*, Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Siyasal Bil. Fakültesi Yay., Ank. 1973, S.29.

PAŞALAR

Mustafa Kemal Atatürk

Talat Paşa

Enver Paşa

Cemal Paşa

Rauf Orbay

Kazım Karabekir

Halil Kut

Mustafa Subhi

Ali Fuat Cebesoy

Lenin

EKLER

EK-1

İLK ÖĞRETMEN OKULU VE AHMED KEMAL BEY

Osmanlı İmparatorluğu adına Orta Asya'da ilk 'muallim (öğretmen) mektebini' Talat Bey (Paşa) tarafından özel olarak görevlendirilerek Kaşgar'a gönderilen Ahmed Kemal (İlkul) Bey açmıştı.

Ahmed Kemal Bey 1889 yılında Rodos adasında dünyaya gelmişti. Habibzâde ailesinden Yusuf Efendi ile Zekiye Hanım'ın oğlu idi. Beş yaşında iken babası vefat etti. Ahmed Kemal, Ahmed Midhat Efendi'nin Rodos'ta sürgünde iken kurduğu Medrese-i Süleymaniye'ye kaydedildi. 10 yaşında bu medreseyi bitirdi. Daha sonra devam ettiği Rüşdiye'yi de 'pekiyi' derece ile tamamladı. Bilahare Rodos'ta sürgünde bulunan Vicdanî ve Tevfik beylerden özel dersler aldı. Bu aydınlar ona edebiyet ve tarih dersleri verirken meşrutiyet fikirlerini de aşılıyorlardı.

Ahmed Kemal Bey hocaların isteği ile yabancı gazeteleri postahâneden alıp dağıtmaya da başlamıştı.

Ahmed Kemal Bey'in ağabeyi Süleyman Fuad Bey de aydın bir gençti. İstanbul'daki Tefeyyüz Kütüphanesi'nin kitaplarını getirip satmak üzere Rodos'ta Tefeyyüz Kitabevi'ni açmıştı. Böylece Ahmed Kemal başta Namık Kemal olmak üzere bütün aydınların eserlerini okuma olanağı buldu.

Rüşdiye'yi bitiren Ahmed Kemal, Tefeyyüz idarehânesinde çalışmaya başladı. Bu arada yurtdışında basılan İttihad ve Terakki'nin gizli yayınlarını da takip ediyordu.

Ahmed Kemal 16 yaşındayken stajyer olarak Adliye Kalemi'ne girdi. Burada iki yıl çalıştı. 18 yaşında iken muallimlik imtihanına girerek kazandı ve Sömbeki adasına öğretmen olarak tayin edildi. Bu sırada Meşrutiyet ilan edilmiş; İttihad ve Terakki yönetimi Namık Kemal'in oğlu, Ali Ekrem Bolayır'ı Rodos'a Vali tayin etmişti. Yeni Vali'nin de tasvibi ile Ahmed Kemal Bey bir süre sonra Kalimnos adasına hem Başmuallim, hem da İttihad ve Terakki'nin temsilcisi olarak atandı. Altı ay sonra da Meis adası Başmuallimliğine gönderildi ve burada yazı hayatına başladı.

Genç öğretmen ve edib 1911 yılında tatilini İstanbul'da geçirirken ağabeyinin kitaplarını getirttiği Tefeyyüz Kütüphanesi'ni ziyaret etti. Burada başta Ahmed

Rasim olmak üzere, dönemin ünlü yazarları ile tanıştı. Bu sırada ağabeyi de Rodos'ta Afitab adlı haftalık bir gazete yayınlıyor, Ahmed Kemal de bu gazetenin yazı kadrosunda yer alıyordu.

Meis adası İtalyanlar tarafından işgal edilmek istenince Ahmed Kemal Bey annesi ve kızkardeşiyle birlikte önce Fethiye'ye, sonra da İstanbul'a geldi. Muallimlik imtihanına girerek kazandı ve Aksaray'daki Rehber-i İttihad-ı Osmanî Mektebi'ne Türkçe ve tarih öğretmeni olarak tayin edildi.

Bir yandan öğretmenlik yapıyor, diğer yandan da Mektebli gazetesine şiir ve hikayeler yazıyordu. O sırada İttihad ve Terakki'nin yayın organlarından Hak gazetesine girdi. Burada çalışırken Ziya Gökalp ile tanıştı. Gökalp onu Hilâl-i Osmanî adlı gazetenin Yazı İşleri Müdürlüğü'ne getirdi.

Bu gazete Abdülaziz Çaviş adlı Türk dostu ve İslâm birlikçisi bir Mısırlı tarafından çıkarılıyordu. Gazete ve Çaviş doğrudan doğruya Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'in (daha sonra Paşa) özel istihbaratına bağlı idi. Bu nedenle Ahmed Kemal Bey emirleri Talat Bey'den alıyor ve günlük raporlarını da Talat Bey'in Özel Kalem Müdürü Hasan Fehmi Bey'e sunuyordu. Bu arada Beşiktaş'taki İttihad ve Terakki Mektebi'nin de Müdür Yardımcısı olmuştu. Artık herkes tarafından sevilerek takdir ediliyor ve Rodoslu Ahmed Kemal olarak tanınıyordu.

İttihad ve Terakki ileri gelenlerinin güvenini kazanan Ahmed Kemal cemiyetin/fırkanın en gizli işlerinde çalışıyor, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'in en makbul adamları arasında yer alıyordu. Türkçülük ideolojisinin teorisyeni olan Ziya Gökalp tarafından da 'koyu bir Türkçü' olarak yetiştirilmişti.

Bu sırada Hilafet merkezi olması nedeniyle İstanbul bütün Müslümanların ve Türklerin merkezi konumunda da bulunuyordu. Buradaki okullarda Türk dünyasından ve İslâm âleminden gelen muhtelif öğrenciler eğitim görüyorlardı. Bu arada Doğu Türkistan'dan gelen gençler de İttihad ve Terakki'nin himayesi altında Sultanî mekteplerinde ve Tıp Fakültesi'nde eğitiliyorlardı.

Yine bu sırada İstanbul'a gelmiş olan Kaşgarlı Musabaylar sülalesinden Ebulhasan Hacı Bey'e; Galata (saray) Sultanîsi'nde okuyan akrabası Sabit Bey ile Tıp talebesi Kulcalı Mesut Sabri Baykuzu (daha sonra Doğu Türkistan Genel Valisi) Bey rehberlik yapıyor, ona İstanbul'u gezdiriyorlardı. Talat Bey Ebulhasan Hacı'yı Ahmed Kemal vasıtasıyla davet ederek bir görüşme yapıyor ve kendisine, Kaşgar'a bir öğretmen gönderileceğini bildiriyordu. Ebulhasan bunu büyük bir memnuniyetle karşıladı ve öğretmene her türlü yardımın yapılacağını vaadetti.

Ebulhasan Hacı Bey daha sonra diğer iki gençle birlikte Edirne'ye gidiyor ve bu gezide onlara Ahmed Kemal Bey rehberlik yapıyordu. Talat Bey bu seyahatten son derece memnun kalan Ebulhasan Bey'e, Ahmed Kemal Bey'in Kaşgar'a öğretmen olarak gönderileceğini ve kendisi tarafından himaye edilmesini istedi. O da bunu memnuniyetle kabul etti. Talat Bey Ahmed Kemal Bey'e, bu göreve getirilmesini Ziya Gökalp'in tavsiye ettiğini, Merkez-i Umûmî'nin de uygun bulduğunu bildirdi. Talat Bey kendisine şu tavsiyelerde bulunuyordu:

" (...) Bir gün sonra hareketleri mukarrer olan hacılar kafilesine iltihak edeceksiniz. (...) Bu hacılar kafilesi arasında iziniz belli olmaz, hedefe selametle vâsıl olursunuz. Ziya Gökalp Bey'i de bu akşam ziyaret ediniz. Size vereceği vazife ve mühim öğütler vardır. Yolunuz ve gönlünüz açık olsun. Azim, metanet ve cesaret daima işinize yarıyacak bir silahtır. İcabında ölümü tercih ediniz, fakat bu mukaddes yoldan dönmeyiniz. Bu gaye ve ideal yolunda ilk yürümek şerefi size nasib olduğundan dolayı sevinmeli ve öğünmelisin. (...) Bu öz ata diyarlarını kaplıyan kara cehalet bulutlarını dağıtmaya çalışmak hepimize millî bir borçtur. Bu gaye uğrunda fikirler işleyecek, icab ederse silahlar çarpışacak, mutlaka bu gönül arzularımızı tecelli ettireceğiz. Bu azimli arzu ve kararımızı o esir diyarlarda bulunan kardeşlerimize tebşir ediniz. Yürüyeceğin bu yolda serini (başını) ver, sırrını verme. Karda gez, izini belli etme. İcabında da teessür duymadan ve ah demeden canını ver. Göstereceğin metanet ve cesaret geride kalanlara bir misâl-i şecaat olsun."[1]

Ahmed Kemal Bey Talat Paşa'nın yanından ayrıldıktan sonra Ziya Gökalp Bey'e gidiyordu. O da şu tavsiyelerde bulunmuştu:

"Oğlum bu karardan haberdarım. Size verilen vazifenin kudsiyetini takdir ettiğinize eminim. Yolun çok tehlikeli gibi görünür. Fakat bu yolun sonunda bilinmeli ki Cennet vardır. Gaye mukaddestir.Bu nurlu topraklara ve insan melâkeleriyle meskûn diyarlara salimen ulaşmanı dilerim. Tanrı yardımcın olsun. Her yerde ve her işte nefsine hâkim ol. Girdiğin ilin adetlerine uy. Temiz kalpli, yumuşak huylu bu halkın arasında yaşadığın müd-

[1] *Çin-Türkistan Hatıraları, Şanghay Hatıraları*, Ahmet Kemal İlkul, Hazırlayan Dr. Yusuf Gedikli, Ötüken Neşriyât, İst., 1997, S.16.

detçe dilinde dirlik ve temizlik, gönlünde iyilik yer etsin. İyi huylarınla muhitte sevgi ve benlik yarat. Sen şimdi bu diyarlara gönül avcılığına gidiyorsun. İyi ahlak, tevazu ve feragat en müessir silahın olacaktır. Halkı arzularınıza tâbî kılmak için evvela kalpleri kazanmak gerektir. Ekeceğin tohumlar canlı ve feyizli mahsuller ve varlıklar yetiştirecektir. Tarih bunları toplayacak ve size de saadet ve şeref hisseleri ayırarak sahifelerine kaydedecektir."[1]

Ahmed Kemal Bey 16 Şubat 1914 günü Odessa'ya giden bir Rus vapuruna binerek İstanbul'dan ayrıldı. Odessa'dan Harkov'a sekiz günde ulaştı. Daha sonra Samarra üzerinden Orenburg'a geldi. Bilahare geçen 19 gün zarfında Kabilsay, Taşkent, Hokand, Mergilan, Endican ve Oş üzerinden Artuş'a gelerek yolculuğunu tamamladı. Ahmed Kemal Bey 14 Mart 1914 günü Artuş'a gelmişti. Derhal çalışmaya başladı ve 19 Nisan 1914 günü Orta Asya'daki ilk 'Muallim Mektebini' Artuş'ta açmayı başardı. Bu öğretmen okulunun adı Dârülmuallimîn-i İttihad idi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu Orta Asya Türklüğü ile sosyal ve kültürel bakımdan da ilk bağlantıyı tesis etmiş oluyordu.

Ancak buradaki Rus ve İngiliz konsolosları ile Kaşgar'ın bazı zenginleri tepki gösterince Ahmed Kemal Bey tutuklandı ve hapse atıldı. Bir süre sonra serbest bırakılınca tekrar eğitim işleriyle uğraşmaya devam etti. Bu kez Kulca'ya, oradan da Urumçi'ye gönderildi ve tekrar hapse atıldı. Hapisteyken Yeni Hayat adlı bir gazete çıkarıyordu. El yazısıyla çıkardığı bu gazete nedeniyle Ahmed Kemal Bey Şanghay'a sürgün edildi. Uzun süre burada kaldıktan sonra; Türk uyrukluların haklarını savunan Hollanda konsolosunun Çin Hükümeti nezdinde yaptığı girişimler sonucunda serbest bırakıldı. Bir Japon vapuruyla Hamburg'a hareket etti. Bilahare Hamburg'tan Reşitpaşa vapuruna binerek 18 Haziran 1920 günü İstanbul'a döndü.

Ahmed Kemal Bey'in Orta Asya'ya gerçekleştirmiş olduğu bu 'ilk eğitim seferi' tam altı yıl, dört ay sürmüştü ve bu seferden geriye; Orta Asya'da açılan ilk Muallim Mektebi'nin tarihsel öyküsü kalmıştı.

[1] Ahmet Kemal İlkul, *A.g.e.*, S.16.

EK-2

16 MART 1921 GÜNÜ TÜRKİYE İLE RUSYA ARASINDA İMZALANAN MOSKOVA ANDLAŞMASI

Milletlerin kardeşliği ve dostluğu esasını ve milletlerinin kendi mukadderatını serbestçe tayin etmek hakkını tanımakta birlik olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle, Rusya Şûraları Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, genişleme ve istilâ siyasetine karşı olan mücadelelerindeki uyumlarını ve iki milletten birine vâkî olan müşkülâtın diğerinin vaziyetini de vahim kılacağını görerek aralarında daima dostça münasebetleri ve her iki milletin karşılıklı çıkarlarına dayanan dostane ilişkilerinin caygir (yerleşik-kalıcı) olmasını görmek arzusuyla duygulanmış olan bir sulh ve kardeşlik ahidnâmesi akdine (imzalanmasına) karar vermişler ve bu hususta murahhaslarını tayin etmişlerdir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İktisat Vekili ve Meclis'te Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey ve adıgeçen hükümetin Maarif Vekili ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Sinop Mebusu Rıza Nur Bey ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Büyükelçisi ve adıgeçen Meclis'in Ankara âzâsı Ali Fuad Paşa.

Rusya Şûraları Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti:

Umûr-ı Hâriciye (Dışişleri) Halk Komiseri ve Umûm Rusya Merkez İcra Komitesi âzâsı Jorj Çiçerin ile Umûm Rusya Merkez İcra Komitesi âzâsından Celâl Korkmazof.

Müşarünileyh murahhaslar usulüne uygun bulunan salahiyetnâmelerini (yetki belgelerini) karşılıklı alıp-verdikten sonra aşağıdaki maddeleri kararlaştırmışlardır:

MADDE 1. Akdeden taraflardan her biri, taraflardan birine kerhen (istemeyerek-zorla) yüklenmek istenen barış antlaşması veya diğer bir uluslararası, senedi tanımamayı, esas olarak kabul eder.

Rusya Şûraları Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti bugün Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından temsil edilmekte olan Türkiye Millî Hükümeti'nin geçerli addetmediği (saymadığı-kabul etmediği) Türkiye'ye ait hiçbir senedi tanımamayı esas olarak kabul eder.

İşbu andlaşmada adıgeçen 'Türkiye' mefhumunda 28 Kanunisani 1336/28 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan tarafından tanzim ve matbuat ile bütün devletlere tebliğ olunan Misâk-ı Millî ahidnâmesinin ihtiva ettiği arazinin dahil bulunduğu kabul edilmiştir.

Türkiye'nin kuzeydoğu hududu Karadeniz sahilinde kain 'Sarp' köyünden başlayarak Gediz'den geçen hat ile sınırlanmıştır. Taksim eden hat Şavşat dağı, Fatni dağı, oradan sınır hattı daima Ardahan va Kars sancaklarının idarî hududunun kuzeyi ve Anapa çayı ve Aras nehri talveg (en derin yerlerini birleştiren) hattını Nijeni Karasu mansabbına (birleştiği yere) kadar takip eder.

MADDE 2. Türkiye işbu ahidnamenin birinci maddesinda gösterilen hududun kuzeyinde bulunup, evvelce Batum livasına ait olan arazi ile birlikte Batum liman ve şehri üzerindeki metbuiyyet hakkı (bağlı olma, tabiyet hakkı)nı Gürcistan'a şu şartlarla terke rıza gösterir:

Birincisi: İşbu maddede tahsis ve tayin olunan mahal (in) ahalisi her cemaatin kültürel hukukunu temin ve adıgeçen yerin halkının arzularına uygun bir şekilde arazinin kullanımına imkan bahşedecek geniş bir muhtariyet (özerklik) idaresine nail olacaktır.

İkincisi: Batum limanı yoluyla Türkiye'ye giden veya gelen bütün maddeler ve ticarî eşya, gümrük resmine tâbi tutulmayarak zahmetsizce va bütün rüsûm ve vergilerden muaf olarak serbest bir surette geçirilmesi hakkı ile her tür özel masraflardan âzâde olarak Batum limanından yararlanma hakkı Türkiye'ye temin (garanti) edilmiştir.

MADDE 3. Akdeden taraflar işbu andlaşmanın ilişiğinde belirtilmiş sınırlar içinde Nahcivan kıtasının Azerbaycan himayesinde muhtar (özerk) bir arazi teşkil etmesine, Azerbaycan'ın işbu himaye hakkını üçüncü bir devlete asla terketmemesi şartıyla muvafakat etmişlerdir.

Nahcivan arazisinin Aras nehri talveginin şarkında Dağna dağı (3829), Veli dağı (4121), Bagarsık (587), Kömükoğlu dağından başlayarak ve Saraybulak (8071) dağından geçerek (Ararat istasyonu) daha önce sözü edilen arazinin üçlü şekil mıntıka; Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinden oluşan bir komisyon tarafından tashih olunacaktır.

MADDE 4. Akdeden tarafların Şark kavimleri arasında kurtuluşçu ve millî hareketleri ile Rus uzmanlarının yeni bir sosyal şekil kurmasına yönelik mücadelesi

arasında birbirini izleyerek, birbirine benzemesi gözlemlenerek, işbu kavimlerin hürriyet ve bağımsızlık hakkını ve arzu ettikleri hükümet (devlet) ile idare olunmak haklarını resmen onaylar ve teyid ederler.

MADDE 5. Boğazların bütün milletlerin tüccarlarının ulaşımına/taşımacılığına açılmasını ve bu hususta geçiş serbestîsini sağlamak amacıyla akdeden tarafların Karadeniz ve Boğazlar hakkında uluslararası kesin bir nizamnâme hazırlaması hususunu sahildar devletlerin temsilcilerinden oluşturularak bilahare teşekkül edecek konferansa bırakılmasına muvafakat ederler. Şu kadar ki; adıgeçen konferansta çıkacak kararların Türkiye'nin mutlak egemenlik hakkına ve onun başşehri olan İstanbul şehrinin emniyet ve asayişine bergûnâ (bir şekilde) halel iras edememesi (bozukluk meydana getirememesi) şarttır.

MADDE 6. Akdeden taraflar her iki memleket arasında şimdiye kadar akdolunan bütün andlaşmaların kendi karşılıklı çıkarlarıyla incelenmediğini tasdik ederler. Dolayısıyla işbu andlaşmaların keenlemyekûn (yok sayılmış) ve münfesih (feshedilmiş) olduğu hususunda karşılıklı akdeden taraflar birliktir. Rusya Şûraları Sosyalist Federatif Cumhuriyeti, Türkiye ile Çar Hükümeti arasında evvelce imzalanmış uluslararası senetlere dayanan malî ve diğer her nevi taahhütlerden kendisine karşı Türkiye'nin berî (kurtulmuş) olduğunu beyan eyler.

MADDE 7. Rusya Şûraları Sosyalist Federatif Cumhuriyeti Hükümeti kapitülasyonlar usûlünün her memleketin millî gelişmesinin serbestçe cereyanı ve hükümranlık hukukunun tam anlamıyla icrâ edilmesiyle telif edilmesi mümkün bir usul olmadığını tasdik ederek, Türkiye'de bu usûl ile herhangi bir sûretle ilişkili olan her çeşit muamelelerin ve hukukun icrâ ve kullanımını keenlemyekûn (yok sayar) ve mülga addeyler.

MADDE 8. Akdeden taraflar arazileri içinde diğer tarafın memleketinin veyahut memleketinden kısımlarının birinin hükümeti, vazifesini deruhde iddiasında bulunan örgütlerin ve toplanmaların teşkilâtlanmasını va ikametini kabul etmemeyi taahhüt ederler. Türkiye ve Rusya, Kafkasya Sovyet Cumhuriyetlerine karşı da işlemlerin karşılıklılığı şartıyla aynı taahhüdde bulunurlar.

Şurası kararlaştırılmıştır ki; işbu andlaşmada adıgeçen Türkiye arazisi doğrudan doğruya Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin mülkî ve askerî idaresi altında bulunan arazidir.

MADDE 9. İki memleket arasında münasebetlerin sürekliliğini teminen, akdeden taraflar mümkün olan süratle şimendifer, telgraf ve diğer ulaşımların korunması ve geliştirilmesi ve iki memleket arasında zorlukla karşılaşmaksızın şahısların ve eşyanın serbestçe geçişlerinin sağlanması için gerekli tedbirleri birlikte almayı taahhüd ederler. Şurası kararlaştırılmıştır ki; yolcuların ve ticarî eşyanın girip çıkmasına memleketlerden her birinde geçerli kanunlar ve nizamlar harfiyen tatbik edilecektir.

MADDE 10. Akdeden taraflardan birinin, diğerinin arazisinde sakin tebaları (uyrukları), mukim oldukları (ikamet ettikleri) memleket kanunlarından doğan hukuk ve vazife esaslarına dayanarak işlem görebileceklerdir. Fakat millî savunmaya ait kanunlar ve nizâmlar müstesna olup, onlara tâbi tutulmayacaklardır. Aile, verâset ve ehliyet hukukuna ait işlerde tarafların tebâsı, işbu madde hükümlerinden istisnâ edileceklerdir. Adı geçen maddeler özel bir uzlaşma akdi ile hallolunacaktır.

MADDE 11. Akdeden taraflar her memleketten birinin diğer memleket arazisinde sakin tebâları hakkında en ziyade izine sahip millet muamelesi uygulamaya muvafakat ederler. İşbu madde hükümleri Türkiye'nin müttefiki bulunan Müslüman devletlerinin tebalarıyla Rusya'nın müttefikleri olan Sovyet Cumhuriyetleri tebalarına ait hukukta tatbik edilmez.

MADDE 12. 1918 senesinden önce Rusya kısımlarından iken, üzerlerinde Türkiye'nin hakimiyet hakkı olduğu Rusya Şûraları Sosyalist Federatif Cumhuriyeti Hükümeti tarafından işbu andlaşma ile onaylanan arazi kısımları ahalisinden her biri, Türkiye'yi serbestçe terk edebilecek ve birlikte eşya ve emvâlini veya nakitlerini götürebilecektir. İşbu andlaşma ile Türkiye tarafından uyrukluk hakkı Gürcistan'a terkedilen Batum arazisi ahalisinden her biri dahi aynı hakkı hâizdir.

MADDE 13. Rusya bütün harp esirleriyle sivil esirlerden Kafkasya ve Avrupa Rusyasında bulunanları işbu andlaşmanın imzası tarihinden itibaren üç ay zarfında, Asya Rusyasında bulunanları altı ay zarfında masrafları Rusya tarafından tesviye olunmak (ödenmek) üzere Türkiye'nin kuzeydoğu hududuna kadar sevk ve iadeyi taahhüt eder. Elan Türkiye'de bulunan Rus harp esirleriyle sivil esirler hakkında da Türkiye aynı taahhütlerde bulunur. Bu sevk ve iadenin ayrıntıları işbu andlaşma belgesinin imzasını müteakıb, hemen imzalanacak özel bir mukavele ile tayin olunacaktır.

MADDE 14. Akdeden taraflar mümkün olduğu kadar az süre zarfında bir konsolosluk andlaşması belgesiyle, işbu andlaşmanın girişinde söylenip iki memleket arasında temasların ve ilişkilerin takviyesine yarayan iktisadî, malî ve diğer işleri düzenleyici uzlaşma akdine muvafakat ederler.

MADDE 15. İşbu Türk - Rus Andlaşması'nda Güney Kafkas Cumhuriyetlerine ait olarak anılmış bulunan maddelerin, Türkiye ile işbu Cumhuriyetler arasında imzalanacak andlaşmalarda zorunlu olarak kabul olması için daha önce söylenen Güney Kafkasya Cumhuriyetleri nezdinde gerekli girişimlerde bulunmayı Rusya taahhüd eder.

MADDE 16. İşbu andlaşma onaylanma işlemine tâbi tutulacaktır. Onay belgeleri mümkün süratle Kars'ta teati olunacaktır. İşbu andlaşma onüçüncü maddesi müstesna olmak üzere onay belgesinin alınıp-verilmesi tarihinden itibaren geçerli olacaktır. Onaylanarak daha önce söylenen murahhaslar işbu anlaşmayı imza ve mühür (karşılıklı) etmişlerdir.

İşbu andlaşma karşılıklı nüshalar olarak Moskova'da 1337 senesi (1921) Martı'nın onaltıncı günü tanzim olunmuştur.

Celal Korkmazof Jorj Çiçerin Ali Fuad Rıza Nur Yusuf Kemal

EK-3

TALAT PAŞA'DAN CEMAL PAŞA'YA

Talat Paşa; Mustafa Kemal Paşa'ya 22 Aralık 1919 tarihli mektubu yazmadan önce Cemal Paşa'ya 21 Aralık 1919 tarihli bir mektup göndermişti. Ne var ki bu mektubunda, Mustafa Kemal Paşa ile de üzerinde mutabakata varacakları düşüncelerinden ve planlarından Cemal Paşa'ya bahsetmemiş, örtülü birkaç satırla yetinmişti. Kaldı ki içeriğinden de Talat Paşa'nın adıgeçen mektubu, Cemal Paşa'nın bazı nedenlerle; Birinci Dünya Savaşı'na girme kararının alınması ile ilgili gösterdiği hassasiyet nedeniyle yazdığı anlaşılıyordu. Talat Paşa 21 Aralık 1919 tarihli mektubunda şunları kaydediyordu:

"Muhterem Paşam,

Epey zaman oluyor, ne görüşebildik ne de muhabere ettik. Her iki tarafın arzusuna mugayir(aykırı) olarak sui-tesadüf(kötü rastlantı) buna sebep oldu. İsviçre'ye gittiğim zaman Câvid Bey, sizin hareket ettiğinizi söyledi. Münih'e geldiğim zaman mutlaka görüşeceğimizi ümit ediyorum. Bizim arkadaşları yolcu ettikten sonra, bir hafta için Münih'e geleceğim. Orada Bağdad'ı tamir edeceğim. Berlin'de mükemmel perhiz ediyoruz. Doktorun tedavisine muhtaç olmaksızın hastalığım bu tabiî perhiz sayesinde tamamiyle geçiyor. İnşallah o vakit Münih'te uzun uzadıya görüşürüz.

İsviçre'de Cavid, Weil ile; ben Dinari ile görüştük. Bilahare, Berlin'de Dinari'nin resmîsiyle de görüştüm. Hulasa: Her iki tarafta da hüsniniyet var. Bakamız, istiklâlimizi kendilerince mültezim(Cümle yanlış çevrilmiş olsa gerek.-M.Ç.) Buna çalışacaklar, ancak şimdiden fiilî bir taahhüt ve mukavele yapmak imkanı yoktur diyorlar. Bugünkü vaziyetimize göre, bundan başka bir suretle hareket etmelerine de imkan yoktur. Bizim için de mavi boncuğu takabildiklerimize takarak müzakere esnasında muavenetlerini alakadar-il imkân temin etmekten başka, halen çare yoktur. Ben ümid-i âlîyi güneşin doğduğu tarafta görüyorum. Bütün varlığımızla orada çalışmak ve kuvvetlenmek lazımdır. O gün, her gün milletimize iltifatlar eder. Uhbanstrasse'de bir defa görüşmüş idik. O esas dairesinde çalışmak bizim için mümkün ve muvafıktır. Baha ve refiki hâla hareket edemedi-

ler. Mâni yalnız havadır. Sisli havalar kalktıktan sonra derhal hareket edeceklerdir.

İki gün evvel buraya Kahireli Aziz(Osmanlı Ordusu'nda zabit idi. Sonra Mısır'da Erkân-ı Harbiye Reisi olmuştur) geldi. Beni buldu. Uzun uzadıya konuştuk. Mısır, Suriye ve Irak'ta da Araplarla Türklerin federal bir hükümet teşkili için çalışabileceğini ve buna zemini İtilâfçıların hazırladığını söylüyor. İcabında ondan da istifade edilebilir. Benim fikrim, biz halen dahilde çalışamayacağımız için onları serbest bırakarak hariçte çalışmak ve onların bu suretle dahildeki muvaffakiyet-i siyasîyelerini temin etmektir.

Bedri Bey Almanlarla muahedenin zaman-ı ihzârını ve senden ne diye gizlediğini öğrenmek istediğini söyledi. Bunu birkaç defa diğer rüfeka huzurunda sana söylemiştim. Hatırında kalmamış olacak. Arşidük'ün katlinden biraz sonra, bir gün, Said Halim Paşa beni, Halil'i, Enver'i nezdine davet etmişti. Wangenheimle, şerait-i mütesaviye ile Almanya'nın Türkiye ile bir ittifak muahedesi akdetmek tasavvurunda olduğunu söylediğini ve fakat ortada daha ciddî bir şey olmadığından müsbet bir hale gelinceye kadar üçümüzden başka kimsenin bilmemesini rica etti ve namusumuz üzerine söz aldı. İlan-ı harb'den bir gün evvel, telefonla yalıya davet edildim. Diğer iki arkadaş dahi geldiler. Muahedenin müsveddesini bize gösterdi. İşte o vakit ben bunun üçümüzün mesuliyeti altında kabul edilmesine imkan yoktur. Bizim daha iki arkadaşımız vardır. Onlardan hiçbir şeyi şimdiye kadar gizlemedik. Biz ne isek onlar da odur, dedim ve Cavid ile senden bahsettim. Paşa hiddetlendi ve bu şerait dahilinde iş görülemeyeceğinden bahsetti. Enver, Halil beni tasdik ettiler. Nihayet o da telefon ediniz, onlar da gelsin, dediler. Sen yağmura tutulup tekrar eve döndüğün için geç geldin ve bizi orada bulamadın. İşte hakikat-ı tarihçe budur azizim. (Önemli not: Bu olay Murat Çulcu tarafından *'Osmanlılar! Silah Başına'* adlı yapıtta kapsamlı şekilde anlatılmıştır. Orada boşlukta kalan bir husus ise Talat Paşa tarafından bu mektupta açıklığa kavuşturulmuştur. -M.Ç.)

Ermenilere ait Reşit Saffet'in kitabını gönderiyorum. Tehcir' den evvel Ermeni ihtilâlini musavvir kitaptan da bir nüshasını göndereceğim. Tafsilât-ı lâzimeyi alırsın. Her ihtimale karşı ben hatırâtımın neşrini bir müddet tehir ettim. Cavid bir defa görmek arzusunu gösterdi. Bittikten sonra senin hatırâtı da bir defa ben görsem iyi olur kanaatindeyim. Yine sen bilirsin.

Ahmed (Cemal Paşa'nın Almanya'da tahsilde bulunan büyük oğlu) dün akşam geldi, görüştük. Senin gözlerinden öper, hanımefendiye arz-ı ihtiram eylerim. Leyla Hanımefendiye de hürmetlerimi söyleyiniz. İsmet Bey'e, İsmail Hakkı Bey'e selam.

Tütünlerini Doktor, paket olarak Ali Haydar'a teslim etti. Dördünü alıkoydum. Beşini Ekmel Bey ile gönderiyorum. Kardeş payı olmak için dört buçuk hakkın idi."[1]

21 Kanunievvel 919

Ali Sâî

[1] Hüseyin Cahit Yalçın, *A.g.e.*, S.186,187.

EK-4

ENVER PAŞA'DAN CEMAL PAŞA'YA

"Bilmem Pazartesi günü tayyaremiz parçalanarak kimseye zarar olmaksızın yine eve döndüğümüzü yazmış mıydım kardeşim? Fakat daha garibi eve gelince İngilizlerle müzakereye vasıta olan zât bu sabah malum İngilizlerin telefonla benimle veya vekilimle behemehal görüşmek istediğini bildirdi. Kızgın olduğumdan ciddî bir şey varsa görüşeyim, dedim. Nihayet akşam görüştüm. Mumaileyh ilk müzakerenin kesilmesine İngiliz nâzırlarının pek müessif olduklarını, mamafih şimdi gerek nâzırların fikri ve gerekse İngiltere'nin artık Fransızlar'dan ayrı politika takibinde serbest olduklarını, mamafih şimdi gerek nâzırların fikri ve gerekse İngiltere'nin artık Fransızlar'dan ayrı politika takibinde olduklarını, saniyen İngilizler eski fikirlerini terkederek ekseriyetini temsil eden milliyetçilerle beraber çalışmak istediklerini ve bu münasebetle İstanbul'u bizde bıraktıkları gibi Boğazlarda muvakkat kalacak askerlerin de iki sene sonra çekileceği ve Kafkas cumhuriyetlerinin istiklâlini tanıdıklarını ve İzmir de dahil olduğu halde Suriye ve Irak'ın arazisinin bizde kalacağını Irak hakkındaki kararın da İngilizler aleyhinde çalışmaktan sarf-ı nazarla her yerde aleyhte propagandadan sarf-ı nazar etmemizi ve Mısır'a, şimal kısmına istiklâl vereceklerini söyledi. Ben sonunda böyle azar azar vermekten ise bizim İngilizlerin bizimle ciddî ve ebedî dost olup olmamak istediklerini bilmek istediğimizi, eğer böyle olacaklarda o halde beraber çalışabileceğimizi söyledim. Bunun üzerine dün Paris'e Lloyd George'la görüşmeye gitti. Beş gün sonra cevap verecektir. Eğer muvafık cevap gelirse niyetim İstanbul üzerinden Kafkasya'ya ve Türkistan'a geçmektir. Tabii seyahat gizli olacak ve arkadaşlarla görüşüp kararlaştırdıktan sonra yine Türk ve İslâm âleminin kurtarılması hususuna çalışacağım. Şimdilik bu. Garip değil mi? Gözlerinden öper Allah'a emanet ederim kardeşim."[1] Ali

---

[1] (Paris'te Lloyd George'den beklenen haber ya gelmemiş ya da menfi şekilde gelmiş olacak ki Enver Paşa Berlin'den 28 Mart 1920 tarihiyle Cemal Paşa'ya yazdığı bu mektupta o konudan bahsetmiyor.) (Hüseyin Cahit Yalçın, *A.g.e.*, S.37, 38.)

(Not. Unutmamak gerekir ki bu mektuplar yazıldıkları iddia edilen şahıslar tarafından hem teyit edilmemiş ve hem de teyit edilmesine olanak bulunmamıştır. Zira mektupların varlığı siyasî kimlik sahibi olan yazar tarafından; sahiplerinin ve alıcılarının öldürülmelerinden çok sonra ortaya çıkarılmıştır.-M.Ç)

EK-5

İNGİLTERE'YE KARŞI RUSYA'YI KULLANMAK...

Cemal Paşa Afganistan'da, yayılmacı İngiliz Emperyalizmi'ne karşı Bolşevik Rusya'yı kullanmak istiyordu. Bu nedenle Kâbil ile Moskova arasında bir 'Barış Antlaşması' imzalanmasını şart koşuyordu. Afganistan Emîr'i Amanullah Han görünürde Cemal Paşa'nın bu yaklaşımını benimsiyor; fakat el altından da İngiltere'nin dostluğunu kazanmak ve İngiltere'yi Rusya'ya karşı rakip olarak kullanmak istiyordu. Ancak bu siyaseti açıktan yürütmüyor; Hariciye Nâzırı Mahmut Han Tarzî'yi bu politikanın İngiltere ayağında 'İngiliz sempatizanı' olarak öne sürüyordu. Mahmut Han Tarzî bu politika doğrultusunda Cemal Paşa'yı ikna etmeye çalışıyor; bu arada da Moskova ile yapılacak olan anlaşmayı onaylamayarak geciktiriyordu.

Bir keresinde Hariciye Nâzırı topluluk arasında İngiltere ile olumlu ilişki kurmak konusunda hayli açık konuşmuş, Cemal Paşa'yı da İngiltere ile anlaşmak konusunda ikna etmek istemişti. Cemal Paşa ise bu konuyu topluluk arasında konuşmamak amacıyla kapatmıştı. Ancak izlenmekte olan temel politikanın değiştirilmesi anlamına gelen bu yaklaşım karşısında kendi tavrını ve bakış açısını ertesi günü kaleme aldığı bir mektupla(kendisi muhtıra diyor) yazılı olarak Mahmut Han Tarzî'ye bildirmişti.

Cemal Paşa bu yazısında Tarzî'ye; "İngiliz yılanının zehirine karşı Rus panzehiri kullanılır" diyor ve şunları kaydediyordu:

Aynülamâre, 26 Cedi 299
(Afgan takvimine göre)

"Pek Muhterem Biraderim Efendim Hazretleri,

Dün akşam Zât-ı Âlîlerini izzet-i nefs-i millîsine tecavüz edilmiş bir Hariciye Nâzırı sıfatıyla gayet müteheyyiç ve müteessir görmek benim için pek elîm idi. Muhitin müsaadesi nisbetinde teskîn-i teessürâtınıza çalıştım. Eğer biraz muvaffak olabilmişsem cidden azim bir hazz-ı vicdanî duyacağım. Şu ufacık muhtıracığımla dün akşam esaslarını arzettiğim fikr-i umûmîyi teşrih edersem zannediyorum ki; teessürâtınız bilkülliye zâil olacak ve dünyanın en zehirli yılanlarıyla

yapmaya hazırlandığınız mücâdelât esnasında bütün sükûnet-i asabınıza malik olarak kemâl-i metanetle hamlelerinizi yapabileceksiniz.

Evvelâ, müsaade buyurunuz ki, Afganistan için en sağlam istikamet-i siyaset hangisi olduğunu araştıralım:

Afganistan ya İngilizlerle teşrik-i mesâî ederek Ruslar aleyhine hareket eder? Yahut Ruslarla teşrik-i mesâî ederek İngilizler aleyhine hareket eder? Ve yahut her ikisine karşı bîtaraf(tarafsız) kalarak birinin zararını diğerine kendi memleketi tarikiyle sirayet ettirmez.

Bu üç şekilden başka Afganistan için hatt-ı hareket tasavvur olunamaz zannediyorum.

Birinci şıkka göre, Afganistan belki İngilizlerden göreceği para ve silah muavenetiyle Asya-yi Vusta dahilinde Bolşeviklere pek ziyade zarar iras edebilir. Fakat korkarım ki bunun neticesi olarak Buhara'da, Türkistan-i Rusî'de birçok Müslümanların daha katl ve ifna edilmesi ve nihayet kendisinin de zemin-i mağlubiyete serilmesini mucib olmaktan başka bir netice elde edebilmiş olsun. İngiltere böyle bir harp esnasında Afganistan'a ordusuyla muavenet edebilir mi?

Ben bilâpervâ(pervasızca) iddia edebilirim ki, edemez. Çünkü İngilizler bu muaveneti bana İngiliz Ordusuyla ve yahut Hindistan Ordusuyla yapacaklar. Hindistanlılar size diyorlar ki "Biz İngilizlerle katiyen mutavaatta bulunmayacağız (başeğmeyeceğiz) ve İngiliz menafiini muhafaza için ne bir tek Hindli neferi, ne de bir tek Hind rupyesi fedâ etmeyeceğiz. O halde bu muavenet Hint Ordusu ile olmayacak. İngiliz Adası'ndan veyahut Avusturalya'dan yüzbinlerce neferi Asya'nın göbeğine sevkedip de Bolşeviklerle Merv sahralarında, Buhara dağlarında harbedecek bir İngiliz'in mevcudiyetine inanamam. O halde siz Bolşeviklerle tutuşacağınız bu muharebe esnasında İngilizlerin vereceği birkaç milyon lira ile beş on batarya top ve birkaç tayyareden başka bir muavenet göremeyeceksiniz ve Polonyalıların uğradığı mağlubiyetten belki on misli daha elim bir mağlubiyete uğrayacaksınız.

İş yalnız sizin mağlubiyetiniz ile mi kalacak? Hayır! İngilizler bir kere sizi müttefik olarak cihana ilan ettikten sonra Hindistan'ın halâsı(kurtuluşu) için uğraşan ne kadar mücahitler varsa kâffesini(tümünü) bir gece içinde yakalayıp torbaya sokacak ve bu suretle Hindistan İhtilâli'ni boğacak. Tedâbir-i ihtiyâtî ve nâmı altında İran'daki kuvvetini tezyid edecek ve Afganistan gibi bir hükümet-i kaviye-yi İslâmîye'nin kendisiyle müttefik olduğunu cihana göstererek Irak'taki Filistin'deki, Mısır'daki mevkiini tahkim edecek.

Siz böyle bir siyasetle bütün Âlem-i İslâm siyasetine muhalif bir hatt-ı hareket takip etmiş ve Hindistan İhtilâli'ne müthiş bir darbe indirmiş olmakla beraber kendiniz için de felaketten başka hiçbir şey istihsal etmiş olmayacaksınız(elde edemeyeceksiniz). Binaenaleyh böyle bir siyaset muzırdır(zararlıdır). Sizin akl-ı seliminiz(sağduyunuz) bunu kabul edemez. Kabul etmeyeceğinizi bana defaat ile bildirmek suretiyle yaralı kalbime melhem olmuştunuz.

Gelelim diğer noktalara:

Müsaadenizle evvel emirde Afganistan'ın bîtaraf vaziyetini tetkik edeceğim. Afganistan bîtaraflığı demek her iki tarafa da müsavi(eşit) derecede dostluk ibraz etmek demektir. Yani her iki tarafın birbirine zarar vermesine müsaade etmemek ve kendi vesâiti ile tarafeynden(taraflardan) birinin mazarratını(zarârını) mucib olacak teşebbüsâtta bulunmamak. Siz Ruslara karşı böyle bir vaziyet muhafaza edebilirsiniz. Fakat acaba İngilizlere karşı bunu yapabilirmisiniz? Eğer İngilizlerin düşmanı yalnız Ruslar olsa bunu yapmak pek kolay. Fakat ortada Hindistan dururken siz Hintlilerin İngilizlere karşı yapacağı mücadelâtta(mücadelelerde) seyirci kalabilecek misiniz? Onların İngilizlerin elinde tavuk gibi boğulduğunu uzaktan seyredip onlara hiç olmazsa pek hafi bir surette muavenet etmek vazifeniz olduğunu düşünmeyecek misiniz? Katiyen zannetmem. Bunu yapacak, hatta düşünebilecek bir Afganlı mevcut olduğuna ben inanamam.

Dün akşam, Hilafet Komitesi'nin mektubunu bana okuturken söylediğiniz sözler hâlâ kulağımdadır. O sözlerden aldığım lezzet-i ruhiyeyi hiçbir zaman unutmayacağım. O halde siz Hindistanlılara ya hafiyen veyahut muktedir olabildiğiniz halde, alenen muavenet etmek mecburiyetindesiniz. Böyle olunca İngilizlere karşı bîtaraflık politikası takip edemezsiniz. Bunu bittabi davul zurna ile ilan etmek kabilinden olarak alenen söylemezsiniz. Fakat politikanızın esasını Hindistanlıların istihlâs mücadelâtı esnasında onlara muavenet etmek noktasının teşkil ettiğini bir kaide-i asliye olarak kabul edersiniz.

Şimdi burada bir fikir vârid olur ki; ben İngilizlere karşı Hindistan ihtilâlcilerine muavenet etmekle beraber Ruslara karşı bîtaraflığımı suret-i katiyede muhafaza eder ve Bolşeviklerin İngiliz menfaatine karşı Hindistan'da tevessül etmek isteyecekleri her nevi husûsâta mani olurum.

Bu pek mümkün değil. Fakat o zaman siz Hindistan ihtilâlcilerinden muhtaç olacağı kâffe-i vesâiti, her nevi âlât-ı harbiye ve sâireli bâligan mâbelâg(bol miktarda) tedarik ve ita etmeğe muktedir olmalı ve bu gibi vesâit için haricin hiçbir

muavenetine arz-ı ihtiyaç etmemelisiniz. Siz buna muktedir misiniz? Sen zannediyorum ki sizin bugünkü vesâitiniz değil başkalarına muavenet edebilmeğe, hatta kendinizi müdâfaâ etmeğe bile kâfi değildir. İngilizler bugün sizden korkuyor. Niçin? "Afganlılar gibi silahşör ve fevkalâde cesur bir millet kendisini en yeni ve en mükemmel vesâit ile teslih edecek haricî bir muavenetçiye mazhar olursa Hindistan'da benim başıma en büyük belaları getirebilir!" diyor. Halbuki sizin hâl-i hazırı tercih ederek hariçten hiçbir muavenet istemediğinizi görünce sizden tamamiyle emin olur ve tıpkı sizinle müttefik olduğu zaman yapacağı siyaset gibi Hindistan ihtilâlcilerini birer birer tutarak boğar ve siz buna karşı hiçbir şey yapamazsınız.

Bu izahât isbat eder ki; siz gerek kendiniz için ve gerek Hindistan ihtilâlcilerine muavenet için topa, tüfeğe, tayyareye, şimendifere velhâsıl her şeye muhtaçsınız. Bunu nereden tedârik edeceksiniz. Bittabi Rusya'dan. Böyle olduğu halde Rusya'nın zararını İngilizlere isal etmek siyasetini takip etmek sizin için mecburiyet tahtına girecektir. Bu izahât bîtaraf olamayacağınızı isbat için kâfidir zannediyorum.

Şimdi üçüncü noktayı tetkik edelim:

Ruslarla müttefik olarak İngilizler aleyhine hareket etmek ve esasen Ruslar kavâid-i umûmîyeleri(genel kaideleri) icabâtından olarak burjuvazi ve monarşik devletlerle akd-ı ittifak edemezler. Onlar ancak muhadenet ve dostluk muahedesi yapabilirler. Binaenaleyh siz Ruslarla bütün mânâsıyla bir ittifak siyaseti takip edemezsiniz. Yalnız iştirâk-i menafi dolayısıyla yekdiğere muavenet esâsına mübteni bir muhadenet politikası takip edebilirsiniz.

Siz Ruslara ne suretle muavenet edebilirsiniz! Bence onlar için en büyük muavenet sizin İngilizlere karşı dostluk ve muhavenet politikası takip etmemeniz ve Hindistan ihtilâlcilerine yardım edebilmek için kuvvetli bulunmaya çalışmanız ve Asya-yı Türkî'de onlar aleyhine teşvikâtta bulunmamanızdır. Sizin yapacağınız bu muavenetler Ruslar için gayri müterakkib birer nimettir. Ona karşı Ruslar size ne surette muavenet edebilirler? Size muhtaç olduğunuz silahı, cephaneyi, topu, fabrikayı, tayyareyi, şimendiferi velhasıl tekmil vesâit-i teçhizîyeyi vermekle! Eğer vaziyet-i umûmiyeniz sizin için para ihtiyacı da tevlid ediyorsa, o parayı da vermek Ruslar için bir vazife olur.

Bu kadar fedakârlık yapmaktan Ruslar ne kazanacaklar? Ne gibi menfaat mukabilinde bu fedakârlığı Ruslar Afganistan'a yapmak istiyorlar? Unutmayınız ki

bugünkü Rusya Bolşevik Rusyadır. Bunların en büyük emeli Bolşevik tarz-ı idâresini İngiltere'ye sokmaktır. Bunun için İngiltere'nin şevket ve azametini mahvetmekten başka çare bulamıyorlar. Bu maksada vüsul için İngiltere'yi Hindistan'dan mahrum etmeli. Ve bunun için de Hindistan ihtilâlcilerine ya doğrudan doğruya veya bilvâsıta(dolaylı) muavenette bulunmalı. Doğrudan doğruya imkân-ı muâvenet gayet müşkül. O halde yegane vasıta-i muâvenet olan Afganistan'ı kuvvetlendirmek siyaseti Ruslar için gayet zarûrî ve esâsâttan doğan bir siyaset olur.

İşte bunun için size silah da verirler, teçhizât da verirler, para da verirler. Siz bunları reddedebilir misiniz? Elbette edebilirsiniz. Fakat o zaman ne Hindistan'a muâvenet edebilirsiniz ve ne de âlem-i İslâm'ın siyaset-i umûmîyesinde bir âmil-i kavî(güçlü bir etken) ve bir unsur-ı mühim vazifesini hiçbir veçhile ifaya muktedir olamazsınız.

Şimdi hulasa edersek:

Sizin için en doğru siyaset İngilizlerle şimdilik zahirî(görünürde) bîtaraflık siyaseti takip etmek: fakat Hindistanlılara azami muavenet esasını kabul ederek Afganistan'ın fevkalâde kuvvetlenmesine çalışmak; bunun için de Ruslarla muhadenet politikası takip ederek onlardan gerek silah ve paraca ne kadar çok istifade imkanı bulunursa istifade etmek ve fakat bu muamelât(işlemler) esnasında Afganistan'ın istiklâl ve şerefine ve menâfi-i umûmîyesine zarar verebilecek her türlü taahhüdâttan vikaye-i nefse hasr-ı dikkat eylemek. İşte elyevm(bugün) takip etmekte olduğunuz siyaset budur. Ve Ruslarla akdettiğiniz muahedenâme de bu fikr-i umûmîye mübtenidir. Muahedenâmenizde sizin için hiçbir muzır madde yoktur. Sizi Rusların himâyesi altına koyacak ne bir işaret, ne de bir kelime mevcuttur.

"O halde" diyeceksiniz. "Suritz Moskova'ya yazdığı telgrafnâmede neden böyle bir fikir dermeyan etmiş?"

Bunun cevabı gayet basittir. Dünyada her insan gördüğü işin ehemmiyetini izam etmek hasletindedir. Bu hasletin şevkiyle Suritz kendisini dev aynasında görür. Ve böyle bir şeye muvaffak olduğu iddiasında bulunabilir. Yahut Afganistan'a maddeten yardım etmek fikrinin muhalifi olan Rusların nokta-i nazarını hükümden ıskat için yaptığı muahedenâmeye böyle bir mânâ izâfe etmeyi münasip görür. Herhalde Afganistan'ı hiçbir suretle bir mecburiyet-i siyasîyeye sokmayan bu indî ve alelâmiyâ sarfedilmiş sözün bu kadar müteessir etmesine katiyen lüzum görmem.

Size bunu tevdî eden İngiliz'in maksadı ne olduğunu pekala anlıyorsunuz zannederim. Maksat sizi teheyyüç ve iğzab etmek ve sizin için ve hatta bütün âlem-i İslâm için fevkalâde hâiz-i ehemmiyet olan bu muahedenâmeyi size kendi elinizle parça parça ettirmek. Bu sayede sizi Rusların muâvenetinden mahrum bırakıp Hindistan ihtilâlcilerine yardım edebilecek kudreti iktisâb edebilmenize manî olmak.

Yok, kardeşim, yok! Bu yılanın zehirlerine karşı kendinizi en kuvvetli panzehirle teçhiz ediniz. Ve Ruslar aleyhine söyleyecekleri her sözü, iddia edecekleri her şeyi; "Bunlar Afganistan'ın menâfiîne taalluk eden şeylerdir. Biz bunları sizden daha güzel düşünürüz ve daha güzel veririz. Kendinize ait olmayan işlerle uğraşmayınız ve ale-l husûs hiç kani olmadığımız hulûs-i niyet terâneleriyle bizim işimize karışmayınız!" mukabele-i anifesiyle ağızlarına tıkayınız.

Bunlar size daha nelerden bahsedecekler! Meselâ diyecekler ki:

"Cemal Paşa'ya düşünmeden bir nümûne kıtasının teşkili vazifesini nasıl verdiniz? Elbette Cemal Paşa burada Ruslar hesabına iş görüyor. Bu kıtayı mükemmel bir hâle koyduktan ve zabitân ve efradını satın aldıktan sonra burada bir darbe-i hükümet yapmayacağına emin misiniz? Bu gibi işlere alışmış olan bir adamın nasıl oluyor da burada bir Afgan alayının başına geçiriyorsunuz?"

Eğer bu sözü şimdiye kadar söylemedilerse muhakkak emin olunuz ki, birkaç gün sonra söyleyecekler. Çünkü Enver Paşa hakkında aynı sözü İstanbul'daki İngiliz Sefiri bana söylemişti.

Dikkat ediniz kardeşim! İngilizlerin iki büyük emeli vardır. Birisi Ruslarla yaptığımız muahedeyi size kendi elinizle yırttırmak. İkincisi benim hakkımda itimâd-ı şâhâneyi izâle edip benim buradan avdetimi temin etmek! Bu emellerine İngilizler katiyen muvaffak olamamalı.

Yalnız olamamalı değil! Ben bir daha sizi dün akşamki gibi ve en fenası kararsız görmemeliyim. Siz bu günler neşeye sükûnet-i âsâba, sebât-ı fikir ve karara muhtaçsınız.

Allah muininiz olsun. Bu melûn yılanları umduklarına nâil etmeden tez günde buradan defetsin.

Suret-i mahsûsada takdim ettiğim biraderâne hissiyat-ı tâzimiyeyi kabul ediniz de ben de tasdiatıma nihayet vereyim kardeşim efendim."

Cemal Paşa'nın, Afganistan Hariciye Nâzırı'na göndermiş olduğu bu mektubun/muhtıranın içeriğinde dikkati çeken bir hususun da aydınlatılmasında fayda bulunuyor:

Hemen farkedileceği gibi pek çok yerde 'Hindistan İhtilâli' ve 'Hindistan ihtilâlcileri' sözcükleri geçiyor. Afganistan yönetimi ile bu ihtilâl ve ihtilâlciler arasında ilinti kurmak zor olabilir. Ancak unutmamak gerekir ki bu süreçte henüz Pakistan ve Bangladeş Hindistan'dan ayrılmış, bağımsızlığına kavuşmuş değildi. Bu nedenle Pakistan'ın Müslüman halkı da Hintlilerle birlikte aynı devletin otoritesi altında, yani İngiliz müstemlekesi halkı olarak yaşıyorlardı. Müslüman Afganistan ile Hindistan'daki Müslümanlar doğal olarak irtibat halinde bulunuyor; İslâmî bakımdan aynı idealleri paylaşıyorlardı. Bu nedenle de Afganistan yönetimi Hint Müslümanlarının özgürlüklerine kavuşmaları ve bağımsızlıklarını elde etmeleri için ellerinden gelen her türlü yardımı yapıyorlardı. Diğer taraftan da Hint halkını İngiliz müstemlekeciliğine karşı kışkırtıyor, Hint İhtilâli'ni gerçekleştirerek ülkenin bağımsız duruma gelmesi yönünde büyük çaba sarfediyorlardı.

Bu nedenle Cemal Paşa Afganistan'ın bağımsızlığının yanı sıra Hint İhtilâli'ne ve ihtilâlcilerine de büyük önem veriyor; Hintlileri bu zeminde kışkırtarak İngiltere'ye karşı ayaklandırabileceğini düşünüyordu.

EK-6

ENVER PAŞA BUHARA'YA GİDERKEN...

Enver Paşa'nın son dönemine yakından tanıklık eden Osmanlı aydınlarından biri de Emîr Şekip Arslan idi. 1914 yılında yapılan seçimde İttihat ve Terakki'nin Havran Milletvekili seçilen Şekip Arslan bu tarihten itibaren Talat, Cemal ve Enver paşalar ile yakın bir ilişkiye girmişti. Savaş boyunca özellikle Cemal ve Enver Paşa ile -bir bakıma- kader birliği yapmıştı. Nitekim aslen Lübnanlı bir Dürzî aileden gelen ve bilahare Müslüman olan Arslan, Kanal Seferi sırasında 120 kişilik bir Dürzî kuvveti oluşturarak harekâta katılmıştı. Osmanlı egemenliği altında Arap milliyetçisi bir duruş sergileyen Emîr Şekip Arslan daha sonra anılarını yayınlayarak pek çok ayrıntıyı da gün ışığına çıkarıyordu.

Şekip Arslan'ın anılarının yer aldığı kitapçık ilk kez Aziz Akpınar tarafından çevrilip yayına hazırlanarak 1948 yılında; Şehid Enver Paşa ve Arkadaşları adıyla Samsun'da yayınlandı. Bilahare Truva yayınları bu yapıtı 2004 yılında Sürgünde Üç ölüm adıyla İstanbul'da yayınladı.

Emîr Şekip Arslan anılarında, Enver Paşa'nın Buhara'ya gidiş öyküsüne de yer veriyor; bu maceralı yolculuğa çıkış nedenlerini ve perde arkasını şöyle anlatıyordu:

"Mustafa Kemal'le aralarında gerginlik ve soğukluk olduğu doğrudur. Bu anlaşmazlık şu sebepten ileri gelmiştir:

Mustafa Kemal, Ankara'da bir hükümetin temelini attığı sırada Enver de Rusların yardımı ile bir örgüt kurmuş ve Anadolu'da bu örgütün şubelerini açmak istemişti. Ancak Mustafa Kemal buna karşı çıktı ve desteklemedi. Bu gibi örgütlerin millet arasına ikilik ve ayrılık fikirleri yayacağını; oysa millet yurdunu savunmak için ayaklandığından, söz ve işbirliği gerektiğini ileri sürmüştü.

İşte bu sebepten dolayı Enver Mustafa Kemal'e kırgındı. Mustafa Kemal'in bu hareketine bir tür istibdat ve nefsinin arzusuna uyma anlamı veriyordu. Daha sonra, Enver Paşa'nın amcası, Irak Kumandanı Halil Paşa'nın Trabzon'a gelmesi üzerine Mustafa Kemal'in onu oradan çıkarmaya çalışması ve Erzurum'a gelen Beyrut eski Valisi-ileri gelen İttihatçı-Azmi Bey'i Erzurum'u terk etmeye davet etmesi gibi olaylar üzerine Mustafa Kemal ile Enver arasındaki hava çok bozulmuş ve kararmıştı.

İşte bu ve benzeri sebeplerden dolayı Enver, Mustafa Kemal'e gücenmiş bulunuyordu. Biz samimiyetle arabuluculuk yapmaya çalışıyor, ikisi arasında başgösteren anlaşmazlığın ilerlemesinden ve meşum(uğursuz) dedikodulara meydan verilmesinden kaçınılmasını istiyorduk.

Bu konuda defalarca konuşulmuştu. Bunlardan birinde Enver'in Berlin dışındaki Garnfold'da bulunan evinde toplanmıştık.

Türk milleti ile galip düşmanları arasında sürüp giden savaş hali devam ettiği sürece Mustafa Kemal ile işbirliği yapılmasının zorunlu olduğunu, aralarında geçimsizlik ve anlaşmazlık olduğuna dair yayılan haberlerin tüm İslâm dünyasında acı ve kötü bir etki bırakacağını kendisine açıkça söyledim. Orada bulunanlardan yalnız Doktor Nâzım Bey fikrime katılarak beni destekledi. Enver ise, olur veya olmaz, hiçbir şey söylemeksizin sustu ve sadece bizi dinledi.

Enver Allah'ın yarattığı kullar arasında sır saklamaya en muktedir kimselerden biri idi. O, kızdığı vakit parlayanlardan ve bu halde bile konuşurken hesapsız, ölçüsüz söz söyleyenlerden değildi. Hele kızdığında insanların ayıbını ortaya koyan, lanet okuyan ve kaba saba konudan biri hiç değildi.

Hayatı boyunca kendisiyle yakın temasta bulunanlar arasında bir gün hiddetlendiğini gören veya ağzından küfür ve sövgü değil, çirkin ve kaba bir söz çıktığını bile işiten yoktur.

Herhangi bir konuda dertleşmeye kalktığında, kendisini inciten şey ne ise, onu ağzına almayarak, kastetmek istediği manaya, başka sözcükler kullanmak suretiyle işaret eder ve insanlara diliyle musallat olmaktan kaçınırdı. Başka bir değişle diline sultanlık vermezdi.

Mustafa Kemal hakkındaki en ağır sözlerinin sonu da; "Anadolu'da idare, adalet ve eşitlik üzere yürümüyor. Bu millet Sultan Abdülhamid'in istibdâdına dayanamadı; çökecekti. Oysa o, bu devleti kuran Osman'ın oğludur. Bu millet Mustafa Kemal'in istibdât yükünü neden taşısın?" şeklinde idi. Taraftarlarından bazıları Mustafa Kemal yönetiminin kötü taraflarını kendisine yazıyorlardı. Bu yüzden sükûneti bozuluyordu.

Ben sürekli Mustafa Kemal ile aralarında çıkacak bir düşmanlığın bir takım kötü sonuçlar doğuracağını söylüyordum. Şikayetlerinde haklı olsa dahi, bunun böyle olduğunda ısrar ediyordum.

1921 Temmuz'unda Moskova'dan ayrılacağım sırada kendisiyle vedalaşırken bu konudaki dileklerimde ısrar etmeyi unutmadım. Bütün Türkler arasında tam

bir birlik kurulması gereken böyle bir zamanda, ayrılık fitnesi uyandırmaktan kaçınması gerektiğini söyledim.

Anlaşılıyordu ki Mustafa Kemal, Enver Paşa'yı Moskova Hükümeti'ne bizzat şikayet ediyordu. Enver'e, aralarındaki anlaşma gereği verilmesi gereken mal ve silah gibi şeylerin verilmemesini istiyordu.

Sovyetler, Mustafa Kemal'in bu isteğini fırsat bilerek ve bunu bir maazeret gibi öne sürmek suretiyle Enver'e yaptıkları yardım taahhütlerinden hiçbirini yerine getirmemeye kalkıştılar.

Ben şahsen öteden beri Bolşeviklerin Enver'i para ile silahla güçlendirip, ona savaşma ve mücadeleye girişme imkanı vereceklerini ummuyordum. Bolşevikler, Enver'i ellerinde bulundurmak ve onu kendi politikalarında, hâlin icâbına göre İngilizlere karşı tehdit için bir koz gibi kullanmak istiyorlardı. Enver'e ve ona bağlı kimselere karşı kendi hesaplarına daima uyanık bulunarak, siyasetlerinde onların sırtından geçinmek istiyor; ancak Enver ile arkadaşlarının, mücadele fikrini Rusya'da bulunan kalabalık Müslüman topluluklarına ulaştırmaktan çekiniyorlardı.

Hususiyle Enver birkaç kez verdiği beyanatla kendisinin Bolşevik olmadığını, ancak ortak düşman olan müttefiklere karşı düşmanlık noktasında kendisiyle birlik olduğunu Kızıl Hükümet'e açıkça bildirmiş bulunuyordu.

Bolşeviklerse, gerek duygu gerekse iş olarak tam anlamıyla Bolşevik olanlar dışındakileri gerçekten destekleme adetinde olmadıklarından, Enver Paşa'ya karşı davranışlarında samimiyet aramamak gerekiyordu.

Enver Paşa'ya, Moskova'da kalmasının tehlikeli olduğunu birkaç defa anlatarak demiştim ki:

"İslâm dünyasının bir fikir ve gaye etrafında toplanmasını sağlamak için cihada kalkmış büyük bir fedâkâr olduğunuzu Kızıllar da pek âlâ biliyor. Oysa, kalkındırmak istediğiniz bu topluluğun dağılmasını İngilizler kadar, hatta onlardan çok Ruslar istemektedir.

"Rusya'da otuzbeş milyon Müslüman vardır. Bunların memleketleri birbirine ve hepsi de dolaylı olarak dünyanın başka yerlerinde İslâm ülkelerine bitişiktir. Ruslar bu yerlerin geçmişteki saltanatını ve üstünlüklerini unutmuyor ve bunu gözlerinde korkunç bir hayalet gibi canlandırıyorlar. Rusların, Müslüman milletlerin kıpırdaması ihtimâline karşı bin çeşit hesap yaptıklarında şüphe yoktur. Böyle olunca da, onlardan, özellikle de senden elbette çekineceklerdir.

"Sözden işe geçmelerinin tek şartı Bolşevikleşmek olup, İslâm milletleri şu anki millî kaide ve inançları üzere yaşadıkça, Bolşevikler kendilerine yardım edecek değillerdir. Çünkü İngilizlerin, Müslümanlıkta Hindistan için gördükleri tehlikenin benzerini, Bolşevikler de Rus Türkistanı hakkında görmektedirler."

Enver cevap olarak dedi ki:

"Ben onlara topraklarında herhangi bir harekete geçmemeyi taahhüt ettim. Kendilerini, başkalarıyla uğraşacağımıza ve amacımızın kendimizi İngiliz baskısından kurtarmak olduğuna inandırdım. Kardeşim Nuri'nin onlara, onların da Nuri'ye saldırıp Kafkaslar'da savaşa tutuştukları sırada bu saldırıya kesinlikle rıza göstermediğimi ilan ederek, kardeşimi onlarla dövüşmekten alıkoyduğumu onlar da biliyorlar."

Bu sözlerine karşılık kendisine şunları söyledim:

"Anlattıklarınız, Rusların sizden çekinmelerini ve bir fırsatını gözetlemelerini engelleyecek bir sebep değildir. Uyanık olmalısınız! Bana kalırsa, aranız açılmadan Moskova'yı bırakıp başka bir ülkeye geçmelisiniz! İsterseniz bu sıralar Almanya'da kalınız, yahut başka bir yere; mesela Afganistan'a gidiniz! Oranın Emîri, hükümdarı sizi samimiyetle karşılar. Hürmet ve ikramda bulunur."

Emîr Amanullah Han Hazretleri, Enver Paşa'ya ülkesinin en büyük rütbesiyle birlikte önemli miktarda para göndermiş ve kendisine, engin teveccüh ve iltifatlarını bildiren bir de samimi mektup yollamıştı. Bu mektubu bana gösterdikten sonra, Moskova'yı terketmesi için çok uğraştımsa da, bir türlü ikna edemedim.

Enver; Rusları, kendisine gerek malî, gerekse de askerî teslimât hususunda vaat ettikleri yardımı yerine getirmeye yanaştıramamaktan ümitsizliğe düşünce, Rusların bu türden bütün parlak vaatlerinin, kuru kuruya çakıp da arkasından bir damla yağmur gelmeyen şimşek gibi göz kamaştırmaktan başka faydası olmadığını ve amaçlarının kendisiyle İngilizleri tehdit etmek ve Mustafa Kemal ile aralarında rekabet meydana getirerek, gerektiğinde birbirlerine karşı çıkmalarını sağlamak olduğunu anladı.

Enver'in âlet olmaması yüzünden bu kötü amaçlarına erişemeyince onu terkedip attılar.

Bu sefer Enver Kızıllara karşı belli etmeksizin içten düşmanlığa başladı. Ve Müslüman Tatarların; Müslümanların nasıl Bolşevikleştirildiğine, mallarının nasıl yağma edilip binlerce, onbinlerce Türk ve Müslümanın kanlarının nasıl döküldüğüne dair anlattıklarını; Azerbaycan, Kırım, Kazan, Türkistan ve Dağıstan'da yapılan zulümlerin hikayesini can kulağıyla dinliyordu.

Bu Müslüman memleketlerin hepsine bağımsızlık vereceği vaat olunduktan sonra Bolşeviklerin sözlerinden dönüp, hak ve hakikat nâmına ne vermişlerse hepsini geri aldıklarının hikayelerini; kendilerine karşı koymak isteyenlerin en gaddar ve vahşi hareketlerle mahv ve harap edildiklerini; böylece önceki katı Moskofluk politikasının daha bir şiddetlisine geçildiğini ve nefsine ağır gelecek benzeri oldu bittileri Enver Paşa inceden inceye dinliyordu.

Bu konular, Enver Paşa'yı, siyasetini değiştirmeye ve Bolşeviklerle iyi geçindiğinden, vaktiyle kendisini kınayan kardeşi Nuri Paşa'nın siyasetine dönmeye sürükledi.

Artık Moskova'dan kurtulmak için fırsat gözlemeye koyuldu. Ağırlanmakta olduğu, dünyada eşi bulunmayan Kremlin Sarayı'nın kendisi için büyük bir hapishane olduğunu görüyor ve anlıyordu.

Bu durum devam ederken Yunanlıların yılan ve çıyanlar gibi Ankara üzerine süründüklerini haber alan Enver, Yunan taarruzunun başarılı olması veya Yunanlıların Ankara'ya girmesi korkusuyla sarsılmakta olan Anadolu Türklerinin imdadına yetişmek mecburiyetini duyduğunu söyleyerek, Kafkaslara gidip bulabildiği kadar gönüllü asker toplayarak Anadolu'ya geçmesine müsaade olunmasını Bolşeviklerden istedi.

Bolşeviklere karşı "Anadolu Türklerinin, haber aldığımız şekilde geri çekilişlerinin devamı veya Ankara'nın düşmesi karşısında benim seyirci kalmam imkansızdır. Toplayabildiğim kadar gönüllü toplayıp bunları Kafkasya taraflarından Anadolu'ya geçirip Yunanlılarla çarpışmak zorundayım" demişti.

Bolşevikler izin verince Enver bir uçakla Batum'a indi. Orada, Anadolu'dan gelen haberleri süzerek Yunan taarruzunun sonucunu gözlerken, Sakarya Savaşı'nda Türk Ordusu'nun muzaffer olup, Yunan'ın gerisin geri çevrildiği müjdesini alınca, Anadolu'ya gitmeye lüzum kalmadığını anlayarak yüzünü Türkistan'a çevirip oraya gitti. Bolşevikler Enver Paşa'nın sözlerine aldanmışlardı."[1]

Şekip Arslan Bey'in de anılarında ortaya koyduğu gibi Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında bazı anlaşmazlıklar bulunsa bile bunların büyük bir bölümü doğrudan kendi ilişkilerinden değil; aradaki bazı 'entrikacı' arkadaşlarının -belli etmeksizin- aralarına nifak sokma gayretlerinden kaynaklanıyordu. Bunların önemli bir kısma ayrı ayrı otorite merkezleri oluşturan bu iki paşaya daha fazla

---

[1] *Sürgünde Üç Ölüm*, Emîr Şekip Arslan, Truva Yayınları, İst., 2010, S.35-42.

yaranma ve bu yoldan kendilerine ufak tefek çıkarlar sağlama düşüncesi ile böyle davranıyordu. Bu 'entrikacı' arkadaşların yanı sıra bir de emperyalistlerin 'böl-yönet' stratejisinin uygulayıcısı konumunda bulunanlar vardı. Bunlar Enver ve Mustafa Kemal paşaları birbirlerine düşürerek, esas amaçları olan Türk Milletini parçalama emeline ulaşmayı hedefliyorlardı. Bunlara, gayrımillî siyasal çıkar sağlamak hedefi güden 'çıkarcılar ve işbirlikçiler' de durmadan katkıda bulunuyorlardı.

Nitekim, Emîr Şekip Arslan Bey üstü kapalı olarak anılarında bunlara bir satırla temas etmişti. Ancak yazar; Enver Paşa'nın Asya'ya yönelmesi aşamasında belirleyici rol oynayan etkenlerin, paşalar arasındaki sorunlardan değil; Enver Paşa'nın Asya'daki Türk ve Müslümanların kendi egemenliklerine kavuşturulması misyonundan kaynaklandığını vurguluyordu. Bunda hiç şüphe yok ki Bolşevik Moskova'nın 1922'de değişmiş olan politikası birincil rol oynuyor; Moskova tarafından gözden çıkarılan Enver Paşa'nın Bolşeviklikten umudunu kesmesiyle birlikte harekete geçtiği gözleniyordu.

EK-7

FRANSA'NIN ASYA'DAKİ JOKER'İ: CEMAL PAŞA

19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başında İngiltere, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin arasındaki mücadele özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda olabildiğince kızışmış bulunuyordu. Ne var ki bu mücadele bir başka emperyalist devlet olan Fransa'nın adı pek fazla geçmiyordu. Oysa Fransa daha 19. yüzyılda önemli engelleri aşmayı başarmış ve Güneydoğu Asya'ya tam manasıyla yerleşmişti. Fransa Vietnam, Kamboçya ve Laos'u müstemlekesi durumuna getirmiş; Paris, buradaki egemenlik haklarını herkese kabul ettirmişti.

Bu nedenle Asya'da önemli bir güç oluşturan Fransa; Birinci Dünya Savaşı sürecinde, Orta Asya'daki mücadelenin adeta 'görünmeyen tarafı' konumunda bulunuyordu.

Unutmamak gerekir ki bu süreçte Hindistan, İngiltere'nin sömürgesi konumunda sayılıyordu. Dolayısıyla Hindiçinî diye adlandırılan bölgeye tam anlamıyla yerlermiş olan Fransa; bölgede Çin kadar Hindistan'a da rakip konumunda bulunuyordu. Savaşta Batı Cephesi'nde birlikte çarpışan ve silah arkadaşlığı yapan Rusya, İngiltere ve Fransa: Asya'nın paylaşılması sırasında birbirlerinin ayağını kaydırmak için adeta fırsat kolluyorlardı.

Fransa'nın Hindiçinî'ye yerleşmesi ve burada uyguladığı emperyalist politikalar Norodom Sihanuk tarafından kaleme alınmış olan CİA ile Savaşım adlı yapıtın 'tarihçe' bölümünde şöyle anlatılıyordu:

"Üç Hindiçinî ülkesini(Vietnam, Kamboçya, Laos) siyasî çatışmalardan ayrı olarak kültürel ve toplumsal etkenler de birbirinden ayırmaktaydı. Bir yandan Konfiçyüs geleneğine uygun bir imparatorluk siyasal yapısına sahip Vietnam, öte yandan krallığın dinî bir nitelik taşıdığı Budizm'e bağlı Laos ve Kamboçya vardı. Vietnam'da daha erken tarihlerde feodal düzen yerleştiği halde Laos halkının önemli bir kısmı hâlâ kabile düzeni içinde yaşamaktaydı. Kamboçya'da ise feodalitenin gelişmekte olduğu dönemde, küçük köylü ekonomisi hakim bulunuyordu.

19. yüzyılda Hindiçinî'ye hakim olan Fransız Emperyalizmi bölge halkları arasındaki bu ayrılıklara bakmadan hepsini tek ve katı bir merkezi sömürge yönetimi altında birleştirme yolunu tuttu ve bu ülkeler arasındaki çelişmeleri daha da

derinleştirdi. Fransız sömürgeciliği daime üç ülke halkını birbirine düşürmeyi "böl ve yönet" politikasının gereği saydı. Aynı birleşik sömürge yönetimi altında bu üç ülke halkı arasındaki ayrılıkların derinleştirilmesine özel bir dikkat gösterdi. Laos ve Kamboçya'ya Vietnamlıların göç etmesi teşvik edilmekteydi. Vietnamlılar kapitalist çiftliklerde ve madenlerde çalışmak, küçük sömürge memurları ve Fransız şirketlerinin görevlileri olmak ve küçük ticarî işleri yapmak için önemli miktarlarda Laos ve Kamboçya'ya yayıldılar. Sömürge yönetimi Laos ve Kamboçya'da Vietnamlıları çalıştırmakta fakat bu ülkelerin köylülerine iş vermemekteydiler.

Fransız Emperyalizmi bölge halkını birbirine silah çektirerek aralarında düşmanlık yaratmaya dikkat ediyor, Kamboçya'daki halk ayaklanmaları Vietnam'ın Annam bölgesinden gelen silahlar tarafından, Aşağı Mekong'da ayaklanan Vietnamlılar ise Kamboçyalı sömürge askerleri tarafından eziliyordu.

Sömürge yönetimi ideolojik alanda da bu ülkeleri birbirlerine karşı düşman yapmaya çalışıyordu. Hindiçinî tarihinin sömürgeciler tarafından yazılmış biçimi ve bunu kapsayan ders kitapları, Kamboçya halkına, Vietnam halkıyla aynı ayarda olmadığını öğretiyordu.

Sömürge politikası, Vietnam'ın Batı Koşinşin bölgesinde önemli bir Kamboçyalı azınlığı, Laos ve Kamboçya'da ise gittikçe artan Vietnamlı azınlığı ortaya çıkardı. Ancak "böl ve yönet" politikasının gerçek sonucu üç halkın kaynaşmasıydı.

Fransız sömürgeciliği, Fransız mandasını tanıyan Norodom 3.'ü 1864'de Kral yaptı. Ülkenin Siyam ve Vietnam arasında paylaşılmaması ve halkın ayaklanmalarını bastırmak için Fransız mandasını kabul eden Norodom 3. 1867'de Fransız Emperyalizmi'ni ülkenin tek hakimi kıldı. 1884'de bir resmî anlaşma, idarî yetkileri tamamen Fransız sömürgeciliğine verdi. Kral'ın yetkilerini kısıtladı.

1910'dan sonraki yıllar, artık sömürge imparatorluğuna karşı bölge halklarının parça parça ayaklanma yıllarıdır. Halkların kaynaşması sayesinde Vietnamlı isyancılar Kamboçya'da(1913'de Güney Vietnamlı Phan Ksih Long İsyanı), Kamboçyalı isyancılar da Siyam ve Vietnam'da (Phan Boi Çau ve taraftarları) üslenme imkanı buldular..."[1]

Bu kısa tarihçeden de anlaşılacağı gibi Fransa sadece, bölge halkına karşı mücadele etmekle kalmıyordu. Hindistan'a hâkim olan İngiltere'nin ve yakın komşu

---

[1] Norodom Sihanuk, *CIA ile Savaşım, Kamboçya'nın ölüm-kalım mücadelesi*, Işık Yayınevi, İstanbul, 1974, S.7-9.

durumundaki -başta Rusya olmak üzere- bölge devletlerinin Hindiçinî'ye el atarak alttan alta faaliyetlerde bulunmasına karşı da pozisyonunu korumaya çalışıyordu. Unutmamak gerekir ki; burada cereyan eden ayaklanmaların önemli bir kısmında İngiliz parmağı da bulunuyordu. Bilahare Moskova, Komünizm'in etkinliğini kullanarak bölgeye nüfûz edecek ve bağımsızlık savaşlarını destekleyerek kendi nüfûzunu tesis edecekti. Keza Çin'de Rusya ile aynı yol ve yöntemleri kullanarak Moskova ile rekabet edecekti.

Bu açıdan bakıldığında; 1919-1922 sürecinde bölgede faaliyet gösteren Cemal Paşa ile Enver Paşa'nın mücadeleleri Rusya ve İngiltere'ye güç kaybettirirken -veya en azından bir tehdit oluştururken- Hindiçîni'deki Fransız sömürge yönetimi bakımından önemli bir avantaj teşkil ediyordu.

Özellikle Cemal Paşa'nın savaştan önceki Frankofon eğilimleri ve yaklaşımı; savaşın arifesinde İtilafçılarla ittifak yapabilmek amacıyla Paris'te bulunması ve savaş boyunca da bilahare Suriye'yi müstemleke yapacak olan Fransız kuvvetleriyle temas halinde görünmesi Paris bakımından önemli bir avantaj teşkil ediyordu.

Nitekim Cemal Paşa son seyahatinde Paris'e gidiyor; burada Fransa'nın eski ve yeni başbakanlarıyla, dışişleri yetkilileriyle görüşüyor, onlarla son derece olumlu bir diyalog kuruyordu. Bu temaslarıyla ilgili olarak da Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektubunda Fransız devlet adamlarının uyguladığı siyaseti ne kadar akilâne bulduklarını kaydediyor; Fransız yönetiminin her türlü yardımı kendisine vaadettiğini bildiriyordu.

Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetlerini tamamen İngiltere'yi hedef alarak yoğunlaştırması, sırtını Rusya'ya dayamış görünmesi ve son olarak Paris'te ortaya çıkarak Fransız yönetimi ile tam bir ittifak sergilemesi ister istemez; 'Fransa'nın Asya siyasetindeki görünmeyen joker'i Cemal Paşa mı idi' sorusunu gündeme getiriyordu.

Bu açıdan bakıldığında gözardı edilmemesi gereken bir başka hususu da İngiltere'nin Anadolu'yu Yunanlılara işgal ettirdiği ve kayıtsız şartsız Atina'yı desteklediği bir dönemde, Ankara'nın Fransa ile anlaşması oluşturuyordu. Kısacası Fransa Asya'da olduğu gibi Anadolu'da da kozlarını İngiltere aleyhine kullanmıştı.

Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta Fransa ile yakın ilişkilerini açık bir dille anlatması ve ayrıca Fransız basın ve yayın dünyasındaki ilişkilerini cömertçe sergilemesi, Asya'daki ve Anadolu'daki mücadelenin hangi ayağında yer aldığını göstermesi bakımından da önem taşıyordu.

EK-8

MAHŞER GÜNÜ

Enver Paşa'nın şehadetine tanık olan en yakınlarından biri de Türkistan'da Paşa'nın Muhâberât Müdürü Molla Nâfiz Bey idi. Molla Nâfiz Bey daha sonra yayınlanan anılarında bu şehâdet olayına da geniş yer veriyordu.

Enver Paşa'nın şehid düşmesine tanıklık eden 'Sarıklı Basmacı' olayı şöyle anlatıyordu:

4 Ağustos 1922. Sabah namazının edasını müteakıb Mirza Muhiddin bizim yanımıza geldi. Muhafız Birliği'ni hazırlamamızı söyledi. Esasen biz hazırdık. Nafi Bey, Danyal Bey'in karargahına giderek Paşa'nın gelmek üzere olduğunu bildirdi. Nafi Bey seyisi ile beraber karargahtan ayrıldığından 15 dakika kadar sonra Paşa'nın atı hazırlandı. Ben 60 süvariyle atlarımıza binmiş olarak bekliyordum. Enver Paşa atına binmek üzere iken üç el silah patladı. Silah sesleri Ab-ı Sar istikametinden geliyordu. Paşa; "Ruslar baskın yaptı, beni takip edin!" diye emir verdi.

Kendisi silah sesinin geldiği cihete atını sürdü. Tam Havalin şosesinin üzerine çıktığı sırada beyaz sakallı yerli bir asker, Enver Paşa'ya karşı at koşturuyordu ve karşımıza geldiğinde; "Rus askerleri var. Geri dönün!" diye bağırıyordu.

Paşa atını durdurdu. Tam bu sırada Dihneyrek köyünün üzerindeki yüksek tepe üzerinde mitralyöz sesleri duyulmağa başladı. Enver Paşa dürbününü karşı sırtları ararken(...) Havalin şosesini takip eden tepeyi sarmak suretiyle Bolşevik kuvvetlerinden takriben iki tabur süvari ilerliyordu. Bu süvariler Enver Paşa ile burun buruna gelmiş bulunuyordu. Enver Paşa vaziyetin nezaketini kavradı, kılıcını çekti. Arkasına baktı ve kılıcını salladı.

"Basın, basın!" diye iki defa bağırdı ve Bolşevik kuvvetlerinin içerisine daldı. Rastgele birkaç süvariyi devirdi. Tam bu sırada bizim Türkmen süvarileri de dörtnala yetiştiler. Bunlar da Paşa'nın arkasından Bolşeviklerin arasına daldılar. Bu hengâmede Seriçeşme; istikametindeki Devletmend Bey'in kuvvetleri de Rusların sol cenahından hücuma kalktılar. Dihneyrek tepesindeki Rus mitralyözleri Devletmend'in kuvvetlerini ateşe tuttular.

Bir mitralyöz kurşunu ile şehid olan Devletmend Bey atından düşerken Enver Paşa da karşılaştığı bir süvarinin kalbine dayadığı domdom kurşunu ile cansız

olarak atından yuvarlandı. Fakat Türkmen süvarileri ve sol cenahtan hücum eden Devletmend'in kuvvetleri taarruz halindeki iki Rus süvari birliğini kılıçtan geçiriyorlardı. Ab-ı dere-yi Payan'daki Danyal, Dihneyrek'teki Faruk Bey kuvvetleri silah başı etmiş olduğu ve hepsi at üzerindeki hazır bulunan süvarilerini silah sesleri gelen tarafa hücuma kaldırarak düşmanın sağ cenahını sardılar ve düşmanın tamamı üzerine saldırıya geçtiler. Ortalık karıştı. Düşman neye uğradığını bilemedi. Perişan bir duruma maruz kaldığından mitralyözleri sustu. Her tarafta düşmanı mücahidler çil yavrusu gibi avlıyorlardı. Tam zafere ulaşacağı sırada bu hercümerç arasında tek bir ses ; "Paşa şehid oldu!" diye bağırması ile taarruz halindeki Rus kuvvetlerini hallaç pamuğu gibi dağıtmakta olan muzaffer mücahid askerlerimiz bir velvele ile gerisin geriye dağıldı. Aramızda öyle bir panik oldu ki ne kadar uğraştıysak da askerlerimizi durduramadık.

Mücahidlerin bu perişan haline şaşan mağlup Bolşevik kuvvetleri de selâmeti firarda bulmuş olacaklar ki perişan bir durumda Belcivan garnizonuna canlarını atıyorlardı. Bizimkiler de kamilen ters yüz olmuş, herkes canının kaygısına düşmüş, hiç kimse kumanda dinlemeyip kaçıyorlardı.

Nihayet bir kilometre kadar kaçıktan sonra Danyal ve Faruk beyler yetişti. En önde kaçanlardan birkaçının atını vurmak suretiyle ricatın önünü alabildiler. Enver Paşa ve Devletmend'in cesetleri harp meydanında duruyordu. Abdülkadir Bey'i buldurduk. Buradaki yabancı askerlere kılavuzluk edilmesini, akşam barınacak yerin teminini istedik.

Tam yan taraftaki tepenin arkasında Çeğen köyünün bulunduğunu söyledi. Bu perişan kuvvetlerimizi başta Danyal Bey olmak üzere Çeğen köyüne götürdük. Vakit sabah saat 11 raddelerinde idi. Harp meydanında kalan cesetleri, bilhassa Enver Paşa ile Devletmend'in cesetlerini getirmek için bir bölük askerle Osman Çavuş ve ben beraber yola çıktık. Paşa'nın karargah yaptığı köyün imamı Molla Mahmud Şerif karşımıza çıktı. Zavallı Hoca ağlıyordu. Kan ter içinde kalmış. Bizleri görünce durdu. İki elini göğe, kaldırarak ağlar bir halde; "Büyük ümidimiz yıkıldı. Cenab-ı Allah sizlere kuvvet versin" diye dua etti.

Nereden geldiğini sorduk. "Harp esnasında köyde idim. Silah sesleri duyduktan sonra şoseye çıktım. Sizin askerler bir tarafa Rus askerleri öbür tarafa kaçıyordunuz, hayretler içerisinde her iki tarafa baktım. Biraz ilerledim. Sırtlar, bayırlar insan cesedi ile dolu. O'nu omuzladım. Köyün mezarlığına götürdüm. Sarığımı açıp cesede sardım. Eski bir mezara yerleştirdikten sonra sizin arkanızdan koştum" dedi.

"Ruslar ne oldular" sorumuza karşılık; "Onlar dörtnala Belcivan istikametine kaçıyorlardı" dedi.

Kendisini bir askerin terkisine bindirip Ab-ı dere köyüne geldik. Bir sedye yaptırarak Enver Paşa'nın cesedini koyduk ve Çeğen köyüne geldik. Devletmend'in cesedini de bulduarak onu da sedye ile aynı yere getirdik. Diğer şehitlerimizi Ab-ı dere köyünün mezarlığına defnettirdik. Biz bu işlerle uğraşırken Cüneyd ve Sahipnazar da askerleri ile çıkıp geldiler. Onlar vaziyeti şöyle anlattılar:

Mirza Salih verilen fetvaya rağmen bayram namazını vaktinde kıldırmış, askerlerinin bir kısmını da izinli evlerine göndermiş, siperlerde çok az bir kuvvet kalmış. Sabah erkenden siperde şiddetli silah seslerini onlar da işitmiş. Pençdud siperlerine koşarken bir Rus müfrezesi ile karşılaşmışlar. Cindere köyünün altında harbe tutuşmuşlar. Arazi vaziyeti itibarı ile Cüneyd askerini Cindere köyünün sırtlarına çekmiş. O sırada Handekend köyü istikametinden de silah sesleri gelmeğe başlamış. Cindere tepelerinden etrafa dürbünle bakınca kaçışanlar ve kovalaşanları görmüşler. Merak etmiş Sahipnazar birkaç süvari ile o tarafa gitmiş. Meğerse Bolşevikler Cindere'nin yukarı kısımlarından kuş uçmaz kervan geçmez diye yerlilerin tavsif ettikleri tabiî istihkamdan bir patika yolu keşfederek iki tabur piyade ile Mirza Salih Bey'in arkasını çevirerek Zerdek ve Handekend köylerini basmışlar. Bu hengâmede Mirza Toksabay'ın askerleri de "Arkamızdan Ruslar bastı" diye Cindere siperlerini terkederek kaçmışlardır.

Böylelikle Belcivan-Havalin yolunun müdafaası zayıflatılmış, iki rekât vâcip namazı kılmak maksadı ile günlerden beri uğraşarak meydana gelmiş bulunan istihkâmlar buz gibi erimiş, mücahidler "Bayram edelim" derken matem tutmaya başlamışlardır. Türkistan'ın bedbaht talihi burada da kapkara bir libasa bürünerek elleri ayakları bağlı, yurdun hariminde Belcivan'ın yalçın kayaları arasında müstevlilerin kirli çizmeleri altında ezildi.

5 Ağustos 1922 günü Ab-ı dere mezarlığına 30 kadar şehid defnettik. Düşman zayiâtı bizim 100 mislimizdi. Tepenin sath-ı mailinde yüzlerce düşman cesedi ve silahı dolu, perişan bir halde yatıyordu. Bizim düşman ölüleri ile uğraşacak vaktimiz yoktu. Şehidlerimizi defnettikten sonra Çağan köyüne gittik. Enver Paşa ile Devletmend Bey için yan yana iki mezar hazırlanmıştı. 5 bin kişilik cemaatle iki şehid kumandanın cenaze namazı eda edildi ve ikisi de ebedî makamlarına yerleştirildiler.[1]

---

[1] *Sarıklı Basmacı, A.g.e.*, s. 215-218.

EK-9

MUSTAFA KEMAL PAŞA: "SOVYET CUMHURİYETİ DÜŞMANIMIZIN DÜŞMANIDIR!.."

Şurası muhakkak ki Mustafa Kemal Paşa Bolşevik Rusya ile işbirliği yapıyor, 'dostluk ve barış' politikasına ağırlık veriyor, hatta Moskova ile antlaşmalar yapıyordu ama; o bir Bolşevik değildi. Üstelik komünizmin Anadolu örfî yaşam tarzıyla bağdaşmasını da mümkün görmüyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet Cumhuriyeti ile işbirliği yapmasının temel nedeni Moskova ile Ankara'nın aynı düşmana; Batı Emperyalizmi'ne -özellikle İngiliz Emperyalizmi'ne- karşı savaşmaları idi. Gazi bu siyasetini "Sovyet Cumhuriyeti düşmanımızın düşmanıdır" diyerek dile getiriyordu.

Mustafa Kemal'in 1919-1922 sürecinde Sovyet Cumhuriyeti ile ilgili uygulamakta olduğu siyaset, Bolşeviklik hakkındaki yaklaşımı ve özellikle 1920 yılında bu odak etrafında cereyan eden gelişmeler yine kendisi tarafından; Büyük Millet Meclisi'nin 3 Temmuz 1920 tarihinde gerçekleştirilen gizli oturumunda yaptığı konuşma ile açık ve net bir biçimde ortaya konuluyordu.

Gazi Büyük Millet Meclisi kürsüsünden yaptığı konuşmada aynen şunları söylüyordu:

"Bir de Şark'tan, yani Rus Sovyetleri'nden bahsedildi. Bir arkadaşımız da bu babtaki vaziyeti anlamak istiyor.

Efendiler, diğer bir defa daha maruzatta bulunurken bu hususta nokta-i nazarımı söylemiştim. Bizim için, milletimiz için Bolşevik olalım, olmayalım meselesi mevzubahs değildir; illâ Bolşevik olmak için bir mesele yoktur. Yine bu hususta kraldan ziyade kral taraftarı olanlar da var. Görüyorum ki bazı arkadaşlar; illâ Bolşevik olalım gibi bir fikirdedirler.

Biz bir milletiz. Kendimize mahsûs âdâtımız vardır, prensiplerimiz vardır ve biz bunların sadıkıyız. Biz Bolşeviklerden bahsettiğimiz zaman bir Bolşevik Rusyası, Sovyet Cumhuriyeti var ve onların vesâiti (araçları) var, menabii(kaynakları) var ve bizim düşmanımızın düşmanıdır. Biz kendi maksadımızı kurtarmak için onlarla birleşebiliriz. Yoksa kendi maksadımızı bırakıp da onlara köle olalım meselesi mevzubahs değildir.

Onun için bu nokta bilâkayd-ü şart(kayıtsız şartsız) Bolşevik olalım demek değildir. Belki olmayıveririz ve evvelden olalım desek belki kabul etmezler.

Onun için evvela, nokta-i nazarımızı bilelim. Ondan sonra dost olarak, bir kuvvet olarak kendilerine müracaat edebiliriz."[1]

Bu sözlerinden de anlaşılacağı gibi Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova ile ortak siyasetinin temeli tarafların anti-emperyalist savaş yürütmeleri esasına dayanıyordu. Ortak düşman özellikle İngiltere idi ve Ankara kendi elinde olmayan savaş araç gereçlerini ve kaynaklarını Moskova'dan temin etmek istiyordu.

Hiç şüphe yok ki anti-emperyalist savaşın kazanıldığı 1922 yılından itibaren Ankara ile Moskova arasında bir yol ayrımı yaşanacak; bu yol ayrımı 1937 yılında Ankara ile Londra arasında Nazi Almanyası'na karşı imzalanacak antlaşmaya kadar uzanacaktı. Rejim meselesinden kaynaklanan bu yol ayrımı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da iki ülkeyi soğuk savaşın karşıt cephelerine savuracaktı.

Mustafa Kemal Paşa 3 Temmuz 1920 günü Büyük Millet Meclisi'nde yapılan gizli celsede ayrıca Sovyet Cumhuriyeti ile izlenen siyasete açıklık kazandıran önemli bilgiler de veriyordu. Gazi Paşa sözlerini şöyle sürdürüyordu.

"Maksadımız Vatanımızda Müstakil Yaşamaktır..."

"Efendim, Sovyet Cumhuriyetiyle öteden beri takip ettiğimiz temasın neticesini arz edeceğim:

Bu temas-ı siyasîyeden evvel onların askerî harekâtı hakkında malûmât vereyim.

Malûm-ı âlîniz Rus Bolşevik 11 nci Ordusu Bakü'ye gelmişti ve Azerbaycanlılar bunları hüsn-i kabul etti. Ermeni ve Gürcistan hududuna temas ettiler. Biz bir an evvel Bolşevik Rusları ile teması tesri etmek lüzûmunu hissettik. Fakat ondan çok evvel, yani daha Erzurum'da bulunduğumuz sıralarda bu husûs ile iştigal edilmişti(meşgul olunmuştu, uğraşılmıştı) ve suret-i mahsûsada(özel olarak) bazı arkadaşlarımızı göndermiş idik. Fakat aylar geçti. Gönderdiğimiz heyetten maddî bir cevap almaya imkan bulamadık. Binaenaleyh ikinci defa olmak üzere ve Bolşevik kuvvetleri Ermenilere temas etmiş bir halde iken; Bolşevik Cumhuriyeti'nin bize yapacağı muavenet(yardım) ve sâireye dair olan vaziyeti anlamak lazım geliyordu. Yine bir heyet gönderdik.

---

[1] *TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 1, 23 Nisan 1336/1920-21 Şubat 1336/1920,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, C.1, S.72.

Gönderdiğimiz bu heyetin eline de benim imzam ile bir mektup verilmiştir. Bu mektup hulasa olarak şu noktaları ihtiva ediyordu:

Bir defa onların gayesini biz nasıl görüyoruz. Bunu anlattık. Emperyalist hükümetler aleyhine harekât ve onların taht-ı tahakküm ve esâretinde bulunan insanların tahlisi(kurtarılması) emrinde ve bu nokta-i nazardan Bolşevik Ruslarla tevhid-i mesâî(birlikte çalışma) harekâtını kabul ederiz ve yine demiştik ki birleşebilmemiz için siz Gürcistan'ı kuvvetle ve irşatla(aydınlatarak) bîtaraf bırakırsınız ve bizim Ermenilere karşı hareket etmemiz lazım ise, sizin mesâînize iştirak etmek ve Ermenilere karşı bu hareketi yapmak ve bundan sonra da yapacağınız bütün harekâtta size müzâheret edeceğiz. Maksadımız vatanımızda müstakil olarak yaşamaktır, her şeyden evvel gayemiz budur.

"Millî Hudutlar Dahilinde Müslüman Unsurlar Menfaat Ortaklığı İçindedir..."

Bu heyetten de uzun müddet cevap alamadık. Diğer bir heyet gönderdik. En son gönderdiğimiz heyete daha ziyade salahiyet verilmişti. En son gönderdiğimiz heyet Erzurum'a vâsıl olduğu zaman ilk heyet Moskova'ya gitmiş bulunuyor ve ikinci giden heyet oradan aldığı cevapla. Trabzon'a avdet etti..

Şimdi getirilen cevapları arz edeceğim, şöyle bir yerden başlıyorum:

Mektubumuzu almışlar, memnun olmuşlar ve bizim hakkımızdaki düşüncelerini de gayet sarih ve kati bir surette bildirmişler. Müsaade buyurursanız ufak bir tahlil(analiz) yapalım.

Türkiye istiklâlini(bağımsızlığını) bir defa pek tabiî (doğal) buluyorlar. Sonra Türk arazisinin bizde kalmasını, onu da muvafık görüyorlar. Sonra Arabistan ve Suriye'nin hudud-i millî haricinde müstakil(bağımsız) bir devlet olmasını, bunu da kabul etmişizdir ve zaten ilan edilmiştir.

Yalnız pakt nasyonalde ufak bir fark mevcuttur. O mevcut olan fark da hudud-ı millîmizin dahilindeki muhtelif ırklara mensup ahalî-i İslâmiye'nin de reyine müracaat edilmesi meselesidir.

Biz hadd-i zatında gerek Suriye ve gerek Irak'taki insanların müstakil olmaları esasını kabul etmişizdir. Buna dair bir itirazımız yoktur. Sonra bizim kabul etmiş olduğumuz prensipler, nazar-ı tetkikten geçirilecek olursa, Rus Sovyet Cumhuriyeti bazı şeyleri tabiî buluyor.

Meselâ Ermenistan'daki insanların kendi mukadderatını kendi reyleriyle tayin

ve tesbit etmeleri. Erivan Cumhuriyeti'ni tesis ve teşkil eden Ermenilerin müstakil olmalarını ve bu babta arzuları her ne ise zaten kabul etmişizdir. Fakat Kürdistan, Lazistan ve sâire hakkında değil.

Suret-i umûmîyede(genel olarak) prensip şudur ki; hudud-ı millî olarak çizdiğimiz dâire dahilinde yaşayan anâsır-ı muhtelife-i İslâmîye; yekdiğerine karşı urkî, muhitî, ahlakî bütün hukukuna riayetkâr öz kardeştirler.

Binaenaleyh onların arzûları hilâfında bir şey yapmayı biz de arzu etmeyiz. Bizce kati olarak muayyen olan bir şey varsa o da hudud-ı millî dahilinde Kürt, Türk, Laz, Çerkez ve sâir bütün bu İslâm unsurlar müşterekülmenfaadır(ortak menfaatlerdendir). Beraber çalışmaya karar vermişlerdir. Yoksa hiçbir vakit başka bir nokta-i nazar yoktur. Arzu-yı vicdanî ile uhuvvetkârâne ve dindarâne bir vahdet vardır.

Binaenaleyh hiç şüphe etmeyiniz ki; Kürt, Laz ve sâire, reyi sorulduğu zaman bu reyi vereceklerdir.

Sonra meselâ Şarkî Rumeli meselesi var. Yalnız şunu da hatırlatmak isterim ki, bize bittazyik (baskı uygulayarak) yaptırmak istedikleri şeyleri Çiçerin nazar-ı itibara almıştır. Çiçerin diyor ki; Trakya kendi mukadderâtını kendi tayin edecektir. Bu hususta ki nokta-i nazarımız da cümlenizce malûmdur ve binaenaleyh bizim için içtinab edecek bir nokta yoktur. Ekalliyetler(azınlıklar) hakkında da bütün dünya-yı medeniyetin kabul ettiği kavannini(kanunları) siz de kabul ediniz diyorlar. Bu bizim için ehven bir şeydir. Biz bunu kemâl-i memnuniyetle kabul etmişizdir.

Boğazlar Meselesi ve Kapitülasyonlar

Boğazlar Meselesi için dermeyan ettikleri noktalar; Karadeniz sahilinde bulunan hükümetlerin -ki; biz, Bulgar ve sâire - Boğazlar'ın mukadderatını halletmek bu devletlere aittir.

Kapitülasyonlar hakkında da... Hicret etmiş olanlar memleketlerine gelecektir. Yalnız bunu arz edeyim ki burada meselâ silahtan ve sâireden bahsolunmamıştır. Bu bizim nazar-ı dikkatimizi celbeylemiştir, anlamak istedik. Fakat bu bir mektuptur. Fazla bir şey yazmak istememişlerdir.

Müsaade buyurursanız buna cevaben bizim yazdığımız mektubu da okuyayım da bir iki fıkra daha söyleyeyim:

Cevabımızı Fransızca'ya tercüme ettik. Fransızca yazdık; teehhür etmesin(er-

telenmesin-gecikmesin) diye ve bundan evvel yine bu mealde Hariciye Vekaleti'nden bir mektup gönderilmiştir.

Biz yine oradaki murahhaslarımızın verdiği malûmâtta bir Rus Sovyet Heyet-i Murahhasası'nın Erzurum'da bizimle görüşmek üzere yola çıktığını bildiriyordu. Vaadettikleri paradan bir miktarını bizim murahhasımızla göndermek istemişler, Batum'dan geldiği için İngilizlerin eline geçer diye kendi murahhaslarına vermişlerdir. Şimdiye kadar gelmesi lazım gelirdi. Gelmedi. Biz gelemeyişini şu suretle tasavvur ediyoruz:

Bolşeviklere Azerbaycan'da muhalifler vardı. Onlar bir aksülamel yaptılar kanaatindeyiz. Azerbaycan'da bizim kendi arkadaşlarımız vardı. O arkadaşlarımıza İngilizler dediler ki; Bolşeviklerle muharebe ediniz. Türkiye bizimle anlaştı ve orada bulunan arkadaşlarımız da ellerindeki kuvveti çarptırdılar ve tabii mağlup oldular.

Mağlup olduktan sonra biz de işittik ve haber gönderdik, filan ettik... Halbuki Bolşeviklerle bu muharebe başlayınca ahalî-i İslâmîye'nin katline başlanıldı. Ermeniler bundan istifade etti ve hudutlarda bulunan ahalî-i İslâmîye de bundan istifade etti ve Oltu taraflarına taarruza geçtiler.

Fakat birkaç gündür bu yanlışlığın bir dereceye kadar tashih edildiğini görüyoruz ve iki üç gün evvel aldığımız haberde, Tiflis üzerinden geçmekte oldukları anlaşıldı ve muahazada bu yanlışlığı bertaraf etmek ve hakikaten bu münasebâtta samimi olduğumuzu anlatmak için teşebbüsâtta bulunduk.

Binaenaleyh Rus Sovyetleriyle olan münasebetimizin en son noktası bundan ibarettir."[1]

[1] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C.I, *A.g.e.*, S.72-73.

EK-10

YEŞİL ORDU CEMİYETİ

Rusya'da Ekim 1917 Devrimi'ni gerçekleştiren öncüler; 1905 ayaklanmasında oluşan işçi müfrezeleri, Kızıl Muhafızlar, devrimci askerler ve denizcilerdi. Bunlar, bilahare kurulan Kızılordu'nun da iskeletini ve temel zeminini oluşturdular. Karşı devrimcilerin saldırılarına karşı Bolşevik yönetimi ve devrimi de bunlar savundular. Her şeyin bittiğinin düşünüldüğü bir anda Kızıl Muhafızların ve işçi-köylü müfrezelerinin oluşturduğu silahlı güçler 200.000 kişiden meydana gelmişti. Bu kuvvetler sayesinde 24-25 Oktobr 1917 gecesi girişilen sınıf savaşını proletarya kazandı. Asiller ve aristokratlar, saray, prensler, generaller ve işbirlikçi sermaye, iktidarı işçilere ve köylülere bırakmak zorunda kaldı.

Devrim gerçekleşmiş, fakat karşı-devrimciler de iç savaşı başlatmışlardı. İç ve dış güçlerin oluşturduğu silahlı güçler –ki bunların başında Danikin, Vrangel, Kolçak vs., gibi kumandanlar bulunuyordu– Bolşevik Devrim'i düzenli bir ordu kurmaya zorluyordu.

"Açıkçası Sovyet Hükümeti, toprak ağası ve kapitalist yönetimin güçlü silahı olan eski orduyu, kendi amaçları için kullanamazdı. Sonuçta devrimci savaşımın nesnel yasaları eski ordunun mümkün olduğunca çabuk dağıtılmasını gerektirdi."[1]

Eski orduyu lağv ve tasfiye ederek devrimin ordusunu kurmak son derece güç bir işti. Ancak bu 'zor işi' gerçekleştirmek üzere gerekli kararı V. İ. Lenin aldı ve şu açıklamayı yaptı:

"Çalışan halkın mutlak iktidarını sağlamak için ve sömürücülerin iktidarının restorasyonunun bütün olanağını ortadan kaldırmak için çalışan halkın silahlandırılmasına, işçiler ve köylülerden sosyalist bir Kızılordu'nun kurulmasına ve mülk sahibi sınıfların tam silahsızlandırılmasına bu vesileyle karar verilmiştir."[2]

Böylece Kızılordu'nun kurulmasına 1917 yılının Aralık ayında başlandı. Kızılordu tam anlamıyla bir Halk Ordusu olacaktı. Bu nedenle iki maddelik bir duyuru yayınlandı:

---

[1] *Sovyet Ordusu, Sovyet Savaş Tarihi, Askerlik Bilimi, Doktrini, Sanatı, Stratejisi*, Sorun Yayınları, İstanbul, 1978, s. 31.

[2] *Sovyet Ordusu*, A.g.e., s. 33.

1. İşçilerin ve köylülerin Kızılordusu, işçi sınıfının en bilinçli ve örgütlü unsurları arasından oluşmuştur.

2. Saflarına giriş Rusya Cumhuriyeti'nin bütün vatandaşlarına açıktır. Kızılordu'ya, tüm enerji ve yaşamını; Oktobr Devrimi'nin kazanımlarını, Sovyetlerin ve sosyalizmin iktidarını savunmaya verecek her istekli kişi katılabilir.[1]

Böylece Kızılordu, Sovyetler Birliği'nin en ücra yerlerinde yaşayan proletaryaya dayanıyor; tam bir halk ordusu olarak kendi silahlarını, araç ve gereçlerini imâl ediyor, karşı-devrimcileri ezerek iş savaşı kazanıyordu.

Ne var ki Sovyet Cumhuriyetlerinde yaşayan Türk ve Müslümanlar; Bolşevik Devrimi ile yeterince bütünleşemiyor, Kızılordu oluşumuna uzak ve soğuk kalıyordu. Bu soğukluğun ve uzaklığın ortadan kaldırılması amacıyla Kızılordu'nun bir bakıma Müslüman ve Türkleri kucaklayan versiyonu olarak ortaya Yeşil Ordu fikri atıldı. Bu fikir Müslüman ve Türk komünistler tarafından benimsendi. Yeşil Ordu'nun kuruluş amacı öncelikle; Türklerin ve Müslümanların yaşadığı yerlerde baş gösteren karşı-devrim hareketlerini ve direnişlerini Kızılordu'nun uyguladığı yöntemlerle bastırmak ve tasfiye etmekti.

Nitekim Yeşil Ordu yapılanması kısa zamanda pek çok Müslüman bölgesinde hayata geçiyor; Kırım'da, Kafkasya'da, Taşkent'te 'yerel silahlı güçler' olarak 'merkezî bir yapıya bağlanmaksızın' ortaya çıkıyordu. Kısacası Yeşil Ordu, Kızılordu'nun bir yansıması, bir uzantısı idi. Dolayısıyla ideolojik olarak da Ekim 1917 Devrimi'nin ilkelerini sahipleniyor, koruyor ve uyguluyordu.

'Yeşil Ordu' Efsanesi

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Mütareke döneminin başlamasıyla birlikte (1919); Sovyetlerin devrimci Kızılordusu'na 'nazire' şeklinde, Anadolu'da da 'belirsiz bir kavram' olarak 'Yeşil Ordu' söylentisi kulaktan kulağa yayılıyordu. Hiç kuşku yok ki bu söylentilerin kaynağında Anadolu Komünistleri yer alıyordu. Bu hayalî olgu adeta bir 'efsaneye' dönüşüyor ve 'Yeşil Ordu' kısa süre zarfında 'Enver Paşa'nın adıyla bütünleştiriliyor, pekiştiriliyordu. Anadolu halkına göre 'Yeşil Ordu' kuzeyde bir yerlerde oluşmuş, başına Enver Paşa geçmiş ve bu hayalî ordu Anadolu'yu emperyalistlerin işgalinden kurtarmak amacıyla Kafkasya sınırına dayanmıştı. Kimilerine göre de Yeşil Ordu Orta Asya'da oluşmuştu ve Enver Paşa'nın komutası altında idi.

---

[1] *Sovyet Ordusu*, A.g.e., s. 34.

Söylentilerin yarısı doğru idi. Gerçekten de Sovyetler'de bazı yerlerde Yeşil Ordu'lar kurulmuştu. Ama bunlar Anadolu'ya girmek niyetinde değildiler. Rusya'daki Yeşil Ordu'lar; iç savaş sürecinde karşı devrimcilerle savaşıyorlardı. Hayalî olan kısmı ise Yeşil Ordu'nun Anadolu sınırına dayanması veya Orta Asya'dan yola çıkmış olması idi. Şimdilik hayalî idi, ama neden gerçek olmasındı?

Bu efsanenin yaratılmasındaki ana nedenlerden biri de; Ankara'da örgütlenen, kurtuluş hareketine ve orduya yeterince güvenilmemesi, Rusya'da oluşturulacak bir kuvvetin Kuva-yi Millîye ile bütünleşerek emperyalist saldırıyı kesin bir şekilde durdurabileceği düşüncesinin ve inancının revaç bulması idi. Unutmamak gerekir ki; son yüzyıllarda yapılan savaşların tamamının yitirilmiş olması, halkın ordusuna olan güvenini de iyiden iyiye sarsmıştı.

Seferberlik, kıtlık, yokluk, sari hastalıklar, açlık, işgal ve nihayet yenilgiyi takip eden katliamlar, korku ve umutsuzluk içindeki Anadolu halkını; Kızılordu'nun maskelenmiş hali bile olsa, Yeşil Ordu'yu bir 'tanrısal kurtarıcı' gibi görmesine ve efsaneleştirmesine yol açmış idi. Nitekim Enver Paşa'nın Batum'a gelmesi ve yakınlarının gayretleriyle Kafkasya'da; özellikle Dağıstan ve Azerbaycan'da Müslümanlardan bir ordu hazırlayarak Anadolu'ya girme planları yapması, Yeşil Ordu ve Enver Paşa efsanesinin sadece bir 'kavram' olarak kalmadığına örnek gösteriliyordu. Kaldı ki; bazı gazeteler de yaptıkları yayınlarla 'Yeşil Ordu' beklentisini yaygınlaştırmışlardı. Bunlardan biri de 28 Şubat 1920 tarihli nüshasında 'Bolşevizm ve Avrupa' başlıklı bir haberle konuya yer veren Hakimiyet-i Millîye gazetesi idi. Gazete şu bilgileri duyuruyordu:

"Times gazetesi, Türkistan'da teçhiz edilen bir ordunun Erdebil şehrini zaptettiğini ve Bağdat üzerine yürümekte olduğunu yazıyor. Danikin Ordusu cenub hududunda teşekkül eden Yeşil Ordu tarafından tazyik edilerek perişan bir surette ricata mecbur edilmiş ve kendisi onsekizmilyonu karib altın parayı hâmilen firar etmiştir. Yeşil Ordu Danikin Ordusu'nun harekâtına devam ederek Labroyansk, Aleksandrovsk şehirlerini ve Nagarosk havalisini kâmilen elegeçirmiştir. Yeşil Ordu geçen sene (1919) teşekkül etmiş ve o zamandan beri tensikatını ikmal ederek bugüne kadar tezyid-i kuvvet etmiştir. Miktarı 200.000'e karib olarak tahmin edilmektedir. Yeşil Ordu'nun mühim bir kısmı dahi Batum üzerine yürümüştür."[1]

---

[1] *Millî Mücadele'de Yeşil Ordu Cemiyeti*, Necip Hablemitoğlu, Birharf Yayınları, İstanbul, 2004, s. 27, 28.

Yeşil Ordu ile ilgili tüm bu söylentiler, oluşumlar ve gelişmeler hiç şüphe yok ki Millî Mücadele'yi yöneten Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından da dikkatle izleniyor ve değerlendiriliyordu. Eldeki olanakların son derece yetersiz olduğu bir dönemde Yeşil Ordu gibi Rusya ile bu denli ilintili bir oluşumda hassasiyet gösterilmemesi elbetteki düşünülemezdi.

Batı Cephesi'ni kuran ve bilahare Ankara'yı temsil etmek üzere Moskova'ya gönderilen Ali Fuat Cebesoy, Yeşil Ordu ile ilgili bazı bilgileri anılarında şöyle kaydediyordu:

"Sivas Kongresi'nden sonra sarahatle anlaşılmıştı ki, Garbın büyük emperyalist devletleri, İslam âlemine hem manevîve hem de kuvvetli bir destek olacak müstakil bir Türkiye'nin Orta Şark'ta Boğazlara hakim bir mevkide teessüs etmesini asla istememişlerdi. Bu sebeple Anadolu'da baş gösterecek olan mukavemet hareketlerini her vasıtayı meşru telakki ederek kökünden yok etmek hususunda birleşmişlerdi.

Birinci Cihan Harbi'nin siyasetini idare etmiş olan ve o sıralarda hariçte bulunan İttihad ve Terakki Fırkası erkânının Anadolu'daki millîcilere haber vermeden Bolşeviklerle birlikte emperyalistlere karşı harekete hazırlanmaya başladıkları mukavemet yuvaları da Garbın Türk istiklâline olan düşmanlığını şiddetlendirmişti.

Sivas Kongresi'ne katılanlar arasında yalnız kendi kuvvetlerimizle millî davayı başaramayacağımızı sananlar hariçte bir kuvvete istinat etmeyi düşünmüşler, Şark'ta ve Rus İnkılâbı'na takarrübde büyük bir kurtuluş ümidi görmüşlerdi. Bu zevatın şahsî kanaatlerine göre Müslüman âleminde Rus İnkılâbı'nı tâdilen vücuda getirilecek bir sosyalist ittihadıyla hem Bolşevik Rusların yardımı sağlanacak, hem de Türkiye'yi ezmek isteyen emperyalist Garplılara karşı Asya'da ciddî bir mukavemet hazırlanacaktı. Bu suretle Türkiye, istiklâl mücadelesinde Garplılarla yalnız başına karşı karşıya kalmayacaktı.

O zamanlar temsil heyeti içerisinde bu fikirde bulunanların gizli teşkilâta başlamış oldukları, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da küşâdından sonra Yeşil Ordu adı altında bir cemiyetin kurulması ile meydana çıkmıştı... Daha birinci Eskişehir harekâtı esnasında Şark'tan Yeşil Ordu yardımımıza gelecek gibi şayiaların bu gizli teşkilat tarafından çıkarıldığı bilahare anlaşılmıştı."[1]

---

[1] *Millî Mücadele Hatıraları*, Ali Fuat Cebesoy, Temel Yayınları, İstanbul, 2000, s. 493, 494.

Efsane'den Cemiyet'e

Böylece önce bir söylenti, ardından efsane olarak ortaya çıkan Yeşil Ordu olgusu; Ankara'daki yönetimin hemen yanıbaşında bir 'gizli örgüt' olarak ve Yeşil Ordu Cemiyeti adı altında kurularak vücût buluyordu. Kaldı ki, Yeşil Ordu efsanesi sadece Anadolu Komünistleri tarafından pompalanmakla da kalmamıştı. Bu söylentilerin dolaştığı bir ortamda yerelde kurularak birbirinden ayrı faaliyet gösteren ve düşmana saldırılar düzenleyen kimi Kuva-yi Millîye gurupları da zaman zaman 'yeşil bayrak' açıyor ve kendilerini Yeşil Ordu diye adlandırıyorlardı. Bu nedenle gizli de olsa Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kurulması başlangıçta büyük bir rahatsızlığa yol açmıyordu. Üstelik bu cemiyeti kuranlar Mustafa Kemal ve arkadaşlarının yabancısı olan şahıslar da değillerdi. Bu durum bir bakıma yönetimin de işine geliyor; Moskova ile ilintili bile olsa gelişmeleri kontrol altında tutma şansını ellerinde bulunduruyorlardı. Zira Moskova bu aşamada Yeşil Ordu oluşumu ile derinden ilgileniyordu.

Aynı dönemde karşı devrimci güçlerle savaşan Kızılordu, özellikle Danikin Ordusu ile baş etmeğe çalışıyor; Müslümanlardan oluşacak anti-emperyalist bir Yeşil Ordu'nun yardımına ihtiyaç duyuyordu. Buna paralel olarak Kızılordu'ya yardımcı bir Yeşil Ordu'nun ortaya çıkması; komünizme soğuk bakan Müslüman halkların da Bolşevik Devrim'e kazanılmasına yardımcı olacaktı.

Tüm bu nedenlerle Kafkasya ve Kırım'dan sonra Anadolu'da da bir Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kurulması ve Yeşil Ordu yapılanmasına gidilmesi Moskova nezdinde büyük ve hatta yaşamsal derecede önem taşıyordu; memnuniyet yaratıyordu.

Moskova'nın kendi çıkarları doğrultusunda komünist öğretiye dayalı Yeşil Ordu olgusunu ve yapılanmasını benimsemesi, hiç şüphe yok ki Ankara'daki yeni yönetimi derinden derine endişelendiriyordu. Bu durumu Nurettin Agat şöyle irdeliyordu:

"Gerçek şudur ki 'Yeşiller' Kızıl Ruslar'ın açık veya kapalı faaliyet gösteremeyecekleri Türk ve İslâm illerinde, İslâm sembolü olan yeşil rengi maske yaparak, yerine göre değişik maksatlarla Bolşevik Türklere kurdurdukları aldatılmış Türklerden müteşekkil silahlı Bolşevik teşkilatının genel adıdır.

Veli İbrahim'in yardımıyla kurulmuş olan Kırım Yeşilleri 1918'de Almanlara ve 1919-1920 yıllarında Danikin ve Vrangel komutasındaki Gönüllü Rus Ordularını iç harplerle, baskın, sabotaj gibi hareketlerle yıpratarak, ordu saflarında panik yaratarak, Bolşeviklerin Kırım'ı kolaylıkla istilalarını mümkün kılacak ortamı

hazırlayacaklardı. 1920'de Nerimanoff'un Azerbaycan'da hazırladığı Yeşil Ordu, Millî Mücadele'ye yardım vesilesiyle Anadolu'ya girecek, sonra bir biçimine getirip iktidarı ele alacaktı. Moskova'dan gönderilen Kazanlı Şerif Manatov ve Ziynetullah Nuşirevan, Ankara ve Eskişehir'de yapacakları gizli ve silahlı Yeşil Ordu teşkilatıyla millî idareyi içinden yıkacaklar, Moskova'da Lenin'in yanında bulunan Mustafa Subhi de Komünist Türkiye'nin Cumhurreisi olacaktı. Ve böylelikle Türkiye de Moskova'nın hakimiyeti altına girecekti. Bunlardan yalnız birincisi, Beyaz Rusların muhit ve zamanın ihtiyaç ve icaplarına uymayan Çar rejimini aynen, hatta daha da şiddetli olarak tatbike kalkışmaları yüzünden başarıya ulaşmışsa da, ikinci ve üçüncü planlar Atatürk'ün Yeşil Ordu'yu Türkiye'ye sokması ve içerdeki gizli faaliyete de vaktinde müdahale ederek son verdirmesi ile akim kalmış, hiçbir başarılı sonuç elde edilememiştir."[1]

Nurettin Agat'ın kaydetmiş olduğu; Mustafa Kemal Paşa'nın müdahale etmesine kadar geçen süreçte gelişen olaylar şu seyri takip etmişti:

Millî Mücadele'nin ideolojik zemininde komünist öğretiyi savunmak amacıyla Yeşil Ordu Cemiyeti ilk kez 1920 yılının Mayıs ayında Ankara'da 'gayriresmî ve gizli bir örgüt' olarak kuruldu. Örgüt, Meclis'te yer alan şu 14 mebus tarafından vücuda getirildi:

Tokat Mebusu Nâzım(Öztelli), İzmir Mebusu Yunus Nadi(Abalıoğlu), Saruhan Mebusu Çerkez Reşid(Çerkez Ethem'in ağabeyi), Bursa Mebusu Muhittin Baha(Pars), Bursa Mebusu Şeyh Servet(Akdağ), İzmit mebusu Hamdi Nâmık(Gör), Saruhan Mebusu İbrahim Süreyya(Yiğit), Eskişehir Mebusu Hüsrev Sami(Kızıldoğan), Eskişehir Mebusu Eyüb Sabri(Akgöl), İzmit Mebusu Sırrı(Bellioğlu), Kozan Mebusu Mustafa(Cantekin), Maliye Vekili Hakkı Behiç(Bayiç), Sıhhiye Vekili Dr. Adnan(Adıvar).[2]

Bu milletvekilleri Şeyh Servet Efendi'nin evinde toplanarak yemin ediyor ve gizliliği esas alıyordu. Örgütün Katib-i Umûmîliğine Hakkı Behiç Bey –kimi kaynaklara göre Tokat Mebusu Nâzım Bey– getiriliyordu. (Yeşil Ordu Cemiyeti Talimatnâmesi için bkz. Ek 13)

Sivas Kongresi'ne katılan bazı milletvekilleri tarafından da pompalanarak ef-

---

[1] Hablemitoğlu, *A.g.e.*, s. 38, 39; I. Bölüm dipnot no. 46, Nurettin Agat, *'Kırım Yeşilleri Üzerine 1918-1920,'* Emel, Sayı 114 (Eylül-Ekim 1979, S. 27, 28).

[2] Hablemitoğlu, *A.g.e.*, s. 36, 37; Not: Kaynakta 14 kurucudan bahsediliyor, fakat 13 kişinin adı yer alınış bulunuyor. –M.Ç.

saneleştirilen Yeşil Ordu; 1920 yılının Mayıs ayında 'illegal bir cemiyet' şeklinde kurulmasıyla birlikte artık vücût bulmuş, siyâsî bir örgüt olarak kayıtlara da geçiyordu.

Şurası muhakkak ki kurucuların büyük bir kısmı Bolşevik veya komünist değildi. Aralarında Dr. Adnan Adıvar gibi liberallerin de bulunduğu kurucuların önemli bir bölümü ülkenin, emperyalist saldırı karşısında savunulmasını ve işgalden kurtarılmasını amaçlayan yurtseverlerdi. Nitekim Mustafa Kemal Paşa da Yeşil Ordu girişimini başlangıçta destekleyen bir tavır sergiliyor; hatta bazı arkadaşlarını örgüte katılmak yönünde teşvik de ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa *Nutuk*'da Yeşil Ordu ile ilgili düşüncelerini ve stratejisini şöyle ifade ediyordu:

"Bazı mübhem mesâilin kolaylıkla izahını medar olacağını zannettiğim için heyet-i âlîyyenize bu Yeşil Ordu'dan bahsedeceğim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ve Hükümeti'nin teessüsünden sonra Ankara'da Yeşil Ordu nâmı altında bir cemiyet teşekkül etti. Bu cemiyetin ilk müessisleri, pek yakın ve malûm arkadaşlardı. Maksad-ı teşkîli izâh için dahilî isyanları ve bu isyanlara karşı gönderilen nizamîye kuvvetlerinin ve millî müfrezelerin gösterdikleri bazı vaziyet ve manzaraları tahattur etmek (hatırlamak) icap eder. Usât (asiler), nizamîye efrâdına, Halife'nin fetvâsından, Padişah'ın askerliği affettiğinden, Ankara'daki hükümetin gayrimeşruiyetinden bahsederek onları sühuletle iğfal ettikleri mükerreren görüldü. Filhakika birçok yerlerde, bazı nizamîye efrâdı usâtla müsâdeme etmeksizin, bilakis silahlarını bırakarak köylerine, memleketlerine savuşuyorlardı. Millî müfrezelerin inkılâb maksadını daha sühûletle anladıkları ve usâtın iğfalatına kapılmadıkları anlaşılmıştı. Bu sebeple Osmanlı Ordusu'nun bakayası (artıkları) denilebilecek olan o tarihlerdeki yorgun ve bezgin ve yeni inkılâb mefkûresine göre yetiştirilmemiş kıtaat ile inkılâbı başarmak husûsundaki müşkülât, mahsûs(özel) bir derecede idi. Orduyu yeni zihniyete göre şuurlu bir hâle getirmek, o günlerin şerâiti(şartları) içinde pek müşkül olacağı zehabı vardı. Binaenaleyh evsâf-ı matlubeyi hâiz(amaçlanan vasıflara sahip/taşıyan) şuurlu kimselerden güzîde ve inkılâb için şayan-ı istinât teşkilât yapmak fikri, bazı zevâtta hâkim olmaya başladı. Yekdiğerini velyeden ve kanlı ve mühlik (öldürücü) vaziyetler arz eden dahilî ihtilâlât karşısında, bu arz ettiğim fikir ve temâyül kuvvetlendi. Nihayet, bazı zevât, böyle bir teşkil vücuda getirmek üzere fiilen teşebbüs aldılar.

Ben bir taraftan ordumuzu ihyâ ve takviye esbâbına tevessül ederken, teşekkül etmiş millî müfrezelerden de her türlü mahzûrlarına rağmen, her yerde bizzarûr azami istifâdeye çalışmakta idim. Fakat ciddî inzibât ve bilâkaydüşart (kayıtsız ve şartsız) ve bilâtereddüt itaat talep eden ciddî vezâif-i askerîyenin, ancak muntazam ordu ile kabil-i ifa olduğu hakikatini unutmaya elbette mahal yoktu. Millî müfrezelerden istifade, zaman kazanmak maksadına müstenit olabilirdi. Şüphesiz istihdâmları zarûrî olan millî müfrezelerin güzîde ve şuurlu kimselerden terkib edilebilmesi şayan-ı arzu idi.

Yeşil Ordu teşkilâtının ilk müteşebbisleri meyanında bulunan yakın arkadaşlar, mahza bana yardım maksadıyla ve beni ayrıca yormamak fikriyle, kendileri teşebbüs alarak, faaliyette bulunmayı münasip görmüşler. Bana yalnız, nafi bir iş yapacaklarını söyleyerek basit bir tarzda bu teşebbüslerinden bahsetmişlerdi. Ben cidden çok meşgul olduğum için arkadaşların bu teşebbüsleriyle uzunca bir zaman alakadar olamadım. Yeşil Ordu teşkilâtı, nev'ama hafi(gizli) bir teşkilât mâhiyetinde teessüs ve oldukça tevessü etmiş. Kâtib-i Umûmîsi Hakkı Behiç Bey ve Ankara'daki heyet-i idaresi ciddî ve esaslı faaliyet sarfetmişler. Matbu nizamnâmeleri ve muvazzaf memurları her tarafa gönderilmiş.

Yalnız bir noktayı işaret etmeliyim ki; Yeşil Ordu teşkilâtıyla iştigal edenler, işin benim malumat ve muvafakatım ve arzum dahilinde olduğunu söylediklerinden, her tarafta, benim nâmıma teşkilâtı tevsi ve takviyeye çalışanlar çoğalmış. Tatbik edilmekte olan teşkilât, sadece millî müfrezeler vücuda getirmek gibi mahdut bir sahadan çıkmış, çok umûmî bir gayeye teveccüh eylemiş.

Teşkilâtın müessisleri meyânında, mebus bulunan Çerkez Reşid Bey ve Ankara üzerinden Yozgada gidip gelirken olacak, Çerkez Ethem ve biraderi Tevfik beyler dahil olmuşlar. Bundan başka Ethem ve Tevfik Bey müfrezelerinin tekmil efrâdı, Yeşil Ordu'nun adeta esâsını teşkil eylemişler."[1]

Mustafa Kemal Paşa'nın da kaydettiği gibi örgüt, kendisinin ve arkadaşlarının gösterdiği bu yakınlıktan ve hatta teşvikten yararlanarak hızla güçleniyor; hatta Millî Mücadele'nin gayri-nizâmî kuvveti olan Çerkez Ethem'in Kuva-yi Seyyaresi'ni de bünyesine alıyordu. Böylece Yeşil Ordu Cemiyeti özellikle iç ayaklanmalar zemininde ciddî ve Ankara'nın güvendiği bir güç durumuna geliyordu. Unutma-

---

[1] *Nutuk*, Kemal Atatürk, Cilt 2, 1920-1927, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, S. 468, 469.

mak gerekir ki bu aşamada İngiltere'nin desteklediği işgalci Yunan kuvvetleri Anadolu'nun derinliklerine doğru ilerliyor; yer yer patlak veren ayaklanmalar ve başkaldıran işbirlikçi çeteler bu işgale doğrudan ve dolaylı yardımcı oluyorlardı.

Bu durum karşısında Yeşil Ordu gizli olmasına karşın kendisini 'illegal' veya 'yasadışı' saymıyor; Millî Mücadele'nin meşru ana unsuru durumunda görüyordu.

Yeşil Ordu - Türkiye Komünist Fırkası/Fırkaları

Yeşil Ordu'nun kurucuları gibi üyeleri de çeşitli düşüncelere sahip bulunuyor, farklı öğretileri benimsiyorlardı. Bu nedenle örgüt başlangıçta bir çeşit Ulusal Cephe karakteri taşıyordu.

Ana hatlarıyla Yeşil Ordu içinde İttihatçılar, Mustafa Kemal Paşa taraftarları ve Bolşevikler (Anadolu Komünistleri, SSCB yandaşları) bu ilginç yapılanmada hemen dikkati çekiyordu. Birbirinden farklı kökenlerden gelen ve karakter taşıyan bu grupların ortak paydasında ise; tam bağımsızlık, özgürlük ve halkçılık ilkeleri yer alıyor; Mustafa Kemal Paşa bu ilkelerin toplamını 'inkılâpçılık' olarak adlandırıyordu.

Şurası da muhakkak ki bu gruplar arasında en güçlüsünü Bolşevikler oluşturuyordu. Yeşil Ordu içindeki Bolşevikler ise genel olarak Mustafa Subhi'nin Bakü'de kurduğu Türkiye Komünist Fırkası ile ilişkilendiriliyordu. Nitekim bir süre sonra Yeşil Ordu ile gizli Komünist Partisi adeta aynı örgütmüş gibi görülüyor ve sunuluyordu.

Buna bağlı olarak da 1920 yılının sonbaharında Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşlarınca Türkiye Komünist Fırkası resmen kuruluyordu. Bu Fırka'da gerçekten Anadolu Komünistleri de yer alıyor; fakat kısa süre zarfında Atatürk'ün yakın çevresi de partiye yoğun biçimde üye oluyor; yönetimi kontrol altında tutuyorlardı.

Ne var ki bu süreçte Yeşil Ordu çevresinde rahatsız edici gelişmeler de cereyan ediyordu.

Kısa bir süre zarfında da olsa Ankara'da faaliyet gösteren Yeşil Ordu Cemiyeti, komünist ilkeler doğrultusunda savaş şartlarından olumsuz etkilenen halk tabanında ciddî bir zemin buluyor, etkisini arttırıyordu. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın ilk aşamada cemiyete girmek konusunda teşvik ettiği Çerkez Ethem'in Kuva-yi Seyyaresi büyük yararlar sağlamış bulunuyordu. Bu bağlamda Kuva-yi Sey-

yare'yi kucaklayan Yeşil Ordu Cemiyeti Kuva-yi Millîye ve dolayısıyla kurulmaya çalışılan düzenli orduya muhalefet ediyordu. Yeşil Ordu oluşumu bu kanaldan millî orduya nüfuz edecek şekilde askerî zeminde vücut bulmaya başlıyordu.

Ancak aynı Yeşil Ordu Cemiyeti Ankara'daki Sovyet Sefareti'nden maddî ve manevî yardım görmeye de başlamıştı. Yeşil Ordu/TKF-İştirakiyûn-Sovyet Rusya ve Komintern ile ilişki tesis ediyor; iddiaya göre Moskova yönetimi Yeşil Ordu'nun maddî yardım talebini 150.000 altın göndererek karşılıyordu.[1]

Tüm bunların yanı sıra Mustafa Kemal Paşa'yı en çok rahatsız eden gelişme, 4 Eylül 1920 günü meydana geliyordu. O gün yapılan seçimde, Meclis'teki Halk Zümresi önemli bir başarı göstererek Yeşil Ordu Cemiyeti Kâtib-i Umûmîsi Tokat Mebusu Nâzım Bey'in Dahiliye Vekili seçilmesini sağlıyordu. Bunun arkasında ise Çerkez Ethem'in siyasî ve silahlı gücü, TKF/Halk İştirakiyun Fırkası ve bazı liberal mebusların desteği bulunuyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Dahiliye Vekili Nâzım Bey olayını şöyle kaydediyordu:

"Efendiler; 4 Eylül 1920 tarihinde Tokat Mebusu bulunan Nâzım Bey 89 reye karşı 98 rey ile Meclisçe Dahiliye Vekaleti'ne intihâb olundu. Nâzım Bey dakika fevt etmeksizin büyük isticâl ile Vekalet Makamı'na gidip ifâ-yi vazifeye başladı. Badehu, Heyet-i İcraiye Reisi de bulunmam hasebiyle beni ziyarete geldi.

Ben Nâzım Bey'i kabul etmedim. Meclis-i Millî'nin mazhar-ı itimât ve intihâbı olan vekili kabul etmemekle ihtiyâr ettiğim muamelenin mâhiyet ve nezâketini elbette takdir ediyordum. Fakat memleketin büyük menfaâti, beni bu yolda harekete mecbur tutuyordu. Bittabi, hareketimin sebebini izâh ve isbat edeceğimden ve izâh edeceğim noktanın Meclis-i Âlîce de mühim görüleceğinden emin idim.

Efendiler; Meclis âzâları meyânından aykırı birtakım prensiplere temâyül gösterenler zuhûra başlamıştı. Bunlardan biri olmak üzere Nâzım Bey ve rüfekası en çok nazar-ı dikkatimi celbeylemişti. Nâzım Bey'in daha Sivas Kongresi esnasında, kendisinden aldığım safsatalarla mâlî(dolu) bazı mektuplarıyla ne zihniyet ve mahiyette olabileceğini anlamıştım.

Nâzım Bey mebus olarak Ankara'ya geldikten sonra her gün yeni yeni siyasî faaliyetler gösteriyordu. Teşekküle başlayan hizb-i siyasî ile temas fırsatını kaçırmıyordu.

Nâzım Bey, bizzat ve bilvasıta ecnebî mahafilinden bazılarıyla temas yolunu bulmuş ve teşvik ve muavenete de mazhariyetini temin etmişti.

---

[1] Hablemitoğlu, *A.g.e.*, s. 185.

Bu zatın Halk İştirakiyyun Fırkası diye, gayriciddî, sırf cerr-i menfaât maksadıyla bir fırka teşkîli teşebbüsü ve onun başında gayrimillî faaliyet sevdasında bulunduğu, mutlaka mesmuunuz olmuştur.

Bu zâtın, ecnebî mahafiline casusluk ettiğine asla şüphe etmiyordum. Nitekim bilahare İstiklâl Mahkemesi birçok hakayiki meydana koymuştu.

İşte Efendiler; bu Nâzım Bey bizzat arkadaşları vasıtasıyla yaptığı mütemadî propaganda sayesinde ve bize muhalefete hazırlananların menâfi-i âlîye-i millîyi unutarak, yardımlarıyla Dahiliye Vekaleti'ne geçirilmişti. Bu suretle Nâzım Bey hükümetin bütün dahilî idaresi makinasının başında, memleket ve millete değil, fakat paralı uşağı olduğu kimselerin arzusuna en büyük hizmeti ifa edebilecek vaziyete gelebilmişti.

Bittabi efendiler; buna asla razı olamazdım. Onun için Dahiliye Vekili Nâzım Beyi kabul etmedim ve istifaya mecbur ettim."[1]

Mustafa Kemal Paşa'nın bu açıklamasından da kolayca anlaşılabileceği gibi Yeşil Ordu Katib-i Umumisi Nâzım Bey'in Bolşevik Moskova ile olan ilişkileri ve oradan gelen maddî yardımları; onun 'Enternasyonal' doğrultusunda ideolojik amaçlara yönelmiş olması, şahsıyla sınırlı kalmıyordu. Nâzım Bey'in şahsıyla birlikte Yeşil Ordu Cemiyeti ve onun siyâsî bir uzantısı olduğu Halk İştirakiyyun Fırkası da aynı kapsama giriyordu. Ancak asıl büyük tehlikeyi; Çerkez Ethem'in Kuva-yi Seyyare'sinin de aynı yapılanma içinde bulunması ve Ankara'daki otoriteye başkaldırması sorunu teşkil ediyordu. Zira Ankara'nın askerî güç bakımından zafiyetine karşılık kendi silahlı gücüne güvenen Çerkez Ethem günden güne kontrolden çıkıyor; Yeşil Ordu Cemiyeti ve bu örgütle iç içe geçmiş olan TKF Halk İştirakiyyun Fırkası, Çerkez Ethem'in başıbozuk durumuna siyâsî ve ideolojik bir kılıf geçiriyor, meşruiyet kazandırıyordu.

Mustafa Kemal Paşa Çerkez Ethem'in durumunu da şöyle özetliyordu:

"(...) Ethem Bey ve kardeşlerinden Tevfik Bey, Yozgat isyanını teskinle Yozgat'ta meşgul olduğu sırada, kendine yakın, uzak ne kadar askerî ve millî kumandanlarımız varsa bunların rütbe ve mevkilerine ehemmiyet vermeksizin hepsine birer birer muhakkirâne (aşağılayıcı) ve mütecavizâne muâmelede bulunmakta hiçbir beis görmemeye başladı. (...) Doğrudan doğruya valilere ve herkese emirler veriyorlar ve emirlerinin adem-i icrası halinde idam edileceği tehdidini de ilâ-

[1] *Nutuk*, Kemal Atatarük, A.g.e., s. 500, 501.

ve ediyorlardı. Ethem Bey Ankara ve Ankara'daki hükümet üzerinde dahi ika-ı nüfûz tecrübesinde bulunmuştur. Güya Yozgat isyanı, Yozgat'ın tâbî bulunduğu Ankara Valisi'nin sui idaresinden neşed etmiş, binaenaleyh diğer isyan müsebbipleri hakkında tatbik ettiği cezayı, ki o ceza salben idam idi, Ankara Valisi hakkında da bizzat mahal-i vakada tatbik etmeye karar vermişti. (...) İşte böyle bir zâtı, kendi eline, idam sehpasına vermeye bizi mecbûr etmekle en büyük nüfûz ve tesir ihraz edebileceğini düşünmüştü. Bittabi Yahya Galib Beyi veremezdik ve vermedik. (...) Yozgat'ta, bilhassa mebuslara; "Ankara'ya avdetimizde Büyük Millet Meclisi Reisi'ni Meclis önünde asacağım" yollu tefevvühâtı mesmû olmuştur. (...)

Biz, bütün malûmât ve istihbârâtımıza rağmen bu 'kardeşleri' dâima şâyân-ı istifâde bir hâlde bulundurmak cihetini tercih ettik. Bu sebeple kendilerini idâre ettik. Yozgat'tan sonra Ankara üzerinden Kütahya havalisine gönderdik."[1]

Unutmamak gerekir ki bu kardeşlerin üçüncüsü olan eski Teşkilât-ı Mahsûsa üyesi yeni Mebus Çerkez Reşid bu aşamada gizli Yeşil Ordu Cemiyeti'nin yönetim kademesinde ve son derece etkili bir konumda bulunuyordu. Yeşil Ordu – Kuvayi Seyyare arasındaki bağlantıda Çerkezlik bağları da önemli ve güçlü bir rol oynuyordu. Unutmamak gerekir ki başta Rauf (Orbay) Bey ile Bekir Sami Bey olmak üzere Meclis'te önemli bir Çerkez lobisi bulunmakta; hangi öğretiye mensup olurlarsa olsunlar son çözümlemede de Çerkezlik dayanışması bütün oluşumların önüne geçmekte idi. Bu zeminde göz ardı edilmemesi gereken en önemli husûsu ise Enver Paşa'nın Asya Misyonu sürecinde yanında yer alan ve onu en fazla etkileyen şahısların başında; Çerkez Ethem ve kardeşleri ile birlikte yine Teşkilat-ı Mahsusa'da görev yapmış olan Kuşçubaşı Eşref Bey'in diğer kardeşi Çerkez Hacı Selim Sami Bey'in yer almasıydı. Dolayısıyla Yeşil Ordu Cemiyeti ile Enver Paşa arasındaki bağlantı sadece 'efsane ve hayat' olarak kalmıyor; Enver Paşa'yı umutlandırmak Orta Asya'ya sevkeden en önemli etkenlerden biri de bu Çerkez kardeşler bağlantısı oluyordu.

Yeşil Ordu Cemiyeti meselesinde bir yandan Çerkez kardeşler bağlantısı, diğer yandan Bolşeviklik, Moskova, Türkiye Komünist Fırkası, Halk İştirakiyyun Fırkası ve nihayet bardağı taşıran Nâzım Bey'in Dahiliye Vekaleti'ne seçilmesi olayları; Mustafa Kemal Paşa'nın konuyu gözden geçirerek kesin biçimde ele almasını ve bir karar vermesini kaçınılmaz kılıyordu.

---

[1] *Nutuk*, Kemal Atatarük, A.g.e., s. 469, 470.

Kaldı ki Anadolu'da yoğunlaşan Moskova odaklı komünist faaliyetlerin izlediği kronolojik sıralama da Mustafa Kemal Paşa'yı harekete geçmek konusunda adeta zorluyordu.

Gizli Yeşil Ordu Cemiyeti 1920 yılının Mayıs ayında kurulmuştu. Bu hareketin Moskova ile Rusya'da faaliyet gösteren Halk İştirakiyyun Fırkası (Türkiye Komünist Fırkası) ile ilişkileri yavaş yavaş ortaya çıkmıştı.

Mustafa Kemal Paşa bu akımı kontrola almak amacıyla Tevfik Rüştü (Aras), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Hakkı Behiç (Bayiç), Refik (Koraltan) beylere bir Türkiye Komünist Fırkası kurdurmuş; bilahare kendisi başta olmak üzere Fevzi (Çakmak), Ali Fuat (Cebesoy) , Refet (Bele) , İsmet (İnönü), Kazım (Karabekir) de bu Fırka'ya katılmışlardı.

Mustafa Kemal Paşa'yı böyle davranmaya sevkeden en önemli nedenlerden biri de Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Meclis'te Halk Zümresi adı altında varlık göstermesi ve Halk Zümresi'nin, Türkiye Halk İştirakiyûn hareketiyle bağlantılı olması idi.

Bunun bir sonucu olarak da 4 Eylül günü Halk Zümresi, birtakım liberallerle de işbirliği yaparak hareketin lideri konumundaki Tokat Mebusu Nâzım (Ali Nâzım Resmor) Bey'i Dahiliye Vekaleti'ne seçmişti. Mustafa Kemal Paşa da bu hareketin önüne geçmek amacıyla Türkiye Komünist Fırkası'nı kurdurmuş ve Fırka içindeki ağırlığı elinde tutmak amacıyla da arkadaşlarını Fırka'ya üye yapmıştı.

Ancak Halk Zümresi, Ankara'daki Türkiye Komünist Fırkası içinde adeta bağımsız bir şekilde hareket etmeğe ve başta Eskişehir olmak üzere Merkez'den uzak birtakım yapılanmalara girişerek eylemlerde bulunduğu gözlenmişti.

Kaldı ki güdümlü olduğu bilinen Türkiye Komünist Fırkası, Rusya'daki Türk Komünistleri, Moskova'daki Bolşevik yönetimi ve Anadolu Komünistlerini tatmin ve ikna etmemişti.

Bunun üzerine 7 Aralık 1920 günü Türkiye Komünist Fırkası'ndan bağımsız olarak Moskova'ya ve Bakü'deki TKE'ye bağımlı Halk İştirakiyun Fırkası kurulmuştu.

Buna bir de Çerkez Ethem ve kardeşlerinin Ankara'ya karşı harekete geçmesi ve millî ordunun dışında bağımsız bir kuvvet oluşturması eklenince Mustafa Kemal Paşa 'son kararı vermek' konusunda harekete geçmek zorunda kalmıştı. (Türkiye'de sol ve komünist hareketler tarihi bakımından son derece belirleyici olan ve önem taşıyan bu kronolojik sıralama; Paşaların Asya Misyonu temasının

dışında kaldığı için, ayrıntılarına girmiyoruz. Bu konu ayrı bir araştırma ve analiz çalışması gerektiriyor. –M. Ç.)

Mustafa Kemal Paşa Yeşil Ordu Cemiyeti'nin lağvı ve akıbeti ile ilgili son kararını *Nutuk*'ta şöyle anlatıyordu:

"Arz etmiştim ki, her yerde Yeşil Ordu teşkilâtını, benim nâmıma yapıyorlardı. Şahsen tanıdığım zevattân biri, Erzurumlu Nâzım Nazmi Bey'in memur bulunduğu Moskova'dan gönderdiği bir mektupta; Yeşil Ordu teşkilâtının mûcib-i memnuniyetim olabilecek tarzda tevsie çalışıldığı bildiriliyordu. Bu haberden müteyakkız olarak, bu hafi cemiyet hakkında tetkikatta bulundum. Bu cemiyetin muzır bir şekil ve mahiyet aldığına kani oldum. Derakap lağvı cihetini düşündüm. Tanıdığım arkadaşları tenvîr ettim. Nokta-i nazarımı söyledim, icâbını yaptılar.

Fakat Kâtib-i Umûmî olan Hakkı Behiç Bey, Cemiyet'in lağvı hakkında teklifimin gayrikabil-i is'af ve tatbik olduğunu söyledi. Ben, lağvettiririm, dedim. Bunun da gayrikabil olduğunu ve vaziyetin tahminden daha büyük ve daha kavi olduğunu ve Cemiyet'i tesis edenlerin nihayete kadar maksatlarından ayrılmayacaklarına dair yekdiğerine söz vermiş olduklarını, bir vaz'ı mahsûs ile ifâde etti.

Vakayi gösterdi ki biz bu hafi Cemiyet'in men-i faaliyetine çalıştığımız hâlde tamâmen muvaffak olamadık. Cemiyet rüesâsının bir kısmı ki, Reşid, Ethem, Tevfik biraderler başta bulunuyorlardı; faaliyetlerine ve bu defa bittabi, tamamen menfi ve aleyhtarâne bir tarzda, devam eylemişlerdi. Eskişehir'de çıkarttıkları 'Yeni Dünya' gazetesi ile de fikir ve maksatlarını mütecavizâne bir sûrette neşrettiriyorlardı."[1]

Mustafa Kemal Paşa Yeşil Ordu Cemiyeti'ni lağvettirirken kurulmuş olan Türkiye Komünist Fırkası'nı toplanma adresi göstermiş; Çerkez Ethem ve arkadaşlarını da buraya davet etmişti. Ancak bu Türkiye Komünist Fırkası da kısa ömürlü olmuş; kuruluşundan 3 ay sonra siyâsî hayatına son vermişti.

Buna karşılık Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası varlığını legal/illegal sürdürmüş, Türkiye Komünist Partisi olarak sol hareketlerin tarihindeki yerini de almıştı.

Çerkez Ethem ve arkadaşları ise bilindiği gibi Ankara'ya başkaldırmış ve yandaşlarıyla/adamlarıyla birlikte geniş çapta ülkeyi terk etmişlerdi.

---

[1] *Nutuk*, Kemal Atatürk, A.g.e., s. 471.

EK–11

HALK ŞÛRÂLAR FIRKASI'NIN BİLDİRİSİ

İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'nın Türkiye'deki uzantısı kabul edilen Halk Şuralar Fırkası'nın 5 Eylül 1921 günü Batum'da yapılan kongresine İttihâd ve Terakkî'nin yurtiçinden ve yurtdışından gönderilen temsilcileri katıldı. Halk Şûrâlar Fırkası Kongre'yi düzenleyenler tarafından İttihâd ve Terakkî'nin devamı olarak da tanımlanıyordu. Bu kongrede alınan kararlar 6 maddeden oluşan bir bildiri ile halka duyuruldu. Bildirinin altında Halil Paşa, Küçük Talat Bey ve Doktor Nâzım Bey gibi önde gelen İttihâtçıların yanı sıra, Enver Paşa'nın imzasının bulunması; bildirinin içeriğine daha büyük bir anlam ve önem kazandırıyordu.

Bu bildiri bilahare; iki kaynakta yer alarak tarihe mal oluyor; Mütareke sürecinde 'Asya Misyonu' olgusu bakımından kapsamlı bir önem taşıyordu.

Bildiri ilk kez 1955 yılında yayımlanan, Ali Fuat Cebesoy'un *'Moskova Hatıraları'* adlı kitabında yer almıştı. İkinci kaynak ise Masayuki Yamauchi'nin *'Hoşnut Olmamış Adam, Enver Paşa'* adlı yapıtı, idi. Bu kitap ise 1995 yılında yayımlandı.

Ancak bu iki kaynakta yer alan bildiri metinleri birbirinden farklı idi.

Ali Fuat Cebesoy kitabında 'bilerek veya bilmeyerek' Halk Şûrâlar Fırkası'nın bu önemli bildirisini kısaltarak yayımlamıştı.

Elinizdeki kitabın iç sayfalarında, Ali Fuat Cebesoy'un 1955 yılında basılan *'Moskova Hatıraları'* adlı anılarında yer alan eksik metin kullanıldı. Buradaki metin 5 maddeden oluşuyordu. Yani 6 maddelik bildiriden 5 madde kullanılmış, 6. madde yayınlanmamış, 4. maddeden 6. Maddeye atlanmıştı.

Okurlarımızın iki ayrı kaynakta yayınlanmış olan her iki metni de karşılaştırarak okuyabilmeleri ve değerlendirebilmeleri düşüncesiyle Yamauchi'nin yapıtında kullandığı 6 maddeden oluşan bildiriyi burada tam metin olarak yayınlıyoruz.

Hemen kaydetmek gerekir ki; 'isteyerek veya istemeyerek' de olsa Ali Fuat Cebesoy'un yayımlamış olduğu bildiri metnindeki eksiklik, önemli araştırmalara kaynaklık eden yazarın anılarına duyulan güveni sarsacak bir nitelik ve anlam taşıyor. Bu nedenle Ali Fuat Cebesoy'un özellikle Enver Paşa ile ilgili kayıtlarını ve sunduğu belgeleri bu durumu göz önünde bulundurarak hassasiyetle değerlendirmek gerekiyor.

Masayuki Yamauchi'nin *Hoşnut Olmamış Adam, Enver Paşa* adlı yapıtının 294-295'nci sayfalarında yer alan 6 maddelik bildirinin tam metnini aşağıda okurlarımıza sunuyoruz. Bu bildirinin başlık kısmında aynen şu ibareler yer alıyor:

İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti Kongresi'nde alınan kararlar
(Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'ne sunulmak üzere)

Batum, 8 Eylül 1921

Ankara Büyük Millet Meclisi'ne tebliğ edilmek üzere
İttihâd ve Terakkî Kongresi tarafından ittihaz edilen Mukarrerât

Bu başlıktan da anlaşılacağa gibi düzenlenen kongre kendisini İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti olarak kabul ediyor ve İttihâd ve Terakkî Büyük Millet Meclisi'ne aldığı kararları sunarak taleplerde bulunuyor ve mevcut siyasî durumunu da ortaya koyuyordu.

Bildiride aynen şu ifadeler ve hususlar yer alıyordu:

1. Sakarya'da Yunanlıların adem-i muvaffakiyetlerini kemâl-i şükranla zikrederek, tahaddüs eylediği vaz'iyetin merdûd düşmanın ve mahmîsi İngilizlerin derhal sulha yanaşacaklarını ihtimâl dâhilinde görmeyen ve bu suretle harbin uzun müddet devâm edebileceğine kâ'il olan Kongre, memleket kuvva-yi umûmîyesinin galebe ve istiklâlin istihsâline kadar müttehîden bir maksada tevcîhi ve lâzım geldiği ve buna nazardan da elbirliği ile en müessir tedâbirin ittihâzı icâb ettiğini te'emmül etmiştir.

2. Kapitalist ve emperyalist düşmanların ta'kîb etmekte oldukları imhâ ve istismâr politikası karşısında herhangi bir endişe ve tereddüd sâ'ikası ile dâhili ve hâricî siyâset üzerine irâs edeceği mazarratlardan bahis ile İttihâd ve Terakkî (Halk Şûrâlar) Fırkası a'zâlarına karşı memleketten (ihrâc, tevkif ve men'-i duhûl) gibi ittihâz edilen mukarrerâta ve bu bâbda yapılan neşriyât, mücâdele-i millîyenin takviyesi, selâmet-i cereyânı ve Ankara Hükümeti'nin düşmanlar muvâcehesinde hâiz-i i'tibâr olması amelî ve siyasî hiçbir menfa'at te'min etmekten başka gerek dâhilde ve gerek hâricde memlekette bir ikilik mevcûd olduğunu ihsâs etmiş olduğu kemâl-i te'essüfle görülmüştür. Ma'ahazâ bu tarzdaki mukarrerât hürriyeti tahdîd ve vatandaşlardan mukaddes haklarını nez'etmiş olması i'tibâriyle rûh-i meşrûiyete ve kanûna tâmamiyle muhâlif bir hâl ihdâs etmiştir.

3. Memleketi sevk ve idâre eden ricâl-i hâzıranın mübârezede galebeyi te'min için her türlü kuvvet menba' ve unsurlarından istifâde etmek cihetini iltizâm etmesini hayâtî ve siyâsî vecibü'l-ittibâ' bir lâzıma gören Kongre, artık mebhûs kuyûd-i gayr-i tabi'îyenin ref'iyle bütün ihtimâlât düşünülerek, mu'ayyen ve müsbet

prensipler etrafında toplanacak ve sûret-i meşrû'ada siyâsî ve millî vazifelerini ifâ edebilecek olan fırkaların intikşâf ve ta'azzuvlarına mani' olmamayı hükümet-i hâzıranın ve halkın menâfi-i aslîyesi icâbâtından addetmektedir.

4. Buna binâ'en bir taraftan harbin uzun zaman devam edeceğini diğer taraftan Fırka'nın asla teferruku demek olamayacağına ve esâsen gayr-i mütecânis ve siyâsî, iktisâdî ve içtimâi esâsâtı kendine şi'âr edinmeyen bir zümreye veya kuvve-i müsellehaya istinâd ve icrâ-yi hükümette mâzide yapılan hatâlara nazaran aslâ müsbet ve mü'essir bir netîce vermeyeceğini nazar-ı dikkati alan Kongre, vücûdları taht-ı elzemiyette bulunan mu'âvin ve murâkıb fırkalar gibi **İttihâd ve Terakkî (Halk şûrâları) Fırkası teşkilâtlarının bu mücadele-i millîye'ye mü'essir sûrette iştirâkine ve bu mücadelede Anadolu Hükümeti ile beraber bulunduğunun izhârını te'mîn için serbest bir sûrette çalışmalarına müsâ'ade edilmesi lüzûmuna kâni olmuştur.**

5. **Şu hâle göre İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihâdı'nın Türkiye'deki muhtar teşkilâtı olan İttihâd ve Terakkî (Halk Şûrâları) Fırkası** â'zâlarının her türlü gayr-ı tabi'î ve gayr-ı kanûnî bahâne ve kayıtlardan âzâde bulundurulması ve meşrû' sûrette çalışabilmek için kanûnun kendilerine te'min ettiği serbestiyetten tamâmen istifâde ettirilmesi taht-ı vücûbda görülmüştür.

6. Anadolu halkının derûhte ettiği millî mücâdelede cepheyi takviye sûretiyle yağmager fütûhatcılara karşı galebeyi te'mîn için hiçbir husûs nazar-ı dikkate alınmaksızın yardımda bulunmayı bundan evvelki içtimalarında millî ve siyasî bir vecîbe olarak kabûl eden Kongre, Hükümetçe ta'kib edilmekte olan şâyân-ı teessüf, harekâta nihayet verilerek, bugünkü müşkül ve tehlikeli ânlarda düşmanlara karşı kuvvetli görünmek ve aynı zamânda hâricteki teşebbüsâtımızı Anadolu nef'ine daha mü'essir bir sûrette tevcih edebilmek için ârâ'l-beyân teklifâtın Büyük Millet Meclisi'nin nazar-ı ıttılâ'ına iblağ edilmesini bir vazîfe-i vataniye addeder.

8 Eylül 1921 Kongre İcrâ Bürosu

Tal'ât Nâzım Halil

İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti Merkez-i Umûmî

Şâdi Ali

Bildirinin altındaki 'Şâdi Ali' imzası, Ali Fuad Cebesoy tarafından Enver Paşa olarak kaydedilmiş bulunuyor.

(Not: Siyah yazılan bölüm, Cebesoy'un kitabında yer almıyor. –M.Ç.)

EK-12

CEMAL PAŞA'NIN PARİS TEMASLARI

Cemal Paşa'nın Tiflis'te şehid edilmesiyle noktalanan son Avrupa seyahatinin güzergahında Berlin'in yanı sıra, Paris de yer almıştı. Paşa'nın Paris ziyareti hiç şüphe yok ki Moskova'da ve Londra'da büyük rahatsızlık yaratmıştı. Özellikle Paris'e uğraması ve burada Fransız devlet adamları ile ikili görüşmeler yapması İngiltere'nin ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Asya siyasetleri bakımından büyük önem ve hassasiyet taşıyordu.

Cemal Paşa'nın Paris ziyareti hiç şüphe yok ki Ankara'yı da yakından ilgilendiriyordu. Zira bu aşamada Mustafa Kemal Paşa bir yandan Anadolu'nun kurtuluşunda son noktayı oluşturacak Büyük Taarruz'a hazırlanıyor; diğer taraftan da İtilaf Devletleri ile masaya oturarak kalıcı bir barışın temellerini atmaya çalışıyordu.

Cemal Paşa ise bu aşamada; Türkistan'da Moskova'ya savaş açan Enver Paşa'yı safdışı ederek 'Asya Misyonu'nu tek başına sahiplenmek; aynı zamanda da Anadolu'ya girerek 'yasadışı' konumdan 'yasal konuma geçmek' arayışları içinde idi. Hiç şüphe yok ki bu durumdaki Cemal Paşa, kariyerindeki 'Frankofonluk' yaftası ile Paris'in amaçlarına ulaşmak konusunda aranıp da bulunamayacak bir 'siyasî araç' konumunda bulunuyordu.

Nitekim, Fransa ziyaretinden sonra Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta, elde ettiği konumdan duyduğu memnunluk, Ankara'ya karşı Paris'de kendisine gösterilen rağbetin sağladığı 'ayrıcalık' ve Anadolu-Asya Misyonu-Avrupa siyasî dengelerinde sağladığı önem kendisini bir hayli gösteriyordu.

Bu bağlamda Cemal Paşa, Paris'te yaptığı görüşmelerin içeriğiyle ilgili kapsamlı bilgileri ayrı bir zarf ile Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiğini bildiriyordu.

Ancak Cemal Paşa'nın Fransa Başbakanı ile yaptığı görüşmenin zabıtlarına ve içeriğine ulaşılamıyordu. Ne var ki Hüseyin Cahit Yalçın İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları adını verdiği kitabında, Cemal Paşa'nın Fransa Hariciye Nezareti'nde Umûr-i Hariciye Müdür-i Umûmîsi Mösyö Peretti ile yaptığı mülakatın zabıtlarını yayınlıyordu.

Bu denli karmaşık, hassas ve çok yönlü siyasî gelişmelerin cereyan ettiği bir dönemdi İtilâf Devletleri tarafından 'savaş suçlusu' olarak kabul edilen Cemal Pa-

şa'nın Fransız devlet ricalinden Mösyö Peretti ile yaptığı görüşme, son derece önem taşıyordu.

Yayınlanan zabıtlara göre bu görüşme şöyle cereyan etmişti:

6 Mart 1922, Pazartesi Saat: 4.10-4.45

Mösyö Peretti- Başvekil geçen gün sizinle yaptığı mükâlemesini bana aynen nakletti. Ve bu bâbta size verdiği cevapları da bildirdi. Binaenaleyh, bundan başka bir söyleyeceğiniz varsa kemâl-i ehemmiyetle dinlemeye hazırım.

Ben- Başvekil'e söylediğim şeyler hülâsalardı. Size bunları daha tafsilâtıyla söylemek isterim. Maahaza, bu tafsilât sizi enterese etmezse mükâlememizin devamına ihtiyaç kalmamış demektir.

Peretti- Bilâkis, vereceğiniz tafsilâtın bence pek büyük kıymeti ve ehemmiyeti olduğu için lütfen izâhâtınıza başlamanızı rica ederim.

Ben- (Harita üzerinden işaret ederek) Türkiye'den başlayarak İran'ı, Kafkasya'yı, Türkmenistan'ı, Buhara, Türkistan, Fergane, İran ve Afganistan'ı ve nihayet Hindistan'ı ihtiva eden Asya memaliki kuvvet ve talimatını Ankara'dan alan bir kütle halindedir. Sizi temin ederim ki, Hindistan'da hiçbir hareket yoktur ki, onun menbaı Ankara'da olmasın ve Ankara'da hiçbir hadise cereyan edemez ki, Hindistan ondan azami müteessir olmasın. Afganistan gözlerini kemâl-i dikkatle Ankara'ya dikmiş ve oradan aldığı feyzi ilhamât ile yeni yolunda metin adımlarla yürümeğe çalışıyor. Hulasa, bugün bütün bu şark memleketleri Ankara'nın etrafında bir kütle teşkil etmiş ve ecnebi esaretinden kurtulmak için müşterek mesâî ve mütekabil muaveneti esas olarak kabul etmiştir. Ben, Mustafa Kemal Paşa ile müttefikan Afganistan ve Türkistan ve Hindistan da ibrâz-ı mesâî ediyorum. Bütün mesâîmiz Şark'ta İngiliz nüfûzuna esir olan bu milletlerin üzerinden o nüfûzu kaldırmak ve onlar da teşkilât-ı millîye vücuda getirip refah ve terakkilerini temin eylemektir. Evvelâ, Şark'ın bu tarzdaki mesâîsine itimat ediyor musunuz, etmiyor musunuz?

Peretti- Biz bunu pek aşikâr olarak görüyoruz ve bunda hakkınızı teslim ediyoruz.

Ben- O halde artık bundan ziyade tafsilât vermek istemem. Eğer ben hükümet adamı olsa idim ve bir mevki-i mesuliyette bulunsa idim bunlardan size bahsetmezdim. Fakat mesuliyeti kendi şahsına münhasır bir adam olmak sıfatıyla Şark'ın vaziyet-i umûmîyesini size izahtan çekinmedim. Fransa umûr-i hariciye müdür-i umûmîsi Şark'ın ruhuna tamamiyle vâkıf olmalıdır.

Şimdi Fransa'dan sûret-i husûsîyede Afganistan için talip ettiğim şeyleri hülâsaten söylemekliğime müsaade ediniz.

1. Afganistan'a bir Fransız heyet-i sefareti göndermek;

2. Afganistan'da şimendifer inşası, mevcut madenlerin işletilmesi nokta-i nazarından tetkikat-ı fennîyede bulunmak üzere bir heyet-i fennîye-i keşfiye göndermek;

3. Afganistan için Fransa'dan top, tüfek vesaire gibi malzeme-i harbiye ihracına müsaade etmek;

4. Afganistan'a mühim gazete muhabiri göndermek. (Bu dördüncü maddeyi söylerken maksadımı şöylece izah ettim: İllüstration muhabiri Georges Reymond, İllüstration hesabına Şark'ta tetebbuat icrası için gönderilsin. Buna atideki istikameti seyahat verilsin: Evvelâ Adana ve oradan Konya tarikiyle Ankara'ya gitmek. Oradan Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kars tarikiyle Tiflis ve Bakü'ye gitmek ve oradan Buhara tarikiyle Türkistan'a gidip oradan Afganistan'a gelmek.

Mustafa Kemal Paşa ile Fethi Bey Georges Reymond'un kadim muhipleri olduğu için onların sayesinde Fransız efkâr-ı umûmîyesini faidelendirecek birçok şeyler görebilir. Erzurum ve Kars taraflarındaki seyahatiyle de vilâyât-ı şarkîyenin ahvâli hâzırâsını ve Ankara Hükümeti'nin oralardaki faaliyet-i medenîyesini görüp Fransa'ya yazabilir. Ondan sonra Kafkasya'yı ve Orta Asya memleketlerinin Sovyet idaresi altındaki şekl-i hâzırını Fransız gözüyle görerek bu bâbta izâhât-ı lâzıma verir. Müteakiben Afganistan'ı bütün tafsilatıyla Fransızlara tanıtır."

Peretti- Bu taklifâtınızdan iki evvelkiler hakkında Mösyö Poincare'nin sözlerini tekrar ederim. Ve pek yakın bir zamanda neticeye varacağımızı zannederim. İki sonrakiler hakkında Poincare ile görüştükten sonra kararı tebliğ ederim.

Bunun üzerine müsaade aldım. Ayrılırken ayak üzerinde geçen muhaveremiz pek mühimdi.

Ben- Şimdiki halde size Türkiye hakkında beyanâtta ve ricalarda bulunmayacağım ve yakın zamanda Paris'e gelecek olan Yusuf Kemal Bey Türkiye'nin bütün arzularını salahiyettar bir lisan ile vazıhan beyan edeceği gibi Fransa'da gerek hükümetin ve gerek milletin Türk hakkını teslimde zerre kadar tereddüt etmeyeceğine kanaat hâsıl ettikten bu bâbta tarafımdan bir şey ilavesini zâit addederim.

Peretti- Evet, Fransa Hükümeti ve milletine tamamiyle itimat edebilirsiniz. Fakat herhalde hasımlarınız tarafından yapılan muzır propagandaların hüküm ve tesirini izale için sizin de pek ziyade çalışmanızı faideli telakki ederim. Türkiye-Yunan

sulhünün istihsâli için şimdi biz Türklere karşı istirhamkâr bir vaziyet almak mecburiyetinde kaldık. Rica ederiz, sizin sulhünüzü istihsâl için bize yardım ediniz. Çok şeyler talep etmeyiz.

Ben- Tafsilâtı hakkında hiçbir şey ilave etmemek şartıyla bu gün her Türk'ün beynine silinmeyecek surette hâkk edilmiş olan "Misak-ı Millî"deki taleplerin Türkiye için âzâmi talep olacağına itimat ediniz. Biz yalnız hakkımız olan şeyleri istiyoruz ve başkasının hakkına tecavüz etmekten uzak duruyoruz. Bazı taraflardan teklif edileceğini zannettiğim Enez-Midya Hattı'nın kabiliyet-i tatbikiyesi olmadığına itimat ediniz. Eğer bizim Şark'ta badema bir âmil-i sulh ve salâh olmamızı isterseniz bize istediğimizi veriniz. Fakat İngiltere'nin Türk âmâline karşı mumanaatta bulunmak illeti henüz geçmemiştir zannediyorum.

Peretti- Hayır, hayır. Göreceksiniz ki İngiltere ne sizin ve ne de kimsenin tasavvur edemeyeceğiniz derecelerde ileri gidecektir. Fakat bu hususta şimdiden bir şey söylememekliğime müsaade ediniz. Zaten işi şimdiden meydana çıkarmak sizin de menfatinize muvafık gelmez. Herhalde İngiltere pek ileri gidecektir. Bu kadarcık malumat sizin için kafidir.[1]

Cemal Paşa, Fransa Başbakanı Mösyö Poincare ile gerçekleştirdiği konuşmadan sonra Peretti ile yaptığı görüşmenin zabıtlarını bir zarfa koyarak Ankara'ya göndermişti. Mustafa Kemal Paşa'nın mektubunun ekinde yer alan zabıtlardan sadece Peretti ile yapılan görüşmenin zabıtlarına ulaşılabilmiş, ancak Poincare'nin zabıtlarına ulaşılamamıştı.

Cemal Paşa bu görüşmelerinde hiç kuşku yok ki Anadolu'da ve Asya'da İngiltere'ye karşı yürütülen mücadelenin esasları hakkında da çeşitli bilgiler vermiş; fakat bunu yaparken Paris ile Londra arasında yürütülen derin işbirliğini dikkate almamıştı. Onun bu yaklaşımı, Peretti ile gerçekleştirdiği görüşmenin zabtına da belirgin bir şekilde yansımıştı. Kaldı ki Fransa dışişleri bakanlığı ile İngiltere dışişleri bakanlığı arasındaki işbirliği kuşkusuz Cemal Paşa'nın düşüncelerini Londra nezdinde anında deşifre ediyordu.

Cemal Paşa'nın bu gezisi ve önemli temasları, dönüş yolundaki Tiflis'te düzenlenen bir suikastla ve ölümle sonuçlanıyordu.

---

[1] Hüseyin Cahit Yalçın, *A.g.e.*, s. 383-385.

EK-13

YEŞİL ORDU TALİMATNÂMESİ

1. Asya'nın saf ve nezih ahlâk ve mâişetini emperyalist, kapitalist nâmları altındaki medenî gasb ve gareti Avrupaî redâet ve safahatla ihlâl etmek için her vakitten ziyâde şerefe taarruz eden ve hulûl-i müslihâne ile de bu ifsât ve tahakkümü zavallı Asya halkına infâz ve teşmîle çalışan bugünkü asker ve tüccar ve politikacı - Avrupa'nın bu yoldaki mesâîsine karşı durarak Asya'daki ahlâkî ve insanî bir mâişet ve şarkta da şarkın kendisine mahsûs olan nezâhat ve saffeti ahlâkı tesbit ve siyânet ederek bir ittihâd vücûda getirmek gâyesiyle çalışan eshâb-ı efkârın vücûda getirecekleri silsile-i mesâî ve saffet-i içtihâda Yeşil Ordu nâmı verilmiştir. Yeşil Ordu ihtikâr ve hırsızlık demek olan sermayeyi, ibadullah(insanlar) arasındaki ağır ve elîm fakrü servet ihdâs eden temellükleri, insanların saltanat, tahakküm, nüfûz-i hudûd ve iktisadî gâyeleriyle birbirlerini kırmasından ve tüccar Avrupa'nın muhtekîr ve sarraf diplomatları elinde halk-ı cihânın birer oyuncak ve birer esir olmasını istilzâmdan başka neticeler vermeyen her muhârebe ve askerliği nefretle karşılar ve bunlarla mücâdele eder.

2. Yeşil Ordu'nun bütün safları ve bütün mesâîsi bir noktaya müteveccihdir: Saâdet-i beşer ve buna mevsûl olmak üzere gayet samimî bir Asya halk ittihâdı. Yeşil Ordu'nun yeşil cihad bayrağında şu cümleyi aynen menkûş bilmelidir: Asya, Asyalılarındır. Asya artık kapılarını muhârebe, sermâye, ihtikâr, sunuf, ihtirasât fecaâtlerine ebediyen kapamıştır.

3. Yeşil Ordu, bir Merkez-i Umûmî ile vilâyet, liva merkezi olan şehirlerde, kazâ merâkizi olan kasabalarda, nâhiye ve köylerde müteşekkil heyet-i merkeziyelerde idâre olunur.

4. Merkez-i Umûmî 25 ve şehir ve kasalardaki merâkiz 11, nâhiye ve köy merkezleri azamî yedişer arkadaştan teşekkül eder.

5. Bütün merâkizde reis yoktur. Âzâ, mütesâvî hukuka mâlik arkadaşlar müzakerâtı idâre için her müzâkereye mahsûs olmak üzere aralarından birini lüzûm görürlerse reis intihâb ederler.

6. Merkez-i Umûmî üç ayda Heyet-i Umûmîyye mukarrerâtını tatbik ve takîb ve mutazarrıâtı idâre için aralarından dört zâtı intihâb eder. Bunlara heyet-i fa-

ale denir. Heyet-i Umûmîye heyet-i faalenin göstereceği lüzûma göre içtimâ eder.

7. Şehir, kasaba, nâhiye ve köy merkezleri de üçer arkadaştan mürekkeb bir heyet-i faale teşkîl edebilirler.

8. Umûmî merkezlerde muhaberât için bir Kâtib-i Umûmî ile bir kâtib bir de veznedâr intihâb olunur. Evrâkı, Kâtib-i Umûmî imzâ eder. Kararlar, ekseriyyetle verilir ve imzâ edilir.

9. Her Heyet-i Merkeziyye kendi mıntıkası dâhilindedir. Şu kadar ki, teşebbüsât ve harekâtın vahdet ve sür'atini, inkılâbın mevzi'i kalmak gibi mahzûrlarından masuniyyetini temin için mıntıkaî ber-tesânüd kabul edilmişdir. Her mıntıka coğrafî ve içtimâî münâsebetlerine göre Merkez-i Umûmîye tasvîb olunmak lazım gelir.

10. Merkez-i Umûmî'nin nizâmnâme-i esâsîde muayyen mevâd hakkında nezâret ve murâkabesi ve umûmî teşebbüsât ve fiilî icraat hakkında karar vermek selahiyyeti mahfûzdur.

11. Umûm merkezler halkın saadetini, beşeriyyetin kemâl-i refah ve tegâvîsi kendisi için umde ve imân ittihâz etmiş insanlardan teşekkül eder. Bunların arasında sermâye sahiblerinden, fâizcilerden, büyük akar eshâbından ve bilhassa şehirlerde ve kasabalarda oturub, köylerde köylüleri çalıştırarak arazî ve değirmen işleten ve bu sûretle köylüyü ortakçılık ve murâbacılık nâmları altında ezmeye alışmış (...) bulunmaz. Büyük tüccardan komisyonculuk, dellâllık, sarraflık gibi müstahsiller (ile) müstehlikler arasında ihtikâra alışmış gayri insanî kazançlar peşinde koşmuş adamların da merâkiz teşkilâtında mevkileri yokdur.

12. Merâkizde çalışacak arkadaşlar, beşer arasında sunuf ve fakr-ü servet farkları gözeten kavannin ile meşbû olmamış ve saâdet-i hakikiyyeyi beşerî hakikati hayat ve hakayıkı eşya noktasından görecek derecelerde ruhen ve fikren yükselmiş memurlar, doktorlar, mekteb muallimleri, sanatkarlar, rençberler, hizmetçiler, yazıcılar ve'l-hâsıl aylık ve yevmîye, ücretle çalışan ve yaşayan fikrî ve iffetli mesâîyle meşgul insanlardan intihâb olunurlar ve bunlar merkezde inkılâbın nüvesini teşkil ederler.

13. Merkez ve teşekkül eder etmez bütün arkadaşlar gâyelerimizde sâdık kalacaklarına inkılâbın fiilen tahakkukuna kadar teşebbüsât ve icraâtta son derece mahremiyetine ve son derece samimîyyetine merbût ve riâyetkâr olacaklarına yemin edeceklerdir.

14. Yeşil Ordu âlemde başlayan Sosyalist ve bilhassa Bolşevik harekâtının yanlış olarak bir şekâvet ve yağmagîrlik sûretinde telakkî olunmasından neş'et edecek teşettütün önüne geçecek ve bu bâbdaki efkâr ve temâyülâtı kendi gâyesine çekecek ve kendi maksadı dâiresinde temerküz ettirecektir. Bilhassa Rusya'dan bizim tarafa geçecek herhangi bir adam ehemmiyyetle nazar-ı tedkik altında tutulacak ve hâline göre el altında bulundurulacaktır.

15. Merkezler hâricinde arkadaş bulup fikir ve teşebbüs ordusunu çoğaltmak en mühim bir işdir. Namusuna, fikrine emniyet olunacak herkes Madde 11'de tasrîh olunan sunuf içinde de bulunsa gâyelerimize sâdık kalacağına heyet-i merkeziyyece kanaat-i tamme bulunmak şartıyla efrât meyânına alınır.

16. Alınacak her ferdin efrâddan birer rehberi, iki şâhidi bulunur. Onlar başkasını tanımaz. Efrâd hîn-i duhûlünde tahlûf olunurlar.

17. Kayıt için numara usûlü vaz' edilmiştir. Mıntıkalara göre numaralar şu yolda tertîb olunur. 1-2/3, 2-4/7, 3-7/9 tek olan adet-i sahîhler mıntıka numarasını, çizginin üstündeki rakam merkezlerin, altındaki rakam merkezlere göre duhûl sırasıyla ferdlerin numaralarını gösterir. Meselâ 5/40 altıncı mıntıkaya merbût beşinci merkezin kırkıncı ferdi demektir. Mıntıka numaraları teşkilâttaki takaddüm ve taahhür sırasıyla Merkez-i Umûmîce, merkezlere verilecek numaralar mıntıkalarınca tayin olur.

18. Ferdlerin birbirlerini anlamaları için parola usûlü vardır. Yeşil Ordu'ya mensûb her ferd parola ile kendisine verilecek numarayı mukaddesâtından bilecektir. (Parola) Merkez-i Umûmîce tayin; icâbında tebdil ve tamîm olunur.

19. Yeşil Ordu'ya giren her ferd tahlifi dakikasından itibaren kendisi için üç büyük vazife teveccüh ettiğini bilecektir.

(1) Emniyet ettiği bir arkadaş fikrini, ruhunu tahlîle ihzâr ettikten sonra ve onu da bizim gâyelerimize aşk ve imân-ı sahîh hâsıl ettikten sonra rehberler vâsıtasıyla orduya yatırmak,

(2) Rehber ve şâhidleriyle dâima temâsda bulunarak mevkilere ve muhatapların hâlet-i rûhiyyesine göre ale' t-tevâlî propagandada ve irşâdda bulunmak.

(3) Maksadımıza (karşı) çıkması mahsus fikir ve fiili men'e çalışmak; buna kâdir olamadığı sûretde rehberi vâsıtasıyla merkezlerini haberdâr etmek.

20. Efrâd merkezlerinden verilecek talimâtı harfi harfine ifâ ederler. Mamafih verilecek evâmire âid mütâlaâlarını rehberlerine beyân etmek hakkı da efrâd için müsellemdir.

21. Yemininde hilâf eden, gâyelerimize vüsûle âid teşebbüsâtı işgal suretinde ihaneti merkezinin şâhidler ve delâile müstenîd tahkîkatıyla sabit olsun ferd idâm olunur. İdâm kararını herkes mesûliyeti altında icrâ eder.

22. Her merkezin ehemmiyetine göre iki'den on'a kadar fedâîsi ve icrâ adamları bulunur. Bunlar doğrudan doğruya merkeze merbûtturlar. Vazîfeleri, madde 21'de zikrolunan sûrette ihaneti tebeyyün edenler ve Yeşil Ordu'nun pîş-i azmine dikilecek engelleri cebren ve terhîben istihsâli zarurî görülen maksadlar hakkında merkezlerden verilen kararları harfiyyen ve bilâ taallül icrâdan ibarettir.

23. Fedâîler, merkezlerinin ittihâd edeceği mukarrerât ile icâbında birleşirler. Meselâ, köylerin ikişerden ibâret olan fedâîleri köyünün tâbî olduğu nâhiye fedâîleri heyet-i umûmiyyesiyle kasaba, kasaba fedâîleriyle takım, bölük, tabur halinde içtimâ ederler ve kumandanlarını kendileri intihâb ederler.

24. Fedâîlerin gerek münferîden ve gerek takım, bölük, tabur, müştamî olan icrâ edecekleri harekâtın bütün masrafları merâkizce temîn ve tesviyye olunur.

25. Bölük, tabur, takım sancakları yeşil olacaktır.

26. Fedâîlerin, askerlik etmiş pişkin babayiğitlerden olması icâb olunur.

27. Fedâî yazıldığı günden itibaren yanında bir mavzerle laâkall 300 fişek bulundurur.

28. Fedâîlerin atlı ve piyade olması merkezlerin takdirine bırakılmıştır. Ancak takım, bölük, tabur halinde içtimâ etmeleri lazım gelince süvâriler süvârilerle, piyadeler piyadelerle birleşerek beraber hareket etmek mecburiyetindedirler.

29. Efrâd arasında topçu ve mitralyöz kullanmasını bilen arkadaşlar merkezlerince tahkik ve numaraları hizâsına işâret olunacaktır. Bu gibi efrâd fedâîlerin tabur hâlinde fiiliyyât ve icraâta geçmeleri icâb eden ahvâl ve mevkide topçu ve mitralyözcü olarak istihdâm olunurlar.

30. Fedâilerden ve fiiliyâta iştirâk edecek topçu ve mitralyözcülerden maksad uğruna şehid olanların aile ve evlâdı Yeşil Ordu'nun pederâne sahâbet ve velâyeti altındadır. Mamurîn dahi dâimî ve tamâm muâvenete mazhâr olurlar.

31. Yeşil Ordu bir saâdet-i beşer teşkilatıdır. Onun nazarında kan dökerek, kadınları dul ve sefil, evlâtları bîkes ve yetim bırakmak dünyanın en büyük fenâlığıdır. Ancak halkı askerlik gibi beliyât-ı siyâsîyeden, fakirlik, sermâyedâr olmak gibi sefahat-ı içtimâîyyeden kurtarmak, bu yoldaki tesîsâtı yıkmakla kâbil olunabileceğinden, gâyemizin husûlüne kadar maatteessüf bu yolda bazı icraâtta muzdâr kalacağız. Gayelerimize fikren muhâlif olanlar kendisinden fiilî zararlar hâdis

olmadıkça ıslâh ve idâresi kabil anâsırdan sayılır ve bunlara fikrî müdafaa ve teşebbüslerle mukabele edilir. Fiilen muhâlefette bulunduğu yerin heyet-i merkeziyyesini makâsıd uğrunda müşkülâta, düşürecek derecelere varanlar birinci defa kendisini yola getirebilecek veya hiç olmazsa sindirecek bir hareketle ıslâh olunur. Islâhından kat-ı ümîd olunan ve fiilî cüretlerle makâsıd-ı inkılâbiyyeyi ihlâl edenler nâçar imhâ olunurlar. Suret-i imhâ mıntıka/heyet-i merkeziyyesinin ekseriyet-i ârâsıyla karar ittihâz etmesine muallâktır. İcrâsı tâbî olduğu merkezin fedâî teşebbüsâtına tevcih olunur.

32. Ehl-i servet ve ashâb-ı sermâyeden büyük akar erbâbından olub da fikrindeki ulviyyet ve ruhundaki necâbet sâikasıyla gayelerimizi kendisi için de bir mefkûre ittihâz edenlerin Ordu'ya duhûl ve teşebbüsündeki ciddîyeti servet ve sermâyesinden Ordu'ya edeceği fedâkârlıkla başlar.

33. Heyet-i Merkeziyye masrafları için efrâdın âidât ve teberruâtına istinâd ederler.

34. Bu nizamnâme-i dâhilî esâs olmakla beraber ihzarîdir. Ve Yeşil Ordu icraât ve inkılâb başlayacak derecelere varınca umûmî harekât ve icraât için Merkez-i Umûmî ayrıca bir nizamnâme tertîb ve müzâkere ile tamîm edecektir.

35. Her merkez 15 günde bir efrâdın miktârını mübeyyin, ihzâ-i efkârın cereyânını musavver mahallî bir rapor tanzîm eder. Raporlar köyden nâhiyeye, nâhiyeden kasabaya, kasabadan şehre gönderilir ve her mıntıka bu raporları tevhîden Merkez-i Umûmîyi her ay nihayetinde kuvve-i umûmîyyesiyle efkâr-ı dâhiliyyesinden haberdâr eder.

36. Mefkez-i Umûmî'nin muhâberât ve teblîgatı da bu tarîkleri cereyân eder.

37. Muhâberâtın mahremiyyeti için ittihâz olunacak usûller merkezlerin reylerine muâllâktır.

38. İnkılâba başlamak zamanı gelinceye kadar hükümetlerin teşkilât-ı hâzırasını muhâfaza lâzım geleceğinden ve âdî şekavetten ibâret olan her nevi hırsızlık ve yağmagirlik katiyyen menfûr ve memnû olduğundan merkezler hükümetleri meşrû ve kanûnî her türlü mesâîsine müzâhir olacak, şekavetin önüne geçebilmek için elden gelen mesâîyi îfâda kusur etmeyecektir. Her merkez bulunduğu memleketi en nâfiz ve en münevver hükümet memurlarını elde ederek gâyemize hâdim kılmaya çalışacaktır. Şu kadar var ki, bunun için biraz fazla dikkat ve ihtiyat lâzımdır.

39. Merkez-i Umûmî, nezâret ve murakabesini mahsûs murahhaslar vasıtasıyla da îfâ eder. Murahhaslar teftiş edecekleri heyet-i merkeziyyelere itaât-ı tamme irâesine mecburdurlar.

40. Yeşil Ordu'nun efkârını neşre mahsûs bir gazetesi olacaktır. Merkezler bu gazeteyi neşir ve tamîm etmeyi iltizâm ederler.

NETİCE

Âlem büyük bir inkılâb karşısındadır. Avrupa da bir kısım efâdıl (seçkinler) 'Sosyalizm' mesleği dâiresinde garbın medeniyyet perdesi altındaki redaet ve cinayetleri yıkmak, ortadan kaldırmak için 'Burjuvazi' denilen muhtekir ve muhterislerle mücadele ediyor. Bunların en büyük gayesi çok zenginlerin taşkın safahatlarıyla, fıkara takımının yoksulluktan mütevellid safhalarına hadd tayin etmektedir. İslâmiyyet ve Şer-i Muhammedî bu esâsâtı 1300 sene evvel zekât, fitre, kurban gibi vücûbât ile vaz'ı terviç etmiş olduğu bu inkılâb-ı içtimâîden mutazarrır değil müstefîd olacaklardır. Bunun içindir ki, teşkilâtımızın bir umdesi de Sosyalizm harekâtından istifâde etmek ve onlara muavenet etmektedir. Her heyet-i merkeziyyede bu umdeyi nazar-ı ehemmiyetde tutacak ve inkılâbın tamamiyle vüsûlüne kadar zekât, fitre, kurban gibi şeriatın hakk-ı fakr olmak üzere zenginlere tahmîl ettiği vücûbâtı sûret-i mukayesede cemmederek say ü amelini kaybetmiş olanlara tevzî edilecektir.[1]

Aslına mutabıktır
21 / 1 / 1337
Mühür - Hayatî

[1] Hablemitoğlu, *A.g.e.*, s. 327-334.

KAYNAKÇA

1919 AFGANİSTAN, İngiliz Harbi -Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyâseti Dâiresi, İstanbul, 1341.

AGA HAN, *Die Memorien Des Ağa Han, Welten und Zeiten*, Verlag Kurt Desch, Wien-München-Basel, 1954.

ARSLAN Emir Şekib, Enver, Talat, Cemal Sürgünde Üç Ölüm, Truva Yayınları - İst., 2010.

ATATÜRK Kemal, *Nutuk*, 3 Cilt, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1973.

BÂDEMCİ Ali, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Enver Paşa, Korbaşılar*, Kutluğ Yayınları, Cild 1, İstanbul, 1975.

BADEMCİ Ali, Sarıklı Basmacı, Ötüken Yayınları, İst. 2010.

BAKÜ 1920, *Birinci Doğu Halkları Kurultayı Belgeleri*, Koral Yayınları, İstanbul 1991.

BAYKAL Yard. Doç. Dr. Hülya, Atatürk Araştırma Dergisi, Millî Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasındaki Yazışmalar başlıklı makale, C.V, Sayı 14, Ankara, 1989 Mart.

BAYSUN Türkistanlı Abdullah Receb, *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul, 1945.

BLEDA Mithat Şükrü, *İmparatoluğun Çöküşü, İttihat ve Terakki Kâtib-i Umumisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.

BURÇAK Prof. Rıfkı Salim, *Moskova Görüşmeleri 26 Eylül 1939 - 16 Ekim 1939, Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri* - Gazi Üni. Yay. Ankara, 1983.

CEBESOY General Ali Fuat, *Moskova Hatıraları 21/11/1920-2/6/1922*, Vatan Neşriyâtı, İstanbul, 1955.

CEBESOY Ali Fuat, *Millî Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.

ÇAVDAR Tevfik, Talat Paşa, *Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, Ocak 1984.

ÇAY M. Abdülhalik, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, Orhun Yayınları, İstanbul, 1977.

ÇULCU Murat, *Her Sakaldan Bir Kıl*, E Yayınları, İstanbul, 2006.

ÇULCU Murat, *Derin Suçun Küresel Otoritesi*, E Yayınları, İstanbul, 2008.

DAFTARY Ferhat, *İsmailîler, Tarihleri ve Öğretileri*, Doruk Yayınları, İstanbul, 2005.

DEVLET Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadeleler Tarihi, 1905-1917*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

ESMER Dr. Ahmet Şükrü, *Siyasi Tarih, 1919-1938*, Siyasal Bilgiler Fak. Yay., Ankara, 1953.

ERTÜRK Hüsamettin, iki Devrin Perde Arkası, Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât-ı Mahsûsasında ve M.M. Grubu Başkanı Albay Hüsamettin Ertürk, Yazan Samih Nafiz Tansu, Pınar Yayınevi, İstanbul, 1964.

GEDİKLİ Dr. Yusuf- Yaver, *Muhiddin Bey'in Hatıralarında Enver Paşa'nın Son Yılları*, Ufuk ötesi Yayınları, İstanbul, 2003.

GÜRSOY Selçuk, *Enver Paşa'nın Sürgünü, İhtilâlci İslâm Birliği va Liva el-İslâm Dergisi*, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007.

HABLEMİTOĞLU Necip, *Millî Mücadele'de Yeşil Ordu Cemiyeti*, Birharf Yayınları, İstanbul, 2004.

HAYİT Dr. Baymirza, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi, Türkistan Türklüğü Millî Mücadelesi*, Babıali Yayıncılığı, İstanbul, 2006

HATIRALAR, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz, Buhara'nın ilk ve Son Cumhurbaşkanı Osman Hoca Anlatıyor: Enver Paşa'yı Nasıl Kurtardım?, Türkpetrol yayını, C.1.

HATIRALAR, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz - Anlatan Cemal Paşa'nın Sağ Kalan Tek Yaveri İsmet Karadoğan - İstanbul, 31 Mayıs 1962.

HİKMET Adil, *Asya'da Beş Türk*, Ötüken Neşriyât, İstanbul, 1998.

İLERİ Rasih N., *Atatürk ve Komünizm*, Anadolu Yayınları, İstabul, 1970.

İLKUL Ahmet Kemal, *Çin-Türkistan Hatıraları-Şanghay Hatıraları*, Hazırlayan Dr. Yusuf Gedikli, Ötüken Neşriyât, İstanbul, 1997.

İLKİN Selim/İlhan Tekeli, *Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektupları*, Belleten, Sayı 174, Ankara, 1980.

İNÇ Mustafa, *Doğu Halkları Kurultayı, 1920 Bakü*, Birharf Yayınları, İstanbul, 2007.

KARABEKİR Kazım, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, Menteş Kıtabevi, İstanbul, 1967.

KARAKUŞ Dr. Erdoğan, İngiliz Belgelerinde İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-İngiliz İlişkileri 1938-1939, Gen. Kur. As. Tarih ve Strateji Etüt Bşk.lığı Yayınları - Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004 (Üçüncü Baskı.)

KARAMAN Sami Sabit (General), Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa - Selüloz Basımevi, İzmit, 1949.

KELEŞYILMAZ Dr. Vahdet, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu*, 1914, 1918. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

KODAMAN Bayram, *Ahmed Cemal Paşa*, Süleyman Demirel Üniversitesi.

KUTAY Cemal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, Hüseyin Rauf Orbay, Kazancı Kitap Ticaret, İstanbul, 2003.

N.V. Yeliseyeva, Yakın Çağlar Tarihi I - Konuk Yayınları, İst. 1977.

NORODOM Sihanuk, CİA ile Savaşım, Kamboçya'nın Ölüm-Kalım Mücadelesi, Işık Yayınevi, İstanbul, 1974.

ORBAY RAUF, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınları, İstanbul, 2003.

RESİMLİ Tarih Mecmuası, Zafer Aybek'in Cemal Paşa; Afganistan'ın Teşkilâtlanma ve Hindistan Meselesi başlıklı makalesi, Sayı 7. İstanbul, Temmuz 1950.

SARAY Prof. Dr Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, 1775-1975, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1990.

SORGUN Taylan, *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2007.

SOVYET Ordusu, Çeviren: Nahit Tören, Sorun Yayınları, İstanbul, 1978.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.1, 23 Nisan 1336/1920-21 Şubat 1336/1920, Türkiye İş Bankası Kült. Yay., Ankara, 1985.

YALÇIN Hüseyin Cahit, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

YAMAUCHİ Masayuki, *Hoşnut Olmamış Adam, Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam, İstanbul, 1995.

DİZİN

A. Burnes, 22
A. Conolly, 22
A. Faruk Şah, 133
Abbas, 110, 117, 128, 129, 131
Abbas Hilmi, 128, 129, 131
ABD Başkanı Wilson, 134
Abdullah Han, 20, 371
Abdurrahim Han, 383
Abdurrahman Bey, 308, 322, 380
Abdurrahman Mahdum, 391
Abdurrahman Orazoğlu, 369
Abdülahad Han, 372, 373
Abdülaziz Çaviş, 564
Abdülhadi Han, 322
Abdülhay Efendi, 26, 28
Abdülkadir Bey, 375, 523, 593
Abdülkuddüs Han, 99, 100, 103
Abdülrauf Fıtrat, 375, 391
Abdülvahid Rafi, 375
Abdülvekil Mahdum, 391
Abdürresul Han, 418, 424
Abdüssamed Mahdum, 382
Ab-ı dere köyü, 594
Ab-ı dere mezarlığı, 594
Ab-ı dere-yi Payan, 593
Ab-ı Sar, 592
Abid Can Mahmud, 378, 386, 387
Abid Can Mahmudoğlu Cenab Ali, 386
Abidcan Mahmudoğlu, 369
Abülfazl Abdülmennan Hazretleri, 543
Acem, 508
Acemistan (İran), 283
Adalar Denizi, 165
Adana, 267, 465, 619
Adapazarı, 178
Adem-i Merkeziyet, 131
Aden, 144
Adil Hikmet Bey, 295, 296, 297
Adnan Bey, 541, 544, 545, 546
Adolf Hitler, 148
Adrianople (Edirne), 143
Adriyatik Denizi, 172
Afgan Emîri, 47, 70, 74, 77, 90, 202, 208, 209, 212, 230, 231, 232, 234, 272, 273, 274, 311, 312, 435, 437, 443, 455, 464, 469, 472, 474, 476
Afgan Ordusu, 74, 75, 78, 84, 85, 92, 101, 103, 201, 236, 239, 273, 281, 284, 306, 321, 327, 523
Afgan Veliahtı Muinüssultan, 195
Afganistan, 12, 17, 18, 20, 21, 22, 33, 34, 37, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 150, 165, 172, 174, 177, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 200, 201, 202, 203, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 222, 229, 231, 232, 234, 235, 236, 239, 244, 245, 271, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 283, 285, 286, 289, 292, 293, 294, 296, 304, 306, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 331, 334, 340, 366, 377, 387, 390, 393, 400, 409, 412, 413, 415, 417, 418, 420,

421, 422, 423, 424, 425, 426, 429, 430, 431, 432, 434, 437, 438, 439, 441, 442, 445, 446, 449, 451, 452, 453, 454, 458, 459, 460, 461, 463, 464, 465, 466, 468, 472, 474, 475, 476, 478, 480, 484, 485, 489, 492, 493, 500, 505, 506, 515, 516, 523, 526, 527, 547, 555, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 586, 591, 618, 619
Afganistan Başbakanı Barakatullah, 76
Afganistan Emîri, 47, 48, 50, 68, 75, 201, 236, 273, 442, 453, 484, 485, 524
Afganistan Emîri Habibullah Han, 60, 66, 69, 75, 390
Afganistan Emîri Şîr Ali Han, 49, 50
Afganistan Hükümeti, 84, 85, 230, 322
Afganistan Misyonu, 190
Afganistan Sefareti, 424
Afganistan Sefer Heyeti, 76
Afganistan-İngiliz Harbi, 101
Afganlı Abdurrahman Nihat, 70
Afitab, 564
Afridî, 75, 76, 85, 86, 296
Afrika, 122, 136, 137, 248, 404, 408, 439
Afyon Ovası, 366
Agabekov (Azadov), 507, 508
Ağa Ali Şah, 116, 117
Ağa Han, 22, 56, 58, 59, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 127, 133, 150, 151
Ağa Han Mahallâtî, 108, 114
Ahmed Cevdet Paşa, 170, 171, 218
Ahmed Hulusî Efendi, 47, 49
Ahmed İzzet Paşa, 188
Ahmed Kemal (İlkul) Bey, 499, 563, 564, 565, 566
Ahmed Midhat Efendi, 563
Ahmed Muhtar, 279, 472
Ahmed Rasim, 564
Ahmed Zeki Velidi Bey, 413, 414, 418
Ahrarkul, 391
Aikancelsk, 15
Akdeniz, 123, 142, 143, 149, 172, 246, 267
Akmescid, 34
Aksu, 34, 35, 507
Aksuya dağları, 300
Alamut Kalesi, 108
Albay Lomakin, 30
Albay Markozov, 30
Albay Sosnovsky, 44
Aleksandrovsk, 602
Âlem-i İslâm İhtilâl Teşkilâtı, 153
Alexander Burnes, 53
Ali Bey, 39, 197, 294, 361, 362
Ali Ekrem Bolayır, 563
Ali Fuat Cebesoy, 190, 191, 192, 202, 211, 228, 229, 242, 273, 278, 290, 292, 332, 333, 335, 337, 339, 344, 345, 347, 348, 362, 364, 396, 434, 435, 445, 456, 463, 464, 470, 471, 472, 492, 567, 571, 603, 612, 614, 616
Ali Han, 119
Ali Haydar, 574
Ali Hil, 90, 94
Ali İhsan (İloğlu) Bey, 154
Ali İhsan Paşa, 307
Ali Kazım, 46
Ali Kemal, 181
Ali Mescid kalesi, 88, 90
Ali Nâzım Resmor, 612

Ali Rıza Bey, 304, 395, 431, 433, 486, 523, 531
Ali Rıza Paşa, 181, 182, 183
Ali Sâî, 574
Ali Şah, 108, 116, 117
Ali Şükrü Bey, 352, 353
Aligrah, 119
Alim Can İdris bey, 375
Âlim Han, 35, 373, 376, 377, 382, 383, 384, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 430, 478, 479, 480, 488, 489
Âlimcan Akçurin, 499
Âlimoğlu Ahmed Can, 375
Âlîye Mahkemesi, 189
Almaata, 381
Alman Ataşemiliteri Von Kanitz, 71
Alman Büyükelçisi Wangenheim, 62
Alman Costance, 222
Alman Emperyalizmi, 262, 265
Alman istihbaratı, 60, 63, 64, 133
Alman Kapitalizmi, 248, 249, 257
Alman Sefiri Kont Mirbach, 205
Alman Yüzbaşı Niedermaier, 74
Alman Yüzbaşı Wagner, 76
Almanlar, 60, 62, 64, 71, 72, 73, 74, 86, 122, 158, 513
Almanya, 6, 13, 16, 42, 55, 56, 60, 61, 66, 67, 73, 122, 123, 126, 127, 128, 131, 141, 148, 155, 158, 161, 188, 189, 192, 197, 210, 217, 237, 238, 244, 245, 247, 253, 261, 262, 271, 281, 284, 292, 294, 301, 329, 331, 341, 378, 425, 434, 435, 440, 441, 445, 447, 455, 458, 476, 510, 511, 512, 514, 547, 553, 554, 573, 574, 586
Altındağ, 304
Altundağları, 33
Aman Pehlivan, 370, 497
Amanullah Han, 54, 74, 78, 105, 195, 229, 236, 273, 277, 278, 310, 326, 327, 390, 422, 436, 437, 442, 443, 444, 453, 474, 484, 485, 489, 506, 523, 555, 576
Amasra, 339
Amerika, 15, 31, 47, 58, 61, 69, 72, 130, 156, 161, 171, 174, 218, 219, 238, 245, 250, 252, 253, 254, 399, 442, 446, 447
Amerikan Mandası, 173, 184
Âmir Han, 377, 383, 388, 389, 478
Amiral Kolçak, 171
Amritsar Katliamı, 137
Anadolu, 12, 14, 15, 16, 56, 58, 78, 105, 132, 138, 142, 143, 145, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 164, 165, 167, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 186, 187, 191, 193, 201, 203, 205, 207, 208, 213, 215, 217, 220, 238, 240, 241, 244, 245, 249, 256, 260, 261, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 273, 274, 275, 280, 282, 285, 287, 290, 291, 292, 301, 305, 306, 308, 309, 318, 322, 324, 326, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 347, 349, 353, 355, 357, 358, 360, 362, 364, 365, 366, 397, 398, 400, 401, 402, 404, 406, 409, 435, 436, 440, 444, 445, 446, 451, 452, 453, 454, 457, 458, 461, 466, 468, 469, 473, 475, 488, 504, 516, 524, 525, 526, 531, 532, 534, 537, 543, 554, 583, 584, 587, 591, 595, 601, 602, 603, 604, 605, 608, 612, 616, 617, 620
Anadolu Hükümeti, 215, 340, 342, 397,

400, 549, 616
Anadolu Hükümet-i İnkılâbiyesi, 206
Anadolu Komünistleri, 601, 604, 608, 612
Anadolu Türkleri, 13, 165, 402, 587
Anadolu ve Rumeli Müdâfaâ-i Hukuk Cemiyeti, 177
Anapa çayı, 568
Anbala, 91
Anglo-Amerikan Emperyalizmi, 173, 325, 328
Anglo-Nizârî, 115
Anglosakson, 12, 63
Ankara, 12, 13, 15, 17, 78, 145, 154, 163, 168, 169, 181, 184, 187, 192, 203, 204, 206, 207, 208, 213, 214, 237, 240, 243, 244, 259, 260, 264, 266, 267, 268, 270, 271, 275, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 290, 292, 306, 307, 308, 309, 324, 326, 328, 329, 330, 332, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 353, 355, 357, 360, 361, 363, 364, 366, 379, 397, 399, 409, 436, 437, 443, 444, 448, 449, 450, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 460, 461, 463, 464, 465, 466, 467, 470, 471, 472, 473, 477, 504, 510, 511, 514, 516, 525, 526, 528, 534, 535, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 551, 553, 555, 567, 583, 587, 591, 595, 596, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 615, 617, 618, 619, 620, 627, 628, 629
Ankara Hükümeti, 615
Antalya, 164, 185, 220
Antibes, 148
Anzavur Paşa, 268
Arabistan, 127, 142, 158, 225, 248, 249, 264, 265, 407, 408, 597
Araklı, 357
Aral ve Lübmir gölleri, 367
Araplar, 70, 140, 158, 513
Arapyan Hanı, 532, 545
Ararat istasyonu, 568
Aras nehri, 568
Ardahan, 14, 568
Arif Cemil Bey, 193, 220
Arif Kerimî, 387
Arjantin, 67
Armstrong tezgahları, 67
Arşidük, 122, 573
Arşidük Franz Ferdinand, 122
Arthur Balfour, 139
Artuş, 566
Asım Bey, 70, 154, 160, 161, 162, 184, 185
Astanakul Kuşbeyi, 373
Astrahan, 19
Astrahan Seferi, 19
Asya, 12, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 33, 34, 37, 39, 41, 46, 49, 51, 53, 56, 57, 58, 73, 78, 108, 141, 142, 143, 150, 163, 173, 174, 177, 192, 195, 231, 232, 235, 242, 244, 255, 260, 266, 271, 281, 283, 289, 294, 295, 296, 297, 301, 302, 303, 310, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 347, 366, 375, 409, 429, 432, 435, 444, 453, 454, 455, 461, 467, 468, 470, 471, 472, 478, 479, 488, 504, 566, 570, 577, 588, 589, 591, 603, 617, 618, 619, 620, 621
Asya İmparatorluğu, 231
Asya Misyonu, 34, 39, 40, 42, 43, 46, 194, 197, 241, 266, 295, 366, 403,

434, 435, 436, 453, 487, 504, 510, 514, 518, 523, 554, 611, 614, 617
Asya Rusyası, 570
Asya-yı Türkî, 579
Asya-yi Vusta, 577
Aşağı Mekong, 590
Aşkabad, 231, 232, 389, 390, 391, 411, 412, 415
Ata Hoca, 382, 393, 394
Atalık-Gazi, 33, 34, 36, 43, 45
Ataullahî, 110
Ataullahî Nizârî, 110
Atina, 147, 148, 532, 591
Avam Kamarası, 147
Avrasya, 63
Avrupa, 14, 17, 55, 56, 58, 60, 63, 67, 79, 80, 81, 101, 102, 105, 108, 118, 119, 122, 128, 131, 134, 152, 156, 159, 161, 164, 165, 172, 174, 175, 183, 192, 194, 218, 219, 230, 237, 238, 239, 242, 245, 246, 252, 253, 254, 255, 259, 266, 276, 279, 282, 288, 302, 303, 319, 340, 343, 387, 393, 399, 400, 401, 417, 441, 442, 473, 511, 547, 602, 617, 621, 626
Avrupa Emperyalizmi, 141, 400
Avrupa Rusyası, 570
Avusturalya, 47, 123, 128, 577
Avusturya, 42, 55, 71, 126, 155, 158, 301, 387
Avusturya-Macaristan, 11, 43, 67
Aydın, 164, 350
Aynülamâre, 576
ayrılıkçı terör eylemleri, 151
Azerbaycan, 72, 156, 157, 165, 167, 174, 178, 179, 185, 210, 239, 240, 242, 245, 262, 266, 287, 291, 347, 348, 349, 387, 503, 556, 568, 586, 599, 602, 605
Azerbaycan Ordusu, 240, 241
Azerbaycanlılar, 513, 596
Aziz Akpınar, 583
Aziz Bey, 185, 471
Azmi Bey, 162, 278, 279, 511, 583

Baas hareketi, 554
Bâb-ı Âlî, 24
Bâbıâli Baskını, 547
Babrak Karmal, 327
Bâbür Kasrı, 317
Bagarsık, 568
Bağdad, 572
Bağdat, 70, 71, 123, 214, 231, 277, 550, 602
Bağdat Belediye Reis-i Sâbıkı İzzet, 550
Bağımsızlık Cephesi, 57
Bağican Bey, 371
Baha, 204, 205, 206, 207, 209, 217, 223, 572
Bahaeddin Şakir Bey, 152, 260, 332, 339, 348, 511
Bahçesaray, 376
Bahriye Erkân-ı Harbiye Reisliği, 72
Bahriye Mülazımı Mehmed Ali, 551
Bahriye Mülazimievveli Ali Efendi, 550
Bahriye Nâzırı, 187, 189, 528
Bahriye Nazırı Cemal Paşa, 152
Bakır Han, 110, 112
Bakü, 16, 176, 199, 201, 202, 208, 209, 214, 217, 218, 219, 220, 224, 225, 236, 240, 241, 244, 245, 259, 260, 261, 270, 271, 285, 287, 290, 291, 293, 294, 308, 336, 340, 341, 344, 348, 365, 386, 404, 406, 408, 410, 427, 460, 463, 465, 467, 472, 596, 608, 612, 619

Bakü Şark Milletleri Kurultayı, 16, 203, 225, 291, 411, 418
Baldek (Sepin Baldek), 97
Balfour Bildirisi, 138
Balıkesir, 178
Balkan, 42, 43, 53, 124, 150, 183, 195, 399, 431, 535, 556
Balkan Harbi, 183, 195, 399, 431
Baltık, 15, 156, 174, 556
Bam kalesi, 109
Bande Bataran, 61
Bangladeş, 555, 582
Bannu, 81, 86, 93, 94, 95, 96, 100
Bannu - Miram Şah, 81
Bansıbdarlar, 85
Barakatullah, 74
Barakzeyler, 52
Barbaîler, 115
Barış Antlaşması, 576
Barış Konferansı, 141
Baron Edmond de Rothschild, 140
Baron Kaulbars, 36
Baron Maurice de Rothschild, 140
Basmacı, 413, 416, 424, 481, 482, 493, 501
Basmacılar, 394, 414, 415, 417, 419, 420, 421, 426, 427, 430, 478, 479, 493, 499, 500, 501
Basmacılık, 370, 386, 433, 493, 501
Basra, 20, 70, 110, 348
Başbakan Asquith, 124
Başkan Wilson, 141
Başkurdistan, 241, 245, 348
Başkumandan Kamanefle, 341
Başvezir Emîr Kebîr, 113
Başvezir Kaymakamı Ferahanî, 108
Batı Cephesi, 46, 123, 126, 170, 336, 499, 589, 603
Batı Çin Müslümanları, 122
Batı Emperyalizmi, 11, 13, 14, 16, 17, 106, 151, 259, 260, 282, 289, 556, 595
Batı Koşinşin, 590
Batı Koşinşin bölgesi, 590
Batı Türklüğü, 19
Batum, 14, 165, 176, 199, 210, 215, 330, 336, 337, 360, 362, 364, 365, 395, 396, 397, 409, 410, 428, 440, 441, 446, 467, 471, 475, 568, 570, 587, 599, 602, 614, 615
Bavyera, 242
Bayburt, 268
Bayican, 375
Bayramzâde, 223
Baysun, 369, 370, 372, 375, 378, 381, 383, 384, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 478, 485, 487, 488, 489, 491, 492, 494, 495, 496, 504, 505, 506, 518, 519
Bedahşa, 298
Bedenşan, 33
Bedevî, 262
Be-devlet, 40
Bedri Bey, 152, 198, 202, 203, 208, 275, 308, 332, 434, 439, 441, 442, 476, 573
Beg-Kulu, 45
Behbudî, 387, 392, 429, 488
Behiç Erkin, 306
Behmen Mirza, 110
Bekir Sami Bey, 163, 173, 175, 214, 215, 340, 341, 343, 344, 511, 611
Bekirağa Bölüğü, 347
Bela Kun, 245, 269
Belcivan, 479, 481, 488, 502, 507, 508,

509, 522, 593, 594
Belçika, 122
Beldenşan, 35
Belüci Emîri Mîr Şir Han, 112
Belüciler, 112
Belücistan, 20, 21, 22, 65, 66, 77, 82, 111, 112, 113, 150, 231, 245
Ben Haffkins, 139
Bender Abbas limanı, 110
Bengale Takapur, 297
Bengalor, 114
Berlin, 12, 16, 18, 56, 60, 61, 62, 64, 123, 152, 153, 154, 158, 188, 191, 193, 196, 199, 213, 216, 220, 222, 239, 241, 255, 271, 332, 333, 338, 339, 340, 341, 349, 397, 398, 400, 404, 419, 421, 424, 425, 433, 434, 436, 443, 446, 447, 452, 454, 510, 511, 513, 515, 518, 553, 572, 575, 584, 617
Bern, 133, 160
Besarabya, 156, 555, 556
5. Georg, 127
Beşinci Ordu Kumandanı, 301
Beyaz Polonya, 256
Beyaz Ruslar, 605
Beyaz Rusya, 156, 555, 556
Beyrut, 278, 583
Beyvar Kotal, 91
Bikaner Maharacası, 141
Bilcümle Hint Müslümanlarının Kongreleri, 57
Binbaşı Ömer Fevzi, 66
Binbaşı Saffet (Arıkan), 337
Binbaşi Arif bey, 260
1908 Devrimi, 375
1919 Savaşı, 55, 105
Bingazi, 69, 405, 408
Birinci Afgan-İngiliz Savaşı, 53, 79, 111
Birinci Doğu Halkları Kurultayı, 203, 240, 241, 243, 245, 264, 268, 269, 271, 352
Birinci Dünya Savaşı, 11, 15, 54, 55, 57, 66, 75, 106, 120, 128, 132, 144, 148, 152, 155, 173, 177, 183, 186, 188, 192, 195, 241, 244, 259, 264, 265, 270, 271, 273, 294, 295, 296, 297, 335, 368, 377, 378, 398, 431, 525, 554, 555, 572, 589, 601
Birinci Lozan Konferansı, 149
Bizans, 138
Boğazlar, 14, 156, 164, 249, 265, 288, 538, 569
Bolşevik, 431, 585, 592, 593, 595, 596, 600, 603, 604, 623
Bolşevik Cumhuriyeti, 596
Bolşevik Devrim, 600, 604
Bolşevik Hükümeti, 198, 227, 228, 277, 369, 388
Bolşevik İhtilâli, 78, 192, 413, 414, 601
Bolşevik Moskova, 14, 588, 610
Bolşevik Ordusu, 285, 290, 327, 330, 452, 500, 505
Bolşevik Rusya, 11, 12, 13, 14, 15, 163, 168, 173, 197, 242, 244, 259, 273, 280, 282, 289, 325, 400, 401, 430, 453, 460, 461, 576, 580, 595
Bolşevik Türkler, 604
Bolşevikler, 11, 15, 16, 77, 139, 155, 157, 165, 169, 170, 173, 174, 176, 180, 185, 228, 265, 273, 277, 302, 327, 365, 371, 372, 386, 393, 394, 428, 430, 431, 467, 479, 486, 492, 498, 585, 586, 587, 594, 608
Bolşeviklik, 595, 611
Bolşevizm, 602

Bombay, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 132, 139, 296, 297, 527
Bonar Law, 147
Borkiş, 267
Bornaçef, 374
Bosna, 43, 122
Bosnalı Salih (Omurtak) Bey, 306
Boşnak ayaklanması, 45
Bourbon Sarayı, 267
Bozkır, 178, 367, 368
Brahman, 60
Brest-Litowsk Antlaşması, 14, 134, 157, 257
Brezilya, 67
Britanya Emperyalizmi, 254
Britanya İmparatorluğu, 142
Britanya Ordusu, 251
Budapeşte, 188
Buhara, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 33, 36, 38, 49, 77, 209, 229, 231, 232, 234, 236, 239, 244, 245, 271, 309, 311, 312, 313, 319, 322, 352, 360, 362, 365, 367, 368, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 381, 382, 383, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 404, 409, 410, 411, 412, 413, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 440, 444, 445, 457, 463, 467, 469, 475, 476, 478, 479, 480, 482, 483, 484, 485, 486, 488, 489, 491, 492, 493, 495, 496, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 507, 508, 519, 523, 577, 583, 618, 619
Buhara Cellâtları, 499
Buhara Emîri, 23, 26, 27, 28, 29, 36, 232, 234, 311, 312, 368, 372, 373, 376, 382, 383, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 392, 393, 417, 422, 468, 478, 482, 488
Buhara Emîri Âlim Han, 430
Buhara Hâkimi, 24, 26
Buhara Hanlığı, 23, 229, 367, 368, 372, 373, 374
Buhara Tamim-i Maarif Cemiyeti, 375
Bukey Hanoğlu Ali Han, 381
Bulgar, 598
Bulgar ayaklanması, 43, 45
Bulgaristan, 12, 155, 172, 174, 238, 532
Burdalık, 421, 426, 427
Buribay, 374
Burma, 116, 122
Bursa, 163, 173, 174, 278
Bursalı İbrahim Bey, 65
Buzurg Han, 35, 36
Büyük Britanya, 43, 120, 131
Büyük Millet Meclisi, 12, 17, 202, 203, 208, 211, 212, 220, 221, 240, 242, 281, 288, 297, 304, 306, 338, 363, 364, 395, 449, 462, 469, 472, 473, 539, 543, 544, 550, 567, 595, 596, 603, 606, 611, 615, 616
Büyük Millet Meclisi Riyaseti, 297
Büyük Ortadoğu (Projesi), 150, 172, 324, 325, 327, 556
Büyük Petro, 14
Büyük Şövalyelik, 118
Büyük Taarruz, 366, 466, 504, 617

Cafer Tayyar Bey, 169
Cafer-üs Sadık, 106
Cağaloğlu, 2
California, 61

Cambridge, 32, 140
Cambridge Üniversitesi, 527
Candola mevkii, 95
Cantayoğulları, 380
Carcöy, 389
Carlton Club, 147
Cava, 334, 399, 406
Câvid Bey, 160, 161, 162, 184, 197, 510, 512, 514, 541, 546, 572
Cavit Paşa, 69
Cedit Sadreddin Aynî, 383
Ceditlik, 22, 391
Ceditoğlu Halil Beyican, 384
Celal Korkmazof, 571
Celâlâbâd, 74, 75, 88, 89, 230
Celaleddin Arif Bey, 361
Celil Bey, 384
Cemal Abdülnâsır, 554
Cemal Azmi Bey, 210
Cemal Paşa, 18, 177, 183, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 201, 203, 204, 208, 211, 213, 214, 222, 223, 225, 226, 228, 234, 235, 236, 237, 239, 241, 260, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 279, 281, 284, 285, 286, 289, 290, 292, 293, 294, 304, 305, 307, 309, 310, 311, 323, 324, 325, 326, 328, 330, 331, 340, 348, 360, 365, 387, 388, 392, 396, 400, 409, 410, 413, 415, 416, 417, 418, 421, 423, 426, 427, 429, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 442, 443, 444, 445, 448, 450, 451, 454, 455, 456, 457, 460, 461, 462, 463, 464, 466, 467, 470, 473, 474, 475, 476, 477, 515, 516, 517, 518, 523, 528, 557, 572, 574, 575, 576, 581, 582, 589, 591, 617, 618, 620
Cemiyet-i Hilâfet, 276
Cenevre, 61, 62, 128, 130
Cengî Şah, 117, 119
Cengiz Han, 259
Cennet, 94, 565
Cerablus köprüsü, 182
Cezal, 303
Cezayir, 61, 150, 264, 265, 404, 405
Charlottenburg, 511
Cidde, 117, 296
Cihad-ı Ekber, 55, 56, 65
Cilligöl, 478, 479, 480, 481, 493, 494
Cindere köyü, 594
Civaz, 23
Civliti, 238
Cizak, 369, 378, 380
Cizak Kumandanı Raken, 380
Clemenceau, 141, 162, 172, 184, 253
Commonwealth, 136
Constance, 223
Constantinopel, 120, 123, 127, 128, 129, 138, 141, 142, 143, 145
Cop, 222
Costance, 222
Cross-Landsdowne, 135
Cuma Sultan Muradoğlu, 371
Cumhurbaşkanı Osman Hoca, 395, 429, 478, 484, 485, 486, 491
Cüneyd, 594
Cüneyt Han, 371, 380, 390

Çanakkale, 55, 68, 128, 145, 146, 174, 530
Çanakkale Boğazı, 68, 128, 174
Çapanoğlu ailesi, 268
Çapanoğlu Ayaklanması, 15
Çar, 605

Çar Hükümeti, 230, 300, 569
Çarcöy, 387, 389, 391, 392, 393, 410, 412, 421, 426, 427, 474
Çarköy, 389
Çarlık Hükümeti, 247
Çarlık Ordusu, 247
Çarlık Rusyası, 11, 12, 13, 20, 21, 23, 37, 42, 43, 52, 53, 56, 134, 138, 156, 246, 261, 262, 264, 367, 409
Çatral, 296
Çavuden, 95
Çeçenistan, 245
Çegen, 521, 522
Çeğen köyü, 593, 594
Çehli Duhteran, 274, 275
Çek ve Slovak birlikleri, 156
Çekoslovakya, 242
Çemen, 97, 99, 100
Çengilli, 160
Çerkes Hacı Selim Sami (Kuşçubaşı) Bey, 380
Çerkez, 598
Çerkez Eşref Kuşçubaşı, 294
Çerkez Ethem, 341, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613
Çerkez Hacı Selim Sami Sencer (Kuşçubaşı), 65
Çerkez Reşid, 605, 607, 611
Çerkez Reşid Bey, 607
Çerkez Yusuf Bey, 39
Çerkezler, 21, 139
Çerkezlik, 173, 611
Çermik, 347
Çetral, 84
Çıral vadisi, 298
Çiçerin, 207, 214, 315, 340, 341, 342, 348, 349, 437, 438, 439, 440, 445, 475, 476, 598
Çimkent, 34
Çin, 20, 22, 33, 34, 35, 36, 37, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 54, 56, 174, 218, 224, 225, 245, 295, 296, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 309, 326, 366, 367, 399, 404, 417, 425, 555, 565, 566, 589, 591
Çin Fağfuru Han-Lung, 35
Çinli General Tso Tsung-tang, 44
Çinliler, 35, 36, 45, 46, 300, 304, 555
Çiyang-Çan Nanlu, 33, 35
Çiyang-Çan-Plu, 35
Çobanoğlu Zeki Efendi, 202

D. Forsyth, 37
Dağıstan, 167, 185, 245, 291, 349, 586, 602
Dağna dağı, 568
Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, 564
Dâhiliye Vekili Adnan (Adıvar) Bey, 541, 544, 545, 546
Dahiliye Vekili Nâzım Bey, 610
Daily Express, 147, 148
Daman, 113
Damat Ferit Paşa, 534
Damla İbadullah Mahdum, 391
Damla Muzaffer Hoca, 391
Danikin, 15, 171, 172, 174, 179, 255, 256, 262, 600, 604
Danikin Ordusu, 179, 602, 604
Danyal Bey, 521, 523, 592, 593
Dâr-ül Hilâfe, 12
Darülfünun, 218, 530
Dârülmuallimîn-i İttihad, 566
Dava Vekili Halil bey, 359
Davos, 189
Davrumbaş, 299
Debre-i İsmail Han - Tank, 81

Deke, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 96, 102
Delhi, 48, 61
Delilbaşı İsyanı, 15
Delil-i Hüccet, 108
Denizli Cephesi, 184
Derben, 170
Dere-i Cat, 86, 95
Dere-i İsmail Han, 82, 94
Dere-i Kömal, 89, 93
Dere-i Pâyân, 518, 521
Dere-i Toçi, 89
Dere-i Zihub, 99
Derne muhârebeleri, 298
Derni, 204
Devletmend Bey, 394, 493, 502, 507, 519, 521, 522, 523, 592, 593, 594
Devr-i Seper, 86
Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 149, 251, 553
Dışişleri Bakanı Lord Derby, 45
Diarchie, 135, 138
Dicle vapuru, 70
Difsal - Şuşter, 348
Dihneyrek, 592, 593
Dilican, 109
Dinari, 572
Dirçıral, 298
Dir-Peşaver yolları, 303
Divancı, 45
Diyarbakır, 170, 397
Doğu Afrika, 116, 118, 119, 122, 137
Doğu Anadolu, 15
Doğu Avrupa, 171
Doğu Buhara, 417, 419, 426, 429
Doğu Cephesi, 167, 170, 430
Doğu Halkları, 236, 242, 244, 256, 257, 259, 260, 266, 269, 290
Doğu Halkları Kurultayı, 16, 236, 242, 244, 259, 269
Doğu Prusya, 125
Doğu Türkistan, 13, 20, 21, 22, 34, 36, 37, 43, 44, 45, 46, 54, 293, 296, 303, 348, 367, 381, 555, 564
93 Harbi, 14, 21, 37, 42, 43, 46
Doktor Bahaeddin Şakir, 188, 198, 214, 216, 217, 511, 513, 515
Doktor Fehim, 298
Doktor Fuad Bey, 198, 212, 220
Doktor Fuat Sabit Bey, 191
Doktor İbrahim Tali (Öngören) Bey, 260
Doktor Mesud, 299
Doktor Muhtar Ahmet Ensari, 195
Doktor Nâzım Bey, 154, 210, 410, 421, 427, 434, 475, 514, 584, 614
Doktor Rüsûhi, 210
Don ve Volga nehirleri, 19
Dost Muhammed, 52, 53, 111
Dover Boğazı, 68
Döngânlar, 35, 36
4. Ağa Han, 119
Dördüncü Ordu, 199
Dörtgöl, 371
Dörtyol, 369, 380
Dr. Adnan Adıvar, 606
Dr. Ahmed Fuad, 62
Dr. Ansari, 143
Dr. G.Henderson, 37
Dr. Kocher, 133
Dr. Nâzım, 152, 188, 189, 194, 332, 336, 348, 512
Dr. Nâzım Bey, 510
Dr.Rüsûhî, 152
Durand Hattı, 54

Duruş, 303
Dutay, 299
Dünya Savaşı, 142, 148, 169, 174, 175, 183, 248, 252, 262
Dürbâr, 317
Dürzî, 583
Dütof, 390
Düzce-Bolu isyanları, 14

Ebulhasan Hacı Bey, 564, 565
Ebülfazl Abdülmennan Efendi, 543
Edip Bey, 223
Edirne, 145, 149, 169, 565
Edward Grİg, 147
Edwin Montagu, 136
Ejderhan, 209
Ekalliyetler Nâzırı Hertzfeld., 369
Ekim 1917 Devrimi, 11, 12, 13, 76, 77, 329, 379, 413, 600, 601
Ekmel, 210, 574
Ekmel Bey, 574
Ekrem Hantöre, 391
El Ezher Üniversitesi, 131
Elaziz Mebusu Hüseyin Bey, 551
Emanuel Karasso, 153, 154
Emden gemisi, 125
Emin Âli Bey, 525, 528, 532, 533, 534, 536
Emin Bey, 396
Emîr Amanullah Han, 91, 516, 586
Emîr Faysal, 158, 178, 249
Emîr Muhammed, 52, 53, 105
Emîr Şekip Arslan Bey, 513, 583, 587, 588
Emniyet Müdürü Azmi Bey, 188
Emniyet Müdürü Bedri Bey, 188
Emrullah Bey, 296
Enderunlu Murad Efendi, 40, 44
Endican, 380, 498, 566
Enez-Midya Hattı, 620
Enternasyonal Komünist Partisi, 259
Enver, 573
Enver Paşa, 18, 59, 62, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 152, 157, 177, 178, 179, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 201, 211, 216, 222, 235, 237, 240, 241, 244, 245, 260, 261, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 279, 282, 284, 285, 286, 289, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 299, 304, 306, 309, 310, 318, 324, 325, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 357, 359, 360, 361, 362, 364, 365, 366, 395, 396, 397, 398, 399, 403, 404, 408, 409, 410, 411, 412, 414, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 440, 443, 444, 445, 448, 451, 452, 453, 454, 455, 461, 462, 467, 468, 469, 471, 474, 475, 476, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 515, 518, 519, 521, 522, 523, 531, 548, 555, 575, 581, 583, 585, 586, 587, 588, 591, 592, 593, 594, 601, 602, 611, 614, 616, 617
Erdebil, 602
Erivan Cumhuriyeti, 598
Erkân-ı Harbiye Miralayı (Kurmay Albay) Kazım Bey, 199

Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyâseti Tâlim ve Terbiye Dâiresi, 79
Erkan-ı Harp Binbaşısı Salih (Omurtak) Bey, 202
Erkanıharp Kaymakamı Mustafa (Merhum Orgeneral Muğlalı), 533
Ermeni, 508, 573
Ermeni tecavüzleri, 15
Ermeniler, 21, 143, 160, 200, 215, 250, 341, 410, 466, 477, 511, 515, 599
Ermenistan, 15, 142, 156, 165, 184, 200, 210, 218, 219, 224, 245, 250, 251, 267, 341, 345, 556, 568, 597
Ermenistan Cumhuriyeti, 250
Ermenistan Taşnakları, 267
Erzincan, 163, 619
Erzurum, 125, 177, 184, 199, 220, 260, 267, 338, 348, 397, 518, 583, 596, 597, 599, 619
Erzurumlu Nâzım Nazmi Bey, 613
Esad Paşa, 528, 529
Eski Hindistan Kral Naibi Lord Kitchener, 101
Eskişehir, 336, 379, 385, 472, 603, 605, 612, 613
Estonya, 17, 156, 157, 220, 555
Eş Mehmed, 370
Eşref –Kuşçubaşı– Bey, 293
Ethem Bey, 610
Ethem Nejat Bey, 357
Evliya Ata şehri, 387

Fars eyaleti, 110
Fars Valisi Feridun Mirza, 109
Farşide, 392
Fas, 150, 264, 265, 355, 399, 404, 405
Fatımî Devleti, 107
Fatni dağı, 568
Felâh-ı Vatan, 180
Fellâhlar, 131
Fergana, 21, 227, 228, 231, 232, 234, 236, 245, 311, 319, 370, 371, 379, 380, 384, 385, 386, 387, 413, 416, 426, 440, 445, 463, 485, 489, 493, 494, 496, 497, 500, 508
Fergana Korbaşıları, 493
Fergana Valisi Miralay İvanof, 380
Fergane, 618
Ferhat Paşa, 19
Ferid Cavid, 549, 551
Ferit Paşa, 181, 184, 342, 536
Fethi (Okyar) Bey, 317, 331, 449, 458, 460, 461, 462, 465, 466, 619
Fethî Ali Şah, 108
Fethiye, 564
Fevzi (Çakmak) Paşa, 169, 547, 612
Feyzullah Hoca, 391, 392, 393, 412, 420, 425, 486, 491
Filistin, 69, 132, 139, 140, 141, 142, 144, 192, 577
finans-ticaret oligarşisi, 154
Finlandiya, 17, 156, 157, 198, 556
Finlandiya körfezi, 198
Firuz Mirza Nusret Devle, 109
Flander (Hollanda), 133
Fonjala, 456, 459, 464, 465
Forsyth, 45
Frankofon, 460, 591
Frankofonluk, 617
Fransa, 11, 12, 13, 15, 16, 21, 22, 55, 61, 67, 118, 125, 126, 131, 134, 138, 147, 160, 164, 165, 171, 191, 192, 238, 242, 247, 249, 250, 251, 267, 290, 309, 326, 401, 438, 441, 442, 443, 447, 452, 454, 455, 459, 460, 461, 462, 467, 589, 590, 591,

617, 618, 619,란620
Fransız, 591
Fransız Dışişleri Bakanı Pichon, 250
Fransız Güney Filosu Kumandanı Amiral Dupon, 174
Fransız Kapitalistleri, 249, 252, 257
Fransızca, 598
Fransızlar, 141, 158, 160, 178, 179, 214, 250, 301, 575
Frunze, 448, 449, 450, 456, 457, 458, 477, 497
Fuat (Cura), 348
Fusta, 182

Gadr dergisi, 61
Galata (saray) Sultanîsi, 564
Galip Kemal Bey, 387
Galler, 114, 139
Gandhi, 141, 192
Gandhi hareketi, 192
Garb Emperyalizmi, 286, 289
Garb Komünistleri, 225
Garb Türkleri, 201
Garnfold, 584
Gaulis, 464, 465
Gazi Paşa, 163, 346, 596
Gaznin, 81, 82, 84, 93
Gediz, 568
Gencup, 299
Genç (Jön) Hindistan, 63
Genç Ağa Han, 117
Genç Hindistan Cemiyeti, 62, 63
Genç Nizârî İmamı, 118
Gençtürk, 63
General Abdülaziz Devletşin, 381
General Allenby, 132
General Barret, 82, 86, 89, 91, 92, 93
General Golovaçov, 30, 31
General Harbord, 180, 184
General Harrington, 146, 544
General Kally Mo, 94, 95, 96
General Kaufman, 30, 32
General Kolbavom, 381
General Korapatkin, 380, 381
General Liman von Sanders, 125
General Melly Sun, 82
General Monroe, 89
General Nadir Han, 90, 91, 92
General Obs Fair, 82
General Odwet, 93, 94
General Shar, 98
General Tso, 44, 45, 46
General Veli Mehmed Han, 230
General Verevkin, 30
General Vrangel, 242
General Woipshor, 97
General Wovich Shar, 99
General Yudeniç, 256
Genişletilmiş Ortadoğu Projesi, 150, 556
Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Projesi, 18, 325
Georges Reymond, 465, 619
Gicdavanlı Curebay, 374
Gioletti, 223
Giritli Kurmay Yüzbaşı Ruşenî Bey, 77
Goeben ve Breslau, 68, 125
Gokhale, 136, 137
Golceli Abdülaziz, 375
Gökdağ, 33
Gurka Alayı, 98, 99
Gurkalar, 102
Güçar, 300, 301
Gülhâne, 314
Güney Afrika, 123, 248

Güney Amerika, 130
Güney Asya, 13, 20, 55, 56, 134, 136, 242, 396
Güney Asya Birliği, 136
Güney Kafkasya, 172, 571
Güney Vietnam, 590
Güneydoğu Asya, 13, 123, 134, 192, 326, 589
Gürcistan, 165, 178, 179, 245, 556, 568, 570, 596, 597
Gürcüler, 210

Habibullah Han, 54, 74, 75, 76, 105, 195, 230, 390
Hacı Ahmed Efendi, 355, 357, 358
Hacı Bibi, 119
Hacı Merdankul, 387
Hacı Mîr Baba, 382
Hacı Mirbaba Muhsinov, 499
Hacı Mirza Agasi, 110
Hacı Mirza Agavi, 113
Hacı Sami, 434
Hacı Sami Bey, 65, 293, 294, 295, 297, 304, 365, 387, 415, 419, 424, 425
Hacı Selim Sami, 294, 295, 296, 297, 304, 365, 410, 412, 478, 611
Hacı Ziyadullah, 499
Haçlı Seferi, 150
Hâfız Mahmud, 355
Hafız Mehmed, 260, 360, 361, 364
Hak- Kulu Bey, 45
Hakimiyet-i Millîye, 539, 602
Hakkı Behiç Bey, 605, 607, 612, 613
Halep, 66, 70, 72, 132, 138, 182, 202, 476
Halep Valisi Bedri Bey, 202
Halfa vadisi, 138
Halid bey, 163
Halil (Kut), 336, 364
Halil İbrahim, 115
Halil Paşa, 72, 178, 179, 185, 186, 190, 191, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 214, 217, 220, 222, 285, 330, 337, 338, 340, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 357, 360, 362, 365, 387, 412, 415, 434, 441, 614
Halil Paşa Olayı, 346, 347
Halim Sabit bey, 218
Halit Baboviç, 189, 190
Halit Bey, 216, 361, 362
Halk İştirakiyun Fırkası, 613
Halk İştirakiyyun Fırkası, 610, 611, 612
Halk Komiserliği Konseyi, 429
Halk Ordusu, 503, 600
Halk Şûrâlar Fırkası, 614
Halk Zümresi, 609, 612
Hamal Ferit, 220
Hamburg, 566
Hamdullah Subhi Bey, 226
Hamit Karzaî, 327
Handekend, 594
Hankov, 301
Har Dayal, 60, 61, 62, 63, 64, 73
Harbiye Nâzırı Cemal Paşa, 183
Harbiye Nâzırı Fevzi Paşa, 168
Harbiye Nâzırı Sipehsalar Bahadır Han, 230
Harbiye Nezâreti Seryaveri Salih, 169
Hardenberg Sokağı, 513
Hardenberg Strasse, 510, 511
Harezm Halk Şûraları Cumhuriyeti, 371
Harezm Proleter Şuralar Cumhuriyeti, 371
Hariciye Komiseri Çiçerin, 207, 214, 332, 336, 475

Hariciye Komiserliği Müsteşarı Karahan, 208
Hariciye Nâzırı, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 324, 387, 576, 581
Hariciye Nâzırı Feyzullah Hoca, 429
Hâricîye Nâzırı Mahmud Tarzî Han, 229
Hariciye Nâzırı Nesim Bey, 387
Hariciye Vekaleti, 599
Harkov, 566
Harrington, 145, 146, 536, 544
Harzem Cumhuriyeti, 229
Hasan Ali Şah, 108, 109, 116
Hasan Ali Şah Mahallâtî, 108, 109
Hasan Atakan, 70
Hasan bir es-Sabbah, 108
Hasan Fehmi, 359
Hasan Sabbah, 108, 115
Haşhaşîler, 108
Haşim Şah, 117
Hatırcı, 389, 393
Hatibzâde Emin, 355
Havalin, 592, 594
Havran, 583
Hayber Geçidi, 81, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 102, 103
Haydar Şevki Efendi, 308, 309
Haydarabad, 112
Haydarâbâd Başbakanı Sir Salar Jung, 133
Haydarâbâd Sarayı, 373
Hayve, 484
Hazar, 15, 30, 165, 176, 367, 379, 411, 423
Hazar Denizi, 30, 165, 176, 367, 411, 423
Hazavat bölgesi, 30
Helhoca, 370
Hellen, 141
Hemdem Hacı, 387
Henting, 74
Herat, 111, 230, 232, 275, 276
Herbert Aubrey, 511, 514, 515
Heyet-i Temsiliye, 167, 168, 170, 178, 180
Heyet-i Vekile, 211, 305, 435, 449, 462
Hıdiv, 127, 128, 129, 131
Hıdiv Abbas Hilmi, 128
Hıdiviyye vapuru, 67
Hıristiyanlar, 108, 144, 406
Hicaz, 25, 165
Hidâyet Ağaoğlu, 369
Hikmet bey, 336
Hilâfet Heyeti, 277
Hilafet Komitesi, 544, 550, 578
Hilâfet-i İslâmîye, 201, 539
Hilâl-i Osmanî, 564
Hind Hilafet Komitesi, 541, 542, 544, 549, 551
Hind Uhuvvet-i İslâm Encümeni Merkez-i Umûmîsi, 63
Hindiçinî, 13, 589, 590, 591
Hindikuş, 298, 302
Hindistan, 12, 20, 21, 22, 24, 29, 33, 34, 36, 37, 40, 43, 44, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 88, 89, 99, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 141, 142, 143, 158, 165, 174, 176, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 203, 207, 211, 212, 213, 220, 231, 232, 234,

238, 245, 247, 248, 254, 255, 256, 258, 264, 272, 273, 276, 277, 281, 283, 285, 286, 289, 293, 296, 297, 305, 306, 311, 312, 313, 315, 326, 327, 334, 365, 366, 367, 372, 404, 406, 409, 410, 416, 418, 421, 422, 423, 430, 439, 452, 453, 455, 460, 461, 463, 510, 523, 524, 526, 529, 530, 537, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 549, 555, 577, 578, 579, 580, 581, 586, 589, 590, 618
Hindistan Cemiyet-i İhvânîyye ve İslâmîyye ve Mecûsîyye, 59
Hindistan Gadr Partisi, 61
Hindistan Genel Valisi Lord Cunon, 118
Hindistan İhtilâli, 101, 103, 231, 577, 578, 582
Hindistan İngiliz İşgal Kuvvetleri, 129
Hindistan Müslümanları Eğitim Kongresi, 119
Hindistan Müsteşarı Edwin Montagu, 135, 141
Hindistan Müsteşarlığı, 131
Hindistan Yıldızı Büyük Komutan Şövalyesi, 120
Hindubek kalesi, 100
Hindular, 57, 58, 59, 276, 400, 406
Hint Denizi, 57
Hint İhtilâl-i Umûmîsi, 297
Hint İmparatorluğu, 132
Hint Komiteleri, 65
Hint Milliyetçi Partisi, 60, 61
Hint Müslümanları, 57, 58, 63, 73, 119, 265, 297, 555, 582
Hint Nizârîleri, 114
Hint Okyanusu, 123, 125, 144
Hintli Mehmed Ali, 239
Hintli Sarazan, 122
Hintliler, 65, 73, 123, 141, 254, 276, 297
Hint-Pakistan yarımadası, 195
Hint-Türk İmparatorluğu, 52
Hive, 19, 20, 21, 22, 24, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 38, 49, 229, 231, 232, 236, 239, 244, 245, 367, 368, 371, 372, 378, 384, 388, 390, 458, 484, 496, 502, 503
Hive Emîri, 29, 30, 371
Hive Hanlığı, 34, 36
Hoca Töre, 38, 44, 45
Hocaeli kasabası, 30
Hokand, 21, 22, 23, 24, 33, 34, 35, 36, 38, 227, 228, 229, 367, 369, 370, 372, 378, 383, 386, 387, 392, 416, 566
Hokand Cumhuriyeti, 227, 229
Hokand Hanı Hudayâr, 34
Hollanda, 71, 154, 159, 161, 301, 566
Hollanda Sefâreti, 301
Horasan, 20, 82, 106, 107, 109, 111
Host bölgesi, 85
Host mıntıkası, 81, 84
Hoşnut Olmamış Adam, Enver Paşa, 614
Hotan, 34, 35
Hotin, 303
Hotun, 304
Hudna, 300
Hudut Siyasî Memuru Polini Kelly, 94
Huysmans, 160
Hülagü, 108
Hümâyûn Han, 298
Hürriyet Oteli, 539, 544, 546
Hürriyet ve İtirafçılar, 188
Hüsameddin Bey, 530, 533, 534, 535
Hüsameddin Ertürk, 528, 532, 536
Hüsamettin Ertürk, 153, 525, 552

Hüseyin Cahit Yalçın (Bey), 177, 194, 210, 223, 225, 324, 339, 344, 345, 457, 574, 575, 617, 620

Irak, 69, 72, 80, 81, 107, 108, 109, 116, 150, 165, 172, 174, 180, 185, 192, 199, 222, 238, 277, 327, 404, 407, 408, 573, 575, 577, 597
Irak Kumandanı Halil Paşa, 583

İbn-i Suud, 127
İbrahim Bey, 211, 296, 478, 479, 481, 482, 489, 502, 506
İbrahim Tali Bey, 260, 266, 268, 269, 270
İcra Kurulu Başkanı Zinovyev, 244
İçişleri Bakanı Ubeydullah Sindî, 76
İdil, 384, 386, 390
İgnatiev, 23
2. Abdullah Han, 19
2. Abdülhamid, 118
İkinci Dünya Savaşı, 11, 129, 130, 144, 148, 149, 553, 555, 596
İkinci Afgan-İngiliz Savaşı, 54
2. Ağa Han, 116, 117
2. Nikola, 13
2. Wilhelm, 118
İli vadisi, 36, 44
İllüstration, 619
İmam Ağa Han, 109, 118
İmam Cafer, 106
İmam İsmail, 106
İmamkul Divanbeyi, 391
İngiliz, 575, 582, 591, 618
İngiliz Adası, 577
İngiliz ajanlığı, 430
İngiliz Avam Kamarası, 138
İngiliz Bakanı Gladstone, 247
İngiliz Başkumandanı Monroe, 81
İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Gray, 247
İngiliz Elçisi Justin Steri, 113
İngiliz Emperyalizmi, 12, 16, 20, 21, 22, 47, 52, 53, 78, 112, 192, 229, 248, 254, 255, 259, 262, 264, 265, 273, 289, 326, 330, 366, 408, 429, 430, 444, 453, 511, 524, 525, 526, 576, 595
İngiliz Genel Valiliği, 37, 44, 47
İngiliz General Sir Charles Harrington, 145
İngiliz Hükümeti, 48, 59, 61, 62, 68, 84, 123, 132, 133, 136, 138, 140, 145, 146, 238, 244, 251, 252, 254, 527, 554
İngiliz İmparatorluğu, 122, 136
İngiliz Kapitalizmi, 246, 247, 248, 250, 254, 258, 268
İngiliz Ordusu, 48, 53, 55, 74, 82, 84, 89, 102, 112, 504, 577
İngiliz Parlamentosu, 249, 552
İngiliz Siyasî Ajanı Binbaşı James Outem, 112
İngiliz Siyasî Temsilcisi Sir William Macnaghten, 111
İngiliz Yüksek Kumandanlığı, 131
İngilizler, 29, 37, 45, 48, 54, 58, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 79, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 110, 111, 112, 113, 127, 128, 141, 149, 158, 160, 179, 191, 199, 203, 214, 221, 230, 231, 232, 238, 247, 248, 249, 250, 251, 254, 264, 271, 272, 274, 276, 277, 291, 293, 298, 299, 301, 302, 311, 314, 316, 317, 319, 320, 323, 355, 390, 399, 422, 444, 529, 530, 532, 537, 548, 549, 550, 575, 577, 579, 581,

585, 599
İngiliz-Rus Savaşı, 247
İngiltere, 11, 13, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 29, 33, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 67, 68, 72, 74, 77, 78, 80, 104, 105, 106, 116, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 135, 136, 137, 138, 139, 142, 146, 147, 149, 150, 156, 163, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 176, 186, 191, 192, 195, 206, 234, 236, 237, 238, 242, 244, 247, 249, 251, 253, 254, 255, 259, 261, 271, 273, 274, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 309, 310, 312, 313, 324, 326, 327, 328, 340, 387, 390, 398, 400, 401, 410, 418, 431, 438, 442, 443, 444, 446, 452, 453, 454, 455, 460, 461, 504, 510, 511, 514, 515, 523, 546, 547, 548, 552, 553, 555, 575, 576, 577, 580, 582, 589, 590, 591, 596, 608, 617, 620
İngiltere Kralı VII. Edward, 114, 118, 120
İnkılâb Komitesi Merkezi, 371
İntellicens Servis, 531
İntelligence Servis, 527, 541, 547
İpek Yolu, 51
İran, 17, 19, 20, 21, 22, 49, 50, 51, 55, 56, 64, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 82, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 144, 150, 165, 170, 172, 174, 175, 197, 198, 200, 201, 207, 208, 214, 218, 219, 221, 224, 225, 231, 234, 236, 245, 246, 247, 248, 251, 252, 256, 272, 277, 283, 327, 340, 348, 375, 380, 404, 406, 417, 422, 434, 440, 441, 472, 473, 577, 618
İran Devrimi, 247
İran Hükümeti, 71, 113, 251
İran Ordusu, 109, 441
İran Şahı I. Abbas, 20
İran Şahı Misafireddin Şah Kaçar, 118
İran Şahı Muhammed Şah Kaçar, 113
İrgeç Bey, 370
İrgeş Pehlivan, 370, 386
İrlanda, 31, 68, 137, 146, 238, 254, 406
İron Dog (Demir Köpek), 527
İsfendiyar Han, 371
İskalatiski, 240
İskenderiye, 128, 144, 250
İskenderun, 165, 171, 182
İslahiye, 180
İslâm Federasyonu, 187
İslâm İhtilâl Cemiyeti Birliği, 18, 265, 325
İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı, 331, 333, 335, 366, 401, 404, 406, 446, 614, 616
İslâm ve Ahund beyler, 370
İslâmkul Bey, 391
İsmail Bey Gaspıralı, 376
İsmail Canbolat, 72
İsmail Hakkı Bey, 39, 295, 493, 494, 496, 530, 574
İsmail Subhi (Soysallıoğlu) Bey, 395
İsmail Subhi Bey, 395, 396
İsmailîler, 106, 107, 108, 109, 121, 122
İsmailîye, 59, 106, 107, 126, 128
İsmet Bek, 498
İsmet Bey, 169, 189, 192, 286, 306, 445, 446, 448, 450, 456, 460, 464, 465, 469, 472, 473, 477, 574
İsmet Bey (Cemal Paşa'nın İsviçre'deki

yaveri), 286
İspanyol, 77, 261
İspi Nasukle, 86
İspin Oem kalesi, 95
İstanbul, 2, 6, 12, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 33, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 46, 49, 53, 54, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 79, 118, 128, 145, 146, 149, 152, 155, 160, 161, 163, 166, 167, 168, 169, 171, 181, 183, 184, 186, 189, 193, 194, 196, 226, 228, 231, 249, 267, 272, 277, 286, 288, 299, 330, 331, 335, 339, 344, 346, 347, 350, 351, 354, 355, 357, 375, 376, 387, 392, 397, 398, 408, 418, 423, 446, 475, 476, 511, 513, 516, 520, 523, 525, 527, 528, 529, 530, 531, 533, 534, 536, 538, 541, 544, 545, 546, 547, 549, 551, 552, 553, 563, 564, 566, 568, 569, 575, 581, 583, 590, 600, 602, 603, 607, 627, 628, 629
İstihbarat Servisi, 55, 507, 525, 536
İstiklâl Harbi, 12, 399, 403
İstiklâl Mahkemesi, 154, 497, 545, 547, 549, 551, 610
İstiklâl Mahkemesi Kâtibi Rıza Bey, 551
İstiklâl Merkez Komitesi, 392
İstinaf Reisi Hilmi, 359
İsviçre, 58, 61, 128, 129, 133, 134, 158, 161, 189, 190, 191, 192, 195, 222, 336, 387, 456, 464, 473, 512, 572
İsyan Ekrem Hantöre, 391
İşan (Eşan) Sultan, 502, 506
İşan Sultan, 483, 484, 487
İştirakiyûn Fırkası, 270, 290, 444
İtalya, 12, 13, 15, 61, 69, 131, 156, 160, 164, 172, 184, 192, 253, 292, 294, 302, 406, 441, 442, 443, 452
İtalya Harbi, 69
İtalya Hâriciye Nezâreti Müsteşarı Kont Sforza, 160
İtalyan Emperyalistleri, 262
İtalyan Hükümeti, 252
İtalyanlar, 160, 179, 237, 405, 564
İtilaf Devletleri, 11, 124, 125, 157, 165, 166, 617
İtilâf Devletleri, 56, 63, 156, 164, 166, 167, 169, 171, 179, 180, 181, 182, 183, 247, 252, 258, 262, 265, 268, 444, 454, 617
İtilâf Heyet-i Düveliyesi, 215
İttifak Devletleri, 56, 63
İttihâd ve Terakkî, 614
İttihâd ve Terakkî (Halk şûrâlar) Fırkası, 616
İttihâd ve Terakkî (Halk Şûrâlar) Fırkası, 615, 616
İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti, 615
İttihad ve Terakki Fırkası, 153, 603
İttihâd ve Terakkî Kongresi, 615
İttihat ve Terakki, 63, 77, 155, 177, 186, 187, 188, 213, 217, 293, 332, 334, 335, 336, 338, 342, 346, 348, 353, 360, 362, 363, 366, 457, 510, 511, 514, 515, 583
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 63, 293, 348, 514, 615
İttihat ve Terakki Cemiyet-i İhtilâliyesi, 217
İzmir, 145, 147, 149, 161, 178, 209, 249, 267, 278, 295, 296, 347, 357, 361, 400, 461, 575
İzmir Suikastı, 361
İzzet Bey, 140
İzzet Paşa Kabinesi, 339

J. Abbod, 22
J. Picot, 158
James Rothschild, 140
Japon, 261, 303, 345, 387, 566
Japonya, 15, 156, 245
Jorj Çiçerin, 17, 567, 571
Jöntürk İhtilâli, 124
Jöntürkler, 248
Jurtschi-Denau, 502

Kâbil, 49, 50, 53, 74, 81, 82, 90, 95, 105, 111, 202, 230, 232, 272, 273, 276, 278, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 321, 322, 324, 326, 327, 328, 410, 415, 416, 417, 418, 420, 421, 440, 441, 442, 448, 454, 463, 474, 476, 516, 576
Kâbil Anlaşması, 105
Kabilsay, 566
Kaçar Prensesi Şems-ül Mülk, 116
Kadı Abdülreşid, 387
Kadı Kelan Burhaneddin, 391
Kâfirûn, 497
Kafkas Sosyalist Federasyonu, 556
Kafkaslar, 53, 156, 586
Kafkasya, 13, 15, 20, 21, 29, 150, 153, 165, 166, 168, 169, 172, 174, 178, 179, 186, 187, 217, 240, 241, 270, 271, 291, 292, 297, 310, 329, 330, 336, 339, 347, 348, 349, 352, 353, 359, 360, 378, 386, 397, 398, 413, 436, 444, 452, 465, 555, 556, 569, 570, 575, 587,란601, 602, 604, 618, 619
Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri, 569
Kagan, 372, 374, 383, 384, 388, 389, 391, 392, 426, 427, 505
Kahire, 127, 131
Kahireli Aziz, 573
Kahrawar, 112
Kaiser, 126, 134, 253
Kalat Galcai, 97
Kalimnos, 563
Kalisof, 388, 389, 390
Kalküta, 58, 76, 113, 118
Kally Mo, 82, 95, 96
Kalmuk, 35, 245
Kamadialar, 114
Kamarad Cop, 216
Kamarad Kannardic, 216
Kamarad Lenin, 315
Kamarad Radek, 205, 207, 219
Kamarad Rosenberg, 315
Kamarad Yofe, 216
Kamboçya, 589, 590
Kamenef, 209, 439
Kanada, 130
Kanal Seferi, 74, 132, 583
Kançurevan, 302
Kançuri, 302
Kandahar, 52, 82, 84, 85, 96, 97, 111, 112, 230, 315, 319, 322
Kandaharlı Kuhandil Han, 110
Kangız Müslümanları, 299
Kansu bölgesi, 44
Kantara, 128
Kapitülasyonlar, 598
Kara Kemal, 152
Kara Kum çölü, 32
Kara Vasıf, 152
Karabağ, 348
Karaçar, 36
Karaçi, 112, 132
Karadağ savaşı, 45
Karadeniz, 15, 70, 125, 142, 143, 156,

164, 165, 262, 288, 296, 349, 352, 444, 475, 568, 569, 598
Karadeniz Hadisesi, 70
Karagöl, 367, 389, 487
Karahan, 208, 214, 216, 342, 348, 349, 431, 470, 471, 476
Karakin Lalayan, 518
Karakol Cemiyeti, 531, 532
Karakol Teşkilatı, 152, 532
Karakurum, 298, 302
Karaoğlan çarşısı, 551
Karasu Efendi, 161
Karaşehir, 300
Karavul, 498
Kari Kâmil, 378, 416
Karl Marx, 173
Kars, 14, 460, 465, 467, 472, 473, 568, 571, 619
Karşi, 387, 391, 393, 429, 433, 502, 503
Karşi Damla Kutbeddin, 391
Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey, 567
Kaşgar, 13, 22, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 122, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 348, 415, 555, 563, 564, 565, 566
Kaşgar Devleti, 33, 34, 36, 39, 40, 555
Kaşgar Elçisi, 38, 39, 44
Kaşgar Emîri, 34, 40, 41, 42, 43, 44, 47
Kaşgar Emîri Yakub Han, 40, 41, 44
Kaşgar Emirliği, 40, 41, 42, 43, 44, 45
Kaşgar Hâkimi, 33, 38, 39
Kaşgar Ordusu, 39, 41
Kaşgarlı Musabaylar, 564
Kâşgurgan, 299
Kathiawar, 113
Kayıkçılar Kahyası Yahya, 351, 352, 353, 354
Kayıkçılar Kethüdası Yahya efendi, 357
Kaymakam Aziz Bey, 551
Kayseri, 336, 619
Kayserili İsmail Hakkı Efendi, 218
Kazacı Hükümeti, 390
Kazak Generali Liyaçov, 247
Kazakistan, 245, 349, 367, 417, 422, 426
Kazan, 209, 479, 586
Kazanlı Necib Hüseyin Bey, 392
Kazanlı Şerif Manatov, 605
Kazım (Orbay) Bey, 294
Kazım Dirik, 202, 306
Kazım Karabekir (Paşa), 184, 199, 201, 240, 281, 290, 292, 294, 304, 341, 348, 353, 356, 359, 360, 362, 454
Kazım Orbay, 306, 329
Kazım Özalp, 202
Kazım Paşa, 306, 341, 360
Kemal Azmi, 210
Kemalettin Sami Bey (Paşa), 532
Kend, 84
Kerensâbâd, 391
Kerenski, 155, 369, 385, 388
Kerenski Hükümeti, 369, 388
Kerki, 391, 393, 429, 488, 502
Kerkük, 72
Kermine, 389, 393, 420
Kersenâbâd, 391
Kettakorgan, 389, 391
Kılıç Ali, 549
Kılıç Ali Bey, 539
Kırgız Türkleri, 35, 296
Kırgızistan, 13, 245, 367, 425
Kırım, 15, 19, 21, 174, 240, 245, 339,

349, 376, 386, 586, 601, 604, 605
Kırım Savaşı, 21
Kırım Yeşilleri, 604, 605
Kızıl Hükümet, 585
Kızıl Muhafızlar, 600
Kızıl Ruslar, 604
Kızılay Heyeti, 195
Kızıldeniz, 20, 123
Kızıllar, 585
Kızılordu, 11, 214, 242, 255, 257, 258, 263, 291, 293, 313, 327, 422, 429, 431, 497, 500, 502, 503, 508, 600, 601, 602, 604
Kızılordu Kumandanlığı, 214
Kızıltepe, 389
Kilikya, 164, 178
Kirind Muharebesi, 71, 73
Kirman, 109, 110, 113, 133
Kirman Valisi Fadl Ali Han Karabagî, 110
Kirmanşah, 71, 72
Kirov, 245
Kiyef, 387
Klösters, 189, 190
Kohat, 81, 86
Kolçak, 174, 255, 256, 262, 390, 600
Kolçak Hükümeti, 390
Komünist Enternasyonal, 16, 242, 244, 269
Komünist Parti, 245, 348, 352, 404, 407, 419, 439, 499, 500, 501, 503, 608, 613
Komünist Türkiye, 605
Komünistler, 241
Komünizm, 161, 167, 591
Konfiçyüs, 589
Kongre Partisi, 141
Kongurat kabilesi, 371
Konya, 15, 220, 272, 344, 399, 619
Konya Ayaklanması, 15
Korbaşı, 501
Korbaşılar, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 505, 508
Korbaşılık, 493
Kore, 11
Koropotkin Türkistan Valiliği, 300
Kossaklar, 31
Kostaki, 350
Kostanz, 222
Kovno ve Reval cezaevleri, 262
Köhat, 90
Köhat -Kerem - Kâbil yolu, 81
Kömal nehirleri, 93
Kömel Geçidi, 84
Kömükoğlu dağı, 568
Kör Ali, 220
Kövatta, 82, 96, 99
Köylü ve Amele Partisi, 219
Kral Abdurrahman, 54
Kral Vekili Konseyi, 143
Kral Vekili Lord Chelmsfort, 142
Kraliçe Viktoria, 129
Krasna Voska, 209
Kremlin Sarayı, 587
Kroker Oteli, 529, 530
Kuban, 245
Kudüs, 139, 141
Kulca, 35, 36, 299, 300, 301, 303, 566
Kulcalı Mesut Sabri Baykuzu, 564
Kurgus, 35
Kurmay Yüzbaşı Hayrî bin Mustafa Efendi, 76
Kurna, 70
Kurtuluş, 270, 391, 526
Kuşka, 230, 232, 275, 278, 314

Kuva-yi Millîye, 12, 17, 166, 176, 178, 179, 181, 182, 188, 241, 259, 260, 398, 399, 526, 527, 537, 602, 604, 609
Kuva-yi Seyyare, 607, 608, 610, 611
Kuzey Afrika, 16, 18, 106, 107, 108, 150, 325, 327, 556
Kuzey İran, 15, 247
Kuzeybatı Grubu, 82
Küba, 130
Küçük Ağa Han, 117
Küçük Asya, 127, 145, 147, 149, 246, 267
Küçük Han, 185, 214
Küçük Refet Bey, 161
Küçük Talat (Bey), 209, 217, 218, 332, 338, 351, 357, 361, 434, 436, 614
Küpüçka, 302
Kürdistan, 138, 170, 598
Kürt, 177, 598
Kütahya, 336, 611

Labroyansk, 602
Lahey, 152, 154, 159
Lahor, 80, 91, 96, 296
Lakay, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 489, 502, 506
Lakaylar, 479
Laos, 589, 590
Laş ve Cuvey kasabaları, 111
Latif, 391
Laz, 598
Lazistan, 598
Lehistan, 174, 292, 341, 422
Lekebend mevkii, 100
Lendi Kotal, 81, 86, 87, 88, 89
Lenin, 14, 17, 134, 156, 158, 174, 183, 209, 388, 414, 605
Letonya, 17, 156, 555
Leyla Hanımefendi, 574
Libya, 150
Litvanya, 17, 156, 157, 555
Lloyd George, 142, 143, 146, 147, 148, 249, 250, 251, 253, 575
Logrand (Legrand), 410
Londra, 15, 22, 29, 33, 37, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 55, 56, 59, 61, 64, 67, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 127, 131, 132, 136, 140, 143, 144, 145, 146, 150, 163, 174, 236, 247, 251, 252, 276, 326, 327, 328, 336, 342, 443, 453, 460, 462, 511, 512, 514, 523, 525, 526, 527, 553, 596, 617, 620
Londra Borsası, 247
Londra Konferansı, 43, 511
Loralay, 99
Lord Altrincham, 147
Lord Beaverbrook, 146, 147
Lord Cromer, 129
Lord Curzon, 135
Lord d'Abernon, 148
Lord Derby, 146
Lord Hakim Rowlatt, 137
Lord Kitchener, 101, 123, 125, 129
Lord Rothermere, 146
Lord Rothschild, 139
Lord Şinha, 141
Lord Şuvalov, 29
Lordlar Kamarası, 135
Lostor, 160
Loyd George, 139
Lozan, 128, 149, 152, 353
Lvof, 155

M.M. Grubu Başkanı Hüsamettin Ertürk, 153
M.Sykes, 158
Macar Bellakon, 290
Macaristan, 55, 158, 172, 188, 242
MacGahan, 31
MacMahon, 138
Madras, 125
MAH (Millî Âmâle Hizmet), 547
Mahallât, 108, 109, 112, 113, 116
Mahallâtî, 108
Mahkem Hacı, 370
Mahmud Hoca Behbudî, 387, 392
Mahmut Han Tarzî, 74, 90, 231, 311, 315, 322, 576
Makbul Hüseyin Efendi, 64
Malezya, 136
Manas, 45
Manastır, 292
Manastırlı Baha, 217
Manchester Guardian, 251
Maraş, 164, 178, 180, 250, 267
Marcus Samuel, 554
Mardin, 72, 175, 267
Masayuki Yamauchi, 345, 346, 614
Mason Locaları, 153
Maurice, 140
Mâverâ-i Bahr-i Hazar, 230
Mavera-i Kafkas, 15
Meclis-i Âlî-i Millîye, 215
Meclis-i Harb, 90
Meclis-i Mahsûs, 25
Meclis-i Meşveret (Danışma Meclisi), 90
Meclis-i Vükela, 189
Medrese-i Süleymaniye, 563
Mehdî, 107, 227
Mehmed Ali (Han), 297, 488, 544, 550
Mehmed Bey, 370, 396
Mehmed Can Tınışbay, 369, 381
Mehmed Emin Efendizâde, 385, 386
Mehmed Emin Resulzâde, 266
Mehmed Kâzım Bey, 76
Mehmed Kenan Bey, 175
Mehmed Salih, 357
Mehmed Talat bey, 364
Mehmed Veli Han, 390
Mehmed Yusuf Bey, 39, 46
Mehmendler, 85, 90
Mehta, 137
Mehtapkale köşkü, 195
Meis adası, 563, 564
Mekke, 110, 127, 138
Mekke Şerifi Hüseyin, 138
Memduh Şevket Esendal, 220, 308
Memlûk Sultanı Baybars, 108
Mendeli, 70, 71
Menşevikler, 385
Merdan Kul, 392
Mergçemen, 99
Mergilan, 370, 380, 566
Merkez Müdde-i Umûmîsi Al, 359
Merkez-i Umûmî, 207, 334, 361, 387, 565, 616, 621, 622, 623, 625, 626
Merv, 19, 230, 272, 411, 412, 577
Mervu, 391
Messouri şehri, 311
Mesudîler, 85, 95
Meşhed, 231, 272, 277
Meşrutiyet Meclisi, 12
Meton, 84
Metropolitan Operası, 140
Mevlevî Bereketullah Efendi, 276
Mevlevî Mehmed Ali, 276
Mezopotamya, 133, 142, 214, 248, 249,

250, 251
Mezopotamya Cephesi, 214
Mısır, 55, 74, 86, 107, 108, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 136, 138, 142, 144, 150, 199, 222, 238, 248, 254, 258, 264, 265, 355, 404, 405, 406, 573, 575, 577
Mısır Fatımîleri, 107
Mısır Yüksek Komiseri, 138
Mısırlı Aziz Bey, 158
Midas, 130
Midhat Şükrü Bleda, 510, 514
Mihri Cihan Hanım, 112
Mihriki, 298
Mihver Devletleri, 124, 125, 134
Milano, 223
Milioukof, 16
Millî Mücadele, 14, 241, 245, 269, 270, 271, 289, 292, 328, 346, 349, 365, 413, 414, 431, 432, 479, 497, 501, 506, 518, 523, 525, 528, 535, 536, 603, 605, 607, 608
Minab, 110
Mîr Adil, 386
Mîr Ahmed, 387
Mir Veys, 52
Miraceddin Bey, 529
Miralay (Toksaba-Albay) Şemsi Bey, 388
Miralay Kazım Bey, 199
Miralay Lawrence, 549
Miralay Nelson, 541, 544, 546, 550
Miralay Nuri Bey, 349
Miram Şah, 81, 93, 94, 95
Mirliva Yusuf İzzet Paşa, 173
Mirza Abdülkadir, 391, 392, 393, 412, 420, 424
Mirza Abdülvanid Bey, 374
Mirza Davut, 199
Mirza Küçük Han, 185
Mirza Muhammed, 37
Mirza Muhammed Şadi, 37
Mirza Muhiddin, 391, 523, 592
Mirza Oruç Cibaçi, 377
Mirza Osman, 391
Mirza Salih, 594
Mirza Salih Bey, 594
Mirza Toksabay, 594
Mirza Ürkenci, 391
Misak-ı Millî, 176, 398, 494, 497, 620
Misâk-ı Millî ahidnâmesi, 568
Miyani, 112
Moğolistan, 33, 301, 303
Mokel Kut, 94
Molla İsa Mirza, 46
Molla Mahmud Şerif, 593
Molla Nâfiz Bey, 412, 592
Mombasa, 123
Mondros Mütarekesi, 12, 14, 188, 397
Montagu-Chelmsfort reformları, 143
Montagu-Samuel-İsaacs, 136
Montreaux Antlaşması, 149
Moskofluk politikası, 587
Moskova, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 36, 132, 156, 157, 163, 169, 173, 175, 176, 187, 191, 197, 199, 200, 201, 203, 204, 206, 207, 209, 211, 213, 215, 216, 218, 221, 222, 226, 227, 228, 230, 237, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 260, 262, 264, 265, 268, 270, 271, 278, 279, 281, 282, 284, 285, 288, 290, 293, 294, 301, 302, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 348, 349,

352, 365, 375, 376, 381, 387, 390, 396, 398, 399, 400, 404, 409, 410, 419, 421, 424, 427, 428, 429, 430, 432, 434, 435, 436, 437, 439, 440, 443, 444, 445, 446, 447, 451, 453, 454, 456, 460, 461, 463, 464, 465, 466, 467, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 485, 486, 491, 492, 495, 500, 501, 503, 504, 505, 516, 520, 523, 555, 556, 571, 576, 580, 584, 585, 586, 587, 588, 591, 595, 596, 597, 603, 604, 605, 609, 611, 612, 613, 617
Moskova Hatıraları, 191, 229, 242, 274, 290, 292, 339, 434, 442, 492, 493, 614
Moskova Sefareti, 211, 471
Mösyö Peretti, 617, 618, 619, 620
Mösyö Poincare, 619, 620
Mösyö Vassmuss, 66
Mrs. Corrigan, 140
Muallim Mektebi, 566
Muhammed Abdülcebbar Hayrî, 63, 64
Muhammed Bakır Han, 110
Muhammed Barakatullah Efendi, 76
Muhammed Ekber, 111
Muhammed Habib, 106
Muhammed Hasan el Hüseynî, 116
Muhammed Mektum, 106
Muhammed Parsa, 23, 25, 26
Muhammed Rahim Han, 29
Muhammed Şah Kaçar, 108, 109
Muhammed Şeybanî Han, 19
Muhammedan Anclo-Oriental College, 120
Muhiddin, 370, 395, 410, 412, 424, 428, 432, 433, 478, 523, 538
Muhiddin Bek, 498
Muhittin Bek, 498
Mukhiler, 114
Murad Efendi, 39
Musa Kazım, 106, 189
Musevî, 153
Mustafa Çokayoğlu Bey, 369, 385
Mustafa Fehmi Efendi, 356, 359
Mustafa Kemal (Paşa), 16, 18, 40, 78, 105, 127, 145, 146, 152, 154, 155, 156, 158, 159, 162, 163, 167, 168, 169, 170, 173, 175, 176, 177, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 213, 214, 215, 218, 220, 225, 234, 235, 236, 237, 240, 241, 244, 260, 266, 271, 272, 274, 275, 278, 279, 281, 282, 284, 285, 289, 290, 292, 293, 297, 304, 305, 309, 310, 318, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 337, 338, 339, 344, 345, 346, 347, 350, 351, 352, 353, 356, 360, 362, 365, 366, 395, 396, 397, 398, 399, 401, 403, 409, 433, 434, 435, 436, 437, 440, 441, 443, 444, 445, 447, 448, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 461, 462, 466, 467, 470, 471, 476, 477, 504, 511, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 533, 537, 539, 541, 542, 543, 547, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 572, 583, 584, 585, 586, 587, 591, 595, 596, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 617, 618, 619, 620
Mustafa Sagir, 527, 528, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553

Mustafa Subhi, 214, 218, 260, 270, 290, 352, 353, 357, 360, 444, 454, 605, 608
Mustafa Şeref, 210, 220
Mustansır, 107
Mustuh, 303
Musul, 182, 267, 353
Muzafferüddin Han, 36
Müdâfaâ-i Hukuk Teşkilâtı, 178, 357
Müftü Damla İkram, 374, 391
Müftü Sadreddin Han, 384
Mülazım Nureddin, 67
Mülazım Sâdık, 66
Mülazımevvel (Teğmen) Mehmed Kâzım Bey, 76
Münâzafiye Bir, 86
Münevver Kari, 223, 224, 378, 386
Münih, 152, 188, 210, 223, 278, 324, 331, 445, 449, 454, 458, 460, 462, 464, 572
Müntefik Sancağı, 277
Müslüman-Hindu dayanışması, 57
Müslüman-Türk toplulukları, 47
Müstali, 107, 108
Müsteşar Edwin Montagu, 136, 143

Nabi Han, 500
Nadir Han, 92, 93, 98, 103, 523
Nadir Şah, 52, 104
Nafia Nâzırı Mîr Âdil, 369
Nafi Bey, 396, 485, 520, 592
Nagarosk, 602
Nahcivan, 348, 568
Naim Cevat Bey, 336, 339
Nâme-i Hümâyûn, 40
Namık Kemal, 563
Narikkoi, 300
Narva kasabası, 198
Nâsır Han, 112, 369
Nasıreddin Şah, 112, 113
Nasrullah Han, 74
Nasrullah Kuşbeyi, 377, 382, 391
Natık, 107
NATO, 11, 104, 144
Nazi Almanyası, 553, 596
Nazilli, 163
Nazizm, 16
Necef, 277
Necmeddin Makdum, 386
Nelson, 544, 550, 551
Nemengan, 380
Neri Hub nehri, 98
Nerimanoff, 605
Nesim Mazliyah, 153
New Market, 146
New York, 250, 325
Nezal, 298
Nihat bey, 70
Nijeni Karasu, 568
Nimetullah, 129
Nimetullahî tarikatı, 116
Nisan İhtilâli, 80
Nizâr, 107, 108
Nizârî (Sabbahî), 22
Nizârî İmamı, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 150
Nizârî İsmailîliği, 113
Nizârî kolu, 106, 108
Nizârîlik, 114, 115
Nizârîye, 106, 107
Norodom Sihanuk, 589, 590
Noşki demiryolu, 97
Noşki mevkii, 82
Novorosiski, 179

Nur Muhammed Bek, 498
Nur Muhammed Han, 34
Nurata, 389, 502
Nureddin Şah, 117
Nurettin Agat, 604, 605
Nurettin Paşa, 278
Nuri Paşa, 178, 185, 348, 387, 587

Obdara, 508, 509
Odessa, 15, 156, 174, 188, 387, 566
Oktobr Devrimi, 601
Oltu, 599
Omsk, 302
Ordan İkidza, 245
Orek Ze'iler, 85
Orel, 256
Orenburg, 29, 30, 367, 390, 566
Orta Arabistan, 127
Orta Asya, 13, 16, 19, 21, 22, 41, 42, 43, 46, 47, 49, 53, 54, 55, 56, 57, 65, 150, 153, 156, 173, 228, 232, 241, 245, 273, 292, 295, 296, 297, 323, 329, 348, 359, 362, 367, 372, 375, 378, 395, 399, 409, 415, 416, 417, 435, 451, 452, 454, 459, 465, 467, 468, 469, 477, 504, 556, 563, 566, 589, 601, 602, 611
Orta Asya Misyonu, 284, 294, 398, 434, 453
Orta Asya Türklüğü, 56, 329
Orta Tepe, 23
Ortadoğu, 16, 18, 20, 55, 57, 127, 134, 138, 140, 144, 147, 148, 149, 150, 192, 242, 325, 327, 330, 453, 504, 556
Osman Bey, 388, 396
Osman Çavuş, 593
Osman Hoca, 375, 378, 393, 394, 395, 412, 429, 431, 433, 478, 479, 482, 484, 485, 486, 491, 523
Osman Kuşbeyi, 391
Osman Tufan Paşa, 70
Osmanlı Devleti, 19, 20, 21, 24, 26, 40, 43, 44, 49, 50, 59, 62, 189, 387, 482
Osmanlı Genelkurmayı, 54
Osmanlı Hükümeti, 24, 62, 126
Osmanlı İmparatorluğu, 11, 12, 13, 16, 19, 20, 21, 23, 26, 28, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 64, 66, 74, 78, 120, 124, 127, 134, 138, 139, 140, 144, 155, 160, 188, 189, 192, 265, 296, 304, 375, 460, 549, 563, 566, 589
Osmanlı Sultan-Halifesi, 28, 38, 56
Osmanlı Türk Hükümet-i İnkılâbiyesi, 227
Osmanlı-Alman Heyet-i Seferiyyesi, 76
Osmanlı-Karadağ Savaşı, 43
Osmanlılar, 11, 13, 43, 55, 56, 573
Osmanlı-Özbek ittifakı, 19
Osmanlı-Rus Savaşı, 14, 43, 56, 378
31 Mart Olayı, 153, 162
Ottava Yüksek Komiserliği, 132
Otto Kahn, 140
Oxfort Üniversitesi, 61

Ömer Faruk Efendi, 537, 551
Ömer Feyzi Mardinî, 69, 70
Önasya Türklüğü, 56
Örek Zeiler, 92
Özbek, 508
Özbek Tekkesi, 23, 25
Özbekistan, 54, 367, 556
Özel Kalem Müdürü Hasan Fehmi Bey, 564

Özgürleştirme Propagandası, 60

P.Shaw, 37
Pakistan, 51, 77, 104, 108, 132, 150, 195, 201, 555, 582
Paliştan, 64
Pamir tarîki, 298
Pamir yaylası, 296
Pana, 114
Panislamist, 59, 62, 64
Panoryantalizm, 61
Panslavist, 20, 21, 42
Panslavist/Panrusist, 21
Panslavizm/Panrusizm, 21, 46
Pare Çenar, 81, 90, 91
Paris, 12, 62, 118, 125, 129, 133, 134, 140, 184, 190, 191, 192, 252, 271, 325, 326, 328, 443, 447, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 575, 589, 591, 617, 619, 620
Paris Anlaşması, 12
Paris Büyükelçisi Münir Paşa, 140
Paşaların Asya Misyonu, 16, 18, 151, 152, 325, 367, 510, 515, 612
Pathan kabilesi, 60, 75
Pattakesar, 429
Paul von Hindenburg, 125
Pavloviç, 245
Pehlivan Niyaz Han, 371, 378
Pekin, 44, 45, 46, 296, 299, 300, 301
Pelyatevskiy, 381
Pencap, 61, 74, 80, 82, 98, 303
Pencaplılar, 298
Pençdud siperleri, 594
Pera Palas oteli, 120
Perroyovalski, 300
Perzuvalski, 299
Peşaver, 74, 75, 81, 82, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 296, 298, 527, 549
Petersburg, 11, 20, 21, 26, 29, 31, 42, 43, 44, 56, 157, 198, 368
Petersburg Konsolosu Schuyler, 31
Petrograd, 156, 247, 256, 262
Peyvar Kotal, 90
Phan Boi Çau, 590
Phan Ksih Long İsyanı, 590
Pierremarie, 134
Pir Muhammed Mirza, 34
Pişkent köyü, 34
Pişpek kazası, 380
Polis Müdürü Azmi Bey, 152
Polklar, 300
Polkovnik İvanof, 300
Polkovnik Kırgız Şadıman Bahadıroğulları, 300
Polonya, 15, 17, 156, 157, 194, 242, 293, 341, 438, 492, 499, 555, 556
Polonya-Rusya Savaşı, 555
Poma, 223
Poona, 117
Portsaid, 128
Potsdam, 118
Prens Fuad, 131
Preobra Jenski, 381
Profesör Haffkins, 139
Profesör Zarhe, 189
Profesör Zili, 254
Prusya, 11, 42, 122
Prusya Emperyalizmi, 12
Prusya İmparatoru, 122
Prusyalı General, 125
Puna, 114

Rabbi Zadek Kahn, 140

Raca Mahendra Pratap, 73
Radek, 158, 183, 205, 206, 207, 245, 259, 290, 294, 340
Rahman Kul, 370
Rahşan Baymuradov, 499
Ramiz Bey, 541, 545, 546
Rauf (Orbay) Bey, 65, 66, 67, 68, 72, 73, 157, 158, 163, 168, 169, 173, 231, 460, 461, 611
Ravalpindi Ateşkesi, 105
Recep Baysun, 523
Refet (Bele) Bey, 163, 184, 306, 461, 612
Refik (Koraltan), 612
Refik Bey, 552
Rehber-i İttihad-ı Osmanî Mektebi, 564
Reis-i Kelâm Musannif, 391
Reşadiye dretnotu, 67
Reşit Paşa vapuru, 67, 68, 566
Reşit Saffet, 573
Revalpindi, 93
Revari, 298
Reymond Poincare, 147
Rıfat bey, 274
Rıza Nur, 338, 342, 571
Riga, 216, 555
Rigan, 111
Rikistan, 391
Riviera, 129
Rodos, 563, 564
Roma, 129, 138, 152, 198, 215, 238, 333, 447, 534
Roma Kilisesi, 129
Romanoflar, 13
Romanya, 156, 174, 438
Rowlatt Komitesi, 137
Rozenberg, 205
Ruchanan, 247
Rumanı köyü, 110
Rumeli, 20, 21, 42, 43, 45, 46, 56, 335
Rum-Pontus faaliyetleri, 15
Rus Albayı Reinthal, 36
Rus Elçisi Yurinof, 429, 432, 515
Rus Emperyalizmi, 53
Rus İnkılâbı, 384, 438, 603
Rus Kapitalizmi, 251
Rus Kırmızı Ordusu (Kızılordusu), 234
Rus Ordusu, 23, 30, 33, 34, 36, 42, 125, 368, 373, 378, 504, 518
Rus Prostof, 373, 377
Rus Sefiri Kamarad Suritz, 313
Rus Sefiri Skolnikof, 322
Rus Sefiri Yoldaş Surits, 273
Rus Sovyet Cumhuriyeti, 216, 220, 471
Rus Sovyet Heyet-i Murahhasası, 599
Rus Şûralar Cumhuriyeti, 226, 228, 229, 277
Rus Yahudisi, 139
Ruslar, 19, 23, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 46, 71, 198, 199, 200, 206, 216, 221, 230, 231, 234, 237, 238, 245, 273, 293, 294, 296, 300, 312, 313, 314, 316, 319, 336, 340, 341, 342, 358, 370, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 380, 381, 385, 386, 394, 395, 416, 417, 420, 421, 423, 425, 428, 430, 444, 458, 464, 468, 469, 474, 477, 484, 486, 491, 492, 497, 498, 499, 505, 507, 508, 518, 520, 521, 522, 577, 578, 579, 581, 585, 592, 594
Rusya, 11, 14, 15, 16, 17, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 65, 67,

76, 77, 78, 82, 101, 105, 122, 124, 125, 126, 131, 143, 149, 155, 156, 168, 169, 173, 188, 192, 197, 200, 205, 206, 208, 215, 220, 221, 230, 232, 235, 236, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 250, 253, 255, 256, 257, 259, 260, 262, 264, 268, 270, 271, 273, 274, 275, 280, 283, 284, 287, 288, 289, 290, 295, 296, 299, 300, 309, 310, 311, 313, 314, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 332, 335, 336, 339, 340, 345, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 357, 367, 368, 369, 372, 373, 374, 379, 382, 383, 388, 390, 394, 395, 399, 400, 406, 407, 410, 413, 418, 419, 421, 422, 428, 429, 431, 432, 436, 438, 440, 442, 443, 444, 445, 451, 452, 455, 458, 461, 463, 464, 466, 468, 470, 471, 472, 479, 492, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 507, 555, 567, 569, 570, 571, 576, 579, 580, 585, 589, 591, 600, 601, 602, 603, 609, 612, 623
Rusya Hükümeti, 200, 201, 205, 206, 207, 208, 216, 240, 294, 301, 445, 446, 465, 468, 469, 472
Rusya İmparatorluğu, 157, 158
Rusya Şûraları Sosyalist Federatif Cumhuriyeti Hükümeti, 569, 570
Ruşen Eşref Bey, 226
Ruşenî Bey, 77, 78
Rûzî Muhammed Bek, 496
Rüsûhi Bey, 188, 513
Rüştü Bey, 237
Rüştü Paşa, 354, 355, 356

Sabbahî, 150
Sabbahî-Nizârî İmamı, 150
Sabık Bayburd Kaymakamı Yusuf Ziya Bey, 386
Sabircan Yusufoğlu, 392
Sabit Bey, 564
Sadık Aşuroğlu, 375
Sadrazam İzzet Paşa, 189
Sadrazam Talat, 152, 188, 452
Sadreddin Aynî, 375
Sadri Maksudî, 381, 382, 413
Saffet (Arıkan), 348
Safi Ali Şah, 116
Sahabi, 99
Sahipnazar, 594
Said Halim Paşa, 511, 573
Sait Cemal Bey, 396
Sakarya, 292, 310, 328, 329, 331, 336, 360, 363, 366, 395, 409, 452, 525, 526, 587, 615
Sakarya Cephesi, 336
Sakarya Savaşı, 328, 337, 360, 395, 587
Salih Mehmed Han, 86
Samarra, 566
Samî, 140
Sami Bey, 293, 294, 304, 356, 360, 425, 538
Sami Kari, 416
Sami Sabit Karaman, 352, 354, 360
Samit, 107
San Fransisco, 61
Sandeman, 94, 97, 98, 99, 100
Sangtud, 508
Sanskritçe, 61
Saraybulak, 568
Sarayevo, 122
Sarıklı Basmacı, 365, 413, 415, 480, 592, 594
Sarımsak Ziya Bey, 298
Sayram, 36

Sebiye (Yedicilik), 107
Sefir Muhtar Bey, 387
Selim Sami Bey, 295, 296, 412
Selvi Cihan Hanım, 116
Semed Şah, 119
Semerkant, 23, 245, 378, 379, 383, 384, 387, 389, 390, 392, 413, 414, 415, 418, 419, 424, 426, 432, 484, 485, 489, 491, 496
Semirniski, 300
Sencanî aşireti, 71
Send nehri, 80
Seniçe, 379
Sepin Baldek kalesi, 97, 98
Serdar Abdülkuddüs Han, 99
Serdar Ebu'l Hasan Han, 112
Serdar İnayetullah Han, 195
Serdar Nasrullah Han, 195
Serdar Salih Mehmed Han, 85, 92, 103
Sergo Vartanyan, 518
Setayanad Şinha, 59
Sevkiyatçı Binbaşı Ali Rıza Bey, 545
Sevr, 12, 143, 144, 168, 277
Seyfi Bey, 341
Seyfî Hindistan Cemiyeti, 62, 63
Seyyid Abdülvahid, 59, 64, 65
Seyyid Emîr Ali, 142
Seyyid Mîr Abdülhay Efendi, 26
Seyyid Muhammed Han, 29, 30
Seyyid Muhammed Rahim Bahadır, 32
Seyyid Nâsir Mîr Celil, 387
Seyyid Yakub Han Töre, 38, 44, 46
Sforza, 160, 184
Shaekspeare, 22
Shelley, 135
Sırbistan, 67, 406
Sırp, 15, 42, 43
Sibirya, 15, 156, 367, 390, 413, 422, 555
Sina, 128
Sind, 66, 112
Sinkiang (Sincan), 122
Sinop Mebusu Rıza Nur Bey, 567
Sipehsâlâr Mehmed Nâdir Han, 318
Sir Abbas Ali Baik, 131, 132
Sir Bazil Thamson, 515
Sir E.Grigg, 553, 554
Sir Edward Grey, 124
Sir Gilbert Clayton, 141
Sir Henry Meiss, 313
Sir Joseph Arnold, 115
Sir Pheroseschah, 137
Sir Salar Jung, 133
Sircan, 110
Sîr-i Derya, 367, 379, 380, 497
Sîr-i Derya Valisi Madridof, 380
Sivas, 175, 177, 178, 180, 184, 267, 268, 347, 356, 397, 605, 619
Sivas Kongresi, 175, 184, 603, 605, 609
Sivi - Kövatta, 81
Siyam, 590
Siyasî Merkez-i Umûmî (Siyasî Genel Merkez), 207
Siyonist, 137, 139, 140
Siyonizm, 127, 139, 140
Skaçkov, 245
Smirna (İzmir), 143
Sofya, 532, 534
Sogomon Tayleryan, 452, 510
Somali, 334
Sosyalist, 623
Sosyalist Kongresi, 160, 161
Sosyalizm, 626
Sovyet, 619

Sovyet Cumhuriyeti, 221, 230, 287, 468, 470, 471, 502, 595, 596, 597
Sovyet Cumhuriyetleri, 250, 570, 601
Sovyet Hükümeti, 171, 210, 211, 220, 221, 237, 238, 243, 257, 291, 292, 303, 311, 334, 335, 341, 388, 397, 423, 430, 431, 463, 600
Sovyet İmparatorluğu, 157
Sovyet Rusya, 429
Sovyet Rusya Halk Komiserliği Konseyi, 429
Sovyet Sefareti, 609
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 13, 555, 556, 617
Sovyet Tatar Cumhuriyeti, 240
Sovyetler Birliği, 601
Söbe Hükümeti, 301
Sömbeki adası, 563
St. Stephan Koleji, 61
Stalin, 209, 395, 439, 440, 475
Stanford Üniversitesi, 61
Stanley Baldwin, 147
Stasova, 245
Stockholm, 161, 545
Stoddart, 22
Subhi Bey, 396
Sudan, 150
Sultan Abdülaziz, 23, 26, 28, 38, 39, 40
Sultan Abdülhamid, 46, 120, 124, 140, 153, 482, 584
Sultan Muhammed Şah, 116, 117
Sultan Osman dretnotu, 66
Sultan Reşad, 69
Sultan Vahdettin, 188, 189
Surat, 113
Suritz, 314, 315, 316, 323, 580
Suriye, 69, 108, 127, 132, 142, 150, 165, 174, 178, 180, 185, 188, 189, 192, 199, 214, 238, 249, 267, 404, 406, 407, 528, 573, 575, 591, 597
Suriye Cephesi, 165
Suriye Meselesi, 192
Suvade, 298
Süleyman Efendi, 23, 25, 26
Süleyman Fuad Bey, 563
Süleyman Paşa, 64
Sündlü Mevlana Ubeydullan, 195
Sünnîler, 141, 373
Süreyya Bey, 307, 308, 331, 394, 436, 446, 448, 450, 457, 458, 462
Süreyya İloğlu, 154
Süveyş Kanalı, 123, 128
Sykes-Pikot Antlaşması, 138

Şabdan Batur Hanlığı, 380
Şadımanoğulları, 300
Şâdi Ali, 616
Şah Abbas, 20
Şah Ağası Mülkî Ali Ahmed Han, 90
Şah Ahmedoğlu, 369
Şah İsmail, 19
Şah Muhammed Kaçar, 109
Şah Şüca ül Mülk, 111
Şahabeddin Şah, 116
Şanghay, 301, 302, 565, 566
Şansi, 44
Şark Cephesi Kumandanlığı, 237, 240, 279, 297, 304
Şark Kapısı, 169
Şark Milletleri Kurultayı, 245, 365, 404, 408
Şarkî Rumeli, 598
Şavşat dağı, 568
Şehresbaz, 391
Şehr-i Babek, 110

Şehzade Begüm, 117
Şehzâde Ömer Faruk Efendi, 551
Şems-ül Mülk, 117
Şerif Bey, 189, 384
Şerif Can Mahdum, 382
Şerif Hüseyin, 56
Şermali, 95
Şevket Ali Bey, 297
Şeyh Eşref, 268
Şeyh Hasan, 77
Şeyh Hazal, 70
Şeyh Nizameddin, 34
Şeyh Receb, 268
Şeyh Süleyman Efendi, 25, 26, 27, 28
Şeyh Sünûsî, 549, 551
Şeyhülislam Dürrizâde Abdullah Efendi, 532
Şeytan Efendi, 413, 414
Şiî, 22, 55, 109, 115, 119, 120, 373
Şiî/İsmailîye-Nizârîye Müslümanları, 54, 55
Şiîlik, 22
Şiî-Sünnî çekişmesi, 115
Şili, 67
Şimalî Kafkas İslâm Ordusu, 185
Şimalî Kafkasya, 157, 165, 178, 179, 245
Şimalî Tibet, 303
Şin Baldek, 103
Şipkin, 381
Şîr Ali Han, 49
Şîr Mehmed, 370, 387, 485, 489
Şîr Mehmed Bey, 387, 485, 489
Şiranîler, 95, 100
Şiraz, 272
Şirmed Bek, 493, 494, 496, 497, 498
Şirmed Bey, 496, 498
Şkapski, 381
Ştettin, 198
Şu Bizim 93 Harbi, 21
Şüca el-Sultana, 109
Şücaülmülk, 53

T.E. Lawrence, 141
Tacik, 508
Tacikistan, 54, 367, 395
Tahran, 70, 71, 109, 113, 247, 277
Tahran Sefiri Asım Bey, 70, 74
Tal, 91, 92, 98
Talat Paşa, 16, 18, 152, 153, 154, 155, 156, 161, 162, 163, 175, 176, 177, 185, 186, 187, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 204, 211, 212, 213, 222, 223, 225, 235, 281, 284, 332, 335, 339, 366, 400, 424, 434, 452, 510, 511, 512, 514, 515, 565, 572, 573
Talpar Emîri Nâsır Han, 112
Tamşguzgan, 299
Tana İspin Oem, 91
Tanca, 130
Tanek yolu, 94
Tannenberg, 125
Tarahçılar, 35
Tarhane, 86
Tartuk, 519
Taşkent, 22, 23, 24, 30, 33, 34, 35, 38, 198, 200, 201, 209, 213, 215, 221, 223, 226, 227, 228, 231, 236, 239, 245, 271, 275, 284, 286, 292, 296, 299, 300, 308, 309, 311, 338, 348, 369, 371, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 391, 392, 413, 414, 415, 416, 417, 419, 421, 427, 432, 442, 475, 484, 485, 503,

566, 601
Taşkırgan, 296
Taşnak Hükümeti, 210
Taşnaksaganlar, 215
Taştimurof, 199
Tatar, 497
Tatar Mücahit Hüseyin Bey, 65
Tataristan, 245
Tatarlar, 209, 413
Tavariş Kop, 210
Tebriz, 72, 247, 323
Tefeyyüz Kitabevi, 563
Tefeyyüz Kütüphanesi, 563
Teğmen Mehmed Kâzım Bey, 76
Temps gazetesi, 214, 221, 251
Tenki, 86, 87
Terbiye-i Etfal, 375
Terek, 245
Teşkilât-ı Esâsiye, 157
Teşkilât-ı Mahsûsa, 22, 54, 57, 58, 60, 62, 63, 65, 74, 77, 78, 153, 158, 294, 300, 304, 361, 380, 528, 529, 534, 535, 536, 547, 611
Tevfik Bey, 607, 610
Tevfik Çandar, 510, 511
Tevfik Paşa, 124, 128, 188
Tevfik Rüştü (Aras) Bey, 341, 348, 612
The Times, 133
Theresa Maglioni, 119
Tibet, 33, 35, 301, 302, 303
Tiflis, 306, 328, 365, 387, 410, 412, 460, 463, 465, 467, 473, 477, 515, 516, 518, 599, 617, 619, 620
Times gazetesi, 602
Timur, 19, 396, 428
Tira, 75
Timiz, 429, 478, 494, 504
Tiyenşan, 304
Toçi, 90, 93, 94, 95, 98
Tokat Mebusu Nâzım Bey, 605, 609
Topal Osman Ağa, 352, 353
Tophane Müşiri Ali Said Paşa, 39
Trablusgarb, 262, 264, 265, 295, 298, 345, 399, 404, 405, 408
Trabzon, 237, 260, 267, 330, 331, 338, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 454, 467, 471, 472, 583, 597
Trabzon Valisi Azmi bey, 260
Trakya, 142, 143, 145, 149, 339, 406, 532, 534, 535, 598
Transport Birliği, 123
Transval Savaşı, 263
Tripoli, 138
Troçki, 209, 240, 437, 438, 439, 440, 475, 503
Tuapse, 215, 336, 337, 338, 349, 352, 463
Tunus, 150, 264, 265, 404, 405
Turan, 331, 375, 376, 412
Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti, 375
Turfan, 36, 45
Turfan şehri, 36
Turuk-u Umûmîye Şirketi, 160
Tüfekçi Arif Bey, 396
Tüm Hindistan Müslüman Birliği, 119
Türk - Rus Andlaşması, 571
Türk Federal Devleti, 144
Türk Genelkurmay Başkanlığı, 79, 101
Türk İmparatorluğu, 132, 144
Türk Komünistleri, 218, 612
Türk Ordusu, 145, 265, 310, 328, 329, 336, 401, 409, 456, 587
Türk Silahlı Kuvvetleri, 173

Türk-Hind Muadenet Cemiyeti, 550
Türkistan, 13, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 28, 29, 32, 33, 34, 44, 45, 49, 54, 65, 77, 157, 158, 159, 172, 174, 179, 185, 187, 196, 201, 203, 207, 209, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 241, 244, 245, 260, 271, 280, 283, 286, 289, 293, 294, 295, 300, 303, 304, 310, 311, 313, 319, 323, 328, 348, 349, 360, 365, 367, 368, 369, 370, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 384, 385, 386, 387, 388, 390, 392, 393, 395, 396, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 430, 431, 432, 433, 445, 458, 465, 467, 469, 474, 479, 483, 484, 485, 487, 488, 489, 491, 492, 493, 497, 499, 500, 501, 502, 503, 505, 506, 507, 518, 519, 521, 522, 523, 555, 556, 565, 575, 586, 587, 592, 594, 602, 617, 618, 619
Türkistan Adem-i Merkeziyet Fırkası, 385
Türkistan Cumhuriyeti, 225, 226, 227, 228
Türkistan Korbaşılığını/Basmacılığı, 497
Türkistan Merkez Komiseri Koruveçenko, 385
Türkistan Misyonu, 292
Türkistan-i Rusî, 577
Türkistanlılar, 19, 23, 224, 369, 493, 508
Türkistanski Vidomesti gazetesi, 379
Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, 260, 288, 332, 451, 457, 567, 569
Türkiye Hükümeti, 201, 215, 277, 318
Türkiye İhtilâl Hükümeti, 201, 208
Türkiye İştirakiyûn Fırkası (Türkiye Komünist Partisi), 260, 270
Türkiye Komünist Fırkası, 608, 611, 612, 613
Türkiye Murahhas Heyeti, 260
Türkler, 72, 73, 125, 144, 145, 149, 158, 160, 216, 302, 400, 411, 430, 513, 584
Türkmenistan, 19, 21, 33, 186, 232, 235, 245, 285, 304, 311, 349, 366, 370, 381, 398, 422, 425, 492, 618
Türkmenler, 31, 32, 368, 369, 370, 379, 380, 381, 411, 426

Ubeydullah Hoca, 369, 387
Ubeydullah Mehdî, 107
Uçkun, 391
Uhbanstrasse, 572
Uhuvvet-ı İslâmiyye Cemiyeti, 59
Ukrayna, 15, 156, 157, 242, 245, 386, 448, 449, 456, 555, 556
Ulusal Afganistan Ordusu, 50
Ulusal Muhammedî Birliği, 116
Uluslararası Komünist Parti, 245
Umum Fabrikalar Nâzırı Seyyid Paşa, 39
Umûm Hint Müslümanları Maarif Konferansı, 57
Ural, 386, 390
Urfa, 164, 178
Urtuca, 60
Urumca, 300, 301
Urumçi, 34, 45, 566

Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı, 55, 74, 78, 79, 105, 120, 526, 527
3. Ağa Han, 106, 116, 117, 118, 119, 120, 150
Üçüncü Enternasyonal, 16, 198, 200,

205, 214, 217, 218, 219, 224, 225, 245, 261, 263, 265, 268, 294, 301, 302, 334, 335, 341, 404, 407, 409, 454
Üçüncü Enternasyonal Bürosu, 205
Üçüncü Enternasyonal Reisi Yoldaş Radek, 198, 200
Üçüncü Enternasyonal Şark Taçaltık'ı Bardo, 301
3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey, 240
Ürdün Krallığı, 139
Ürgüplü Arif Paşazâde, 550
Üsteğmen Mehmed Sadık Bey (Samsunlu), 396

V. İ. Lenin, 600
V.George, 120
Vahdettin, 188, 189, 525, 526, 537, 547
Vajni Jenski, 206, 207, 208, 215
Vali Fadl Ali Han, 111
Vali Lord Minto, 119
Vana, 93, 94, 96, 102
Varşova Paktı, 11
Vekiller Heyeti, 169
Veli dağı, 568
Veli İbrahim, 604
Veliahd Abdülmacid Efendi, 537
Velialıt Abdülmacid Efendi, 536
Venizelos, 139, 267
Versaille Antlaşması, 141, 148
Vezirî, 85, 95, 100
Veziristan, 82, 89, 93, 94, 95, 96, 102, 103
VII. Edward, 118
Vietnam, 192, 589, 590
Vikers tezgahları, 67
Vikont Northcliffe, 146
Viyana, 12
Vladikafkas, 170
Vladivostok, 15, 156
Volga, 15, 19, 209
Von Henz, 300
Von Vassmuss, 69, 70, 71, 72
Vrangel, 256, 292, 600, 604
Vrangel hadisesi, 292
Vrodi Kûni, 311

Wangenheim, 62, 573
Washington, 150
Weil, 572
Weimar Cumhuriyeti, 148
Wellington İngiliz Alayı, 98
West Kenneth Kral Alayı, 98
Windsor Şatosu, 118

XX. Kolordu Kumandan Vekili Mahmut, 167

Yağistan, 84
Yahudi, 508
Yahudiler, 140, 144
Yahya Galib Bey, 611
Yakındoğu, 127, 144, 246, 247, 248, 252
Yakub Bey, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40
Yakub Han, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50
Yakup Cemil, 547, 548
Yamud Türkleri, 30
Yanyalı Naci Bey, 351
Yarbay Emrullah Bey, 65
Yarıgöl, 301
Yarkent, 34, 35
Yavuz Sultan Selim, 19
Yavuz ve Midilli, 68

Yedi Sancaklar, 299
Yedisu, 299, 369, 380, 381, 385, 425
Yedişehir, 34
Yemen, 71, 106, 107, 150, 334, 404, 408
Yemen Kumandanı Ali Sait Paşa, 71
Yeni Delhi, 119, 138
Yeni Dünya gazetesi, 539, 613
Yeni Hayat, 566
Yeni Kurgan, 23
Yeni Zelanda, 123, 128
Yenişehir, 379
Yeşil Ordu, 170, 241, 292, 310, 330, 452, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 621, 623, 624, 625, 626
Yezd, 110
Yezd Valisi Behmen Mirza, 110
Yıldız Sarayı, 120
Yoldaş Nerimanof, 246
Yoldaş Ostrovski, 261
Yoldaş Radek, 198, 259, 260, 265
Yozgat, 14, 268, 344, 610, 611
Yozgat Ayaklanması, 15
Yudeniç, 171, 255, 256
Yukarı Amuderya, 116
Yunan, 608, 619
Yunan Emperyalizmi, 147
Yunan Ordusu, 145, 148, 249, 270, 309, 310, 328, 329, 336, 349, 395, 452, 526
Yunanistan, 42, 139, 146, 164, 406
Yunanlılar, 141, 145, 178, 278, 456, 532, 535
Yunus Nadi Bey, 539, 540, 541, 542, 543, 546, 612
Yurinof, 429, 432, 485
Yusuf bey, 387, 489
Yusuf İzzet Paşa, 171, 172, 173
Yusuf Kemal Bey, 17, 288, 338, 340, 341, 342, 455, 456, 457, 459, 466, 571, 619
Yusuf Ziya Bey, 523
Yüksek Komiser Vekili Pattigan, 553
Yüzbaşı Adil Hikmet Bey, 65
Yüzbaşı Faik, 336
Yüzbaşı Hally, 89
Yüzbaşı Hayrî Bey, 76
Yüzbaşı Kazım Bey, 74
Yüzbaşı Murat, 67
Yüzbaşı Tevfik, 66

Zafer Aybek, 195, 196
Zaferin Ordusu, 255
Zakaspi, 380
Zanzezur, 179
Zanzibar, 122, 123
Zeesen Lordu Hee-Haw, 554
Zekeriye Bey, 362
Zeki Velidi (Togan) Bey, 424
Zeki Velidî (Togan) Bey, 395, 431
Zeki Velidi Bey, 413, 414, 415, 418, 419, 424, 425, 426, 427
Zeki Velidî Bey, 431, 492
Zerdek, 594
Zeydâbâd kalesi, 110
Zihub kabileleri, 99
Zihub nehri, 94, 97
Zinoviyef, 16, 245, 261, 266, 269, 290
Zirebolak, 368, 372, 373, 388
Zireborak Anlaşması, 372
Ziri kabileleri, 298
Ziya Bey, 275, 321
Ziya Gökalp, 564, 565
Ziya Paşa, 544
Ziynetullah Nuşirevan, 605
Zor Mutasarrıfı Salih Zeki Bey, 218

Birinci Dünya Savaşı 1918'de sona erdi. Boğazlar geçildi!...
Ve Batı Emperyalizmi'nin **'Büyük Asya Seferi'** başladı. **'Büyük Yağma'**nın ilk hedefi Anadolu idi. Cephe, Asya'nın derinliklerine uzanıyordu. Gerçek **'misyon'**, Emperyalizm'in Asya Seferi'ni durdurmaktı. Bu **'ölümcül misyon'** onlara tarih tarafından yüklenmişti. Görevlendirmeyi Talat Paşa yaptı, Mustafa Kemal Paşa da onayladı.

Talat Paşa Berlin'de idi. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'yu kurtaracaktı.
Enver Paşa ve yakın çevresi **'Moskova-Bakü-Buhara'** eksenini Doğu Türkistan'a kadar uzatmıştı. Cemal Paşa Afganistan üzerinden Hindistan'a sarkıyordu.
Ortak strateji; Müslüman halkları ayaklandırmak, bağımsızlık savaşlarını başlatmaktı.
Ve savaş alanı tümüyle bugünkü Genişletilmiş Ortadoğu Projesi'nin coğrafyası idi.

1919, 1920, 1921, 1922...
Bolşevizm-Emperyalizm ikilemi arasındaki Asya halklarının gözü **'Kalpaklı Paşalar'**ın üzerindeydi. Onlar; özgür, bağımsız, çağdaş ve onurlu bir yaşam için kaderlerine kendileri hükmetmek istiyorlardı. Ve bunu vaad eden **'Büyük İslâm Devrimi'**nin tutuşan meşaleleri gibi uyanan bilinçleri ateşliyor, yürekleri coşturuyorlardı. Ortadoğu, Önasya ve Asya'nın onurlu ve özgür Müslüman halkları önce kendi kaderlerini belirleyecek, sonra da **'Siyasal Birliği'** kuracaklardı. Ortak amaç Emperyalizm'e asla baş eğmemek, teslim olmamaktı. Bu bir rüya, hayal veya macera değildi.
Reel siyasetin ta kendisi idi. Tarihin **'büyük dönemecindeki'** bu gerçekler daha sonra karartıldı. Örtbas edildi. Unutturuldu ve saptırıldı.

MURAT ÇULCU; 1919-1922 Anadolu Savaşı'nın Asya Cephesi'nde yaşanan tüm gerçekleri 95 yıl sonra, olanca çarpıcılığı ve belgeleriyle gündeme getiriyor.

ISBN 978-975-390-317-2